БЕЛАРУСКІ КНІГАЗБОР

БЕЛАРУСКІ
КНІГАЗБОР

Серыя распрацавана
ў Інстытуце літаратуры імя Янкі Купалы
Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі

Заснавана ў 1996 годзе

Серыя I. Мастацкая літаратура

Аўтар праекта і галоўны рэдактар
Кастусь Цвірка

РЫГОР КОБЕЦ

Выбраныя творы

Мінск
«Кнігазбор»
2009

УДК 821.161.3
ББК 84 (4 Беи)
К55

Укладанне, прадмова, каментар
Алены Кобец-Філімонавай

Кніга выдадзена пры дапамозе ўнука Рыгора Кобеца —
журналіста **Дзмітрыя Філімонава**,
за што яму шчырая падзяка.
Укладальнік выказвае таксама ўдзячнасць
дырэктару БДАМЛіМ **Г. Запартыка**,
дырэктару НАРБ **В. Селяменеву**,
дырэктару Кіраваградскага літаратурна-мемарыяльнага музея
І. К. Карпенкі-Карага (Украіна) **К. Лесняк**, захавальніку
фондаў гэтага музея **Л. Хасіянавай**
і іншым яго супрацоўнікам.

ISBN 978-985-6930-65-5

ШУКАЛЬНІК ШЧАСЦЯ

Лёс наканаваў яму доўгае жыццё, поўнае небяспек, драматычных падзей і творчых узлётаў. Ён прайшоў дзве вайны — Першую сусветную і Грамадзянскую, дзве рэвалюцыі — Лютаўскую і кастрычніцкі пераварот, палітычныя рэпрэсіі 30–50-х гадоў, архіпелаг ГУЛАГ, пасля чаго — поўная рэабілітацыя ў час кароткай «адлігі», замоўчванне ў застойныя гады, у час перабудовы і ў постсавецкі перыяд.

Рыгор Кобец быў знакамітым драматургам, заслужаным дзеячам мастацтваў Беларусі. У гісторыі беларускай літаратуры ён заняў вельмі адметнае месца як аўтар першай п’есы на рабочую тэму (яна ж і першая беларуская п’еса, якая ставілася за мяжой), як першы прафесійны кінадраматург, аўтар лепшых мастацкіх фільмаў 30-х гадоў, як аўтар сцэнарыя першага гукавога і беларускамоўнага фільма на сучасную тэму, што стаў этапным у гісторыі беларускай кінематаграфіі. Творы Кобеца атрымалі міжнароднае прызнанне. Лепшыя з іх перажылі свайго аўтара.

Нарадзіўся мой бацька на Украіне, у горадзе Елісаветградзе, пераназваным пасля ў Кіраваград. Датай яго нараджэння памылкова лічылася 12 ліпеня 1898 года. Гэтая дата трапіла ў розныя даведнікі і энцыклапедыі. Толькі зусім нядаўна ў метрычных кнігах Вазнясенскай (Кушчоўскай) царквы кіраваградскімі краязнаўцамі быў знойдзены запіс, які сведчыць, што нарадзіўся пісьменнік 7 ліпеня (20 паводле новага стылю) 1900 года.

Быў ён пазашлюбным дзіцем елісаветградскай мяшчанкі Мотры Яфімаўны Драч, якая назвала яго Міхаілам і дала яму сваё прозвішча. У 1915 годзе яго запісалі на прозвішча айчыма. Як сведчыць запіс у метрычнай кнізе, «хлопчык узаконены мешчаніну Майсею Іванавічу Сандыгу». Рыгорам Кобецам ён стане пазней.

Ён нарадзіўся ў вераб’іную ноч, калі бушаваў раз’юшаны вецер, калі з трэскам ламаліся дрэвы і бліскалі маланкі ў цёмным небе, зацягнутым хмарамі сухой навальніцы. У тую ноч маладая маці, мая бабуля Мотра, прыгожая, але яшчэ дурненькая, уцякала са спавітым дзіцем на руках ад свайго раз’юшанага бацькі, майго прадзеда Яўхіма, які гразіўся забіць сваю дачку за тое, што нарадзіла байструка і тым самым зганьбіла іхні род, род казакоў Запарожскай Сечы. Такім жа бурлівым было і жыццё пазашлюбнага хлопчыка Міхайлы Драча (ён жа Міхаіл Сандыга, ён жа і Рыгор Кобец), бацька якога, па сямейных паданнях, быў дваранскага роду, бесарабскі памешчык.

З васьмігадовага ўзросту Міхайла Драч вучыўся ў царкоўнапрыходскай школе, потым у народным рамесным вучылішчы, у апошнім доўга

не затрымаўся, бо 10-гадовы здольны хлопчык паступіў у земскае рэальнае вучылішча. Дакументы ў вучылішча былі пададзены яго маці, Мотрай Яфімаўнай Драч, у 1910 годзе. Здаўшы добра ўступныя экзамены, ён быў прыняты ў падрыхтоўчы клас. Як сведчаць дакументы, Міхайла Драч вучыўся ў Елісаветградскім земскім рэальным вучылішчы (ЕЗРУ) у 1910–1917 гадах.

Іншы раз я задаю сабе пытанне: калі б не было Першай імперыялістычнай і Грамадзянскай войнаў, калі б не было 1917 года, што стала б з маім бацькам? Нядобразычліўцы пагардліва называюць яго качагарам, абвінавачваючы ў тым, што ён — адзін з тых рабочых, якіх у 20-я гады «мабілізавалі ў літаратуру», што ён не скончыў ніякіх універсітэтаў, і значыць, які ж з яго пісьменнік? Быццам не разумеюць, што лепшыя універсітэты для пісьменніка — само жыццё. Разумныя людзі называлі яго самародкам.

Мой бацька друкаваў свае вершы яшчэ ў дарэвалюцыйныя гады, калі вучыўся ў земскім рэальным вучылішчы Елісаветграда. Нягледзячы на тое, што вучылішча рыхтавала інжынераў, вялікая ўвага там удзялялася гуманітарным дысцыплінам — дырэкцыя запрашала лепшых настаўнікаў і вучоных з Расіі (І. Дзеркачова, В. Грыгаровіча), з Адэсы (В. Харціева). Асаблівая ўвага ўдзялялася славеснасці, пазакласнаму чытанню, літаратурна-мастацкім вечарам, чытацкім канферэнцыям, тэатральным прадстаўленням. Гэта тлумачыцца тым, што дырэктар «рэалкі» сам выкладаў гісторыю і славеснасць. Былы нарадаволец, ён быў вельмі паважаным чалавекам у горадзе.

Юны рэаліст Міхайла вывучаў французскую і нямецкую мовы, быў начытаны. Гэтае вучылішча скончыў грамадскі дзеяч і пісьменнік Аляксандр Таркоўскі (дзед кінарэжысёра Андрэя Таркоўскага,), музыканты Густаў Нейгаўз (бацька Генрыха Нейгаўза), які праславіўся сваёй піяністычнай школай, Кароль Шыманоўскі, Фелікс Блюменфельд і іншыя сусветна вядомыя елісаветградцы.

Ён быў здольным хлопчыкам, але вучыцца яму перашкаджалі здзекі і кпіны з яго байстрюкоўства і беднасці з боку рэалістаў, дзяцей багатых землеўласнікаў. Калі Міхайла паступіў у «рэалку», яго маці і айчым (Мусій Сандыга) былі заможнымі людзьмі, яны мелі сваю краму, пякарню, коней, наёмных работнікаў. Але сям'я разрасталася, нараджаліся дзеці, усіх трэба было пракарміць, а да іх часта прыходзілі рэкеціры (бальшавікі) і забіралі грошы — «на рэвалюцыю». Бацькі ўшчэнт разарыліся. Айчым пачаў піць. Пачаліся сямейныя сваркі. Міхайла не вытрымаў такога жыцця і, калі пачалася Першая сусветная вайна, уцёк на Аўстрыйскі фронт разам з казацкай сотняй, якая праязджала па вуліцах Елісаветграда. Удзельнічаў у баях у Галіцыі (1914–1915). 26 красавіка 1915 года ў баі пад Каламыяй яго параніла. На гэтым яго служба ў царскай арміі скончылася.

Дзякуючы знойдзеным архіўным дакументам, даследчыкам удалося ўдакладніць тэрмін знаходжання Міхайлы Драча на фронце.

З пратаколаў педсавета рэальнага вучылішча відаць, што Міхайла ў кастрычніку 1914 года яшчэ там вучыўся. Значыць, на фронт ён уцёк пасля кастрычніка. Вярнуўся пасля ранення ў Елісаветград 8 мая 1915 года. Пра тое ж сведчыць і прашэнне яго маці. Прыводжу яго поўнасцю:

«Его Высокоблагородию Господину Директору Елисаветградского Земского Реального училища
Елисаветградской мещанки
Матрены Ефимовны Драч,
проживающей на Кущевке,
6-й улице, свой дом.

Прошение

Сын мой, ученик 3-го класса Михаил Драч, 8-го мая сего года возвратился с передовых позиций театра военных действий, после чего пробыл в лазарете месяц, где лечился от полученных ран, а затем перешел для поправления здоровья в команду выздоравливающих воинов. 15-го же сего июля заболел и был на излечении в городской больнице, вследствие чего он не имел возможности подготовиться к осенним экзаменам, а потому честь имею просить Ваше Высокоблагородие отсрочить ему экзамены на некоторое время.

г. Елисаветград.
31 июля с. г.

Елисаветградская мещанка *Матрена Ефимовна Драч.*

При сем прилагаю удостоверение старшего врача Елисаветградской городской больницы за № 637». (З справаздачы «Елісаветградскі перыяд жыцця Рыгора Кобеца і яго першыя публікацыі ў прэсе» Л. М. Хасіянавай, галоўнага захавальніка фондаў кіраваградскага літаратурна-мемарыяльнага музея І. К. Карпенкі-Карага*.)

Паправіўшыся пасля ранення, мой бацька зноў вярнуўся ў ЕЗРУ. Кпіны з яго і здзекі ў вучылішчы не спыняліся і цяпер, і Міхайла быў вымушаны абараняць сваю чалавечую годнасць кулакамі. Пасыпаліся на яго скаргі, ён часта трапляў у кандуіт, хлопца саджалі ў «карцэр». За цвёрдасць характару яму даставалася ад бацькоў і дома. Вось тады і наважыў Міхайла развітацца з жыццём…

«Мама прости я больше не могу жить». Гэта развітальная запіска майго бацькі. Калі ён страляўся, яму было 16 год. Ён выжыў. Куля прайшла навылёт вышэй сэрца на адзін сантыметр.

* Карпенка-Кары Іван Карпавіч (сапр. Табілевіч; 1845–1907) — вядомы ўкраінскі драматург, тэатральны дзеяч.

Пяты клас ён не закончыў. Пайшоў «у людзі». Пачаў жыць самастойна. Пасяліўся на вуліцы Быкавай. Гэтая вуліца лічылася дэмакратычнай, хоць яе насялялі елісаветградскія чыноўнікі. Але туліліся ў прыватных кватэрах і рабочыя. Міхаіл Сандыга кватараваў у доме Клічко. Працаваў токарам на заводзе сельгасмашын братоў Эльворці (пазней завод «Красная звезда»), маркіроўшчыкам чыгуначнай станцыі Елісаветград-Таварны. Ці да вучобы было тады? За акном — Лютаўская рэвалюцыя. Усё кіпела, бурліла. «І вось у гэтым палітычным бурлівым катле мітусіцца семнаццацігадовы хлопец Міхаіл Сандыга, слухае лідэраў розных партый і ніяк не можа зразумець, хто з іх больш рэвалюцыйны. Да якой партыі прыстаць?» — прыгадваў у сваёй «Аўтабіяграфіі» Рыгор Кобец. І прымкнуў да анархістаў. Яго духоўнымі настаўнікамі сталі Максюта і Барыс Волін — лідэры федэрацыі анархістаў групы «Набат».

Анархісты заклікалі да ўсталявання народнай улады, яны любілі свабоду і змагаліся за ліквідацыю эксплуатацыі чалавека. Анархістамі былі перш за ўсё «бацька» Махно, П. Крапоткін, М. Бакунін, П. Прудон, Л. Талстой. Нават Максім Горкі, бунтар па натуры, у маладыя гады быў анархістам.

Юнаку Міхайлу Сандыгу падалося, што самая рэвалюцыйная партыя, якая па сваёй ідэалогіі адпавядае яго патрабаванням, — гэта партыя анархістаў. Таму і пайшоў да іх. А пачалося з яго вершаванага фельетона «Лавачка», надрукаванага ў газеце «Друг народа» (1918), у якім ён высмеяў гетмана Паўло Скарападскага, нямецкага стаўленіка ў час акупацыі Украіны. Міхайла быў арыштаваны гайдамакамі, але дзякуючы сябрам-анархістам яму ўдалося з турмы ўцячы.

Адкуль у юнака Міхайлы была такая цяга да анархізму? Можа, гены атрымаў у спадчыну?.. У метрычнай кнізе Вазнясенскай царквы захаваўся запіс: «16 мая 1911 г. умер елисаветградский мещанин Евфимий Ильич Драч, 85 лет, от старости». Гэта дзед майго бацькі. Мой прадзед. У нашай сям'і бытавала легенда наконт радаводу майго бацькі. Быццам нехта з прашчураў, казак Запарожскай Сечы, драў крупы, і за гэта яго празвалі Драчом. Спярша гэта была мянушка, а потым мянушка стала прозвішчам. Так ці інакш, а характар мой бацька, мусіць, пераняў ад свайго дзеда — свавольны, упарты, бунтар, які не прызнаваў над сабой ніякай улады. Якраз у Запарожскай Сечы, потым у Гуляй-Полі была рэалізавана анархічная ідэя аб шчаслівым жыцці сялян без дзяржаўнага кантролю. Казакі Запарожскай Сечы вызначаліся мужнасцю і смеласцю. Мой бацька жадаў такімі ж бачыць і сваіх нашчадкаў. (Любімаму васьмігадоваму ўнуку Дзмітрыю ён падарыў кнігу «Тарас Бульба» з такім надпісам: «Будзь смелым, як Тарас, дужым, як Астап, разумным і таленавітым, як Мікалай Васільевіч Гогаль».)

Палітычнае жыццё ў Елісаветградзе было настолькі бурлівым, так часта мянялася ўлада, што разабрацца хлопцу ва ўсім было вельмі складана. У Грамадзянскую вайну дзе толькі не давялося служыць

маладому Міхайлу! У чырвонаармейскім Брацкім палку, у радах Чырвонай гвардыі (1-шы інтэрнацыянальны батальён рэўваенсавета Паўднёвага фронту), у міліцыі, у арміі Дзянікіна. Зімой 1920 года Міхайла апынуўся ў асобным кавалерыйскім дывізіёне 1-й Коннай арміі С. М. Будзённага пад камандаваннем Мяркулава. Тут ён зноў трапіў пад уплыў анархістаў і прыняў удзел у контррэвалюцыйнай змове, мэтай якой была арганізацыя вялікага паўстання, звяржэнне савецкай улады і аддзяленне Украіны ад савецкай Расіі. Але змова была выкрыта чэкістамі. Украіна аддзялілася ад Расіі толькі праз 70 гадоў.

Калі пачаліся арышты, Міхайлу давялося хавацца. Ён пакінуў Украіну і ў 1921 годзе апынуўся ў Беларусі. Тут ён мяняе прозвішча, імя і імя па бацьку — на Кобец Рыгор Якаўлевіч. Зрабіў няўдалую спробу перайсці за кардон, але быў арыштаваны і кінуты ў падвал мінскага ДПУ (на вуліцы Савецкай). Там ён прабыў чатыры месяцы і захварэў на сыпны тыф. Яго перавялі ў вострazаразную бальніцу на вуліцы Крапоткіна, дзе ляжаў пад моцнай вартай. У студзені 1922 у час разгрузкі перапоўненых турмаў Рыгор Кобец быў вызвалены так званай «тройкай», што прыехала з Масквы — як памылкова затрыманая асоба.

Ён уладкаваўся качагарам у бальніцы, у якой лячыўся, потым працаваў на мінскім дражджавым заводзе «Пралетарый» (1922–1928), піўзаводзе «Беларусь» (1928–1929), адначасова быў рабкарам газеты «Рабочий» («Советская Белоруссия»).

Друкавацца Міхайла пачаў у 1917 годзе ў елісаветградскіх газетах «Наша жизнь», «Друг народа» пад псеўданімамі «Рабочий М. Сандыга», «Солдат Михаил Сандыга» або «Солдат М. С.» Ён пісаў байкі і вершаваныя фельетоны, у якіх адчуваецца пераймальнасць яго земляку Дзям’яну Беднаму. Толькі апошні высмейваў кулакоў і нэпманаў, а Сандыга — савецкіх чыноўнікаў, бо ад іх ілжывых абяцанняў жыццё народа не паляпшалася, а рабілася яшчэ горшым.

У Беларусі мой бацька друкаваўся пад сваім новым прозвішчам «Кобец» або пад псеўданімамі — «Грыша Лахматы», «Гришка Лохматый», «Рыгор Лахматы». Пісаў вершы, апавяданні, артыкулы, фельетоны. У 1925 годзе ўвайшоў у літаратурнае аб’яднанне «Звенья» (філіял літаб’яднання «Маладняк»). У той час ён напісаў верш «Паравоз», які стаў знакамітай песняй, яна распявалася сінеблузнікамі і іншымі маладзёжнымі калектывамі па ўсёй краіне. Калі «Звенья» распаліся (1928), Рыгор Кобец з групай звеннеўцаў ужо стварыў новае літаб’яднанне «Мінскі перавал» (1927), які праіснаваў нядоўга. У 1928 годзе Рыгор Кобец перайшоў у «Маладняк», які ў тым жа годзе таксама распаўся і ператварыўся ў БелАПП (Беларуская асацыяцыя пралетарскіх пісьменнікаў). У 1932 годзе БелАПП была ліквідавана, таму што стала «тармазіць развіццё савецкай літаратуры». Тое ж адбылося і ў РАПП (Расійскай асацыяцыі). І ўсё ж літаратурныя групоўкі выканалі сваю галоўную місію — выявілі шмат таленавітых

пісьменнікаў, у тым ліку і Кобеца. У 1934 годзе быў створаны адзіны пісьменніцкі Саюз, у які ўступіў і Рыгор Якаўлевіч Кобец (1934). Яго членскі білет за нумарам 2400 быў падпісаны старшынёй Саюза Максімам Горкім.

У 1928 годзе Рыгор Кобец разам з дэлегацыяй беларускіх пісьменнікаў сустракаў Максіма Горкага на станцыі Негарэлае, калі вялікі пралетарскі пісьменнік вяртаўся з Сарэнта на радзіму. Малады Рыгор Кобец у той час працаваў качагарам на мінскім піваварным заводзе «Беларусь». Ён вітаў Горкага сваёй прамовай ад імя рабочых Беларусі так шчыра і цёпла, што той праслязіўся. Гэтая сустрэча акрыліла маладога качагара, рабкара, паэта, журналіста. І ён адважыўся на творчы подзвіг — стварыць першую п’есу аб рабочых Беларусі. Добра ведаючы рабочае асяроддзе, бо сам быў рабочым, ён напісаў п’есу «Гута» (пра шклозавод), якая атрымала вельмі высокую ацэнку крытыкаў як беларускіх, так і іншых рэспублік, нават замежных. А на першай алімпіядзе тэатральнага мастацтва ў Маскве ў 1930 годзе п’еса «Гута» ў пастаноўцы БДТ-1 (тэатра імя Я. Купалы) заняла першае месца, падзяліўшы яго з грузінскім тэатрам імя Руставелі. Перакладзеная на мовы іншых рэспублік і замежных краін (Чэхаславакіі, Польшчы, Румыніі, Аўстрыі, Венгрыі), п’еса з поспехам ставілася за мяжой.

У 1930 годзе Р. Кобец едзе ў Ленінград на ўмацаванне беларускай кінастудыі «Савецкая Беларусь», якая знаходзілася ў Расіі па той прычыне, што ў беларусаў не было свайго памяшкання, не было кінаапаратуры і спецыялістаў. Пачаў ён з нямых дакументальных фільмаў (пісаў сцэнарыі), бо гук яшчэ толькі вынаходзіўся. У 1931-м выйшаў яго першы мастацкі фільм (хутчэй агітпрапфільм) «Ураган» (сцэнарый у сааўтарстве з Б. Брадзянскім). Фільм пра будаўніцтва аршанскага льнокамбіната атрымаўся не вельмі ўдалым, але шмат чаго ў галіне кінамайстэрства даў маладому кінадраматургу.

У 1984 годзе беларускі мастацтвазнаўца Вацлаў Смаль, даючы аналіз творчасці Рыгора Кобеца ў неапублікаванай прадмове «Ля вытокаў» да яго нявыдадзенага Збору твораў, пісаў: «У кіно Кобец прыйшоў, ужо маючы значны вопыт літаратара і драматурга: артыкулы, нарысы, фельетоны, якія ён напісаў, праца загадчыкам аддзела газеты «Рабочий» у Мінску. Газетная праца аказалася добрай школай для ўступлення на літаратурны шлях маладога Кобеца. Усё гэта дало яму шырокія магчымасці для штодзённага і непасрэднага дотыку з жыццём рэспублікі ва ўсіх яе сферах, для пашырэння палітычнага кругагляду, выпрацоўвала ў маладога журналіста назіральнасць, быстрыню рэакцыі, зоркасць да дэталі — якасці, так неабходныя кінадраматургу.

Назапашаныя ўражанні дый уласны жыццёвы вопыт паслужылі матэрыялам для стварэння на сучасную тэму п’есы «Гута», якая прынесла Кобецу славу як самабытнаму беларускаму тэатральнаму драматургу.

Тэатр, а пазней кіно сталі той сферай, дзе больш поўна праявіліся індывідуальныя якасці яго характару і даравання». (У сваёй прадмове-эсэ я даволі часта цытую беларускага мастацтвазнаўцу Вацлава Смаля, бо ён адзіны даследчык творчасці Рыгора Кобеца, які зразумеў яго як творцу і як чалавека. З яго даследаваннем нельга не пагадзіцца.)

Яшчэ ў 1930-м на адной пашыранай нарадзе, прысвечанай праблеме кадраў кінафабрыкі Белдзяржкіно, пачынаючаму кінасцэнарысту была дадзена наступная характарыстыка:

«…Кобец стаіць асабняком. Ён нядаўна і значна пазней за ўсіх іншых прыбыў да нас на вытворчасць. Гэта рабочы хлопец — рабкар. Ён мае вялікія творчыя задаткі, доказам чаго з'яўляецца пастаноўка шэрагам тэатраў многім з вас вядомай яго п'есы «Гута». Ён валодае свежасцю і арыгінальнасцю думкі, правільнай палітычнай арыентацыяй у асноўных пытаннях; у яго маюцца здольнасці калектыўна працаваць, спрацоўвацца з людзьмі. Дайце яму магчымасць атрымаць кінематаграфічную культуру — будзе вельмі каштоўны для савецкай кінематаграфіі работнік. Нам трэба вызваліць яго па магчымасці ад кансультацыйнай працы і пасадзіць на сцэнарную, стварыць найлепшыя ўмовы для яго творчай працы ў якасці сцэнарыста-кансультанта» (Нац. архіў РБ. Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 6113. Са стэнаграмы даклада намесніка загадчыка Культпропам ЦК КП(б)Б І. А. Раманчука. 26–27 снежня 1930 г.).

Тое, што кінафабрыка «Савецкая Беларусь» знаходзілася ў Ленінградзе, не вельмі спрыяла развіццю нацыянальнага кінематографа. І калі кіраўніцтва Белдзяржкіно прапанавала Рыгору Кобецу ўзначаліць сцэнарны аддзел кінафабрыкі «Савецкая Беларусь» (1932–1937), перш за ўсё Рыгор Якаўлевіч памкнуўся зрабіць яе нацыянальнай. Той жа Вацлаў Смаль пісаў: «Накіроўваючы асноўныя намаганні на стварэнне кінатвораў на матэрыяле сучаснасці, ён залучаў да працы над сцэнарыямі беларускіх пісьменнікаў К. Чорнага, А. Александровіча, М. Лынькова, З. Бядулю, вядомых рускіх пісьменнікаў Ю. Алешу, Б. Ясінскага, Л. Нікуліна, дапамагаў маладым сцэнарыстам І. Іванаву, І. Зельцэру, Н. Таўбе ў працы над іх першымі сцэнарыямі». Запрашаць расійскіх пісьменнікаў даводзілася таму, што беларускія ішлі ў кіно неахвотна, па-першае, кінастудыя была далёка, а па-другое, яны лічылі, што праца ў кіно прыніжае пісьменніцкую годнасць.

Шмат складанасцяў было на кінастудыі «Савецкая Беларусь» з увядзеннем гукавога кіно. Найперш не хапала адпаведнай плёнкі. Саюзкіно адпускала беларускай кінафабрыцы плёнку для запісу гуку толькі на адной, рускай, мове, без дубліравання на беларускую. Да гонару кінастудыі, яна выйшла са становішча па-свойму: выпускала для Беларусі фільмы на беларускай мове, а для ўсесаюзнага кінагледача — з цітрамі на рускай.

Стварэнню беларускага кіно Рыгор Кобец аддаваў шмат сіл і энергіі. З найбольш актуальнымі праблемамі беларускага кінематографа

выступаў у друку. Па сёння не страцілі сваёй цікавасці яго артыкулы «Некалькі слоў пра кінакадры» (1932), «Як я працаваў над гукавой кінадрамай “Двойчы народжаны”» (1932). За тое, што Рыгор Кобец імкнуўся зрабіць беларускую кінематаграфію сапраўды беларускай, яго абвінавачвалі ў «нацыяналістычных настроях».

Працаваць на кінастудыі «Савецкая Беларусь» было нялёгка. Адарванасць ад Беларусі стварала вялікія цяжкасці, асабліва ў пытанні нацыянальных кадраў. У 1932 годзе з 21 рэжысёра студыі быў толькі адзін беларус. Але і гэтаму рэжысёру не далі паставіць аніводнай карціны. Са 100 работнікаў іншых катэгорый на беларускай кінафабрыцы было ўсяго чатыры беларусы. Кіраўніцтва фабрыкі стварыла такія ўмовы для беларускіх работнікаў, што яны вымушаны былі звальняцца з працы і вяртацца ў Беларусь. Давялося пакінуць кінафабрыку разам з Анатолем Вольным і такому «талантливому сценаристу, как Кобец» (И. Шаповалов. «Почему на кинофабрике нет белорусских кадров» / Рабочий, 1936, № 163). У выніку на кінастудыі «Савецкая Беларусь» не засталося нацыянальных кадраў, што адмоўна адбілася на стварэнні беларускіх фільмаў. Гаварыць аб стварэнні нацыянальных фільмаў можна толькі пры наяўнасці ў кінематографе беларускіх кадраў, іначай кінематограф нацыянальным назваць немагчыма.

Але жорсткая барацьба за беларускае кіно не засталася дарэмнай. У 1933 годзе выйшаў на экраны першы гукавы і першы на беларускай мове фільм «Двойчы народжаны» паводле сцэнарыя Рыгора Кобеца (з рускамоўнымі цітрамі для ўсесаюзнага гледача). За гэты фільм і за вялікі ўклад у станаўленне і развіццё маладога беларускага кіно Рыгор Якаўлевіч Кобец атрымаў высокае званне заслужанага дзеяча мастацтваў БССР (1935). Гэтае ж званне атрымаў тады і Анатоль Вольны. Рыгор Кобец і Анатоль Вольны былі першымі з беларускіх пісьменнікаў заслужанымі дзеячамі мастацтваў Беларусі.

Сцэнарый фільма «Двойчы народжаны» Рыгор Кобец напісаў у выніку многіх паездак па Беларусі, у тым ліку з кіраўнікамі краіны Мікалаем Галадзедам і Аляксандрам Чарвяковым у 1929 годзе на калектывізацыю. Гэта быў час, калі сялян сілком заганялі ў калгасы, а тыя супраціўляліся, пасля «перагібаў» і «памылак» партыйнай дыктатуры вярталіся на свае маленькія ўрэзаныя надзелы. Рыгор Якаўлевіч прыгадвае ў сваіх успамінах «На ўмацаванне…»: «Час быў трывожны. Ломка была, ломка ўсяго. Цяжкія, напружаныя сходы… і бандытызм. Вось так і ездзілі, рабілі калектывізацыю. Ідзе сход усю ноч, а бывала — і двое сутак запар. Народ хвалюецца. Дубавіцкі (асабісты сакратар Галадзеда. — *А. К.-Ф.*) — каля акна, а я каля дзвярэй стаю. На ўсякі выпадак… А гэтыя двое бедалаг, старшыня Саўнаркама і старшыня ЦВК суткамі не спяць, размаўляюць з народам, праяўляюць максімум цярпення. Я б такога не вытрымаў. А яны ўсё пераконваюць, растлумачваюць. А ў людзей тысячы скаргаў: там перагнулі, там бядняк не

пайшоў у калгас, а яго дзяцей за гэта са школы выгналі… У асноўным народ ішоў у калгасы, але было і шмат такіх, хто… супраціўляўся…

А я езджу з членамі ўрада, фіксую ўсё, што адбываецца. Штосьці ў памяці пакідаю, штосьці на заметку ў блакнот бяру. Працую, адным словам. Праўда, былі і якія-ніякія непрыемнасці, стычкі былі. Час жа трывожны. Але ніколі ні Аляксандр Рыгоравіч, ні Мікалай Мацвеевіч аніякай аховы не прызнавалі. Ну, уявім, бандыты нападуць. Дык нас жа чацвёра, чатыры мужыкі! Хто нас возьме? Вось так і ездзілі, праводзілі калектывізацыю. Трэба сказаць, што народ іх вельмі любіў — Галадзеда і Чарвякова. І гэта, між іншым, была вялікая, добрая гарантыя. І аховы не трэба было. Я ж усё запісваў, пасылаў карэспандэнцыі ў газету».

Амаль тры тыдні ўзімку ездзілі яны па Талачынскім, Горацкім і Аршанскім раёнах. Рыгор Якаўлевіч вывучаў працэс калектывізацыі і на свае вочы бачыў, як ламалі селяніна, гаспадара зямлі, як крыўдзілі непасільнымі падаткамі і паборамі.

За аснову сцэнарыя ён узяў сапраўдныя факты, з якімі пазнаёміўся ў калгасе пад Барысавам. У фільме адлюстравана так званая «класавая барацьба» і тыповая сітуацыя карэнных перамен у беларускай вёсцы, калі перад селянінам паўстала пытанне: ісці ў калгас ці не ісці? Ён паказаў, што не ўсе давяралі калгасу. Галоўны герой фільма гаворыць: «Не, у калгас я не хадок. Воляй дыхнуць хочацца!» Для яго калгас — як турма. Ствараючы сцэнарый да фільма, бацька імкнуўся паказаць праўду, што ў калгасе «мёду» не было, што напачатку і людзі галадалі, і коні дохлі. Але каму была патрэбна гэтая праўда? Яе баяліся! Бацька прыгадваў: «Галадзед чытаў і зацвярджаў мае справаздачы, якія перыядычна з’яўляліся пасля яго праверкі на старонках газеты «Рабочий». Таму не ўсе друкаваліся камандзіровачныя справаздачы Кобеца пра «класавую барацьбу», «бандытызм», хоць ніякай класавай барацьбы не было, а звычайная грамадзянская вайна, калі сын на бацьку, бацька на сына, калі пладзілі «паўлікаў марозавых».

Па той жа прычыне ў 1933 годзе паліткантроль ЦК КП(б)Б забараніў друкаваць сцэнарый фільма «Двойчы народжаны»: «С политической точки зрения эту вещь печатать нельзя». Сцэнарый друкаваць забаранілі, а кінафільм пасля дапрацоўкі ўсё ж быў зняты і з вялікім поспехам дэманстраваўся па ўсёй шматнацыянальнай краіне і за яе межамі. «Сцэнарый, а затым і фільм, пастаўлены на яго аснове, сталі не толькі прыкметнай з’явай, але і этапнымі як для драматурга, так і для ўсяго нацыянальнага беларускага кінамастацтва» (В. Смаль). Цэнтральная прэса ацаніла фільм як значнае дасягненне не толькі беларускай кінематаграфіі: «…следует отдать должное Белгоскино: оно дало фильм, появление которого на экранах Москвы надо приветствовать. Сценарий к этому фильму написан талантливым белорусским драматургом Гр. Кобецом. Это один из немногих у нас сценариев, в котором чувствуется мастерская рука драматурга. Действие развертывается,

нарастая, и многие моменты захватывают зрителя. Типы, выведенные в фильме, — живые, сегодняшние люди. Образ самого Лопуха написан яркими штрихами…» (А. Вырвич. «Дважды рожденный» // Известия. 1934. 21 мая).

Вядомы крытык С. Дынамаў пісаў: «В картине есть что-то необычайно привлекательное и красивое. Эта привлекательность напоминает мягкую улыбку, освещающую лицо хорошего человека… Задушевность, необыкновенная теплота пронизывает весь сценарий, и эту авторскую интонацию сохранили режиссер, оператор и актеры в своей работе, что дало блестящий результат: фильм получился впечатляющий, волнующий» (Кино. 1935. 16 сак.).

З «Истории белорусского кино» (1969): «Дважды рожденный» положил начало целому ряду произведений белорусского кино, посвященных современности… Это первый фильм, в котором ярко выявились черты белорусского национального характера. Образ крестьянина Григория Лопуха… — самый большой успех кинематографа республики в создании национального характера».

Калі прыгадаць яшчэ, што музыку да фільма напісаў кампазітар І. Дунаеўскі, а галоўную ролю Рыгора Лопуха сыграў выдатны беларускі артыст У. Крыловіч, і тое, што ў фільме здымаліся таленавітыя акцёры М. Цароў, П. Малчанаў, Т. Гурэцкая, Б. Бабачкін і Д. Кміт (апошнія праславіліся крыху пазней у фільме «Чапаеў») і што кінафільм здымаў кінарэжысёр Э. Аршанскі разам з аператарам Б. Рабавым, будзе зразумелым, чаму «Двойчы народжаны» стаў этапным і ўвайшоў у гісторыю нашага кінамастацтва.

Гэта быў першы гукавы фільм у Савецкім Саюзе на тэму калектывізацыі (да яго на гэтую тэму ставіліся толькі нямыя фільмы). Нягледзячы на высокую вартасць кінафільма, у другой палове 1930-х гадоў ён быў зняты з кінапракату пасля таго, як знікла цэлая частка кінастужкі, былі павыразаны асобныя кінакадры. Праз 70 з гакам гадоў, у нашы дні, не стала і знявечанага фільма, быццам хтосьці выкраў яго разам з копіямі. Я ўпэўнена, што настане час, калі кінастужка, знішчаная ў Беларусі, адновіцца. Такога быць не можа, каб яна не захавалася ў цэнтральным кінаархіве, што ў Белых Сталбах пад Масквой, ці ў архівах замежжа.

У 1936 годзе на экранах з’яўляецца сатырычная камедыя «Шукальнікі шчасця», знятая паводле сцэнарыя Рыгора Кобеца (у час кіназдымак да яго далучыўся І. Зельцэр). Гэты фільм — шэдэўр савецкай кінематаграфіі, ён атрымаў сусветную вядомасць. В. Смаль пісаў у 1984 годзе: «Двойчы народжаны» з’явіўся пераканаўчым доказам, што ў асобе Р. Кобеца кінастудыя «Савецкая Беларусь» прыдбала таленавітага драматурга. Няма сумнення, што дасягненні «Двойчы народжанага» адыгралі вялікую ролю ў далейшым развіцці беларускага кінамастацтва ў цэлым і ў распрацоўцы сучаснай тэматыкі ў

прыватнасці. У далейшым Кобец дабіваецца яшчэ большых поспехаў, стварыўшы фільм на сучасную тэму «Шукальнікі шчасця». Знамянальна тое, што роўным яму не было і няма па сённяшні дзень». Абодва фільмы ўвайшлі ў залаты фонд савецкай кінематаграфіі.

Фільм «Шукальнікі шчасця» — пра будаўніцтва Бірабіджана. Першы варыянт сцэнарыя Р. Кобец напісаў яшчэ ў 1934 годзе (пра геолагаў, якія шукалі золата, а знайшлі нафту). Сцэнарый быў пад той жа назвай. Але Кобец адмовіўся ад яго і напісаў новы варыянт, па якім здымаўся знакаміты фільм, а першы варыянт ён скарыстаў для музкамедыі «Шчаслівы бераг» («Шчаслівы рэйс»). У 1940 годзе аперэта ставілася ў тэатрах музкамедыі Хабараўска і Масквы (кампазітар І. Ільін).

Фільм пра бедную яўрэйскую сям'ю, якая пакінула Літву і пасля доўгіх блуканняў па свеце ў пошуках шчасця едзе ў савецкі Бірабіджан, дзе разам з усімі працуе ў калгасе. Працуе ўся сям'я старой Двойры, акрамя Піні, які не хоча працаваць і выглядае жаласным, смешным у сваіх дарэмных намаганнях знайсці золата, якое так і не знайшоў (замест золата намыў метал). Піня — гэта абагульняючы вобраз нікчэмных людзей, у якіх адна мэта: разбагацець любымі сродкамі. Так трактавалі вобраз Піні савецкія крытыкі. Але сёння Піня Копман, «кароль падцяжак», са сваёй марай стаць камерсантам можа ацэньвацца інакш.

Фільм меў вельмі вялікі поспех. Ён дэманстраваўся не толькі на экранах нашай краіны, але і за мяжой: у ЗША, Францыі, Чэхаславакіі, Аўстрыі, Бельгіі і іншых краінах. Калі фільму споўнілася паўстагоддзя, яго юбілей адзначалі не толькі ў Беларусі, але і за мяжой. Варшаўская газета «Фолькс-Штыме» («Голас народа») пісала: «Фільм «Шукальнікі шчасця» з яго мінорнымі, іранічнымі і дасціпнымі сцэнкамі належыць да тых класічных кінастужак, якія ніколі не перастануць захапляць гледачоў…» А маскоўскі часопіс «Советиш Геймланд» («Советская Родина») на сваіх старонках надрукаваў кінасцэнарый на мове ідыш. Крыху пазней сцэнарый змясціў і літаратурны штогоднік «Год за годом» на трох мовах: рускай, французскай, англійскай (Масква, «Советский писатель». 1988. Вып. 4). У гэтай кнізе «Шукальнікі шчасця» друкуюцца на беларускай мове. Гэта першая публікацыя сцэнарыя ў Беларусі.

У чым сакрэт папулярнасці фільма? Перш за ўсё ў таленавітым сцэнарыі, у яго яркай вобразнасці. Фільм пачынаецца са сцэнарыя. Няма сцэнарыя — няма і фільма. Рэплікі герояў сталі своеасаблівым фальклорам, яны пайшлі ў народ, іх можна было пачуць на вуліцах, яны дажылі і да нашых дзён. Папулярнасць фільма тлумачыцца і музычным афармленнем кампазітара Дунаеўскага. Песні з кінафільма спявала не адно пакаленне гледачоў, спяваюць іх і сёння. Але ж без артыстаў не можа адбыцца кіно, якімі б не былі сцэнарый і музыка. Хто яны, выканаўцы, што сваёй таленавітай ігрой увекавечылі і фільм, і сябе?

М. Блюменталь-Тамарына (цётка Двойра), В. Зускін (Піня), І. Бій-Бродскі (Шлёма), Л. Шмідт (Роза), Н. Вальяно (Лёва), Л. Тайц (Бася), С. Яраў (Карней), Б. Жукоўскі (стары рыбак)… І яшчэ С. Міхоэлс — знакаміты артыст і рэжысёр, ён быў кансультантам фільма.

Трагічны лёс напаткаў асноўных аўтараў фільма. У 1938-м, у час «вялікага тэрору», быў арыштаваны Р. Кобец «за шпіянаж на карысць Японіі, Англіі і Польшчы», пасля другога арышту (1941) сасланы ў сталінскі лагер на 10 год «за антысавецкую агітацыю», а затым у пажыццёвую ссылку. У 1948 годзе ў Мінску быў забіты Міхоэлс, у 1952 — расстраляны В. Зускін. Трагічным аказаўся лёс і самой кінакарціны. Яна тройчы забаранялася. У 1938 (пасля першага арышту Кобеца), у пасляваенныя гады (пасля забойства Міхоэлса і Зускіна), у 1969 (у застойныя гады пасля кароткай «адлігі»).

Пасля рэабілітацыі так званых «ворагаў народа» фільм таксама быў рэабілітаваны і зноў дэманстраваўся на экранах, і зноў меў вялікі поспех. У 1987-м кінакарціна была адноўлена на кінастудыі імя М. Горкага і запісана на відэафільм. У 2007 годзе фільм запісалі на дыск (Масква) і запусцілі ў продаж.

У другой палове 30-х гадоў у кіно, як і ў літаратуры, значнае месца займае гісторыка-рэвалюцыйная тэматыка. Кінастудыя «Савецкая Беларусь» не засталася ад яе ў баку. У 1936 годзе Кобеца запрасілі ў сааўтары запланаванага фільма «Дняпро ў агні», у якім апавядалася пра рэальныя падзеі на беларускім Палессі напярэдадні рэвалюцыі 1905 года, пра тое, як у мястэчку Лоева, што на Дняпры, баставалі беларускія і яўрэйскія сплаўшчыкі лесу супраць лесапрамыслоўца Когана, іхняга прыгнятальніка. Галоўны герой сцэнарыя — атаман плытагонаў Нічыпар Чэх, які яшчэ не разумее, што такое рэвалюцыя, але па характару бунтар і супраціўляецца, калі замахваюцца на яго ўнутраную незалежнасць. Бясстрашныя магутныя самародкі цікавілі Рыгора Кобеца як у жыцці, так і ў літаратуры, бо сам быў з такіх. Ён з цікавасцю працаваў над сцэнарыем з яго асноўным аўтарам І. Барашкам, якому належала ідэя фільма, але якому не ўдаваліся дыялогі і які не мог ствараць яркіх характараў. У яго не ладзілася і з драматургіяй. Таму на дапамогу і быў запрошаны Рыгор Кобец, які стварыў запамінальныя вобразы рабочага Мароза, былога канакрада Рыгора Лопуха, няўдачніка Піні і інш. Сам І. Барашка пісаў: «Паставіўшы перад сабою яшчэ ў 1933 годзе задачу напісаць твор пра пралетарскі інтэрнацыяналізм на матэрыяле гісторыі класавай барацьбы ў Беларусі, мне толькі цяпер удалося гэтую задачу вырашыць пры дапамозе засл. дзеяча мастацтваў т. Р. Кобеца і кінастудыі «Савецкая Беларусь». Напісаны па маім лібрэта мной і т. Р. Кобецам сцэнарый «Днепр у агні» зацверджаны да пастаноўкі ўсімі інстанцыямі, і здымачная брыгада на чале з рэжысёрам-пастаноўшчыкам Ч. Сабінскім… пачала здымаць» («Дняпро ў агні» // ЛіМ. 1936. № 30).

Лёс фільма «Дняпро ў агні» таксама аказаўся трагічным. Быў 1937 год, самы разгар крывавых рэпрэсій. Пасля выхаду фільма на экран газета «Рабочий» 26 чэрвеня надрукавала знішчальную рэцэнзію М. Александровіч пад назвай «Снять с экрана политически вредный фильм»: «Фильм «Днепр в огне» — это наглый поклеп на большевиков и идеализация контрреволюционного Бунда, который, как известно, всегда отравлял сознание рабочих ядом национализма, разбивал международную солидарность рабочих, всегда ожесточенно боролся против большевиков, против Ленина и Сталина. В фильме отсутствует организация большевиков. Зритель видит только одного Ковалева. А этот Ковалев — просто издевка над образом большевика…» (Дарэчы, у каталогу-даведніку «Все белорусские фильмы» (т. I, 1996) укладальнікі памылкова спасламіся на газету «Рабочий» за 21 ліпеня).

Аўтараў сцэнарыя і фільма абвінавацілі ў тым, што яны амаль не паказалі ўплыў бальшавікоў на свядомасць забастоўшчыкаў, што сярод бастуючых плытагонаў аказаўся толькі адзін прышлы бальшавік. Але і ён не здолеў як мае быць з'яднаць рабочых. Фільм назвалі апалітычным і антымастацкім. Больш за ўсіх дасталося артысту У. Крыловічу, які іграў галоўную ролю Нічыпара Чэха.

Злосныя нападкі пачаліся да выхаду фільма на экран, калі крытыкаваўся сцэнарый. Старшыня Саюза пісьменнікаў М. Клімковіч у адказ на жорсткую крытыку сцэнарыя напісаў на яго водгук: «…Чэх расце правільна. Ён не вырас у свядомага камуніста, ён у значнай ступені «на хвалі» масавай незадаволенасці… Толькі любіцелі голай схемы патрабуюць «адшліфоўкі» Чэха. Прачытаўшы сцэнарый раз, яго не забудзеш, не забудзеш вобразы, выведзеныя ў ім: яны жывыя».

Гэта быў не толькі водгук, але і заключэнне, якое заканчвалася словамі: «Сцэнарый можа быць зацверджаны». Пасля такога заключэння сцэнарый быў запушчаны ў вытворчасць.

Нагадаю, валтузня вакол фільма «Дняпро ў агні» пачалася напярэдадні 1937 года, які ўвайшоў у гісторыю як год «вялікага тэрору». Праводзячы чыстку партыі, тады вылоўлівалі «ворагаў народа» там, дзе іх не было. Ні ў чым не вінаватым людзям прышывалі шпіянаж, антысаветызм, трацкізм і іншыя «ізмы». Пачаліся непрыемнасці і ў Клімковіча. Яго абвінавацілі ў нацыяналізме і трацкізме за тое, што хаваў быццам бы антысавецкую літаратуру, якая належала арыштаванаму «трацкісту» Гаю Гай (герою Грамадзянскай вайны). У жніўні 1936-га партарганізацыя Саюза пісьменнікаў абвінаваціла Клімковіча ў антыпартыйных учынках і пастанавіла выключыць яго з партыі. У той жа дзень пасля партыйнага сходу Клімковіч зрабіў спробу самагубства, але выжыў. З партыі яго не выключылі, але з пасады старшыні СПБ знялі і вывелі са складу кандыдатаў у ЦК КП(б)Б.

У такіх умовах ствараўся фільм «Дняпро ў агні». І нічога дзіўнага няма ў тым, што яго знялі з экрана, аб'явіўшы «палітычна шкодным».

А шкада. У фільме здымаліся таленавітыя артысты: У. Крыловіч (Нічыпар Чэх), А. Барысаў (бальшавік Бялоў, ён жа Кавалёў, першая роля артыста ў кіно), Г. Грыгоніс (плытагон), Р. Рубанава (Эстэр) і інш.

Фільм не захаваўся, ён згарэў у Другую сусветную вайну пад бамбёжкай. Але фотаздымкі кінакадраў захаваліся ў БДАМЛіМ і ў сямейным архіве Р. Кобеца. Дарэчы, фотаздымкі, што друкуюцца ў гэтай кнізе, таксама з сямейнага архіва драматурга.

«Вялікае дараванне Кобеца не засталося не заўважаным, — пісаў В. Смаль. — У 1936 яму было даручана напісаць кінасцэнарый пра беларускага «Чапаева» ў творчай садружнасці з А. Талстым, М. Лыньковым і іншымі. І гэты давер пацвердзіўся ў прамове старшыні Саўнаркама БССР тав. М. М. Галадзеда на ўрачыстым пасяджэнні, прысвечаным 10-гадоваму юбілею Белдзяржкіно: «Тав. Кобец у сваім выступленні казаў, што Чапаева можна знайсці ў сацыялістычным будаўніцтве бягучага часу… І гэта вельмі правільна…»

Уменне Кобеца ствараць характары глыбока народныя і з’явілася прычынай таго, што менавіта яму ў садружнасці з лепшымі пісьменнікамі (А. Талстым, М. Лыньковым) і сцэнарыстамі (У. Недаброва, ужо вядомым па фільму «Златыя горы», і інш.) было даручана стварыць фільм пра беларускага «Чапаева». У выніку быў напісаны Р. Кобецам і А. Вольным сцэнарый на гістарычную тэму «Паўстанне гневу». Сцэнарый прысвячаўся памяці нацыянальнага героя Грамадзянскай вайны, легендарнага беларускага партызана Алеся Салаўя, які змагаўся за савецкую ўладу на Палессі.

Меркавалася выпусціць «манументальны фільм эпохі Грамадзянскай вайны» ў 2-х серыях на беларускай мове. У кастрычніку 1936 года сцэнарый быў прыняты кінафабрыкай і здадзены ў вытворчасць. Але зняць фільм не паспелі: у лістападзе быў арыштаваны Анатоль Вольны. (Той жа лёс у 1935 годзе напаткаў і Гая Гай, былога камандзіра Чырвонай Арміі, які абараняў Беларусь ад акупантаў, героя кінасцэнарыя. Абодва будуць расстраляны ў 1937 як «ворагі народа».)

Пасля арышту А. Вольнага Рыгор Якаўлевіч разумеў, што хутка дабяруцца і да яго, былога анархіста, і ён з’ехаў у Бірабіджан у творчую камандзіроўку ад Саюза пісьменнікаў пісаць другую серыю «Шукальнікаў шчасця». Ён спадзяваўся на тое, што «эпідэмія» (так ён называў арышты) хутка скончыцца і тады ён вернецца ў Беларусь. Але 15 ліпеня 1938 года ён быў арыштаваны ў Бірабіджане пасля газетнай публікацыі «Политическое лицо писателя Кобеца», у якой пісалася пра тое, як ён, ідучы па вуліцы, павітаўся з ворагам народа за руку і нават гутарыў з ім. Гэтага было дастаткова для арышту. Яго абвінавацілі ў шпіянажы. Арыштавалі Рыгора Кобеца вечарам, калі ён вяртаўся дамоў. Ля дзвярэй пад’езда яго чакалі двое ў цывільным, гэта былі чэкісты. Зайшлі ў кватэру. Пакуль рабіліператрус, бацька паспеў напісаць развітальную запіску на адваротным баку свайго

фотаздымка: «Дети мои! Внуки мои! Не осуждайте! Не проклинайте! Дед Ваш и прадед провел бурную и очень опасную жизнь. Часто был под расстрелом, но никогда не изменил рабочему классу. Никогда не струсил в борьбе за рабочий класс! Вы будете большими людьми, это закон генетики. Вы должны быть умнее нас, талантливее нас, смелее нас. Иначе нам грош цена. Желаю и Вам, потомки, всего наилучшего. Желаю Вам ЛЕНИНСКОГО СЧАСТЬЯ. Прощайте! Будьте достойны Ленина. Г. Кобец».

Бацька думаў, што яго расстраляюць. Ён пісаў дрыготкай рукой, літары былі няроўныя, распаўзаліся. Калі яго вялі пад канвоем, мой брат Мікалай (у той час ён жыў разам з бацькам) бег за ім следам з клуначкам, каб ведаць, у якую турму яго вядуць, бо трэба ж насіць яму перадачы. Канваіры адганялі хлопчыка, але Міколка ад іх не адставаў. Бацьку вялі па бруку, а ён бег па тратуары. Пасадзілі Рыгора Якаўлевіча ў тую самую турму, якую ён прыгадваў у кінасцэнарыі «Шукальнікі шчасця». 9 месяцаў вялося следства з допытамі і пострахам.

У час следства перацерабілі ўсю яго біяграфію. За сувязь з анархістамі не судзілі, таму што ў 1922 годзе на Украіне была аб’яўлена амністыя ўсім, хто ваяваў супраць савецкай улады, акрамя Махно, Дзянікіна, Урангеля і іншых лідэраў контррэвалюцыі. Крыху пазней, у 1927, Прэзідыум ЦВК СССР таксама аб’явіў амністыю белагвардзейцам, махноўцам і іншым, хто не прызнаваў Саветаў. У 1939 годзе Р. Кобец быў апраўданы і вызвалены на судзе з-пад варты з-за недаказанасці віны.

Пасля вызвалення ён пераехаў у Хабараўск, працаваў загадчыкам кінастудыі дакументальных фільмаў, друкаваўся ў газетах, выдаваў кнігі ў выдавецтве «Дальгиз»: «Мигрень» (аднаактовая камедыя), «Героі Балтыкі» (кінааповесць), «Трофим Бутан»* (кінааповесць). У 1940 напісаў лібрэта музкамедыі «Шчаслівы бераг».

З пералічаных твораў самы значны — «Героі Балтыкі» (другая назва «Лядовы паход»). Кінатвор пра мужнасць балтыйскіх маракоў, якія вывелі ваенныя караблі з Фінляндыі ў Кранштат, не паддаўшыся на правакацыю тых, што намагаліся сарваць Брэсцкае пагадненне, каб уцягнуць у вайну савецкую Расію. Гэта гістарычная падзея вядома як знакаміты Лядовы паход.

Фільм па гэтым сцэнарыі не ставіўся.

Кінатвор «Героі Балтыкі» быў першым творам пра той подзвіг балтыйскіх маракоў. Кніга выйшла ў 1939 годзе невялікім тыражом. Пасля другога арышту Р. Кобеца (1941) яна была канфіскавана, як і ўсё, што напісаў Рыгор Якаўлевіч. Праз шмат гадоў, пасля рэабілітацыі пісьменніка, кнігу знайшоў яго старэйшы сын Мікалай у «спецхране» бібліятэкі імя Леніна ў Маскве.

---

* Пра разгром атамана Усурыйскага казацтва Калмыкова рабочымі і сялянамі ў барацьбе за савецкую ўладу на Далёкім Усходзе.

У час свайго пражывання ў Хабараўску да другога арышту мой бацька друкаваў у перыёдыцы фрагменты сцэнарыя да другой серыі «Шукальнікаў шчасця» (на жаль, гэтыя публікацыі пакуль што не выяўлены) і пісаў антываенныя плакатныя тэксты для «Окон РОСТА» разам з пісьменнікам Дзмітрыем Нагішкіным. У 1941, калі пачалася вайна, у час застолля, на якое быў запрошаны Рыгор Кобец, яго справакавалі на шчырыя размовы, і ён сёе-тое выдаў у адрас вусатага правадыра. Нагішкін са сваімі калегамі напісалі на Кобеца калектыўны данос у адпаведныя органы ўлады. 5 снежня 1941 года Кобец быў арыштаваны другі раз.

З абвінаваўчага заключэння УНКВД Хабараўскага краю: «В 1941 г. после начала войны, Кобец стал резко высказываться против мероприятий коммунистической партии и правительства СССР, проводимых в области внешней политики советского государства, при этом выражал пораженческие настроения и клеветал на вождя коммунистический партии… называл его изменником родины… при этом предсказывал неминуемую смену правительства СССР и приход к власти советского Де Голля».

З пратакола Асобай Нарады ад 4 лістапада 1942 года: «Постановили Кобеца Григория Яковлевича за антисоветскую агитацию заключить в исправительный трудовой лагерь сроком на десять лет, считая срок с 5-го декабря 1941 года».

Асобай Нарадай НКУС СССР без суда і следства саслалі яго ў Тайшэтлаг (адзін з самых страшных лагераў, дзе палітзэкаў трымалі разам з рэцыдывістамі).

З ліста Рыгора Якаўлевіча: «Будаваў чыгунку на Тайшэце, потым мяне перавялі ў Манголію (і там будаваў чыгунку), зноў у Сібір на раку Лену, затым этапавалі на бераг Ангары (у Забайкаллі), і тут я адбыў свой тэрмін. Ад званка да званка. Вызвалілі мяне ў г. Заярску і «прапанавалі» пажыццёвую ссылку ў кіргізскія стэпы без права пражывання ў сталіцах і абласных гарадах».

Пасляваенныя 40-я гады былі трывожныя, пачалася новая хваля рэпрэсій. Я вучылася ў школе і была ўпэўнена, што мой бацька загінуў на фронце (так казала маці). Аднойчы, нешта шукаючы ў пісьмовым стале, я напаролася на пачак лістоў без канвертаў, без адраса, з адарванымі куточкамі, дзе, пэўна, стаялі подпіс і дата. Але па зместу я здагадалася, што гэтыя лісты ад бацькі, іх прывозіў маёй маці старэйшы брат Мікалай, які пасля фронту вучыўся ў Маскве на юрыста.

Бацька ў асноўным працаваў на лесапавале. У снежні 1943 года, будучы ў Тайшэтлагу, ён напісаў вершаваны ліст Мікалаю і паслаў яго ў Хабараўск па месцы жыхарства. Ён не ведаў, што ў час бітвы на Курскай дузе мой брат быў цяжка паранены і знаходзіўся ў шпіталі. Ліст усё ж знайшоў свайго адрасата. У далейшым верш пад назвай «Сыну» даволі часта друкаваўся. Кобец скарыстаў яго ў аповесці «Ноеў каўчэг».

Верш заканчваўся такімі радкамі:

Синь в предутреннем воздухе,
ясном и чистом,
На далёкой заимке
поют петухи.
По тайге прохожу я
тропой декабристов,
Искупая вину
за чужие грехи.

Пасля адбыцця 10-гадовага тэрміну ў лагерах Р. Кобец 9 год жыў у Кіргізіі, куды яго саслалі пажыццёва. Дзякуючы Хрушчову Рыгор Якаўлевіч 19 лістапада 1960 года быў поўнасцю рэабілітаваны. Але толькі пасля трэцяга звароту ў адпаведныя органы. У рэабілітацыі яму адмаўлялі двойчы (нехта шкодзіў з Беларусі).

Перапісвацца з бацькам я пачала ў 1958 годзе, калі ён быў у ссылцы. («Письма из ссылки» ўпершыню надрукаваны ў часопісе «Нёман» у 1998 г. № 9.) Па сутнасці, наша перапіска была змаганнем за рэабілітацыю, якое доўжылася больш за два гады. Актыўны ўдзел у гэтым змаганні прымаў старшыня праўлення СПБ Пятрусь Броўка і ўвесь Саюз пісьменнікаў. Усяк было. Але рэабілітацыя Р. Кобеца адбылася.

У ссылцы кім толькі не працаваў мой бацька: грузчыкам, вартавым, памочнікам пчаляра, загадчыкам хаты-чытальні і інш. У саўгасе «Чалдавар» ён арганізаваў гурток мастацкай самадзейнасці, быў мастацкім кіраўніком на грамадскіх пачатках. Драматургія вабіла яго па-ранейшаму. Ён пісаў скетчы, вершы, п’есы, ставіў іх і сам выконваў ролі. Там жа паставіў сваю аднаактовую п’есу «Цяжкі выпадак» (перапрацаваная камедыя «Мігрэнь», напісаная яшчэ ў Хабараўску).

У маі 1960 года Рыгор Якаўлевіч вярнуўся ў Беларусь. У лістападзе таго ж года прыйшла доўгачаканая рэабілітацыя. З вялікімі цяжкасцямі прывыкаў ён да новага жыцця. У 1964 годзе Р. Кобец піша аповесць «Ноеў каўчэг» пра лагерныя пакуты. Смеласці яму надала аповесць Салжаніцына «Адзін дзень Івана Дзянісавіча». Але канчалася «хрушчоўская адліга», і ўспаміны былога палітзэка Рыгора Кобеца часопіс «Нёман», куды ён аднёс рукапіс, друкаваць пабаяўся. Толькі праз 25 гадоў, у 1989-м, аповесць «Ноеў каўчэг» пабачыла свет у тым жа часопісе. Гэта быў першы празаічны твор у Беларусі на тэму ГУЛАГа пасля кнігі «У кіпцюрох ГПУ» Ф. Аляхновіча, выдадзенай у 1937 годзе ў Вільні. «Ноеў каўчэг» — аўтабіяграфічны твор (хоць Кобец вядзе аповед не ад першай, а ад трэцяй асобы). У ім — роздум аўтара над пакутамі бязвінных людзей і ўласныя перажыванні.

У 1973 годзе ён апублікаваў сваю «Аўтабіяграфію». Яна чытаецца, як мастацкі твор, як шчырая споведзь чалавека, які спазнаў столькі ліха за ўсё сваё жыццё, што яго хапіла б на дзесяцярых. Барыс Бур’ян

пісаў: «…такая біяграфія магла б, як кажуць, скласці драматычны раман аб тым, як рэвалюцыя захапляла ў свой вір маладыя душы, якія не адразу выбіралі правільныя пазіцыі для ажыццяўлення сваіх ідэалаў, як праўда жыцця выводзіла чалавека з нізоў на светлую дарогу творчасці дзеля народа і для народа» («Полымя». 1983. № 7). Не ўсе зразумелі Кобеца. Шчырасць яму пашкодзіла: яе скарысталі нядобразычліўцы. У 1964-м яго пазбавілі персанальнай пенсіі рэспубліканскага значэння — за сувязь з украінскімі анархістамі. Беларускі ўрад яму гэтага не дараваў нягледзячы на поўную рэабілітацыю. Бацьку перасталі друкаваць, скасавалі ўмову на выданне Збору твораў. Даведзены да адчаю, Рыгор Якаўлевіч два разы рабіў спробу самагубства. Скончыліся яго пакуты інсультам, які зваліў яго з ног на 12 год. Так закончылася для яго «хрушчоўская адліга». З так званай «перабудовай» лепш не стала, замоўчванне ўзмацнілася, яго заслугі ў галіне тэатра і кіно прыпісаны іншым. Адным словам, выкраслілі з гісторыі беларускай культуры.

Зноў вернемся да В. Смаля. Даючы ацэнку кінасцэнарыям Кобеца, якія не выйшлі на экран, ён пісаў: «Гэта далёка не ўсё, што напісаў Р. Кобец… Хочацца спадзявацца, што кінематограф яшчэ звернецца да гэтых сцэнарыяў, якія маглі б стаць асновай для стварэння яркіх, своеасаблівых твораў…

Калі параўнаць тое, што напісана Кобецам у другі перыяд яго творчасці (кінасцэнарыі, п'есы малой формы, артыкулы і нарысы), то можна смела сказаць, што гэтыя творы ні ў якае параўнанне не ідуць з першым перыядам яго творчасці (маюцца на ўвазе 30-я гады). Апошнім яго творам не хапае таго размаху, энергіі, той нястрыманай творчай сілы, якія дапамагалі ствараць яркія творы. Даліся ў знакі цяжкі лёс, гады стомленасці…

І ўсё ж застаецца дзівіцца таму, што ў пажылым узросце Р. Кобец напісаў аповесць-эсэ «Ноеў каўчэг», у якім яго роздум аб жыцці, аб людзях, іх лёсе. Гэты твор можна аднесці да сапраўднай класічнай прозы, у ёй Р. Кобец выводзіць такія ж каларытныя характары, як і ў творах 1930-х гадоў. І гэта тлумачыцца тым, што яны не прыдуманыя, а выхаплены з жыцця — гэта вынік яго назіранняў, перажыванняў, майстэрства…

Творчасць віднейшага беларускага драматурга па-сапраўднаму яшчэ не даследавана. Асобныя раздзелы, у якіх разглядаюцца фільмы, створаныя па яго сцэнарыях, і п'еса «Гута», маюцца пакуль што толькі ў кнігах пра другіх дзеячаў літаратуры і мастацтва (хоць і зрабілі менш за яго). Гэты прабел неабходна запоўніць, сур'ёзна і глыбока заняцца даследаваннем творчасці Р. Кобеца, таму што заслугі яго вялікія. Фільмы «Двойчы народжаны» і «Шукальнікі шчасця», пастаўленыя па сцэнарыях Р. Кобеца, з'яўляюцца буйнейшымі творамі беларускай кінематаграфіі. Гэтыя работы высунулі Р. Кобеца ў лік вядучых кінадраматургаў рэспублікі, яны назаўсёды ўвайшлі ў гісторыю савец-

кай кінематаграфіі, таму што з’яўляюцца вялікім укладам у развіццё і росквіт нацыянальнай культуры.

«Двойчы народжаны» і «Шукальнікі шчасця», як і іншыя лепшыя фільмы беларускага кінематографа 1930-х гадоў, у значнай ступені вызначылі далейшы шлях развіцця беларускага кінамастацтва.

Героі і персанажы лепшых сцэнарыяў Рыгора Кобеца ўжо знайшлі ў 1930-я гады шмат мільёнаў сяброў сярод кінагледачоў краіны. Няма сумнення ў тым, што сустрэча з імі ў гэтым зборніку будзе радасцю для людзей старэйшага пакалення, якія бачылі пастаўленыя па ім фільмы, і прыемным сюрпрызам для сучаснага пакалення чытачоў, якія азнаёмяцца з імі ўпершыню.

Заўсёды, прыгадваючы час станаўлення нашага нацыянальнага кінамастацтва, мы з павагай і ўдзячнасцю будзем прыгадваць людзей, якія стаялі ля вытокаў беларускага кіно і тэатра. І сярод іх — Рыгора Якаўлевіча Кобеца».

Нагадаю, што артыкул В. Смаля «Ля вытокаў» да кнігі твораў Рыгора Кобеца, што планавалася ў выдавецтве «Мастацкая літаратура», быў напісаны ў 1984 годзе. Але мой бацька не дачакаўся выхаду сваёй выніковай кнігі, у якой былі сабраны яго п’есы, сцэнарыі славутых кінафільмаў і іншыя творы. Кніга не ўбачыла свет.

Чалавек пражыў жыццё, доўгае жыццё. Цяжкае маленства. Трывожнае юнацтва. Першая сусветная вайна, Грамадзянская вайна, дзве рэвалюцыі, удзел у контррэвалюцыйнай змове, уцёкі ад чэкістаў, якія арыштавалі змоўшчыкаў, каб падавіць мяцеж, няўдалая спроба перайсці за кардон. Застаўся ён у Беларусі, якая стала яго другой радзімай. Такіх, як ён, была процьма ў Грамадзянскую. З 1929 па 1936 — восем гадоў яркай творчасці. З 1938 — турмы (Бірабіджан, Хабараўск), затым 10 год лагераў, 9 год ссылкі. Паўтара года спакойнага жыцця пасля рэабілітацыі. А потым… 30 год траўлі (22 з іх з незаконным пазбаўленнем персанальнай пенсіі рэспубліканскага значэння, якую ён атрымаў як заслужаны дзеяч мастацтваў з 1935 года, з двума спробамі самагубства, з інсультам у «матрацнай магіле», з 10 гадамі дарэмнай барацьбы за выданне Збору твораў, за чалавечую годнасць).

Аглядваючы ў думках усю жыццёвую дарогу Рыгора Кобеца, я задаю сабе пытанне: ці знайшоў мой бацька шчасце? На гэтае пытанне адказаў ён сам у ненадрукаванай паэме:

Без оглядки в бурю и ненастье
Шёл по жизни, не жалея сил,
Людям отдал всё искатель счастья,
Лишь себя он счастьем обделил.

Ён называў сябе Аваднём. Яго называлі беларускім Мартынам Ідэнам. Ён нарадзіўся ў 1900-м, памёр у 1990-м, 9-га дня, 9-га месяца ў 90-гадовым узросце. Калі верыць філосафам, такія лічбы

(дзявяткі) — прыкмета незвычайнай сілы і мужнасці. Сапраўды трэба быць атлантам, каб такое вытрымаць. Усё яго жыццё, ад нараджэння да апошняга дня — гэта «блуканне па пакутах». Памёр мой бацька ад паўторнага інсульту.

25 ліпеня 1998 года споўнілася 100 год з дня яго нараджэння (па пашпарту). Да гэтай даты не выдадзена аніводнай кнігі, не апублікаваны ні адзін сцэнарый, не напісана ні аднаго сур'ёзнага артыкула пра яго творчасць, не дэманструюцца фільмы, знятыя па яго сцэнарыях, не ставяцца яго п'есы, не адкрыты ні адзін фонд ні ў адным музеі, ні ў адным архіве. Чалавек, які стаяў ля вытокаў беларускай культуры і так многа зрабіў для Беларусі, усімі забыты і нікому не патрэбны. Яго не расстралялі, але пакаралі забыццём.

У 2006 годзе ўбачыла свет мая кніга «Калі ўцякала сонца», прысвечаная памяці майго бацькі, беларускага Мартына Ідэна. Гэта кніга пра яго лёс і творчасць, выдадзеная за грошы Дзмітрыя Філімонава, унука Рыгора Кобеца. Кнігу я закончыла малітвай, складзенай мной у 1970 годзе, да якой прывёў мяне цярністы шлях:

Госпадзі! Дай мне Душэўны Спакой,
Каб прыняць тое, што я не магу змяніць,
Мужнасць — змяніць тое, што магу,
І Мудрасць — заўсёды адрозніваць адно ад другога.

У заключэнне прыгадаю закон фальсіфікацыі з грэцкай міфалогіі. Кронас, сын Бога Урана (Неба), скінуў і скалечыў свайго бацьку, каб самому сесці на яго трон. Затым і Кронас таксама быў скінуты ўласным сынам Зеўсам. Рускі філосаф У. Салаўёў назваў падобнае злачынства бацьказабойствам. Ён піша: «…новое поколение достигает пользования действительностью, лишь неблагородно вытесняя своих предков, но потому-то это преступное существование и длится одно мгновенье; и если Кронас, искалечив и вытеснив старого Ураноса, сам был в свою очередь устранен Зевсом… то и этот новый Бог вступил на оскверненный престол лишь для того, чтобы со временем потерпеть подобную же участь. Таков закон фальсифицированной и извращенной жизни, которой не надлежало бы быть, ибо она скорее смерть, чем жизнь…».

Тое ж самае адбылося і ў беларускім нацыянальным кінематографе, патрыярхам якога быў Рыгор Кобец.

…А можа, маю малітву пачуюць грэшнікі і вернуць заслугі майго бацькі, каб пазбегнуць кары Гасподняй?..

Алена Кобец-Філімонава

ДРАМАТУРГІЯ

ГУТА

П’еса ў трох дзеях

ДЗЕЙНЫЯ АСОБЫ:

А н д р э е ў — дырэктар завода.
К у р л е н я — старшыня заўкама.
Ш а т а л а ў — сакратар партыйнай ячэйкі.
Г в а з д з ё ў, Ш у н е й к а — фарсуншчыкі.
Г а й д у к е в і ч — тэхнік.
М а р о з — каваль.
Я г о р а ў н а — жонка Мароза.
Ц ы г а н о к — слесар, камсамолец.
С у с е д к а М а р о з а.
В а р а к с а — дзесятнік на заводзе.
П а р а с к а — адбівальшчыца.
Ш а б у н я — мукаўшчыца.
П я ц ю н ь к а — мукаўшчык.
Д з я д з ю л я — вартаўнік.
Н а д з я, М а р ы с ь к а — адбівальшчыцы.
С к р ы л ё ў — майстар.
С ц е п а н і д а — жонка Скрылёва.
Я з э п — брат Скрылёва.
Л ю б а — дачка Скрылёва.
Л і з а — яе сяброўка.
З о с ь к а — дамашняя работніца Скрылёва.
Х а д ы к а — майстар.
С т а н і с л а в а — жонка Хадыкі.
К р у г л я ш — майстар.
Д ы м а ў — прадстаўнік завода «Чырвоны металіст».
К р э й ц б е р г — інжынер завода «Чырвоны металіст».
П е р ш ы б р а к о ў ш ч ы к.
Д р у г і б р а к о ў ш ч ы к.
К а с і р з а в о д а.
П е р ш ы б а н а ч н і к.

Другі баначнік.
Першы катальшчык.
Другі катальшчык.
Матэр'яльшчык.
Першая дзяўчына.
Другая дзяўчына.

ДЗЕЯ ПЕРШАЯ

КАРЦІНА ПЕРШАЯ

Падзеі, якія адлюстраваны ў п'есе, разгортваюцца ў 1928 годзе. У гэты час наша краіна перажывае эканамічныя цяжкасці. Індустрыялізацыя робіць першыя крокі і яшчэ не даходзіць да правінцыяльнай гуты, дзе ўся праца вядзецца саматужным спосабам.

Хмурны летні дзень. Куток двара гуты. Стаіць адзінокае, з сухой вяршалінай дрэва. Побач раскіданы пустыя скрынкі. Крыху далей ад дрэва відзён вугал будынка. Уздоўж сцяны стаяць скрынкі з бутэлькамі. Ля іх — майстры Кругляш і Скрылёў. З-за вугла будынка выходзіць касір завода і шпарка крочыць да ўвахода ў гуту. Скрылёў па-змоўніцку падміргвае Кругляшу. Той становіцца касіру на дарозе.

Кругляш. Куды ўцякаеш? Ты што ж гэта зноў мне недалічыў?

Скрылёў. Хіба толькі табе аднаму? Ён і мяне не забыў. (*Да касіра.*) Ты стаў як той сабака: на сваім ляжыш, а хвост на чужое перакінуў.

Касір. Дзіўныя вы людзі. Нібы гэта ад мяне залежыць. Мне даюць дзесятнікі вашу вырабатку, я і стаўлю ў ведамасць.

Скрылёў. У мяне вунь выраблена на шэсцьдзесят цалковых, а атрымаў толькі сорак. Вось табе і вырабатка!

Касір. Ну, ведаеце, калі брак залічваць, дык і кругленькая сотня ў палучку выйдзе.

Кругляш. А табе шкада? Са сваёй кішэні даеш?

Скрылёў. Брак… А хто вінен у браку тваім?

Касір. Вядома хто. (*Імкнецца ісці.*)

Кругляш. Не, ты скажы хто?

Скрылёў. Хто, мы цябе пытаем?

Кругляш. Мы?

К а с і р. Цішэй, цішэй. А то ўсхадзіліся, як жарабцы на аркане. Каму-каму, а вам, майстрам, грэх крыўдаваць. Добра-дрэнна, а рублікаў на сто трыццаць, калі не больш, набягае.

С к р ы л ё ў. Каб табе так век набягала! Хай бы ты сам паспытаў, душа твая капеечная, нашай работы! (*Бярэ бутэльку са скрынкі.*) Вось яна, пляшачка… Глупства… Цацачка… А спрабуй выдуй яе!.. Каб цябе ўсё жыццё дула! (*Перадражнівае.*) Сто трыццаць набягае… Набягайла знайшоўся. Ты ў чужой кішэні не лічы.

К а с і р. Не вам гаварыць. Падсобнікам куды болей дастаецца, а атрымліваюць яны ў тры разы менш і не дзяруць горла, як вы.

К р у г л я ш. Вось дык сказануў!

С к р ы л ёў. Зірніце на яго!

К р у г л я ш (*зняважліва глядзіць на касіра*). Падсобнікі! Чым чорт не жартуе, калі Бог спіць!

С к р ы л ё ў. Хі-га… работнічкаў знайшоў! Ды калі падсобнік твой патрубіць, як я…

К а с і р. Ну дык і што?

С к р ы л ё ў. Душа з яго выскачыць, от што!

К р у г л я ш (*іранічна ўсміхаючыся, ківае галавой*). Ён табе напрацуе…

С к р ы л ё ў. Ты дуеш, а падсобнік услед псуе. Спрабуй яму па мордзе за гэта бэцнуць, як нам калісь, — у заўкам пацягнуць… «Не смей личность» чапаць. (*Касір наважваецца ісці. Скрылёў хапае яго за рукаў.*) Куды ты? Пастой.

К а с і р (*вырывае руку*). Лягчэй, лягчэй, таварыш Скрылёў!

С к р ы л ё ў. А ты не капыль губы, а адкажы!

К а с і р (*ідзе прэч, сярдзіта папраўляе на хаду гальштук*). Звярніцеся са сваімі патрабаваннямі да дырэктара.

С к р ы л ё ў. Ідзі пад маць малако баўтаць! (*Хоча кінуць касіру ўслед бутэльку, Кругляш яго супыняе.*) Ах ты, клоп канторскі!

К р у г л я ш. Кінь! Пайшлі на працу.

С к р ы л ё ў. Не пайду! Я, Кругляш, з іх душу выцягну! (*Садзіцца на скрыню.*) Сядай, браток. І памятай: хто стане авечкай, таго воўк з’есць.

К р у г л я ш. А што выседзіш? Разлік за прагул?..

С к р ы л ё ў. Баюся я іх, як заяц кабылы! Пляваць на іх хачу! Не мы імі жывём, а яны намі. Бач, на бесперапынку хочуць перайсці. Спрабуй перайдзі без нас, спатыкнешся.

Хапатліва азіраючыся па баках, уваходзіць дзесятнік В а р а к с а. Убачыўшы Скрылёва і Кругляша, ён здзіўлена спыняецца.

В а р а к с а (*дакорліва*). Ай-я-яй! Ай-я-яй! Таварышы, змена ж заступіла! Падсобнікам рабіць няма чаго, дый баначнікі без работы стаяць.

С к р ы л ёў. Няхай адпачнуць. Ха-ха-ха!

В а р а к с а. Ай-я-яй! Ай-я-яй! Ізноў? Я, ведаеце…

С к р ы л ё ў. Ды што ты ведаеш, ноччу нарадзіўшыся?

В а р а к с а. Ай-я-яй! Ай-я-яй!

З-за скрынак з бутэелькамі з заклапочаным выглядам выходзяць А н д р э е ў і Ш а т а л а ў. Услед за імі цяжка тупае каваль М а р о з. Каля яго мітусіцца Ц ы г а н о к. Андрэеў і Шаталаў спыняюцца побач з Кругляшом і Скрылёвым.

К р у г л я ш (*заўважае начальства і спалохана падхопліваецца*). Цс-с! Дырэктар! Пойдзем, братка, адсюль.

С к р ы л ё ў. Сядзі. (*Закладвае нагу за нагу.*) Чаго нам баяцца?

А н д р э е ў (*працягваючы размову*). Таварыш Шаталаў, мы ўжо не раз засядалі, гаварылі. Гута павінна працаваць кругласутачна. Наша шкло вельмі патрэбна краіне. Ты гэта можаш зразумець?

Ш а т а л а ў (*паціскае плячамі*). Глядзі, правалімся. Не падрыхтаваныя мы да такога.

А н д р э е ў. Падрыхтуемся, падмацуемся…

Ш а т а л а ў (*красамоўна разводзіць рукамі*). І лопнем!

М а р о з (*неадабральна глядзіць на Шаталава*). Калі з галавой ды з толкам — не лопнем. Галоўнае — захацець трэба, а пасля яшчэ… механіка. Яна — першая справа… Я ж кажу, калі з галавой, дык і не горш як у іншых будзе…

Ц ы г а н о к. Во!

М а р о з. Калі чалавек сваімі лёгкімі ўвесь час будзе дзьмуць, сапраўды можа лопнуць… А калі, гэта самае…

Ш а т а л а ў. Што?

Ц ы г а н о к. Хай механіка дзьме…

М а р о з (*махае рукой*). Хадзем, Сцёпа.

Ш а т а л а ў. Індустрыялізацыя?

Ц ы г а н о к. Іменна!..

М а р о з (*сярдзіта*). Хадзем, кажу!

М а р о з цягне за сабой Ц ы г а н к а. Абодва знікаюць. Амаль подбегам з'яўляецца Г а й д у к е в і ч.

Г а й д у к е в іч (*таропка, з трывогаю*). Таварыш Андрэеў, паташу ў нас недахватка… Маса не тая атрымліваецца. Празрыстасці ў шкла няма.

А н д р э е ў (*уздыхае*). Ведаю.

Г а й д у к е в і ч разгублена глядзіць на яго. Потым таропка выходзіць.

Ш а т а л а ў (*насмешліва пазірае на Андрэева*). Ха!.. А ты на кругласутачную хочаш. Дзе нам, беднякам, думаць аб сваце.

А н д р э е ў. Нішто. І свята дачакаемся. А вохкаць ды нічога не рабіць — таксама не падыходзіць.

Уваходзяць п е р ш ы і д р у г і б а н а ч н і к і.
Абодва вельмі раззлаваныя.

П е р ш ы б а н а ч н і к. Скрылёў, ліха тваёй матары, работа стаіць!

С к р ы л ё ў (*абыякава*). Стаіць? Тады адпачывай.

Д р у г і б а н а ч н і к. Сам набіў сабе машну, а мы? (*Падыходзіць да Скрылёва ўшчыльную*.) Тарбахват! Ды я ж тваю душу распетушу!

П е р ш ы б а н а ч н і к (*адцягвае сябра*). Не чапайся ты з гэтым гандляром. Ён жа малачком гандлюе. Хадзем.

Б а н а ч н і к і выходзяць.

А н д р э е ў. Скрылёў, Кругляш, — чаму не ў гуце?

С к р ы л ё ў. Нагуціліся! Што задарма працаваць? Няма дурных!

А н д р э е ў. Што значыць — задарма?

С к р ы л ё ў. А тое!

А н д р э е ў. Значыць, ізноў брак?

К р у г л я ш. Зразумела. Толькі мы тут пры чым?

А н д р э е ў. Старая песня.

С к р ы л ё ў. Вядома, старая. У той раз не дадалі і ў гэты сорак цалковых запісана. На каго працавалі?

А н д р э е ў. На сябе. Як працуецца, так і плаціцца. За брак плаціць не будзем. І не думайце.

К р у г л я ш. Во! Поп людзей карае, а сам ліха робіць. У вас формы ні к чорту, а мы адказвай.

А н д р э е ў. У каго гэта «ў вас»? Хто гэта «вы» і «мы»? Чаму ў другіх няма браку?

С к р ы л ё ў. Што нам да другіх. Мы ў чужыя справы не ўмешваемся. Працавалі — гані грошы!

А н д р э е ў. І не падумаю! Па такой працы — нядоўга ўвесь завод у трубу пусціць…

К р у г л я ш. У трубу?..

А н д р э е ў. Так, у трубу. Калі мы не зменшым брак, дык хутка без штаноў застанёмся.

С к р ы л ё ў. Бач ты, як за штаны спалохаўся!.. У трубу пусцім… Мудра нешта. Аднаму не дадасі, другому не даплаціш, глядзіш, і барыш у кішэні…

А н д р э е ў. Ну, ну, далей.

С к р ы л ё ў. Ды што далей!.. Астатнія — не выплаціш? Не?

А н д р э е ў. Не! (*Ідзе. Скрылёў і Кругляш — за ім.*)

С к р ы л ё ў. Не? Ладна! Будзем ведаць!.. Прыпомнім!

К р у г л я ш (*цягне за рукаў Скрылёва*). Пойдзем, што з ім слівядзіць.

С к р ы л ё ў. Цяпер мы будзем ведаць, дырэктар! Якая плата, такая і праца.

А н д р э е ў. Правільна! Якая праца, такая і плата.

Выходзіць. Скрылёў дэманстратыўна садзіцца на скрынку.
Ля яго топчацца Кругляш.

Шклацэх. Амаль увесь займае круглая печ. Рознакаляровыя агні мігцяць з дзірак — у печы шкламаса. Яна разаграваецца фарсункамі, якія стаяць на правым баку печы. Ля іх горбяцца фарсуншчыкі. Ля дзірак у печы стаяць шкловыдзімальшчыкі. У руках кожнага — трубкі, на канцах якіх вісяць шары шкла. Правей ад печы завіхаюцца ля станкоў адбівальшчыцы, мукаўшчыцы і баначнікі.

С к р ы л ё ў (*крычыць*). Газу мала!

К р у г л я ш. Гэй! Наддай газу!

П е р ш ы   б а н а ч н і к. Чаго зяпу раскрыў? Хочаш, каб ашпарыла?

С к р ы л ё ў. Хай шпарыць.

Ш а б у н я. Ты, Скрылёў, не выхваляйся!

П я ц ю н ь к а. Што, ужо заліў вочы гарэліцай?

К р у г л я ш. Ты яго паіў, га?

С к р ы л ё ў. Ах ты, галайстра ты падсобная!.. Мукаліст ты няшчасны!.. (*Кідаецца да яго.*) Я табе зараз памукую форму.

Г в а з д з ё ў. Цішэй, цішэй, Скрыль! (*Адштурхоўвае яго.*) Ану, ідзі працуй!

С к р ы л ё ў (*махае кулаком, але ўжо значна ціішэй*). Мы — здзельшчына. Што выпрацуем — нікому справы няма.

П е р ш ы   б а н а ч н і к. Выходзіць, мы жыць павінны з твайго рубля?..

С к р ы л ё ў. А як сабе хочаце! (*Садзіцца на станок, выцягвае пачак папярос.*) Закурвай, майстры!..

Шкловыдзімальшчыкі падыходзяць да яго, садзяцца. Скрылёў частуе іх папяросамі.

М а р ы с ь к а (*пляскае ў далоні*). Або! Зноў селі?

С к р ы л ё ў (*суне ёй пад нос сваю трубку*). А ты што хацела? На, дзьмі, дзьмі за мяне!.. Можа, што і выдзьмеш… Ха-ха-ха!..

Г в а з д з ё ў. Гэй, майстры, не дурэйце!

П е р ш ы б а н а ч н і к. Калі хочаце працаваць — працуйце, а не, дык вымятайцеся!

П а р а с к а. Як міленькія вылеціце. Вароты ў нас шырокія — не ўшчэміцеся!

Ш у н е й к а (*дагодліва*). Глядзі, не надта вымятай. Майстар не грыб — у лесе не знойдзеш.

С к р ы л ё ў (*ляпае фарсуншчыка па плячы*). Гэта ты, Вася, як у сук уляпіў!

П е р ш ы б а н а ч н і к (*з усмешкаю*). А ты, Шунейка, не падлізвайся. Усё роўна ён дачку сваю з табой у лазню не пусціць.

Г в а з д з ё ў. Гей, хеўра! Вы будзеце сёння працаваць? Не? Дык каціцеся адсюль кілбасой!

С к р ы л ё ў (*задзірліва*). А ты што — гаспадар?

Г в а з д з ё ў. Так, гаспадар!

С к р ы л ё ў (*пагрозліва падымаецца*). А калі я гэтаму гаспадару ды ў хліпаўку рэзну?!

Імкліва ўваходзіць д ы р э к т а р завода. За ім — д з е с я т н і к.

А н д р э е ў. Скрылёў, зноў ты бушуеш? Давай бярыся за работу! Дзесятнік дзе?

П я ц ю н ь к а. Збег.

В а р а к с а. І нічога не збег! (*Пачынае мітусліва махаць рукамі.*) Таварышы, таварышы! Ціха! Працуйце, працуйце! Ай-я-яй! Ай-я-яй!

А н д р э е ў. Таварыш Варакса, як у вас сёння з выпрацоўкай?

В а р а к с а. Яно таго… Наогул, значыцца, не зусім…

Чуецца пранізлівы крык адбівальшчыцы Парaскі.

А н д р э е ў (*устрывожана*). Што такое?

Г а л а с ы. Вады! Вады!

П а р а с к а. Вой, родненькія! Вой, міленькія! Вой-я-ёй!

М а р ы с ь к а. Параску апалілі!

П я ц ю н ь к а. Гэта яе Кругляш апёк шклом. Наўмысна апёк, гад!

Ш а б у н я. Перавязку! Хутчэй перавязку!

Г в а з д з ё ў. Аптэчку сюды!

П я ц ю н ь к а кідаецца па аптэчку. За ім — Н а д з я.

А н д р э е ў. Цішэй, таварышы, без панікі!

П а р а с к а. Вой-я-ёй!

А н д р э е ў. Дзе Кругляш?

П е р ш ы б а н а ч н і к. Уцёк, сабака! Апаліў і даў драла!

Цяжка дыхаючы, убягае Н а д з я. У руках яе сумка з аптэчкай. Яна рассоўвае рукамі прысутных, схіляецца над Параскай.

Н а д з я. Каб яму так нутро апаліла!

Г в а з д з ё ў. Надзя, перавязку. Хутчэй. Бінт разматвай.

Н а д з я (*дрыготкім голасам*). Самлела, бедная…

А н д р э е ў. Нясіце яе на двор.

Г в а з д з ё ў і п е р ш ы б а н а ч н і к выносяць П а р а с к у. Паварот. Куток двара. Скрыні з бутэлькамі. Вугал будыніны. За Гваздзёвым і першым баначнікам выходзяць рабочыя. Параску кладуць на парожнія скрыні. Гоман. Некаторыя ўзбуджана махаюць рукамі. Андрэеў спрабуе супакоіць рабочых. Гоман паступова слабее. Надзя спрытна забінтоўвае Парасцы нагу.

П а р а с к а. Вой, вой, родненькія! Як агнём паліць! Вой-я-ёй!

Ш а б у н я. Ты, Парасачка, зубы сцісні, тады не так баліць…

Параска стогне.

А н д р э е ў. Як гэта здарылася?

Г в а з д з ё ў. Не ведаеш? Першы раз, ці што, у нас гэтыя тарбахваты такое вырабляюць. А Кругляш даўно на Параску ўз'еўся. Вылучыў момант і адпомсціў.

Н а д з я. Каб яго зямля не насіла! (*Да дырэктара.*) Яны, таварыш Андрэеў, што хочуць, тое і вырабляюць у гуце.

М а р ы с ь к а. І калі гэта на іх управа знойдзецца?!

С к р ы л ё ў. Чаго ты раскаркалася, варона? Што ён, сумысле, ці што?

Н а д з я. А то, скажаш, не?! (*Да Андрэева.*) Бач ты, матары яго чорт! Майстар за майстра цягне!

Ш у н е й к а. Чаго ты ўсхадзілася, дурніца? Ніхто ні за каго не цягне. А калі ў гэтай цеснаце працаваць — з кожным можа здарыцца.

З'яўляецца д з е с я т н і к. Бездапаможна азіраецца па баках, кідаецца да дырэктара.

В а р а к с а. Таварыш Андрэеў, непарадак! Ай-я-яй! У гуце нікога няма… работа стаіць… Ай-я-яй! Ай-я-яй!

А н д р э е ў. Таварышы, ідзіце на работу.

В а р а к с а. Таварышы, таварышы! Ай-я-яй!..

Н а д з я (*перадражнівае*). Ай-я-яй.

Р а б о ч ы я неахвотна ідуць у гуту. Іх ззаду падштурхоўвае В а р а к с а.

М а р ы с ь к а. Няўжо Кругляшу з рук такое сыдзе?

Н а д з я (*падкуслівa*). Яму што, як з гуся вада… Ён жа — высокакваліфікаваны спецыяліст. Нераўня нам.

А н д р э е ў. Мы гэта так не пакінем. Разбярэмся.

М а р ы с ь к а. Пабачым, як вы разберацеся. (*Выходзіць.*)

Ш а б у н я (*схіляецца над Параскай, хустачкай выцірае ёй лоб*). Ты, Парасачка, не апушчай нагу. Кроў не натужвай. Ну, мацуйся! Пабягу я. (*Выходзіць.*)

Ц ы г а н о к. Во што значыць без механікі! Загібелька без яе — і ўсё тут!

Ц ы г а н о к выходзіць. Уваходзіць К у р л е н я. Здзіўлена глядзіць на Параску.

К у р л е н я. Што здарылася?

А н д р э е ў. Кругляш апаліў Параску.

К у р л е н я. Наўмысна?

А н д р э е ў. Не думаю. Хутчэй за ўсё выпадкова. (*Паварочвае галаву на стогн Параскі.*) Трэба яе хутчэй у бальніцу везці.

Г в а з д з ё ў (*з сумненнем круціць галавой*). Дваццаць вёрст да мястэчка. Пратрасе з хворай нагой. Дадому трэба.

А н д р э е ў. Няможна. Апал сур'ёзны… (*Крычыць у глыбіню двара.*) Дзядзюля, запрагай каня! Павязеш у бальніцу. (*Паварочваецца да Гваздзёва.*) Сымон, памажы ёй.

Г в а з д з ё ў. Гэта можна… (*Падыходзіць да Параскі, дапамагае ёй падняцца.*) Ну, Парасанька, трымайся за шыю. Мацней, мацней!.. Во, гэта я разумею!.. Сама б нябось і не здагадалася б. А цяпер — хочаш не хочаш — абдымай. Ну, давай пашкандыбаем паціху…

Г в а з д з ё ў і П а р а с к а выходзяць. Андрэеў глядзіць ім услед.

А н д р э е ў. Ндэ-э… Слаўныя справы! Хоць куды! Што загадаеце рабіць, таварыш старшыня заўкама?

К у р л е н я. Я даўно табе гаварыў… Тут, разумееш…

Чуваць голас Вараксы: «Ай-я-яй». Ён хутка праходзіць з паперамі.

Таварыш Варакса, што ў вас такое робіцца, я не разумею. На змене п'янства, апалы.

Варакса замірае на месцы.

А н д р э е ў (*сярдзіта*). Загады чытаеце?

В а р а к с а (*дагодліва*). Як жа, як жа! Нават у кніжачку запісваем. (*Лезе ў кішэню, выцягвае запісную кніжку.*) Во, у мяне тут усё занатавана…

А н д р э е ў. Не запісваць трэба, а выконваць!.. У дадатак да ўсяго п'янства разводзіце…

В а р а к с а. Таварыш дырэктар, якое п'янства? Ніхто на змене не піў. Праўда, прыйшло некалькі чалавек пад чаркай… Злёгку так узяўшы… Але яны працаваць маглі…

А н д р э е ў. Чаму вы не знялі іх з працы?

В а р а к с а. А хто ж працаваць будзе? Куды я падсобнікаў дзену без майстроў? (*Пакрыўджана.*) А апрача таго, вы з мяне выкананне нормы патрабуеце. Воля ваша, загадаеце зняць — зніму… Толькі нормы пасля не пытайце.

А н д р э е ў. Вось што, Варакса. Прышліце ўсіх майстроў у кантору. Пагаворым. Далей так нельга. Чортведама што творыцца. Ідзіце.

Дзесятнік выйшаў.

К у р л е н я. Мне здаецца, паважаны дырэктар, што на размовах далёка не выедзеш.

А н д р э е ў. Чорту таксама здаецца, мой даражэнькі. (*Спадылба глядзіць на Курленю.*) А што ж, па-твойму, мне рабіць? Ты маеш што параіць? Не? Дык і не лезь у душу! (*Усхвалявана расшпільвае гузікі на каўняры кашулі.*) Сам ведаю, што тут трэба майстроў за каршэнь браць. А як возьмеш? Прагнаць з завода? Кім жа іх заменіш? Сам ведаеш, змена не падаспела яшчэ. Каб яшчэ наша гута не ў лесе, не ў гэткай глухамані стаяла, дык з кадрамі не было б ніякай праблемы. А так кожны майстар — на вагу золата. І яны трымаюць сябе як прывілеяваная каста. Вуньдзека Скрылёву дык з колам у горла не ўлезеш.

Уваходзіць Ц ы г а н о к. Спыняецца побач з Андрэевым і Курленем, слухае.

К у р л е н я (*у роздуме*). Значыць…

А н д р э е ў. Трэба абавязкова нешта прыдумаць. Знайсці выйсце.

К у р л е н я. А выйсця гэтага, здаецца, і няма…

Ц ы г а н о к. Ёсць, Іван Пятровіч! Далібог ёсць! І думаць няма чаго тут!..

К у р л е н я. Цікава. Ану, выкладвай, што маеш сказаць.

Ц ы г а н о к. На бесперапынку пераходзіць трэба? Трэба! А сіл чалавечых няма? Няма! А пяцігодка прыспешвае? Факт! А майстры артачацца? Яшчэ і як артачацца. Што ж рабіць?

У гэты час з-за вугла будынка выходзяць С к р ы л ё ў і Ш у н е й к а. Не заўважаныя нікім, яны з цікавасцю прыслухоўваюцца да размовы.

А н д р э е ў. Што рабіць? Вось ты, Цыганок, і скажы!

Ц ы г а н о к. Я ж вось і кажу… На бесперапынку пераходзіць трэба? Трэба!

К у р л е н я (*махае рукой, моршчыцца*). Зноў з пачатку завёў!

Ц ы г а н о к. Без пачатку канца не бывае. А што Змітрок Іванавіч «Навуку і тэхніку» выпісвае спраста? Не спраста. А што я ў тэхніка цыркуль спёр, спраста? Не спраста!

К у р л е н я. Ды ну цябе! Багата гаворыш, а няма што слухаць. Ты давай бліжэй да справы.

Ц ы г а н о к. Я ж і кажу! На бесперапынку пераходзіць трэба? Трэба!

Праходзіць М а р о з з інструментам.

М а р о з. Сцёпка! Чаго валаводы валаводзіш? Табе што, нямашака чаго рабіць! Вунь вентылі трэба ў баку паставіць. Давай каб умомант мне! (*Выходзіць*.)

Ц ы г а н о к. Зараз іду. (*Паказвае ўслед Марозу*.) Во! У ім усё выйсце! У Змітраку Іванавічу! Зразумелі?

А н д р э е ў. Нічагусенькі не зразумеў!

Ц ы г а н о к. Прыходзьце сёння а 8-й гадзіне ўвечары да яго… Туды на гару. У нашу майстэрню. От тады і зразумееце!

Г о л а с М а р о з а. Сцёпка-а!

Ц ы г а н о к. Іду!

К у р л е н я (*наўздагон Цыганку*). Стой, Сцяпан! Ты не мудрагельнічай, а ясней кажы!

Ц ы г а н о к (*спыняецца, прыкладае палец да губ*). Цс-с! Індустрыялізацыя!

Ц ы г а н о к выбягае. Услед за ім рушылі А н д р э е ў і К у р л е н я. Да скрынак з бутэлькамі падыходзяць Скрылёў і Шунейка.

С к р ы л ё ў. Чуў, Шунейка, што малоў тут Цыганок? Усё зразумеў? Дазнайся пра гэта.

КАРЦІНА ДРУГАЯ

Кватэра Мароза. Унізе пакой. З пакоя вядзе лесвіца на гару. Люк у столі. На гары невялікае памяшканне, абсталяванае пад майстэрню. Лесвіца ўніз, у сенцы. М а р о з на гары працуе над мадэллю. Каля мадэлі стаіць адкідны столік, на ім — чарцяжы. Мароз паварочвае мадэль і ўважліва, праз акуляры, аглядае яе. Бярэ чарцяжы. Нешта правярае. Твар яго напружаны. Зноў разглядае мадэль. Твар паступова яснее, на ім квітнее ўсмешка. Стук у сцяну ніжняга пакоя. Мароз прыслухоўваецца. Стук паўтараецца. Гаспадар падыходзіць да люка.

М а р о з. Хто там? Што трэба?

Г о л а с с у с е д к і. Суседка, Ягораўна!

М а р о з (*схіліўся ў люк*). Яе няма!

С у с е д к а. Га? Што кажаце?

М а р о з. Няма яе, кажу.

С у с е д к а. Не чую!

М а р оз. Хвіліначку, я зараз! (*Лезе па лесвіцы ўніз.*) І папрацаваць спакойна не дадуць… (*Падышоў да сцяны.*) Жонкі няма дома! Што вы хацелі?

С у с е д к а. У кіпераціве павідлу выдаюць і селядцоў па кіло.

М а р о з (*незадаволена*). Дзякую!.. Як прыйдзе, скажу!.. (*Буркліва, сам сабе.*) Як яны аб жываце клапоцяцца, толькі дзіву даешся!.. Падумаеш, справа, а чалавека непакояць. (*Падыходзіць да паліцы з кнігамі. Яны не ў парадку.*) Ну вось, зноў гармідар. А было ж воку люба глянуць. Эх, старая, старая! У сябе гаршкі ў парадку трымае, а тут ніякай павагі да кніжак. (*Складае часопісы, кнігі.*) Усе нумары пераблытала.

Праз сені ўваходзіць с у с е д к а.

С у с е д к а. Не прыходзіла яшчэ ваша кабета? Ну, без яе пабягу. Спознішся, дык усё расхватаюць. А павідла, кажуць, яблычнае.

Выходзіць у сенцы, на парозе сутыкаецца з Ц ы г а н к о м.

Ц ы г а н о к (*з сур’ёзным выглядам*). А вы, цётачка, яшчэ пасудзінку захапіце. Кажуць, мазь калёсную таксама выдаюць.

С у с е д к а. Няўжо? Дзякуй табе, міленькі, што папярэдзіў. Пабягу, а то без мяне ўсё расхапаюць. (*Выходзіць*.)

Ц ы г а н о к. Вось абывацелі! Чулі? Па калёсную мазь паджгала. Абвясці, што ваду выдаваць будуць па кніжцы, звычайную ваду, — пабягуць у чаргу.

М а р о з (*махае рукой*). Хай іх!.. А ты чаму спазніўся?

Ц ы г а н о к. Камсамольскі сход быў наконт Параскі і майстроў. Казалі хлопцы, што са злосці гэта ён яе ашпарыў.

М а р о з. Ну, і на чым рашылі?

Ц ы г а н о к (*уздыхае*). Ні на чым… Даказаць такое цяжка, а нагу аж да касці прапаліла…

М а р о з. Бедная дзеўка. І трэба ж такому здарыцца! Што ні кажы, а дрэнна без механікі, Сцёпка, кепска.

Ц ы г а н о к (*бадзёра*). Наладзім! Пабачыш, наладзім! (*Лезе ў кішэню*.) Во, цыркуль я прынёс. Цяпер лягчэй чарціць будзе… Пойдзем, Змітрок Іванавіч, сёння трэба абавязкова скончыць чарцяжы. (*Урачыста*.) Хвіліна сур’ёзная надыходзіць!.. Канец! (*Лезе па лесвіцы на гару*.) Ну, цяпер трымайцеся, майстры!

М а р о з. Цяпер, Сцёпка, ты давай насос канчай… (*Прыбірае кнігі*.)

Ц ы г а н о к (*улез на гару праз люк, гладзіць рукой мадэль*). Вось яна! Сур’ёзная якая стаіць!.. Эх, Змітрок Іванавіч, з кожным днём я, нібы хлопец у дзеўку, усё больш у яе ўлюбляюся!.. Хвіліна сур’ёзная надыходзіць. (*Заспяваў «Наш паравоз». Схіліўся над столікам, пачаў чарціць*.)

Уваходзіць Я г о р а ў н а з клункамі.

Я г о р а ў н а. Фу-фу!.. Ой!.. Усе ножачкі паломіш, пакуль што ў кіператыве атрымаеш… Цэлую гадзіну страціла, каб павідлу атрымаць…

М а р о з. Раней у царкве больш часу траціла і без карысці ўсякай, а тут хоць гарбаткі з павідлай пап’ём…

Я г о р а ў н а (*са скрухай*). Непарадкаў многа людзі робяць…

М а р о з. Вось і ў мяне нехта ўсе кнігі пераблытаў…

Я г о р а ў н а (*вінавата*). А што будзеш рабіць, калі ў кіператыве паперы не даюць?.. А ўва што селядцы закруціць?..

Ну і ўзяла. (*Раскручвае селядцы. Яны загорнуты ў «Навуку і тэхніку».*)

М а р о з (*адбірае ў яе паперу*). У цябе ёсць галава на плячах ці не? Эх, старая, старая! У «Навуку і тэхніку» закруціла. Ай-ай-ай!..

Я г о р а ў н а. Не айкай. Паперу шкадуеш, а мяне не…

М а р о з. Ды не паперу, мілая, а тое, што ў ёй напісана!

Я г о р а ў н а. Ды напісанае, Змітрок, я там пакінула. А гэта толькі вокладка.

М а р о з. Дык жа, мілая, на вокладцы, во, глянь, канструкцыя электраматора надрукавана…

Я г о р а ў н а. А чаму ж яны на вокладках друкуюць? Нашто?.. Ніколі гэтага не было…

М а р о з. А таму, мілая, што паперу эканомяць. Паперы не хапае.

Я г о р а ў н а (*пляскае ў далоні*). Вось табе і «Навука з тэхнікай»! Раней і навукі той не было, а паперы ў кожнай краме колькі хочаш давалі…

М а р о з (*хавае вокладку*). Давалі таму, што іншай патрэбы ў ёй не адчувалі.

Я г о р а ў н а. А цяпер ужо надта адчуваць сталі?

М а р о з. А то не! От ты сама падумай… (*Падымае палец угору.*) Ведаеш колькі адных газет выпушчаць пачалі? Сто мільёнаў пішуць, сто мільёнаў кніжкі чытаюць, сто мільёнаў…

Я г о р а ў н а (*адмахваецца*). О, пайшоў ужо мільёны лічыць!

Ц ы г а н о к (*у люк*). Калі лічыць, Ягораўна, дык не менш як мільёны!

Я г о р а ў н а (*падымае галаву ўгору*). О, ужо ўспёрся туды! Як тая курыца на седала!

Мароз папраўляе акуляры і лезе на гару.

І ты, стары, пад страху палез? Зноў засядзеце да раніцы? І што гэта на вас ні дня, ні ночы няма? І калі ж, Змітрок, нарэшце гэта скончыцца?

М а р о з. Скора, старая, скора. Тады цэлы дзень будзем з табой гарбатку з павідлаю піць ды аб тэхніцы разважаць.

Я г о р а ў н а (*абурана*). Абое здурэлі: і старое, і малое! Як дамавікі, залезуць туды, і ніякім кіем іх адтуль не зжанеш. А розум адзін — абодва дурні…

М а р о з (*на гары*). Вось, Сцёпка, што значыць розныя інтарэсы людзі да жыцця маюць. Яны табе без усякага разважання жывуць. Жывуць, а што да чаго робіцца, і не ведаюць.

Таму і думы няправільныя ў галаве таўкуцца. А жыццё ж наша, як механіка, — дакладнасць любіць… (*Заглядае цераз плячо Цыганка.*) Ты што начарціў?

Ц ы г а н о к (*паказвае на мадэль, потым на чарцёж*). Во, гэтае калена.

М а р о з. Так, так… Галоўнае, каб у нас усё правільна было. Пакуль машыначка дзьме ды бутэлечкі робіць — абарот. А насос каб за гэты час паспеў падаць масу… Адно, значыць, каб дапамагала другому.

Ц ы г а н о к. А гэта вылічана ў цябе, Змітрок Іванавіч? Нідзе ты памылкі не ўпароў? А то ж уся работа пойдзе каню пад хвост.

М а р о з. Не турбуйся, Сцёпка, усё вылічана як след.

Ц ы г а н о к. Гэта ўсё трэба адзначыць у плане… Лічбы трэба паказаць… Каб ясней для інжынераў было…

М а р о з. Трэба, Сцёпка, трэба… Ды вось на лічбы я не магу перавесці. Вось тут, у галаве, усё адчуваю. (*Пальцам дакранаецца да лба.*) Верна ўсё! Правільна!.. А паказаць на паперы формулу, значыць па-вучонаму, і… не магу! Бяда без навукі, Сцёпка.

Ц ы г а н о к. Не бяда, Змітрок Іванавіч. Калі яны спяцы, дык і без лічбаў павінны зразумець. З лічбамі кожны дурань разбярэцца!

М а р о з. Эх, Сцёпа, каб мы з табой ды інжынерамі былі!..

Ц ы г а н о к (*свішча*). Фью!.. Свет бы перавярнулі!

М а р о з. Нашто, Сцёпка? Няхай сабе стаіць. Мы б на механіку ўсё перавялі… Таму што без механікі — які ж сацыялізм? Бяда без навукі.

Ц ы г а н о к. І тэхнікі…

М а р о з. Ого, сказаў! З тэхнікай… з тэхнікай яно зусім добра было б… Напрыклад, скажам, у нас на заводзе… Каб з ёю, дык і людзям лягчэй, і сухотам рабіць няма чаго… Таму што машынка галоўную работу выконвае…

Ц ы г а н о к. Адным словам, індустрыялізацыя, Змітрок Іванавіч!

М а р о з. Во! Яна самая. Моцнае слова. І значэнне вялікае мае… (*Схіляецца над чарцяжом.*) Ты вось гэтыя трубачкі начарці выразней.

Цыганок чэрціць. Паўза.

Ц ы г а н о к. Змітрок Іванавіч, а канец-такі набліжаецца… Ну і машына будзе, далажу я вам! Колькі ў яе розуму ўкладзена!

Вось чарчу гэтыя формы, а яны ў мяне ў галаве так і круцяцца, а бутэлечкі так і выдзімаюцца. Ажно аніякай цярплівасці не хапае! Так бы ўсім і расказаў!

М а р о з (*махае кулаком перад тварам Цыганка*). Спрабуй толькі! Я табе раскажу!..

Ц ы г а н о к. І чаго ты, Змітрок Іванавіч, з гэтага сакрэт робіш? Хоць бы дырэктару, Івану Пятровічу, расказаў бы пра машыну…

М а р о з. Я табе раскажу, парася няскобленае! А што, калі не пойдзе? Ад сораму згарым.

Ц ы г а н о к. Не згарым!.. Машына — вярняк. Пойдзе! Усіх здзівім. (*Паказвае на мадэль.*) А вось тут і дошчачка такая медная будзе: «Шкловыдзімальная бутэлечная машына канструкцыі каваля Змітрака Іванавіча Мароза. Дапамагаў яго памочнік С. Цыганок — член ЛКСМ з 1928 г.». Ух ты! Ажно галава кругам ідзе!

М а р оз (*усміхаецца*). Чарці ты, чарці, Сцёпа, спакайней… Загіб гэты во трэба, без яго чарцёж незразумелы будзе…

Працуюць.

Ц ы г а н о к. Змітрок Іванавіч, каб ты ведаў, як Іван Пятровіч пакутуе! Хоча на бесперапынку перайсці, завод наш у лік першых паставіць. Да сацыялізму чалавек імкнецца. А мы яго затрымліваем. І выходзіць, што мы з табой самыя што ні ёсць індывідуалісты.

М а р о з (*сярдзіта*). Ты будзеш чарціць ці не?! (*Перадражнівае.*) Інды-відуа-лісты… Вось бюро вынаходстваў прызнае, тады і пакажам.

Я г о р а ў н а (*гаворыць знізу ў трубку*). Змітрок! А, Змітрок?

М а р о з (*у трубку*). Што табе, старая?

Я г о р а ў н а. Доўга вы там сядзець будзеце? Самавар настаўляць?

М а р о з. Калі хочаш, настаўляй. (*Зноў працуе.*)

Я г о р а ў н а. Вось навала на маю галаву! Зноў на ўсю ноч заселі!.. Здзяцінееў на старасць.

У сенцы ўваходзяць А н д р э е ў, Ш а т а л а ў, К у р л е н я і Г а й д у к е в і ч. Андрэеў ідзе ў пакой.

А н д р э е ў (*да сваіх спадарожнікаў*). Пачакайце тут. (*Адчыняе дзверы.*) Дзень добры! Можна да вас?

Я г о р а ў н а. Можна. Чаму ж то не? Заходзьце, як маеце ласку!

А н д р э е ў. Ці дома таварыш Мароз?

Я г о р а ў н а. Дома, дома. А дзе ж яму быць! От я зараз паклічу яго… (*Крычыць у трубку.*) Змітрок! Чуеш? Прыйшлі тут да цябе!

Цыганок бяжыць па лесвіцы ў сенцы.

Ц ы г а н о к. А-а!.. Прыйшлі… Хадземце ў нашу галубятню. (*Адкрыў дзверы, убачыў Андрэева.*) Іван Пятровіч, лезьце на гару!

Я г о р а ў н а. У цябе сумленне ёсць, хлопча? Куды ты на галубятню гасцей пацягнуў?

Ц ы г а н о к. Ягораўна, не перашкаджайце… (*Урачыста.*) Хвіліна сур’ёзная надыходзіць!

Усе падымаюцца па лесвіцы, што ў сенцах, на гару. Мароз увесь час прыслухоўваецца. Раптам засланяе мадэль спінаю. Пачынае ліхаманкава накрываць яе коўдрай. У гэты момант усе ўваходзяць у пакой.

Змітрок Іванавіч, прымай гасцей!.. Уся адміністрацыя тут.

М а р о з (*разгублена*). Як жа гэта, га? Сцёпка, няўжо ты?

Ц ы г а н о к. Ты не падумай, што гэта я… Не, не… Самі прыйшлі…

А н д р э е ў (*усміхаецца, паціскае руку Марозу*). Чуткамі зямля поўніцца. Самі не завеце, дык мы прыйшлі паглядзець.

К у р л е н я (*здзіўлена*). Ого! Ды тут цэлая табе майстэрня!

А н д р э е ў (*азіраецца па баках*). Ну, Цыганок, Мароз, — адкрывайце свае сакрэты…

М а р о з (*спалохана паглядае на Андрэева і Цыганка*). Я-якія сакрэты?

Ц ы г а н о к (*рашуча*). Змітрок Іванавіч! Калі так ужо здарылася, не будзем індывідуалістамі! Пара абнародаваць. (*Адкрывае мадэль.*) Мадэль шкловыдзімальнай машыны, канструкцыі каваля Змітрака Іванавіча Мароза, чарцяжы С. Цыганка. Во, правярайце!

Паўза. Усе падышлі, аглядаюць.

К у р л е н я (*у захапленні*). Вось гэта я разумею! Здорава!

Г а й д у к е в і ч (*паварочвае мадэль*). М-да… Цікава…

А н д р э е ў (*з трывогай*). Асцярожна, не зламайце!..

Ц ы г а н о к (*весела*). Нічога! Круці як хочаш! Усё прадугледжана!

Г а й д у к е в іч (*з цікавасцю*). Гэта што па баках?

Ц ы г а н о к. Гэта во? Формы. А вось тут — трубкі.

К у р л е н я (*паказвае на мадэль*). А гэта што?

Ц ы г а н о к (*з гонарам*). Халадзільнікі!

А н д р э е ў (*заклапочана*). Дазвольце, таварышы, так няможна. (*Да Мароза*.) Таварыш Мароз, растлумачце нам як след усё ад пачатку і да канца.

Усе селі, падрыхтаваліся слухаць.

Г а й д у к е в іч. Давайце, Мароз, вам слова.

Паўза. Мароз збянтэжана маўчыць.

Ш а т а л а ў. Дык мы слухаем вас, Змітрок Іванавіч.

М а р о з. Яно… таго… калі… як яго… Эх, Сцёпа, не вытрымаў!..

Ц ы г а н о к. Ды чаго тут трымаць, і так затрымаліся! Дакладвай — і кропка!

М а р о з. Ды я не ведаю… як яго… з чаго пачаць…

Ц ы г а н о к (*смяецца*). З пачатку.

М а р о з. Кхэ… Бутэлькі, калі механікай… машына, значыцца… наогул… Ды не, вы лепш пытайцеся, што і да чаго.

А н д р э е ў. Спакайней, таварыш Мароз, не хвалюйцеся. Давайце па парадку ўсё.

Паўза.

М а р о з. Эх, Сцёпка, Сцёпка!

Ш а т а л а ў. Вось табе і на! Думалі, майстравалі, а растлумачыць не могуць!

М а р о з. Ды я ж… Мне б толькі пачаць…

Ц ы г а н о к (*пачынае злавацца*). Ну чаго ты муляешся, Змітрок Іванавіч?! Я ведаю…

М а р о з (*да Сцяпана*). Ведаеш ты курыную сісю, ды і тую не ўсю! (*Паварочваецца да Андрэева*.) Кхэ!.. Машына… прыкладам… павінна…

Ц ы г а н о к (*падказвае*). Дзьмуць. І дзьмуць, як самы добры майстар. Значыць так: тут вось пасярэдзіне — паветраны насос. Ён дзьме ў формы…

Усе глядзяць.

М а р о з. Правільна кажаш, Сцёпка.

Ц ы г а н о к (*паказвае на мадэль*). А па баках, во, формы… У іх будуць адлівацца нашы бутэлечкі…

М а р о з. Так. Восемдзесят формаў у два ярусы.

Ц ы г а н о к. Пачакай, Змітрок Іванавіч. (*Паварачвае мадэль.*) Адгэтуль вось гэтая труба пацягне масу. Шкло з ванны падаваць будзе.

М а р о з. Правільна! Да размеркавальніка…

Ц ы г а н о к. Пачакай, Змітрок Іванавіч. Калі прасілі — маўчаў, а цяпер раптам загаварыў… Размеркавальнік пасля…

М а р о з (*узрушана*). Як пасля? Размеркавальнік — першая справа! Ён, значыцца, дае масу па формах. І так, каб не больш і не менш. А як толькі размеркавальнік падасць масу ў формы…

Ц ы г а н о к (*нецярпліва*). Тады…

М а р о з. Ды не лезь ты, Сцёпка, калі старэйшыя гавораць! (*Да адміністрацыі завода.*) Як толькі размеркавальнік падасць масу ў формы…

Ц ы г а н о к. Насос пачне дзьмуць. І пакуль машына зробіць абарот — гатова, атрымайце бутэлечку!

Я г о р а ў н а (*у трубку*). Змітрок! Га, Змітрок? Дык настаўляць самавар ці не?

М а р о з (*крычыць жонцы*). Можна! Настаўляй! (*Да прысутных.*) Пасля, каб машына не награвалася, трэба…

Я г о р а ў н а. Дык як наконт самавара?

М а р о з (*раззлавана*). Настаўляй, я ж табе казаў!

Я г о р а ў н а. А госці будуць?

М а р о з. Вось, назола, прычапілася! (*Бярэ анучу і сярдзіта затыкае трубку. Да прысутных.*) Каб машына не награвалася, усярэдзіне будуць праведзены трубы, праз якія ўвесь час падаецца вада для ахаладжэння… Вось ўсё прыкладна…

Паўза. Усе ўстаюць, уважліва аглядаюць мадэль.

А н д р э е ў. Грунтоўна, глыбока бярэш, Змітрок Іванавіч. Справа гэта вельмі сур’ёзная. Калі ўдасца ўсё здзейсніць — цэлая рэвалюцыя на заводзе будзе. Як думаеце, Гайдукевіч?

Г а й д у к е в іч (*стрымана*). Цікава, цікава…

Ц ы г а н о к. Індустрыялізацыя!..

Ш а т а л а ў. Адчуваем, адчуваем, таварыш Цыганок.

А н д р э е ў. Скажыце, а чарцяжы якія-небудзь ёсць?

М а р о з. Сцяпан тут дзе што намаляваў.

Ц ы г а н о к (*пакрыўджана*). Намаляваў? Начарціў, калі хочаце ведаць! (*Паказвае чарцяжы.*) Во, глядзіце!

Г а й д у к е в іч. Бачу, бачу. Павінен сказаць, што выканана даволі прыстойна.

М а р о з. Цемнавата тут. Не надта разгледзіш што да чаго.

Ц ы г а н о к. Дык хадземце ўніз!

М а р о з. І то праўда. Ідзём. Там куды як святлей…

Ён першым накіроўваецца да люка. За ім спускаюцца Андрэеў, Шаталаў, Курленя. Цыганок спускаецца ўніз апошнім. У руках ён трымае чарцяжы.

Я г о р а ў н а. Насядзеліся? А я думала да пеўняў там будзеце. Сядайце, госцейкі, хто дзе. Зараз і самаварчык загудзе…

М а р о з (*паказвае на люк*). Гэта я зрабіў, каб не хадзіць праз сені… Зноў жа зімой цяплей…

К у р л е н я. Глядзі ты як лоўка!

М а р о з. А гэта, каб не перашкаджала яна, значыцца. (*Падымае лесвіцу ўгару*.)

Ш а т а л а ў. Механіка, адным словам!

Г а й д у к е в іч. Ндэ… цікава. (*Шукае, куды палажыць папку*.)

М а р о з. Вось, будзьце ласкавы, сюды пакладзіце. (*Адкідае ад сцяны столік*.)

Г а й д у к е в іч (*здзіўлена*). Арыгінальна!

М а р о з. Гэтак зручней, ведаеце.

А н д р э е ў. Давайце вернемся да справы, таварышы. (*Сядае*.) Скажыце, Змітрок Іванавіч, а колькі ж людзей павінны быць пры машыне?

М а р о з. Прыкладна адзін майстар і памочнік на выпадак.

А н д р э е ў (*здзіўлена*). Без падсобнікаў?

М а р о з. Падсобнікаў якраз трэба будзе больш. Бутэлек, прыкладна, скажам, куды будзе больш вырабляцца. А пасля зноў жа і матэрыялу больш пойдзе…

Г а й д у к е в іч. Так, так, надзвычайна!..

Ц ы г а н о к. Лічбаў толькі ўсіх няма ў нас. Адукацыі не хапіла. Лічбы ў галаве Змітрака Іванавіча заселі, а ў формулы розныя аніяк не хочуць ператварацца. (*Цяжка ўздыхае*.) Во, якая ў нас бяда.

Ш а т а л а ў. А колькі ж бутэлек можа выгнаць машына, калі пойдзе?

Ц ы г а н о к. Цэлую гару!.. Проста вагонамі вазі!

Ш а т а л а ў (*недаверліва*). Ды ну?!

Ц ы г а н о к. Вось вам і ну! От самі прыкіньце. Адзін абарот — у дзве хвіліны. А як абарот, дык восемдзесят бутэлек! Во і палічыце, калі вы разумны!..

Г а й д у к е в іч. У мяне пытанне па сутнасці. Чым будзе машына прыводзіцца ў рух?

У с е. Ага! Так, так!

М а р о з (*кашляе ў кулак*). Рухавічок, значыцца, трэба. Нафтовачку, прыкладна, купіць.

Ш а т а л а ў (*расчаравана*). Выходзіць, яна сама без нафтоўкі не пойдзе?

М а р о з (*здымае акуляры*). Не. Не пойдзе.

Ш а т а л а ў (*страціўшы цікаўнасць*). А-а-а…

Ц ы г а н о к. Чаго вы, Сяргей Аляксандравіч, заакалі? Вядома, не вы ж круціць машыну будзеце.

А н д р э е ў (*задумліва*). Цікава… Ёсць цяпер над чым падумаць…

Г а й д у к е в іч (*рашуча*). А што тут думаць, дазвольце спытаць? Справа ясная! Праўда, думка таварыша Мароза далёка не новая. Даводжу да вашага ведама, што ў Германіі бутэлечныя машыны ёсць ужо даўно. І даюць яны нядрэнную прадукцыю.

Ш а т а л а ў. Дык чаго ж гарод гарадзіць? Калі ў Германіі ёсць — нам і рыпацца няма чаго! Купіць, калі трэба, і баста!

А н д р э е ў. Надта хутка ты справу рашаеш! А рублікі залатыя ў цябе ёсць, валюта?

К у р л е н я (*узяўся закурваць*). Купіла не хопіць… А мы зноў саматужнікі…

А н д р э е ў. І ў лапах у майстроў!

Ц ы г а н о к (*да Шаталава*). А дагнаць і перагнаць забыліся, Сяргей Аляксандравіч! Самі ж на сходзе заклікалі.

Ш а т а л а ў. Ты мяне не ўпікай! Лепей скажы, на чым даганяць будзеце?

Ц ы г а н о к (*паказвае на чарцяжы*). А во! Машынка да паслуг! Садзіся і пераганяй!

Ш а т а л а ў. Можам перагнаць так, што галовы затрашчаць. Колькі такая перабудова будзе каштаваць, вы падумалі?

К у р л е н я. Яшчэ не, але падумаем.

Г а й д у к е в іч (*адкладае паперку, на якой нешта пісаў, падымае руку, патрабуючы ўвагі*). Таварышы! Думка Змітрака Іванавіча каштоўная тым, што, па-першае, яна вельмі рэальная, а, па-другое… (*заглядае ў паперку*) машына Мароза, па маіх падліках, можа даць куды больш прадукцыі, чым германская. А гэта многа значыць. Здзейсніцца бесперапынка вытворчасці, і нарэшце, таварышы, гэта ж сваё, наша!

А н д р э е ў (*узрадавана*). Дык, па-вашаму…

Г а й д у к е в іч. Па-мойму, за гэтую справу трэба ўзяцца сур'ёзна. Ёсць, зразумела, няяснасці, але ў цэлым, на мой погляд, усё зроблена правільна.

Ц ы г а н о к. І па-нашаму, правільна!

К у р л е н я (*да Андрэева*). Ну, што скажаш, дырэктар? Рашаючае слова за табой.

А н д р э е ў (*усхвалявана*). Ды што тут гаварыць! Завод жа ўзварухнецца! Эх, таварышы! Фу, аж у галаве закруцілася!.. Я думаю, зробім так. Праз пару дзён мне трэба будзе ехаць у Мінск, каб дагаварыцца наконт заказаў. Таварыш Гайдукевіч, вы ўсё прагледзьце як трэба. Давайце пагаворым аб машыне раней у сябе, на вытворчай нарадзе, а пасля махнём у Мінск, у трэст. У бюро вынаходстваў. Паедзем разам, таварыш Мароз. Так, значыць, і вырашаем… (*Чэша патыліцу*.) Эх, каб выгарала!

Ц ы г а н о к. На галаве хадзіць пачалі б!

К у р л е н я. На галаве хадзіць, можа, не будзем, а вось вечар задамо…

Чуваць рэзкі свісток.

Што гэта?

Я г о р а ў н а (*бяжыць*). Ой, бацюхна, самавар бяжыць! Гэта ж зусім забылася на яго!

М а р о з (*смеючыся*). Гэта Сцёпка прыдумаў! Узяў да самавара свісток прырабіў!

Ц ы г а н о к. Каб ведалі, што кіпіць.

К у р л е н я. Механік!.. Ха-ха-ха!

А н д р э е ў (*усміхаецца*). Доўга думаў?

Ц ы г а н о к. Ды не! Гэта што, а вось тут мазгі пасушылі! (*Паказвае на чарцяжы*.)

Я г о р а ў н а (*уваходзіць з падносам*). Вось і гарбатка паспела.

А н д р э е ў (*махае рукамі*). Не, не! Дзякуй! Не турбуйцеся. Пойдзем, таварышы. Збірайце чарцяжы. У канторы абмяркуем, Справа гарачая.

Ш а т а л а ў (*буркліва*). Загарэўся!

К у р л е н я. Эх і пойдзе наша пяцігодка як па маслу!

А н д р э е ў. Калі ўсё добра будзе — за тры гады выканаем.

Ш а т а л а ў. Ндэ… Не кажы гоп, пакуль не пераскочыў.

А н д р э е ў. Кінь, Шаталаў! Ты нешта апошнім часам сумнявацца часта пачаў!..

Ц ы г а н о к. Нездаровы ўхільчык, таварыш Сяргей Аляксандравіч!

К у р л е н я (*іранічна*). Бабы ўплываюць…

Ш а т а л а ў (*збянтэжана*). Ты, манах, кінь!.. Пайшлі, ці што? (*Выходзіць*).

А н д р э е ў. Ну, таварыш Мароз, пакуль што!.. (*Доўга трасе руку.*) Эх, дзякую! (*Выйшаў.*)

К у р л е н я. Малайцы! Індустрыялізацыя ўласная! (*Паціскае руку.*)

Усе выходзяць.

Ц ы г а н о к. Наперад без страху і вагання! (*Абдымае Мароза і выбягае*.)

Я г о р а ў н а (*з самаварам*). Чаму ж гэта яны ўсе збеглі?

Паўза.

М а р о з (*з роздумам*). Цяжка без навукі і тэхнікі. А ўсё ж, старая, нібыта выйшла машына…

Крадучыся па лесвіцы, якая вядзе з сенцаў на гару, падымаецца Ш у н е й к а. Уваходзіць у пакой і адразу накіроўваецца да мадэлі. Спрабуе зламаць яе. Нешта падае. Пачуўшы стук, Мароз падымае галаву.

Хто там? Хто на гары? Сцёпка, ты?

Ш у н е й к а таропка выходзіць. Мароз лезе на гару праз люк, аглядае пакой.

Дзіўна… Нікога…

КАРЦІНА ТРЭЦЯЯ

Дзея адбываецца праз два тыдні пасля 2-й карціны. Цеснае памяшканне, у якім праходзіць агульны сход гуты. Канец перапынку. Гоман. Частка рабочых сядзіць, частка ўваходзіць і выходзіць. Майстры групуюцца асобна. Каля стала стаіць К у р л е н я і трасе над галавой медным званочкам.

Ку р л е н я. Таварышы! Сход яшчэ не скончыўся! Збірайцеся хутчэй!.. Працягваем… Таварыш Цыганок!.. Шабуня!.. Паклічце там астатніх… Скажыце, пачынаем…

Ц ы г а н о к і Ш а б у н я выбягаюць.

Х а д ы к а. Абвясцілі на перапынак…

К у р л е н я. Перапынак скончыўся, а я нешта ўсіх не бачу.

К р у г л я ш. Значыцца, нецікавая справа, выходзіць.

Х а д ы к а. Пустой гаворкай займаемся. Спрадвеку без машыны працавалі… А тут вунь што прыдумалі! Да д’ябла яе! Толькі дарэмна непакоім сябе…

С к р ы л ё ў (*штурхае яго пад бок*). Цішэй. Маўчы ты. Калі што — падкавырнём. Галоўнае, не лаві варон. Сход, яно ведаеш, збіць трэба…

К у р л е н я. Таварыш Андрэеў, трэба пачынаць.

А н д р э е ў. Хвіліначку, таварыш Курленя.

Д ы м а ў. А ўсё-ткі цяжка ў вас праходзіць індустрыялізацыя.

А н д р э е ў. Майстры ножку падстаўляюць. Да таго ж і свядомых мала…

К у р л е н я. У акружэнні жывём, таварыш Дымаў. Вам у горадзе лягчэй. А тут навокал вёскі. Пралетарыят наш гаспадаркай аброс. Зямля, каровы, свінні і завод. Цяжка…

А н д р э е ў. Курленя, працягвай сход. (*Да Дымава.*) Я зараз пастаўлю пытанне аб сродках на машыну, а там, калі ўсё добра пойдзе, вы запрапануеце ад імя металістаў вашу ўмову аб сацыялістычным спаборніцтве…

К у р л е н я. Таварышы! Працягваем сход! (*Ідзе да стала, звоніць.*) Таварышы, таварышы, цішэй!..

Уваходзяць р а б о ч ы я. За імі — Ц ы г а н о к, Ш а б у н я.

Ц ы г а н о к (*узбуджана*). Таварышы, не затрымлівайся! Хто за індустрыялізацыю, сып сюды!.. Рукі ўверх, і канец… Змітрок Іванавіч, на эстраду, каб бачылі цябе — індустрыяліста нашага!

С к р ы л ё ў (*падкуслiва*). На званіцу яго пастаў, відней будзе.

Ш а б у н я (*задзірліва*). А табе зайздросна?

С к р ы л ё ў (*з пагрозай*). Зайздросціць пасля будзем!..

К у р л е н я. Таварышы, працягваем сход! Слова таварышу Андрэеву.

К р у г л я ш. Гэты зараз нагаворыць.

А н д р э е ў. Дык вось, таварышы… Паведамляю вам, што мы былі ў трэсце і ў бюро вынаходстваў. І там, і там праект машыны ўхвалены і зацверджаны. Так нам і сказалі: заказвайце машыну, механізуйце вытворчасць. Якія вывады з гэтага — вы самі ведаеце. На нарадзе мы пра гэта гаварылі падрабязна. Вось і ўсё. Цяпер перайду да пытання аб сродках на машыну.

Х а д ы к а (*падымае руку з заціснутай у кулаку шапкай*). Пачакай пераходзіць… У мяне пытанне, звініце пажалста. Наконт таго цікаўлюся: інжынеры як? Што сказалі?

А н д р э е ў. Ухвалілі, я ўжо гаварыў…

Х а д ы к а. І ўсё, значыцца, правільна, без памылкі?

А н д р э е ў. Факт.

К р у г л я ш. Пойдзе, значыць, машына?

А н д р э е ў. А ты сумняваешся?

С к р ы л ё ў. Дзіўна! Добрая, значыць, машына? Нават лепш ад майстроў?

Ц ы г а н о к. Лепш! Не п’е і не куражыцца!

С к р ы л ё ў. А я цябе, смаркач, не пытаюся!

Ц ы г а н о к. Гэта фактычная даведачка! Што ты, Скрылёў, крывішся, як чорт на папа? Не падабаецца табе, што машына наша будзе бутэлькі, як гарох, сыпаць?

Х а д ы к а. Яна табе насыпле!.. Эй, пераборшчыкі, рыхтуйся брак лічыць!

Ц ы г а н о к. Змітрок Іванавіч, ты ж канструктар, скажы ім, каб макам селі.

К у р л е н я. Ціха-а! Не перашкаджайце, таварышы!

С к р ы л ё ў. А колькі грошай адваліць трэба на машыну?

А н д р э е ў. Вось аб гэтым і давайце пагаворым. Машына будзе каштаваць шэсцьдзесят тысяч.

С к р ы л ё ў, Х а д ы к а і К р у г л я ш. У-у-у!.. О-о-о!.. Хі-га!.. Ух ты!..

С к р ы л ё ў. Што ж гэта ты, Мароз, гэткую дарагую цацку прыдумаў? Га? Хэ-хэ!..

Х а д ы к а. Цэлы завод пабудаваць можна, звініце пажалста…

А н д р э е ў. Так, можна. Але які? Саматужны? Зноў сухоты? Зноў залежнасць ад вас, майстроў? Бесперапынку па баку? Так? Усё наперад ідзе, а мы назад пацягнем?

Д р у г і к а т а л ь ш ч ы к. Надта грошы вялікія.

А н д р э е ў. Згодзен, немалыя грошы! Машына будзе каштаваць тысяч шэсцьдзесят, а трэст дае толькі трыццаць.

Д р у г і к а т а л ь ш ч ы к. Малавата.

А н д р э е ў. Больш не можа. Цяжка цяпер са сродкамі.

Х а д ы к а. А калі не можа, дык чаго слівядзіць?.. Валі па хатах, звініце пажалста!

Г в а з д з ё ў. Ты б, Хадыка, перш падумаў, перад тым як казаць такія словы.

С к р ы л ё ў. А ты, Гваздзёў, сядзі сабе ды моўчкі ў дзве дзіркі сапі!

А н д р э е ў. Цішэй, таварышы! Трэст дае трыццаць тысяч. Значыць, мы павінны падумаць, дзе ўзяць другія трыццаць тысяч.

Х а д ы к а. Вось ты і падумай з Гваздзёвым. А мы пойдзем. Збірайся, таварышы, не перашкаджай ім думаць.

Гоман мацнее.

Ц ы г а н о к. Не зрывай сходу, занудa!

Ш а б у н я. Вон яго!

Х а д ы к а. Каго?! Мяне?!

Г в а з д з ё ў. Сып далей, таварыш Андрэеў! Не звяртай на іх увагі!

К р у г л я ш. Дай мне! Маю слова сказаць!

К у р л е н я. Сядзь, Кругляш!

Х а д ы к а (*крычыць*). Дай нам гаварыць!..

К у р л е н я. Па чарзе гаварыць будзеце! А цяпер памаўчыце, бо ўсё роўна не дам слова!

Х а д ы к а. Таварышы! Беспартыйным гаварыць не даюць, звініце пажалста!

Г в а з д з ё ў. Курленя, хай гаворыць! (*Да Хадыкі.*) Ну, гавары, аратар!

Х а д ы к а (*збянтэжана хаваецца за спіну Кругляша*). Пагаварыце вы, а мы ўжо памаўчым.

Г в а з д з ё ў. Цьфу, зараза!.. (*Да дырэктара.*) Таварыш Андрэеў, працягвайце!

А н д р э е ў. Сябры, трэст дае нам трыццаць тысяч. Значыцца, мы павінны канчаткова вырашыць тут сёння, дзе ўзяць астатнія трыццаць тысяч…

Ш а б у н я. З заводскіх грошай нельга наскробаць?

А н д р э е ў. Няможна. Іх няма.

С к р ы л ё ў. Цю, цю! Выехалі, называецца.

А н д р э е ў. У касе маем каля сарака тысяч, але гэта грошы не заводскія.

П е р ш ы   б а н а ч н і к. А чые?

А н д р э е ў. Вашы.

С к р ы л ё ў. Ух, як разбагацелі!

Х а д ы к а. А ты вазьмі іх, звініце пажалста.

А н д р э е ў. Гэта фонд на паляпшэнне быту рабочых.

Х а д ы к а. Вось і паляпшай!

Ш у н е й к а. Кінематограф будуй!

А н д р э е ў. Грошы прызначаны на пабудову рабочага пасёлка. Адміністрацыя завода на іншыя справы траціць іх не можа без вас. І вось я, як дырэктар, прашу пазычыць гэтыя грошы заводу на год.

Х а д ы к а. Уга, куды павярнуў, звініце пажалста!

С к р ы л ё ў. Лоўка вуду закінуў, пеўнеў сын!

К р у г л я ш. Гэта не пройдзе! Сляпы сляпому не павадыр!

П е р ш ы   к а т а л ь ш ч ы к. Не дадзім! Найшоў сякеру пад лавай!

Ш у н е й к а. Дажыліся: багацець няма сіл, а галець некуды!

К у р л е н я. Цішэй, таварышы.

А н д р э е ў. На адзін год толькі пазычце! Як наладзім вытворчасць, адразу…

К а с і р. Не хочам!

Д р у г і б а н а ч н і к. Таварыш Андрэеў, мы не супраць машыны. Будуй. Толькі грошай нашых не чапай. Не дамо.

М а р ы с ь к а. Зноў у катухах бедаваць?

Н а д з я. Астагідлі казармы!

Гоман.

С к р ы л ё ў. Слова дайце! Дайце слова! Старому шкляру слова!

К у р л е н я (*неахвотна*). Гавары.

С к р ы л ё ў (*падыходзіць да стала*). Сяджу гэта я, таварышы мае дарагія, і слухаю… Што ж гэта робіцца? Што толькі дзеецца?.. Самі падумайце… От нехта выдумаў машыну. Ніхто яшчэ дакладней не ведае — будзе толк ці не, а грошы ўжо выкладвай. Нябось трэст не хоча рызыкаваць, а мы — калі ласка. Ды мы дурні, ці што, свае грошыкі на вецер пускаць? А што, як няўдача? Тады задзірай галаву ўгору ды вый на месяц! Вось што будзе… Гэта, таварышы мае, тонкая палітыка…

В а р а к с а. Ай-яй-яй!

С к р ы л ё ў (*з запалам*). А пра тое не думае наш дырэктар, што рабочыя ў катухах жывуць!.. Здароўе сваё надрываюць!..

Ш а б у н я. Не табе казаць, Скрылёў! Бач, ён рабочых шкадуе! (*Са здзекам.*) Стаў такі добры, што хоць да сэрца прыкладай!

П е р ш ы б а н а ч н і к. Праўду кажаш. Майстры ў катухах не жывуць.

Д р у г і б а н а ч н і к. Яны на ўласнай гаспадарцы. Атайбаваліся, як памешчыкі.

С к р ы л ё ў. Таварышы, таварышы! Не за сябе кажу. Людзей мне шкада!.. (*Б'е сабе ў грудзі.*) Пакутуюць без кватэр, а тут — нá табе! Аддай грошы і зноў па кутках поўзай. Не з рукі нам машыну будаваць. Нам рабочы народ, каторы пот пралівае, дарагі. Таму пасёлак, значыць, узводзіць трэба. А машына гэта самая хай спрахне!

П е р ш ы к а т а л ь ш ч ы к. Правільна! Хай яна агнём гарыць!

Ш у н е й к а. Не дадзім, і ўся гаворка!

Гоман.

Г в а з д з ё ў. Курленя, дай слова! (*Паварочваецца тварам да рабочых.*) Таварышы, цішэй! Вось яны, майстры, са скуры

лезуць: «Людзей шкада...» Брэшаце! Вы за сябе спужаліся! Наўмысна паніку наводзіце! А вы і паверылі... Эх вы, шкляры! Думаеце, лёгка сацыялізм будаваць?

Г а л а с ы. Э... а... э... у... і...

Г в а з д з ё ў. Чаго заспявалі? На вараных ды па гладзенькай дарожцы думаеце да сацыялізму пад'ехаць, па мяккаму ды па роўнаму хадзіць любіце, а на купінах дык і ножкі баляць? Ды за машыну, за справу такую ў дошку разбіцца трэба, а зрабіць!

У с е. Правільна-а!

Ш у н е й к а. Вочы б мае яе не бачылі!

С к р ы л ё ў. Калі камару не бажыцца, век не разжыцца! Дурняў пашукай! Не напявай!

Х а д ы к а. Заткніся, Гваздзёў!

Ш у н е й к а. Засохні!

Гуд.

Ш а б у н я (*праштурхоўваецца да стала*). Ну, калі на тое пайшло, дык і я скажу. Дай слова! Дзеўкі, чаго маўчыцё? Марыська, ты даўно пакінула ашпаранай цягацца па бальніцах? Параска вунь і зараз там. Хопіць! Нацярпеліся. Досыць жыць як набяжыць! Машына матам крыць нас не будзе... І рукамі — куды не трэба — не палезе.

Смех.

В а р а к с а. Ай-я-яй!

Ш а б у н я. Праўду трэба казаць. Дамо грошы. Машына нам — во як патрэбна! (*Праводзіць рабром далоні па горле.*)

Сход выбухае крыкамі адабрэння і пярэчання.

П е р ш ы б а н а ч н і к. Мне слова! Дайце мне слова! Сенька, ты, таго, загнуў. Майстры не супраць машыны...

Г в а з д з ё ў. А Скрылёў, Хадыка?

П е р ш ы б а н а ч н і к. Гэта кулакі. Дамо рады і без іх. Абыдземся.

Х а д ы к а. Пабачым!

П е р ш ы б а н а ч н і к. Я вось таксама майстар.

С к р ы л ё ў (*падкусліва*). Ці даўно?

П е р ш ы б а н а ч н і к. Даўно ці не даўно, а дзьмуць магу не горш, як ты!

Х а д ы к а. А хто ж цябе вучыў?

П е р ш ы б а н а ч н і к. Рэвалюцыя!

Х а д ы к а. Добры вучыцель, звініце пажалста! Ха-ха-ха!..

П е р ш ы б а н а ч н і к. Лепшы за цябе! (*Да прысутных.*) Таварышы, мы, маладыя чырвоныя майстры…

Х а д ы к а. О, пафарбаваліся!

П е р ш ы б а н а ч н і к. Галасуем за машыну! Калі мы ў кожную бутэльку здароўе сваё выдзімаем, дык яна, машына, гэта знішчыць і вытворчасць павялічыць. Дамо, таварышы, грошы!

С к р ы л ё ў. Нізкі пералаз — усім дарога. Давай раскідвай — падбяруць твае грошыкі.

Д р у г і б а н а ч н і к. Чаго ты, Скрылёў, мудруешся, як тая сучка перад каравозам? Ведаем цябе, табе абы ў сваю гаспадарку цягнуць!

М а р ы с ь к а. Яны з Кругляшом вунь аднаго падатку пудоў па пяцьдзесят плацяць.

С к р ы л ё ў. А ты лічыла?

М а р ы с ь к а. Рык палічыў. А ты заплаціў!..

П е р ш ы б а н а ч н і к. Бегаў, хадайнічаў, каб знялі. Рабочы… Крыўдна! Ці няможна скідачку?.. Шкурнікі!

Х а д ы к а. Хто?

П е р ш ы б а н а ч н і к. І Скрылёў, і ты, і Кругляш!

Х а д ы к а. Я — шкурнік?

П е р ш ы б а н а ч н і к. А то не! Ты і ад яйка адальеш!

Д р у г і б а н а ч н і к. Ага! За капейку ў царкве паветра сапсуеш!..

Х а д ы к а. Я?! Мне капейкі шкада? А гэта што? Бачыш? Задарма плачу, звініце пажалста. (*Вымае кніжкі.*) Мопр, Савіхім, друг дзяцей, Аўтадор, Капірацыя… О! Малочная арцель — малако задарма даю, вас кармлю, звініце пажалста…

Ц ы г а н о к. А пазыка індустрыялізацыі?

Х а д ы к а. На… Во… (*Шукае па кішэнях.*) Халера, дома пакінуў!

Д р у г і б а н а ч н і к. Зусім свядомы!

Г в а з д з ё ў. Галасуй, таварыш Курленя, хто за машыну!

М а р ы с ь к а. Хопіць калатні!

Г в а з д з ё ў. Стаў на галасаванне!

К р у г л я ш. Таварышы, падумайце! Галасаваць жа будзем за зніжэнне заробку!

Ц ы г а н о к. Ілжэш!

К р у г л я ш. Далібог праўду кажу! Каму людзі патрэбны, калі машына пойдзе? Усіх на вуліцу выганяць! Таварышы, адумайцеся! Уцякаеце ад дыму, трапіце ў агонь!

Ц ы г а н о к. Шкоднік!

Д ы м а ў. Можна мне, таварышы? Я — прадстаўнік завода «Чырвоны металіст». Мы вашу машыну бярэмся будаваць. Таварышы шкляры! Хто з вас супраць таго, каб завод перайшоў на бесперапынную працу, падняў вытворчасць, знізіў сабекошт прадукцыі, павялічыў заробак рабочага? Ніхто? Хто супраць свайго брата рабочага-вынаходніка, які сваімі мазгамі дапамагае індустрыі, агульнаму будаўніцтву? Ніхто?

Шунейка падняў руку.

Ты супраць?

Ш у н е й к а. Чаму гэта супраць? Я за тое, каб усё напэўна было.

Д ы м а ў. Таварышы, справа гэта верная! Спецыялісты-інжынеры прызналі!

Ш у н е й к а. Інжынеры, добры чалавек, розныя бываюць. Шкоднікі сярод іх ёсць. Наўмысле падбухторваюць — будуй, не шкадуй, а пасля… (*Разводзіць рукамі.*) Што ты газет не чытаеш?

Д ы м а ў. А мы што — лыкам шытыя? (*Паказвае на Мароза, які сядзіць з апушчанай галавой.*) А ў яго, па-твойму, мазгі не вараць? Скажы ім, таварыш! Рэзні праўду матухну!

Ц ы г а н о к. Змітрок Іванавіч, інжынер ты наш маўклівы! Будаваў, будаваў, мазгі высушваў ды вываровчваў, а цяпер маўчыш! Устань, заткні ім горла! Растлумач гэтым няверам!

М а р о з (*падымаецца, падыходзіць да стала*). Таварышы! Цяжка чалавеку без навукі і зноў жа заводу без тэхнікі… Значыць, механіка… Механіка не вораг чалавеку… Яна на карысць… Хвалююся я… Моцна пакрыўдзілі тут…

К у р л е н я. Не хвалюйся, Змітрок Іванавіч, спакайней.

М а р о з. А машына, яна… калі… таго… Не магу! Даскажы ты, Сцёпа, ты ж ведаеш.

Ц ы г а н о к. А што тут гаварыць? Усё ясна! Галасуй, Лявон Сяргеевіч. Хто «за»?

К у р л е н я. Галасую! Таварышы, хто за тое, каб даць нашы грошы на пабудову машыны?

Падымаецца лес рук.

Ц ы г а н о к. Аднагалосна!

К у р л е н я. Хто «супраць»?

Падымаюцца рукі майстроў.

Ц ы г а н о к (*махае рукой*). Вы не ў лік.

Курленя. Цяпер, таварышы, аб умовах заказу… Слова даецца прадстаўніку ад металістаў, таварышу Дымаву.

Апладысменты.

Дымаў. Дык вось, таварышы, значыць, заказ мы ваш прымаем. Але зрабіць машыну пры нармальных умовах мы зможам толькі за год. Праца новая, цяжкая і складаная. Цэхі для такога не падрыхтаваны. Але яны паднялі гвалт… (*Ківае на Андрэева і Курленю.*) І паставілі пытанне ў нас на агульным сходзе, што машына патрэбна да зарэзу і чым хутчэй…

Галасы. Правільна-а! Чаго ж валаводы валаводзіць?!

Дымаў. Памеркавалі мы і згадзіліся кінуць на гэтую працу нашых ударнікаў. Будуць яны працаваць звышурочна. Здадзім мы вам заказ праз… шэсць месяцаў.

Апладысменты.

Але, таварышы, пры адной умове… калі вы падпішаце з намі дагавор…

Скрылёў (*насмешліва*). На сацыялістычнае спаборніцтва, так?

Дымаў. Правільна. Толькі так!

Хадыка. Па-моднаму, значыць, звініце пажалста.

Першы баначчнік. А якія мы павінны ўзяць абавязацельствы? Наконт прагулаў?

Дымаў. Не, гэта вы самі ў сябе павінны выкараніць. Мы вам ставім толькі адзін пункт. Калектывізацыя. Мы за шэсць месяцаў зробім вам машыну, а вы павінны падрыхтаваць увесь ваш раён да пераходу на земляробчыя калектывы.

Скрылёў. Вунь куды закруцілі! А гусінага піва не хочаце? У вас, гарадскі таварыш, відаць, душа мерку перабрала!

Дымаў (*не звяртаючы ўвагі на выкрык Скрылёва*). І пачаць вы павінны са сваіх. З тых, у каго ёсць гаспадарка. Вось такая наша ўмова.

Курленя (*абводзіць прысутных запытальным позіркам*). Ну? Што адкажам, таварышы?

Паўза. І раптам густа ўскінуліся рукі ўгору.

(*З радаснай усмешкай глядзіць на Дымава.*) Зразумела?

Дымаў. Яшчэ як зразумела!

Заслона.

ДЗЕЯ ДРУГАЯ

КАРЦІНА ПЕРШАЯ

Гута. Відаць частка фарсунак. Стаіць новая машына. М а р о з і іншыя канчаюць злучэнне машыны з ваннай, у якой знаходзіцца шкламаса. Марозу падаюць патрэбныя часткі і інструменты.

М а р о з (*заклапочана*). Раўней, раўней! Вось так. Механіка дакладнасць любіць. Калі мы ад яе работы патрабуем, дык яна ад нас акуратнасці просіць.

Г в а з д з ё ў. А ўсё-такі, што ты там ні кажы, можа, ты і сам не адчуваеш, а галава ў цябе мазгавітая. Як проста гэта ўсё прыдумана, а якая хітрая справа выходзіць! (*Паказвае на машыну*.) Гэта, значыцца, насос з паветрам?

М а р о з. Ага. Ён, гэта самае, уцягвае ў сябе масу. Яна ідзе па трубках у размеркавальнік. А там другі насос падае яе ў формы…

Ш у н е й к а (*зацікаўлена*). Дзе, дзе?

Ц ы г а н о к (*паказвае*). Во, бачыш, трубкі?

Ш у н е й к а. Ты, Цыганок, не сунься, а то наблытаеш. А потым сам чорт не разбярэ, дзе што.

М а р о з. Не наблытае. Ён усю механіку вывучыў… Тлумач, тлумач, Сцёпачка.

Ц ы г а н о к (*ад пахвалы ганарліва выпростваецца, пераможна глядзіць на Шунейку*). Во, па гэтых трубках ідзе паветра. Гэта, прыкладам, губы і лёгкія майстра. Ясна? Майстар дзьме вось так, а машына — во гэтак. Майстар дзьме ў адну форму, і ледзь пуп не трашчыць, а машына адразу ў восемдзесят.

Г в а з д з ё ў (*да Шунейкі*). Зразумеў, якая гэта светлая галава прыдумала?

Ш у н е й к а. Значыць, гэтае месца — самы найгалоўнейшы майстар?

Ц ы г а н о к. Самы найгалоўнейшы, калі табе так хочацца.

П е р ш ы б а н а ч н і к. Вось дзівосы! Гэта ж адна машына, а працуе за колькі майстроў!

М а р ы с ь к а (*смеючыся*). І яна табе не п’е, не куражыцца, як майстар…

Ц ы г а н о к (*ляпае Шунейку па плячы*). Дык ты разумееш цяпер, што такое індустрыялізацыя? Чаму пазыкі выпушчаюць? Чаму трактарбуд, Днепрабуд, а ў нас бесперапынка ўводзіцца?

Во, яна ўсё — індустрыялізацыя! Правільна я кажу, Змітрок Іванавіч?

М а р о з. Правільна, Сцяпанка, вельмі правільна! (*Да рабочых.*) Ну, хлопцы, давайце падключым машыну да ванны… А заўтра…

Ц ы г а н о к (*радасна*). А заўтра як дзьмухне ва ўсе мяхі! Паспявай толькі бутэлькі збіраць!

Уваходзіць К у р л е н я, за ім — Н а д з я. Гартаючы запісную кніжку, да рабочых падыходзіць А н д р э е ў.

Н а д з я. Таварыш Курленя, дазволь узяць партрэт Леніна з чырвонага кутка для прыкрасы, га?

К у р л е н я. Што з табой зробіш? Бяры.

Н а д з я. Марыся, прыйдзі, трохі пачакаўшы, па плакаты. (*Выбягае.*)

М а р ы с я. Добра, прыйду.

К у р л е н я. Ну як справы, арлы?

Усе разглядаюць машыну…

Ц ы г а н о к. Ды вось канчаем.

А н д р э е ў (*крычыць у глыбіню гуты*). Таварыш Шаталаў! На бюро!

Г о л а с Ш а т а л а в а. Зараз іду!

К у р л е н я. Зірні, Андрэеў, рамантыка, га?

А н д р э е ў. Рэальнасць, Курленя. (*Кладзе руку на плячо Мароза.*) Заўтра выпрабуем, Змітрок Іванавіч? Пойдзе, кажаш?

Ц ы г а н о к. Пабяжыць, даганяй толькі!

М а р о з. У час добры, таварыш Андрэеў.

А н д р э е ў (*абдымаючы Мароза адной рукой, урачыста звяртаецца да ўсіх*). Вось ён, чалавек! Лёгкія — сталлю замяніў. І моцна, і пэўна. Дык выходзіць, дзядзька Мароз, што ў пралетарыяту мазгі ёсць. А іх да Кастрычніка чамусьці ніхто і не прыкмячаў… Курленя, пайшлі. Гваздзёў, на бюро! Трэба абгаварыць што і як… Ну дык, Змітрок Іванавіч, заўтра, значыць, выпрабуем машыну, а паслязаўтра афіцыйная прыёмка, так?

М а р о з (*спалохана*). Не, не! Пасля спробы — гэтак дзён праз чатыры, пяць. Мала што можа здарыцца. Скажам… папраўка якая…

А н д р э е ў (*задумліва*). Можа, ты і маеш рацыю. Хай будзе так. (*Да Курлені.*) Трэба будзе выклікаць камісію… Трэст…

К у р л е н я. І металістаў, што машыну будавалі.

А н д р э е ў. Хадзем, усё абмяркуем. Таварыш Мароз, скончыш, дык таксама прыйдзі. (*Крычыць у глыбіню цэха*.) Таварыш Шаталаў, даганяй!

Выходзяць. Рабочыя зноў схіляюцца над машынай.

Г в а з д з ё ў. Варушыцеся, хлопцы. Давайце закончым справу.
М а р о з. Сцёпка, вы там добра насос умацавалі?
Ц ы г а н о к. На мёртвую, шва не разгледзіш.
Д р у г і б а н а ч н і к. Старанныя ўсё-ткі металісты. Падгонка што трэба!
Ш у н е й к а. Ад немцаў навучыліся. Нацыя акуратная.
М а р о з. Кожная нацыя, калі механіку паважае, будзе акуратнай. І немец тут ні да чаго. Мы не горшыя ад іх.
Ц ы г а н о к. Правільна, Змітрок Іванавіч. Мы вось не немцы, а, глядзі, што выдумалі! Металісты не германская нацыя, а, глядзі, што зрабілі! Ды яшчэ за які тэрмін!.. А Уладзімір Ільіч што казаў?
Д р у г і б а н а ч н і к. Хто, хто?
Ц ы г а н о к. Уладзімір Ільіч.
М а р ы с ь к а. А хто гэта?
Ц ы г а н о к. Ты не ведаеш Уладзіміра Ільіча?
М а р ы с ь к а. Не-а.
Ц ы г а н о к. Леніна не ведаеш?
Д р у г і б а н а ч н і к. От штукель! Ты б так і казаў!
Ц ы г а н о к. Я ж і кажу… Уладзімір Ільіч гаварыў, што прыйдзе час, і мы не толькі дагонім, але і перагонім розных немцаў…
Д р у г і б а н а ч н і к. Амерыканцаў, Сцёпа.
Ц ы г а н о к. І немцаў, і амерыканцаў — усіх буржуяў. І вось табе прыклад — наша машына. Мы яе адчыбучылі за шэсць месяцаў. А што яшчэ будзе! Пачакайце, таварышы, мы вось толькі разварочваемся, а як развернемся, дык розным капіталістам хоць сядзь ды плач, хоць стоячы крычы! Правільна кажу, Шунейка?
Ш у н е й к а. Правільна, Сцёпа.
Ц ы г а н о к. Мікіціш?
Ш у н е й к а. Мікічу! Эх, браткі, дайце што-небудзь цяжкае працаваць! Сілу адчуваю! (*Замахваецца молатам на машыну*.)
М а р о з (*перапалохана хапае яго за рукі*). Ды што ты, хлопча?! Трубкі ж мне разаб’еш…

Ш у н е й к а (*кідае молат, хапаецца за машыну*). Вось гэту збавіцельку нашу так бы адразу і падняў!..

Ц ы г а н о к. Куды? Стой! Ці ты беляной аб’еўся?

М а р о з. Механіка сілу не любіць… Яе розумам браць трэба… Ты, гэта самае, лепей трубкі падводзь пад машыну.

Ш у н е й к а. Слухаю, дзядзька Змітрок. (*Становіцца на калені, бярэцца за трубкі*.)

М а р о з. Давай, давай іх сюды! О-о-о-о, так!

Ш у н е й к а (*крэкча ад стараннасці*). Даю… даю… дзядзька Мароз…

М а р ы с ь к а. Дзіва, дый годзе! Гляньце, да работы якім ён ахвочым стаў!

П я ц ю н ь к а. Нездарма ж ён ва ўдарнікі запісаўся.

Ц ы г а н о к. І добра зрабіў. Маладзец, Шунейка!..

Ш у н е й к а (*закручвае ключом гайку*). Ды я, браткі, цяпер толькі зразумеў, што такое індустрыялізацыя. Калі раней я і быў з ухілам, дык у гэтым вінаваты Бухарын… Пераблытаў ён усё ў маёй галаве… А вось, як вокам убачыў нашу прыгажуню, рукамі як ухапіў сэрца яе металічнае, дык і сам чорт мяне са шляху не саштурхне. (*Ляпае даланёй па машыне*.) Вось яна, красуня! Так і цягне да работы!.. Эх, не магу без працы стаяць! Дайце мне што-небудзь цяжкае ў рукі!..

Д р у г і б а н а ч н і к (*з усмешкай*). Бач, як яго распаліла!

М а р ы с ь к а. Дык бяжым, Шунейка, са мной, у чырвоны куток. Там Надзя з хлопцамі плакаты малюе на заўтра. Хадзем прынясём іх.

Ш у н е й к а. А нашто плакаты?

М а р ы с ь к а. Назаўтра ж выпрабаванне машыны прызначана.

Ш у н е й к а. Ага, з лозунгамі, значыць, будзеце?

М а р ы с ь к а. Во, во!

Ш у н е й к а. З партрэтамі правадыроў?

М а р ы с ь к а. А як жа!

Ш у н е й к а. Па-святочнаму каб было?..

М а р ы с ь к а. Канечне! (*Нецярплівa*.) Дык ты пойдзеш са мной ці не?

Ш у н е й к а. Бяжы ты, Марыська, сама. А я тут як фізічная сіла застануся. Ды і фарсункі на мне…

М а р ы с ь к а. А каб на цябе! (*Пабегла*.)

М а р о з. Ну, цяпер, хлопчыкі, давайце злучым машыну з ваннай. Бярыцеся… Лёгенька, лёгенька…

Уваходзяць Ш а т а л а ў, Л ю б а і Л і з а.

Л ю б а. Не, не, Сяргей Аляксандравіч, мы вас не пусцім. Спачатку адкажыце на маё пытанне!..

Ш а т а л а ў. На ваша пытанне, Любоў Восіпаўна? Ведаеце, простым, канкрэтным адказам задаволіць вашу зацікаўленасць я не магу…

Л і з а. Вы, як сучасны мужчына, можаце нам сказаць… якія паводзіны да жанчыны павінен мець мужчына?

Ш а т а л а ў. Не ясна, па-першае…

Ш у н е й к а (*як толькі яны ўвайшлі, кінуў работу, глядзіць на іх*). Таварыш Шаталаў, а вас на бюро чакаюць!

Ш а т а л а ў (*глянуўшы на Шунейку, адказвае Любе*). Па-першае, Любоў Восіпаўна, да якой жанчыны адносяцца паводзіны мужчыны? А па-другое…

Ш у н е й к а (*падыходзіць да Шаталава*). А па-другое — які мужчына…

Ш а т а л а ў (*зірнуўшы на Шунейку*). Мы пагаворым пасля. Бывайце, Любоў Восіпаўна! (*Падае руку*.) Пытанне, уласна кажучы, не вырашанае, але цікавае… (*Хоча ісці*.)

Ш у н е й к а. А машына вас не цікавіць?

Ш а т а л а ў. Я ўжо бачыў яе. (*Пайшоў*.)

Ш у н е й к а (*да дзяўчат*). Што, даражэнькія, без кавалера засталіся?

Л і з а (*пыхліва*). Вы не заменіце…

Ш у н е й к а. Усё роўна я не абразіўся.

Л ю б а. Вы, Вася, заўсёды так…

Ш у н е й к а. На «вы» перайшлі?

Л і з а. Вы заўсёды на цікавым месцы перашкодзіце.

Ш у н е й к а. А на нецікавым і турбаваць сябе не варта…

Л і з а. Ану вас! Люба, пойдзем. (*Выходзіць*.)

Ш у н е й к а (*да Любы*). Пачакай. (*З пагрозай*.) Калі ты з ім што-небудзь накручваеш, нядобрым скончыцца!..

Л ю б а. Ты што, палохаеш мяне?

Ш у н е й к а. Не жартуй, Люба, калі кахаеш… Быў згавор у нас ці не быў?.. Бачыш, што прывезлі. (*Паказвае на машыну.*) Гэта магіла бацьку твайму. Як машына пойдзе — майстрам крышка!

Л ю б а. Нічога, мы гаспадаркай пражывём… Дзякуй богу, чатыры каровы, апрача свіней і іншай маёмасці.

Ш у н е й к а. Не паможа… Кінь, кажу, з Шаталавым круціць… Ты ж ведаеш, я дзеля цябе ўсё зраблю… Са мной ты будзеш шчаслівая…

Л ю б а. Дзіўны ты, Васютка!

Л і з а (*голас здалёк*). Люба-а!

Л ю б а. Іду! (*Хочаісці.*)

Ш у н е й к а (*спыніў яе*). Пачакай, Люба. Я вельмі прашу цябе! Чуеш?

Л ю б а. Пусці, Васька… Не сярдуй. (*Цалуе яго і выбягае.*)

Шунейка глядзіць асалавела Любе ўслед. Потым бяжыць за ёю.

П я ц ю н ь к а. Гэй, Шунейка! Ты куды! (*Да астатніх.*) Вось табе і ўдарнік!

Д р у г і б а н а ч н і к. У яго з Любкай ударная праца! Ха-ха!..

Ц ы г а н о к. Ачмурэў хлапец… І не дзіва — сам Шаталаў на дарозе стаў…

П е р ш ы б а н а ч н і к. Шунейка яго ўбок спіхне. Ён не ноччу нарадзіўся, а днём ды яшчэ з агнём.

Д р у г і б а н а ч н і к (*пераканана*). Не, уступіць — начальства ўсё ж…

П я ц ю н ь к а. Ох, хлопцы! Чуе маё сэрца, што бойка будзе! Ядрыхен махен!..

Уваходзяць С к р ы л ё ў і К р у г л я ш. Спыняюцца ля машыны.

С к р ы л ё ў. Маё шанаванне, чырвоныя ўдарнічкі! (*Да Кругляша.*) Во-во, глянь, штукенцыю якую прывезлі! Ха-ха!

К р у г л я ш. Іменна, што штукенцыя. Звер не звер ды чорт ёй вер. Ану, Мароз, крутані яе! Хэ-хэ!..

Ц ы г а н о к (*спадылба глядзіць на майстроў*). Пачакай, вось заўтра як крутанём, дык ажно ў вачах у вас замільгаціць!

К р у г л я ш (*са здзекам*). Дай божа чутае бачыць!..

С к р ы л ё ў (*хаваючы зацікаўленасць, аглядае машыну*). Давай бог, давай бог… Ува ўсіх індустрыялізацыя і ў нас хай яна будзе.

К р у г л я ш. А хто ж на ёй працаваць будзе?

Ц ы г а н о к (*з выклікам*). Я ды вось Змітрок Іванавіч. А яшчэ падсобнікаў падвучым…

С к р ы л ё ў. Так… Без нас, значыць, справа абыходзіцца.

Ц ы г а н о к. Без вас. Вы ў дудкі пакуль што трубіце…

С к р ы л ё ў. Пакуль? А потым што?

П е р ш ы б а н а ч н і к. А далей што — справа пакажа…

К р у г л я ш. Так… Пакажа…

С к р ы л ё ў. Заробіце вы на ёй вады да хлеба. Яшчэ машына ваша вам сябе пакажа.

Х а д ы к а (*уваходзіць*). Хто каму пакажа, звініце пажалста?

С к р ы л ё ў (*зняважліва торкае пальцам у бок машыны*). Глянь, Хадыка, штуку якую змудрагелілі…

Х а д ы к а. Ух ты, каб цябе індык убрыкнуў! Карусель, яйбогу карусель, звініце пажалста! Хі-хі-хі!.. Гэй, галоўны механік! Давай круці сваё стварэнне! (*Падыходзіць да машыны.*) Ха-ха! Дзе чорт не мае ўдачы, туды Мароза возьме ўпрыдачы!

М а р о з (*выпростваецца, сціскае ў руцэ гаечны ключ*). Лепей не падыходзь, таварыш!

Х а д ы к а. А можа, за рублік пракоціш на ёй? Га?

М а р о з. Не падыходзь, кажу!

Х а д ы к а (*задам адыходзіць ад машыны*). Угу… Раззлаваўся, звініце пажалста… Ха-ха ха!..

Ц ы г а н о к. Эх, ірвачы! (*Кідаецца да майстроў, але Мароз стрымлівае яго.*)

М а р о з. Ціха, ціха, Сцёпа! Астынь, нядобра так!

П е р ш ы б а н а ч н і к. А чаго ж яны сабраліся тутака ды выскаляюцца?!

М а р о з. Столькі і бяды той. Па чым дурня пазнаеш? Па яго смеху. Няхай сабе смяюцца.

П я ц ю н ь к а. Гнаць іх адсюль, каб аж пяты затрашчалі!

М а р о з. Ціха. Не трэба, рабяткі. (*Да майстроў.*) Нядобра, таварышы майстры. Сорамна. (*Паварочваецца да рабочых.*) Ну, рабяткі, у нас гатова… Пяцюнька, клікні вартаўніка.

Пяцюнька выбягае.

Хто на фарсунках стаіць?

Ц ы г а н о к. Шунейка.

М а р о з. Паглядаць трэба, Сцёпа, каб ён не перапаліў масу.

Д з я д з ю л я (*уваходзіць*). Клікалі, ці што?

М а р о з. Мы ідзём, а тут машына застаецца… Дык паглядай, каб не вельмі цікавіліся… Правярай, значыць…

Д з я д з ю л я. А выпрабоўваць заўтра будзем?

М а р о з. Так, з раніцы…

Д з я д з ю л я. Ну то ў добры час!

М а р о з. Пайшлі, рабяткі!

М а р о з разам з рабочымі выходзяць. За імі сунецца Д з я д з ю л я. З'яўляецца Ш у н е й к а.

С к р ы л ё ў (*гледзячы ўслед рабочым*). Сволачы!

К р у г л я ш. Наконт нагляду чуў? На нас намёк быў зроблены.

С к р ы л ё ў. Дарэмна ты, Хадыка, з Марозам сварку завёў. Пад падазрэнне наводзіш…

Х а д ы к а. Ды ну яго, звініце пажалста!

С к р ы л ё ў. Ідзіце да мяне, абмеркаваць трэба, што далей рабіць. Я зараз прыйду.

Х а д ы к а (*здзіўлена*). А чаму ты ідзеш не з намі?

Скрылёў прыкладае палец да губ.

К р у г л я ш і Х а д ы к а. Што?

Скрылёў робіць рух, як бы ломячы машыну.

К р у г л я ш. Ты ж глядзі, не гарачыся! Засыплешся.

Ш у н е й к а. Не засыплецца.

С к р ы л ё ў (*махае рукой*). Ідзіце, вам кажу, я зараз!

Хадыка і Кругляш выходзяць.

Чаму цябе ў гуце не было?

Ш у н е й к а. Як то не было? Быў…

С к р ы л ё ў. Механіку вывучыў?

Ш у н е й к а. Збольшага тое-сёе ўхапіў.

С к р ы л ё ў. Ну і як?

Ш у н е й к а. Што?

С к р ы л ё ў. Я ў цябе пытаюся, ці пойдзе машына?

Ш у н е й к а. Пойдзе. Ды яшчэ як.

С к р ы л ё ў. Ды ну?

Ш у н е й к а. Вось табе і ну!

С к р ы л ё ў. А што трэба зрабіць, каб не пайшла?

Ш у н е й к а. Заклёпку ў насос — і ўся справа.

С к р ы л ё ў. І тады не пойдзе?

Ш у н е й к а. Узарвецца як міленькая!

С к р ы л ё ў (*ліслíва*). А ты закляпаў? А? Закляпаў?

Ш у н е й к а (*круціць галавой*). Не.

С к р ы л ё ў. Чаму? Чаму, пытаю? (*Падышоў да яго ўшчыльную.*)

Ш у н е й к а (*злосна ўсміхаецца, бярэ яго за гальштук*). А ты чаму дачку сваю з Шаталавым зводзіш? Дурня з мяне зрабіць хочаш?

С к р ы л ё ў (*здзіўлена*). Я? Ды ты што, даражэнькі? (*Круціць пальцам ля скроні*.) Можа, таго? З’ехаў?

Ш у н е й к а (*хапае яго загрудкі*). Ты мне гэтыя штучкі кінь! Угавор наш забыўся?!

С к р ы л ё ў (*спалохана*). Госпадзі Ісусе!.. Богам клянуся, нічога пра гэта не ведаў! Ды калі я яе з ім убачу — за касу да ложка прывяжу!.. (*Спакайней*.) Ты толькі машыну, свалату гэтую!.. А Любка твая будзе. Яна ж любіць цябе…

Ш у н е й к а. Ну, глядзі. Але калі падманіш — уходаю!

Чуваць галасы.

С к р ы л ё ў (*хрысціцца*). Вось табе святы крыж!

Ш у н е й к а (*прыслухоўваецца*). Цішэй ты!.. Давай разыходзіцца. Ідуць.

С к р ы л ё ў. Машыну заўтра раніцой выпрабоўваюць. Паспееш?

Ш у н е й к а. Я ж ноч на фарсунках стаю. Часу ў мяне хопіць. Бывай!

Абодва знікаюць. Уваходзяць Ш а т а л а ў і Л ю б а.

Л ю б а (*гулліва заглядаючы ў твар Шаталаву*). Прыходзьце да нас. Павесялімся як след…

Ш а т а л а ў. Трэба падумаць над гэтым. Ведаеце, можа, і загляну.

Л ю б а (*прыслухоўваецца*). Ціха. Здаецца, музыка недзе… Чуеце?

Ш а т а л а ў. Так, нехта іграе. І да таго ж даволі нядрэнна.

Л ю б а. Вы любіце?

Ш а т а л а ў (*глядзіць ёй у вочы*). Ка-го?

Л ю б а (*збянтэжана апускае галаву*). Музыку?..

Ш а т а л а ў (*бярэ яе за руку*). Я, Любачка, на мандаліне іграю…

Л ю б а. А ў нас гітара… Прыходзьце, я вельмі буду рада… Чакаю вас з нецярплівасцю…

Л ю б а выходзіць. Шаталаў стаіць і з замілаваннем глядзіць ёй услед. Узмахвае левай рукой і толькі цяпер заўважае, што ў яго застаўся рыдыкюль Любы.

Ш а т а л а ў (*радасна*). Забылася, альбо… Ой хітрая! (*Выходзіць, нешта напяваючы*.)

КАРЦІНА ДРУГАЯ

Вечар. Кватэра Скрылёва. Правінцыяльны пакой. Радыёпрыёмнік. Абразы, якія пры патрэбе закрываюцца фіранкамі з вышытымі на іх партрэтамі правадыроў. Праз дзверы відаць частка другога пакоя. Электрычнае асвятленне. Чуецца званок.

С ц е п а н і д а (*ідзе адчыняць*). А што ж гэта мой не з вамі? Хіба справа якая затрымала?

Уваходзяць Х а д ы к а і К р у г л я ш.

Х а д ы к а. Справа, гаспадынька, вялікая справа.

С ц е п а н і д а. Не ведаю, госцейкі дарагія, чым і частаваць вас. Гарбаткай ці крапчэйшым чым?

К р у г л я ш. Не клапаціцеся, Сцепаніда. Не да гэтага нам.

Х а д ы к а. Тут такая справа, што нічога ў горла не лезе…

С ц е п а н і д а. І ўсё машына гэта? А каб на яе ліха! Мой таксама нервуецца. А як прывезлі яе ў гуту — усю ноч не спаў…

Х а д ы к а. І хто б гэта мог падумаць, што змайструюць яе… Сволачы, звініце пажалста!..

Хадыка і Кругляш садзяцца да стала, закурваюць.

С ц е п а н і д а. Даў жа Бог розум не таму, каму трэба!..

Х а д ы к а. Відаць, і Бог памыліўся. Не адны мы грэшныя.

К р у г л я ш. А гэта шчанё белагубае, Сцёпка… Я, кажа, на машыне за майстра буду дуць. А вы ў свае дудкі… А? Як вам гэта?

Х а д ы к а. Вырадак камсамольскі! Каб яго зямля не насіла, сволач такую!

Чуецца званок.

О, гэта Скрылёў…

С ц е п а н і д а. Зоська, ці ты тамака аглухла?.. Звоняць!

Праходзіць З о с ь к а, за ёю — С ц е п а н і д а.

К р у г л я ш. Ну, зараз Скрылёў нешта скажа.

Х а д ы к а. Баюся я вельмі, як бы крута ён не ўзяў…

Уваходзяць Я з э п і С ц е п а н і д а.

К р у г л я ш (*расчаравана*). А, вось ён хто…

Х а д ы к а. А мы думалі гаспадар, звініце пажалста.

Я з э п. Добры вечар. А брата няма?

К р у г л я ш (*аглядае яго з ног да галавы*). Здалёк, гасцейка…

С ц е п а н і д а. Што ж гэта ты, Язэп, на ноч гледзячы?

Я з э п (*цяжка ўздыхае*). Калі здарыцца што, дык і ноч не перашкода…

С ц е п а н і д а. А божухна! Што ў цябе такое там?

Я з э п (*махае рукой*). І не кажы…

С ц е п а н і д а (*спалохана*). Няўжо памёр хто?

Я з э п (*садзіцца*). Хутка ўсе памром…

С ц е п а н і д а. Ды кажы ты толкам, Язэпка!

Праходзіць З о с ь к а.

Я з э п (*ківаючы на дзяўчыну*). Хамуйла гэта хай бы па вуліцы пасовалася… Лішняе вуха.

С ц е п а н і д а (*крычыць у суседні пакой*). Зоська! Ідзі на двор!.. Папрацуй што-небудзь. Каровам от месіва прыгатуй.

Я з э п. Навошта дарэмна карміць. Усё роўна парэзаць прыйдзецца…

С ц е п а н і д а (*спалохана*). Каго рэзаць?

Я з э п (*раздражнёна*). Каго, каго… Кароў — вось каго!

У с е. Навошта? Чаму?

Я з э п. Вось табе і на! На заводзе жывуць і нічагуткі не ведаюць! Хто сялян непакоіць? Хто па вёсках ездзіць ды на калектыў падбівае? Завод ваш, хай ён гарыць!

Х а д ы к а. Ды ну?

Я з э п. Дугу гну! Нібыта вы першы раз чуеце гэта?

Званок.

Хто гэта?

С ц е п а н і д а. Во, гэта сам ідзе… (*Пабегла адчыняць.*)

Я з э п (*са здзекам*). Дык вось, таварышы пралетарыі, вялікі дзякуй вам! Прыціснулі вы нас так, што ні ў пяць, ні ў дзесяць!..

К р у г л я ш (*змрочна*). Усіх прыціснулі. Нікому цяпер не соладка.

Уваходзяць С к р ы л ё ў і С ц е п а н і д а.

С ц е п а н і д а. Брат вуньдзека прыехаў… Кароў рэзаць трэба…

С к р ы л ё ў. Якіх яшчэ кароў? Здароў, Язэп. Што цябе ноччу сюды прыгнала?

Я з э п. Парадзіцца прыехаў. Дрэнь у нас справы…

С ц е п а н і д а. Кароў, кажа, рэзаць у хуткім парадку. От што.

С к р ы л ёў. Адыдзі ты, Сцепаніда, са сваімі каровамі! (*Да брата*.) Што ты тут ёй нагарадзіў?

Я з э п. А ты хіба не чуў? З вашага завода дырэктар ды яшчэ нехта па вёсках гойсаюць. Сходы робяць, каб на калектывы пераходзілі…

С к р ы л ё ў. Ну дык і што?

Я з э п (*раззлавана*). Дык ды дык — выходзіць індык! Вось што!

С к р ы л ё ў. Няўжо моцна ўплываюць на сялян?

Я з э п. Каб ты бачыў, як заварушыліся!

Х а д ы к а. Няўжо мужыкі ў калектыў хочуць?

Я з э п. Яшчэ і як!

С к р ы л ё ў. Хто да калектыву больш хіліцца?

Я з э п. Галота! Тыя, у каго штаны адны, а сарочак яшчэ меней.

С к р ы л ё ў. Ну, гэтым трацiць няма чаго. Не ў пельку, дык у пекла.

Х а д ы к а. А серадлякі? Яны як?

Я з э п. За галотай пайшлі! Здраднікі!

С к р ы л ё ў. А вы што?

Я з э п. Хто што. Адны пастраляць хочуць вашых ездуноў, а другія Бога маліць да папоў пайшлі…

С к р ы л ё ў. А ты сам што думаеш рабіць?

Я з э п. Я? Кароў буду рэзаць.

С к р ы л ё ў. Нашто?

Я з э п. На тое! А зямлю да ядронай цёткі! На адну дзесяціну сяду, будыніну пад агонь пушчу. Вось тады на, бяры мяне ў калектыў!.. Бедака беспарточнага…

С к р ы л ё ў. А грошы куды дзенеш?

Я з э п. У лапаць…

С к р ы л ё ў (*стукае сябе кулаком па лбе*). Дурань! Табе калектыў той патрэбен, як мне сацыялізм іхні!..

Я з э п. Ды зразумей, калі ўсе ў калектыў пойдуць…

С к р ы л ё ў. Не пойдуць.

К р у г л я ш. Не пойдуць, дык зробяць так, што самі пабягуць.

Я з э п. Во! А я, як грыб паганы, сярод дарогі тырчаць буду. Разам зломяць… Ліквідуюць, і голы як бізун застануся… А так, хоць грошы зберагу.

С к р ы л ё ў. Цяжка, брат, тут што-небудзь раіць. Бадай, што ты разумную думку выказаў. Рабі так. (*Уздыхае.*) Горка рэдзька, ды ядуць, ліха замужам, ды ідуць…

Х а д ы к а. Чаго добрага і да нас дабяруцца… Не паглядзяць, звініце пажалста, што пралетарыяты заводскія.

Я з э п. А то як жа. Вельмі проста дабяруцца. Зямля ёсць, каровы ёсць, ну і заціснуць.

С к р ы л ё ў. Нішто, мы яшчэ паборaемся. І ўсё гэта з-за машыны марозаўскай, каб яе пярун ляснуў!

Я з э п. Якой машыны?

С к р ы л ёў. Машыну шкловыдзімальную тут адна сволач прыдумала.

С ц е п а н і д а. Ды ты сядзь! Дай Бог усё добра будзе.

С к р ы л ё ў. Ды адыдзі ты з Богам сваім!

С ц е п а н і д а. Ціха, ціха.

С к р ы л ё ў. Вось табе і ціха, ціха! Спіць твой Бог, ядрона вош! Яму і гора мала. А тут во адзін спраўляйся.

С ц е п а н і д а пакрыўджана падціскае губы і выходзіць у другі пакой.

Х а д ы к а. Металісты, ці бачыш, машыну змайстраваць узяліся. Ну, спаборніцтва і запрапанавалі…

К р у г л я ш. Мы, кажуць, машыну вам будуем, а вы, кажуць, на калектывізоўку вёску пераводзьце…

Я з э п. Хвароба б іх ела! Ды ім якая справа да нас?

С к р ы л ё ў. Да сацыялізму спяшаюцца… У нас, значыць, індустрыялізацыя, а ў вас калектывізацыя…

Х а д ы к а. А дырэктар наш і рад, каб у партыі сваёй выслужыцца. Сволач, звініце пажалста…

Я з э п. Дык вы от так і будзеце сядзець склаўшы рукі? Няўжо дазволіце сябе за каршэнь узяць?

С к р ы л ё ў. Хіба мы цямцюры цара нябеснага? Мы, Язэпка, яшчэ паваюем. Заўтра паглядзім, як іхняя машына пойдзе… Ха-ха-ха!..

Х а д ы к а. Дык ты што, усё наладзіў? Зрабіў так, каб камар носа не падтачыў?

К р у г л я ш. Пойдзе ці не пойдзе? Чаго маўчыш?

С к р ы л ё ў. Пойдзе, пабяжыць… Ух, на кавалачкі разнясе!

К р у г л я ш і Я з э п. Ды ну?!

Х а д ы к а. З табой размаўляць, звініце пажалста, дык лепей жалезны боб есці. Скрылёў, ды не цягні ты за душу! Кажы, што і як.

С к р ы л ё ў (*прыкладае палец да губ*). Цс-с!.. Маўчок!.. Ні слова!..

Р а д ы ё п р ы ё м н і к. Увага! Увага! Слухайце ўсе! Слухайце!..

Я з э п. Ой, што гэта?

С к р ы л ё ў (*паказвае на радыёпрыёмнік*). Радыё залапатала.

Р а д ы ё п р ы ё м н і к. Правядзенне практычных мерапрыемстваў па ліквідацыі кулацтва як класа немінуча завастрае класавую барацьбу ў краіне. Кулак высоўвае і будзе высоўваць новыя формы класавай барацьбы…

С к р ы л ё ў і К р у г л я ш. А як жа!.. Будзем, будзем!

Р а д ы ё п р ы ё м н і к. Будзе ўжываць усе намаганні, каб перацягнуць серадняка на свой бок…

Я з э п і С к р ы л ё ў. Пацягнем, мілыя, і прыцягнем!

Х а д ы к а. А што ж ты думаў, звініце пажалста?!

Р а д ы ё п р ы ё м н і к. У першую чаргу неабходна прыняць меры, каб забяспечыць чыстасортным насеннем бядняцкія гаспадаркі…

Я з э п (*паказвае радыёпрыёмніку фігу*). А гэтага ты не хочаш? Як мы не дамо, дзе возьмеш насенне? Дзе?

Х а д ы к а. Бач, насенне ім трэба. Самому жэрці няма чаго, звініце пажалста.

Р а д ы ё п р ы ё м н і к. Усё лішняе насенне, якое ёсць у кулацкіх гаспадарках, павінна быць здадзена добраахвотна. Усіх кулакоў, якія будуць супраціўляцца, неабходна арыштаваць, а маёмасць іх канфіскаваць…

Я з э п. Во, на табе, у глотку тваю! Задушыся! (*Хоча заткнуць сваёй шапкай радыёпрыёмнік.*)

С к р ы л ё ў (*адпіхае брата*). Чакай, радыё сапсуеш. (*Выключае радыёпрыёмнік.*) Во, бачыш, і замаўчала.

Я з э п (*хапаецца за галаву*). Глядзіце, што гаворыць! Ды яшчэ на ўвесь голас!

Х а д ы к а. А гэта ж усё і за граніцай людзі слухаюць…

Я з э п. Вось анціхрысты, на ўвесь свет абняслаўліваюць! Ну што тут рабіць? Што рабіць? (*Кідаецца на ложак і хавае твар у падушкі.*) Дайце рады! Дайце рады!

С к р ы л ё ў (*да брата*). Сціхні!.. Я вось што думаю. Арганізавацца трэба вам. Паціхеньку ўбіваць у галовы, што, калі ў калектыў пойдзеш, хлеб па казённай цане прадаваць прымусяць. Замест пяці-шасці рублёў — па два цалковых атрымаеш, і без усякай удзячнасці. А калі пачнуць угаворваць ісці ў калектыў, вам трэба ўсю жывёліну прадаць, да пеўня ўключна.

Грошы ў анучу і ў адных портках, у чым маці нарадзіла, шпар усім сялом у калектыў! Без кароў, без коней, без хлеба!.. Няхай будуюць сацыялізм на голым каменні! Хай спрабуюць!

К р у г л я ш (*стукае кулаком па стале*). Во, во! Лоўка пушчана!..

Х а д ы к а. Ну і галава, ну і розум! Табе б наркамземам быць, звініце пажалста! Ха-ха-ха!..

З другога пакоя выходзіць С ц е п а н і д а.

С ц е п а н і д а. Можа б, падсілкаваліся для весялосці?..

С к р ы л ё ў. Чаму ж не? Ты што ж дагэтуль маўчала?..

Званок.

Каго там нясе? (*Ідзе адчыняць дзверы*.) Хто там?

Л ю б а. Я!..

С ц е п а н і д а. Дачка прыйшла. Хадземце, даражэнькія, да стала. Я тое-сёе падрыхтавала. Ужо выбачайце, калі што не так…

Х а д ы к а, К р у г л я ш і С ц е п а н і д а выходзяць. З ложка ўстае і сунецца ў суседні пакой Я з э п. Уваходзяць Л ю б а і С к р ы л ё ў.

Л ю б а. Чаму гэта вы, татанька, самі адчыняеце?

С к р ы л ё ў (*сярдзіта*). Лёкаяў для цябе яшчэ не наняў!.. Ты што, не магла праз двор зайсці? П-паненка!

Л ю б а (*бесклапотна*). Вы нешта ў дрэнным настроі, татанька.

С к р ы л ё ў. Ты дзе тулялася, дзеўка?

Л ю б а. Гуляла. Ведаеце, на вуліцы такое дзіўнае надвор'е!

С к р ы л ё ў. З кім гуляла? Чаго язык прымарозіла?

Л ю б а (*збянтэжана*). Як з кім? З сяброўкаю.

С к р ы л ё ў. А твая сяброўка часам не ў штанах ходзіць? У яе, выпадкам, партыйны білет не ляжыць у пінжаку? Думаеш, я не ведаю, што ты з Шаталавым скруцілася?!

Л ю б а. А што, з ім хіба няможна прайсціся?.. Сакратар ячэйкі, падхадзяшча. Усе нават зайздросцяць, а вы ў прэтэнзіі нібы…

С к р ы л ё ў. Нашто да пары Ваську Шунейку труціш? Галаву хлапцу закруціла…

Л ю б а (*смяецца*). Сам закруціўся… Вельмі мне трэба…

С к р ы л ё ў. Ой, глядзі ў мяне, дзеўка!

Л ю б а. Ды што вы, татанька, мне свае пачуцці навязаць хочаце! А з маімі зусім не лічыцеся. А я ж чалавек і дзяўчына,

і таксама маю свае ўласныя жаданні. Не забывайцеся, што мне ўжо дваццаць чатыры гады і аб сваім шчасці настаў час падумаць.

С к р ы л ё ў. З Шаталавым у цябе што ж? На сур'ёз справа ідзе?

Л ю б а. Я сабою не дазваляю жартаваць. Ужо не дзяўчынка.

С к р ы л ё ў. Любіць ён цябе, значыць?

Л ю б а. Выходзіць так, татанька. (*Заспявала.*)

С к р ы л ё ў. Ну, а ты? У цябе што сэрца гаворыць?

Л ю б а. А гэта пры мне застанецца.

С к р ы л ё ў (*зацікаўлена*). А хто за кім у вас ходзіць?..

Л ю б а. Ты мяне дрэнна ведаеш, татанька. (*Ганарліва выпростваецца.*) Заўсёды за мною ходзяць.

С к р ы л ё ў (*чухае патыліцу*). Так. А з Васькам Шунейкам як быць?

Л ю б а (*раззлавана*). Ды вы што за яго непакоіцеся? Ну хто ён такі? Нейкі фарсуншчык. Нізавы пралетарыят. А Шаталаў — сакратар. Ды калі вы дзявочай душы не разумееце, дык хоць бы сваю выгаду зразумелі. Што вы скажаце, татанька, калі раптам партыйны чалавек і вашым зяцем стане?

С к р ы л ё ў. Ты думаеш, да гэтага дойдзе?

Л ю б а (*з выклікам*). А гэта ад мяне залежыць! Што захачу, тое і зраблю. Я, калі хочаце ведаць, з яго вяроўкі віць буду.

С к р ы л ё ў. Ну, рабі, як знаеш… Да пары толькі Ваську Шунейку з Шаталавым на вочы не трапляйся. Прашу таму, што гэтым ты мне пашкодзіш. Зразумела?

Л ю б а. Не вельмі, але хай будзе па-вашаму. (*Заспявала.*) «Молчи, грусть, молчи…»

С к р ы л ё ў (*улюбёна глядзіць на дачку*). О, сцерва! Уся ў мяне! (*Выходзіць.*)

Л ю б а (*адна, напявае, ідзе да радыёпрыёмніка*). Чаму радыё выключылі? (*Уключае.*) Ніхто не пяе, ніхто не іграе. Сумна…

У дзвярах паказваецца С ц е п а н і д а.

С ц е п а н і д а. Люба, ідзі, дачушка, вячэраць.

Л ю б а. Не чапіся, не хачу.

С ц е п а н і д а. Другі раз для цябе падаваць не буду. (*Выходзіць.*)

Л ю б а. І не трэба…

Паўза.

Сумна… І ў Еўропе не весела…

Чуецца стук у дзверы.

Мама, стукаюць! Адчыні!

Уваходзяць Сцепаніда і Скрылёў. У дзвярах з'яўляецца Язэп.

Сцепаніда (*ідзе да дзвярэй*). Хто б гэта мог быць? Свой пазваніў бы. (*Гучна*.) Хто там?

Шаталаў. Таварыш Скрылёў дома?

Люба (*пляскае ў далоні*). Ой, Шаталаў!

Скрылёў (*разгублена*). Цс-с! Скажы, што ключ у кухні… (*Да гасцей*.) Выходзьце туды, з двара… Ды хутчэй вы!

Хадыка (*стоячы ў дзвярах*). Шапку, звініце пажалста.

Скрылёў (*кінуў Хадыку шапку, той знікае*). Праўду ты казала, дзеўка, справа, відаць, сур'ёзная…

Люба прыхарошваецца, гледзячы ў самавар.

Ты ведала, што ён прыйдзе?

Люба захіхікала.

У, як чалавека раздражніць можна!.. «Правда», дзе «Правда»? (*Соваецца па пакоі, шукае газету*.)

Сцепаніда (*падае яму «Правду»*). Во твая «Правда»!.. Адчыняць?

Скрылёў. Адчыняй. (*Сеў, робіць выгляд, што чытае «Правду»*.)

Сцепаніда (*пайшла адчыняць*). Выбачайце, калі ласка, ключ у кухні быў!..

Уваходзіць Шаталаў, за ім — Сцепаніда.

Шаталаў. Добры вечар!

Скрылёў (*падымаецца, ідзе насустрач*). А-а-а!.. Добры вечар, таварыш Шаталаў! Калі ласка, вельмі рады!

Сцепаніда. Дазвольце, дазвольце шапачку вашу…

Шаталаў (*аддае шапку*). Я, уласна кажучы, на хвілінку… Перадаць сваю знаходку… Вось… (*Падае Любе рыдыкюль*.) Пакінулі вы. Відаць ваш… Калі ласка, атрымайце.

Люба (*апускае галаву*). Дзякую.

Скрылёў (*падсоўвае крэсла*). Сядайце, калі ласка.

Заіграў радыёпрыёмнік.

Шаталаў. Не турбуйцеся. Я, уласна кажучы, якраз назад… Справы… І, дарэчы, позна ўжо… О, радыёпрыёмнік у вас!..

С к р ы л ё ў. Трохлямпавы, заграніцу перадае…

С ц е п а н і д а. Для развесялення дачкі. Сумуе яна ў нас…

С к р ы л ё ў. І таксама для адукацыі сучаснай… Вельмі добрыя лекцыі гаворыць… Наконт сацыялізму і там калгасаў… Цяпер вось нешта іграе. Паслухайце. (*Да жонкі.*) Прынясі нам гарбаткі…

Ш а т а л а ў. Не турбуйцеся. Я, уласна кажучы, зараз і назад выходжу.

Л ю б а. Толькі прыйшлі і ўжо назад. Нядобра так. Хоць на хвілінку застаньцеся.

С к р ы л ё ў. Пасядзіце трошачкі. Мы зараз. (*Выбягае са Сцепанідаю.*)

Л ю б а (*ласкава*). Як добра, што вы зайшлі…

Ш а т а л а ў. Ведаеце, Любачка, вы пайшлі, а рыдыкюль застаўся. Вось я, уласна кажучы, і вырашыў яго занесці.

Л ю б а. Дзякую вам, вы вельмі ўважлівы… І наогул, вы… (*Ціха.*) Вы зусім непадобны на іншых мужчын. Можа, і нядобра, што я так кажу, але гэта сапраўды так…

Ш а т а л а ў. Што вы, Любачка. Я такі, як і ўсе. Кхм… Мне, уласна кажучы, вельмі прыемна, зноў вас бачыць…

Л ю б а. Чаму ж стаіце. Сядайце, калі ласка.

Ш а т а л а ў. Калі жанчына стаіць, мужчыне кепска сядзець.

Л ю б а. Дык і я сяду. (*Села.*)

Ш а т а л а ў. Уласна кажучы, я зараз выходжу назад… Каля вас дазвольце? (*Садзіцца побач з ёю на канапу.*)

Л ю б а. Калі ласка. Зручней нават так размаўляць… і…

Ш а т а л а ў (*гледзячы ёй у вочы*). І?..

Л ю б а (*ціха*). Наогул…

Ш а т а л а ў. Што?

Л ю б а (*апусціла галаву*). Самі разумееце…

Уваходзяць С к р ы л ё ў і С ц е п а н і д а з гарбатаю.

С к р ы л ё ў. Вось і гарбатка. Выбачайце, што доўга прымусілі чакаць.

С ц е п а н і д а. А да гарбаткі, як маеце ласку, пячэнне бярыце.

Падае Шаталаву вазу з пячэннем. Скрылёў падносіць шклянку гарбаты на спадачку.

Ш а т а л а ў. Не турбуйцеся… (*Бярэ пачастунак.*) Я, уласна кажучы, зараз назад…

С к р ы л ё ў. Сядзіце, таварыш Шаталаў. Мы вельмі рады гэткаму госцю… Дачцэ можаце даць палітычную адукацыю.

С ц е п а н і д а. Яна ў нас з малых гадоў вельмі цікавіцца. Яшчэ і васьмі ёй не было, а яна ўжо цікавілася — скуль бярэцца чалавек…

С к р ы л ё ў (*нядобра зірнуўшы на жонку*). Стварэннем чалавека цікавілася… Прыродай…

Л ю б а (*збянтэжана*). Ай, тата! Пакіньце гэта…

Пагасла святло.

Ах!..

С к р ы л ё ў. От, каб на яго ліха!

С ц е п а н і д а. Я зараз лямпу…

С к р ы л ё ў. Хадзем я табе дапамагу. Хутчэй. (*Выбягаюць*.)

Ш а т а л а ў. Навошта лямпа? Не турбуйцеся. Я, уласна кажучы, зараз назад іду… (*Запальвае электрычны ліхтарык, ставіць шклянку з гарбатай на тумбачку*.)

Л ю б а. Як гэта робіцца, што ён запальваецца?

Ш а т а л а ў. Звычайна. Бачыце, вось тут кнопачка. Націснулі — святла няма, націснулі — святло, націснулі — патухла…

Л ю б а. Ой, як цікава!

Ш а т а л а ў (*абдымае яе*). Ндэ… вельмі…

Л ю б а (*не надта настойліва*). Не трэба, Сяргей Аляксандравіч, не трэба… Ой! Запаліце святло. Татанька ўвойдзе з лямпаю, убачыць… Запаліце святло.

Шаталаў запальвае святло і свеціць проста ёй у вочы.

Ой, проста ў вочы! У вочы свеціце! (*Адводзіць яго руку з ліхтаром, і прамень падае на Шунейку, які ўвайшоў з двара*.) Міленькі, толькі не тушы. Вось так. (*Убачыла Шунейку, які стаіць у дзвярах.*) Ай!

З лямпай уваходзіць С к р ы л ё ў, за ім — С ц е п а н і д а.

С к р ы л ё ў (*бадзёра*). А вось і святло.

Ш а т а л а ў (*падхапіўся*). Я, уласна кажучы, на хвілінку зайшоў… Аддаць вашу рэч. Дзякуй за гарбату. (*Ідзе да выхаду*.) Бывайце. У мяне справы…

С к р ы л ё ў. Чаго ж так мала пабылі? Дазвольце тады пасвяціць вам.

Ш у н е й к а (*злосна*). У яго свой ліхтар ёсць!

С к р ы л ё ў і С ц е п а н і д а (*здзіўлена*). Шунейка, ты? Адкуль ты ўзяўся?

Ш а т а л а ў таропка выходзіць. Шунейка варожа глядзіць яму ў спіну, хоча кінуцца за ім. Скрылёў загароджвае яму дарогу.

Ш у н е й к а. Сволач! Морду скрывяню!

С к р ы л ё ў. Стой! Ці ты здурэў?

Л ю б а (*кідаецца да Шунейкі, абдымае яго*). Васечка!

Ш у н е й к а (*мякчэй*). Што, Васечка?

С к р ы л ё ў (*з таямнічым выглядам прыкладае палец да губ*). Цс-с! Пасля наб'еш… Ты ведаеш, чаго ён сюды прыпёрся?

Ш у н е й к а. Не такі я дурны, як вы думаеце. Ён за Любкай бегае. (*Злосна*.) А вы яго гарбаткай частуеце!

С к р ы л ё ў. Кінь глупства гаварыць. Ідзі сюды… (*Ціха*.) Ён правярае палітычную пільнасць.

Ш у н е й к а (*падкусліва*). Чыю, калі не сакрэт?

С к р ы л ё ў (*стукае сабе кулаком у грудзі*). Маю!

Ш у н е й к а (*з крывой усмешкай*). Глядзі, як бы з гэтай праверкі Любка не нарадзіла!

Л ю б а. Вася! Як табе не сорамна!

С ц е п а н і д а (*паказвае на Любу*). І яе пытаў.

С к р ы л ё ў. На арапа браў.

Л ю б а. Здалёк заходзіў. Ну нібы любоў да мяне адчувае…

Ш у н е й к а (*недаверліва*). А ты што?

Л ю б а. Плюю я на яго…

С к р ы л ё ў. Чуеш? Плюе!

Ш у н е й к а (*спакайней*). Не лжэш?

Л ю б а. Васечка, бачыш? (*Хрысціцца*.) А я ў Бога веру…

С к р ы л ё ў (*пераканана*). Дарэмна яна не перахрысціцца.

Шунейка аглядае ўсіх па чарзе.

С ц е п а н і д а. Не, не. Вось табе крыж. (*Хрысціцца*.) Ніхто табе не маніць. Ты ж нам, Вася, як родны.

Ш у н е й к а (*уздыхае*). Нервуюся я… Усё здаецца… Э-эх!.. (*Хоча кінуцца да дзвярэй*.)

Л ю б а (*спыняе яго*). Вася! Любы!

Ш у н е й к а. Эх, люблю цябе, сцерву!.. (*Рэзка абдымае яе*.)

С к р ы л ё ў. А як машына?

Ш у н е й к а. Маліся Богу… (*Цалуе Любу*.)

С к р ы л ё ў. Не пойдзе, значыцца?

Ш у н е й к а. На кавалкі! (*Зноў цалуе Любу.*)

С к р ы л ё ў (*хрысціцца*). Госпадзі… Ісусе…

С ц е п а н і д а. Царыца нябесная…

КАРЦІНА ТРЭЦЯЯ

З'ява першая

Кантора завода. Голыя пісьмовыя сталы. На іх ляжаць лічыльнікі. У памяшканні Андрэеў і Курленя.

Андрэеў (*заклапочана*). Курленя, ты адзін едзеш сёння на вёску?

Курленя. Адзін. А ў чым справа?

Андрэеў. А чаму не з Шаталавым?

Курленя (*махае рукой*). Э-э! Знайшоў на каго спадзявацца. Я і адзін спраўлюся, усё падрыхтавана. Амаль чатырыста двароў на калектыўную гаспадарку пераходзіць.

Андрэеў. А як з інвентаром?

Курленя. Хацелі было прадаваць… Ды мы на кааперацыю націснулі… каб захаваць… Пакуль на кантрактацыю возьмуць.

Андрэеў (*садзіцца на край стала*). З машынай, каб ладна было, тады дагонім і перагонім…

У кантору забягае ўсхваляваны Гайдукевіч.

Гайдукевіч. Іван Пятровіч! У гуце ўжо чакаюць! Зараз пачынаем выпрабоўваць.

Андрэеў. Цудоўна! Мы зараз ідзём. Вы, Гайдукевіч, падрыхтуйцеся там як след.

Гайдукевіч. Усё падрыхтавана ўжо, Іван Пятровіч.

Андрэеў. А Мароз там?

Гайдукевіч (*выцірае насоўкай узмакрэлы твар*). Ён з самай начы, з Цыганком там…

Курленя. Хвалюецца стары…

Гайдукевіч. За адну ноч схуднеў… Ну я пабег. А вы, калі ласка, не затрымлівайцеся.

Курленя. Ідзём, ідзём…

Гайдукевіч выбягае.

Андрэеў. Ці паверыш — вось тут у мяне неяк шчыміць. (*Паказвае на тое месца, дзе знаходзіцца сэрца.*) І веру, што ўсё добра будзе, а вось тут… Цьфу ты!.. Перакоп бралі, не так нерваваўся…

Курленя. Гэта ў цябе, браце, з радасці…

Андрэеў. Відаць, так… (*Бярэ са стала паперкі.*) Гэтыя вось запрашэнні трэба адправіць. Паведамляем трэст і металістаў аб прыёме машыны. Паслязаўтра прыедзе камісія…

К у р л е н я (*хавае паперкі ў кішэню*). Сёння ж і адпраўлю. Ведаеш, трэба падрыхтаваць кватэры для членаў камісіі.

А н д р э е ў. Так, так!.. Ой, не забыцца б!.. Наконт сталовай, каб абед… І наогул… Бруд там страшэнны! Хоць бы памылі, чэрці!..

К у р л е н я. Прыбяруць, я сам прасачу. А мне яшчэ трэба падрыхтаваць даклад аб выніках сацыялістычнага спаборніцтва. Металісты прыедуць, рапартаваць ім будзем. А пасля разам на вёску паедзем. Там ужо сельсавет адрапартуе…

Забягае Ц ы г а н о к. Твар яго замурзаны, у руках гаечны ключ.

Ц ы г а н о к. Таварышы, што ж гэта вы, га? Іван Пятровіч! Затрымліваецеe! Усе там сабраліся і хвалююцца… Машына да бою гатова, а вы… у насценную газету просіцеся? Дык я гэта магу хутка зрабіць.

К у р л е н я (*усміхаючыся*). Не сярдуй, Цыганок. (*Да Андрэева.*) Хадзем, а то ён сапраўды нас прапясочыць.

А н д р э е ў. Пайшлі. Ну як, Сцяпан, пераможам?

Ц ы г а н о к (*весела*). Ды мы перамаглі ўжо!

А н д р э е ў. Перамаглі? Нешта я цябе не разумею, Цыганок.

Ц ы г а н о к (*радасна*). А што тут разумець! Я ж кажу, што перамаглі!

К у р л е н я. Няўжо самі выпрабоўвалі?

Ц ы г а н о к. Ыгы.

А н д р э е ў. Дзьмула машына? І бутэлькі добрыя?

Ц ы г а н о к. А во яны… (*Выцягвае з кішэняў дзве бутэлькі, паказвае.*) Дзе там Скрылёву такія зрабіць!

К у р л е н я (*прагна разглядае бутэльку*). Што ж вы нас не пачакалі?

Ц ы г а н о к (*твар адразу становіцца змрочным*). Ніхто аб гэтым не ведае. Мы ноччу выпрабоўвалі. Добра, што вас не чакалі… Магіла б нашай машыне была.

К у р л е н я і А н д р э е ў (*спалохана*). Што?!

Ц ы г а н о к. Вось вам і што! (*Усхвалявана.*) Пайшлі мы ўвечары спаць, а мне не спіцца. Ніяк сон не бярэ — машына ў вачах. Устаў я і пайшоў у гуту да машыны. Хамуток зняў, а ў насосе, а там… (*Цыганок хапаецца за галаву.*) А там…

К у р л е н я і А н д р э е ў. Што?

Ц ы г а н о к (*паказвае кавалачак падпілка*). Во! Падпілак усунулі. Была б немінучая катастрофа…

А н д р э е ў (*перакананa*). Гэта — шкодніцтва.

Ц ы г а н о к. Хто яго ведае. Цяпер цяжка разабрацца. Магло і так быць, што ўдарнікі забыліся… Ведаеце, як дактары ў жываце свае інструменты пакідаюць, так і яны маглі…

К у р л е н я. Як бы там ні было, а гэта магло дрэнна скончыцца. Слухай, Сцяпан, а цяпер хоць машына дзьме?

Ц ы г а н о к. Го, цяпер яна не дзьме, а свішча!..

Здалёк даносіцца музыка.

А н д р э е ў (*прыслухоўваецца*). Што гэта?

Ц ы г а н о к (*ляпае сабе далонню па лбе*). Ой, што вы мяне затрымліваеце!.. Гэта ж прыйшлі па вас з музыкай. Хадземце хутчэй!

Усе трое шпарка выходзяць.

З’ява другая

Двор гуты. Натоўп рабочых чакае выпрабавання машыны. Частка людзей у гуце. Размовы. Спрэчкі. Ш у н е й к а то ўвойдзе ў гуту, то выскачыць назад, у двор. Падбяжыць да С к р ы л ё в а, аб нечым пашэпчацца з ім і зноў знікае. Іграе аркестр.

П я ц ю н ь к а. О, чуеце, аркестр наш што вырабляе! З музыкай адміністрацыю вядуць.

М а р ы с ь к а. У такі дзень ды без музыкі? Хіба ж такое можна! Вось і дачакаліся мы свята!

Х а д ы к а (*штурхае пад бок Скрылёва*). Ганарлівыя нашы начальнікі. Без музыкі дык і не ішлі, звініце пажалста.

С к р ы л ё ў (*падміргвае Хадыку*). А што ты думаў, браток! Паміраць, дык з музыкай!..

К р у г л я ш (*ціха*). Памруць, кажаш?

С к р ы л ё ў. Выхваляюцца, як ільвы, а загінуць як мухі. Іх усіх машына ўходае. От убачыш.

З хусткай у руцэ да сяброўак падбягае Н а д з я.

Н а д з я. Ой, дзяўчаткі, угадайце, што скажу? Гэта ж наша Параска з бальніцы прыйшла!

Уваходзіць П а р а с к а. Яе адразу абкружаюць.

М а р ы с ь к а (*цалуе сяброўку*). Няма рады як добра, што ты вярнулася! Ды яшчэ ў такі дзень! (*Азірае Параску.*) Нешта ж ты схуднела, Парасачка. І не дзіва — столькі ў бальніцы адлежаць.

Д р у г і б а н а ч н і к. Маё шанаванне, Параска! Паправілася? Як цяпер у цябе з нагою?

П а р а с к а (*усхвалявана*). Ой, і не кажыце!.. Хацелі, мілыя, нагу пілаваць, ды вось неяк абышлося. Залячылі… А я на машыну паглядзець так ужо спяшалася, так спяшалася! Думала, не паспею. Ой, дзяўчаткі, гэта ж цяпер не будзе каму паліць нас. Ажно не верыцца.

К р у г л я ш. Скажы ты! Інтарэс вялікі вас паліць. Надта каму вы патрэбны.

П а р а с к а (*дэманстратыўна паварочваецца да яго спінай, азіраецца*). А ў вас тут весела… Музыка грае…

К р у г л я ш. Э-эх! (*Ззаду абшчаперыў Надзю*.) Свята дачакаліся, мілыя!

Н а д з я (*адштурхнуўшы Кругляша*). Што гэта цябе забірае, старое заткала?

Х а д ы к а. А яму, Надзечка, дужа весела. З радасці, звініце пажалста…

Н а д з я. Унё! Глянь, і майстры рады…

С к р ы л ё ў. А што ж мы, па-твойму, не пралетарыяты? Хіба не разумеем, што індустрыя — гэта шлях да сацыялізму?

Г в а з д з ё ў. Як чорнаму ворану не дапаможа мыла, так табе, Скрыль, кадзіла. Так што не надта старайся.

П е р ш ы б а н а ч н і к. Яму б коцікам быць: на печцы ляжаць ды лыжкі лізаць. Бач, як гаварыць навучыўся…

С к р ы л ё ў (*ледзь стрымліваючы сябе*). І вучыцца няма чаго… Палітыка, яна вядомая… Гэта табе не бутэлькі біць.

Ш у н е й к а (*выцягнуўшы шыю, глядзіць паверх галоў рабочых*). Ідуць! Таварышы ўдарнікі, падрыхтуйся! (*Падбягае да Скрылёва*.) Як пойдзем у гуту, адыдзі на ўсякі выпадак убок. Зразумеў?

С к р ы л ё ў (*ціха*). Добра, адыдуся. Не чакаць жа мне, як той дурны вол, абуха? Калі машыну разнясе — ого! Што будзе!

Убягае Ц ы г а н о к. Грыміць блізкая музыка.

Ц ы г а н о к. Таварышы, дайце дарогу! Адміністрацыю вяду!

Х а д ы к а (*ціха*). Каб ты сваю смерць так вёў…

Уваходзяць музыканты аркестра, за імі — А н д р э е ў і К у р л е н я. Апладысменты. Воклічы.

Х а д ы к а (*да рабочых*). Каму гэта вы пляскаеце? Не ім, а Марозу трэба.

К р у г л я ш. Галоўнаму механіку трэба.

Х а д ы к а. Вынаходцу пралетарскаму, звініце пажалста.
Г а л а с ы. Правільна-а! Дзе Мароз?.. Сюды яго!

Некалькі рабочых бягуць у гуту. Адразу ж вяртаюцца, ведучы з сабой збянтэжанага М а р о з а. Усе расступаюцца, даючы старому дарогу. Твар Мароза няголены і схуднелы. Ён анучкай выцірае брудныя рукі.

Ц ы г а н о к (*крычыць да аркестра*). Іграй сустрэчу галоўнаму канструктару — Змітраку Іванавічу!..

Адразу грымнула музыка. Рабочыя вельмі шчыра апладзіруюць старому. Мароз махае рукамі, разгублена круціць галавой.

Ціх-ха-а! Змітрок Іванавіч гаварыць хоча!..

Усё сціхла.

М а р о з. Не, не гаварыць хачу… А так… Не трэба, таварышы, для чаго ўсё гэта? Лепш… паціхеньку… без музыкі…
Ц ы г а н о к. Без музыкі, Змітрок Іванавіч, ніяк няможна… Гэта ж такое свята! Пралетарыят вунь што выробляе!.. Без ухільчыкаў розных да сацыялізму прэ! Хіба гэта жарт вам — падзея такая?!
А н д р э е ў (*усміхаючыся*). Пасля, Цыганок, выступаць будзем. А пакуль што ты не гарачыся. (*Да Мароза*.) Змітрок Іванавіч, гатова ў цябе? Мы чакаем, калі ты запросіш нас да машыны.
М а р о з. Гатова, Іван Пятровіч. (*Здымае шапку, кланяецца прысутным*.) Людзі, заходзьце, як маеце ласку, у гуту…
А н д р э е ў (*урачыста*). Таварышы! Пачнём выпрабаванне нашай новай машыны!
Ц ы г а н о к. Сып, братка, у гуту! Цікаўся!

Радасны гоман. Услед за М а р о з а м, Ц ы г а н к о м і А н д р э е в ы м усе рынуліся ў гуту.

З’ява трэцяя

Гута. Стаіць новая машына. Усе абкружылі яе, з цікавасцю разглядаюць. М а р о з і Ц ы г а н о к рыхтуюць машыну да пуску.

Г а л а с ы. Вось яна якая!.. Не засланяй, дай зірнуць!..
Ш у н е й к а. Таварышы, не напірай!
Ц ы г а н о к. Таварышы, адсуньцеся крыху, вы перашкаджаеце нам!.. Ударнікі, наводзь парадак!

П е р ш ы   б а н а ч н і к. Таварышы, стань далей!

П я ц ю н ь к а. Адсуньцеся ад машыны! Цётка, давай далей, тут павідла не даюць!

Ш у н е й к а. На два бакі падзяліся! (*Ціха да Скрылёва.*) Глядзі, не падыходзь блізка.

П е р ш ы   к а т а л ь ш ч ы к. А мы вось куды скокнем. (*Лезе на рэйкі.*) Дзеўкі, прымашчвайся! (*Падае руку дзяўчатам.*) Хутчэй лезьце!

П я ц ю н ь к а (*таксама лезе на рэйкі*). Ух і цёпленька ж тут!

П е р ш а я   д з я ў ч ы н а (*спалохана*). Ой! Пецька, не спіхні мяне!

Д р у г а я   д з я ў ч ы н а. От, небарака, на рэйкі не ўзлезе. А яшчэ мужчына! Давай ужо руку, падмагу.

Г в а з д з ё ў (*задраў галаву, глядзіць на рэйкі*). Хэ-хэ!.. Нібы вераб'і на плоце!..

Г а й д у к е в іч (*падыходзіць да Мароза*). Ну як, Змітрок Іванавіч, пачынаем?

А н д р э е ў. А як шкламаса, Аркадзь Пятровіч?

Г а й д у к е в іч. Добрая.

А н д р э е ў. На ўсякі выпадак усё ж праверце.

Г а й д у к е в і ч. Можна… (*Да майстроў.*) Таварышы майстры, хто з вас выдзьме пробу?

С к р ы л ё ў (*чухае патыліцу*). Эх, выдзьмуць, ці што? Можа, апошні раз. Можа, новы майстар запрацуе…

Бярэ трубку, падыходзіць да печы, у якой знаходзіцца шкламаса. Суе трубку ў дзірку, выцягвае. На канцы трубкі шарык шкламасы. Скрылёў пачынае дзьмуць. Шарык паступова павялічваецца ў памерах.

К р у г л я ш (*з захапленнем*). Дзьме, што машына…

Х а д ы к а. Не раўняй. Мы яшчэ не бачылі працы машыны. Пачакай, звініце пажалста…

С к р ы л ё ў (*выдзьмуў шкляны шар, паказвае ўсім*). О, маса, лепшай і не трэба…

Гайдукевіч бярэ ў яго трубку, аглядае. Паказвае Андрэеву.

Г а й д у к е в іч. Можна пачынаць, Іван Пятровіч.

А н д р э е ў (*махае рукой*). Давайце, механікі!

М а р о з. Ну, Сцёпачка, пачнём.

Ц ы г а н о к. Падсобнікі-ўдарнікі, падрыхтуйся!

Г а й д у к е в і ч. Фарсуншчыкі, дай газу!

Гваздзёў і Шунейка амаль адначасова падскочылі да печы.

Г в а з д з ё ў (*адштурхоўвае Шунейку ад фарсунак*). Куды? Я сёння стаю.

Ш у н е й к а (*разгублена*). Таварыш Гайдукевіч, хто на фарсунках?

Г а й д у к е в і ч. Гваздзёў.

Ш у н е й к а (*чухае патыліцу*). Эх, а хацелася мне!..

М а р о з. Ну… (*Плюнуў на рукі.*) Станавіся, Сцёпачка, пушчаем…

Ш а б у н я (*спачувальна*). Нервуецца Мароз…

М а р ы с ь к а. Чаму і не… Жывы ж чалавек…

Ц ы г а н о к. Ціха! Ціха! (*Схіляецца да машыны.*) Даваць?

М а р о з (*уздыхае*). Давай, Сцёпка…

Машына павольна пайшла.

Так, мілая, весялей, родная…

К у р л е н я. Пайшла-а!

П е р ш ы к а т а л ь ш ч ы к. Яшчэ і як пайшла!

Д р у г і к а т а л ь ш ч ы к. Ідзе! Ура-ра-а!

Ц ы г а н о к (*да Мароза*). Масу бярэ?

М а р о з. Бярэ, Сцёпка.

Ц ы г а н о к (*заклапочана*). Зараз у форму ўцягне… Ну, ну… Што гэта? Назад пайшла? Не цягне!.. Насос працуе?

М а р о з. Працуе… Пачакай… (*Спалохана.*) Маса стаіць…

А н д р э е ў (*трывожна*). Глядзіце, вунь трубкі накальваюцца…

Ц ы г а н о к. Ваду адкрый!

М а р о з. Адкрыта…

Ц ы г а н о к (*у роспачы*). Не ідзе!.. Што магло здарыцца?

К у р л е н я. Вунь шкло назад выпірае!

А н д р э е ў. Трубкі ўсё больш накальваюцца!

Ц ы г а н о к (*прыслухоўваецца, мацае рукамі машыну*). Во, тут, тут нешта! Супыніце матор!

Моцны выбух. Крык Цыганка. Ён упаў за машынай.

Ш а б у н я (*крычыць перапалохана*). Матор спыні! Варам шпарыць! Згарым!

Андрэеў супыняе матор. Машына стала. З яе валіць пар. Жудасная цішыня. На тварах у людзей разгубленасць і страх.

А н д р э е ў (*глуха*). Ніхто не скалечаны?

К у р л е н я. Дзе Цыганок?

М а р ы с ь к а. Спаліла!

У с е. А-ах!

А н д р э е ў (*кідаецца да машыны*). Цыганок!

М а р о з (*бяжыць услед за Андрэевым*). Сцёпачка!

Ц ы г а н о к. Тут я… (*Стогне, вылазіць з-за машыны, трымаецца за вока.*) Тут…

К у р л е н я. Апаліла?

Ц ы г а н о к. Вока ашпарыла… Эх! Што вока… Машына…

М а р о з (*абдымае Цыганка за плечы*). Ціха, Сцёпачка, спакайней… Усё, гэта самае, бывае…

Ц ы г а н о к. Як жа гэта, Змітрок Іванавіч? Чаму такое?..

М а р о з (*хрыпата*). Паправім… Пойдзе… Не можа не пайсці…

Ш а б у н я (*дае насоўку*). На, завяжы вока.

Цыганок завязвае вока. Мароз яму дапамагае. Усе глядзяць на іх. Паўза.

С к р ы л ё ў (*гучна*). Прапаў пасёлачак рабочых!

В а р а к с а. Ай-я-яй!

П е р ш ы б а н а ч н і к (*з горыччу*). Што той пасёлак? Машына…

П а р а с к а. Хацеў ты, дзядзька Мароз, парадаваць нас, ды вось не давялося.

К у р л е н я. Не пашанцавала.

Г в а з д з ё ў (*сеў, заціснуў рукамі галаву*). Эх ты!..

А н д р э е ў. Што ж гэта вы, таварышы, ад першай няўдачы галовы звесілі? А я думаў, вы мацнейшыя…

С к р ы л ё ў (*са злосцю*). Якая табе яшчэ моц трэба ад нас?! Шэсцьдзесят тысяч кату пад хвост сунулі і не плачам…

Х а д ы к а. Ндэ… Неба дымам не нагрэеш. Прыйдзецца гэтую каруселю, звініце пажалста, у хлявок паставіць.

Ш а т а л а ў. Ну што ж. Разыходзьцеся, таварышы, па хатах.

С к р ы л ё ў. З музыкай ці як?

Ш а т а л а ў. Разыходзьцеся, разыходзьцеся.

А н д р э е ў. Не загадвай, таварыш Шаталаў! Пакуль што я яшчэ дырэктар!..

Ш а т а л а ў. Так. Пакуль што ты. (*Да рабочых-ударнікаў.*) Таварышы партыйныя, усім на тэрміновае бюро. Прашу не затрымлівацца.

Шпарка выходзіць. Усе моўчкі даюць яму дарогу.

А н д р э е ў. Таварышы, заўтра выходзьце па працу як звычайна. Пазменна.

С к р ы л ё ў. Скончылася музычнае свята.

Ц ы г а н о к (*падымае руку, патрабуючы ўвагі*). Ударнікі, не разыходзьцеся! Машыну рамантаваць будзем!

С к р ы л ё ў (*занепакоіўся*). Нашто яе рамантаваць? Ты лепей сваё вока рамантуй. Чакай ад тваёй машыны карысці, як ад рабой сучкі яек! Будзем дзьмуць, як дзьмулі. Не машына твая, а я, стары шкляр, яе выдзьмуў. (*Паказвае бутэльку*.) Гэй, зірні на яе, вынаходца!

Мароз уздрыгвае, апускае галаву.

Ц ы г а н о к (*кідаецца да Скрылёва са сціснутымі кулакамі*). Сволач! Гад печаны!

Х а д ы к а (*становіцца Цыганку на дарозе*). Ты што, смаркач? У лыч захацеў?

Г в а з д з ё ў. Толькі паспрабуй дакрануцца да яго пальцам!

Х а д ы к а. А то што тады?

Г в а з д з ё ў. Зубы выб’ю і табе ў кішэню пакладу, кулацкая твая душа!

Х а д ы к а. Эх, звініце пажалста! (*Кідаецца да Гваздзёва. Той б’е яго*.) Вой, беспартыйных б’юць!

А н д р э е ў (*разнімае іх*). Гваздзёў, пасаромся! Ты ж партыец! Я пастаўлю аб табе пытанне на бюро!

Г в а з д з ё ў (*цяжка сапучы*). Стаў!

КАРЦІНА ЧАЦВЁРТАЯ

Кантора завода. У памяшканні К у р л е н я, Ш а т а л а ў, першы баначнік і матэр’яльшчык. Усе кураць.

К у р л е н я. Што гэта Андрэеў затрымліваецца? Глянь, братка, дзе ён.

Матэр’яльшчык выйшаў.

Спазнюся на вёску… Сход там прызначылі… Эх ты!..

Ш а т а л а ў. Справы невясёлыя.

Чуваць галасы. Уваходзіць м а т э р’я л ь ш ч ы к.

М а т э р’я л ь ш ч ы к. Ідзе дырэктар. Чагосьці лаецца з Гваздзёвым.

Уваходзяць, спрачаючыся, А н д р э е ў і Г в а з д з ё ў.

А н д р э е ў. Гэта не мае значэння, хто першы пачаў, таварыш Гваздзёў!.. А біцца сорамна. Ды яшчэ члену партыі. Чулі, таварышы, што Гваздзёў умручыў?

П е р ш ы б а н а ч н і к. Чулі і бачылі.

А н д р э е ў. Я прапаную вынесці таварышу Гваздзёву суровую вымову за такія паводзіны.

Г в а з д з ё ў. За каго вымову, за кулака?

П е р ш ы б а н а ч н і к. Не за кулака, Сеня, а за бойку. Ты рукам волі не давай.

Г в а з д з ё ў (*цішэй*). Душа разгарэлася. Не стрымаўся…

К у р л е н я. Што душа разгараецца, можа, і добра, а што душа бойку падымае, зусім дрэнь. Галасую за вымову Гваздзёву…

Усе падняли рукі. Гваздзёў таксама.

А н д р э е ў (*лагодна*). І ты згодзен?

Г в а з д з ё ў (*змрочна*). Згодзен… Каб ведаў, што так скончыцца, больш бы настукаў…

Ш а т а л а ў. Пераходзім цяпер да галоўнага. Курленя, пішы пратакол… Таварышы, пачынаем па сутнасці…

К у р л е н я. А якая павестка дня?

Ш а т а л а ў. Павестка дня… Дай папяросу. (*Бярэ, прыкурвае.*) «Хто вінаваты», вось якая павестка. Так і пішы, Курленя. У павестку дня ставіцца пытанне — «Хто вінаваты». Трэба разабрацца, каго ўзгрэць за тое, што здарылася на заводзе. Хай райкам пацікавіцца і навучыць таго-сяго з нашых гаспадарнікаў працаваць.

А н д р э е ў. Не пужай, Шаталаў, не страшна…

Ш а т а л а ў. А гэта мы яшчэ паглядзім. Машына ўзарвана… Грошы прапалі… Пасёлка не будзе… Працоўнай дысцыпліны няма… П’янства… Грызня разгарэлася ваўсю… Страты… Хто вінаваты?

К у р л е н я. Ты, значыцца, менавіта цяпер вінаватых шукаеш? Не думаеш ты, Шаталаў, як справе дапамагчы, як выбрацца з такога становішча. А нам трэба раней абмеркаваць, што рабіць, якое знайсці выйсце, а пасля ўжо вінаватых шукаць.

Г в а з д з ё ў. Правільна!

П е р ш ы б а н а ч н і к. Пра тое, каб справу палепшыць, нам цяпер думаць трэба.

Ш а б у н я. Я таксама прытрымліваюся такой думкі.

Ш а т а л а ў (*паглядзеў на ўсіх*). Вось як? Ну што ж. У такім выпадку, слова таварышу Андрэеву… Зрабі нам даклад аб стане спраў на заводзе…

А н д р э е ў. Прыгожа робіш… Шэсць месяцаў я прасіў цябе як сакратара ячэйкі паставіць маю справаздачу на бюро. І ты ж сам адкладаў… А цяпер вось здарылася бяда — будзьце ласкавы адчытвацца… Вінаватых шукаеш, таварыш Шаталаў. Ніякага дакладу я табе рабіць не буду! Скажу коратка. Правал страшэнны. Скрылёў і Хадыка пасля сённяшняга здарэння задзяруць галовы яшчэ вышэй… Што ж датычыць працоўнай дысцыпліны, дык яна нікуды не варта. Група кулакоў-майстроў псуе ўвесь завод. А замяніць іх, вы самі ведаеце, няма кім. Становішча вельмі кепскае. Давайце разам думаць, што рабіць…

Ш а т а л а ў (*пыхнуўшы дымком*). Гм… Што рабіць… Гэта мы ў цябе хочам спытаць. Ты ж кіраўнік…

А н д р э е ў. Так, кіраўнік. Але ўсе мы —члены партыі… Усе нясём адказнасць за прадпрыемства.

Ш а т а л а ў. Запытанні ёсць? Няма? Каму слова?

Усе маўчаць.

Ну што ж, тады я пачну. Па-мойму, ва ўсім, таварышы, вінавата адміністрацыя… Я думаю, што гэтага ніхто з вас не будзе адмаўляць.

К у р л е н я. Бліжэй да справы. Што ты прапануеш?

Ш а т а л а ў. Я прапаную зняць з працы Андрэева, як неадпаведнага свайму прызначэнню… Гэта першае…

К у р л е н я. Так, ясна. А што ж другое?

Ш а т а л а ў. Другое — гэта наладзіць вытворчасць…

Ш а б у н я. Як наладзіць? Якім чынам, цікава ведаць?

Ш а т а л а ў (*пачынае корпацца ў паперах*). Ну, наладзіць, наогул.

М а т э р’я л ь ш ч ы к. Нешта я не разумею. Ты ясней можаш выказацца?

Ш а т а л а ў (*ніякавата кашляе ў кулак*). Скажам, паглыбіць працу…

К у р л е н я. Канкрэтней можна?

Ш а т а л а ў (*з выклікам глядзіць на Курленю*). Я думаю, што трэба пашырыць вытворчасць… І наогул ажывіць усю справу… Андрэеў, калі казаць шчыра, гэтага зрабіць не можа…

Увайшоў Ц ы г а н о к. Стаў і слухае.

Г в а з д з ё ў (*з іроніяй*). Андрэеў, значыць, не зможа. А ты, Шаталаў, зможаш?

П е р ш ы б а н а ч н і к (*кладзе руку на плячо Гваздзёву*). Пачакай, Сямён. (*Да Шаталава.*) Ну, а з машынай як?

Ш а т а л а ў. З машынай гіблая справа. Трэба скончыць гэту дзіцячую гульню. Цяпер ясна ўсім, што мы зрабілі памылку. Трэба яе прызнаць.

Ц ы г а н о к. Ілжэш, Сяргей Аляксандравіч! Няма памылкі, проста паломка нязначная. Трубкі ў размеркавальніку паправім… Запасныя часткі ёсць.

Ш а т а л а ў. Таварыш Цыганок, выйдзіце адсюль! Тут закрытае пасяджэнне бюро!

Ц ы г а н о к. Закрытае? А ты адкрый. Што ж ты без нас аб памылках гаворыш? Не глядзі, не глядзі на мяне так, не спалохаюся. Грозны рак, ды дзе ў яго вочы?.. (*Перадражнівае Шаталава.*) Зрабілі памылку… А калі памылка, дык што ж? А Эдысон не памыляўся? Памыляўся. А з яго смяяліся? Не. Яму пашану выказвалі… А тут свой брат-пралетарыят… Асмяялі і канчаткова зніштожылі… Эх, а без машыны як жа быць заводу?..

Ш а т а л а ў (*больш лагодна*). Я гаварыў, папярэджваў. З Германіі можна было б выпісаць.

Г в а з д з ё ў. Ён гаварыў… З Хадыкам ды са Скрылёвым ты гаварыў.

Ш а т а л а ў (*абурана*). Пры чым тут Скрылёў, не разумею?!

Г в а з д з ё ў. Пры тым, што ён кулак і ты чамусьці туды гнеш…

Ш а т а л а ў. Што? Што ты сказаў?

Г в а з д з ё ў. За дачкой валочышся, у адну з ім дудку іграеш…

Ш а т а л а ў. Ці ты думаеш, што гаворыш? Ты можаш такое пасведчыць?

П е р ш ы б а н а ч н і к. Пасведчым, калі патрэбна будзе, і не тое.

Ш а т а л а ў. Ну-ну, выкладвай свае козыры. Толькі глядзі, за кожнае слова будзеш адказваць. Ну, я слухаю…

П е р ш ы б а н а ч н і к (*загінае пальцы на руцэ*). На нарадзе не быў… За машыну выступіць не хацеў… Баяўся Скрылёва…

Ш а т а л а ў. Ілжэш. Пры старонніх такія рэчы гаварыць на партыйнага сакратара?..

Ц ы г а н о к (*з выклікам*). Я не староннi, а член ВЛКСМ з 1928 года.

Г в а з д з ё ў. Чаму ў той вёсцы, дзе Андрэеў з Курленем былі, усе згодны на калектыўную гаспадарку, а дзе ты быў — зад вернуць?.. Таму, што там брат Скрылёва варочае. Гэта ж ты яго ў кааперацыю пасадзіў…

Ш а т а л а ў. Паклёп! Пасведчы!

Г в а з д з ё ў. Добра, прыйдзе час і пасведчу. Мы цябе яшчэ да чысткі вычысцім…

Ш а т а л а ў. Вунь яно што! Дык вы ўсе згаварыліся? Ах так, добра! Пасяджэнне закрыта!

Г в а з д з ё ў. Стой, пачакай закрываць!

А н д р э е ў. Шаталаў, не рабі глупства. На якой падставе ты закрываеш пасяджэнне?

Ш а т а л а ў (*выходзячы*). Мы яшчэ пагаворым дзе след.

Г в а з д з ё ў (*услед Шаталаву*). Не пужай! Троцкага выставілі і нішто жывём…

К у р л е н я. Цішэй, Гваздзёў. Таварышы, я прапаную заўтра паставіць пытанне аб Шаталаве ў райкаме партыі.

П е р ш ы б а н а ч н і к. Правільна! Даўно трэба было!

Ш а б у н я. А зараз што рабіць будзем? Нешта ж трэба вырашаць з машынай.

Ц ы г а н о к. А што тут, Шабуня, вырашаць? (*Схамянуўся.*) Выбачайце, сход адкрыты, ці што?

П е р ш ы б а н а ч н і к. Гавары ўжо, чаго тут.

Ц ы г а н о к. Машыну трэба да толку прывесці! Папраўка — раз плюнуць! Праваліцца мне скрозь зямлю — не брашу!

А н д р э е ў. Я вось што прапаную. Дамо тэлеграму металістам, няхай прыедуць са сваім інжынерам.

Ц ы г а н о к (*радасна*). Во, во! Няхай праверацць… А мы пакуль тут з ударнікамі — здохнем, а адрамантуем…

Урываецца раскалмачаная П а р а с к а.

П а р а с к а. Таварышы, дзядзьку Мароза зараз з пятлі выцягнулі!..

У с е. Што?

П а р а с к а (*папраўляе валасы*). Стаяў ля машыны. Гляджу — нібы плача… Пасля вяроўку на рэйкі закінуў, стаў на карыта, галаву ў пятлю і павіс… Я да яго… Хлопцаў клікнула… Знялі. Баімся аднаго пакінуць, проста да вас на бюро прывялі…

Усе кідаюцца да дзвярэй. Наперадзе — Цыганок. Колькі хвілін кантора пустая. Першым, абняўшы М а р о з а за плечы, ідзе Ц ы г а н о к. За ім — астатнія.

Ц ы г а н о к (*суцяшальна*). Супакойцеся, Змітрок Іванавіч. Нішто, і горш бывае!.. Не гаруй! Мы з табой яшчэ сваю машыну рамантаваць будзем.

А н д р э е ў (*дакорліва*). Эх, Змітрок Іванавіч! Галава з такімі моцнымі мазгамі — і не вытрымаў…

М а р ы с ь к а. Паспрабуй вытрымаць тут! Вы б бачылі, як майстры здзекамі даводзілі яго!

Ц ы г а н о к. А ты наплюй, Змітрок Іванавіч… Вось з Эдысона таксама смяяліся, а ён узяў ды назло ўсім грамафон і выдумаў… Во, моцны чалавек быў. Хоць і буржуй, а ты ж пралетарый.

К у р л е н я. Трымайся, дзядзя Мароз. Давядзём справу да канца. Убачыш, пойдзе машына! Мы верым у яе, чуеш?..

А н д р э е ў. Курленя, едучы на вёску, з вакзала адбі ты тэлеграму металістам аб усім. Патрабуй прыезду інжынера неадкладна.

Ц ы г а н о к (*бадзёра*). Гваздзёў, склікай ударнікаў! Машыну правіць будзем! Змітрок Іванавіч, плюнь на ўсё, кіруй справай, пойдзе машына!

М а р о з. Пойдзе. Склікай ударнікаў. Пайшлі!

З а с л о н а.

ДЗЕЯ ТРЭЦЯЯ

КАРЦІНА ПЕРШАЯ

Двор гуты. Ліхтар на слупе. Ля яго стаіць Ш у н е й к а. Праз вялікае асветленае акно відаць ударнікі, якія працуюць. Шунейка асцярожна падыходзіць да акна гуты і глядзіць туды. Чуваць галасы. Шунейка прыслухоўваецца і адыходзіць убок. Уваходзіць Я г о р а ў н а са сваёй суседкай. У руках у Ягораўны вузельчык.

С у с е д к а. Чакай, Ягораўна, не хвалюйся. Нікуды твой стары не дзенецца. Мабыць, тут ён. Зараз я пагляджу…

Ідзе да акна, прыглядаецца.

Я г о р а ў н а. Ну? Нямашака?

С у с е д к а. Нешта робяць… Во, нават сам дырэктар тут…

Я г о р а ў н а. А мой стары там?

С у с е д к а (*весела*). Тут ён! Вунь каля машыны варушыцца. Хадзі сама паглядзі.

Я г о р а ў н а. Баюся… Як убачыць, сердаваць будзе…

С у с е д к а. А ты хадзі, асцярожненька зірні.

Я г о р а ў н а (*нерашуча падыходзіць і глядзіць у акно*). Працуюць… Думала, з галубятні сваёй злезе — кіне. Аж не. І што з ім зрабілася? Мінулую ноч ускочыў з ложка ды ў гуту

пабег… Я яго за кашулю схапіла, не пушчу, кажу, а ён мяне… ды ў грудзі. (Усхліпнула.) Так і пабег у споднiках. (Ціха заплакала.) На старасці мужа згубіла…

С у с е д к а. Не бядуй, рыбанька мая, вернецца ён.

Я г о р а ў н а (*з крыўдай*). Машына яму мілей ад мяне…

С у с е д к а. Стары, што малы, пагуляе і кіне.

Я г о р а ў н а. Суседачка, зайдзі ты туды… (*Дае ёй вузельчык.*) Дай яму… Няхай паесць. Можа, угаворыш, каб з’еў што. Аслабне стары.

С у с е д к а (*спалохана*). Ой, баюся, Ягораўна, я туды ісці!..

Я г о р а ў н а. Чаму, мілая?

С у с е д к а. Машына гэта праклятая, чула, што сёння раніцою нарабіла? Як трэснула, дык усе аж пападалі ад страху! А полымя ды шкло гарачае як пачало людзей шпарыць! Усе ўголас ды бегма ад яе! А яна, нібы Люцыпар, так і пыхкае, так і пыхкае…

Я г о р а ў н а. Божа мой, божа! Ды хто гэта табе казаў?

С у с е д к а. Усе казалі, Ягораўна.

Я г о р а ў н а (*пераканана*). Не, суседачка, не тое нешта ты гаворыш, мілая… Мой гэтакага не зробіць… каб людзей паліла… Не, мілая, ён усю навуку з тэхнікай вывучыў…

С у с е д к а. Вось уся бяда і ідзе з гэтай навукі! Да таго ўжо нанавучваліся, што фабрыкі нейкія парабілі для зерня. А хіба свет машынай пераробіш. Вось таму і ў кіпераціве нічога і няма. Вось і твой ад навукі з глузду з’ехаў. Гэта ж такую машыну зрабіў, каб людзей шпарыла!.. Ану як ізноў яна шусне, не пры нас кажучы? Не, Ягораўна, не пайду я туды!

Я г о р а ў н а (*усхліпвае*). О, госпадзі!.. Ратуй і памілуй!..

С у с е д к а (*нерашуча*). Ведаеш што, Ягораўна? Давай хіба я ў акно яго клікну…

Я г о р а ў н а (*спалохана*). Не, не! Убачыць, дык сердаваць будзе.

С у с е д к а. А ты адыдзіся далей… (*Прыслухоўваецца.*) Ціха, нехта ідзе.

Чуваць галасы.

Ц ы г а н о к (*голас здалёк*). Запасныя часткі ў кузні… Хадзем разам…

Уваходзяць Ц ы г а н о к і П а р а с к а.

П а р а с к а. Кудзелі трэба, каб машыну добра працерці.

Ц ы г а н о к. Там усё ёсць.

Праходзяць.

С у с е д к а. Эй, хлопча!

Ц ы г а н о к (*азіраецца*). Хто тут? А-й, гэта ты, цётачка. Што добрага скажаш?

С у с е д к а. Зрабі ласку, пакліч Мароза. Вуньдзека жонка есці яму прынесла.

Ц ы г а н о к. Дык давайце сюды. Я перадам яму.

С у с е д к а. Не, не! Сам яшчэ зжарэш…

Ц ы г а н о к (*дакорліва*). Веры не даеш?.. (*Падыходзіць да акна, стукае ў шыбу*.) Гэй! Змітрок Іванавіч, ідзі сюды! Хутчэй!.. (*Да суседкі*.) Эх, цётачка, цётачка, і неразумная ж ты! (*Таропка выходзіць*.)

С у с е д к а. Вы надта разумныя! Машыністы! Людзей шпарыць…

Уваходзіць М а р о з. Худы, брудны. Рухі стомленыя, галава нібы ў плечы ўвайшла.

М а р о з (*ціха*). Што трэба? А, суседка, чаго ты?

С у с е д к а. Жонка есці табе прыслала.

М а р о з. Есці? Ага… так… так… Дык давай, ці што… А чаму яна не сама?

С у с е д к а. Ды таго… Сумуе адна. Пакрыўдзілася. Пара ўжо і дадому. Другую ноч не прыходзіш…

М а р о з (*цяжка ўздыхае*). Другую?.. Так… сапраўды… другую…

С у с е д к а. Калі б быў ты маладзейшы — можна ўсякае што падумаць… А ёй крыўдна… Усё-ткі жонка…

М а р о з. Скажы, прыйду. Ужо канчаем. Малайцы хлопцы, добра памагаюць… Нават дзяўчаты і тыя разам машыну ладзяць. І яны тэхніку паважаюць, карысць ад яе адчуваюць… Ну, дзякую, пайду… пакармлю іх…

Я г о р а ў н а (*не вытрымала*). Сам падсілкуйся!.

Мароз уздрыгнуў, павярнуўся на голас.

М а р о з (*здзіўлена*). Ты тут?

Я г о р а ў н а (*усхліпвае*). Тут, мілы… Аладачак напякла… Ты ж любіш…

М а р о з. Вось дзякую табе. І яны гэта любяць. Змарыліся зусім. Не сумуй… Пайду, чакаюць мяне там… (*Выходзіць*.)

Я г о р а ў н а (*з горыччу*). Пайшоў. І не паесць сам… Ой, не будзе дабра!..

С у с е д к а. Я, калі бачыла, што ён кніжкі чытае, навуку гэтую самую з тэхнікай, я тады яшчэ падумала — не будзе дабра. Пойдзем, Ягораўна, пасумуем за самаварчыкам… Павідлу сёння, ужо замест яблычнага, з гнілых сліў выдалі… Вось і тэхніка іхняя ўся тут… Адным у чарзе па дзве гадзіны стаяць трэба, а дачцэ Скрылёўскай дык праз галовы адразу далі і без нормы… Што значыць з Шаталавым пад ручку для рэкамендацыі прыйшла.

Пры апошніх словах старой выходзіць з цемры Ш у н е й к а.

Ш у н е й к а. Пад ручку, кажаш? А ты не брэшаш, старая чапяла?

С у с е д к а. Або! Скуль ты ўзяўся! (*Адыходзіць бліжэй да Ягораўны.*) А брахаць, хлопча, мне няма рахунку. Сама бачыла. Яна хіхікае на ўвесь кіпераціў, а ён з яе вачэй не спушчае. А яна чапурыцца, як свіння, перад дажджом. Вечарынку, кажа, ладзім, дык цукеркі чакалядныя патрэбны нам. Нахабнікі!..

Ш у н е й к а (*змрочна*). Хто кажа пра вечарынку? Шаталаў?

С у с е д к а. Ды не, Любка Скрылёўская! Пахваляецца на людзях, халяўка!

Ш у н е й к а. А ён?

С у с е д к а. Хто?

Ш у н е й к а. Шаталаў?

С у с е д к а. І не пытайся. Як кот марцовы вакол яе. Цьфу! Агідна! (*Да Ягораўны.*) Пачакай, суседачка, я іду.

Я г о р а ў н а з с у с е д к а й выходзяць. Шунейка глядзіць ім услед, аб нечым думае. Потым хутка ідзе да акна гуты, пільна сочыць. Крута паварочваецца, наважыўшыся нешта зрабіць. Уваходзяць Ц ы г а н о к і П а р а с к а.

Ц ы г а н о к (*заклапочана*). Ты, Парасачка, увесь нагар з трубак саскрабі. З дзяўчатамі прашмаруйце як трэба…

П а р а с к а (*выходзячы*). Добра, Сцяпан. Зробім, не турбуйся.

Ц ы г а н о к (*убачыў Шунейку*). Гэй, ударнік! Што гэта ты, брат? Ці адпачываеш ва ўдарным парадку?

Шунейка апускае галаву, ідзе.

Эх, Васіль, дзе твая сіла? Запал твой брыгадзірскі? Ці ты не верыш? Адна няўдача — і скіс. А вось яны, дзяўчаты, вераць… Пойдзе машына…

Ш у н е й к а. Цяпер пойдзе…

Ц ы г а н о к. Цяпер… А раней яна не магла ісці? Не магла?

Ш у н е й к а (*змрочна*). Не магла…

Ц ы г а н о к (*здзіўлена*). Чаму? (*Глядзіць Шунейку ў вочы, той адварочваецца.*) Чаму, я ў цябе пытаюся?

Ш у н е й к а. Адыдзі ты! Чаго прычапіўся? (*Адышоў да ліхтара.*)

Ц ы г а н о к (*дакорліва ківае галавой*). Эх! Што баба з чалавекам робіць!.. Кінь, Вася, не губляй мазгі… Яна з Шаталавым любоў круціць. (*Рэзка паварочваецца і выходзіць.*)

Ш у н е й к а. Што?!

Кідаецца за Цыганком, але заўважае Ш а т а л а в а. Той весела пасвіствае. У руках у яго пакункі. Шунейка спыняецца і чакае, калі Шаталаў падыдзе.

(*Злосна.*) А-а, цябе мне і трэба! Ты куды гэта сабраўся? (*Шаталаў глянуў на фарсуншчыка і ідзе далей. Шунейка падбягае да яго, загароджвае дарогу.*) Стой! Я, здаецца, у цябе пытаюся!

Ш а т а л а ў. Табе, уласна кажучы, што трэба?

Ш у н е й к а. Цьфу, духамі як напырскаўся! Што значыць да бабы сабраўся…

Ш а т а л а ў (*з выклікам*). Цябе гэта не датычыць! (*Імкнецца ісці.*) Дазволь прайсці.

Ш у н е й к а. Куды прайсці? Стой, калі з табой гавораць!..

Ш а т а л а ў. Слухайце, Шунейка, вы што, хочаце мець непрыемнасці? Дык я іх вам абяцаю.

Ш у н е й к а (*крычыць штомоцы*). Да Скрылёва ідзеш? Да бабы? Білет свой партыйны прадаваць? Сволач!

Шунейка б’е яго. Шаталаў выхоплівае з кішэні рэвальвер. У гэты момант у акне з’яўляюцца ўдарнікі. Шаталаў замахваецца рэвальверам. А н д р э е ў адчыняе акно. Р а б о ч ы я выбягаюць з гуты. Першым выскаквае Г в а з д з ё ў.

А н д р э е ў. Шаталаў, не рабі глупства!

Г в а з д з ё ў. Схавай цацку, ваяка! А то зараз адбяру!

А н д р э е ў (*вылазіць праз акно*). Што ў вас тут такое?

Ш а т а л а ў. Напад з-за вугла. Забіць хацеў…

У с е. Што?..

Ш у н е й к а. Брэша, сабака! Па мордзе з’ездзіў і толькі. Існую праўду кажу!

А н д р э е ў (*абурана*). Што гэта робіцца на заводзе — розумам недабяру! Спачатку Гваздзёў, цяпер ты. За што ты яго ўдарыў?

Ш у н е й к а (*апускае галаву*). За сваё… каханне…

Ц ы г а н о к. Во куды сілу прыстасаваў! Ну і ўдарнік!..

Ш у н е й к а (*крычыць*). Ён, гад, да Скрылёва ідзе, да шкодніка! А той дачкой сваёй людзей купляе! Душу з чалавека вымае!..

М а р о з (*лагодна*). Ціха, Вася, супакойся.

Ц ы г а н о к. Моцную душу, Вася, не купіш. Яна не прадаецца.

Ш у н е й к а (*нерашуча*). З машынай ведаеш што было?

Ц ы г а н о к. Ведаю. Паламалася.

Ш у н е й к а (*махае рукой*). Нічога ты не ведаеш! (*Да Мароза*.) Эх, дзядзька Мароз, шкада мне тваёй механікі… Гэта ж я, сабака такі…

Г в а з д з ё ў (*не дае яму дагаварыць*). Вось таму ты і біцца палез. Ідзі астынь. Змітрок Іванавіч, бяры яго ў работу, дурата з галавы хутчэй вылезе.

Шунейка імкнецца нешта сказаць, але Мароз абдымае яго і вядзе за сабой. Шаталаў падбірае з зямлі параскіданыя пакункі.

П е р ш ы б а н а ч н і к. Шаталаў, апамятайся, пакуль не позна. Давай закасвай рукавы ды хадзем бяду нашу папраўляць.

А н д р э е ў. Падумай, што робіш. Коцішся не туды, куды след, таварыш Шаталаў.

Ш а т а л а ў. А вам, уласна кажучы, і каціцца няма куды… Дакаціліся!.. (*Шпарка выходзіць*.)

Г в а з дз ё ў (*гледзячы яму ўслед*). Гуляць пайшоў…

А н д р э е ў. Нядоўга пагуляе… Райкам ужо ведае.

Ц ы г а н о к (*да ўсіх*). Ну, таварышы, павесяліліся і хопіць. Трэба канчаць работу…

Г в а з д з ё ў. Таварыш Андрэеў, ты, братка, ідзі адпачывай. Раніцой табе на вёску ехаць… Глядзі ж, добра ўдар там па скрылёўцах.

А н д р э е ў. Удараць няма чаго… Ляжаць. Курленя выехаў падпісаць умову. (*Уздыхае*.) Вось тут толькі застопарылася…

Ц ы г а н о к. Пойдзе і тут… Машына ж дзьмула?

А н д р э е ў. Ты, Сцёпа, глядзі, зноў не пачні дзьмуць. Гваздзёў, як скончыце, не рабіце глупства, пацярпіце. Інжынер прыедзе, абгледзіць, тады і дзьмі. А без яго ні-ні! Бяды наробіце.

Ц ы г а н ок. Дык жа, Іван Пятровіч, яна ж дзьмула і без інжынера…

А н д р э е ў. Дзьмула ды… (*разводзіць рукамі*) лопнула!

Г в а з д з ё ў. Ідзі, ідзі, Андрэеў, адпачывай. Не затрымлівай яго, Цыганок.

А н д р э е ў развітваецца і выходзіць.

Скончым працу, я на вакзал паеду сустракаць металістаў. А вы не разыходзьцеся. Паглядайце за Марозам, а то ён яшчэ не надта ўпэўнены. Мала што ў галаву чалавеку набяжыць…

Р а б о ч ы я вяртаюцца ў гуту.

Ц ы г а н о к (*узбуджана*). А Шаталаў, во гад! Скажы, хіба Шунейка кепска зрабіў, што па мордзе яму з'ездзіў?

Г в а з д з ё ў. Ты мяне не пытай. За такую язду — я вымову атрымаў.

Ц ы г а н о к. А ўсё ж скажы, хіба ён не меў рацыю?

Гваздзёў нахіляецца і нешта шэпча яму на вуха.

Правільна. Ідзём канчаць.

Выходзяць.

КАРЦІНА ДРУГАЯ

Кватэра Скрылёва. У першым пакоі іграе радыёпрыёмнік.
Л ю б а круціцца каля люстра. У другім пакоі стаіць накрыты стол.
Каля стала — К р у г л я ш, С к р ы л ё ў і Х а д ы к а.
Да іх падыходзіць З о с ь к а.

С к р ы л ё ў. Падгані там гаспадыню з закускаю.

Зоська выбягае праз першы пакой.

Х а д ы к а. Закусім, значыць?

С к р ы л ё ў. Закусім.

К р у г л я ш (*пацірае рукі*). І вып'ем.

С к р ы л ё ў. За машынку! Ха-ха-ха!..

Х а д ы к а. А здарава яна пайшла, звініце пажалста! Ха-ха!

К р у г л я ш (*выбягаючы*). Хі-хі… з трэскам… ха-ха-ха…

Л ю б а (*незадаволена*). Цішэй! Татанька, перашкаджаеце музыку слухаць…

С к р ы л ё ў. Заткні яе, сваю музыку! Яна мне абрыдла!

Л ю б а. Вам, можа, і абрыдла, а мне, наадварот, вельмі прыемна. З Канстанцінопаля граюць…

Х а д ы к а. З Турцыі, значыць? Лоўка, звініце пажалста.

Уваходзяць С ц е п а н і д а, К р у г л я ш, З о с ь к а і С т а н і с л а в а.
Усе нясуць закуску.

К р у г л я ш. Куды загадаеце, гаспадынька?

С ц е п а н і д а. Ды самі глядзіце. Дзе месца ёсць на стале, туды і стаўце. (*Да Зоські.*) Паварочвайся, дзеўка! (*Крычыць у другі пакой.*) А ты б, Люба, не стаяла! Бачыш, госці памагаюць, а ты ў люстра ўбілася…

Л ю б а. А вы хочаце, каб Шаталаў у фартуху мяне ўбачыў? Вельмі пекна з вашага боку.

С ц е п а н і д а. А чаму не? Убачыць, што ты гаспадарная дзяўчына…

Л ю б а. Ён гаспадарных не любіць… Казала вам — вучыце мяне на раялі, а ён якраз музыку любіць, на мандаліне нават іграе.

С ц е п а н і д а. Уга, мілая! І без раялі ігру сабе знойдзеце…

С т а н і с л а в а. Чым бы яшчэ дапамагчы табе, Сцепанідка?

С ц е п а н і д а. Ды годзе ўжо. Не турбуйся, мілая. Прыйшла ў госці, і на табе, мілая…

С т а н і с л а в а. Ой, Сцепанідка, не магу. І ў гасцях так не магу сядзець.

Х а д ы к а (*з гонарам*). Яна ў мяне руплівая, звініце пажалста.

С к р ы л ё ў. Ды і мая мымра без кухні жыць не можа.

Л ю б а (*са свайго пакоя*). Нецікавае такое жыццё…

С ц е п а н і д а. Вось замуж выйдзеш — знойдзеш цікавасць…

Л ю б а. Ды, відаць, ужо не знайду ніколі.

К р у г л я ш. А чым жа муж карміцца будзе?

Л ю б а. На грамадскім харчаванні.

Усе смяюцца. С ц е п а н і д а, С т а н і с л а в а і К р у г л я ш выходзяць.

Х а д ы к а. Скрылёў, а мы з табой і без грамадскага сыты будзем, звініце пажалста. Хэ-хэ!..

С к р ы л ё ў. Мы будзем. А вось паглядзім, як пралетарыі пракормяцца! Я ўжо ніводнага літра малака ў арцель не даю. Трэснула машына, трэсне і кааперацыя!

Праходзіць з талеркаю ў руках С т а н і с л а в а.

Станіслава, вы ў кааперацыю малако не здаяце?

С т а н і с л а в а (*зняважліва*). Кіпірацыя… (*Ставіць талерку на стол, дае фігі.*) Во ёй! Во, во, во!.. Свінням выллю, а ім не дам. (*Выходзіць.*)

С к р ы л ё ў. О, правільная палітыка!.. Нішто, без нас да сацыялізму свайго не дойдуць… Вось даў бы Бог Шаталава з дачкой спаяць. Ух і справы будуць!

Х а д ы к а. Ну і галава, ну і розум!.. Сталыпін, звініце пажалста.

С к р ы л ё ў. Тады адразу Андрэева з завода каленцам пад зад.

Х а д ы к а. Ты думаеш, яго выжануць?

С к р ы л ё ў (*упэўнена*). Абавязкова!

Х а д ы к а. За машыну?

С к р ы л ё ў. За яе, ненаглядную!

Х а д ы к а. Ха-ха!.. Лоўка, звініце пажалста!..

С к р ы л ё ў. Шаталаў на яго месца сядзе, і ўсім гэтым механікам — амінь.

Х а д ы к а. А як жа калектывізацыя?

С к р ы л ё ў. Плюнь ты на яе! Паздыхаюць раней… Машынкі іхняй няма?

Х а д ы к а. Няма.

С к р ы л ё ў. Ну і калектываў не будзе… Нічога. Бог усё бачыць. Ён, міласцівец, з намі… (*Спалохана*.) Ой, чорт, забыўся!.. Шаталаў не любіць… (*Закрывае фіранкаю абразы*.) Бывае, што і Бог перашкодзіць можа.

Званок.

Л ю б а (*выбягае*). Гэта Шаталаў!

С ц е п а н і д а (*бяжыць услед за ёю*). Шаталаў!

С т а н і с л а в а (*выбягае за Сцепанідай*). Ой, божа! Шаталаў!

К р у г л я ш (*тупае ўслед за жонкай*). О, сам Шаталаў!

С к р ы л ё ў. Падрыхтавацца, сябры! (*Крычыць Сцепанідзе*.) Адчыняй!

Хадыка абчышчаецца, папраўляе гальштук. Уваходзіць Я з э п і за ім з кіслымі тварамі ўсе астатнія.

Л ю ба (*убачыўшы Язэпа, расчаравана адварочваецца*). А-а!.. Вось гэта хто…

Я з э п. Здаровы былі!

С к р ы л ё ў (*незадаволена*). Калі гэта ты паспеў вярнуцца? Ці прыехаў парадавацца з намі? Чуў навіну нашу?

Х а д ы к а (*смяецца*). Машынка іхняя лопнула, звініце пажалста!..

С к р ы л ё ў. Трэснула, брат!

Я з э п (*змрочна*). І ў нас трэснула!

С к р ы л ё ў (*здзіўлена*). Што?

Х а д ы к а. Няўжо калектывы?

С к р ы л ё ў (*радасна*). Праваліліся?!

Я з э п. Праваліліся, брат. Так праваліліся, што ні ў пяць ні ў дзесяць! Мяне з зямлі выгналі, чырвоныя сволачы!

С к р ы л ё ў. Што ты вярзеш?

Я з э п. Голасу пазбавілі.

Х а д ы к а. Ды ну?

Я з э п. А галота з серадняка́мі разам падпісалася на калектыў.

С к р ы л ё ў. Ды калі ж гэта паспелі?

Я з э п. Яны, сволачы вашы заводскія, паціхеньку ездзілі ды агітавалі… А сёння ўвечары раптам сход зрабілі, раз — і рэзалюцыю зляпілі.

К р у г л я ш і Х а д ы к а. Д’ябла!.. Халера!..

С к р ы л ё ў. Бачыў, што робяць? Машынка правалілася, дык каб апраўдацца — змаху калектыў зрабілі.

Х а д ы к а. Вось шкоднікі, звініце пажалста! Не тут, дык там выкруціліся! Га?

С к р ы л ё ў. А вы што ж, ёлупы, на сходзе сядзелі ды маўчалі?

Я з э п. А нам, браце, і сядзець не далі. Усіх выгналі.

Х а д ы к а. Як выгналі, звініце пажалста?

Я з э п. А вельмі проста. Тут бедната, кажуць, а вы кулакі. І ў каршэнь усіх.

С к р ы л ё ў. Вось табе і Андрэеў. Няма ў чорта жонкі, а дзеці нараджаюцца! Цьфу!

Я з э п. Дажывемся цяпер, што сабакі не будзе чым з хаты выгнаць.

Х а д ы к а. Як пры тым, так і без таго, звініце пажалста…

Я з э п. Цяперака ўсё наша, толькі мы не свае.

С к р ы л ё ў. Глядзі, што робяць! Іхнія ж партыйцы кажуць, каб не чапалі кулака. Няхай працуе. І ён у сацыялізм урасце. (*Да Язэпа.*) Вось ты, урасцеш? Урасцеш, пытаюся?..

Я з э п. Куды?

С к р ы л ё ў. У сацыялізм.

Я з э п. Урасту… Урасту… А як падрасту, дык я ім…

Званок.

С к р ы л ё ў. Цс-с!.. (*Ідзе адчыняць дзверы.*) Маўчок!

Л ю б а (*выбягае*). Татанька, гэта Шаталаў!.. (*Падбягае да люстра.*) Хутчэй адчыняй!

С т а н і с л а в а. А божачкі, Шаталаў!

С ц е п а н і д а (*пляскае ў далоні*). Ён, далібог, ён!

К р у г л я ш. Не забудзьцеся, бабы. Яго завуць Сяргей Аляксандравіч. Глядзіце, каб па прозвішчу не называлі.

С к р ы л ё ў (*уваходзіць разам з Шаталавым*). Калі ласка, таварыш Шаталаў. Вельмі вам рады, Сяргей Аляксандравіч!

Ш а т а л а ў (*кладзе пакункі на канапу*). Я, уласна кажучы, на хвілінку.

С к р ы л ё ў. Э, не! Мы вас хутка не адпусцім, Сяргей Аляксандравіч! Нават і не думайце сабе!

Ш а т а л а ў (*вітаецца за руку*). Добры вечар, Любоў Восіпаўна! Маё вам, гаспадынька. У вас госці, здаецца?

С ц е п а н і д а. Дзень нараджэння дачкі, дык сабраліся пасядзець.

Ш а т а л а ў. О, у такім разе, з нараджэннем вас віншую, Любоў Восіпаўна!.. Атрымайце, калі ласка, мой сціплы падарунак… (*Перадае ёй пакункі.*)

С ц е п а н і д а. Ці не вып’еце гарбаткі з намі? (*Да Любы.*) Дачушка, чаго ж ты дарагога госця не запрашаеш?

С к р ы л ё ў. Калі ласка, прашу не адмовіць пасядзець з намі. Як-ніяк — дзень нараджэння дачкі.

С ц е п а н і д а. Не крыўдзіце нас, бацькоў!

Л ю б а (*прыціскае рукі да грудзей*). Будзьце ласкавы… Сяргей Аляксандравіч!..

Ш а т а л а ў. Я, уласна кажучы, на хвілінку… Але, калі ўжо так просіце, пасяджу…

С к р ы л ё ў (*паказвае рукой на дзверы суседняга пакоя*). Праходзьце, калі ласка.

Ідуць у другі пакой. Ш а т а л а ў з Л ю б а й — першымі. У дзвярах ён просіць прайсці яе першай. Люба ў сваю чаргу просіць яго. Ён бярэ Любу за руку, і яны ўваходзяць разам. Хадыка, Скрылёў і Кругляш затрымліваюцца, глядзяць адзін на аднаго.

(*Падміргвае.*) Зразумеў?

Х а д ы к а. Зразумеў, звініце пажалста.

КАРЦІНА ТРЭЦЯЯ

Гута. Каля машыны спяць М а р о з і Ц ы г а н о к. Хто дзе ляжаць ударнікі. Ля фарсунак стаіць Ш у н е й к а. Потым павольна ідзе да машыны. Моцна ўзяўся рукамі за трубкі. Цыганок прачнуўся, падняўся. Убачыў Шунейку, ціха ідзе да яго.

Ц ы г а н о к. Шунейка! Вася!

Ш у н е й к а (*спалохана*). А!

Ц ы г а н о к. Ты чаго?

Ш у н е й к а (*збянтэжана*). Я… Ведаеш, я стаміўся…

Ц ы г а н о к (*супакойвае*). А ты ляж, адпачні…

Ш у н е й к а. Ды мяне нешта сон не бярэ… Чаму гэта інжынер той не прыязджае? Хутчэй бы!..

Ц ы г а н о к (*пазяхае*). Цягнік, відаць, яшчэ не прыйшоў.

Ш у н е й к а. А прыйдзе, дык пан інжынер спаць пойдзе…

Ц ы г а н о к. Не. На вакзале Гваздзёў чакае яго. За каўнер адразу сюды прывалачэ… (*Заклапочана.*) Пробу трэба зрабіць да пачатку працы… Цяпер, відаць, гадзіны дзве будзе. Да раніцы паспеем.

Ш у н е й к а (*нерашуча*). Сцёпа…

Ц ы г а н о к. Чаго табе?

Ш у н е й к а. А што, калі…

Ц ы г а н о к. Што? Машына не пойдзе?

Ш у н е й к а. Не… Не тое… А што, калі б дзядзька Мароз павесіўся канчаткова?.. Памёр бы? Разумееш?.. А праз каго? Не ведаеш?

Ц ы г а н о к. Ш-ш! Цішэй, а то разбудзіш яго…

Ш у н е й к а (*глядзіць сабе пад ногі*). Што з чалавекам зрабіць можна… Эх, Сцёпа, моцным трэба быць!.. Мазгоў не губляць!.. Гэта правільна.

Убягае Ш а б у н я.

Ш а б у н я. Будзі ўдарнікаў… Металісты едуць!.. Ужо на ўзгорак падняліся! Ляцяць ваўсю! Падымай хлопцаў, а я па Андрэева пабягу. (*Выбягае.*)

Ц ы г а н о к (*схіляецца над Марозам, штурхае яго*). Змітрок Іванавіч, уставай! Металісты едуць… (*Да рабочых.*) Эй, брыгада! Пад'ём! Годзе бакі адлежваць!

П е р ш ы б а н а ч н і к (*сядае*). Што трэба? Чаго галёкаеш?

П я ц ю н ь к а (*працірае вочы*). Што, ядрыхен-махен, машына пайшла?

Ц ы г а н о к. Зараз пойдзе!.. Гваздзёў інжынера вязе!

Усе ўстаюць, гамоняць, пазяхаюць. Мароз хвалюецца, абмацвае дэталі машыны. Падышоў Шунейка, стаў збоку.

Хлопцы, памятай. Інжынер іхні едзе. Немец, замежны, не наш. Мазгі яго толькі ў арэнду ўзялі… Дык памятай, слоў лішніх не балбачы. Каб ведаў ён, што брыгада шкляроў — культурная. А то там у Еўропе нагавораць чаго нядобрага. Нам жа будзе не фасон. Ты, Пяцюнька, устрымайся… моцных слоў не гавары.

У с е. Правільна, Сцёпа.

П я ц ю н ь к а (*пакрыўджана*). Ану вас! Што я сам не ведаю, дзе можна мацюгом пакрыць, а дзе ўстрымацца?..

П е р ш ы б а н а ч н і к (*ляпае па плячы*). Ну, дзядзька Мароз, цікава, што скажа гэты спец замежны!

Некаторыя рабочыя выбягаюць з гуты.

Ш у н е й к а. Дзядзька Мароз, ты толькі не нервуйся. Усё будзе добра, от пабачыш. Дай руку… (*Паўза. Глядзіць на яго, нешта хоча сказаць.*) Пойдзе машына… Не хвалюйся… Яй-богу, пойдзе! Я ж не закляпаў… Не, не закляпаў…

Мароз здзіўлена глядзіць на яго, выслабаняе яго руку і зноў схіляецца над машынай. Чутны галасы.

П я ц ю н ь к а. Ідуць!

П е р ш ы б а н а ч н і к. Прыехалі!

Д р у г і б а н а ч н і к. Нарэшце!

М а р ы с я. Дачакаліся-такі!

Ц ы г а н о к. Таварышы, падрыхтавацца! Станавіся кожны на сваё месца!..

Уваходзяць Г в а з д з ё ў, Д ы м а ў, некалькі рабочых металістаў і і н ж ы н е р.

Г в а з д з ё ў (*да сваіх спадарожнікаў*). Вось чакаюць вас. Так з раніцы і не выходзілі. Рамантавалі машыну.

Д ы м а ў. Добрага здароўя, таварышы! Нядобра ў вас з машынай выйшла. Як толькі тэлеграму вашу атрымалі — адразу ў дарогу. Нам таварыш Гваздзёў усё растлумачыў. Завод накіраваў нашага інжынера, які будаваў машыну сумесна з вашым вынаходцам Марозам.

Інжынер падымае капялюш.

Ён абгледзіць, праверыць і дакапаецца ў чым справа.

К р э й ц б е р г. О, так!.. Я буду докапалься!.. Машын, который сконструироваль ваш изобретатель и который я строиль, дольжень работайт. Машын, который не работайт, я не строиль. (*Да Мароза*.) Гер Мароз, здраствуйт! Давайт посмотрель… (*Скідае паліто, пінжак, закасвае рукавы. Падыходзіць да машыны, аглядвае*.) О, вы уже ее починиль!

М а р о з. Вось ударнікі нашы дапамаглі.

К р э й ц б е р г. Ударник?.. О, корошё, отшень корошё! Когда вы пускайт машын, воздушный насос работайль?

М а р о з. Прац… Работаў…

К р э й ц б е р г (*працягвае аглядаць машыну*). Ага… И масу браль…

М а р о з. Браў, пан Крэйцберг.

Ц ы г а н о к. А вось як маса пайшла — вось тут і затрымалася…

К р э й ц б е р г (*не разумее*). Затры…

М а р о з. Застанавілася.

К р э й ц б е р г. Остановильс…

Ц ы г а н о к (*хвалюючыся*). Ага!.. Далей не пайшла ў формы. А насос з ванны яе цягне. Ну, трубкі і не вытрымалі.

П я ц ю н ь к а. І як дзергане к ядронай баб… (*Цыганок сярдзіта цыкае на яго*.) Выбачайце, у паветра, аж і сказаць немагчыма!..

К р э й ц б е р г. Так… Отшень не корошё.

Ц ы г а н о к. Во, грамадзянін інжынер, як распёрла трубкі… (*Паказвае трубку*.) Не дазваліцельна.

К р э й ц б е р г. Отшень недозволительно… (*Аглядае трубку*.) Гер Мароз, давайт посмотрель…

Крэйцберг з Марозам схіляюцца над машынай. Астатнія моўчкі стаяць збоку.

Так, так… Машын дольжень был работайт, но кто-то не захотейль, и машын не работайль.

У с е. Што? Як так?

К р э й ц б е р г. Гер Дымаў!

Дымаў падае яму трубку.

Вось здесь клапон. Когда маса пошойль в распределитейль, клапон закрывайлься. Полючылься закупор. Насос тянуйль, а масса выходить не могло. Давлений на стенка — и полючылься… этот…

Ц ы г а н о к. Выбух.

К р э й ц б е р г. Взрыв! (*Паказвае Дымаву*). О, кусок желез кто-то совайль и закрыль клапон. Если кусок желез немножко клепать, тогда биль взрыв всей машын…

Шунейка падыходзіць бліжэй да машыны.

Кто положиль этот кусок желез? Человек, который не хотейль, чтоб машын работайт. Этот человек подлец!

Усе стаяць і здзіўлена глядзяць адзін на аднаго.

Ц ы г а н о к (*усхвалявана*). Таварышы, чулі? Змітрок Іванавіч, га? Гваздзёў, чуеш?

Г в а з д з ё ў. Чакай, Цыганок, пасля разбяромся. (*Да Крэйцберга*.) А цяпер, грамадзянін інжынер, машына пойдзе?

П е р ш ы б а н а ч н і к. Пойдзе?

Ц ы г а н о к. Будзе машына працаваць?

Усе абступілі інжынера і з трывогай глядзяць на яго.

К р э й ц б е р г (*усміхаецца, ляпае па плячы Цыганка*). Какой короший молёдож, отшен любит свой завод!.. Машын пойдет… Гер Мороз, можно начинайт.

Агульная радасць.

Ц ы г а н о к. Гваздзёў, давай гудок, склікай усю гуту. Хлопцы, станавіся на свае месцы.

К р э й ц б е р г (*апранаючыся*). Гер Мороз, начинайт…

Чуецца працяглы гудок.

М а р о з (*загадвае*). На фарсункі! Газу!

Убягаюць С к р ы л ё ў і Х а д ы к а.

С к р ы л ё ў. Што здарылася? Чаму гудок?

Х а д ы к а. Жартуеце, звініце пажалста? Ай, як нядобра!

Г в а з д з ё ў. Глядзіце, майстры, і памятайце, што праз некалькі хвілін вы будзеце нам не патрэбны. Зараз машына пойдзе на поўную!

Ш у н е й к а (*падыходзіць да Скрылёва, ціха*). Што, Скрылёў? З'еў? Думаеш, закляпаў я? (*Суе яму пад нос фігу*.) На, выкусі!

Хадыка кідаецца да ванны. Шунейка хапае яго.

К р э й ц б е р г. Гер Мароз, включайт мотор.

Мароз наважваецца ўключыць матор.

Ш у н е й к а. Стой! Хадыка медзь кінуў у ванну!

Некалькі чалавек кідаюцца на дапамогу Шунейку і хапаюць Хадыку. Хадыка хоча вырвацца.

К р э й ц б е р г (*з трывогай*). Что он сделаль?

П е р ш ы б а н а ч н і к. Масу хацеў сапсаваць.

П я ц ю н ь к а. Ах, тваю…

Ц ы г а н о к. Пяцюнька, далей не гавары!

К р э й ц б е р г (*падыходзіць да Хадыкі*). Подлец!

Ц ы г а н о к. Вучыся, Пяцюнька, можна і адным словам забіць…

Ш у н е й к а (*выцягнуў з ванны медзь і паказвае ўсім*). Зірніце, кавалачак які падсунуў, сабака!

П е р ш ы б а н а ч н і к. Уся ванна да чорта пайшла б.

С к р ы л ё ў свішча і выбягае. Х а д ы к а вырываецца і кідаецца ўслед за ім.

Ц ы г а н о к. Арыштаваць шкоднікаў!

Рабочыя бягуць за майстрамі.

Ш у н е й к а (*да Цыганка*). Сцёпа, і мяне таксама трэба…

Ц ы г а н о к. Што?

Ш у н е й к а. Арыштаваць. Гэта я… па загаду Скрылёва… той кусок жалеза…

Ц ы г а н о к (*уражаны*). Так, ясна… Ну, а чаму ж не закляпаў?

Ш у н е й к а (*апусціўшы галаву*). Не змог… супраць сваіх такое… Апамятаўся…

Ц ы г а н о к. Так… Ну што ж, Вася, пазней разбяромся. На агульным сходзе гуты ты павінен усё расказаць.

Ш у н е й к а. Добра, Сцёпа…

Убягаюць А н д р э е ў, Ш а б у н я і і н ш ы я.

Ш а б у н я. Што ў вас тутака робіцца?

П е р ш ы к а т а л ь ш ч ы к. Чаму гудок быў?

К а с і р. Пажар?

А н д р э е ў. Няўжо зноў няшчасце?

Ц ы г а н о к. Шчасце, Іван Пятровіч! Машыну пушчаем! (*Да інжынера.*) Грамадзянін інжынер, дазвольце мне пакамандаваць… Хлопцы, на свае месцы! Змітрок Іванавіч, уключай матор! Даеш бесперапынку! Пераганяй Еўропу!

Машына пайшла поўным ходам. Загулі фарсункі.

З а с л о н а.

1929

КІНАСЦЭНАРЫІ

ДВОЙЧЫ НАРОДЖАНЫ

Ціхая раніца. Вясновае сонца залівае малады лес. У зялёных карункавых воблачках стаяць тонкія бярозкі. А побач з гнуткімі беластвольнымі дрэўцамі, якія зусім нядаўна выкінулі лісцікі, расце хвойнік. Ад яго парасткаў з клейкімі пупышкамі, нагрэтых сонцам, ідзе прыемны смалісты пах.

Ціха ў лесе. Быццам яшчэ не прачнуўся.

Раптам недзе ў гушчары загучала песня. Вясёлая, зухаватая, з прысвістам, яна разбудзіла лес, гучным рэхам аддаючыся ў сасновым бары.

Ой ды гуляў вецер
ды у чыстым полі.
Гэй!
Гэй!
Дзе шукаў малойчык
сваёй яснай долі,
дзе шукаў малойчык
сваёй яснай долі…

З зарасніку на паляну выйшаў прыгожы зграбны хлопец. Гэта Рыгор Лопух. Датэрмінова вызвалены з Гомельскай працоўнай калоніі, ён спяшаецца ў сваю родную вёску, каб пачаць новае, сумленнае жыццё. Ён крочыць па бязлюднай, залітай сонечным святлом дарозе шырока, бадзёра, упэўнена. За спіной матляецца невялікі клунак. Гэта ўсё яго багацце. Але твар у Рыгора шчаслівы. Ён жа так даўно не бачыў роднага, мілага яго сэрцу кута! І здавалася, што ўсё наўкол — і лес, і сонца, і блакітнае неба з воблачкамі — таксама з цеплынёй сустракаюць свайго вясёлага небараку-земляка, былога канакрада. Вось і спявае Рыгор, не ведаючы, як выказаць свае пачуцці, сваю любоў да родных мясцін, якіх ён доўга не бачыў і па якіх дужа засумаваў. Далёка па лесе разносіцца яго маладзецкі голас:

А дзе ж тая долечка,
што не адшукаці?
Гэй!
Гэй!
А дзе ж тая дзяўчыначка,
што не распазнаці?
Ух! А дзе ж тая дзяўчыначка,
што не распазнаці?
Можа, тую дзяўчыначку
лепш і не шукаці!
Гэй!
Гэй!

Лёгка пераскочыўшы цераз пень, хлопец ідзе, энергічна махаючы рукой, быццам дырыжыруе самому сабе. Позірк яго ледзь насмешлівы, поўны маладога запалу. Разам з песняй на волю вырываецца шчырая душа.

Бо няма ў малойчыка
ні двара, ні хаты.
Бо няма ў малойчыка
ні двара, ні хаты.
Ой ды гуляў вецер
ды у чыстым полі.
Гэй!
Гэй!

Лясная дарога вывела Рыгора на ўзгорак. Ён спыніўся і ў захапленні глядзіць уніз. Там, у нізіне, шырока раскінулася вёска. Яна патанала ў бела-зялёнай квецені садоў. А над ёй, у ярка-блакітным небе, чародкай плылі, як гусі-лебедзі, аблокі.

— Вось яна! — з палёгкай сказаў Рыгор і скінуў на зямлю клуначак.

Дзяўчына набірае ў калодзежы ваду. Поўнае вядро боўтаецца ўнізе зруба. Марына толькі сабралася выцягнуць вядро, але тут як з-пад зямлі вынырнуў кудлаты хлопец з шапкай у зубах і сеў перад ёй на край зруба.

— Лёшка, утопішся, — гарэзліва нахмурыўшы бровы, кажа Марына.

— Не бойся, не ўтаплюся, — адгукнуўся той бестурботна.

Дзяўчына злёгку адной рукой піхнула Лёшку. Той, не ўтрымаўшыся, зваліўся на зямлю.

— Ой, Лёшачка!

Марына, спалоханая, забыўшыся на вядро, кідаецца да хлопца і дапамагае яму падняцца на ногі. Лёшка хоча абняць дзяўчыну, але тая, смеючыся, вырываецца.

— Ты што, звар'яцеў?

Яна робіць выгляд, нібы злуе на хлопца. Паправіўшы хустку, кажа сярдзіта:

— Напужаў, дурань…

Збянтэжаны Лёшка абтрасае з сябе пясок. Марына, перабіраючы рукамі пругло, выцягвае вядро, Лёшка ёй дапамагае.

Як толькі вядро паказалася над калодзежам, чыесьці рукі хапаюць яго. Гэта Рыгор. Прыпаўшы да сцюдзёнай вады, ён доўга з асалодай п'е.

— Во, напіўся, — крэкнуўшы ад задавальнення, нарэшце сказаў ён і, не выпускаючы з рук вядра, з усмешкай працягнуў яго Марыне. Дзяўчына, здзіўленая, таксама ўсміхаецца, яна бярэцца за вядро. Але Рыгор не аддае і гарэзліва напявае:

Ты пастой, пастой, дзеванька, пачакай!

Марына цягне вядро да сябе. Лёшка ёй дапамагае.

— Ого! Дык вы ўдваіх? — з прытворным здзіўленнем кажа Рыгор, падтрымліваючы гэта жартаўлівае спаборніцтва. — Ану, давай падужаемся! — звяртаецца ён да Лёшкі. А ў вачах яго так і бегаюць хітрынкі.

Той мякка адпіхнуў убок Марыну і, натужыўшыся, цягне вядро на сябе. Рыгор нечакана адпускае вядро — і Лёшка разам з ім падае ў карыта, што стаяла з вадой ля калодзежа.

Марына і Рыгор глядзяць на мокрага, няшчаснага Лёшку, які сядзіць у карыце, і ажно захліпаюцца ад смеху. Раззлаваны Лёшка вылазіць з карыта, абтрасае з сябе ваду і сярдзіта кажа дзяўчыне:

— Задаволена?

Марына і Рыгор смяюцца.

Раптам з вуліцы данесліся крыкі і конскае ржанне. Павярнуўшы галовы, усе ўбачылі прыгожага пародзістага жарабца, які то круціўся на адным месцы, то ўставаў на дыбы, каб скінуць з сябе седака. На кані быў брыгадзір Крукоўскі. Ля наравістага каня, забягаючы то з аднаго боку, то з другога, мітусіўся калгасны конюх Паўлюк.

— Крукоўскі, трымайся!.. За грыву, за грыву трымайся!

Брыгадзір робіць усе намаганні, каб не зваліцца з наравістага каня, але дарэмна: ён ледзь трымаецца.

— Ай! — спалохана ўскрыкнуў ён, бо ледзь не зваліўся.

— За грыву трымайся! — зноў крычыць яму Паўлюк.

Але Крукоўскі не можа ўчапіцца за грыву. Зразумеўшы, што яго парады не дапамогуць, Паўлюк хапаецца за вуздэчку і стрымлівае жарабца:

— Тпру!.. Стой!.. Ну хопіць! Хопіць!..

У гэты момант конь зноў стаў на дыбы — і брыгадзір зваліўся на зямлю.

Рыгор, забыўшыся на ўсё, як зачараваны, глядзіць на каня. Ён не вытрымлівае і рашуча ідзе да калгаснікаў. На хаду зняўшы з сябе пінжак, ён кідае яго на плот.

Конь вырываецца з рук брыгадзіра і конюха. Нават удвух яны не могуць яго ўціхамірыць. Падышоў Рыгор, спакойна ўзяў каня пад вуздэчку — і той, нібы адчуўшы руку свайго гаспадара, адразу сцішыўся. Рыгор пяшчотна паляпаў жарабца, затым хвацка ўскочыў на яго і галопам памчаўся па вуліцы.

Брыгадзір у захапленні глядзіць услед і кажа Паўлюку:

— Па кані сядок… Каб не канакрад, далёка пайшоў бы…

— Не ўцячэ? — заклапочана спытаў Паўлюк.

— Не, — адмоўна паківаў галавой Крукоўскі.

Марына, сама таго не заўважаючы, любуецца на Рыгора, яго прыгажосцю, удаласцю, спрытнасцю. У вачах панурага Лёшкі і захапленне, і затоеная зайздрасць — усё адразу.

Яздок Рыгор скача назад. Калгаснік і Марына адбеглі ўбок з дарогі. Яздок спыніў ля Паўлюка каня, саскочыў з яго, яшчэ раз дзелавіта паляпаў далонню і, акінуўшы яго беглым позіркам, сказаў:

— Вось гэта конік! Даўно не ездзіў на такіх.

— Заводскі жарабец, — сказаў Паўлюк.

— Тпру!.. Стой!.. На, трымай свайго заводскага, — сказаў Рыгор, з жалем аддаючы яму вуздэчку.

Да Рыгора падышоў Крукоўскі, за ім Марына і Лёшка.

— Здароў, Лапух! — прывітаўся Крукоўскі.

— Здароў!

— Выпусцілі ці сам выйшаў?

— Выпусцілі, датэрмінова, — адказаў Рыгор і, каб ні ў каго не заставалася ніякіх сумненняў, дастаў з-пад брылька сваёй шапкі дакумент і падае брыгадзіру: — На!

Той павольна па складах чытае:

— «Гомельская округа, сельскохозяйственная трудовая колония. Удостоверение. Дано гражданину Лопуху Григорию в том, что он освобожден из трудовой колонии досрочно согласно постановлению разгрузкома».

Крукоўскі вяртае Рыгору дакумент і зацікаўлена пытае:

— А куды цяпер?

— Як куды? — здзівіўся Рыгор, хаваючы ў шапку паперу. — Да сябе на вёску!

— З гэтай паперкай проста ў калгас? — з’едліва, з насмешкай, спытаў брыгадзір.

— А што?.. Хіба і там калгас? — трывожна спытаў Рыгор.

— А то як жа!

Рыгор з хвіліну памаўчаў у роздуме. Не, не хоча ён гэтых калгасаў. Былы батрак, ён марыць аб сваёй, уласнай гаспадарцы. Што ж, калі не ў сваю, дык можна і ў другую вёску…

— Не, у калгас я не хадок, — сказаў Рыгор і рашуча нацягнуў на галаву шапку. — Воляй дыхнуць хочацца!

— Бач ты! — дзівіцца Крукоўскі. — Ён паляпаў Рыгора па плячы. — Нідзе не дзенешся, усюды, брат, калгасы.

Рыгор спахмурнеў.

— Та-ак… — сказаў ён разгублена. Азірнуўся па баках, з прыкрасцю крэкнуў і звярнуўся да Марыны: — Дай яшчэ напіцца.

Рыгор і Марына падышлі да калодзежа. Рыгор бярэ ў рукі вядро і п’е.

— Дзякую, — кіўнуў ён Марыне, напіўшыся.

Падняў з зямлі клуначак, падышоў да плота, зняў пінжак і павесіў яго на руку. Потым павярнуўся да ўсіх і сказаў:

— Ну, я пайшоў да сябе на вёску. Бывайце!

Марына з сумам глядзіць яму ўслед, на яго зграбную, дужую постаць.

Праходзячы міма Лёшкі, Рыгор з жартам кідае на хаду:

— Кашуля высахла?

Лёшка моўчкі выкручвае кашулю, каб паказаць, што яна ўжо сухая. Ён, як і ўсе, глядзіць услед Рыгору.

Марына ідзе да калодзежа, акунае вядро ў ваду. Да яе падыходзіць Лёшка. Ён усміхаецца.

— Вось гэта хлопец! — раптам сказала Марына. І ў гэтых словах прагучаў папрок яе няўклюду-ўхажору Лёшку.

Усмешка знікла з Лёшкавага твару. Ён насупіўся.

— Што, спадабаўся?

— Ай, ідзі!.. — з прыкрасцю махнула рукой Марына.

У той жа дзень у калгасе быў украдзены лепшы пародзісты жарабец, на якім гарцаваў Лопух.

Маляўнічы ўзгорак. Такіх узгоркаў шмат на беларускай зямлі. Лісцвяны лес перамяшаўся з хваёвым, а ўжо кветак, кветак будзе

на палянцы летам! Стракатым дываном усцелюць яны зямлю, паветра прапахне рамонкамі, мёдам, чаборам… Над імі будуць пырхаць матылькі, стракозы, загудуць чмялі і пчолкі… Але цяпер вясна, і на палянцы ціха. Пасярод яе самотна стаіць адзінокая трапяткая бярозка. Лёгкі ветрык гарэзліва перабірае на ёй смарагдавыя лісцікі, а сонейка пяшчотна саграе сваімі промнямі, каб дрэўца не адчувала адзіноты. Убаку, за ўзгоркам — малады бярэзнік, за ім — стары хваёвы бор. А ўнізе, ля падножжа ўзгорка, бурболіць на ўсе лады звілістая рачулка, уся парослая вербалозам, толькі пасярэдзіне вады тырчыць вялізны корч.

Час быў пасля паўдня. Скрозь малады бярэзнік ціха крадзецца чалавек у звычайным сялянскім адзенні. Яшчэ не ў гадах, але і не малады. Гэта былы конюх Васька. На галаве яго не па сезоне цёплая кепка. Ён вядзе на повадзе таго самага каня, які так зачараваў Рыгора.

Васька спусціўся ў лагчыну, спыніўся і прыслухаўся. Азірнуўшыся на ўсе бакі, прывязаў каня да бярозкі. Сам сеў побач і закурыў. Васька не бачыць, што непадалёку ад яго, у цяні разгалістай бярозы, падклаўшы пад галаву клунак, спіць Рыгор Лопух.

Па лясной дарозе верхам на конях едуць старшыня калгаса Дубовік і калгаснікі. Сярод іх Крукоўскі і Паўлюк. Усе спыняюцца. Дубовік злазіць з каня і вывучае на дарозе сляды. Ён робіць некалькі крокаў наперад, потым назад.

— Пераблытаны сляды… Дзе ж яго цяпер шукаць?

— Кіруй на Прылукі, — раіць Паўлюк.

— Не знойдзем, толькі коней загонім… — з сумненнем сказаў Крукоўскі.

— Вяртацца трэба, — падтрымаў яго стары, што сядзеў з віламі на белым кані.

Дубовік думае, стоячы на дарозе. Калгаснікі чакаюць, што ён скажа.

— Нічога, знойдзем. Нідзе не дзенецца, — упэўнена кажа старшыня. І звяртаецца да Крукоўскага і Паўлюка: — Вы на Гарэлае Урочышча, а мы да Авечага Лугу… Ну, айда!

Васька пачуў, як недзе затрашчалі галінкі, да яго вушэй даляцелі ледзь чутныя далёкія галасы. Ён спалохана ўскочыў, хуценька зняў з сябе пінжак і кінуўся да каня. Пяшчотна паляпаў жарабца, каб супакоіць, і, накінуўшы яму на галаву пінжак, сціснуў галаву рукамі, каб ён не заіржаў. Па тым, як спрытна Васька ўсё гэта рабіў, было відаць, што такое яму не ўпершыню.

Дубовік садзіцца на каня і едзе наперадзе сваёй групы. Яны паглыбляюцца ў лес.

Крукоўскі, Паўлюк і астатнія збочваюць на другую дарогу.

Жарабец хоча вызваліцца ад Васькавых рук і яго пінжака, ён круціць галавой і ўстае на дыбы. Васька намагаецца стрымаць жарабца, але дарэмна: той як ашалелы. Зразумеўшы, што яму не справіцца з наравістым канём, Васька хапае свой пінжак і ўцякае.

Ён прабягае міма Рыгора. Той спіць. Убачыўшы Лопуха, Васька ад нечаканасці спыніўся. Страх адбіўся ў яго вачах, але тут жа зларадная ўсмешка скрывіла рот. Схамянуўшыся, ён шпарка пабег у хмызняк.

Жарабец, пачуўшы паблізу коней, прызыўна заіржаў.

Рыгор, разбуджаны ржаннем, садзіцца. Ён паспеў заўважыць спіну чалавека ў кепцы, які шпарка бег у хмызняк.

Брыгадзір і калгаснікі таксама пачулі ржанне жарабца. Яны павярнулі назад.

Усе бягуць да каня. Паўлюк заўважыў Рыгора, які сядзеў непадалёку пад бярозай, і закрычаў:

— Вось ён! Бярыце яго, мужыкі!

Калгаснікі кідаюцца да Рыгора. Той не разумее, што адбываецца, і здзіўлена глядзіць то на пародзістага жарабца, то на раззлаваных людзей, што стоўпіліся ля яго і ўсе разам нешта яму крычаць. І калі Рыгор пачуў, што ён злодзей, што ён украў у калгасе жарабца, абурыўся да глыбіні душы.

Рыгор падняўся і, прыціскаючы рукі да грудзей, узрушана кажа:

— Ды што вы, браткі? Тут хлапец нейкі быў… уцёк!

Калгаснікі не вераць Рыгору і акружаюць яго. Яны ўсе разам крычаць, пагрозліва махаюць рукамі. Рыгор зразумеў, якая небяспека над ім навісла.

— Ды што вы, браткі!.. — намагаецца ён пераканаць людзей. — Выпусцілі ж мяне!.. Я да сябе на вёску іду!.. Адпачыць тут вось лёг… заснуў… — Рыгор разгублена азіраецца, у вачах яго мальба. Але ўсё дарэмна. Людзі няўмольныя.

Ніхто не бачыў, як пад’ехаў Дубовік. Ён злез з каня і моўчкі назірае за ўсім.

Узбуджаныя сяляне, размахваючы рукамі, спрачаюцца паміж сабой, не ведаючы, які прысуд вынесці Рыгору Лопуху.

— Што рабіць будзем? Біць будзем, ці што? — перакрываючы галасы, спытаў адзін басавіты калгаснік.

— Ды не краў я, таварышы!.. — ледзь не плачучы, моліцца Рыгор.

Крукоўскі ціха кажа Паўлюку:

— Давай…

Паўлюк падскочыў да Рыгора і пагрозліва на яго замахнуўся. Але першы біць не адважыўся.

— Чаго глядзець! Ён нашага каня ўкраў! Біце яго! — крычыць ён калгаснікам.

Яшчэ больш падбухтораныя,сяляне цесным колам акружылі Лопуха, вось-вось гатовыя ўчыніць над ім самасуд. Зараз адбудзецца нешта страшнае і несправядлівае. Але тут падскочыў Дубовік і, разарваўшы жывы ланцуг, засланіў сабой хлопца.

— Стой! Назад! Вы што, банда ці калгаснікі? Няможна біць! — закрычаў старшыня. З перасцярогай падняўшы ўгору рукі, ён стрымаў раз'юшаны людскі натоўп.

Крукоўскі, не чакаўшы, што так усё абернецца, раптам падтрымаў Дубовіка:

— Правільна! Няможна біць. На гэта суд ёсць.

Калгаснікі паступова супакойваюцца. Але Рыгору не вераць: ён жа былы канакрад! Хто ж, як не ён, украў жарабца!

Выгляд у Рыгора няшчасны, разгублены. Ён не чакаў такой несправядлівасці, што неспадзявана абрушылася на яго. Ён жа збіраўся жыць сумленна!.. Рыгор спрабуе ўсё ж пераканаць людзей, звяртаючыся то да аднаго, то да другога:

— Не краў каня я!.. Да сябе на вёску ішоў!..

Старшыня быццам не чуе яго.

— Павядзем у сельсавет, — сказаў ён калгаснікам.

Усе пайшлі сваім ходам. Дубовік павёў за вуздэчку каня, а побач з ім пакрочыў, панурыўшы галаву, Рыгор. За імі ідуць калгаснікі. Яны вядуць сваіх коней і ўкрадзенага жарабца.

Змяркаецца. На бервяне ля хаты сядзіць дзядок-вартаўнік з такой жа старой, як ён сам, вінтоўкай. А ля яго — Рыгор у пінжаку, накінутым на плечы.

Да іх падыходзіць хлопчык, у яго руках луста хлеба.

— Табе што? — грозна пытаецца вартаўнік.

— Вось Марына прыслала, — паказвае хлопчык на хлеб.

— Давай! — здзіўлена і абрадавана кажа дзядок.

— Ды не табе… Яму казала аддаць, — паказвае ён на Рыгора.

Цяпер ужо Рыгор здзіўлена глядзіць на хлопчыка.

— Бач ты!.. — азадачана прамовіў стары.

Рыгор узяў лусту хлеба, асцярожна разламаў і палову аддаў вартаўніку. Задаволены дзядок старанна загарнуў сваю долю ў анучку і схаваў за пазуху.

Рыгор са смакам есць хлеб, падставіўшы далонь, каб не рассыпаць крошкі.

З-за вугла хаты паказаўся Лёшка з гармонікам. За ім ідуць некалькі дзяўчат, сярод іх Марына. Лёшка няўмела пілікае на гармоніку. Праходзячы міма Рыгора, ён насмешліва кінуў:

— Ну, герой! — і, азірнуўшыся на Марыну, каб яна пачула, яшчэ раз, больш упэўнена паўтарае: — Іменна герой!

Рыгор з пагардай зірнуў на хлопца.

— Ты што, даўно не біты?

— Ці не ты будзеш біць? — задзірліва агрызнуўся той.

— Ідзі, ідзі, курашчуп калгасны… — раўнадушна сказаў Рыгор.

Гэта ж так абразіць пры дзяўчатах! Пакрыўджаны да глыбіні душы Лёшка аслабаніў правую руку з-пад рамяня гармоніка, каб кінуцца ў бойку. Але Марына яго стрымала.

— Ну ты… арол! — сказала яна, спакойна паклаўшы яму на плячо руку.

Марына села побач з Рыгорам на бервяно. Ля яе паселі дзяўчаты. Лёшка жэстам рукі паказвае Марыне, каб яна пасунулася, і садзіцца паміж ёй і Рыгорам. Стараючыся захаваць пачуццё ўласнай годнасці, ён абыякава кідае Рыгору:

— Не бойся, не буду біць.

Дужы і зграбны Рыгор, адчуваючы сваю перавагу, паблажліва і міралюбіва штурхануў Лёшку локцем у бок. Лёшка прыняў гэта як крок да прымірэння і працягвае старанна пілікаць на гармоніку. Што б там ні было, а ён лічыць сваім абавязкам забаўляць прысутных нават пры такой сітуацыі.

Раптам ён абрывае сваю няўмелую ігру. Пакруціў галавой, сарамліва ўсміхаючыся, і кажа:

— Эх, каб ты згарэла!.. Бачыш? Хачу зайграць адно, а ён другое выводзіць… — Лёшка засмяяўся. — І калі ў мяне гармонік іграць навучыцца?

— Тады, калі ў цябе вусы вырастуць, — добразычліва пажартаваў Рыгор.

Лёшка зноў гатовы пакрыўдзіцца. Марына адчувае, што паміж хлопцамі зноў можа разгарэцца сварка. Каб яе не было, Марына, нібы робячы выклік Рыгору, кажа, піхаючы ў бок Лёшку:

— А ты дай яму, хай навучыць.

Рыгор з гатоўнасцю прымае выклік.

— Што ж, давай… паспрабуем.

Ён зняў пінжак, паклаў яго побач, узяў з Лёшкавых рук гармонік і прывычным жэстам ускінуў на плячо рэмень. І вось ужо Рыгоравы пальцы спрытна перабіраюць лады, нібы спрабуючы інструмент. Рука ўзляцела ўверх, уніз… І раптам гармонік заспяваў, зайграў на ўсе галасы, апынуўшыся ў руках вопытнага музыкі.

Лёшка, забыўшыся на кпіны з боку Рыгора, з захапленнем і зайздрасцю слухае, як ён іграе.

А Рыгор іграў натхнёна. Задумліва гледзячы перад сабой на далёкі лес, што цямнеў за вёскай, на белыя аблокі, што ціха плылі над полем, ён іграў. І Лёшкаў гармонік у яго руках то смяяўся, дробненька рассыпаючыся серабрыстымі пералівамі — хоць ты пускайся ў скокі, то плакаў — і тады сум сціскаў сэрца… І ўсе напевы былі знаёмыя, такія родныя!.. Усё ўвабралі яны ў сябе — і радасць, і гора людское, і любыя сэрцу краявіды, самотныя, задуменныя… Спяваў гармонік і пра адвагу маладзецкую, і пра каханне… Так спяваў, што не выказаць словам.

Паклаўшы руку на Лёшкава плячо, як зачараваная, глядзіць Марына на пальцы Рыгора, што спрытна перабіралі лады гармоніка.

Раптам да моладзі падышоў Дубовік з калгаснікамі.

— Ну, хопіць! — сказаў ён.

Рыгор перапыніў ігру, зняў з пляча рэмень і асцярожна, з жалем перадаў гармонік у Лёшкавы рукі.

— Мікола, сып дахаты, — звярнуўся старшыня да старога вартаўніка. — А ты са мной пойдзеш, — сказаў ён Рыгору.

Марына не стрымалася.

— Змітро Лявонавіч, вы куды?

— Дамоў к сабе іду.

Дубовік і Рыгор пайшлі.

Дзяўчаты і Лёшка з сумам глядзяць ім услед.

Спіць вёска. Светлы месячык павіс над зямлёй, над паснулымі хатамі… Па чорным аксаміце неба рассыпаліся пералівістыя зоркі-самацветы, ціха плывуць аблокі, у слабым блакітным ззянні іх амаль не відаць…

Спіць вёска. Спяць сады ў пышным убранні, сонна звесілі дрэвы свае галінкі, усыпаныя бела-ружовымі пялёсткамі, іх так

густа, што не разгледзіш хат, бо вецце прыгнулася над агароджай ажно да самай зямлі, — багата будзе садавіны!

Праз фіранку ў акно глядзіць месяц. Яго блакітны прамень слізгануў па падлозе, ціха крадзецца да ложка, на якім спіць Дубовік. Ля ўзгалоўя стаіць табурэтка, а на ёй газавая лямпа з прыкручаным кнотам.

Ля супрацьлеглай сцяны на лаўцы ляжыць Рыгор. Ён неспакойна круціцца з боку на бок, цяжка ўздыхае, затым падымаецца і садзіцца.

Не спалася ў тую ціхую вясновую ноч Лопуху. На душы ў яго было трывожна. Крыўда апякала сэрца. За што яго арыштавалі? Не ён жа краў каня, а нейкі дзяцюк у кепцы! Рыгор на свае вочы бачыў, як той уцякаў. І чаму ніхто яму не верыць, нават старшыня? Таму што ён быў канакрадам?.. Ну, было. Дык што, так і будуць яму ўсё жыццё веры не даваць? Нехта будзе красці — а на яго валіць? А ці варта тады жыць?.. Дадумаўшыся да такога, Рыгор адчуў, як у ім нешта абарвалася, жыццё страціла ўсякі сэнс. І ўсё ж не можа быць, каб не разабраліся. А калі і разбяруцца, дык усё роўна на душы застанецца цяжар. Цяжка, вельмі цяжка, калі табе не вераць…

Змрочныя думы адна за адной лезлі ў галаву. Не спалася Рыгору. Раптам да яго вушэй даляцела далёкая, ціхая песня. За аколіцай спявалі дзяўчаты. Рыгор падняўся з лаўкі, падышоў да акна і адчыніў яго — песня ўплыла ў хату.

А ў полі вярба,
пад вярбой вада,
там хадзіла,
там гуляла
дзеўка малада…

Рыгор сеў на лаўку ля акна, аблакаціўшыся на калені, задумліва глядзіць на пасярэбраныя месячным святлом дрэвы…

Дзеўка ад вады,
хлопец да вады.
— Пастой, пастой, дзяўчыначка,
дай каню вады!
— Рада пастаяць,
каню вады даць.
Мае босенькія ножкі,
сцюдзёна стаяць.

Рыгор з хваляваннем слухае. Чамусьці прыгадалася Марына, і цёплая хваля ахінула яго сэрца. Яму стала крыху лягчэй.

Некалькі хвілін было ціха, але раптам другая песня, вясёлая, заліхвацкая заляцела ў акно.

Дзяўчыначка мая,
а ці любіш мяне?
Выйдзі замуж, калі любіш,
выйдзі за мяне!
Выйдзі замуж, калі любіш,
выйдзі за мяне!

Гэта песня клікала яго, Рыгора! Ён не сумняваўся, што разам з дзяўчатамі яе спявае і Марына! Забыўшыся на тое, што ён арыштаваны, Рыгор нецярпліва ўскочыў і кінуўся да лаўкі, на якой спаў, схапіў свой пінжак і пачаў нацягваць на галаву кепку, але раптам, схамянуўшыся, прыгадаў, дзе ён, і ў роспачы шпурляе пінжак і кепку, вяртаецца да акна і слухае песні дзяўчат.

Дубовік не спаў. Ён чуў, як неспакойна паводзіць сябе яго арыштант. Старшыня падняўся з ложка, прыбавіў у лямпе святла, закурыў.

— Не спіцца, ці што? — спытаў у Рыгора.

— Не спіцца нешта, — адказаў той непрыязна і дадаў, нібы ў сваё апраўданне: — Дыхаць цяжка ў хаце. Паветра свежага ўпусціў.

— Я таксама люблю свежае паветра, — згодна адгукнуўся Дубовік. — Кладзіся спаць.

Рыгор вяртаецца да сваёй лаўкі, кладзецца. Пакруціўшыся з боку на бок, зноў сеў.

Старшыня, лежачы, курыць.

— І які чорт кінуў цябе зноў каня красці? — раптам спытаў ён.

Як апараны ўскочыў з лаўкі Рыгор і, прыціскаючы да грудзей рукі, узрушана загаварыў:

— Ды не краў я!.. Да сябе на вёску ішоў! У лагчыне прылёг і заснуў…

Ён яшчэ нешта хацеў сказаць, але, не знайшоўшы пераканаўчых слоў, у роспачы махнуў рукой.

Крыху памаўчалі. І зноў спытаў Дубовік:

— А раней чым займаўся?

— Спачатку батрачыў… быў рымарам[1]. Пасля кінуў, — неахвотна адказаў пакрыўджаны Рыгор.

Дубовік, нібы адказваючы на свае думкі, зацікаўлена працягнуў:

— А-а… рымарам!

Ён рашуча тушыць акурак, зноў прыкручвае кнот, бярэ са сваёй пасцелі падушку і кідае яе Рыгору. Той ловіць падушку з маўклівай удзячнасцю і кладзе яе пад галаву.

Дубовік павярнуўся тварам да сцяны.

— Ну, спі, рымар, — сказаў ён добразычліва.

Рыгор нейкі час сядзіць у радасным здзіўленні. Старшыня аддаў яму сваю падушку! Рыгор такога не чакаў, бо ён лічыў Дубовіка віноўнікам яго няшчасця, і раптам такі клопат! Дзіўна! Рыгор адчуў спакой. Але яго хапіла ненадоўга. Змрочныя думкі зноў палезлі ў галаву. Рыгор кладзецца спаць.

А дзяўчаты спявалі. Раптам загучала песня, якую спяваў Рыгор, калі вяртаўся ў родную вёску. Але цяпер яна была самотнай, такой жа, як настрой у Рыгора, як яго бязрадасныя думкі аб светлых надзеях, якім не давялося здзейсніцца. Не, не адбыліся перамены ў яго такім нязкладным, нялёгкім жыцці…

Ой ды гуляў вецер
ды у чыстым полі.
        Гэй!
        Гэй!
Дзе шукаў малойчык
сваёй яснай долі,
дзе шукаў малойчык
сваёй яснай долі…

Рыгор ляжыць на спіне з заплюшчанымі вачамі, падклаўшы рукі пад галаву.

А дзе ж тая долечка,
што не адшукаці?
        Гэй!
        Гэй!
А дзе ж тая дзяўчыначка,
што не распазнаці?
А дзе ж тая дзяўчыначка,
што не распазнаці?..

Спіць Дубовік. А Рыгору не спіцца. Ён усё слухае, слухае песню…

Можа, тую дзяўчыначку
лепш і не шукаці!
Гэй!
Гэй!
Бо няма ў малойчыка
ні двара, ні хаты,
бо няма ў малойчыка
ні двара, ні хаты…

Слухае Рыгор і думае: а ці не пра яго гэта песня?… Рыгор змахнуў рукавом набеглую слязу…

Па вясковай вуліцы крочаць Дубовік і Лопух. Міма іх праходзіць Лёшка, несучы ў руках ахапак саломы.

— Лёшка! — гукнуў яго старшыня.

Лёшка апусціў сваю ношу на зямлю, прыветна азваўся:

— Здароў, Змітро Лявонавіч!

— Вазьмі вінтоўку, пойдзеш з намі, — загадаў яму Дубовік.

— Зараз!

Зноў схапіўшы салому, ён некуды бяжыць.

Дубовік і Лопух, стоячы ля плота, чакаюць Лёшку. Той падбягае з вінтоўкай.

Утрох яны падыходзяць да стайні. Крукоўскі ля канавязі запрагае каня. Убачыўшы Дубовіка, а з ім Лёшку, які канваіруе Лопуха, Крукоўскі задаволена кажа:

— Вядуць.

Ён дзелавіта бярэ ў рукі лейцы, беглым позіркам акідвае калёсы і каня, каб паказаць старшыні, што ён гатовы везці Лопуха ў горад.

— У горад не павязём, — раптам сказаў яму Дубовік.

— Чаму? — непрыемна здзівіўся Крукоўскі.

— Не трэба, — коратка адказаў старшыня, не жадаючы тлумачыць. І звяртаецца да Лёшкі і Рыгора: — Хадзем!

Лёшка і Рыгор ідуць за Дубовікам. Крукоўскі зноў прывязвае каня да канавязі. Так нічога і не зразумеўшы, ён збянтэжана глядзіць ім услед.

Дубовік, Лёшка і Рыгор падыходзяць да вялікай пуні. Яны ўвайшлі. У пуні на сценах вісяць падраныя хамуты, паскі і іншая конская збруя, ля вушака варот на цвіку — ліхтар «кажан».

Дубовік абвёў рукой усё, што вісіць, і кажа Рыгору:

— Вось, бачыш?.. Адрамантаваць трэба.

Той разгублена азіраецца, глядзіць на конскую збрую, не разумеючы, сур’ёзна гаворыць старшыня ці ў насмешку? Ён жа арыштаваны!

Дубовік зноў звяртаецца да Лопуха, але ўжо нібыта з просьбай:

— Прывядзі ў парадак, трэба пазарэз…

Яшчэ раз зірнуўшы гаспадарлівым вокам на збрую, развешаную на сценах, старшыня выйшаў.

Рыгор збянтэжаны. Чаго ад яго хоча старшыня? То ў міліцыю ў горад збіраўся везці, то сюды рымарыць прывёў… Рыгор разгублена кідае на салому пінжак і зноў аглядаецца, але ўжо з прафесійнай цікавасцю. Ён зняў з цвіка хамут, уважліва яго разглядае, мяркуючы, колькі часу спатрэбіцца на яго рамонт. Рыгор нават забыўся на тое, што ён арыштант. Але раптам заўважае Лёшку, які стаіць ля варот з вінтоўкай, — і добрага рабочага настрою як не было. Сярдзіта сплюнуўшы ўбок, Рыгор кідае на зямлю хамут і садзіцца з ім побач.

Лёшку сумна стаяць на варце. Ён заўважае на зямлі нейкую жалязяку. Адставіўшы ўбок вінтоўку, Лёшка падымае сагнуты кавалак жалеза. Агледзеў яго і, сеўшы на парог пуні, б’е па жалязяцы каменем — ці то яшчэ больш загінае, ці то выпраміць хоча.

Рыгор сярдзіта глядзіць на Лёшку.

— Кінь ляпаць!

Той, незадаволены, што яму перашкаджаюць хоць гэтым займацца, здзіўлена пытае:

— А табе што?

Рыгор не можа стрымаць сваю злосць.

— Кінь ляпаць, кажу, пакуль па галаве не ляпнуў! — крыкнуў ён і, схапіўшы хамут, шпурнуў яго ўбок. — Ану вас усіх к чорту! Не буду працаваць! — крычыць ён ужо зусім раз’юшана.

Лёшка, не разумеючы, што адбываецца з Рыгорам, мірна кажа:

— Твая справа.

Ён падымаецца, бярэ вінтоўку і выходзіць з пуні. За перагародкай пуні — цялятнік. Там Марына корміць цялушак. Да яе падыходзіць Лёшка.

— А-а!.. Маё шанаванне! — прывітаўся ён.

— Добры дзень.

Рыгор, пачуўшы голас Марыны, падняўся і падышоў да сцяны. Зацікаўлена глядзіць у шчыліну паміж бярвеннямі. Марына, убачыўшы ў Лёшкі вінтоўку, здзіўлена пытае:

— Ты што з вінтоўкай?

Лёшка ганарліва адказвае:

— За Лопухом прыглядаю, збрую рамантаваць будзем.

— А-а-а… — працягнула Марына. — А ты за вартавога, значыцца? Так, так… работа не цяжкая.

Лёшка, адчуўшы ў голасе дзяўчыны з’едлівую іронію, разгубіўся, не ведаючы, што адказаць. Ён патаптаўся на месцы, няўцямна гледзячы на Марыну, але тая ўжо зноў занялася цялушкамі, не звяртаючы на хлопца ўвагі. Лёшка цяжка ўздыхнуў і пайшоў, цягнучы, як кій, за сабой вінтоўку.

Рыгор адышоў ад сцяны і вярнуўся на сваё месца, задумаўся.

У варотах паказаўся Лёшка. Ён прытуліў да вушака ненавісную яму вінтоўку, з-за якой наслухаўся кпінаў ад Марыны, акінуў сумным позіркам пуню, шукаючы, чым заняцца: нельга ж сядзець склаўшы рукі! Старшыня, пэўна, думае, што тут работа кіпіць, ды і Марыне хлопец сказаў, што ён разам з Лопухом збрую рамантуе…

Лёшкаў позірк спыніўся на падраным паску. Ён бярэ са скрыні шыла, шаршатку з дратвай, здымае са сцяны пасак, садзіцца побач з Рыгорам, падкурчыўшы пад сябе ногі, і пачынае рамантаваць.

Узлаваны Рыгор спачатку не звяртае ўвагі на свайго вартаўніка. Потым пачынае абыякава сачыць за тым, як ён працуе. А ў таго работа не ладзіцца, відаць, што чалавек упершыню трымае шаршатку з дратвай, што не яго гэта справа. У вачах Рыгора іранічная ўсмешка. Гледзячы на бездапаможнасць хлопца, як ён няўклюдна тыркае шаршаткай у пасак, ён раптам раззлаваўся. Не мог ён глядзець на такое няўмельства — сорам дый толькі! Не стрымаўшыся, Рыгор з абурэннем гаворыць:

— Пальцы прышыеш…

Пакрыўджаны Лёшка не звяртае ўвагі на з’едлівыя словы арыштанта і моўчкі тыркае шаршаткай у пасак да таго часу, пакуль не накалоў сабе палец. Памахаўшы ў паветры акрываўленым пальцам, Лёшка, як малое дзіця, засоўвае яго ў рот.

І зноў не стрымаўся Рыгор:

— А я што казаў? Папрышываеш пальцы!

Забыўшыся на ўсе свае крыўды, ён падсеў бліжэй да Лёшкі, выхапіў з яго рук пасак і грубавата-насмешліва кажа:

— Глядзі, як гэта робіцца.

Рыгор сеў больш зручна, сеў так, як сапраўдны рымар, і ўзяўся за шаршатку. Рукі яго даўно засумавалі па любімай

рабоце! Прывычна і неяк радасна замільгала шаршатка ў яго руках.

Лёшка ў захапленні ажно рот разявіў, як зачараваны сачыў ён за спрытнымі рукамі Рыгора, што падшывалі пасак, за іх шпаркімі, энергічнымі рухамі. Гэта была не звычайная работа, а вялікае мастацтва!

Лёшку таксама закарцела гэтак жа прыгожа працаваць. Ён не стрымаўся. Схапіў хамут, які шпурнуў Рыгор, дастаў са скрыні яшчэ адну шаршатку з дратвай і, гледзячы на рукі Рыгора, стаў пераймаць яго. Забыўшыся на ўсё, працуе. Час ад часу ён з падзякай пазіраў на свайго нечаканага настаўніка.

Перапоўнены радасцю, Лёшка ціха, сабе пад нос, запявае песню:

Ой да ты, калініца,
ой да ты, малініца…

Рыгор, весела зірнуўшы на яго, падхапіў:

ой да ты не сто-о-ой, не стой,
ой да на гары круто-о-ой!

Лёшка і Рыгор спяваюць складным дуэтам:

Ой да ты не сто-о-ой, не стой,
ой да на гары круто-о-ой!

Песня ўсё гучней, яна далёка разносіцца па вёсцы. Арыштант і канваір дружна і натхнёна працуюць.

Цяпер ужо Рыгор запявае, а Лёшка падхоплівае:

Ой да ты не спушчай галля
да сіня мора,
ой да ты не спушчай галля
да сіня мора.

Ой да ты, калініца,
ой да ты, малініца,
ой да ты не сто-о-ой, не стой…

Лёшка абрывае песню і нешта паказвае Рыгору на сваім хамуце. Той прыдзірліва правярае Лёшкаву работу, не перастаючы спяваць:

ой да на гары круто-о-ой!

Закончыўшы прыпеў, Рыгор уважліва аглядае хамут, мармычучы сам сабе.

— Так… так… Абцугі дзе? — звяртаецца ён да Лёшкі.

— Абцугі?.. Ага, павінны быць… — Лёшка борздзенька ўскочыў на ногі, дастаў са скрыні абцугі. — Вось… негадзяшчыя.

Ён прысеў ля Рыгора на кукішкі. Рыгор крытычна зірнуў на абцугі, якімі нельга было працаваць, і вяртае іх Лёшку.

— А больш няма, — сказаў той засмучана.

Рыгор зноў аглядае хамут і пытае:

— Што ж будзем рабіць?

Лёшка схапіў паламаныя абцугі і ўскочыў на ногі.

— Пачакай тут…

Ён стрымгалоў выбягае з пуні.

Праз якую хвіліну хлопец быў у кузні. Каваль сядзеў пад стрэшкам. Лёшка працягнуў яму знявечаныя абцугі.

А Рыгор тым часам выйшаў з пуні і сеў на цурбан, што стаяў ля варот. Выняў з кішэні махорку. Калі закурваў, незнарок зачапіў локцем вінтоўку — тая ўпала. Рыгор падняў вінтоўку і паставіў на ранейшае месца.

Да пуні падыходзіць Дубовік. Убачыўшы Рыгора, ён здзіўлена глядзіць на яго. Рыгор, не чакаючы пытання, лагодна ўсміхнуўшыся, тлумачыць:

— Ён у кузні абцугі правіць.

Дубовік паводзіць сябе так, быццам усё як трэба.

— Добра. А збруі шмат направіў?

— Націснем з Лёшкам — заўтра скончым! — упэўнена адказаў Рыгор.

На возе пад'язджае Крукоўскі. Яго конь ад шпаркага бегу ўвесь у пене.

— Тпрру!.. Халера цябе нясе, — стрымлівае ён каня.

Брыгадзір саскочыў на зямлю.

— Ну, як справа? — звярнуўся да яго Дубовік.

— Дрэнна. Ветэрынар у Верашоўку паехаў. Самі лячыць будзем.

Старшыня нахмурыўся.

— Самі з вусамі, — сказаў ён незадаволена.

Рыгор, ні да кога не звяртаючыся, кажа:

— Хворых лечым, а здаровых калечым… Каня вунь як загнаў… Гаспадар! — кінуў ён папрок Крукоўскаму, кіўнуўшы на каня, які цяжка дыхаў.

Прыбег Лёшка з абцугамі. Не звяртаючы ўвагі на старшыню (так захапіўся работай), ён ідзе ў пуню. За ім Рыгор.

Пакрыўджаны Крукоўскі толькі цяпер ачомаўся ад слоў Лопуха і кінуў яму ўслед:

— Загаварыў!.. — і дадаў не столькі для Рыгора, колькі для старшыні: — На твой канакрадскі век і здаровых хопіць.

— Ён праўду кажа. Пайшлі, — спакойна сказаў старшыня Крукоўскаму.

Дубовік заўважае вінтоўку, што стаіць ля вушака, і бярэ яе.

— Лёшка!.. Лёшка!.. — кліча ён. — Ідзі сюды!

Лёшка выбег з пуні.

— Гэта што? — строга пытае старшыня, паказваючы яму вінтоўку. — Так сцерагчы будзеш, увесь калгас падвядзеш, — дадаў ён, аддаючы хлопцу ружжо.

Лёшка сарамліва глядзіць на забытую ім вінтоўку. Ён нічога не можа прыдумаць у сваё апраўданне, ды і ў гэты момант яго думкі былі заняты зусім іншым: ён так увайшоў у смак, працуючы разам з Лопухам, што гэта ружжо яго зусім не цікавіла.

— Вось іменна… — адказаў ён старшыні неўпапад. І зноў бярэ зусім непатрэбную яму вінтоўку, як кій, і знікае з ёй у пуні.

Дубовік заклапочана звяртаецца да брыгадзіра:

— На лячэнне трэба націснуць. Сяўба на носе!

З сяўбой усё ж спазніліся. Старшыня райвыканкама Броўка ўзяўся дакладна вывучыць прычыны спазнення.

Канавязь ля стайні. Крукоўскі аглядае коней. Паблізу ляжыць хворы жарабец, ён б'ецца ў канвульсіях. Каля яго ўвіхаецца Паўлюк, ён хоча падняць каня на ногі.

— Ну, ну!.. Воўк цябе заеш… — злуе ён.

Паўлюк аж крэкча, але дарэмна, сілы ў яго не хапае. Падышоў Крукоўскі, але і ўдвух яны не могуць падняць жарабца на ногі.

— Лёшка!.. Хадзі сюды! Хутчэй дапамажы! — крычыць брыгадзір.

З пуні выбягае Лёшка.

— Ану разам! — камандуе Крукоўскі.

Утрох яны крыху прыпаднялі каня, але той зноў валіцца на зямлю. Ён здыхаў.

Каля здохлага жарабца стаяць брыгадзір, Паўлюк і Лёшка. Твар у Лёшкі сумны, яму шкада каня.

Падышлі Дубовік і Броўка. Паўлюк, перахапіўшы пахмурны позірк Дубовіка на палага каня, робіць засмучаны твар.

— Змітро Лявонавіч…— хоча ён нешта сказаць у сваё апраўданне, але Дубовік яго перабівае:

— Што, яшчэ адзін зваліўся? — у голасе яго трывога.

— Яшчэ адзін… Дрэнная справа, — неяк вінавата адказаў Паўлюк.

Броўка павольна абыходзіць з усіх бакоў мёртвага жарабца, спыняецца і, падумаўшы, пытаецца ў Паўлюка:

— А на што хворыя коні?

— А хто яго ведае!.. — развёў той рукамі.

Броўка, не задаволены такім адказам, дапытліва глядзіць на Паўлюка і зноў цікавіцца:

— А ты што, пры стайні працуеш?

— Ага, другі дзень як прызначаны, — кіўнуўшы галавой, адказаў Паўлюк.

— Другі дзень? — азадачана перапытаў Броўка, уважліва зірнуўшы на яго.

Паўлюку ад гэтага пытання і позірку стала неяк няўтульна, трывожна. Ён адчуў, што старшыня райвыканкама не дарэмна ім зацікавіўся. Ён зноў кіўнуў галавой і сказаў ужо не так упэўнена:

— Былога конюха нядаўна з калгаса выключылі, — тлумачыць Дубовік.

— За што?

— Кулак, — коратка адказаў Дубовік.

Цяпер ужо ўчатырох аглядаюць прывязаных да канавязі коней, выгляд у якіх хваравіты.

З пуні выходзіць Рыгор. Падышоўшы да мёртвага жарабца, апусціўся ля яго на кукішкі, уважліва аглядае труп. Потым ідзе да канавязі і з цікаўнасцю сочыць за тым, як аглядаюць бедных каняжын.

Старшыня райвыканкама, ні да кога не звяртаючыся, заклапочана кажа:

— Да-а… на такіх многа не наарэш.

Рыгор не вытрымаў і з прыкрасцю махнуў рукой.

— Эх!.. Гаспадары!

Дубовік азірнуўся на Рыгора і, нібы вывучаючы яго, зацікаўлена пытае:

— А што, сур’ёзная хвароба ў коней?

Рыгор падышоў бліжэй, уважлівым позіркам акінуў прывязаных коней.

— Хвароба невялікая, а так… запусцілі… — ён падышоў да адной каняжыны, памацаў ногі. — На сырую гліну паставіць, яно і адцягне.

Паўлюк з усмешкай ківае на Рыгора і кажа Крукоўскаму:

— Новы ветэрынар знайшоўся.

Броўка адышоўся ўбок, следам за ім Дубовік. Старшыня райвыканкама закурыў, некаторы час маўчыць, нешта абдумвае. Твар яго пахмурны. Нарэшце ён ціха кажа Дубовіку, так ціха, каб ніхто не пачуў:

— Не падабаецца мне хвароба ў тваіх коней, старшыня…

У хаце Дубовіка. Ля печкі за сталом сядзяць Дубовік і Броўка, на каленях якога маленькі сынок гаспадара хаты. На стале сіпіць самавар. Жонка Дубовіка кладзе на стол хлеб, ставіць цукарніцу, імбрычак для заваркі. Налівае з самавара ў шклянкі чай і выходзіць з пакоя.

Броўка дае хлопчыку кавалак цукру і, нешта абдумваючы, памешвае лыжачнай у сваёй шклянцы, нібыта рыхтуецца да вялікай сур’ёзнай размовы.

— Разява… разява ты, а не кіраўнік, — нарэшце загаварыў ён прыглушаным голасам, кінуўшы асцярожны позірк на дзверы, за якімі знікла гаспадыня. Ён адсунуў убок шклянку з некранутым чаем.

Збянтэжаны Дубовік сядзіць, апусціўшы галаву, і пастуквае лыжачкай па стале.

— Падумаеш!.. інвентар у парадку!.. на брыгады падзялілі!.. — з іроніяй дапякае госць. Броўка па-ранейшаму гаворыць ціха, нагнуўшыся над сталом. І раптам амаль шэптам выпаліў: — А класавы вораг? — старшыня райвыканкама дапытліва глядзіць на Дубовіка.

Той схамянуўся, пасунуўся да Броўкі і, прыжмурыўшы вочы, непрыязна, як бы з выклікам спытаў:

— Хто?.. Лопух?

— Не-е-е… З Лопухам якраз, можа, ты правільна зрабіў. Я пра іншых… Калі кіраваць так будзеш, увесь калгас умомант разваліш, — змрочна сказаў старшыня райвыканкама.

Ён пагладзіў хлопчыка па галаве, зняў з каленяў, падняўся і падышоў да акна. Абапёршыся на раму, задумліва глядзіць на вуліцу.

На двары пуні-цялятніка сярод квітнеючых яблынь працуе Марына. Яна сячэ і размешвае ў карыце траву. Да яе падышоў Лёшка.

— Ты што так позна сёння, Марына?

Ён бярэ ахапак травы і падае ёй.

— А табе што? — абрывае яна хлопца. І адразу ж пачынае яго падганяць: — Давай, давай! Некалі! На сход трэба ісці.

— Скажы, гаспадыня… — нязлосна, з жартам бурчыць Лёшка, падаючы ёй адзін за адным ахапкі травы. Лёшка помніць, дзеля чаго ён сюды прыйшоў. — Пасля сходу будуць танцы, — кажа ён, — прасілі пайграць. Мой гармонік у цябе?

Марына, не спыняючы працы, абыякава кінула:

— Ён у сенцах.

Лёшка хоча яшчэ нешта сказаць, ён неяк збянтэжана пазірае на Марыну, топчацца на месцы, але, адчуўшы, што дзяўчына не ў гуморы, перадумвае і адыходзіць.

Па вясковай вуліцы, белай ад апалых пялёсткаў з садовых дрэў, весела гамонячы, ідуць калгаснікі. Не сціхае жаночая гаворка, бубняць мужчынскія галасы. Нехта пытае:

— Усе павінны быць, ці як?

— Ты — абавязкова!

— А мы што, на бабах баранаваць будзем?

Жарты, смех напоўнілі вуліцу. Сяляне ідуць на сход.

Будынак былой царквы, нядаўна пераабсталяванай пад клуб. На сценах, размаляваных на рэлігійныя сюжэты, вісяць плакаты, якія заклікаюць да барацьбы з кулацтвам, да своечасовай падрыхтоўкі да сяўбы, да змычкі горада і вёскі. На лаўках сядзяць калгаснікі. Яны прыйшлі на сход. Каму не хапіла месца — стаяць. Зала набіта біткам, так, што яблыку няма дзе ўпасці.

Перад лаўкамі стаіць стол, за ім — прэзідыум. У ім Броўка, Дубовік і калгасніца.

У зале стаіць шум, паветра шызае ад дыму курцоў.

Дубовік падняўся — шум адразу сціх, курцы тушаць самакруткі.

— Таварышы! Агульны сход калгаснікаў лічу адкрытым! — аб’явіў старшыня калгаса.

Усе ўважліва слухаюць.

— Таварышы! — працягвае Дубовік. — Вось таварыш Броўка нам скажа аб выніках праверкі падрыхтаванасці нашага калгаса да сяўбы. Калі ласка! — звярнуўся Дубовік да старшыні райвыканкама.

Броўка падняўся, выйшаў з-за стала і наблізіўся амаль ушчыльную да калгаснікаў, якія сядзелі ў першым радзе. Нахмурыўшы бровы, ён загаварыў:

— Таварышы! Праз некалькі дзён пачынаецца сяўба ў вашым калгасе. А між іншым сённяшняя праверка выявіла, што ў калгасе не ўсё добра… Сярод вас арудуе класавы вораг.

Да пуні падышоў стары і кліча калгасніка, які сядзіць ля варот і важдаецца з вупражжу. Ён сцеражэ Лопуха замест Лёшкі.

— Мікола, табе што? — адгукнуўся вартаўнік.

— Старшыня Лопуха на сход кліча.

На сходзе сама разгарэліся спрэчкі. Узбуджаныя калгаснікі крычаць, нешта даказваюць, перабіваюць адзін аднаго.

— Таварыш старшыня! — звяртаецца адзін калгаснік да Дубовіка. Але яго голас патанае ў агульным шуме.

Да царквы падыходзяць стары і Лопух. Твар у Рыгора змрочны. Што старшыня яшчэ задумаў? Няўжо яго будуць разбіраць на агульным сходзе? Зганьбяць на ўвесь белы свет! І што за людзі? Чаго яны ад яго хочуць? Ведаў бы — не рамантаваў бы ім збрую. Ну і парадачкі! Лепей бы ў горад павезлі…

Рыгор увайшоў у залу, праціснуўся праз натоўп у праходзе і спыніўся перад сталом прэзідыума. Зняў шапку і збянтэжана кашлянуў. Ён увесь напяўся, чакаючы, што зараз яго будуць вінаваціць у крадзяжы перад усім народам.

У зале запанавала насцярожаная цішыня. Пахмурна, але і з цікавасцю глядзяць калгаснікі на Лопуха.

Дубовік падняўся з-за стала і пытае ў Рыгора:

— Як па-твойму, сур’ёзная хвароба ў коней?

Не чакаўшы такога пытання, Рыгор з палёгкай уздыхнуў, выцер спацелы лоб. Скаванасць як рукой зняло. На пытанне Дубовіка яму адказаць проста, чуў ужо ля канавязі ды і коней ведае, як свае пяць пальцаў. Ён упэўнена загаварыў:

— Калі запусціць хваробу, дык яна можа і сур’ёзна скончыцца…

— А пры добрым доглядзе колькі дзён патрэбна, каб коні паправіліся?— зноў пытае Дубовік.

Рыгор прыкінуў нешта ў галаве і адказаў:

— Так дні чатыры, пяць… не болей.

У зале зноў шум. Дубовік, не звяртаючы на гэта ўвагі, працягвае:

— Дык вось што. Праз пяць дзён коні павінны быць здаровымі. Возьмешся?

Рыгор маўчыць, не ведае, што адказаць. У зале шум нарастае. Пачуліся выкрыкі:

— Няможна яму, мужыкі, коней давяраць!
— Гэта ж проста шкодніцтва!
— Ні чорта ён не ведае!..
Крукоўскі не гучна, але, каб пачулі тыя, хто сядзіць з ім побач, з’едліва кажа:
— А можа, і ведае… Які канакрад коней не ведае!
Падбухтораны гэтымі словамі Паўлюк, які сядзеў за яго спіной, устае з месца і з ухмылкай крычыць:
— Прапалі нашы коні, мужыкі!
Пачуўшы ўсё гэта, узбураны Рыгор павярнуўся тварам да калгаснікаў, акінуў іх позіркам, у якім былі і роспач, і боль, і, ні слова не кажучы, рашуча надзеў шапку, пачаў прабірацца да выхаду.

Ветэрынар адобрыў новы метад догляду коней.Ад клопатаў Лопуха хутка аднавілася конская гаспадарка калгаса.
Стайня. Каля канавязі стаяць коні. Рыгор дае нешта аднаму з далоні, любуецца каняжынай, пяшчотна яе гладзіць.
Дубовік з ветэрынарам аглядаюць далей.
— Ну што? — пытае старшыня ў ветэрынара.
— Добра, добра… Праз пару дзянькоў і ў работу можна… Відаць, любіць коней і даглядаць умее, — кіўнуў ён у бок Рыгора.
Абодва наблізіліся да Лопуха і разам з ім працягваюць агляд.
Раптам падышоў Крукоўскі. Ён падае Дубовіку паперу.
— Змітро Лявонавіч, вось… з горада.
Дубовік бярэ паперу і чытае:
— «Повестка. Лопуху Григорию. 15 мая сего года в городском суде будет слушаться дело о краже лошади. Суд вызывает вас в качестве обвиняемого. Ваша явка обязательна».
Дачытаўшы позву, Дубовік аддае яе Рыгору.
— Прыйдзецца цябе ў горад везці. Праз два дні суд… — неахвотна сказаў ён.
Рыгор адхінае рукой позву і з абурэннем кажа:
— Суд? За што?.. Не вінаваты я, таварыш старшыня!
Крукоўскі, нібыта спачуваючы Лопуху, лісліва звяртаецца да Дубовіка:
— А ці нельга без суда, таварыш старшыня? Шкада чалавека, — і, уздыхнуўшы, упэўнена дадае: — Гадкоў дзесяць дадуць, не меней…
Дубовік з непрыхільнасцю кажа брыгадзіру:
— Валі, валі…

Рыгор у роспачы.

— Змітро Лявонавіч… — з надзеяй звяртаецца ён да старшыні.

Але той, баючыся сустрэцца з Рыгорам позіркам, адвярнуўся.

— Не маю права, — сказаў ён спакойна.

Рыгор, страціўшы самавалоданне, узрываецца і са злосцю крычыць:

— А чалавека губіць маеш права?!

Дубовік, не звяртаючы ўвагі на Лопуха, кажа брыгадзіру:

— На сёмую гадзіну раніцы запрагай.

Крукоўскі зноў лісліва, нібы апраўдваючыся перад Рыгорам, кажа напаўголаса, нахіліўшыся да яго:

— Не сярдуй, родны. Не маю права. Закон суровы, браток!..

Рыгор моцна б’е нагой па пустым вядры, што стаіць ля яго. Вядро са звонам пакацілася. Рыгор, раз’юшаны, ідзе да стайні. Пакрыўджаны да глыбіні душы, ён крычыць:

— Усё роўна не ўтрымаеце! Уцяку! — ён злосна шпурнуў убок шчотку, якую трымаў у руцэ. — Падавіцеся вы з вашай работай, жываглоты! Цьфу! — ён сярдзіта сплюнуў у бок Дубовіка, ветэрынара і Крукоўскага.

Вечар. Вясковая вуліца. У цёплым паветры, над садамі, гародамі, разлілася пяшчотная млявасць. Незвычайная цішыня пануе навокал. Такая цішыня бывае толькі вясной, калі наліліся сокам бярозы, калі квітнеюць сады, а на песціках кветак ужо набракае завязь, каб потым разрасціся ў сакавітыя плады. Цішыню парушае салаўіны хор, што далятае з зараснікаў на возеры. Салаўі будуць спяваць усю ноч аж да самага золку, гэта будзе іх ноч, салаўіная ноч кахання…

У такія вечары нудзіцца дзявочае сэрца…

Па вуліцы ўздоўж плота, якога не відаць з-за навіслых галінак, не спяшаючыся ідзе Марына. Яна адхіляе вецце, што звісае над самай сцежкай, і слухае салаўёў. На яе летуценным твары блукае ўсмешка… У сэрцы дзяўчыны квітнее май, яна чакае нечага хвалюючага, яшчэ не зведанага, незвычайнага… У квецені садоў, у млявым паветры, у прыемным паху, што ішоў ад лесу і палёў, у салаўіных спевах ёй мрояцца пяшчотныя вочы, прыгожы твар і дужая зграбная постаць абранніка яе сэрца… Рыгора.

Работнікі сельсавета разам з Дубовікам знайшлі сляды шкодніцтва ў калгасе.

Даволі прасторнае памяшканне сельсавета. Ля сцяны стаіць столік. Над ім вісяць тэлефон і некалькі плакатаў. Са столі звісае газавая лямпа.

За столікам сядзіць стары — сакратар сельсавета. Перакінуўшы на лічыльніках костачку, ён глядзіць на вынік і кажа:

— Трыста пяцьдзесят дзевяць… — запісвае ў сшытак. — А па аднаасобным сектары, — кажа ён самому сабе, — на кожны двор прыпадае…

Стары яшчэ перакінуў некалькі костачак. Ён працуе.

Насупраць сакратара за такім жа столікам, як у яго, сядзіць жанчына і нешта піша.

— А як жа зробім са «Шляхам сацыялізму»? Дамо ім плугоў ці не? — не перастаючы пісаць, пытае яна старога.

Сакратар падняў галаву.

— Безумоўна, трэба… — сказаў ён і спахапіўся: — Во ядрона корань, зноў збіўся!

У сельсавет імкліва ўваходзіць Дубовік. Ён вельмі ўсхваляваны. У руках яго папера. Нават не прывітаўшыся, ён з ходу пытае:

— Дзе старшыня?

— А-а, Дубовік! — радасна ўсклікнула жанчына. — Вось добра! Пазычыш пяток плугоў «Шляху сацыялізму»?

— Ідзі да чортавай матары з плугамі! — злосна кідае Дубовік. — Дзе старшыня?!

— Адурэў… — пакрыўджана паціснула плячамі жанчына.

Сакратар адсунуў убок лічыльнікі, зняў акуляры і пытае:

— А што здарылася?

Размахваючы ў паветры паперай, Дубовік са злосцю крычыць:

— У мяне ў калгасе шкодніцтва! Сволачы!.. Коней бітым шклом кармілі!

Сакратар зноў надзеў акуляры.

— Хто… Васька? — ці то спытаў стары, ці то сказаў пераканаўча.

— Не, Таська! — перадражніў яго Дубовік.

З суседняга пакоя выйшаў старшыня сельсавета.

— Чаго крычыш?

— А як жа не крычаць? — абураецца Дубовік. Ён працягвае старшыні паперу. — Вось, чытай! Адказ ветэрынара!

Старшыня чытае:

— «Падеж коней в колхозе «Красный лог» является следствием примешивания в корм битого стекла. Основание: анализ бактериологической лаборатории».

Старшыня вяртае Дубовіку заключэнне.

— Вось табе і на… — разгублена гаворыць ён.

— Ваську трэба арыштаваць. Зараз жа, — рашуча гаворыць Дубовік.

Старшыня кіўнуў у знак згоды і звяртаецца да сакратара:

— Ану, па міліцыянера!

Той, зняўшы акуляры, апранае пінжак і хуценька выходзіць.

Марына з кветкай у руках ідзе па вуліцы. Апынуўшыся за ваколіцай, яна ідзе паўз гароды, якія спускаліся ўніз да возера. Зарослая травой сцяжынка вывела яе да самай вады.

Ля берага стаіць на прычале лодка, яна як застылая на нерухомай вадзе ў сінім вячэрнім змроку. Марына падышла да яе і села на борт.

Тут, ля самага возера, салаўіны хор гучаў больш урачыста. Марына затаілася, каб не патрывожыць птушак у зарасніку, бо ён зусім блізка. Зачараваная, яна слухае. А наўкол такая прыгажосць!.. З вады ледзь прасвечваюцца зялёныя гарлачыкі на доўгіх сцяблінах. Угрэўшыся днём на сонейку, яны схаваліся на ноч пад вадой. Ля самага берага спачывае чарот. Заўсёды шумлівы, ён стаіць ціха, нават не зварухнецца: ветрык адгуляў сваё і недзе спіць у вербалозе. Ніцая вярба стомлена схілілася над возерам, акунуўшы ў ваду сваё вецце… А далей ад берага па нерухомай цёмнай роўнядзі нібы хтось раскідаў кучаравую воўну — гэта аблокі адлюстраваліся ў возеры. А вось і месячык ледзь абазначыўся ў небе, вузенькім серпікам ён павіс над вадой. Цішыня! Толькі заліваюцца салаўі…

Раптам Марына пачула яшчэ адну песню. Дзяўчына ўглядаецца ў водную далячынь. Там плыве лодка. Ад яе далятае песня.

То не ў рэчцы чарот нахіляецца,
гэта дзеванька жне, надрываецца…

Спявалі дзяўчаты. Лодка ўсё бліжэй, бліжэй, яна плыве ўздоўж берага.

Гэта дзеванька жне, надрываецца…

Марына ўстае і махае сяброўкам рукой.

— Дзяўчаты, вы куды?

— Катаемся!

— Вазьміце мяне!

Дзяўчаты падплылі да берага. Марына ўскочыла ў лодку і ледзь яе не перакуліла.

— Асцярожна! — смеючыся, крычаць дзяўчаты. Сяброўка падала Марыне руку, каб яна не ўпала.

Лодка адплывае ад берага.

У гэту ціхую вясновую ноч перад выхадам у поле не спалася калгаснікам. Не спалася і брыгадзіру Антону Крукоўскаму.

На вышках у пуні спіць у саломе Рыгор. Раптам пачуўся нейкі стук. Рыгор прачнуўся. Прыслухаўся — нехта паціху стукае ў заднюю сцяну пуні. Рыгор асцярожна злазіць па лесвіцы ўніз і падыходзіць да сцяны.

На дварэ ля сцяны пуні стаіць Крукоўскі. Азіраючыся па баках, ён праз шчыліну ціха кліча:

— Лапух!.. Лапух! Спіш? Не спі, браток!

— Чаго? — пытае напаўсонны Рыгор.

— Уцякаць трэба! — паўшэптам кажа Крукоўскі.

Рыгор усё яшчэ не можа адагнаць ад сябе сон.

— Хто гэта гаворыць?

Крукоўскі хапатліва зашаптаў:

— Свой… Калі хочаш жыць, бяжы!.. Суровы цяпер суд!.. Бяжы, Лапух!

Рыгор не можа зразумець, хто там за сцяной шэпча і што ад яго хочуць.

— Як жа бегчы? — спрасонку пытае ён.

— Ідзі да варот, я адчыню, — зноў пачуў ён шэпт.

Сельсавет. За столікам ля тэлефона на месцы сакратара сядзіць міліцыянер. Перад ім на краёчку табурэткі згорбіўся чалавек у кепцы. Гэта былы конюх Васька. За яго спіной стаяць Дубовік, стары-сакратар і калгаснікі. Ад Ваські хочуць прызнання: хто падмешваў бітае шкло коням у корм.

— Ну? — чуецца грозны голас.

Спалоханы Васька ледзь прыўзняў галаву і заканькаў:

— Нічога не ведаю… Далібог!.. — ён баязліва азіраецца, як зацкаваны воўк, каб знайсці якога-небудзь паратунку, але не знаходзіць яго. І тады Васька з адчаем зірнуў на Дубовіка і кажа: — Таварыш старшыня! Ды вы запытайцеся ў Антона Крукоўскага!.. Ён жа ўсё ведае… Ён можа пацвердзіць…

Ля варот пуні, абапёршыся на вінтоўку, дрэмле Лёшка. Да яго падыходзіць устрывожаны Паўлюк і тузае за плячо.

— Лёшка!.. Далібог бачыў!.. Сваімі вачамі бачыў!..

Лёшка, схамянуўшыся, ускочыў на ногі і ўскінуў напагатоў вінтоўку.

— Каго бачыў? — спалохана пытае ён.

Паўлюк паказвае кудысьці ўбок.

— Нейкі чалавек каля пуні хаваецца… — паўшэптам кажа ён.

— Чужы?

— Ага!

— Пойдзем паглядзім! — ваяўніча кажа Лёшка.

Яны пайшлі за пуню.

Да варот пуні крадком, азіраючыся па баках, падыходзіць Крукоўскі. Ён ціха адчыняе вароты. З пуні выходзіць заспаны Лопух. Крукоўскі злёгку штурхнуў яго ў спіну і шэпча:

— Бяжы хутчэй!

Рыгор павярнуўся на шэпт, каб паглядзець, хто яго вызваліцель. Ён углядаецца ў твар свайго дабрадзея і пры месячным святле пазнае яго.

— Крукоўскі! — усклікнуў здзіўлена Рыгор.

— Я, я… — незадаволена пацвердзіў той, азіраючыся. — Праз агароды да возера бяжы!..

Рыгор стаіць, яму яшчэ няўцям, што адбываецца.

І што за людзі? Ніякай рады не дасі. Старшыня конюхам робіць, а брыгадзір уцякаць падбухторвае. Ці ж гэта брыгадзір?.. Не, тут нешта не так. І навошта ўцякаць Рыгору? Суд разбярэцца, і ён вернецца ў калгас. Старшыня ж прыхільна ставіцца да яго, Рыгор гэта адчуў. А калі ён збяжыць — значыць, вінаваты!.. Не, Крукоўскі нешта благое задумаў. Ды і як жа яму без Марыны? Апошні час Рыгор толькі і трызніць дзяўчынай, нават сніць яе… Не, ён не хоча бегчы адсюль. Ды і куды? Навошта?..

— Дзіўна! — кажа Рыгор самому сабе. Крукоўскі зноў нецярпліва яго падштурхнуў.

— Думаць няма калі… Чуеш? Ідуць! Бяжы! — устрывожана зашаптаў ён.

Абодва, прыгнуўшыся, паспешна разбягаюцца ў розныя бакі.

Да варот вяртаюцца Лёшка з Паўлюком. Лёшка садзіцца на сваё ранейшае месца і ставіць паміж ног вінтоўку, абапёршыся на яе рукамі.

— Бачыў, бачыў!.. — сярдзіта прабірае ён Паўлюка. — Ні чорта ты не бачыў! Здалося табе!

Паўлюк азіраецца наўкол.

— Ды не здалося!.. Бачыў! — таўчэ ён сваё.

Лёшка пачынае злаваць:

— Ну, а дзе ж ён?!

Паўлюк, адступіўшы на некалькі крокаў, вінавата пацiснуў плячамі.

— А я ведаю?

Лёшка з’едліва дражніць Паўлюка:

— Ба-а-ачыў!..

Паўлюк, прыціснуўшы рукі да грудзей, памкнуўся яшчэ нешта сказаць, але Лёшка і слухаць яго больш не хоча.

— А ідзі ты!… — сказаў ён з прыкрасцю і адвярнуўся.

Паўлюк, яшчэ раз азірнуўшыся па баках, адыходзіць.

Васька, адчуўшы, што супраць яго няма ніякіх доказаў, асмялеў і больш упэўнена стаў націскаць на сваю невінаватасць:

— Ды няхай мяне гром заб’е, калі я што-небудзь ведаю! Ды я ж…

Васька раптам анямеў, так і застаўся сядзець з разяўленым ротам — перад ім стаяў Лопух.

Узрушаны Рыгор уляцеў у сельсавет без шапкі, раскудлачаны, у расшпіленай кашулі. Яшчэ толькі ступіўшы на парог, ён закрычаў, убачыўшы Дубовіка:

— Змітро Лявонавіч!..

__ Ты як сюды трапіў? — перабівае яго здзіўлены старшыня.

Рыгор паказвае рукой кудысьці ўбок і, не аддыхаўшыся пасля шпаркага бегу, кажа:

— Крукоўскі выпусціў… каб уцякаў…

Міліцыянер ускочыў з месца. Усе замітусіліся ў паніцы. Хмуры Дубовік падышоў да Рыгора і з недаверам пытае:

— Крукоўскі?

Рыгор хоча нешта сказаць, але раптам заўважае чалавека ў кепцы, што сядзіць на табурэце. Рыгор уважліва ўглядаецца ў яго і, здзіўлены, крычыць:

— Ды гэта ж ён!

— Хто? — спытаў старшыня, нічога не зразумеўшы.

Рыгор падыходзіць бліжэй да Ваські. Той, спалоханы, адвярнуўся, хаваючы твар.

— Гэта ён з крадзеным канём быў! — кажа Рыгор.

— А ты не блытаеш? — з сумненнем пытае Дубовік.

— Ды ён! — ужо зусім упэўнена кажа Рыгор. Ён падышоў да Ваські ўшчыльную, узяў яго за рукаў і падняў з табурэткі. — Я яго бачыў!..

Раптам трывожна забіў звон. Усе кінуліся да вокнаў. За дахамі хат чырванее зарыва. Па вуліцы бягуць людзі.

У лодцы напалоханыя дзяўчаты. Яны пачулі звон і, ускочыўшы на ногі, трывожна аглядаюцца.

— Ой, дзеванькі!.. Гарыць! — закрычала адна дзяўчына, паказаўшы рукой у бок зарыва.

— Дзе гарыць?

— Вунь, Церахоўка гарыць…

Марына глядзіць на зарыва.

— Ды не Церахоўка, а наш калгас! — раптам закрычала яна і рашуча ўзялася за вёслы. Моцна заграбаючы адным вяслом, Марына павярнула лодку да берага.

— Хутчэй грабі! — падганяюць яе дзяўчаты.

За садамі шугае агонь.

Прысеўшы ля вады на кукішкі, Крукоўскі старанна адмывае рукі ад сажы. Да яго з усіх ног бяжыць Паўлюк.

— Антось!.. Антось!.. — спалохана крычыць ён яшчэ здалёк.

Крукоўскі, спужаны яго крыкам, павярнуўся і дапытліва глядзіць на Паўлюка. Той падбягае, цяжка дыхаючы.

— Бяда, Антось…

Крукоўскі баязліва азірнуўся.

— Цішэй, дурань! — сказаў злосна.

Паўлюк, таксама баязліва азірнуўшыся па баках, выгукнуў адным дыхам:

— Лапух не ўцёк! Ён разам з імі!

Крукоўскі як апараны ўскочыў на ногі і схапіў Паўлюка за штрыфелі пінжака.

— Не ўцёк?! — злосныя вочы свідравалі хлопца.

— Не… — разгублена адказаў ён. Потым рэзка адхіліўся, каб вызваліць свой пінжак з учэпістых рук брыгадзіра.

— Эх, сволач! Загубіў усіх! — скрозь зубы цэдзіць Крукоўскі і раз’юшана трасе кулаком. — Ну, а коні, коні як?! — трывожна спытаў ён.

— Усіх вывелі… — у роспачы адказаў Паўлюк, але тут жа радасна дадаў: — А канюшня згарэла!

Крукоўскі неяк абмяк і безнадзейна махнуў рукой.

— Уцякаць, ратавацца трэба… — сказаў ён змрочна.

Ён кінуўся да лодкі, на якой зусім нядаўна сядзела Марына, ускочыў у яе і схапіў вясло, што ляжала на дне. Паўлюк нама-

гаецца адчапіць ланцуг ад кала, да якога прывязана лодка, але гэта яму не ўдаецца.

— Рві з колам!.. — злосна сіпіць брыгадзір.

Той паднатужыўся і вырваў кол разам з ланцугом, кінуў усё ў лодку. Хуценька адпіхнуў яе ад берага і ўскочыў сам.

Лодка адплывае.

Амаль у той жа час на бераг прыбеглі Рыгор Лопух, Лёшка, сакратар сельсавета і калгаснікі. Убачыўшы ўцекачоў, усе разам закрычалі:

— Глядзі, браточкі! Гэта яны!

— Уцякаюць!

Лёшка ўскінуў вінтоўку і стрэльнуў у бок уцекачоў. Стары-сакратар ухапіўся рукамі за вінтоўку і цягне яе да сябе.

— Ты што, здурэў?!

Той, не аддаючы вінтоўку, спагадліва суцяшае старога:

— Ды я ў паветра! Трымай! — ён аддае вінтоўку напалоханаму сакратару.

Крукоўскі з усяе сілы налёг на вясло. Паўлюк, седзячы на карме, перахіліўся цераз борт і сутаргава падграбае рукой замест другога вясла.

Насустрач ім плыве лодка з дзяўчатамі, але яна крыху ўбаку і яшчэ далёка.

Рыгор глядзіць на лодку з уцекачамі, якая ўсё далей і далей адплывае ад берага. Ён хвалюецца.

— Уцякаюць… Ух ты, скажы!.. Лодка дзе? — азіраецца ён па баках.

Да яго падбег узрушаны Лёшка. Ён гатовы дапамагчы Рыгору, але што тут зробіш, калі няма на чым іх дагнаць!

— Лодкі няма… няма… — у роспачы паўтарае ён.

Стары-сакратар, абапіраючыся на Лёшкаву вінтоўку, пільна ўглядаецца ў бок уцекачоў і раптам крычыць:

— Глядзіце! — ён паказаў рукой. — Вунь дзеўкі на лодцы!

Лёшка прыклаў далоні да рота і на ўсю моц крычыць:

— Дзеўкі!.. Дзеўкі!..

— Дзеўкі!.. — разам з ім крычыць і Рыгор. — Трымайце падпальшчыкаў!

Марына, пачуўшы з берага галасы, павярнулася — і ўбачыла ўцекачоў. Налёгшы на вёслы, яна скіравала сваю лодку ім напярэймы.

Лёшка не можа стрымаць свайго хвалявання.

— Уцякуць! — крычыць ён.

Рыгор, крыху супакоіўшыся, сказаў упэўнена:

— Не ўцякуць.

Абодва сочаць за тым, што адбываецца на возеры.

А лодкі тым часам хутка збліжаліся.

Крукоўскі позна заўважыў лодку дзяўчат. Ды ці далёка ўцячэш з адным вяслом! Каб не стукнуцца, ён перахіліўся цераз борт і, што ёсць сілы, шпарка грабе, намагаючыся адвярнуць убок нос сваёй лодкі. Але не разлічыў. Яго лодка лёгкая і ад крутога павароту перакульваецца. Брыгадзір і Паўлюк апынуліся ў вадзе.

Крукоўскі падплыў да лодкі дзяўчат і ўчапіўся за борт. Марына, убачыўшы гэта, кінула вёслы, схапіла яго за каўнер і акунула ў ваду. Той вырываецца. Але дзяўчаты кінуліся ёй на дапамогу. Паўлюк крыху ўбаку, ён з апошніх сіл трымаецца на вадзе. Ён і Крукоўскі, захлынаючыся, спалохана і бездапаможна б'юць рукамі па вадзе, каб не патануць.

Як па камандзе, нават не распрануўшыся, Рыгор і Лёшка кідаюцца ў ваду і плывуць да дзяўчат. За імі — калгаснікі.

Цяжка дыхаючы, Лёшка і Лопух цягнуць з вады напаўжывых брыгадзіра і Паўлюка. Дзяўчаты падганяюць іх парожнюю лодку да берага.

Узбуджаныя, але задаволеныя калгаснікі, цесным гуртам акружыўшы ўцекачоў, ідуць па дарозе ў вёску. Пад іх пільным вокам крочаць мокрыя і скалелыя Паўлюк і Крукоўскі.

Усе ідуць у сельсавет.

Сонечная раніца. На дварэ ля пуні-цялятніка Марына корміць цялушак. Тыя ўткнуліся пысамі ў кармушку. Марына пяшчотна гладзіць іх.

За плотам па дарозе едуць калёсы, на іх сядзяць пад канвоем міліцыянера Крукоўскі, Паўлюк і Васька. За гэтымі калёсамі едуць яшчэ адны, на іх, падганяючы лейцамі каня, сядзіць Дубовік, а плячамі да яго, звесіўшы ногі з калёс, сядзіць Рыгор і глядзіць назад, на дарогу, сумным позіркам праводзячы хаты, гароды, сады чужой вёскі, дзе ён так нагараваўся, але якая нечым стала яму такой блізкай і роднай!

Марына, убачыўшы гэты незвычайны абоз, падышла да плота. Калі калёсы з Лопухам параўняліся з ёю, старшыня крыху прытрымаў каня.

— Ужо едзеце? — ветліва ўсміхаючыся, спытала Марына.

Рыгор, убачыўшы дзяўчыну, не змог стрымаць шчаслівай усмешкі.

— Так трэба! — крычыць ён радасна і, кіўнуўшы на Дубовіка, растлумачыў: — Старшыня кажа — трэба!

— Трэба, трэба! — усміхаючыся, пацвердзіў Дубовік. Ён зухавата падміргнуў Марыне: — Мы хутка вернемся!.. Паехалі!

Старшыня ўзмахнуў лейцамі. Коні пабеглі шпарчэй. Калёсы весела затарахцелі па дарозе, яны ўсё далей і далей…

Марына стаіць ля плота. Рыгор, радасна ўсміхаючыся, махае дзяўчыне рукой.

— Быва-а-ай!.. — крычыць ён здалёк.

У небе свяціла ўрачыстае сонца. Яно абяцала пагодны дзень…

1931–1933

ШУКАЛЬНІКІ ШЧАСЦЯ

З многіх раёнаў Савецкага Саюза, з-за рубяжа на Далёкі Усход, на шырокія прасторы багатай тайгі, на берагі Амура, у Бірабіджан пацягнуліся працоўныя яўрэі-перасяленцы.

Едзе ў савецкі Бірабіджан і сям'я старой Двойры, якая блукала па свеце, некалі пакінуўшы яўрэйскае мястэчка ў былой мяжы аселасці вялікадзяржаўнай Расіі.

Мора. Ідзе параход. Цяжкімі густымі глыбамі сцелецца над вадой цёмная заслона туману. Тужліва плача сірэна, яна то гучнее, то замірае недзе ўдалечыні… Трывожна б'е звон. Павольна паўзе параход скрозь непранікальную завесу туману.

І раптам урачыста загуў параход. Туман рассеяўся. І, нібыта радуючыся вызваленню з цемры, радасна зайграла сонца, адбіваючыся ў металічных частках парахода.

Пасажыры згрудзіліся ля борта. Малады жаночы голас спявае сумную яўрэйскую песню. На карме сярод клункаў і чамаданаў сядзяць старая Двойра і Бася. Двойра нешта вяжа. Лёва і Роза, стоячы на палубе, глядзяць у бінокль. (Бася, Лёва і Роза — дзеці Двойры.) Каля іх на трапе з сумным выглядам сядзіць маленькі, мізэрны Піня. Гэта муж Басі.

Калі песня скончылася, Піня нудным голасам зацягнуў сваю:

Куды едзем?.. Е-едзем, едзем…
Можа быць, даедзем?

Ён аглядаецца, заўважае паблізу на лаўцы пасажыра з часопісам у руках і звяртаецца да яго:

— Скажыце, калі ласка, колькі, — прыблізна, вядома, — колькі можа каштаваць такі параход?

Пасажыр здзіўлена пацісnуў плячыма, адказвае:

— Не ведаю. Вы што, хочаце купіць?

Піня робіць рукой няпэўны жэст.

— Не, так проста. Цікава, — адказаў ён і адвярнуўся.

Піня задумліва глядзіць на ваду. Ён адзін са сваімі думкамі і, падпёршы галаву рукамі, ціха напявае:

Едзем, едзем… едзем, едзем,
не даедзем, пераедзем…
е-е-едзем… е-едзем,
а куды?.. навошта?..

Тужлівая песня Піні раздражняе Лёву.

— Піня, перастаньце ныць. Вы мне перашкаджаеце думаць.

— Цікава, аб чым гэта вы можаце думаць? — пытае Піня.

— Я думаю, куды б вас прыстасаваць? Хоць да якой-небудзь працы! Га?

Піня фанабэрыста глядзіць на Лёву.

— Дарэмна. Працаваць будзеце вы. — Падумаўшы, Піня дадаў: — І Роза.

Роза, адарваўшыся ад бінокля, паварочваецца да Піні, здзіўлена глядзіць на яго.

— А вы? — пытаецца Лёва.

Піня стукае пальцам па сваёй галаве.

— У мяне галава, і аба мне не турбуйцеся, сёе-тое будзем там рабіць.

Лёва смяецца.

— Піня! На новай радзіме старымі звычкамі не пражывяце! — сярдзіта кажа Роза.

— Цікава! А калі мне па старой звычцы кожны дзень хочацца есці? — Піня незадаволена глядзіць на Розу.

Тая адвярнулася, не жадаючы працягваць размову. Зноў глядзіць у бінокль.

Бася просіць Двойру:

— Мама, скажыце Розе, каб яна не прыставала да Піні.

— Дзеці, досыць сварыцца, кіньце старыя спрэчкі. Усім будзе добра, — прымірыцельна кажа Двойра.

Задаволены Піня падсаджваецца да Басі і з удзячнасцю гладзіць яе руку.

Лёва, убачыўшы гэта, з’едліва кажа:

— Прыемна глядзець… Ціхая, дружная сям’я.

— Лёва, перастань! Ты яшчэ хлопчык, — незадаволена кажа Двойра.

Басавіта загуў гудок, абвяшчаючы аб хуткім прычале. Замітусіліся пасажыры на палубе. Замітусілася і сям’я Двойры,

збіраючы клункі і чамаданы. Зноў гудок. Густы дым ляціць з трубы парахода…

…Густы дым ляціць з трубы паравоза. Па сібірскіх прасторах імчыцца пасажырскі састаў. Мільгаюць за акном тэлеграфныя слупы, таежныя вёсачкі, грымучыя рэкі, а далей — праплываюць палі і незвычайнай прыгажосці паўночныя краявіды: на горных схілах лясныя масівы, у суровым маўчанні застылі панурыя сопкі з беласнежнымі шапкамі, цямнеюць таежныя далі на адгор'ях скалістай грады… А калі пацямнеў гарызонт і на неба выйшлі халодныя зоркі, раптам за паваротам, з-за скалы адкрылася аграмаднае возера — магутны прыгажун Байкал.

Доўга ішоў цягнік па беразе возера ўздоўж спакойнай, задумлівай вады.

У калідоры вагона, каля купэ, у якім размясцілася сям'я Двойры, стаіць сярэдніх гадоў чалавек у пенснэ і капелюшы. Ён іграе на кларнеце сумную мелодыю. Пасажыры моўчкі слухаюць.

Піня сядзіць у купэ на верхняй лаўцы, склаўшы ногі патурэцку. Глядзіцца ў люстэрка, прымярае новы капялюш. Пасажыр, які сядзіць пад ім, чытае ўголас газету:

— «У Бірабіджане на рацэ Сутары калгаснік Кац з калгаса “Дэр Штэрн”[1] знайшоў самародак золата вагой 800 грамаў».

Піня ўважліва слухае. Ён кладзе ўбок капялюш, злазіць з лаўкі і прысаджваецца побач з пасажырам.

— Я ізвіняюсь, прачытайце яшчэ раз гэта месца, — просіць Піня.

— «У Бірабіджане на рацэ Сутары калгаснік Кац з калгаса «Дэр Штэрн» знайшоў самародак золата вагой 800 грамаў», — зноў прачытаў пасажыр.

Піня ўсхваляваны. У яго заклапочаны выгляд. Ён падымаецца, потым зноў садзіцца.

— Так-такі знайшоў?

— Ну да, знайшоў…

— Знайшоў золата… Цікава!.. Дзякуй! — падзякаваў ён пасажыру.

Плача кларнет. Бася задумліва глядзіць удалечыню, слухае. Заміраюць апошнія гукі. Кларнетыст укладвае інструмент у футляр. Бася звяртаецца да яго:

— Вы добра іграеце. Вы ігралі «Плач Ізраіля»[2]?

— Так, «Плач Ізраіля»… на берагах Амура, — з сумам іранічна адказаў кларнетыст.

Піня здзіўлена глядзіць на яго.

— Вы былі ў Бірабіджане?

Кларнетыст паправіў пенснэ.

— Быў. А вы думалі, там усе толькі радуюцца? — кажа ён, павярнуўшыся да Басі. — Шчасце, што вырваўся.

— Чаму? — усё гэтак жа здзіўлена пытаецца Піня.

— Няўжо ў Бірабіджане гэтак дрэнна? — недаверліва спытаў Лёва.

На верхняй лаўцы ляжыць Натан, ён грызе яблык. Прыслухаўся да размовы.

Кларнетыст глядзіць на Піню.

— Мне падабаюцца гэтыя яўрэйскія пытанні «чаму»… Таму што я не дурань. Карчаваць тайгу, карміць сваёй крывёю машку і камароў і чакаць, пакуль цябе разарве тыгр? Не, дзякуй!

Піня, Бася і іншыя слухаюць. Лёва сядзіць засмучаны.

Піня ўзбуджаны ўскоквае з месца.

— Нішто сабе радзіма! Толькі тыграў мне не хапала!.. Роза, што ты на гэта скажаш?

— Не бойся, Піня. Горш, чым у Палесціне, нам не будзе.

Кларнетыст здзіўлена пляснуў рукамі.

— Дык вы едзеце з Палесціны?.. А чым вам там было кепска?

Піня загаварыў паспешліва, з ноткамі іроніі:

— Там? Вельмі хораша! Проста цудоўна! Паветра добрае, шмат сонца, я знаю… Можна маліцца!

— Так, але работы там няма, — сумна дадала Роза.

Натан саскочыў з лаўкі.

— Не верце яму, — ківае ён на кларнетыста. — Таварышы, што кажа наша партыя? Яна кажа: працуй — і ты будзеш шчаслівы. Хто не ведае цяжкасцяў — той не ведае радасці. Будзеце працаваць у Бірабіджане — і будзе вам добра. Вы прыязджайце ў наш калгас. Вы ўбачыце там сапраўднае працоўнае жыццё.

— У які? — пытаецца Роза.

Натан павярнуўся да яе.

— Калгас «Ройтэ Фелд»[3]! У нас большасць прыезджых з-за мяжы. Я там старшыня.

Кларнетыст зняў шляпу, з усімі раскланьваецца і з іроніяй кажа:

— Яўрэі, да пабачэння. Будзе ў Бірабіджане добра — пішыце. Я прыеду.

Лёва, зрабіўшы рукой развітальны жэст, кажа з той жа ироніяй:

— Да пабачэння! Чакайце пісьмаў. Заказныя!.. Не, тэлеграму-маланку!.. Бачылі? Прыедзе, калі будзе добра! Басяк!

Цягнік улятае ў тунель.

Перасяленчы пункт. Зала чакання. На лаўцы сядзяць Двойра, Бася, Роза і Піня. Выгляд ва ўсіх стомлены.

— Ах, дзеці, дзеці!.. — гаротна ўздыхае Двойра.

— Што з табой, мамачка? — спачувальна пытае Бася.

— Мама, не трэба сумаваць, — суцяшае Роза.

— Ці будзе нам у Бірабіджане добра?

— Будзе, мамачка, будзе, — запэўніла Бася.

Наморшчыў лоб, аб нечым засяроджана думае Піня.

— Так, куды ж мы едзем? — пытаецца ён.

— Зноў! Мы едзем у калгас «Ройтэ Фелд», — кажа Роза.

— У калгас «Ройтэ Фелд»? — зноў спытаў Піня.

— Піня, уся сям'я едзе, — умяшалася Бася.

— А дзе будзем жыць?

— Натан жа сказаў, у бараку, — ужо раздражнёна адказала Роза.

— У бараку? — незадаволена здзівіўся Піня.

— Так.

— І колькі?

— Два месяцы.

— І толькі?.. Мала… Але я яшчэ не рашыў!

Піня падымаецца і ідзе да газетнага кіёска. Бярэ газету.

— Колькі?

— Бясплатна.

— А гэта? — Піня бярэ нейкую брашуру.

— І гэта.

— Цікава!

Адышоўшы ад кіёска, Піня прысаджваецца на лаўку. Бегла прагледзеўшы газету, ён сядзіць, заклапочана азіраючыся па баках, быццам кагосьці выглядае.

З кабінета старшыні выходзіць сакратар. Гледзячы ў спіс, ён называе прозвішчы:

— Рувім Навумаў з Оршы. Абрам Вока з Гомеля!

Выкліканыя праходзяць у кабінет.

Як доўга цягнецца час! Ужо ўвайшлі да старшыні і выйшлі перасяленцы з Ленінграда, з Кіева, з Польшчы. І нарэшце:

— Мойша Сандлер з Тамашпаля, Двойра Бер з сям'ёй з Палесціны!

Двойра, Роза, Лёва і Бася ўваходзяць у кабінет. Падышоўшы да стала, за якім сядзіць шмат людзей, у тым ліку і Натан, Роза першая падае дакументы.

Піня не спяшаецца ў кабінет, ён нервова і з тым жа заклапочаным выглядам усё шукае кагосьці вачыма. Нарэшце ён заўважае чалавека з газетай, які сядзіць паблізу ад яго. Па ўсім відаць, што гэта мясцовы жыхар. Піня падыходзіць да яго.

— Я ізвіняюсь, скажыце, калі ласка, калгас «Ройтэ Фелд» не далёка ад таго месца, дзе знайшлі золата?

— Амаль побач, — адказаў той.

— Значыць, там таксама можна знайсці золата? — з надзеяй пытае Піня.

— А чаму не? Знаходзяць жа людзі… — пацiснуўшы плячыма, раўнадушна сказаў чалавек, не адрываючыся ад газеты.

— Знаходзяць!.. Правільна!.. Дзякуй! — Піня з удзячнасцю паціскае незнаёмцу руку.

Размахваючы газетай, распіхваючы ўсіх локцямі, Піня радасны бяжыць па зале да дзвярэй з шыльдай «Старшыня».

Уляцеўшы ў кабінет, ён рашуча, ні на каго не гледзячы, накіроўваецца да стала старшыні перасяленчага пункта і заяўляе:

— Мы едзем у калгас «Ройтэ Фелд», і толькі ў «Ройтэ Фелд»! Мы будзем сеяць, карчаваць, я знаю, працаваць…

— Добра. Але чаму іменна ў «Ройтэ Фелд»? — перабіў Піню старшыня.

— У нас там… старыя знаёмыя. — Піня з хітраватай усмешкай кіўнуў на Натана, які сядзеў за сталом.

Сусед Натана імкліва ўскоквае і абурана крычыць:

— Чаму ўсе хочуць толькі ў «Ройтэ Фелд»!.. Мне трэба закончыць дзве школы, швейную фабрыку!.. Я горад будую! А ён забірае ўсіх людзей…

Старшыня ўсаджвае яго на месца, па-сяброўску паклаўшы яму на плечы рукі.

— Не хвалюйся, Саламон. З Натанам мы дагаварыліся. Ён прышле табе на будоўлю калгаснікаў. Натан, ты згодзен?

— Згодзен, згодзен, — з усмешкай ківае галавой Натан.

— Колькі людзей ні прыязджае, а ўсё мала, — кажа старшыня. — Ну, едзьце ў «Ройтэ Фелд»! Шчасліва!

Двойра, Бася і Піня выходзяць з кабінета. Усе, апрача Лёвы, які спыніўся ля карты на сцяне. Да яго падыходзіць Натан. Ён абвёў на карце невялікі круг і кажа:

— Вось наш раён. Край цудоўны, а для паляўнічых — раздолле…

Твар у Лёвы свеціцца. Здаецца, яму падыходзіць гэты край.

На тысячы вёрстаў раскінулася неабсяжная тайга. Удалечыні на гарызонце курыцца, увесь у хмары, Хінганскі хрыбет. Глядзяць у вышыню калматыя сопкі, іх снежныя вяршыні асветлены сонцам. А ўнізе, у глухой, дрымучай тайзе — змрок. Цяжка прабіцца сонечным промням скрозь ліяны, што вяроўкамі-змеямі перавілі дрэвы, — японскі дуб, маньчжурскі ясень, кедры, піхты, лістоўніцы… Па такой тайзе хадзіць цяжка. Распадкі, засохлыя рэчышчы горных рэчачак, растучыя камяні, а трава — вышэй за пояс. Дый небяспечна ў лясных нетрах — зверыны многа. Затое паляўнічым здабычы навалам!

Тайгу аглушаюць гукі паляўнічага ражка. Гэта Карней прываблівае звера. Ён прымасціўся ў галінах стромкага ясеня, седзячы на яго тоўстых, моцных суках. Ясень стаіць на кручы. Зручна паляўнічаму: адтуль усё відаць, а цябе не бачыць ніхто. Час ад часу Карней перастае дудзець у ражок і прыслухоўваецца: ці не адгукнецца звер?

Раптам пачуўся лёгкі трэск. З лясных нетраў выбягае дзікая козачка, яна спыняецца ў траве і насцярожана застывае. Чуйнымі ноздрамі козачка ўцягвае паветра, стрыжэ вушамі, азіраецца па баках, паварочваючы сваю прыгожую галаву то ўправа, то ўлева: ці няма небяспекі? Ціха наўкол. Козачка скокнула з травы наперад.

Убачыўшы звера, задаволены Карней хутка ўскідвае на плячо вінтоўку, прыцэльваецца і націскае на курок — страшэнны выбух разарваў цішыню тайгі.

Успуджаная козачка робіць скачок убок і знікае. Толькі хвалі пайшлі па высокай траве ад яе імклівага бегу.

А выбухі адзін за адным калоцяць зямлю, быццам б'е цяжкая артылерыя.

Карней, незадаволены, апускае вінтоўку, глядзіць па баках, углядаецца ў нізіну (з кручы яе добра відаць), каб вызначыць, адкуль даносяцца выбухі.

Узрываюць у нізіне. Разам з зямлёй узлятаюць у неба векавыя дубы, вялізныя вываратні і з грукатам падаюць уніз.

Карней здымае ягдташ, павешаны на сук (у ім фазаны і рабчыкі), надзявае яго на плячо і спускаецца з дрэва.

Ён ідзе ў тайгу.

У нізіне ідзе раскарчоўка. Натан падпальвае запал. Людзі разбягаюцца. Выбух — слуп зямлі разам з вялізным карчом узляцеў у неба.

Заціснуўшы далонямі вушы, за кустамі сядзіць Піня. Ён уздрыгвае ад кожнага выбуху, разам з ім смешна падскоквае і яго рэдзенькая барадзёнка. Стоячы на каленях, глядзіць на Піню і ад усёй душы смяецца тоўсты Шлёма.

Адгрымелі выбухі. Цяпер можна прыступаць да справы. З кірхамі і піламі, сякерамі і лапатамі калгаснікі ідуць да карчоў. Людзі карчуюць уручную. А там, дзе не пад сілу рукам, карчуюць трактарамі. Коні цягнуць вялізныя вываратні з доўгімі, страшэннымі, вычварна сагнутымі карэннямі, падобнымі на шчупальцы спрутаў.

Да групы, у якой працуюць Натан, Бася і Шлёма, падыходзіць Роза. Яна вядзе за вуздэчку каня. Шлёма бярэцца за пастромкі і, прымацоўваючы да іх корч, улюбёнымі вачамі глядзіць на Розу.

Непадалёку ў другой брыгадзе працуюць Піня і Лёва. Піня амаль нічога не робіць: яму горача і камары дапякаюць. Роза бачыць, як скача Піня, адбіваючыся галінкай ад камароў. У яго злосны твар. Лёва таксама глядзіць, як скача Піня, і кажа з’едліва:

— Піня, вы што, балерына?

— Я не балерына, я катаржнік, — злосна адказвае Піня.

Роза смяецца. Узяўшы пад вуздэчку каня, яна вядзе яго да кустоў.

Ззаду цягнецца здаравенны корч.

Роза вядзе каня. З кустоў за ёй назірае Карней. Ён у накамарніку. Роза не бачыць Карнея, яна ідзе прама на яго. Спыніўшыся ля кустоў, адчапляе ад пастромкаў корч.

Карней расхінае кусты. Роза паварочваецца на шум — і спалохана адступае. Карней падыходзіць да Розы і здымае з сябе накамарнік — перад дзяўчынай стаіць дужы, станісты хлопец. З-пад лёгкага паляўнічага капелюша на яе глядзяць ласкава і дабрадушна вялікія шэрыя вочы.

Роза сарамліва ўсміхаецца. Карней, не спускаючы з яе зачараваных вачэй, кажа:

— Хараша дзеўка… Ух, хараша-а!

Ён падыходзіць бліжэй, аглядае яе твар, пакусаны камарамі, і сумна дадае:

— Аднак шкада мне цябе. Прападзеш.

— Чаму? — здзівілася Роза.

Карней матнуў галавой у бок тайгі.

— Не любіць тайга такіх… не прымае. Гарадская ты. Нежная дужа. А камар у нас лю-юты!

Карней дабрадушна смяецца. Ён падае Розе накамарнік.

— На, ад камароў ратавацца.

Роза прымае падарунак. Яна збянтэжана. Каб схаваць сваё хваляванне, бярэ за вуздэчку каня і вядзе яго назад. Карней пайшоў побач.

Лёва абсякае сякерай пень. Над ім са страшэнным гудзеннем хмарай носяцца камары. Ён раз-пораз хлопае сябе па лбе, шчоках, адбіваючыся ад назойлівых насякомых. Вось зноў камар сеў яму на шыю.

— Ох!.. Жяба!

Лёва хлопае сябе па шыі, знімае з яе расплюшчанага камара і акуратна кладзе на сярэдзіну пня. Прыцэліўся, узмахнуў сякерай — і ярасна яго рассякае.

На твары Лёвы зларадпасць і аблягчэнне. Ён зноў бярэцца за працу. Работа ў нізіне кіпіць. Вось і Бася ваюе з карчом, яна чапляе яго да трактара, на якім сядзіць Шлёма. Шлёма чакае. Ён глядзіць па баках — і бачыць Розу і Карнея, якія ідуць побач. Твар Шлёмы хмурнее. Ён глядзіць на іх насцярожана і засмучана.

Усе працуюць. Толькі Піня ўхіляецца ад працы. Ён нават не пераапрануўся. На ім гальштук і накрухмалены каўнерчык. Піня ходзіць па нізіне і нешта шукае. Вось ён падымае нейкі каменьчык, разглядае яго і кажа ў роздуме:

— Калгаснік Кац знайшоў золата… Дык чаму я не магу знайсці? Усё можа быць.

Піня хавае каменьчык у кішэню і ідзе далей. Заўважыў калгасніка, які сядзеў на пні і курыў (ён адпачываў ад працы), прысаджваецца з ім побач і кажа:

— Багатая краіна — Бірабіджан. Тут, кажуць, многа золата?

— Та-ак… — пацвердзіў калгаснік. — Сутарыйская капальня…

— Цікава, як гэта тут знаходзяць золата?.. Ні разу не бачыў, — перабіў яго Піня.

— Па-рознаму. З брыгадамі. У адзіночку…

— У адзіночку? — зноў перабівае калгасніка Піня. Ён адразу ажывіўся. — Але вось як гэта… у адзіночку?

— Вельмі проста. Бяруць посуд. Бяруць лапату. Ідуць на рэчку, капаюць, мыюць… — пачаў тлумачыць калгаснік, але Піня нецярпліва перабівае:

— І адразу знаходзяць?

Калгаснік усміхаецца і няпэўна разводзіць рукамі:

— Каму як пашанцуе!

— Так, канечне… — засмучана паківаў галавой Піня. — А вось Кацу яшчэ як пашанцавала… Цікава!

— У нас тут шмат цікавага.

Па прасецы ідзе Карней. Ён падыходзіць да Натана.

— Здарова!

— Здарова!

— Натан, а я да цябе па справе.

— Ну?

— Рыба пайшла… Рук не хапае. Дай людзей!

— А мы як?

— Карчоўка нікуды не дзенецца, а рыба чакаць не стане. Вось пуціну закончым і ўсім калгасам прыйдзем вам падсабляць. Хочаш — на карчоўку, хочаш — на ўборку. Га?.. Згодзен?

— Калі трэба?

— Хоць заўтра.

Натан нешта прыкінуў у галаве, згодна ківае.

— Добра, прыйдзем. Дапаможам. — Ён паглядзеў на неба. — Навальніца ідзе.

Чорныя хмары засцілаюць гарызонт, яны насоўваюцца ўсё бліжэй і бліжэй. Пацямнеў Хінганскі хрыбет: з-за хмар яго амаль не відаць. Карней і Натан глядзяць на неба. Бягуць над нізінай навальнічныя калматыя хмары. Шквал ветру са свістам абрынуўся на тайгу. Загайдаліся дрэвы, затрапятала лістота, гнуцца, ломяцца тонкія сцвалы — загула, застагнала тайга.

Натан азіраецца па баках.

— Канчай работу!— крычыць ён. — Канчай!.. Канча-а-ай!

Па ўсёй нізіне, як па ланцугу, панеслася: «Канчай!.. Канчай!..» Раптам стала цёмна, як адвячоркам. Крывая маланка перасекла неба. Са страшэнным грукатам і трэскам, быццам раскалолася неба, гром скалануў зямлю. І адразу ж моцны лівень абрынуўся на тайгу. Яшчэ больш раз’юшана вецер загайдаў дрэвы, ломіць, выкарчоўвае з зямлі, патокі ліўня прыгінаюць траву.

Людзі бягуць, абганяючы адзін аднаго. І здаецца — за імі гоніцца навальніца. Хвошча лівень, грукоча гром, бліскаюць маланкі.

Па вуліцах пасёлка бягуць Лёва, Бася, Роза, спераду ўсіх Піня. Яны ўбягаюць у трухлявы барак. Моцны ўдар грому быццам забівае за імі дзверы.

Скрозь дзіравы дах барака працякае вада. Яна залівае рэчы, цячэ на пасцель, на людзей. У бараку — патоп. Лёва і Роза пераносяць на сухія месцы няхітры хатні скарб. Двойра і Бася адсоўваюць убок ложак.

Дождж барабаніць па даху і шкле. У вокнах бліскаюць маланкі.

Піня сядзіць на цёплай пліце, скурчыўшыся ад страху і холаду. На яго галаву са столі капаюць цяжкія кроплі. Ён незадаволена бурчыць

— Цікавая радзіма!.. Упрошвалі… Прыязджайце… У Бірабіджан… Шчасце… Хараша!.. Вельмі хараша!

Лёва бярэ парасон, раскрывае яго і падае Двойры.

— Мамачка!.. Парасончык!

Лёва цалуе Двойру.

Двойра сумна сядзіць пад парасонам.

Глянуў на старую Двойру з парасонам Піня, з сарказмам вымаўляе:

— Нішто сабе кватэрка… Утульна! Дача!

Грымнуў гром. Піня спалохана ўцягнуў галаву ў плечы. Роза падыходзіць да Піні і глядзіць на яго з усмешкай: надта ж ён смешны і жаласны. Кажа з вясёлым гумарам:

— Піня, табе не холадна? Можа, падпаліць пліту?.. Ха-ха-ха-ха-ха!

— Смяецца!.. Яна яшчэ правая… Гэта ты нас сюды завяла! — раззлаваўшыся, крычыць Піня.

Маўклівая Бася не вытрымала:

— Піня, ну што ты крычыш? Табе горш за ўсіх?

Піня ўпершыню ўлавіў нейкія новыя ноткі ў голасе Басі.

— Бася?!.. — здзіўлена глядзіць ён на сваю жонку.

— Дзеці, навошта сварыцца?.. Бог ёсць і ён нам дапаможа, — прымірае іх Двойра.

Сціх вецер. Перастаў дождж. З-за хмар паказалася сонца.

Роза шырока расчыніла вокны і дзверы — сонца запоўніла барак. Роза, Бася і Двойра выносяць рэчы на двор для прасушкі.

Хмары паўзуць за Хінганскі хрыбет. На дрэвах, на траве, кустах зіхацяць на сонцы дажджавыя кроплі.

Піня выходзіць на двор. Жмурыцца ад яркага сонца і, нікога не саромеючыся, здымае з сябе вопратку. Застаўшыся ў споднім, развешвае на кустах мокрыя штаны, пінжак, каўнерчык і галь-

штук. Потым заходзіць за куст, на якім вісіць пінжак, і дастае з кішэні каменьчыкі, сабраныя ім у час карчоўкі. Разглядае іх, трэ пальцамі і, расчараваны, са злосцю шпурляе ўбок.

На двор прыходзіць Натан з групай калгаснікаў. Ва ўсіх сякеры, лапаты, пілы.

— З дожджычкам вас! — весела кажа Натан. Але адразу ж усмешка сыходзіць з яго твару. Ён глядзіць на рэчы, вынесеныя для прасушкі на сонцы.

— Ой-ёй-ёй!.. Як вы намоклі! Ай-яй-яй!.. Нічога. Хутка дабудуюць ваш дом. Пайшлі на працу! — звярнуўся старшыня да Розы. Яна вешала на вяроўку мокрую коўдру.

— Зараз пойдзем… Лёва! — кліча Роза.

Роза, Лёва і Бася бяруць лапаты. Распіхваючы калгаснікаў, да Натана падыходзіць Піня.

— Я ізвіняюсь… на карчоўку я не пайду! Дайце мне другую работу.

Натан здзіўлена глядзіць на Піню.

— Але другой работы няма. Трэба ісці карчаваць.

— Вы што, сілком хочаце прымусіць мяне працаваць?

— Ніхто вас сілком не прымушае!

Піня разбушаваўся ваўсю.

— Нішто сабе радзіма!

— А хто вас прасіў сюды ехаць? — нахмурана пытае Роза.

— Розачка!.. Здрасце!.. — Піня адварочваецца ад Розы. — Радзіма!.. Ці ж гэтыя людзі хоць кропельку падобны на яўрэяў? — крычыць ён і паказвае на Шлёму. — Паглядзіце на яго — гэта ж Кузьма Кручкоў[4]!

Флегматычны Шлёма абражаны. Яго тоўсты прастадушны твар стаў сярдзітым.

— Хто?.. Я — Кузьма Кручкоў? Ах ты, жяба!..

Ён схапіў Піню за грудзі і трасе яго.

— Ціха!.. Ціха, ціха, ціха! — Піня грозіць Шлёму пальцам. Бася адвярнулася, апусціўшы галаву: ёй сорамна за Піню. Перапалоханая Двойра спяшаецца да яго на дапамогу.

— Што вы хочаце ад Піні? Ён жа нічога не сказаў!

Натан, які спакойна назіраў усю гэту сцэну, разнімае задзір. Піня, вызваліўшыся з «абдымкаў» бамбізы-Шлёмы, кажа засмучана:

— Ці ж гэта яўрэі? Гэта ж фулюганы!

— Падумаць толькі… Які поспех! — сказаў Лёва, які стаяў ўбаку, насмешліва гледзячы на Піню.

— Хопіць! Давайце білеты! Я еду назад, дамоў! Кончана! — рашуча заяўляе Натану Піня.

Старшыня падумаў.

— Заўтра можаце ехаць. Калі ласка!

— Добра! — сярдзіта адказаў Піня.

Натан паварочваецца і ідзе. Калгаснікі ідуць следам за ім. З імі Бася.

— Бася, не хадзі!.. Не хадзі, я табе кажу! — пагрозліва кажа Піня.

Бася ідзе, не азіраючыся. Піня ідзе за ёй, але потым спыняецца.

— Бася! Ты застанешся без мужа! Бася! — крычыць ён услед.

Бася ідзе з усімі. Побач з ёй крочыць вялікі і тоўсты Шлёма. Прыжмурыўшы вочы, ён мнагазначна, з усмешкай кажа:

— Што, што, а за гэта я ручаюся.

Піня сядзіць на дварэ паніклы, няшчасны.

— Мяне тут ніхто не разумее. Нават Бася! — кажа ён сам сабе з горыччу.

Падыходзіць Лёва. Садзіцца побач, па-сяброўску абдымае Піню і кажа:

— Я вас разумею.

Піня расчулены.

— Я заўсёды казаў, што вы разумны хлопец, Лёва.

— Э-эх!.. Я вас вельмі добра разумею. Вы гультай і не хочаце працаваць, га? — У голасе Лёвы спачуванне і насмешка.

Піня сумеўся. Лёва ўскінуў на плячо лапату, ідзе да калгаснікаў. Піня, схамянуўшыся, крычыць яму ўслед:

— Лёва! Жадаю вам стаць ударнікам і атрымаць у прэмію… грыжу!.. Басяк!

Піня ўваходзіць у павець. Ён выносіць адтуль медны таз для варэння, бярэ лапату і ціха крадзецца ў бок лесу, намагаючыся быць незаўважаным. З барака выходзіць Двойра. Убачыўшы Піню з лапатай, прасвятлела тварам.

— Піня! — паклікала яна.

— Га?.. — спалохана азірнуўся Піня, хаваючы за спінай таз.

— Ты таксама на работу?

— Так!

— Ну, слава Богу, — з палёгкай уздыхае Двойра.

Піня хуценька, дробненька затупаў у тайгу.

Піня ў таежнай глушы. Седзячы на карачках ля ручая, ён бярэ жменю пяску і ўважліва яго разглядае. На твары Піні рас-

чараванне. Ён ідзе ўздоўж ручая далей. Спыніўся ля абрыву і, падумаўшы, пачынае капаць яму. Энергічна працуе Піня, зусім не так, як на раскарчоўцы. Ён не паспявае змахваць пот. Вось ён набірае ў таз вырыты пясок, ідзе да вады, прамывае яго. Вада з пясчынкамі сцякае ў зямлю.

— Няма, нічога няма… — сумна кажа Піня.

Гэта няўдача яго не спыняе. Піня ўпарты. Не тут, дык у другім месцы, але ён знойдзе золата!

Піня ўжо ля ракі. Ён зноў энергічна рые лапатай зямлю. Сапе і пыхціць старацель. Абапал ямы вырасла ўжо вялізная куча пяску. Піня адкінуў лапату, стомлена садзіцца на край ямы. Бярэ ў рукі пясок і дзелавіта яго разглядае, мурлыкаючы пад нос сумны матыў.

Пара-тара-ціра,
Ай-я-я-яй,
Пара-ціра-тара,
Ай-я-яй!

Зноў няўдача. І вось ён ужо на новым месцы ля ракі. Ад вырытай ямы Піня ідзе з тазам да вады і зноў прамывае пясок.

— Няма. Нічога няма!.. — у роспачы кажа ён.

Выгляд у Піні жаласны, няшчасны. Ён апаласквае таз, бярэ лапату і ідзе.

Па тайзе ідзе Карней. Над ім пралятаюць птушкі. Паляўнічы ўскідвае ружжо, каб стрэліць, але, аступіўшыся, падае і кулём коціцца з кручы.

Па таежнай сцежцы ідзе Лёва. Раптам ён спыняецца, прыслухаўся. Лёва чуе прыглушаны стогн. Ён кідаецца туды, адкуль даносіцца стогн, расхінае кусты і застывае ў здзіўленні — ён бачыць моцна параненага Карнея.

Карней стогне. Ён адкрыў вочы. Убачыўшы Лёву, хоча ўсміхнуцца, але замест усмешкі атрымалася балючая грымаса. Карней заплюшчыў вочы.

Лёва кінуўся бегчы. Прыбег на прасеку, дзе ідзе раскарчоўка, крычыць:

— Гэй! Там чалавек сарваўся!.. Давай сюды!

Кінуўшы работу, калгаснікі бягуць за Лёвам. Разам з усімі — Роза. Убачыўшы Карнея, яна ўскрыквае, кідаецца да яго, хусткай выцірае з твару кроў.

— Як ён жывы застаўся? — падзівіўся Натан.

Калгаснікі мітусяцца вакол ляжачага Карнея: майструюць з жэрдак насілкі, усцілаюць іх травой, сваімі пінжакамі.

Калі беспрытомнага Карнея ўклалі на насілкі, Роза сказала:

— Да нас нясіце. Мама дагледзіць.

Двойра асцярожна адыходзіць ад ложка, на якім ляжыць забінтаваны Карней. Ён спіць.

У пакой уваходзіць Шлёма.

— Дзень добры!

Ён у саламяным, добра пакамечаным, шыракаполым капелюшы, за плячамі ў яго ружжо, на поясе вісяць два фазаны. Шлёма падае Двойры забітых птушак і кажа працяжным густым басам:

— Зварыце хвораму. З іх харошы булён атрымаецца.

Двойра з удзячнасцю прымае птушку.

— Дзякуй, Шлёма. Садзіцеся, — ветліва кажа яна.

Шлёма ўсаджваецца на крэсла і шумна ўздыхае. Ён адкрыў быў рот, збіраючыся нешта сказаць, але не рашыўся. Зноў шумна ўздыхнуў. І нарэшце, пераадолеўшы сваю нясмеласць, загаварыў:

— Цёця Двойра, з той пары, як я ўбачыў вашу Розу, у мяне няма спакойнага жыцця.

Двойра ўсміхнулася.

— Навошта вы гэта мне гаворыце? Прыйдзе Роза — скажаце ёй! — адказала Двойра, абскубваючы птушку.

Шлёма зноў шумна ўздыхнуў.

— Цёця Двойра, вы хацелі б мець мяне за зяця?

— Калі Роза захоча мець вас мужам, чаму б і не?

Падбадзёраны Шлёма падымаецца і шматзначна кажа:

— У такім выпадку мы будзем мець з вамі сур’ёзную размову…

У пакой убягае Роза. Яна ўсхваляваная.

— Піня! — кліча Роза.

Убачыўшы Шлёму, кідаецца да яго.

— Дзе Піня? Вы не ведаеце? Натан абшукаў увесь калгас!

Шлёма нясмела глядзіць на Розу і недаўменна разводзіць рукамі, маўляў, хто ж яго ведае?

Махнуўшы рукой, Роза ідзе да Карнея. Садзіцца на ложак, клапатліва папраўляе коўдру, падушку, пяшчотна адхінае з ілба Карнея пасмачку валасоў. Карней расплюшчыў вочы. Ён хоча

нешта сказаць, але Роза, прыклаўшы палец да вуснаў, зрабіла наўмысна грозны твар, забараняючы яму гаварыць.

Сумна глядзіць Шлёма. Ён бачыць, як Карней, усміхаючыся, бярэ Розу за руку.

Шлёма хмурнее. Двойра ўздыхае.

Уздыхае і Шлёма. Зусім змрочны, ён надзявае свой саламяны капялюш і пакідае пакой.

Усе працуюць. Усе знайшлі свае месца ў калгасе. Усе, акрамя Піні.

Па полі едуць камбайны і жнейкі.

Піня ідзе па тайзе з лапатай і тазам.

Роза ўкладвае снапы на воз. З малатарні спускаецца Лёва.

Піня, увесь у поце, стаіць ля ямы і рые лапатай пясок.

Бася ў двары птушніка корміць курэй. Яна ловіць курыцу, ідзе з ёй у птушнік і саджае ў клетку.

А Піня ўжо ў новым месцы рые пясок. Ён выкапаў яму амаль да пояса. Набраўшы ў таз пяску, зноў яго прамывае. Ён увесь аддаўся працы, напяваючы песеньку. Пясок уходзіць з таза разам з вадой.

Пара-тара-ціра,
Ай-я-я-ай!..

Піня абрывае песню. Вочы яго загараюцца сквапнасцю! Ён бачыць на дне таза бліскучыя залатыя крупінкі! Вочы Піні расшырыліся, заблішчэлі, ён яшчэ не верыць свайму шчасцю і ў захапленні шэпча:

— Золата!.. Божа мой, золата! Сапраўднае золата!.. А калі не золата?.. Не, золата! Ну, канечне ж, золата! Ха-ха-ха-ха!.. Кац знайшоў!.. Я, Піня, знайшоў золата!..

Піня ліхаманкава збірае залатыя крупінкі ў насоўку. Таз і лапату схаваў ў кустах і адбягае.

У птушнік уваходзіць Натан.

— Добры дзень, Бася.

— Добры дзень, Натан.

— Вось білеты і дакументы. Можаце заўтра з мужам ехаць.

Натан падае ёй паперы. Бася іх не бярэ. Яна кажа:

— Зноў ехаць?.. Куды? Навошта?.. Ад дабра дабра не шукаюць. Тут жа ўсё іначай!.. А Піня ўсё той жа, — з сумам дадала яна.

Па лясной сцяжынцы бяжыць Піня. Ён часта дыхае і ўвесь абліваецца потам. У руцэ яго моцна заціснуты клуначак. Вось ён спыняецца, азіраецца і, спатыкаючыся аб карэнішчы, бяжыць далей.

А ў птушніку Натан і Бася вядуць гаворку.

Натан падыходзіць да Басі бліжэй і, адвёўшы вочы, з сумам кажа:

— Так, Бася. Адзін мае жонку, але не цэніць яе, другі цаніў бы, ды няма жонкі… — у голасе Натана гучыць пытанне.

Бася пяшчотна на яго глядзіць.

— Пашукайце — знойдзеце, — адказвае яна з хітрынкай.

— Ну каму патрэбен стары халасцяк, як я? — зноў нібы пытаецца Натан аб нечым важным.

— Стары! — з пяшчотнай усмешкай кажа Бася.

Яна разумее, чаго хоча старшыня.

— Калі ў гэтага халасцяка добрае сэрца і харошыя рукі…

Бася не паспявае дагаварыць: у двары раздаецца голас Піні:

— Бася!.. Бася!

У птушнік убягае Піня. У яго шчаслівы твар. Ён з цяжкасцю пераводзіць дыханне. Піня нешта хоча сказаць Басі, але… бачыць Натана. І хуценька хавае клуначак у кішэню.

Старшыня паварочваецца да яго і працягвае паперы:

— Ну вось, Піня, можаце ехаць.

Піня машынальна бярэ білеты і дакументы і азадачана на іх глядзіць. Вінавата апусціўшы галаву, запінаючыся, ён кажа:

— Ведаеце, Натан… Я рашыў не ехаць. Застануся тут і буду жыць і працаваць, як усе, і кончана!.. Я вас прашу! — аддае назад паперы.

Гэта было так нечакана, што Натан разгубіўся і нейкі час маўчыць.

— Ну што ж… Вельмі добра… Вельмі добра, Піня, — нарэшце кажа ён бязрадасна і, крадком зірнуўшы на Басю, цяжка ўздыхае.

Бася стаіць самотная, апусціўшы галаву.

Піня ліслівa кажа Натану:

— Натан, але вы мне абяцалі лёгкую работу.

— Ну якая лёгкая работа? Самая лёгкая работа тая, якую любіш. Ну якую вы работу любіце? — хмура пытае Натан.

Піня няпэўна паціснуў плячыма. Але па твары яго відаць, што ён падшукаў сабе работу, толькі ўголас не рашаецца сказаць.

— Я не адмаўляюся. Але… я… карчоўка… Проста мой арганізм не прымае цяжкай працы! — з хітрай ухмылачкай паясніў Піня.

Натан падумаў.

— Ну добра. Вы будзеце сцерагчы гарод. Падабаецца?

— О!.. Гарод!.. Гэта добра… Вельмі добра!

— Да пабачэння, Бася, — сумна кажа Натан.

— Да пабачэння.

— Дзякуй, — дзякуе старшыню Піня.

Натан ідзе. Бася ціха плача.

— Знаеш, Бася… Вельмі харошы чалавек гэты Натан, — кажа задаволены Піня.

Заўважыўшы, што Бася плача, здзіўлены, ён падыходзіць да яе.

— Плачам?… Ты плачаш?.. Ты ўзрадавалася, што я застаюся, і заплакала? — Піня пяшчотна гладзіць Басю па галаве і, суцяшаючы яе, летуценна кажа: — Басечка! У цябе залаты муж!.. Басечка, за-ла-ты! — Піня з асаблівым націскам вымавіў слова «залаты».

Вочы яго ззяюць, шчасліва ўсміхаючыся, ён цалуе Басю ў галаву. Бася ўздрыганулася: ёй непрыемны пацалунак Піні. Але Піня гэтага не заўважае. Ён глядзіць паверх яе галавы невідушчым позіркам. Не, не Басю ён бачыць, а золата, тыя залатыя крупінкі, якія ён так доўга і пакутліва шукаў і нарэшце знайшоў… Калі ў яго будзе золата, вельмі многа золата, у яго будзе многа шчасця. І Бася… Усё будзе.

На ложку ляжыць хворы Карней. Ледзь-ледзь прыадкрыўшы вочы, з-за веек ён назірае за Розай. Яна толькі што прыйшла з работы. Карней сочыць за кожным яе рухам. Штосьці хітрае затаілася ў яго вачах. Роза, памыўшыся, выцерлася ручніком, павесіла яго і ціхенька, на дыбачках ідзе да Карнея. Карней імгненна заплюшчыў вочы і прыкінуўся, што спіць. Роза садзіцца на ложак. Баючыся разбудзіць Карнея, яна лёгкім жэстам рукі гладзіць яго валасы, ледзь дакранаючыся да іх. Потым азірнулася, нібы правяраючы, ці ёсць хто ў пакоі, і, схіліўшыся над ім, углядаецца ў яго твар. Раптам Карней моцна абдымае і цалуе Розу.

У пакой уваходзяць Двойра і Піня. Убачыўшы Розу ў абдымках Карнея, яны застываюць на месцы. А тыя, шчаслівыя, нічога не бачаць і не чуюць. Двойра, моўчкі пераглянуўшыся з Пінем, засмучаная выходзіць. За ёй, з дакорам ківаючы галавой, выйшаў Піня і ціхенька прычыніў за сабою дзверы.

Двойра стаіць на ганку і плача. Піня кажа ёй з горкай іроніяй:

— Віншую, мамаша, Розачка ўжо прыстасаваная. У вас харошы новы зяць… Чысты інтэрнацыянал!.. Цьфу!..

Прыгнечаны Піня ідзе. Двойра плача.

Карней і Роза з барака выходзяць на вуліцу. Яны спускаюцца па сцежцы да ракі. Вось і настаў час расставацца. А так не хочацца!.. Карней доўга не адпускае руку Розы, гледзячы ў яе ласкавыя вочы.

— Бывай.

— Бывай, — з усмешкай адказвае Роза.

— На рыбалку паедзеш?

— Не ведаю.

— Прыязджай. З бацькам пазнаёмлю. Ладны ў мяне стары. Прыязджай!

Развітаўшыся, Карней скача ў лодку.

Лодка адчальвае ад берага. Вецер, надзьмуўшы ветразі, нясе яе на водную прастору. Гайдаючыся на лёгкіх хвалях, лодка з Карнеем адплывае ўсё далей і далей… Роза глядзіць ёй услед і махае рукой.

— Прыязджа-а-ай! — ужо здалёк крычыць Карней.

Вось ужо маленькай кропкай бялее ветразь. А Роза ўсё стаіць на беразе. Да яе падыходзіць Двойра.

— Розачка, што ж гэта будзе? Дык ён жа рускі? — жаласна, спалохана пытае Двойра.

Роза сочыць за ветразем, які знікае ўдалечыні, задумліва кажа:

— Так, рускі… Але я не ведаю, што лепей: рускі Карней ці яўрэйскі Піня?

— Так, я таксама не ведаю. А з кім параіцца?..

Самотная стаіць Двойра. Вочы яе поўныя слёз.

Вясковая вуліца. Ля агароджы на лаўцы сядзяць Натан і Двойра. У Двойры засмучаны і заклапочаны выгляд. Яна кажа Натану:

— У мястэчку я магла параіцца з рабінам, а тут я не ведаю, з кім…

Натан смяецца.

— Парайцеся са мной, цёця Двойра. Чым я горшы за рабіна?

— Вы нават лепшы, — згаджаецца Двойра. — Ці нельга зрабіць так, каб Роза не ехала на рыбу?

— Чаму? — здзівіўся старшыня.

— Розачка маладая дзяўчынка. А там будзе гэты… Карней! — нахмурылася Двойра. — Вы ж разумееце, я маці… Ці мала што можа здарыцца?

Зноў смяецца Натан.

— Ай, цёця Двойра, цёця Двойра! — з дакорам кажа ён. — Роза вялікая разумная дзяўчына, яна ведае, што рабіць. А яшчэ яна брыгадзір. Як жа яна можа не ехаць?

Двойра паднялася і раздражнёна кажа:

— Тады вазьміце і мяне з сабой! Што ж, вы думаеце, я зусім старая? Я магу працаваць не горш за маладых! А можа, нават лепей!

— Вось гэта ўжо іншая размова, — з усмешкай кажа Натан. — Паедзем, паедзем, цёця Двойра.

Яны ідуць да калёсаў, што стаяць ля калгаснай канюшні.

Перад канюшняй выцягнуўся ў адну лінію доўгі абоз. У калёсы з жартамі і смехам усаджваюцца калгаснікі.

На адных калёсах сядзяць Лёва, Роза, Шлёма і Бася. Шлёма частуе Басю яблыкам. Потым азіраецца па баках і сарамліва кажа:

— Бася, з той пары, як я вас убачыў, у мяне няма спакойнага жыцця. Калі б вы захацелі перамяніць мужа, дык я бы меў з вамі сур’ёзную размову.

Бася смяецца. Перастае жаваць яблык і кажа:

— Вы вельмі добры хлопец! Вы мне падабаецеся.

Твар Шлёмы расплыўся ў наіўнай задаволенай усмешцы.

Да калёсаў падыходзяць Натан і Двойра. Натан звяртаецца да Розы:

— Роза, запішы ў сваю брыгаду цёцю Двойру, яна таксама едзе.

На твары Розы здзіўленне. Двойра садзіцца на калёсы.

Зборы закончаны. Сёй-той яшчэ папраўляе папругу і ўсцілае падводу сенам, каб мякчэй было сядзець. І нарэшце абоз крануўся. З гіканнем, свістам і песняй выязджае ён на вялікую дарогу. Піня адзін застаўся ў пасёлку. Ён здзіўлена глядзіць у

акно, за якім імчацца коні, на калгаснікаў, што сядзяць на падводах і на тачанках цеснымі кучкамі, на конскія грывы, што, як флагі, палошчуцца на ветры… Да яго далятае іскрыстая, вясёлая і радасная песня:

На рыбалке, у реки
тянут сети рыбаки,
на откосе блещет рыба,
словно глыба серебра.

Больше дела, меньше слов!
Нынче выпал нам улов!
Будет сёлам и станицам
вдоволь рыбы! Ийо-о-о!..

Глядзіць Піня на доўгі шумны абоз, што імчыцца па дарозе, і кажа з усмешкай:

— Махноўцы! Далібог, махноўцы!

А песня, нібыта ўвабраўшы ў сябе сонца, звонкімі галасамі рассыпаецца па прыволлі:

Над рекою, над водой
плавал месяц золотой,
не меня ли ты ласкала,
называла «милый мой»?

Пругкі вецер б'е ў смуглявыя разгарачаныя ад шпаркай язды і сонца твары, яшчэ больш гулліва развявае конскія грывы і разносіць заўзятую песню далёка-далёка па зялёных прасторах…

На рыбалке, у реки
тянут сети рыбаки,
тянут сети, распевая,
а милая не со мной!

Больше дела, меньше слов!
Нынче выпал нам улов!
Будет сёлам и станицам
вдоволь рыбы! Ийо-о-о!..

Імчыць абоз. Ляціць вясёлая, як вецер, песня… Яна ўзмывае да адгор'яў Хінгана, да аблокаў, што плывуць па ярка-блакітным

небе, яна абудзіла дрымотную тайгу, яна імкнецца наперад… Туды, да Амура! Там многа рыбы, там чакае праца, радасць, там усходы і заходы сонца над паўнаводнай прыгажуняй-ракой… Там будуць паліць вогнішчы на ўзбярэжжы, там жарты, песні, смех… А можа, і каханне кагосьці чакае?.. Надзея?.. Шчасце?..

Пакідаючы за сабой клубы дарожнага пылу, абоз знікае ўдалечыні, несучы з сабой шчаслівую песню.

На беразе Амура ля складзеных спехам буданоў пануе вялікае ажыўленне. Жанчыны, рускія і яўрэйкі, спешна пластуюць рыбу. Да берага штохвілінна, адна за адной падплываюць лодкі, перапоўненыя рыбай. Яе вывальваюць на бераг. Мужчыны набіраюць рыбу ў карзіны і нясуць да жанчын, зноў вывальваюць яе прама ля ног.

Да берага падплывае лодка, у ёй Карней і яго бацька. Яны выйшлі з лодкі, выцягваюць яе на пясок і пачынаюць выбіраць з сеткі рыбу. Карней выкідае на пясок буйную рыбіну і, не гледзячы на бацьку, кажа яму:

— Баця, а баця?

— Ну?

— Ну што, пагаворыш?

— Аб чым?

— Наконт Розы.

Стары насупіўся.

— Заладзіў сваё. Пагаворыш, пагаворыш… Не было ў нас такога звычаю браць у дом чужой веры. Як дзяды нашы жылі, так і мы жывем… Ну і выкінь, знаць, з галавы, — незадаволена прабурчаў ён.

Карней, падбіраючы сетку і па-ранейшаму не гледзячы на бацьку, кажа:

— Пайду я ад цябе, баця! Сваім домам зажыву!

— Што ты сказаў?! Ах ты!..

Разззлаваўся стары і схапіў багор, што падвярнуўся пад руку. Замахнуўся. Карней схапіў вясло. Стаяць яны адзін перад адным, высокі здаравяк бацька і вельмі падобны на яго Карней, узброеныя не толькі багром і вяслом, але і ўпартасцю. Глянуў стары на сына і зразумеў, што той не ўступіць, і здаўся. «Увесь у мяне», — задаволена падумаў ён і, хітра прыжмурыўшы вочы, сказаў дружалюбна:

— Ты што? Руку падымаеш?

— Я не… а ты, — спакойна адказаў Карней.

І той, і другі адкідваюць вясло і багор.

— Ну… сынок!
— Ну… баця!
— Не прыставай. Будзе час — пагавару, — ужо зусім мірна сказаў стары.
Карней, усміхаючыся, адыходзіць.
— Канчай!.. Канчай!.. — ужо неслася па ўзбярэжжы.
Кончылі пуціну рыбакі. Над Амурам спусціўся вечар. Уздоўж берага гарацць вялікія вогнішчы. На вешалях сушацца сеткі, рыба, стаяць на прычалах лодкі. Да вогнішчаў сходзяцца рыбакі і ўсаджваюцца вакол. Над агнём на трыножніках вісяць вялізныя катлы, у іх варыцца юшка.
Ля аднаго вогнішча ўвіхаецца старая Двойра. Яна сыпле ў кацёл соль, перац, спрабуе юшку, зачэрпнуўшы яе з катла вялікім драўляным чарпаком, смакуе і задаволена ўсміхаецца.
Да катла падыходзяць з міскамі людзі. Двойра налівае ўсім гарачую наварыстую юшку. Пачынаецца вячэра. Недалёка ад вогнішча ў цяні сядзіць Лёва.
Да Двойры падыходзіць бацька Карнея.
— Здарова!
— Добры дзень!
— Хараша юшка!.. Смачна пахне… Маць!
— Ну?
— Як толькі наладзіш у сябе, прыходзь да лодкі.
— Навошта?
— Гаворка сур'ёзная… Ладна?
— Чаму не? Прыйду!
— Ну-ну!
— Прыйду!
Стары пайшоў. Усхваляваная Двойра кліча Лёву.
— Лёва!
— Га?
— Знайдзі Розу!
— Мама, а Басю таксама знайсці? — хітра пытае Лёва.
— Навошта Басю? — незадаволена адгукаецца тая.
Лёва пайшоў шукаць Розу. Ён ідзе па беразе Амура. Шырока раскінулася паўнаводная рака. Стыне вячэрняя вада, акунуліся ў Амур яркія халодныя зоркі. Лёва, углядаючыся ў цемру, шукае Розу.
Каля самай ракі на паваленым дрэве сядзіць Бася. Каля яе на прыбярэжных камянях прымасціўся Натан. Абое аб нечым ціха, ажыўлена гавораць. Па ўсім відаць, што ім добра.

Лёва нячутна крочыць па беразе. Убачыўшы два сілуэты, ён хаваецца за кустамі і прысядае, каб яго не заўважылі. Лёва глядзіць з-за кустоў і бачыць Натана і Басю. Ён здзіўлены.

— Што яўрэі-беднякі, Бася, ведалі пра сонца, пра добры дах над галавой?.. Нічога гэтага ў іх ніколі не было, — кажа Натан.

Насунуўшы на вочы кепку, каб яго не пазналі, Лёва ідзе ад гэтага месца. Адышоў крыху, спыніўся і кажа азадачана:

— Цікава…

Лёва ідзе далей па беразе і раптам… ён чуе вясёлы смех Розы. Лёва крадзецца да кустоў, расхінае іх і… застывае, як укопаны: перад ім на перакуленай наверх дном лодцы сядзяць у абдымку Роза з Карнеем і цалуюцца. Лёва, задаволены, усміхаецца. Яшчэ глыбей насунуўшы на вочы кепку, ён сарамліва адварочваецца і ціха адыходзіць убок, каб не спужаць закаханую парачку.

— Во гэта мне падабаецца, — кажа ён.

У вачах у Лёвы гарэзлівыя агеньчыкі.

Ён ідзе назад. Не дайшоўшы да вогнішча, ля якога нядаўна варыла юшку Двойра, ён раптам спыніўся, уражаны ўбачаным, Лёва нават зажмурыў вочы. Мо яму памроілася? Але калі адкрыў іх — прывід не знік: на беразе ракі сядзелі бацька Карнея і… Двойра. Лёва добра іх бачыў. Двойра сядзела на носе лодкі, а стары рыбак на вялізным камені. Іхнія твары асвятляў ліхтар, што вісеў на багры. Рука бацькі Карнея ляжала на руцэ Двойры. Стары казаў:

— Сэрцу не загадаеш, маць. Гаспадыні ў мяне ў хаце няма…

Здзіўлены Лёва выцягнуў шыю з-за кустоў, слухае.

— …Да ты не бойся! Усе людзі з аднаго кораня род вядуць. Пуціну кончым, заўтра па дамах, а там і вяселле можна згуляць… Ну?.. Згаджайся!

Лёва сумеўся. Нічога не разумеючы, ён разгублена кажа:

— Здаецца, у мяне будзе новы тата…

Лёва знікае ў цемры.

Двойра думае. Аднекуль з цемры далятае шчырая, кранаючая душу песня. Малады дзявочы голас спявае пра каханне. Двойра пазнала голас Розы. Яна прыслухалася. А Роза спявала:

Ох ты, сердце,
сердце девичье,
не видать мне с тобой покою,

пел недаром за рекою,
за рекою соловей…

Слухае Двойра. Цяпер ужо Роза не адна спявае. Яна спявае з Карнеем.

Приходи в вечор, любимый,
приголубь и обогрей,
пел недаром за рекою,
за рекою соловей.

Двойра ўздыхнула. Выціраючы слёзы, яна кажа бацьку Карнея:

— Трэба згаджацца… Усё роўна яны зробяць па-свойму. Нам ужо нішто не дапаможа…

А песня ўсё гучней і гучней. Карней і Роза спяваюць, цесна прытуліўшыся адно да аднаго. Спяваюць два ўлюбёныя сэрцы. Слухаюць песню зоркі, слухае прыціхлы бераг… Удалечыні па шырокай рацэ ў блакітным ззянні месяца слізгочуць ветразі… Цякуць воды Амура, зносячы з сабой у бясконцую далячынь самотны напеў, у якім шчасце, пяшчота, каханне…

Ох ты, ночка,
ночка тёмная,
разгони ты печаль-заботу,
а на зорьке за работу,
за работу веселей!

Приходи ко мне, любимый,
приголубь и обогрей,
а на зорьке за работу,
за работу веселей!

І старая Двойра пачала рыхтавацца да вяселля.

А пакуль тое вяселле, жыццё ў бараку ідзе сваім парадкам.

Двойра ўвіхаецца ля пліты. Яна падае клуначак з ежай Басі.

— Аднясі Піню.

Бася марудзіць.

— Ну?.. Ты панясеш?

Бася неахвотна павязвае на галаву хустку, кажа:

— Мама, а можа, не трэба?.. Я лепей вам памагу. Паслязаўтра вяселле, а ў нас нічога не гатова.

— Што значыць «не трэба»? — раззлавалася Двойра. — Ён табе муж ці чужы? Аднясі яму есці. Слава богу, ён цяпер працуе, сцеражэ гарод.

Узяўшы клуначак, Бася ідзе.

Тайга. Да рэчкі падыходзіць Піня з лапатай і тазам.

На бахчу ўрываецца статак свіней.

Па пасёлку ідзе Натан. Ён ветліва ўсміхаецца Шлёму, які крочыць насустрач.

— Натан, куды ідзеш? — пытае Шлёма.

— Хачу паглядзець, як Піня каравуліць.

І тут Шлёма ціха і даверліва кажа Натану:

— Я хачу з табой параіцца.

— Аб чым, Шлёма?

Шлёма шумна ўздыхнуў і сарамліва кажа:

— Я люблю Басю… і яна, здаецца, любіць мяне.

Усмешка знікае з твару Натана. Нічога не сказаўшы, ён крута павярнуўся і пайшоў. Шлёма з недаўменнем глядзіць яму ўслед. Яму не зразумела, чаму раптам змяніўся настрой старшыні.

Засмучаны Натан ідзе па сцежцы сярод гародаў. Раптам спыняецца і прыслухоўваецца: недзе паблізу сапенне і рохканне. Натан кідаецца наперад — і ўрываецца ў свіны статак. Схапіўшы палку, што падвярнулася пад руку, ён разганяе свіней. Старшыня пахмурны ходзіць па сапсаваным гародзе. Наўкол ляжаць пашматаныя, напалову абгрызеныя гарбузы, кабачкі, расплюшчаныя памідоры. Натан са злосцю крычыць:

— Пі-іня!

Ніхто не адгукаецца.

Прагнаўшы свіней з гарода, Натан ідзе да будана. Будан пусты. На саломе валяецца вінтоўка. Натан бярэ вінтоўку і садзіцца на пень у будане. Задумаўся.

— Няўжо яна любіць Шлёмку? — сумна вымавіў ён.

Побач пачуўся голас:

— Піня!

Натан павярнуўся — перад ім з клуначкам у руках стаіць Бася. Убачыўшы замест Піні Натана, Бася разгубілася.

— Прабачце, я думала, што тут Піня. Я яму вячэру прынесла. Дзе ён?

Старшыня падняўся і падыходзіць да яе.

— Дзе? Мусіць, пайшоў шукаць лёгкую работу.

Бася прысела на лавачку ля будана, развязвае клуначак.

— Ешце, Натан. Гэта фаршыраваная рыба.

— Дзякуй. А вы будзеце есці са мной?

— Калі хочаце, — ахвотна адказвае Бася.

Яны сядзяць на лавачцы і ядуць.

— Натан, я хацела з вамі параіцца, — перастаўшы есці, раптам збянтэжана загаварыла Бася. — Мне сорамна мець такога мужа, як Піня… і я… кахаю іншага… але не ведаю, ці любіць ён мяне?

Натан папярхнуўся.

— Што з вамі? — спалохана спытала Бася.

— Нічога… я ведаю… ён кахае вас, — змрочна адказаў Натан.

Цяпер у Басі ад хвалявання рыба засела ў горле.

— Што з вамі? — занепакоена спытаў Натан.

— Нічога, — ачуўшыся ад хвалявання, вымавіла Бася. — Хто — «ён»? — нарэшце задала яна пытанне.

— Высокі, у яго вялікі нос, і нішто сабе хлопец… адным словам… Шлёмка.

Бася весела рассмяялася. Сабраўшы рэшткі ежы ў клуначак, яна паднялася.

— Вы не ўгадалі, Натан.

Натан з надзеяй глядзіць на Басю.

Яны ідуць з гародаў па сцяжынцы побач, абое ўсхваляваныя, шчаслівыя.

У бараку за сталом сядзіць Лёва, ён есць аладкі, макаючы іх у смятану. У пакой уваходзіць Шлёма. Ён з зайздрасцю глядзіць, як Лёва есць аладкі.

— Шлёма, вы, здаецца, нешта хочаце сказаць? — пытае яго Лёва.

— Карней прасіў перадаць. На Крывым ручаі сёння бачылі мядзведзя, — паволі, расцягваючы словы, кажа Шлёма, глытаючы слінкі.

— Ну-у?! — не паверыў Лёва.

— Далібог, — пацвердзіў Шлёма.

Лёва перастаў есці, імкліва ўскочыў і, ні слова не кажучы, кінуўся па лесвіцы на вышкі.

Шлёма падыходзіць да стала, азіраецца на Двойру, якая гатуе ежу ля пліты, і, цяжка ўздыхнуўшы, прымаецца за Лёвіны аладкі. Паглынаючы аладкі, ён працягвае гаворку так, каб чуў яго на вышках Лёва.

— Бабы збіралі ягады… Ён на іх наскочыў… Паднялася сумятня…

Лёва на вышках возіцца з ружжом.

Шлёма шчодра абмакнуў апошнюю аладку ў смятану.

— Лёва, вы маеце шанц забіць мядзведзя, — вымавіў ён пафіласофску і адправіў аладку ў рот.

Лёва паспешна спускаецца з вышак, ідзе да пліты, на якой Двойра пячэ піражкі.

— Мамачка, чула?.. Маю шанц забіць мядзведзя!.. Два піражкі… Большых, большых!.. Падсмажысцей! — просіць ён.

Двойра дае яму два піражкі.

— Дзякуй!

— На здароўе, — пяшчотна адказала Двойра.

Лёва падыходзіць да Шлёмы, працягвае яму піражок, але… рука яго на паўдарозе застывае. Лёва падазрона глядзіць на Шлёму, на яго губы і шчаку, запэцканыя смятанай. Ён кідаецца да стала — і бачыць сваю пустую талерку. Раззлаваны, падбягае да Шлёмы і зноў уважліва і з абурэннем вывучае ягоны твар.

— Шлёмка!.. О-ой! — толькі і сказаў Лёва, дакорліва паківаў галавой, са злосцю гледзячы на сытага, задаволенага Шлёму.

— Э-э-э!.. — няпэўна працягнуў Шлёма, сарамліва ўсміхаючыся і выціраючы рукавом рот.

Лёва хацеў яму яшчэ нешта сказаць, але перадумаў. Махнуў рукой і выскачыў з барака.

Па густой, непралазнай пушчы прабіраюцца Карней і Лёва. Яны выходзяць на невялікае ўзвышша, спыняюцца ля схіленага дрэва. Карней, нагнуўшыся да зямлі, паказвае Лёву на мядзведжы след і кажа:

— Ты пойдзеш за ім па следзе, а я ў абход. Ля Крывога ручая сустрэнемся. Толькі глядзі не куры! Мядзведзь дыму не любіць.

Карней пайшоў у адзін бок, Лёва — у другі.

Лёва ідзе асцярожна і ціха, часта нагінаючыся да зямлі, каб не згубіць след. Раптам ён насцярожваецца і здымае з пляча ружжо. Наперадзе чуецца нейкае бразганне і няясны шум. Лёва паволі падымае стрэльбу, дулам расхінае кусты — і бачыць Піню. На твары Лёвы вялікае здзіўленне.

Піня, седзячы на карачках на пясчанай касе ля ручая, прамывае ў тазе пясок, ціха напяваючы.

Пара-ціра-тара,
Ай-я-яй!..

Нахіліўшы таз, ён глядзіць, як вада зносіць з яго пароду, а на дне таза цьмяна паблісквають асобныя крупінкі. Піня беражліва перасыпае крупінкі з таза ў пляшку, працягвае мурлыкаць.

Тара-пара-ціра,
Ай-я-яй!

Сонечны прамень, прабіўшыся скрозь голле дрэў, ударыў у шкло — зайгралі, зазіхацелі крупінкі. Падняўшы пляшку да сонца, любуецца Піня.

— Цікава, чым тут жыба займаецца? — ціха кажа Лёва. Ён на дыбачках выходзіць з-за кустоў, нячутна падыходзіць да паваленага дрэва, садзіцца, прытуліўшы да яго вінтоўку.

— Піня! — паклікаў ён.

— Што?! — Піня пужліва ўздрыгвае і хуценька хавае пляшку за спіну. Азірнуўшыся, бачыць Лёву. — Лёва! — усклікнуў ён з палёгкай і нават заўсміхаўся.

— А што тут робіце, га?

— А, нічога… гуляю! — Піня ўцягнуў носам паветра. — Хараша!

Лёва падымаецца, падыходзіць да Піні і намагаецца зазірнуць за яго спіну. Але Піня адступае назад. Тады Лёва хапае яго за руку і кажа:

— А пакажыце!

— Добра, Лёва!.. Табе я магу паказаць. Але, Лёва… — Піня глядзіць па баках, каб пераканацца, што нікога няма. Прыклаўшы палец да вуснаў, ён робіць выразны жэст, даючы зразумець Лёву, што ён павінен маўчаць, што гэта, маўляў, толькі паміж імі. Піня паказвае Лёву пляшку. Лёва бярэ пляшку з дрыготкіх рук Піні (каб толькі Лёва не выпусціў з рук!) і глядзіць на яе, нічога не разумеючы.

— А што гэта такое, га?

— Пясок… Залаты пясок! — урачыста кажа Піня, не адводзячы ад пляшкі зачараваных і сквапных вачэй.

— Золата?! — не верыць Лёва. Ён уважліва разглядае тое, што ў пляшцы. — Божа мой!.. Золата! Няўжо гэта сапраўднае золата?

— Так! Гэта золата!.. Гэта тое, аб чым я марыў усё жыццё.

Лёва з пляшкай у руках прысядае на кукішкі і пытае:

— А што вы будзеце рабіць з ім?

Піня прысаджваецца побач з Лёвам і, асцярожна ўзяўшы з яго рук пляшку, кажа з летуценнай усмешкай:

— Што я буду рабіць? Усё, Лёва, усё!.. Магу купіць, я знаю, дом… не, фабрыку! Адкрыць буйную справу — фабрыку падцяжак!..

Піня гаворыць усё больш ажыўлена. Лёва асцярожна бярэ ў Піні пляшку. А Піня, падняўшыся на ўвесь рост, гаворыць палка, натхнёна, раз-пораз падцягваючы спаўзаўшыя з яго штаны.

— …Падцяжкі — ходкі тавар. О!.. Я раблю тавар прыма — простыя, шаўковыя, гумавыя… Усе купляюць — і прэзідэнты, увесь свет!.. І на падцяжках — мая фабрычная марка… карона… — Піня піша ў паветры пальцам. — «Піня Копман»! Піня Копман — кароль падцяжак!.. — Піня тыцкае сябе пальцам у грудзі. Штаны зноў спаўзаюць з яго… — Ну, што вы на гэта скажаце, Леў Саламонавіч? — горда пытае Піня і энергічным жэстам падцягнуў штаны.

Лёва ўвесь час слухаў Піню насуплена, аб нечым думаў. Нібы схамянуўшыся ад сваіх думак, ён падымаецца і з захапленнем, тым жа ўрачыстым тонам загаварыў:

— Так, Піня. Вы знайшлі золата! Цяпер вы самы знакаміты чалавек нашай радзімы! Пра вас будзе гаварыць уся наша краіна! Ва ўсіх газетах будуць друкаваць ваш партрэт. А пад ім надпіс: «Знакаміты чалавек яўрэйскай аўтаномнай вобласці — Піня Копман»!.. О-о-о! Як я вам зайздрошчу, га?

Абураны Піня падскоквае да Лёвы і выхоплівае з яго рук пляшку.

— Радзіма!.. Знакаміты чалавек!.. Дурань! З гэтым золатам усюды радзіма… нават там! — кіўнуў кудысьці ўбок Піня.

— Дзе?

— У кітайцаў.

— У кітайцаў?!

— Так. Там нават лепей… І цяпер можна пляваць на ўсё і на ўсіх, і кончана!

Піня раптам змоўк, нібыта спалохаўшыся чагосьці. Секунду падумаў і загаварыў ужо другім, ліслівым тонам.

— Лёвушка, я заўсёды лічыў вас разумным чалавекам. Хочаш чвэрць?

Лёва адмоўна пакруціў галавой.

— Ну, добра. Палова вам, палова мне. Толькі, Лёва, каб ні-хто не ведаў аб гэтым.

Лёва задумаўся.

— Дзяліць па-чэснаму? — раптам спытаў ён.

— Калі ласка… На, дзялі сам, — адказаў пакрыўджаны Піня і падае Лёве пляшку.

Узяў пляшку Лёва, спакойна хавае яе за пазуху.

— Піня, я думаў, вы гультай, а вы яшчэ і мярзотнік. Бывайце!

Піня хапае Лёву за руку.

— Лёва, што гэта значыць?!

Лёва, павярнуўшыся, адказвае:

— Гэта значыць, што квітанцыю атрымаеце ў калгасе.

— Лёва!.. Лёвушка!

— Га?

— Што ты робіш са мной?.. Лёванька! — жаласліва, ледзь не плачучы, просіць Піня. — Аддай! Гэта маё золата!.. Я цэлымі начамі не спаў!.. Я працаваў, як катаржнік! Вось гэтымі рукамі сотні пудоў зямлі перарыў! Аддай маё золата! — Піня цягнецца па золата, намагаючыся адабраць яго ў Лёвы.

— Пусці, ты… жяба! — адпіхнуў яго Лёва.

Зразумеўшы, што маленне не дапаможа, Піня з дзікімі вачыма кідаецца на Лёву, намагаецца адабраць пляшку.

— Злодзей!.. Злодзей!.. Аддай маё золата!.. Я яго нікому не аддам!

Лёва намагаецца вызваліцца ад Піні. Яны падаюць на зямлю. Мёртвай хваткай учапіўся Піня ў Лёву.

— Сволач! — Лёва спрабуе скінуць з сябе Піню.

У бойцы абодва катаюцца па зямлі.

— Аддай! — ажно задыхаецца ад гневу Піня.

Пляшка вывалілася з-за пазухі Лёвы. Цяпер ужо Піня намагаецца аслабаніцца ад Лёвы, каб падабраць з зямлі пляшку. Але Лёва яго не адпускае. На нейкае імгненне Піня аказаўся пад Лёвам. Іх твары сутыкнуліся.

— У, якая пыса! — з агідай вырвалася ў Лёвы. Напружыўшыся, ён дацягнуўся рукой да ружжа і націснуў на курок. Раздаўся стрэл.

Карней прабіраецца скрозь таежны буралом. Пачуўшы стрэл, прыслухоўваецца і, ускінуўшы ружжо, страляе ўгору.

Ярасна збіваючы адзін аднаго, Піня і Лёва катаюцца па зямлі. Той і другі намагаюцца дацягнуцца да пляшкі. У час бойкі Лёва незнарок разбівае яе ботам. Убачыўшы разбітую пляшку, абод-

ва падымаюцца з зямлі. Піня кідаецца да золата. Але тут Лёва моцна б’е Піню. Той падае і нейкі час ляжыць нерухома. Лёва ўвесь у пыле, з раскудлачанымі валасамі, стаўшы на калені, збірае ў шапку рассыпаныя па зямлі залатыя крупінкі. Піня, ачомаўшыся пасля ўдару, падымаецца на ногі. Выгляд у яго страшны. Цяжка дыхаючы, ён глядзіць на Лёву, на тое, як ён збірае з зямлі яго золата.

— Што?!.. Вось як! — з нянавісцю шэпча ён.

Падняўшы з зямлі лапату, ён ціха крадзецца да Лёвы з-за спіны. Лёва, пачуўшы шум, паварочваецца — і бачыць занесеную над сабой лапату і шалёныя вочы Піні. Ён спалохана прыкрыўся рукой і хацеў адскочыць, але было позна. Страшэнны ўдар абрынуўся на яго галаву.

— А-а-а!.. Жяба… — слаба прастагнаў Лёва.

Ён падае ніцма, страціўшы прытомнасць, заліваючыся крывёю. Піня са страхам падыходзіць да нерухомага цела Лёвы. Яшчэ не верыць у тое, што адбылося, ён ціха паклікаў:

— Лёўка!

Шырока адкрытымі вачамі ён глядзіць то на Лёву, на яго бледны твар, на тонкі струменьчык крыві, што сочыцца з-пад валасоў, то на шапку з золатам, заціснутую ў яго руцэ. Піня нагнуўся, паспешна вырваў з сутаргава скурчаных пальцаў шапку. Падабраў з зямлі рэшткі золата і, яшчэ раз са страхам зірнуўшы на змярцвелае цела Лёвы, адступае і кідаецца бегчы.

Піня бяжыць па тайзе, цяжка дыхаючы. У знямозе ён спыняецца і садзіцца на пень. Выняў з кішэні хустку, перасыпае ў яе з Лёвавай шапкі золата, завязвае хустку ў вузельчык і хавае яго ў кішэні пінжака. Заўважыўшы на руках кроў, Піня гідліва выцірае іх аб траву. І зноў бяжыць.

Да Лёвы падыходзіць Карней і ў жудасці спыняецца.

Піня бяжыць па сцяжынцы. Да яго даносіцца песня калгаснікаў, што ідуць насустрач. Разгубіўшыся, Піня кідае Лёваву шапку і трушком бяжыць у другі бок.

На сцежку, па якой толькі што бег Піня, выходзяць калгаснікі. Адзін з іх заўважае шапку. Падняўшы з зямлі, разглядаюць яе. Бачаць кроў. Шапка ідзе па руках і трапляе Натану.

— Чыя гэта шапка? — кажа ён у роздуме.

Роза бярэ шапку. Убачыўшы на ёй кроў, пабялела і спалохана ўскрыкнула:

— Ой!.. Гэта Лёвава шапка!

Зашумелі, захваляваліся калгаснікі, выказваючы свае здагадкі. Натан усіх суцяшае:

— Цішэй! Можа, яшчэ нічога не здарылася. Ідзіце дамоў! — сказаў ён жанчынам. — А мы пойдзем ланцугом па тайзе.

Калгаснікі, акружыўшы заплаканую Розу, ідуць у пасёлак.

Ланцугом ідуць па тайзе мужчыны, мільгаюць іхнія постаці ў кустах і высокай траве.

На пясчаную касу з ручаём, што выцякае з крыніцы, на месца нядаўняй бойкі выходзіць з тайгі Шлёма. Ён бачыць на беразе ручая Лёву і схіленага над ім Карнея.

— Гэй!.. Сюды! — крычыць Шлёма.

— Што здарылася? — спытаў падбегшы Натан.

— Лёўку забілі, — глуха адказаў Карней.

Натан нахіляецца да Лёвы, расшпільвае на ім кашулю і, прыклаўшы вуха да грудзей, слухае сэрца.

Шлёма, прыклаўшы далоні да рота, крычыць:

— Сюды!.. Сюды!

З усіх бакоў збягаюцца калгаснікі. У спешцы ладзяць насілкі, каб несці Лёву. Адзін калгаснік падняў з зямлі асколак пляшкі і ўважліва яго разглядае. Ён заўважае прыліплыя да шкла залацістыя крупінкі.

— Аднака… залацішка тута! — сказаў ён здзіўлена.

Паглядзеў на вырытую яму, потым падазрона глянуў на Карнея і хмура спытаў:

— Разам мылі?

— Не, — адказаў Карней.

Але калгаснікі яму не вераць. Усе з падазронасцю і асуджэннем глядзяць на яго. Карней, убачыўшы нядобрыя позіркі людзей, з недаўменнем азіраецца па баках.

Натан тым часам вывучае сляды на пяску. Ён убачыў выразны адбітак абцаса з цвікамі. У Карнея простыя боты, у Лёвы таксама. А гэта чые сляды? Натан азадачаны. Тут нехта быў трэці.

Калгаснік, які заўважыў золата на асколку пляшкі, падыходзіць да Карнея і грозна пытае яго, паказваючы на нерухомага Лёву:

— Не падзялілі?

— Ты што?.. Ачмурэў, ці што?.. Каб я… Лёўку?! Жартуеш? — здзіўлена і з крыўдай кажа Карней.

Не, не вераць Карнею. Моўчкі і сурова глядзіць на яго натоўп. Развязаўшы на сваёй кашулі пояс, калгаснік яшчэ бліжэй падыходзіць да Карнея.

— Сам ведаеш. Там, дзе залацішка, бацьку роднаму веры няма. Ану, давай рукі! — загадвае ён.

— Вы што?.. Ашалелі? — абурыўся Карней.

— Давай рукі! Там разбярэмся.

Акінуўшы ўсіх позіркам і не знайшоўшы ні ў кім спачування, Карней раптам адскочыў ўбок і выхапіў нож.

— Глядзі, не падыходзь!

У адзін момант Натан апынуўся ля Карнея. Ён хапае яго за руку, у якой заціснуты нож, і крычыць:

— Узяць яго!

Не паспеў Карней ачомацца, як яго рукі былі звязаны. Умомант абмяклы і разгублены Карней, абводзячы ўсіх вачамі, кажа:

— Вы што, браце?.. За што?! Я ж Лёўку не чапаў!.. Натан! — усклікнуў Карней, шукаючы спачування ў старшыні.

Натан глядзіць на яго, прыжмурыўшы вочы. Ён верыць Карнею: не ён забіваў. Але ці ж зараз дакажаш?

— А ты нажом не жартуй, — сказаў ён Карнею.

Праўленне калгаса. За сталом сядзіць Натан, насупраць яго — начальнік будоўлі Саламон, які прыехаў з горада.

— Добра, даю табе людзей на месяц. Глядзі, не затрымай! — кажа Натан Саламону.

Той ідзе.

Пакой у бараку. На ложку ляжыць Лёва. У яго ўзгалоўі сядзяць і няўцешна плачуць старая Двойра і Бася. Да іх падышла Роза.

— Лёвачка… сыночак мой дарагі, — заліваецца слязьмі, галосіць Двойра. — О-ой, Лёвачка!..

— Мама, не трэба, супакойся, — суцяшае Роза.

Двойра, уся ў слязах, паварочваецца да яе:

— Пакінь мяне!.. Уйдзі!.. Гэта ты вінавата!.. Гэта твой Карней забіў майго хлопчыка!..

У пакой увайшоў калгаснік і жэстам паклікаў Розу. Тая падышла.

— Роза, цябе кліча Натан. Трэба ў горад ехаць.

Роза, павярнуўшыся, з горыччу глядзіць на заплаканую Двойру, хоча нешта сказаць, але, апусціўшы галаву, выходзіць з пакоя.

— Я ехала сюды, каб нам усім было добра… А вось… нехта хацеў адабраць у цябе тваё жыццё… — плача старая Двойра.

Вялікае яе гора.

Праўленне калгаса. За сталом Роза і Натан.

— Заўтра паедзеш са сваёй брыгадай на будоўлю, а заадно адвязеш у бальніцу Лёву, — кажа старшыня.

Роза ідзе да дзвярэй. Спынілася.

— Натан! — Яна хоча нешта спытаць у Натана, але не рашаецца. Натан разумее, чаго хоча Роза. Падняўся з-за стала, падыходзіць да яе.

— Ты пра Карнея?

— Так.

— Я ведаю. Не хвалюйся, — сказаў ён спачувальна. — Я ж дзеля гэтага застаюся, зразумела? Едзь, працуй… Да, а што Піня, дома?

— Не. А што?

— Нічога. Я так. Ступай!

Роза пайшла.

Натан глядзіць у акно, з якога відаць свіран. Ля дзвярэй свірна стаіць Шлёма. Ён ахоўвае Карнея. Натан сочыць, як Роза падыходзіць да свірна. Усміхаючыся, ён адышоў ад акна.

Роза хоча ўвайсці ў свіран, але Шлёма яе не пускае.

— Шлёма, пусці мяне! Толькі на два словы! — просіць Роза.

Той адмоўна круціць галавой.

— Ну не магу!

— Шлёма, ну зрабі гэта дзеля мяне, — вельмі просіць Роза.

Добры Шлёма ўступае. Асцярожна азірнуўшыся, ён адчыняе свіран і ўпускае ў яго Розу.

Роза падыходзіць да Карнея. Убачыўшы яе, Карней узрадаваўся. Але ў Розы сумны твар. Яна моўчкі і доўга глядзіць на Карнея, нібы вывучаючы яго. Карней нахмурыўся.

— Няўжо і ты… мне не верыш? — з адчаем у голасе пытае ён.

Роза пяшчотна яму ўсміхнулася.

— Веру. Але ты дакажы Натану. Усім дакажы, — адказала яна і пацалавала Карнея.

У праўленні калгаса Натан і Карней. Натан усхвалявана кажа:

— Людзі вякамі былі раскіданы па ўсёй зямлі… Прыязджаюць, будуюць у нас сваё жыццё… шукаюць шчасця, знахо-

дзяць гэта шчасце… ужо знайшлі. Ажываюць! І вось… нейкая чартаўшчына! — злосна ўсклікнуў Натан. Ён паварочваецца да Карнея. — Ну хто?.. Хто мог раніць Лёўку?

— Хто, хто… — у роздуме паўтарае Карней. — Хто золата ўзяў, той і раніў. Не свой жа. Драпежнік, мусіць.

— А я вось след бачыў… з заграічнымі шыпамі…

— Стой, Натан! — ускочыў Карней. — Тады да месца ісці трэба! Па слядах і знойдзем!

Натан падыходзіць да тэлефона. Ён вісіць на сцяне. Над ім памятка: «Помни! Тебя подслушивает враг!» Натан набірае нумар пагранзаставы.

— Ало!.. Мікалай Іванавіч?

Пагранзастава. Пагранічнік гаворыць па тэлефоне.

— Далёка не ўцячэ! — адказвае ён Натану.

З тайгі выбягае Піня. Ён спяшаецца да Амура. Шукае лодку, каб пераплыць на той бераг. Там ратунак. Але лодкі няма. Піня ідзе ўніз па беразе і бачыць ля невялікай пратокі бацьку Карнея. Стары сядзіць ля будана, назірае за сеткай, працягнутай цераз пратоку. Піня бачыць яго лодку, прывязаную да берага.

Азіраючыся, ён асцярожна падыходзіць да рыбака.

— Добры дзень!

— Здарова! — дабрадушна адказвае стары.

— Слухай, дзед! Перавязі мяне на той бераг, га?

— На той бераг?! — здзівіўся рыбак.

— Так, так! — адказвае Піня, баязліва азіраючыся.

— Ну-ну!

— Дзед! — Піня выразным жэстам паказвае, што заплаціць.

Адчуўшы нешта няладнае, стары спадылба, падазрона глядзіць на Піню.

— Да кітайцаў? — кіўнуў на той бераг.

— Так, — зусім шэптам пацвердзіў Піня.

Стары падумаў.

— Перавязу!

— О!

— Светла толькі. Ноччу перавязу, — дадаў хмура.

— Добра!

— А пакуль дахаты даедзем.

— Ладна.

Абодва садзяцца ў лодку і адчальваюць ад берага.

Тайга. Натан і Карней пад’язджаюць на конях да месца сутычкі Піні з Лёвам. Сышоўшы з коней, яны шукаюць сляды.

На даху дома, які будуецца, працуе Роза са сваёй брыгадай. Не пазнаць Розу, не пазнаць дзяўчат. Быццам і не калгасніцы зусім. У спяцоўках і камбінезонах яны выглядаюць, як сапраўдныя рабочыя. Работа на даху дома кіпіць ваўсю.

На дах падняліся начальнік будоўлі Саламон і інжынер.

— Хто брыгадзір? — пытае начальнік будоўлі.

— Я! — адказвае Роза.

— О-о!.. Калгас «Ройтэ Фелд»? — узрадавана ўсклікнуў Саламон. — Здрасце!

— Здрасце! — адказвае Роза.

Начальнік і інжынер пачынаюць аглядаць кроквы і дах.

Тут жа, паблізу працуе Шлёма са сваёй брыгадай. Улюбчывы Шлёма і тут заглядаецца на дзяўчат. Вось ён падыходзіць да дзяўчыны з вясёлым тварам. Зняў свой саламяны капялюш і, далікатна прыклаўшы яго да грудзей, кажа:

— Блюма, з той пары, як я вас убачыў, у мяне няма спакойнага жыцця…

Блюма, усміхнуўшыся, жартаўліва б’е Шлёму па плячы і кажа:

— Прыходзьце вечарам у парк!

Усе працуюць з жартамі. Адной Розе нявесела. Кінуўшы работу, яна ідзе на край даху, садзіцца на крокву і задумліва глядзіць удалечыню. Што з Лёвам? Што з Карнеем? Трывога за іх перапаўняе яе сэрца.

Барак. Двойра і Бася сядзяць ля халоднай пліты. Навошта гатаваць ежу, калі не стала сям’і? Няма Лёвы, няма Розы, і Піня кудысьці знік… Усё з рук валіцца ў бедных жанчын.

— Была сям’я, і няма сям’і… Лёва, Лёвачка… што з ім?.. А Роза?.. Бедная мая дзяўчынка, — скардзіцца Двойра.

У пакой увайшоў Натан. У руках ён трымае медны таз.

— Добры вечар! — Натан апускае таз на падлогу.

— Добры вечар!.. Натан, дзе ж вы ўзялі наш таз? — здзіўлена пытае Двойра.

— А гэта ваш таз?

— Ну так!.. Ох ужо гэты Піня! Возьме рэч і ніколі на месца не пакладзе, — з абурэннем сказала Двойра.

Натан спахмурнеў.

— А дзе Піня?

— Дзе Піня? — пытае і Двойра, гледзячы на Басю.

У хату бацькі Карнея ўваходзіць пагранічнік.

— Андрэй Іванавіч, прывет! Чаго клікаў? — ён пацiснуў старому руку.

Рыбак паказвае госцю на крэсла ля стала і сам падсаджваецца да яго.

— Чалавек тут адзін на той бераг просіцца, а дарогі не ведае. Правядзеш? — хітра прыжмурыўшы вочы, спытаў ён.

Пагранічнік усміхнуўся.

— На той бераг? Чаму ж… Можна!

— Піня, злазь! Гэта свой! — крыкнуў, гледзячы на печку, рыбак.

Піня злазіць з печкі. Убачыўшы пагранічніка, замірае. Рыбак падыходзіць да Піні, бярэ яго за каўнер і цягне да пагранічніка. Піня ўпіраецца.

— Да кітайцаў, на той бераг просіцца! — кажа са злосцю рыбак.

— Не! Ён усё брэша, таварыш начальнік! — узбурана крычыць Піня, спрабуючы выкруціцца.

Пагранічнік уважліва разглядае Піню.

— А гэта што ў цябе? — паказаў на адтапыраную кішэню.

— Нічога… Пясок!

— Пясок?.. Ну-ка, дай-ка сюды!

Піня неахвотна дастае з кішэні клуначак.

— Давай, давай!

Пагранічнік бярэ клуначак і ідзе з ім да стала. Піня з працягнутымі дрыготкімі рукамі ідзе за ім, не адводзячы ад свайго клуначка гарачых, сквапных вачэй. Пагранічнік кладзе клуначак на стол і развязвае яго. Уважліва разглядае бліскучыя крупінкі. Бацька Карнея з цікавасцю заглядае ў развязаную хустку.

— Ого!.. Залацішка! — усклікнуў ён.

— Дзе ўзяў? — строга пытае Піню пагранічнік.

Піня як быццам ачомаўся.

— Намыў!.. Сам намыў!

— Дай-ка кіслоткі, — звярнуўся пагранічнік да рыбака.

Рыбак падае флакон з кіслатой. Піня, усё так жа насцярожана, выцягнуўшы шыю да стала, сочыць за рукамі пагранічніка. Той лье кіслату на золата — ад яго з шыпеннем паднялося воблачка пары.

— Гэта не золата, — кажа пагранічнік. — Гэта метал!
— Як не золата?!.. Вы мяне не падманіце! — істэрычна крычыць Піня. — Гэта золата!.. Сапраўднае золата!
— Эх ты, старацель! — насмешліва кажа рыбак.
І тут Піня, нібы зразумеўшы нешта, адразу абмяк, як падкошаны, ссутуліўся, пастарэў. У поўнай разгубленасці ён знясілена садзіцца на табурэтку.

Пагранічнік прывёў Піню ў барак. У пакоі Двойра, Бася і Натан. Убачыўшы Піню, усе трое моўчкі на яго глядзяць.
— Ваш калгаснік? — пытае пагранічнік.
Двойра павалі падыходзіць да Піні і доўга ўглядаецца ў яго твар, быццам бачыць упершыню. У яе сумных вачах боль, дакор і адчужанасць.

Бальнічная палата. Ля ложка Лёвы сядзіць Роза. Лёва, з цяжкасцю павярнуўшы да яе забінтаваную галаву, ледзьве чутна кажа бледнымі, бяскроўнымі вуснамі:
— Ой!.. М-м.. Здорава ён мяне…
— Хто, Лёвушка, хто?— нахілілася над ім Роза.
— Жяба… Піня…
— Піня?.. Піня?!
Роза, здзіўленая, ускоквае і выбягае з палаты.

Барак. За сталом сядзіць непазнавальны, паніклы Піня. У крайнім адчаі ён моўчкі раскачваецца з боку ў бок. Каля яго стаіць Двойра. З дакорам і слязьмі яна кажа:
— Паглядзі на мае рукі, Піня!.. Ім семдзесят пяць год!.. Яны высахлі ад працы… Мы вырваліся адтуль, дзе нас не лічылі за людзей. Выцягнулі цябе з нястачы і бруду. Стараліся цябе зрабіць чалавекам. А ты… ты забыў усё. Ты хацеў забіць майго хлопчыка, адабраць у яго жыццё. За што-о-о?..
Піня паварочваецца да Двойры, ён хоча нешта сказаць у сваё апраўданне, але тая жэстам рукі яго спыняе.
— Маўчы, маўчы!
Піня зноў парываецца нешта сказаць. Але Двойра не хоча яго слухаць.
— Уйдзі, уйдзі!.. Чужы чалавек!

Побач з Пінем сядзіць пагранічнік. Ён запісвае яго паказанні.

— Чужы чалавек… Цяжка, — задумліва і гаротна кажа Піня. — Усё жыццё хлеба не хапала… Золата… Грошы… Я думаў, грошы — гэта ўсё!.. Я — нічога не разумею?..

— Ваша прозвішча?

— Копман.

— Імя і імя па бацьку?

— Піня… Пінхас Абрамавіч, — адказаў Піня, гаротна паківаўшы галавой.

— Колькі вам год?

— Сорак тры.

— Адкуль прыехалі?

— З-за граніцы.

Позірк у Піні патухлы, твар змарнелы, жаласны.

Вяселле Розы спраўлялі ў новым доме.

На ганак выходзяць Двойра і Натан.

— Ну як, цёця Двойра? Падабаецца дом?.. Тут добра? — пытае Натан.

— Добра!.. Але калі мы жылі ў драўляным бараку, мы былі ўсе разам. А цяпер Розачка з'едзе да Карнея, — сумна кажа Двойра.

— Што вы, што вы, цёця Двойра! Такіх брыгадзіраў, як Роза, мы не адпускаем!

Яны спускаюцца з ганка і ідуць уздоўж сталоў, якімі застаўлены ўвесь двор. А на сталах чаго толькі няма! Медзвяжаціна, парасяціна, казуля, асятрына, таймень, гарбузы, дыні, памідоры… Бутэлек, келіхаў, шклянак — як дрэваў у лесе! Сталы гнуцца пад цяжарам стравы. Гэта сапраўднае свята дастатку! Госці сядзяць радасныя, смех і жарты гучаць на ўсю ваколіцу.

Двойра садзіцца за стол. Паблізу ад яе Лёва з перавязанай галавой, ён дзеліць паміж дзецьмі цукеркі і апельсіны.

На чале вясельнага стала — шчаслівыя Роза і Карней.

Паміж сталамі ходзіць смуглявая кучаравая дзяўчына. Твар яе азораны светлай усмешкай, у вачах гарэзлівыя агеньчыкі. Яна трымае ў руцэ ружу і спявае:

Собирайтесь в круг тесней,
запевайте веселей!
Тундай-тундай, тундай-тундай,
тундай-тундай, тундай-да!

Мы недаром собрались,
если любишь — так женись…

Да жаніха і нявесты падыходзіць Натан з падарункамі.

— Ад праўлення калгаса! — ставіць радыёпрыёмнік. — Ад партыйнага камітэта! — падае вялікую звязку кніг. — Віншую!

Двойра радасна ўсміхаецца. Не, яна не шкадуе, што яе Роза выходзіць замуж за рускага Карнея.

Шырока ўсміхаецца Шлёма, працягвае жаніху і нявесце двух пародзістых шчанюкоў. Адначасова з ім працягвае свой падарунак і тоўсты карантыш.

— Жадаю вам… — кажуць яны абодва ва унісон і тут жа змаўкаюць, здзіўлена гледзячы адзін на аднаго.

— Жадаю вам, — зноў сказалі яны разам. І, ужо злосна пераглянуўшыся, пад агульны смех уручаюць падарункі, так і не пажадаўшы нічога маладым.

— О-о-о! — урачыста ўскрыкваюць госці, убачыўшы пародзістых паляўнічых сабачак.

Э-э-э-эй!
Эге-е-е-ей!

По тайге да по густой
шёл охотник молодой…

Спявае кучаравая зграбная дзяўчына. Гарэзліва падміргнуўшы жаніху і нявесце, падыходзіць да іх.

Встретил зверя — не убил,
встретил девку — полюбил…

Усміхаюцца Карней і Роза. Льецца віно ў звонкія бакалы… Бацька Карнея дорыць футравыя шубы.

— Ну-ну!.. Сынку і дачцэ. Цёпла жывіце! — рыбак цалуе Розу і Карнея.

Двойра, расчуленая, выцірае слёзы.

Смяюцца і, не шкадуючы сваіх далоняў, апладзіруюць госці. І зноў звіняць бакалы.

А смуглянка з кветачкай спявае:

Ветер дует на Хинган,
губы тянутся к губам…

— Горка!.. Горка!.. — закрычалі ўсе.

Карней і Роза цалуюцца.

В жизнь мы весело пойдём,
радость-счастие найдём…

Да жаніха і нявесты падыходзяць начальнік будоўлі Саламон і інжынер. Саламон урачыста кажа:

— Ад будаўніцтва! Лепшай ударніцы!

Яны ўручаюць Карнею і Розе два веласіпеды. Усе апладзіруюць. Падарункі сыплюцца, як з рога дастатку: кавалкі сукна, сукенкі, посуд, боты… Лёва дастае з-пад стала новую бярданку і перадае яе Карнею. Нехта працягвае маладым ружовенькага вісклівага парсючка.

Смех, звон бакалаў.

Приходи гулять, дружок,
на полянку, на лужок…
Тундай-тундай, тундай-тундай,
тундай-тундай, тундай-да!

Выйдут девушки гурьбой,
выбирай, танцуй с любой!..

Нястомна спявае смуглянка сваю заўзятую, жартаўлівую песню. Хітра пазірае на Лёву.

Выбирай, танцуй с любой,
я с моею дорогой…

Госці адсоўваюць сталы, аслабаняюць месца для танцаў.

Зайграў аркестр. Праменіцца весялосцю музыка. Усе танцуюць.

Двойра сядзіць шчаслівая. Яна глядзіць, як танцуюць Роза і Карней. Танцуюць Лёва з кучаравай смуглянкай і Шлёма з Блюмай. Толькі Натан і Бася сядзяць за сталом разам з Двойрай, збянтэжана апусціўшы галовы. Відаць, што ім таксама хочацца танцаваць, але яны не рашаюцца.

— Дзеці, дык вам жа таксама хочацца танцаваць!.. Ну ідзіце! Весяліцеся! — кажа Двойра. — Бася, ідзі, танцу-уй! — лёгенька падпіхнула яе Двойра.

Шчаслівыя Натан і Бася выходзяць з-за стала і ідуць танцаваць у агульны круг.

Здаецца, не будзе канца гэтаму вясёламу танцу. Але вось з бакалам віна падымаецца Двойра. Шум заціхае. Усе ўважліва

глядзяць на яе. На вачах у Двойры шчаслівыя слёзы. Яна стаіць з поўным бакалам віна ў руцэ і ўсхвалявана кажа:

— Калі мы жылі ў мястэчку, мяне ўсе лічылі добрай гаспадыняй. Я ўмела рэзаць адзін маленькі селядзец на дзевяць ратоў. Ну, калі я рэзала гэты селядзец, я рэзала, як сваё ўласнае сэрца. Гэта ж, калі дзеці глядзяць табе пад рукі, і кожны просіць кавалачак як мага большы, і кожнага шкада, а ў хаце, акрамя гэтага іржавага селядца, нічога няма…Я нікому гэтага не пажадаю бачыць…

Голас Двойры дрыжыць, і слёзы коцяцца з яе вачэй.

— Ці ж мог мой нябожчык Аўрум Бер думаць, што яго старая Двойра дажыве да такіх светлых дзён!..

Двойра высока падымае бакал. Яна працягвае гаварыць, і ў яе голасе шмат душэўнай цеплыні да ўсіх, хто прысутнічае.

— …Кушайце, мае госці!.. Кушайце, мае дзеці!.. Наліце віна, і мы вып'ем за нашу радзіму! Мы вып'ем за тое, каб шчаслівым было наша жыццё!

Да Двойры цягнуцца рукі з бакаламі. Зноў зайграла музыка.

На ганку сядзяць старыя і ў такт пляскаюць у ладкі.

Усе танцуюць.

1935

ПАЎСТАННЕ ГНЕВУ

Памяці легендарнага
партызана Алеся Салаўя[1] *—*
беларускага Чапаева

А хто там ідзе, а хто там ідзе у агромністай такой грамадзе?
— Беларусы.
А што яны нясуць на худых плячах, на руках у крыві, на нагах у лапцях?
— Сваю крыўду.
А чаго ж, чаго захацелася ім, пагарджаным век, ім, сляпым, глухім?
— Людзьмі звацца.

Я. Купала

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

Ціхая маляўнічая вуліца глухой палескай вёскі, з усіх бакоў акружанай лесам. Над нізкім плотам звесіўся бэз. А над кустамі бэзу схіліла сваё цяжкое вецце адцвілая чаромха. Мяккае святло месяца шчодра залівае бязлюдную вуліцу. Ля брамкі пад густой разгалістай ліпай прытуліліся адно да аднаго дзяўчына і хлопец. Наляцеў аднекуль ветрык, ціха зашамацеў лістотай. Задорна засмяялася дзяўчына, парывіста абняла хлопца і горача яго пацалавала. Расплыўся ў прамяністай усмешцы хлопец.

— Кахаеш? — шэпча ён.

Гарэзлівым і шчаслівым смехам адказвае яму дзяўчына і зноў цалуе і цалуе свайго кавалера.

Быццам з-пад зямлі, ля брамкі ўзнікла постаць. Чалавек у абшарпаным салдацкім шынялі, крыху хістаючыся, бесцырымонна звяртаецца да хлопца:

— Д-даруйце… д-дазвольце аганьку, калі маеце… закурыць!

Спалохана адхіснулася дзяўчына ад свайго каханага, сарамліва адвярнулася. Хлопец хмурна пакорпаўся ў сваіх

кішэнях, працягнуў п’янаму салдату пачак запалак, непрыязна буркнуў:

— Калі ласка.

Марудзіць салдат, корпаецца ў запалках, усё ніяк не можа прыкурыць. Але вось успыхнуў агеньчык. Глыбока зацягнуўся салдат, пусціў дым у хлопцаў твар.

— Дзякуй, — сказаў.

Засунуў машынальна запалкі ў кішэню і пайшоў нецвярозай хадой уздоўж плота, зрэдку хапаючыся за яго рукой.

Зноў смяецца дзяўчына. Пасадзіў яе хлопец на лавачку, укапаную ў зямлю пад ліпай, сеў побач, прынік галавой да яе грудзей і заціх, забыўшыся пра ўсё на свеце. Звалілася з галавы кепка на зямлю. Не падымае яе хлопец, не можа адарвацца ад любай. Хораша яму. Пяшчотна гладзіць яго па шчацэ дзяўчына. Павярнула хлапечы твар да сябе, нахілілася і… у доўгім пацалунку зліліся вусны закаханых.

— Д-даруйце…

Спалохана адхіснуліся адно ад аднаго дзяўчына і хлопец. Перад імі стаяў усё той жа п’яны салдат.

— Д-даруйце… д-дазвольце аганьку… патухла, праклятушчая.

І салдат, нібы ў сваё апраўданне, паказаў ім згаслую цыгарку. Ледзь стрымлівае сябе ад гневу хлопец, кажа незадаволена:

— Не дуры галавы! Я ж даў запалкі!

П’яны зрабіў моцны крэн убок, схапіўся адной рукой за брамку, а другой пачаў доўга, марудліва мацаць свае кішэні.

— Пр-раўда… я і забыўся… счас знойдзем…

Не вытрымаў хлопец, падняўся і, схапіўшы п’янага за плячо, з пагрозай сказаў:

— Слухай… матай адсюль… ды хутчэй!

Зусім не пакрыўдзіўся салдат. З п’янай ухмылкай падміргнуў хлопцу, супакоіў:

— Не з-злуй, хлапец… яно, канешне… я разумею… і бэз і іншая чаромха… любоў — не картопля. Р-разумею… я такі… Закуру і пайду.

Як шалёны падскочыў да п’янага хлопец, замахнуўся сціснутым у злосці кулаком. Павісла на яго руцэ дзяўчына.

— Лёня! Родненькі… не трэба… Лёня!

Апусціў той руку і скрозь зубы працадзіў:

— Швэндаецца тут… немаведама чаго… Ану яго к чорту! Пойдзем адсюль, Каця.

Хлопец абняў дзяўчыну, і абое пайшлі па ціхай вячэрняй вуліцы. П’яны доўга глядзіць ім услед, прыслухоўваецца да іх крокаў па драўляных мастках.

— Н-да-а… чаромха, бэз і іншая пятрушка… — мармыча ён.

А калі іх галасы і крокі заціхлі ўдалечыні, салдата нібы хто падмяніў. Ён ужо зусім цвярозымі вачамі асцярожна азірнуўся па баках і шпарка прашмыгнуў у брамку. Падышоў да старэнькай хаткі, што стаяла ў глыбіні двара, ціхенька пастукаў у шыбу.

— Хто? — пачуўся голас.

— Я… Алесь.

Рыпнулі дзверы, і салдат апынуўся ў хаце.

Невялікі, бедна абсталяваны пакой слаба асвятляла газавая лямпа, што вісела пад столлю. Насустрач госцю закульгаў пажылы мужчына з чорнай густой барадой. Моцна паціснуў руку.

— Здарова, Алесь! Хваста не было?

— Здаецца, не, — спакойна адказаў Алесь, але тут жа заклапочана дадаў: — А вось у цябе, Адам, пад вокнамі хлапец нейкі швэндаецца.

Хваляванне адбілася на твары гаспадара. Ён прачыніў дзверы і ціха паклікаў:

— Франя! Хадзі сюды!

Жанчына гадоў пад сорак увайшла ў пакой і ветліва прывіталася з Алесем.

— Паглядзі, хто там пад вокнамі ходзіць, — загадаў ёй Адам, — а мы тут пагамонім.

Жанчына паспешна выходзіць на двор. Яна амаль што нячутна знікае ў цені бэзавых кустоў, крадзецца па гародчыку да плота. Спыніўшыся, прыслухоўваецца. Здалёк далятае звонкі дзявочы смех і голас мужчыны. Жанчына не спяшаецца ісці ў хату, ёй здалося, што галасы набліжаюцца. Прытуліўшыся да плота, яна назірае. Міма яе, пяшчотна прыціскаючыся адно да аднаго, праходзіць тая ж парачка. У святле месяца выразна відаць твары дзяўчыны і хлопца. Жанчына асцярожна расхінае рукамі вецце, прабіраючыся сярод кустоў бэзу назад, да хаты.

У пакоі за сталом вячэрае Алесь. Ён есць прагна, паспешна, відаць, што дужа прагаладаўся.

— Лёнька… суседскі хлапец. Жаніх, — спакойна паведаміла Франя, увайшоўшы ў хату. — З Кацяй ходзіць.

— А ён не бачыў, як ты сюды ўвайшоў? — спытаў Алеся гаспадар.

— Не.

— Ото ж добра. Падагрэй нам, Франя, чаю. Трэба ж падсілкавацца чалавеку з дарогі… і бадай што ў дарогу.

Франя бярэ з падаконніка вялікі закураны чайнік, ідзе ў другую палавіну хаты.

— Галоўнае — гэта сабраць людзей, — працягвае пачатую раней размову Адам. — Кожнага чалавека падбірай асцярожна, адзін к аднаму. Сувязь з камітэтам трымай праз Максіма Ляўкова[2]. Весткі перадавай Семянчуку.

— Семянчуку? — здзіўлена спытаў Алесь. — Не чуў пра такога.

— Семянчук — гэта я… Зразумеў? Не Адам і не Славінскі[3], а Захар Семянчук.

— Зразумеў! — кіўнуў галавой Алесь.

— Вось табе дакументы, — Адам працягнуў яму пачак папер.

І вось ужо стаяць яны абодва ля парога, усміхаюцца. Збіў набок салдацкі картуз на галаве Алеся Адам. Закучараваліся з-пад картуза цёмныя валасы.

— Ну вось… малайчына! Памятай, будзь асцярожней: за справу адказваеш галавой, а галава ў цябе добрая — маладая ды кучаравая… Пабераж̌ы яе… згадзіцца… Ну, ды што там!

Адам моцна абняў Алеся.

Яны ціха выйшлі на двор. Выглянуў Славінскі на вуліцу, агледзеўся па баках.

— Можна…

Моцны поціск рук, і вось ужо Алесь упэўнена крочыць па начной бязлюднай вуліцы.

Вялікі натоўп сялян паволі рухаецца па шырокай вясковай вуліцы. Наперадзе пахмура крочаць чацвёра партызан, акружаныя шчыльнай сцяной пешага і коннага канвою. Промні яркага сонца блішчаць на штыках, на вынятых з ножнаў шаблях. Суровыя твары ў канвойных. З натоўпу даносіцца ўсхліпванне і гаротнае галашэнне жанчын:

Яблычак мой недаспе-е-елы,
ягадка мая недазрэ-э-элая!
Дзіцятка маё лю-у-убае,
сыночак ты мой ненагля-а-адны…

Марудліва пасоўваецца страшнае шэсце. Пакутліва галосяць жанчыны:

Лісточак мой зялё-о-оненькі,
цвяточак мой чырво-о-оненькі!
Без пары ты апада-а-аеш,
а мне гора пакіда-а-аеш…

Акінуў натоўп змрочным позіркам вахмістр, рыкнуў бязлітасна:

— Хто вые? Маўчаць!

Адразу стала ціха. Толькі прарываецца прыдушаны плач. Марудліва, цягуча пасоўваецца натоўп, як жалобнае шэсце. Але вось ціхі плач стаў грамчэй, і зноў прарвалася жаласнае галашэнне. Звонкі, але поўны болю і скаргі голас жанчыны, здавалася, далятаў да самага неба:

А дзіцятка маё га-аро-о-о-отнае!..
Саколік мо-ой, слязьмі абмы-ы-ы-ыты-ы!..

І раптам, павярнуўшыся ўсім целам да натоўпу, неяк памаладзецку хвацка крыкнуў народу стары партызан Раман Салавей[4]:

— Прашчайце, людзі-і-і!.. Спраўце па нас памінкі, каб яны панам адрыгнуліся!.. Э-э-эх! Гіну я… згінь і мая шапка!

І, размахнуўшыся, ён шпульнуў сваю шапку ў натоўп.

— Стой! — паспешна скамандаваў вахмістр.

Падцягнуўся канвой, шчыльней акружыў партызан. Уздыбіў каня пад сабой вахмістр і, размахваючы шабляй, урэзаўся ў натоўп.

— Аддаць шапку!

Захваляваліся сяляне, спалохана шарахнуліся ад яго, але шапку не аддаюць. Пераходзіць яна з рук у рукі, і вось яна ўжо ў Максіма Ляўкова. У адзін момант замяніў Максім шапку Рамана на сваю, якраз такую ж.

— Шапку, сволачы-ы! — крычыць вахмістр.

Падбег да яго Максім, з нізкім паклонам падаў сваю шапку.

— Калі ласка, пане вахмістр.

І зноў марудліва пасоўваецца гэта страшнае шэсце.

Ціхі світанак. У лагчынах паміж узгоркамі яшчэ цёмна, але над пушчай днее. Паволі, неахвотна, быццам шкадуючы пакідаць цёплую, утульную пасцель, падымаецца з лагчын густы туман. Ён ляніва цягнецца ўверх, абвалаквае ствалы дрэў на пагорках і, падняўшыся ўжо зусім высока, пачынае клубіцца.

І тады лагчына нагадвае кратар гіганцкага бясшумнага вулкана, ахутанага дымам і парай. Але вось з-за пагорка дапытліва скасавурыла сваё вогненнае вока ранішняе сонца. Яго пяшчотныя, не гарачыя праменні спярша слізганулі па вяршалінах стромкіх, як свечкі, сосен, і раптам пырснуў сноп праменняў, зайгралі яны, заблішчалі на лісцях роснага хмызняку — і адразу ж зазвінела, заспявала, зашчабятала, прачнулася пушча. Лагодна і млява забуркавала галубка, ёй азвалася другая. Пранізліва пракрычала жаўна, недзе далёка-далёка закувала зязюля, пад кустамі ціхенька перагукваюцца рабчыкі. Раптам іх чародка з шумам паднялася на крыло і рассыпалася па вершалінах дрэў. Хто іх так спудзіў? Насцярожана і зацікаўлена птушкі выцягваюць свае шыйкі, назіраючы за чалавекам.

Па вузкай сцежцы крочыць Алесь. Ён падышоў амаль упрытык да рабіны, спыніўся. Рабчыкі даверліва пазіраюць на яго, ляцець і не збіраюцца. Алесь ціхенька засвістаў, як той рабчык. У адказ яму з дрэва раздаўся баязлівы, няўпэўнены свіст.

— От дурненькія… Самі ў чыгун просяцца, — з лагоднай усмешкай прамармытаў сабе пад нос Алесь.

Спускаецца ён сцежкай з узгорка, прадзіраецца скрозь густыя калючыя зараснікі ажыны, спыняецца на кручы. Унізе звілістай стужкай бяжыць па лугах і балотах родная рэчка Пціч. Клубіцца туман над вадой. Ён плыве ўсё вышэй і вышэй.

Пад крутым рачным берагам, на невялікай пясчанай касе, табарам размясціліся рыбакі. Слаба дыміцца вогнішча. Над агнём на трыножку вісіць закуранае вядро. На роўнядзі рачной вады акуратным пункцірам паплаўкоў закругляецца невад. Штуршкамі, ледзь нахіляючыся да вады, падганяе дзед Цімох лодку да берага, мякка, бязгучна ўпіраючыся ў рачное дно доўгім шастом. Ля самага берага стоячы па пояс у вадзе, з натугай цягнуць невад двое сялян, намагаючыся як мага хутчэй сашчапіць яго канцы ля самай касы.

— У дно, у дно цісніце… у дно! — хвалюецца дзед Цімох.

Дзве вялікія рыбіны выслізнулі з невада цераз верх і з цяжкім плёскатам боўтнуліся ў ваду за пункцір паплаўкоў.

— Э-эх, разявы! — крычыць дзед Цімох. — Усю рыбу выпусціце!.. У дно, кажу вам, цісніце… у дно ды хутчэй!

Але вось сышліся канцы невада ля самага берага. Выскачыў з лодкі на пясок дзед Цімох, шлёпае па мелкаводдзі, дапамагае выцягнуць невад. Рыба шумна б’ецца ў кулі серабрыстай грудай. Як шалёныя скачуць на вадзе паплаўкі.

— Вось дык чарпанулі! — пачуўся голас Архіпа. — Глядзітка!.. Вось ета шчупак!.. Акула, а не шчупак!

Нагружаюць рыбакі ў плеценыя з лазы садкі сваю здабычу. Расцягваюць на пяску невад для прасушкі. А ля вогнішча ўжо шчыруе над вядром дзед Цімох. Беражліва, скупа прысольвае юшку, спрабуе, апякаючыся, і весела кліча сваіх таварышаў:

— Ну што, рыбачкі!.. Снедаць сядайце! Юшка паспела!

Разаслаў Архіп ля вогнішча старэнькую дзіравую посцілку. Ставіць на яе дзед Цімох вядро з юшкай, наразае важкія лусты хлеба. Выціраюць падоламі кашуль свае лыжкі рыбакі. Дзед Цімох акінуў вясёлым позіркам таварышаў, урачыста кажа:

— Ну вось, пачынаем. Лавіся, рыбка, вялікая і маленькая, — і першы апусціў лыжку ў вядро.

Са смакам сёрбаюць рыбакі наварыстую юшку, зачэрпнуць і падстаўляюць пад лыжку хлеб, каб не разліць.

Раптам над іх галовамі пачуўся шоргат, пасыпаўся пясок з крутога берага, хруснула галінка, а затым пачуліся чыесьці цяжкія крокі. Павярнулі рыбакі галовы ў бок крутой сцяжынкі. Спускаецца да іх Алесь. Блішчаць на яго грудзях два «георгіі».

— Здарова, мужыкі! Хлеб вам ды соль!

— Ядзім, ды свой… а ты збоку пастой, — незадаволена буркнуў Архіп, косячыся на георгіеўскія крыжы.

— А-ай, навошта ты, — папракнуў яго дзед Цімох. — Не бярыце да галавы! Ета ж ён жартуе… Сядайце разам снедаць.

— А ён заўжды такі, — засмяяўся Алесь. — Ці не праўда, Архіп?

Здзіўлены Архіп падняўся на ногі, спытаў:

— Вы адкуль мяне ведаеце?

— Не толькі цябе. І дзеда Цімоха.

— Мяне-е?.. — падзівіўся Цімох і зацікаўлена пачаў углядацца ў салдата. Раптам ляпнуў сябе дзед далонямі па клубах і ледзь не закрычаў:

— Чакай, чакай… дык ты… Алесь!.. Раманаў сын.. Салавей!

— Я і ёсць. Здарова, Архіп!.. Здарова, дзед Цімох!

Радасныя Архіп і Цімох кінуліся абдымаць Алеся, ціскаць яму рукі.

— Ты адкуль?

— Службу адбыў. Дамоў іду. Што добрага чуваць у нашай Карпілаўцы?

Але тыя нібы не чуюць.

— Алеська!.. Вярнуўся! Жывы і здаровы!.. Ото ж як добра!

— Гадоў шэсць мо ваяваў?… Ета ярунда! Абы жывы быў…

Дзед Цімох неяк абмяк і, не стрымаўшыся, заліўся радаснымі старэчымі слязьмі. Праз хвіліну-другую, зноў седзячы за юшкай і са смакам сёрбаючы, мужыкі ўсё гаманілі:

— Божачка! От радасць якая! — ніяк не супакоіцца Цімох. — Во як бывае на свеце… Па чалавеку даўно панафіду[5] адпелі, а ён жывы-здаровы вярнуўся. А матка ўсе вочы павыплакала…

— Ну, а Марына як?.. Не ажанілася часам другараз? — увесь напружаны, спытаў Алесь.

— Не, не! — стары ажно замахаў рукамі. — Увіхаўся тут за ёй адзін… Шымчонак. Але дарэмна. Яна ета яму адразу паварот ад варот. Пра Марыну нічога дрэннага не пачуеш… Га-га-га! — раптам засмяяўся дзед, нешта прыгадаўшы.

— Дзед Цімох, — пакрыўджана насупіўся Алесь. — Я з табой сур'ёзна, а ты…

— Дык я ж ета… успомніў! Паслухай, як яно было… Гы-гы-гы! Смяхоцце, дый годзе! Прыходзіць, значыцца, да мяне на самую на Піліпаўку[6] кума Наста… Маці ягоная, — кіўнуў дзед Цімох рыбакам на Алеся. — Прыходзіць, значыцца, да мяне за парадай. Што рабіць, пытае. Шэсць гадоў прайшло, як сын на ерманскай вайне, ані слуху табе, ані духу… ніякай, значыцца, вестачкі, няйнакш як забілі. Гніюць, кажа, яго костачкі ў сырой зямельцы. Дык ці не грэх будзе, пытае, панафіду па ім адслужыць? Я, ета, ёй і кажу. Калі забілі, то панафіда не пашкодзіць, а калі жывы — дамоў вернецца, да роднае хаты. Але ж я не поп і не ведаю, што табе параіць. Ідзі, кажу, да Паісія, ён табе скажа. Пайшла Наста да папа. Панесла яму гусака, яек, сала, грошай крыху. І дзе толькі ўзяла па беднасці па сваёй? А поп доўга не думаў, за такое смакоцце ўзяў ды адслужыў панафіду па табе, Алесь. І што ты думаеш? На другі дзень прыбегла да мяне Марына ды як разышлася-а-а! Як венік у лазні. Ледзь у бараду не ўчапілася. Ты што ета, стары чорт, крычыць, маёй мацеры сказаў па жывому чалавеку панафіду служыць? Пакрычала, пашумела і пабегла. Куды б ты думаў? К папу-у!.. Да таго ж Паісія!.. Га-га-га!.. — зноў смяецца дзед Цімох.

— Адымаць усё назад? — спытаў зацікаўлены Алесь.

— Ды не-е… якое адымаць! Яшчэ панесла яму яек ды гуся, каб адслужыў ён панафіду за тваё здароўе… Спярша за ўпакой, а пасля за здароўе… Гы-гы-гы! — развесяліўся Цімох.

— І адслужыў? — усміхаючыся, спытаў Алесь.

— У-га! Яшчэ як! Нават з пеўчымі. Айцец Паісій хі-і-ітры! За грошы ды гуся што хош зробіць. Як гаркнулі пеўчыя «многая ле-эта»[7] — ажно шыбы ў царкве забрынчэлі. — Дзед Цімох

пяшчотна паляпаў Алеся па плячы і аўтарытэтна, з нейкім старэчым гумарам дадаў: — Сто гадоў пражывеш, Алесь. Два разы чалавек не памірае. Весела будзеш жыць. Ды яно, калі ета па праўдзе, «многае лета» куды мацней гучыць, чымся «І падай яму вечную памяць». Сто гадоў будзеш па свеце хадзіць і яшчэ сто на прызбе сядзець, старыя косці грэць. Бо чалавек ты адпеты і прапеты.

— Ну, а бацькі як?.. Жывыя, здаровыя? Не хварэюць? — зноў пытаецца Алесь. — Чаму бацькі няма на рыбалцы? Ён жа такі заўзяты рыбак… — трывога адчулася ў голасе Салаўя.

Сумеўся дзед Цімох, адвёў вочы ўбок. Апусцілі галовы рыбакі.

— Бацька… таго… як яго… — разгублена прамармытаў у адказ Цімох. І раптам закашляўся стары. Так закашляўся, што нават сагнуўся ўвесь і адвярнуўся ад Алеся. Доўга ён кашляў. Нешта нядобрае адчуў Алесь.

— Кажы, дзед Цімох. Усё кажы адразу, — неяк глуха, як не сваім голасам, патрабаваў ён.

Ледзь аддыхаўся стары ад кашлю.

— Фу-у… Дым які ядучы, трасца яму, — і, падняўшыся на ногі, крадком змахнуў слязу. — Пра бацьку асобна трэба пагаварыць. Ён жа… ён жа…

У гэту хвіліну з шумам расхінуліся галінкі прыбярэжных кустоў, бліснулі на сонцы ствалы вінтовак і чыйсьці зычны голас гучна скамандаваў:

— Ренкі до гуры![8]

Рыбакі спалохана ўскінулі рукі ўгору і застылі. З кустоў з вінтоўкамі наперавес выйшлі балахоўцы[9] на чале з вахмістрам.

— Хто такія ёсць? — грозна крыкнуў вахмістр. — Дакументы!

— Якія ж будуць у людзей дакументы, пане вахмістр, на рыбалцы? — збянтэжана развёў рунамі дзед Цімох.

— Адкуль самі?

— Хто з Карпілаўкі[10], а хто з Рудабелкі[11], — паясніў Цімох. — Ды мы вось тут за бугром на смалакурні працуем. Можаце ў смалакурні запытаць.

— Запытаем. Не турбуйся, стары, — буркнуў вахмістр і звярнуўся да Алеся: — А ты?

Выцягнуўся як па камандзе «смірна» Алесь і гучна, пасалдацку адчаканіў:

— Старшы унтэр-афіцэр Чацвёртага Заамурскага кавалерыйскага палка дзевятай арміі паўднёва-заходняга фронту Алесь Раманавіч Салавей! Вяртаюся на радзіму па дэмабілізацыі!

— Та-а-ак… Дакументы? — строга патрабаваў вахмістр.

— Калі ласка!

Алесь дастаў з нагруднай кішэні паперы, падае вахмістру. Уважліва разглядае дакументы вахмістр. Часта адрывае вочы ад папер, пазірае на георгіеўскія крыжы на грудзях салдата. Адрывіста задае пытанні:

— За што ўзнагароджан?

— Вынес камандзіра, ротмістра Машкова, смяротна параненага, з бою!

— Калі? Дзе?

— Пад Залешчыкамі. У Галіцыі. У красавіку 1915 года.

— А другі крыж?

— За разведку пад Перамышлем. У снежні 1914 года.

— Ну што ж, салдат. Можаш адпраўляцца дахаты. — Вахмістр аддае Алесю дакументы. — А можа, да нас служыць пойдзеш? Абмундзіраванне добрае, коні дужыя…

Усміхаецца Алесь.

— А дзе ж вашы коні дужыя?

— Не верыш? — самазадаволена падкручвае вусы вахмістр. — Зараз убачыш. — І, павярнуўшыся да самых густых кустоў, падаў каманду: — Каняводы, ка мне!

З трэскам і шумам вылятаюць з кустоў балахоўцы-каняводы. Вядуць за сабой восем коней гарачай венгерскай пароды.

Любуецца Алесь коньмі. І з аўтарытэтам заўзятага конніка кажа з захапленнем:

— Ай ды коні! На такіх увесь свет можна праехаць!

— Падабаюцца? То-та ж, — ганарыцца вахмістр. — Ідзі да нас служыць… не пашкадуеш.

— Ніяк не магу, пан вахмістр! — спрытна шчоўкнуў абцасамі, аддаючы чэсць вахмістру, Алесь. — Шэсць гадоў не быў дома!.. Ваяваў!.. Трэба крыху адпачыць.

— Твая справа, — абыякава адказаў расчараваны вахмістр і скамандаваў: — Па конях!

Ускочылі балахоўцы на коней. Павёў позіркам вахмістр па рыбаках, спытаў:

— Дзе ж ваша рыба?

— Ды вунь, у садках, — паказаў рукой дзед Цімох.

— Высыпай яе ў лодку, стары, ды хутчэй. Павязеш у мястэчка і аддасі эскадроннаму капцёру. Скажаш: вахмістр прыслаў.

— Яно, канешне, можна… — замітусіўся дзед Цімох. — А толькі дазвольце спытаць, па якой цане?

Цынічна ўсміхнуўся вахмістр і, памахваючы нагайкай перад носам старога, выразна растлумачыў:

— Па самай сходнай… па гэтай. Хочаш? Дык адразу задатак адсыплю. Бач, быдла! Іх ад бальшавікоў абараняем, а яны нам рыбы шкадуюць. Ану, паварочвайся хутчэй!

Рыбакі, як угарэлыя, кінуліся высыпаць з садкоў рыбу ў лодку. Хвілін праз дзесяць лодка цяжка адчаліла ад берага і паплыла ўніз па цячэнні.

Акружылі коннікі рыбакоў. Зноў падаў каманду вахмістр:

— Шагам а-а-аррш! У Карпілаўку! Паглядзім, што вы за смалакуры.

Панура крочаць рыбакі, падымаючыся па сцяжынцы на бугор. Павярнуўся назад, тварам да берага, Архіп і гучна крыкнуў:

— Алесь, скруці невад і аднясі на смалакурню! Тут недалёка!

Хмурна адказаў яму Алесь Салавей:

— Добра… Аднясу.

Стаіць Алесь, змрочны, як хмара, у цяжкім роздуме на беразе, глядзіць услед рыбакам, якія адзін за адным знікаюць за бугром. Вось ужо схаваліся апошнія, і коннікі з вахмістрам — у хмызняку. Не спяшаючыся падышоў Алесь да разасланага на пяску невада, развесіў яго на прыбярэжных кустах для прасушкі. Адбіваецца ад дакучлівых камароў, ляпае сябе то па шчоках, то па шыі. Кінуў у вогнішча ахапак сухога хвойніку і прыкрыў зверху аерам. Густы дым клубамі пацягнуўся ўгору, павольна і шчыльна захінаючы неба.

Гарачы поўдзень. Сонца яркім святлом залівае лясную паляну. Курыцца лёгкі дымок над дзвюма зямлянкамі, пакрытымі дзёрнам. Бочкі з дзёгцем, груды наваленых карчоў, стары бак для перагонкі — вось, бадай, і ўся гаспадарка мізэрнага смалакурнага завода. Непадалёк ад маленькай хаткі пасецца на палянцы пара стрыножаных коней. Дрэмле ў цяні пад коламі вялізны сабака-дварняк. Горача яму. Высунуў язык, дыхае часта-часта. Пачуяў нешта дварняк, ускочыў з месца, моцна забрахаў, кінуўшыся ў кусты міма зямлянкі. Даносіцца сабачы брэх, парывісты, злосны і раптам… перайшоў у жаласны пранізлівы віск. З хмызняку на паляну выходзіць Алесь з невадам на плячы. Цяжка яму адбівацца ад азвярэлай псіны. Але вось прачыніліся дзверы хаткі — і на ганку ўзнікла рослая постаць смалакура

Максіма Ляўкова. Перабег Максім палянку і сярдзітым вокрыкам адагнаў сабаку:

— Пайшоў, пайшоў, Цыган!.. А каб цябе ваўкі заелі! Пайшоў!..

Незадаволена гыркаючы, схаваўся сабака пад колы, ашчэрыўся, пазірае на прышэльца налітымі крывёю вачыма.

Стомлена кідае Алесь на траву ля зямлянкі невад.

— Добры дзень! Ці не ваш гэта невад, гаспадар?

Здзіўлена і насцярожана глядзіць на Алеся Максім.

— Дзень добры. Здаецца, мой… А як ён да вас трапіў?

— Архіп папрасіў данесці да смалакурні. Во і прынёс…

— А дзе ж яны, рыбакі… куды падзяваліся?

— Дзед Цімох павёз рыбу ў мястэчка. Архіпа з нейкімі парабкамі балахоўцы ў Карпілаўку пагналі.

Разгублена паціснуў плячыма Максім.

— Дзіва!.. А вы хто ж будзеце?

З дакорам паківаў Алесь галавой, з лёгкім папрокам сказаў:

— Сорамна, Максім, свайго лепшага сябра не пазнаць… А я дык цябе адразу пазнаў, хоць ты і запэцкаўся ў смале, як чорт.

— Сябра?.. У мяне шмат сяброў было. Але які ж ты…

— А той самы. Катораму ты памятку на лбе зрабіў… — Алесь лёгкім жэстам рукі паказаў на ледзь прыкметны шрам над сваім правым брывом. — Прыгадаў?

Радасна войкнуў Максім.

— Алесь… ты?.. Не можа быць! Жывы! Па табе ж імшу[12] справілі… Вярнуўся! Ды як жа гэта?.. А браточак жа ты мой!

І сябры моцна абняліся. Крыху адхіліў ад сябе Алеся Максім, глядзіць на яго здзіўлена і радасна, нібы вачам сваім не верыць.

— Дзе ж ты прападаў столькі гадоў? Вой, як жа я рады цябе бачыць!

— Дзе быў — там ужо няма. А быў я, Максім, і на кані і пад канём.

— Дык чаго ж мы стаім? Пойдзем у хату, Алесь! Пасядзім, пагамонім, вып’ем па чарцы… Раскажаш, дзе быў і што бачыў.

Як калісьці, даўным-даўно, паклаў Максім сваю сяброўскую руку на плечы Алеся і павёў яго да сябе ў хату. Ціха прычыніліся за імі дзверы.

У цесным, але чыста прыбраным пакойчыку за скасабочаным сталом сядзіць задумлівы, сумны Максім. На стале недапітая

пляшка і рэшткі недаедзенай закусі: бульба, кавалкі варанай рыбы, гуркі, хлеб. Ля акна спінай да Максіма стаіць Алесь. Яго плечы ціха ўздрыгваюць.

— Не гаруй, Алесь… Што зробіш? Час такі… Грабяць, забіваюць, гвалтоўнічаюць. Але яшчэ загляне сонца і ў наша аконца!

Павярнуўся да сябра Алесь. У руках яго бацькава шапка. Задумліва глядзіць на яе, пытаецца ў Максіма:

— Як жа яна трапіла да цябе?

— На сваю памяняў. У мяне такая ж самая была. Я адразу здагадаўся, што не дарма твой бацька шапку кінуў. Запіска была ў падшэўцы.

Алесь уздыхнуў. Можа, дзесяты раз ён перачытвае запіску: «Выдалі сваякі. Праверце». Асцярожна складвае Алесь запіску і хавае ў кішэню. З болем кажа:

— Сваякі… Але хто? Як праверыць?

Ён глыбока задумаўся і, нібыта выказваючы смутную здагадку, ціха вымавіў:

— Марына?

Аж падскочыў з табурэткі Максім.

— Здурэў? І не думай нават! Не ведаеш ты Марыну… дарма, што муж.

— Ну дык хто ж? Ніколі не паверу, каб маці балбатнула.

— І не яна, — упэўнена заявіў Максім. — У тваёй маткі слова за год абцугамі не выцягнеш.

— Ну дык хто ж? Хто? Няма ў нас больш родзічаў… Э-э, ды што там! Усё роўна даведаюся. Душа з мяне вон, а дакапаюся!

І, у злосці сціснуўшы кулакі, Алесь скрозь зубы шэптам, з пагрозай выдыхнуў:

— А па бацьку я яшчэ памінкі спраўлю… Такія памінкі… што паны крывёю захлынуцца!

Са спачуваннем глядзіць на Алеся Максім і па-сяброўску перасцерагае:

— Глядзі, будзь асцярожны. Зараз час такі… Кінеш слова абы-дзе — і прапаў! Не гарачыся.

— Лёгка сказаць — не гарачыся! — Алесь уважліва глядзіць у вочы Максіма. — Па-твойму, лепей моўчкі сядзець? Чакаць ля мора пагоды?.. Лета гарачае. Маліна ў пушчы паспела, — раптам, панізіўшы голас, прамовіў ён, дапытліва гледзячы на сябра.

— Збіраць трэба хутчэй, — у тон яму адказаў здзіўлены Максім. — Браточак! Дык ты наш? — радасна ўскрыкнуў ён.

— А ты як думаў? — ужо з усмешкай адказаў Алесь. — Таму да цябе першага зайшоў, а не дамоў.

— Ото ж як добра! — радуецца Максім. — Дзе ж ты прападаў доўгі час?

— Да лютага быў на фронце… Потым у конным чырвонагвардзейскім атрадзе пад кіраўніцтвам Барыса Гарбачова[13]. Чуў пра такога?

— І чуў і нават бачыў… пад Ігуменам[14].

— Ён мяне і накіраваў да Семянчука, а Семянчук — да цябе.

Нахіліўся Алесь, сцягнуў з нагі бот, дастаў з туга загорнутай анучы нейкія паперы і працягвае іх Максіму.

— На… Семянчук перадаў. Схавай, ды падалей. Знойдуць — сам прападзеш і ўсю нашу справу загубіш.

— Ведаю, — спакойна адказаў Максім, прымаючы паперы.

Абуўся Алесь, лёгка ўскінуў на плечы свой салдацкі мяшок і пайшоў да дзвярэй.

— Бывай здаровы, Максім. Прабач, дамоў спяшаюся… Увечары ўбачымся.

Цёпла праводзіць яго Максім, клапатліва перасцерагае:

— Ты ж таго… Алесь… Пасцеражыся! У нашай Карпілаўцы ды ў Рудабелцы розны народ трапляецца. Дык ты ета… таго… глядзі!

Выпрастаўся Алесь на ўвесь рост — і ў той жа міг як хто падмяніў яго. Вочы сталі мутныя, асавелыя, няўцямныя. Стаіць у сваім пашарпаным шынялі з двума «георгіямі» на грудзях, хістаецца і на ўсю глотку гарлапаніць салдацкую песню:

Е-е-ехалі салда-а-аты
са слу-у-ужбы дамо-о-ой,
на плячах паго-о-оны,
на грудзях хр-рэсты-ы-ы!

Праз некалькі секунд Алесь зноў прыняў свой ранейшы выгляд.

— Зразумела? — спытаў ён у Максіма. — Бравы служака, георгіеўскі кавалер за бацьку не ў адказе. І ніякага табе падазрэння.

У захапленні ўсміхаецца Максім.

— Здорава! Артыст! Дзе ж ты гэтаму навучыўся?

— Семянчук навучыў. А ён, сам ведаеш — галава!

З гэтымі словамі Алесь выйшаў з хаты і асцярожна прычыніў за сабою дзверы.

Па зялёнай вясковай вуліцы, прыкметна хістаючыся, ідзе Алесь і напаўголаса напявае:

Е-е-ехалі салда-а-аты
са слу-у-ужбы д-дамо-о-ой,
на плячах паго-о-оны
ды на грудзях хр-рэсты-ы-ы!

З асаблівым націскам на слове «хрэсты» ён абрывае песню. З вокан і з-за брамак выглядаюць зацікаўленыя сяляне. Спыніўся Алесь перад старой скасабочанай хатай, што амаль да вокнаў урасла ў зямлю. Акружыла салдата басаногая вясковая дзятва. Дапытліва глядзіць на яго старая цераз плот. І раптам з крыкам і слязьмі выбягае з-за брамкі да Алеся, кідаецца на шыю і сціхае.

— Алеська… дзіцятка маё… сынок… жывы… жывы…

Абдымае старая сына і, як некалі ў яго далёкім маленстве, вядзе ў хату. І ўжо з ганка крычыць радасная маці:

— Марынка!.. Глядзі, хто прыехаў!

Выбегла жонка, кінулася да Алеся.

— Алесь…

Не знайшлося ў яе слоў, каб выказаць пачуцці. Доўга ўсхліпвае на грудзях Алеся маладая жанчына. А той, крадком выціраючы слёзы, з дакорам, але лагодна і прытворна бурчыць на кабет:

— Ну даволі, даволі… Не разводзьце вільгаці ў хаце. А мо не рады, што прыехаў?

Скінуў шынель Алесь, сеў за стол, па-гаспадарску абвёў позіркам хату. Цьмяна прасочваецца святло скрозь мутнае, бруднае акенца. Сям-там, дзе выбіты шыбы, дзіркі заткнуты анучкамі. Нізка навісла прагнілая столь.

Душыцца слязьмі, жаліцца сыну Наста:

— Рабавалі нас… балахоўцы… Бацьку…

І, не маючы сіл даказаць, загаласіла надрыўна, няўцешна:

— А пара-а-аднічак[15] ты мой мі-і-ілы!.. А рабо-о-отнічак мой нясто-о-омны-ы-ы!..

Бязгучна зноў заплакала і Марына. Няўклюдна, засаромеўшыся сваіх слёз і каб схаваць свой боль, адвярнуўся Алесь. Зноў кінулася яму на грудзі Марына.

— Алеська… родненькі… не ў добры час ты прыехаў! — І, моцна абдымаючы мужа, з плачам працягвае: — Не аддам цябе… не аддам!

Алесь супакойвае жонку, усхвалявана кажа:

— Сціхні, Марына… не плач. Ніхто мяне не возьме. Дый каму я патрэбен?

Грукаюць дзверы. Хата паступова напаўняецца суседзямі. Шумна выказваюць яны сваю радасць і здзіўленне:

— А міленькі!.. А родненькі!.. Няйнакш як з таго свету вярнуўся?

— Ужо ж і не чакалі цябе!.. І не паранены?

— Усяго было. Давялося спазнаць, пачым саўкін дзёгаць, — жартуе Алесь, не паспяваючы адказваць на прывітанні і пытанні сялян. Кладуць суседзі на стол хто што можа: кавалкі сала, сыр, кілбасу. Але вось у хату з шумам урываецца брат Марыны — Ларык. Яшчэ з парога ён, шырока раскінуўшы рукі, кінуўся да Алеся.

— Здарова, Алесь! Здароў, зяцёк! З прыездам!

Ён моцна абдымае Алеся і тройчы яго цалуе.

— Во дзіва, дык дзіва! З’явіўся жывы-здаровы ды яшчэ з крыжамі! — крычыць у захапленні Ларык. — А мы тут па табе панафіду адслужылі, нават чаркай памянулі за ўпакой!.. — усміхаецца ён. Павярнуўшыся да Марыны, Ларык загадвае: — Марына! Чаго стаіш? Накрывай абрусам стол! Пілі мы за ўпакой яго душы, а цяпер вып’ем за здравіе!

Ларык дэманстратыўна ставіць на стол дзве вялікія пляшкі.

— Першачок! Уласнага гатунку! — урачыста аб’явіў ён.

Мяккія летнія прыцемкі. Паціху гойдаюцца галінкі разгалістых клёнаў над вялікай хатай, што стаіць наўскрай сяла ля самай аколіцы. Маляўнічай чародкай у стракатым адзенні размясціліся дзяўчаты на бярвеннях. Звонка грае гармонік у руках Ларыка. Складна спяваюць дзеўкі задушэўную народную песню.

Ці свет, ці світае?
Ці на зоры займае?
Ці мой міленькі,
голуб сізанькі,
коніка сядлае?..

На доўгай прызбе паселі ў рад старыя. Калі-нікалі перакінуцца словам, але больш слухаюць песню, аб нечым задумаўшыся.

Мужыкі маладзейшыя ўладкаваліся на траве — хто сеў, хто прылёг. Успыхваюць агеньчыкі цыгарак. Тут жа прытуліліся Алесь Салавей, Архіп і дзед Цімох. Напаўголаса спяваюць дзяўчаты.

— Кажуць людзі, енерал у мястэчка заўтра прыедзе, — парушыў маўчанне Архіп.

— Га? — не дачуў глухаваты, гадоў пад дзевяноста дзед Кандрат.

— Енерал, кажуць, прыедзе! Балаховіч[16]! — грамчэй загаварыў Архіп. — Загадалі ўсім сустракаць яго! Стараста казаў: хто не пойдзе — кепска таму будзе!

Не спяшаючыся, выняў з рота люльку дзед Кандрат, пагардліва сплюнуў, махнуў рукой, важка заўважыў:

— Якія цяперака енералы!.. Во раней, калі мы на турку хадзілі, былі енералы… настаяшчыя. Як дасць у вуха — дык з ног і звалішся. Во ета енерал! А цяперака што?..

— Усе яны аднолькавы наконт мужыцкага вуха, — умяшаўся ў гаворку Максім. — Што ранейшыя, што цяперашнія.

— Глупства ты мелеш! Малады занадта, — сярдзіта запярэчыў дзед Цімох. — Балаховіч не такі… ета наш енерал, беларус. Яго «бацькам» не дарма клічуць.

— А ты яго ведаеш, дзед Цімох? — з усмешкай глядзіць Максім на старога.

— Заўтра пабачу. Мяне ж у дэлегаты апрадзялілі… каб сустрэць яго. Цэлы тыдзень рэпеціравалі, як там і што гаварыць. Але я ўжо ўсё пазабываў…

— Солі ў яго папрасі! Заціркі няма чым прысаліць, — падказаў нехта з сялян.

Усміхнуўся Алесь Салавей, акінуў позіркам мужыкоў і быццам паміж іншым заўважыў:

— Дзе ён вам той солі возьме? — і, павярнуўшыся да Цімоха, ужо сур'ёзна і важка дадаў: — Вось каб ён зямелькі даў, а то ўся добрая зямля ў паноў ды ў шляхты. Сялянам альбо балота, альбо пясок… дый таго не густа.

Як па камандзе загаманілі, закрычалі сяляне. Так усхвалявалі іх гэтыя словы, што не змаглі стрымаць даўно набалелае.

— Правільна! Зямлі прасі!

— Як адабралі ў нас зямлю, тую, што бальшавікі нам далі, дык і кураня няма куды выгнаць!

Не вытрымаў дзед Цімох, ускочыў на ногі, крыкнуў з запалам:

— А я і папрашу! Ён жа свой чалавек… беларус!

Раптам змоўк гармонік, сціхлі дзяўчаты. Па вуліцы лёгкай рыссю праязджаў вахмістр. Спыніў ён каня ля сялян, спытаў:

— Што за крык?

Асцярожна, з апаскаю адказалі сяляне:

— А ці ж мы крычым?.. ета мы так гаворым.

— Раімся, як лепей бацьку Балаховіча сустрэць, — паясніў вахмістру Алесь. — Каб урачыста, цікава, з хлебам ды соллю.

— А-а, ну-ну! То добра, — задаволіўся вахмістр. — А дзе ж хата вашага старасты?

— Вунь, крайняя ад калодзежа!

Вахмістр паехаў далей. Людзі марудліва пачалі разыходзіцца па хатах. Апусцела вуліца. Прыцемкі змрочным покрывам ахінулі Карпілаўку.

Шырока і прывольна раскінулася вялікае беларускае мястэчка на высокім беразе ракі Пціч. Местачковая плошча запруджана народам. Ля платоў у некалькі радоў выстраіліся сялянскія калёсы. Сярод іх вылучаюцца двухколавыя шарабаны багацеяў, а сям-там нават і «выезды»[17] паноў і падпанкаў. Мяркуючы па тым, што многія сяляне закусваюць прама на вазах, можна здагадацца, што прыехалі яны з далёкіх вёсак. Натоўп узначальваюць духавенства, шляхта і некалькі сялян, апранутых па-святочнаму. Паўднёвае сонца неміласэрна смаліць зямлю, іграе праменнямі на пазалочаных крыжах царквы, залівае нясцерпнай спёкай плошчу, што раскінулася перад валасной управай. Ля самага ганка «воласці» стаяць, пераступаючы з нагі на нагу, дэлегаты ў чаканні Балаховіча. Яны стаяць за вялікім круглым сталом, прыбраным стракатым абрусам. А на стале — пышныя боханы і соль. Наперадзе дэлегацыі важна застыў поп, апрануты ў раскошную рызу і акружаны ўсім сваім клірам. Урачыста і шыкоўна задумала валасное начальства сустрэць «бацьку» Балаховіча. Сіратліва і жаласна выглядае сярод дэлегатаў постаць дзеда Цімоха. Адчуваючы ўрачысты момант, дзед Цімох з усяе сілы намагаецца надаць сваёй паставе важнасць, але гэта яму не ўдаецца. Струменьчыкі поту сцякаюць па яго твары, блішчаць кропелькі на носе, і нават барада дзеда Цімоха, якая заўсёды заўзята тырчыць угору, цяпер чамусьці панікла, быццам пучок леташняй пажоўклай травы. Убаку, трошкі далей ад дэлегацыі, вахмістр дбайна павучае чародку сялян:

— Як толькі пад’едзе бацька Балаховіч і паздароўкаецца, усе як адзін павінны крыкнуць «ура». Крычаць доўга і гучна, як мага гучней. Зразумела?

Моўчкі слухаюць яго сяляне. Вахмістр задумаўся, а потым усё тым жа тонам працягвае:

— Зараз паспрабуем. Зараз я буду вас прывітаць, быццам бацька Балаховіч.

Ён рыссю ад’ехаў ад чародкі сялян убок, затым павярнуў каня, паволі і ўрачыста вяртаецца назад. Параўняўся з сялянамі і, выгнуўшы грудзі колам, смешна і важна надзьмуў шчокі і гаркнуў:

— Добры дзень, спадары!

З дзесятак галасоў уроскід крыкнулі знямоглае «ўра».

— Адставіць! — паморшчыўся вахмістр. — Дружней трэба! Гучней! — і, махаючы нагайкай, тлумачыць: — «Ура» — слова малое, але сэнс у ім вялікі! Зразумелі?.. Больш радасці! Прывету больш!.. Паўторым!

І толькі ён павярнуў каня, як насустрач яму з-за вугла хаты грымнуў духавы аркестр.

— Едзе! — крычыць вахмістр. — Тыя, што з хлебам і соллю, наперад!

Грыміць духавы аркестр. Акружаны паслугачамі, эскартаваны конным атрадам, пад’язджае Балаховіч да натоўпу. За спінай «бацькі» ўзляцела ўгору, нібы дырыжорская, рука з нагайкай памагатага вахмістра.

— Ур-ра-а!.. — нявесела прагуў натоўп. Ударылі царкоўныя званы. З групы дэлегатаў высунуўся наперад валасны староста.

— Бацька наш, — пачаў староста сваю прамову, — усе мы шчыра вітаем цябе… Мы вельмі ўдзячны табе за тое, што абараняеш зямлю нашу беларускую ад усялякіх злодзеяў і бальшавікоў. Усе мы, увесь народ, пачынаючы, канешне, ад паважанага пана Радамірскага і бацюшкі і канчаючы, канешне, бедняком Цімохам Ажойчыкам, будзем дапамагаць табе і твайму войску хто чым зможа.

Скончыўшы прамову, староста пакланіўся долу і паднёс Балаховічу хлеб і соль. Натоўп глядзіць на ўсё, што адбываецца, і перашэптваецца. За спіной Балаховіча зноў рука вахмістра пачала дырыжыраваць нагайкай — і некалькі чалавек з натоўпу, надрываючыся, зараўлі:

— Ур-р-ра-а-а-а!..

— Гавары! — шэптам загадаў староста дзеду Цімоху, піхаючы яго наперад.

Цімох нерашуча пераступае з нагі на нагу.

— Выходзь! — ужо са злосцю падштурхнуў яго староста.

Перапалоханы Цімох з боханам і сальніцай у руках апынуўся перад Балаховічам.

— Усе мы дужа рады бачыць ваша правасхадзіцельства… бацьку нашага… і я… спрадвеку бядняк-беларус… таксама, — залпам выпаліў Цімох і раптам спыніўся. Па яго твары відаць, як напружана намагаецца ён успомніць далейшую частку сваёй «прамовы». З адчаем павярнуўся дзед да старасты і з выглядам чалавека, які прапаў, безнадзейна махнуў рукой, ціха прашаптаў: — Забыўся…

Заўважыўшы разгубленасць старога, Балаховіч усміхнуўся яму і падбадзёрыў:

— Смялей, стары! Не бойся!

Цімох ажывіўся. І ўжо без боязі залапатаў:

— Прасілі дужа нашы мужыкі, каб была ваша ласка вярнуць тую зямельку, што нам бальшавікі далі. Толькі год і пакарысталіся ёю. Дужа цяжка жыць стала, уся лепшая зямелька ў паноў, а нам балота альбо пясок, пясок альбо балота… Працуем, працуем, ажно пуп трашчыць, і ўсё на чорта лысага!

— Правільна гавора!

— Зямлі!.. Зямлі-і-і!.. — загуло з усіх бакоў.

Заварушыўся натоўп. З самай гушчы яго, як тая ерыхонская труба, загуў і голас Максіма:

— Кураня няма куды выгнаць! Хоць на вяроўку яго бяры!

Алесь, які стаяў побач, так моцна сціснуў яго руку, што Максім ажно прысеў. Алесь зашаптаў яму на вуха ціха і ўладна:

— Цішэй!.. Глядзі, каб самога на вяроўку не ўзялі!

У адказ на здзіўлены позірк Максіма Алесь коратка шапнуў:

— Па дарозе пагаворым… Зразумеў?

Скрозь гул натоўпу пранізліва зазвінеў хлапечы, як жаночы, голас:

— Хоць бы па дзесяцінцы!

Салавей паказаў вачамі Максіму на маладога кучаравага хлопца, што крычаў, і зноў шапнуў:

— Хлапца гані адсюль… арыштуюць. За яго бабы выкрычацца.

Праціснуўся да хлопца Максім, тузануў яго за рукаў, шапнуў:

— Ану дамоў!

Нырнуў хлопец у самую гушчу натоўпу і быццам не было яго.

Пахмуры стаіць Балаховіч, услухоўаецца ў гул незадаволенага натоўпу. Нядобрым позіркам акінуў з галавы да ног старога

Цімоха. А той маўкліва стаяў перад ім, і ўся постаць старога выказвала мальбу, просьбу, веру. Падняў Балаховіч руку — сціх адразу натоўп.

— Калі ў каго-небудзь яшчэ знойдуцца скаргі, прыходзьце заўтра да мяне. У штаб. Там памяркуем што і як трэба зрабіць, каб дапамагчы беларускаму народу, нашаму сялянству. Як прадстаўнік беларускай Цэнтральнай рады[18], а таксама беларускай рады вайсковай[19], я абяцаю вам гэта, — спакойна сказаў Балаховіч.

Здзіўлена пераглянуліся прыслужнікі, што акружалі Балаховіча. Паехалі коннікі. Разыходзіцца з плошчы народ.

Пагодны летні вечар. Заходзіць сонца. Касыя праменні кранаюць хату Алеся Салаўя, шыбы адліваюць чырванню. Дзверы ў павець наросхрыст, ля іх на нізенькім цурбане сядзіць Алесь. Паміж шырока расстаўленых ног яго стаіць другі цурбанок з убітай у яго «бабкай», на якой Алесь старанна адбівае касу. Лёгкім меладычным звонам спявае каса пад ударамі малатка. Тут жа, на парозе павеці, сядзіць дзед Цімох. Ён яўна ўзбуджаны, часта падымаецца з месца, нервова жэстыкулюе і расказвае Алесю:

— Я, ета, пачаў яму гаварыць… а потым тыц-мыц… спыніўся, маўчу. Як ветрам з галавы ўсё выдзьмула. Ета ж трэба такое ліха! Усё, чаму мяне рэпеціравалі, забыўся. А ён глядзіць на мяне дый кажа: «На бойся, стары, кажы смела». Вось тут я і пальнуў. Усё як на далоні вылажыў… і пра зямельку, і крыўду нашу сялянскую. Народ, ета, канешне, кругом за мяне, «правільна!» — крычаць.

— Ну, а ён табе што? — пытае Алесь дзеда Цімоха, не спыняючы працы і робячы выгляд, быццам не чуў Цімохавай «прамовы».

— Слухаў мяне… Вельмі ўважліва слухаў. А калі пачуў пра нашу цяжкую жысць, пра зямельку-гаротніцу, дык ажно спахмурнеў.

— Спахмурнеў?.. Глядзі ты! — іранічна ўсміхаючыся, заўважыў Алесь і асцярожна прытуліў касу да сцяны павеці.

— Але… спахмурнеў, — працягваў Цімох. — А тады і кажа: «Калі ў каго ёсць яшчэ скаргі, прыходзьце заўтра да мяне ў штаб. Там памяркуем, якую помач, ета, зрабіць беларускаму сялянству».

— І пойдзеш да яго? — зноў з іранічнай усмешкай спытаў Алесь.

— А то як жа! Усе пойдзем!

— Хто гэта — усе?

— Пакрыўджаныя. Усе, каго балахоўцы пакрыўдзілі. Рак Антон, Крывеня Хвядос, Стэфка Камлючыха…

— Чым жа іх пакрыўдзілі? — перабіў дзеда Алесь.

— У Антося дачку Гэльку згвалцілі і парсюка пудоў на восем забралі… А яшчэ Дзядзюля Пятро, яму дык больш за ўсіх дасталося — каня ўзялі, а самога так адлупцавалі, што ледзь жывы застаўся. Пакрыўджаных шмат, з розных вёсак. З Карпілаўкі, з Харамцоў, нават з Касорычаў[20] заявы са скаргамі прынеслі. Ды ты, ета… во сам пачытай!

Дзед Цімох падае Алесю пачак пакамечаных, завэдзганых заяў, спісаных такімі крымзолямі, што і не разбярэш. Алесь уважліва пачаў разглядаць заявы, зрэдку ціха задаючы Цімоху пытанні:

— Лявон Рыбка?

— З Харамцоў. Новыя боты забралі і вока выбілі, — тлумачыць дзед.

— Дубчак Восіп?

— І ён з Харамцоў. Кажух узялі новы ды зарод сена спалілі.

— Юзік Маргунёнак?

— Еты хлапец з Кавалёў[20]. Гармонік яму шляхцюкі ўшчэнт разбілі.

— Завошта? — пацікаваў Алесь.

— Адмовіўся іграць «Ешчэ Польска не згінэла»[22]. І гармонік разбілі і ўвесь твар ягоны размалявалі.

Ужо моўчкі чытае Алесь сялянскія скаргі, іх шмат, вельмі шмат — на лісточках са школьных сшыткаў, на абрыўках шпалер ці на шматках шэрай абгортачнай паперы. Чытае Алесь, хмурыцца, бровы так насупіў, што яны сышліся. Потым склаў акуратным стосікам заявы і паклаў на цурбанок.

— Навошта ты мне прынёс? — пытае ў Цімоха Алесь.

— Каб ты за ўсіх пакрыўджаных адну заяву напісаў. Не будзе ж ён чытаць ета ўсё. Енералу часу не хопіць. Начальства!

— Праўду кажаш, Цімох. Не хопіць яму часу, — з незразумелым для Цімоха сэнсам пахмура сказаў Алесь. — Не буду я вам пісаць заяву, — раптам заявіў ён катэгарычна.

Аж прыпадняўся ў роспачы дзед Цімох.

— Чаму? — ледзь вымавіў ён.

— А таму, што з гэтага нічога добрага не выйдзе, — усё так жа рэзка і няўмольна адчаканіў Алесь. — Таму што ваўку

наваўчанят скардзіцца смешна. Таму што Балаховічу пан Радамірскі бліжэй і даражэй за нас, мужыкоў.

Як апараны ўскочыў з месца дзед Цімох.

— Хлусня ета!.. Глупства!.. Ён жа наш чалавек… беларус! Ён нават па-нашынскаму, па-сялянску гаворыць!

— Гаворыць па-сялянску, а думае па-панску, — упарта стаіць на сваім Алесь. — Не буду я вам пісаць заявы!

— Не будзеш?! — злосна крыкнуў Цімох. — Ну і не трэба! Без цябе праўду знойдзем… без цябе! — І дзед сярдзіта патупаў да брамкі.

— Глядзі, дзед… пашкадуеш! — наўздагон яму крыкнуў Алесь.

Нават не азірнуўся Цімох. Сярдзіта крочыць ён па вуліцы і, злосна плюючыся, абураецца. Глядзіць яму ўслед Алесь, з дакорам ківае галавой. Асцярожна ўзяў з цурбанка стосік сялянскіх крыўд і пайшоў у хату. Праз адчыненае акно відаць, як Марына хавае за пазуху скрутак, што перадаў ёй Алесь. Ужо на ганку ён кажа жонцы:

— Перадай Максіму. І глядзі ж, каб нікому… — Алесь выразна прыклаў палец да вуснаў. — Ні-ні!

— Не ўпершыню, — спакойна адказала Марына.

Яна паспешна ідзе з двара.

Нязграбная старая хата, нахіленая на адзін бок, прытулілася на краі местачковай базарнай плошчы. Над трухлявым ганкам матляецца на адным цвіку напаўсарваная заржавелая шыльда з надпісам «Школа». Ля ганка гэтай былой школы мітуслiва і шумна. Раз-пораз падлятаюць на ўзмыленых конях ардынарцы з данясеннямі. Плошча запруджана абозам, двухколкамі, скрынямі з артылерыйскімі зарадамі. Ля аднаго плота згрудзіліся сялянскія калёсы з паднятымі ўгору аглоблямі. Клапатліва падкідае сена сваёй кабыле дзед Цімох, затым накіроўваецца да ганка, ля якога стоўпілася чалавек дзесяць сялян. Яны аб нечым напаўголаса перагаворваюцца і боязна азіраюцца па баках. Сярод іх немаладая кабета Гапуля Суніца, яна расказвае пра сваю бяду, жаліцца, шукаючы ў слухачоў калі не паратунку, дык хоць бы спачування.

— Куфар разбілі… дачушчын пасаг выграблі да апошняй нітачкі. Каму яна цяперака патрэбна, гаротніца мая, жабрачка галадраная?

Падышоў дзед Цімох, спытаў:

— Ну як? Мяне яшчэ не выклікалі?

Адмоўна пакруціў галавой селянін. А жанчына ўсё ўсхліпвае ды прыгаворвае:

— Ай, божа ж мой, божа! І адкуль тое ліха звалілася на нашы галовы?

Дзед Цімох, поўны веры ў справядлівасць, бадзёрым голасам суцяшае кабету:

— Не гаруй, Гапуля! Не галасі! Раскажаш пра ўсё бацьку Балаховічу — ён навядзе парадак. І куфар новы дадуць і пасаг вернуць. Ён жа наш чалавек… свой, беларус! Ён дапаможа!

— Чакай, кума, Пятра — сыр з’ясі, — іранічна заўважыў адзін селянін. — Пакуль ён дапаможа, дык…

І не паспеў ён даказаць, як з сенцаў крыкнулі:

— Цімох Ажойчык! Дэлегат!

Па-маладзецку аправіў на сабе вопратку дзед Цімох. Яшчэ на ганку зняў з галавы шапку і ўвайшоў у школу. У пакоі, які ў свой час быў настаўніцкай, Цімоха сустрэлі Балаховіч і Барыс Савінкаў[23]. Седзячы за сталом, надзьмуты і важны, як індык, Балаховіч акінуў змрочным паглядам лядашчую постаць дзеда Цімоха. Пальцы беларускага «бацькі» нервова барабанілі па стале. Савінкаў стаяў побач. Ён таксама свідраваў старога злосным позіркам, які нічога добрага не прадказваў Цімоху.

Спудзіўся стары. Аж да самай падлогі пакланіўся абодвум. Гаспадары маўчалі. Нейкі час дзед бездапаможна топчацца на месцы, ён то адкрые рот, то закрые, усё ніяк не асмеліцца вымавіць хоць слова. Вачамі ўдава, які ўбачыў труса, глядзіць на Цімоха Балаховіч. Нарэшце ён загаварыў:

— Ты беларус ці бальшавік?

Яшчэ і яшчэ нізка кланяецца Цімох і адказвае на пытанні хуценька, з гатоўнасцю, запінаючыся ад страху.

— Тутэйшы я… з вёскі… з Карпілаўкі. І дзед мой адсюль, і бацька… і я, ета, таксама… тутэйшы.

— Хто цябе навучыў пра зямлю так гаварыць? — зноў спытаў Балаховіч.

— А ніхто… Усе етак гавораць, — растлумачыў дзед. — У каго зямлі мала альбо зусім няма… той і гаворыць.

— Многа ў вашай Карпілаўцы такіх?

— Бадай усе, — уздыхнуў Цімох. — Калі і ёсць у каго невялічкі кавалак зямелькі, дык і тая… альбо пясок, альбо балота… Што на ёй уродзіць? Не зямля, а гаротніца.

— Та-а-ак, — нешта абдумваючы, працягнуў Балаховіч і зноў пытае ў Цімоха: — Няўжо ўся ваша вёска жабрацкая? Няўжо ў вашай Карпілаўцы зямлі добрай няма?

— Чаму няма? — раптам асмялеў Цімох. — Ёсць і добрая зямелька, ёсць… ды толькі ж яна, ета, у шляхты ўся. У каго валока[24], а ў каго ажно дзве.

— Та-а-ак, — зноў працягнуў Балаховіч і, падышоўшы да дзеда Цімоха, як не зашыпеў па-змяінаму: — Зямлі захацелася? Чужое дабро хапаць? Грабіць? У бальшавікоў навучыўся на старасці? — І, павярнуўшыся да дзвярэй, Балаховіч крыкнуў: — Эй! Хто там на варце? Сюды!

У настаўніцкую ўваліліся два зверападобныя балахоўцы. Ліха шчоўкнулі абцасамі і замерлі як статуі.

— Узяць! — тыцнуў Балаховіч пальцам у дзеда Цімоха.

— Бацька… родненькі… ды я, ета… завошта?!

— За чужую маёмасць, сыночак! За чужое дабро! За бальшавіцкія выкрунтасы! — злосна адчаканіў Балаховіч. — Узяць!

Вартавыя падхапілі дзеда пад рукі, пацягнулі яго ў сенцы.

— Шомполами его!.. Двадцать пять! — кінуў наўздагон Савінкаў. — На площади! Принародно!

Балаховіч зноў сеў за стол, адглынуў з шклянкі астылага чаю і, звяртаючыся да Савінкава, загаварыў па-руску:

— Вот они, крестьянские настроения. Что вы на это скажете, Борис Викторович?

— Скажу, — пахмура адказаў Савінкаў. — И многое скажу.

Наступіла паўза. Цяжкімі, грузнымі крокамі ходзіць Савінкаў па пакоі, нібы нешта абдумвае, рыхтуючыся да прамовы. Любіць Савінкаў пагаварыць, вельмі любіць.

— По-моему, вы, простите за откровенность, плохо разбираетесь в политической обстановке и оценке событий. Да разве этот старик, эта советская голытьба, может быть выразителем крестьянских настроений? Центральный комитет «Союза защиты Родины и свободы» дал ясные указания и директивы по этому вопросу. Ими надо руководствоваться и исполнять их. Мы делаем ставку не на голытьбу, а на крепкого, хозяйственного российского мужика. Именно он, крепкий, хозяйственный мужик, и является становым хребтом нашей Родины. Матушка Россия — страна сугубо аграрная. Следовательно, основная сила и могущество ее заложено в крестьянстве. Хозяйственный мужик прежде всего собственник. Ему враждебны и большевизм и главенство советской голытьбы. А поэтому необходимо внушать ему всегда, везде и всюду мысль о том, что большевистская продразверстка является по существу простым неприкрытым грабежом крестьянства. Ему надо обстоятельно вбивать

в сознание, что большевики превращают имения помещиков в совхозы, а поэтому мужику не видать той земли, о которой он мечтал веками и мечтает теперь. Нашей задачей является главная, основная цель — это свержение большевизма. А поэтому необходимо разъяснить мужику положение о продразверстке и совхозах, и тогда он, как медведь, зарычит и станет на дыбы против большевиков. Это доказано на опыте. Восстание крестьян Тамбовской губернии под руководством Антонова[25] растет и ширится, как снежный ком. Мятеж Григорьева[26] на Украине охватил массы зажиточных крестьян. Рейды Тютюнника[27] и даже, коли на то пошло, самого Нестора Махно[28] — говорят о том, что крестьянство против большевизма. Отсюда и план действий… Коммунистов — на фонари, землю — мужику, советскую голытьбу — в колодец. Жечь и расстреливать, расстреливать и жечь. Только беспощадным террором можно обуздать большевистскую шантрапу. Террор в политической борьбе — средство могучее и проверенное на опыте.

— Так-то оно так, — згадзіўся Балаховіч, калі Савінкаў змоўк. — Однако надо было бы и белорусскому крестьянству выработать хоть какую-то программу.

— Программу? — крыва ўсміхнуўся Савінкаў. — Она давно выработана.

— Где, когда? — шчыра здзівіўся Балаховіч.

— Вот! — І Савінкаў злосна тыцнуў пальцам на бізун, што вісеў на сцяне ля акна. — Только короткий, а надо бы подлиннее. — І, падышоўшы да сцяны, ён выразным жэстам паказаў, якой даўжыні павінна быць гэта «праграма» для беларусаў.

Глыбока задумаўся Балаховіч.

Шумна, весела ў Карпілаўцы ў нядзелю. Ля хаты пад клёнамі, што стаіць наўскрай сяла, вялікае зборышча людзей. Звініць гармонік, не адстаюць ад яго цымбалы і скрыпка, глуха бубніць бубен. Хлопцы і дзяўчаты пусціліся ў скокі — ажно пыл пад нагамі курыцца! Гэтак яны танцуюць «таўкачыкі»[29]. На дзяўчатах стракатыя спадніцы і блузкі, на хлопцах такія ж святочныя кашулі, падперазаныя ўзорыстымі паясамі. Ларык на сваім гармоніку такія каленцы выводзіць — чарадзей, дый годзе! Шнырае пад нагамі дарослых дзятва. Мірна гамоняць на прызбе старыя. Весела і святочна ў Карпілаўцы.

— Нешта доўга няма нашага дэлегата, — задумліва сказаў Максім.

— Мабыць, зямельку нам дзеліць з Балаховічам, — шырока ўсміхаючыся, пажартаваў нехта з сялян.

— А можа, дзесяцінцы па дзве і выпрасіць? Ён такі… Ён дойдзе, — падтрымаў аўтарытэт дзеда Цімоха Архіп.

Маўчыць Салавей, слухае, аб чым гамоняць людзі. Паранейшаму танцуе моладзь, звініць-заліваецца гармонік, сярдзіта бубніць бубен.

Раптам з правулка паказалася кабылка дзеда Цімоха. Не спяшаецца кабылка, ледзьве ногі перастаўляе, нават вушы яе паніклі.

— Гляньце, мужыкі! Ці не Цімохава ета каняжына?

— Яна самая… дуга, як заўсёды, на баку…

— Едзе!.. Дэлегат едзе! Дзед Цімох!

— Музыку яму! Ды павесялей! — з жартам кінуў нехта.

Шырока расцягнуў гармонік музыка. Часцей забубніў бубен. Грымнула вясёлая музыка.

— Дэлегат едзе! — крычыць народ.

З цікаўнасцю і нецярпеннем пасунуліся людзі насустрач кабылцы. Раптам нехта здзіўлена заўважыў:

— А дзе ж Цімох?.. Каняжына сама ідзе!

Абарвалася музыка. У поўнай цішыні панура пляцецца па вуліцы стомлены конь. Кінуліся людзі да воза — і ўбачылі на дне дзеда Цімоха, збітага, ледзь жывога. Моўчкі стаяць збянтэжаныя сяляне. Тым часам Марына прынесла вядро з вадой і кварту, пачалі на бедалагу ліць ваду, далі яму папіць. Ачомаўся Цімох. Абвёў усіх мутнымі вачыма і, ні слова не кажучы, заліўся горкімі слязьмі ад крыўды. Панура маўчаць сяляне. Нехта шумна, гаротна ўздыхнуў.

— Вось яна, праўда наша… і зямелька наша сялянская, — ціха і пахмура сказаў Алесь.

Плача дзед Цімох, намагаецца нешта сказаць, але яму цяжка.

— Дурань я, стары ёлупень… Не паслухаўся Алеся… енералу паверыў, — ледзь чутна вымавіў ён. Больш нічога не сказаў і зноў заплакаў стары.

Ціхая летняя ноч. З цёмнага неба глядзіць на зямлю залаты месячык. Шырокай серабрыстай стужкай выгінаецца па неабсяжных лугах рака Пціч. На адным з яе берагоў палае барвовым агнём вялікае вогнішча. Гучыць старажытная песня, яна ўзлятае высока-высока — ажно да самых зор!

Бадай, пану ў двары страшна,
Як нам сонца ў полі зашла.
Сонца зашла — яшчэ мы жнема,

Пры месяцу снапы нясема.
Пры зоры ў капы кладзема,
У паўночы дадому ідзема.
На світанні вечарэма
І ў дзень белы зноў ідзема.
Бадай, пана не хавалі,
Каб сабакі разарвалі,
Каб па пану ваўкі вылі,
Бадай, пана грамы ўбілі,
Як мы ручкі патамілі.

У водбліску вогнішча выразна выдзяляюцца людскія постаці. Калі-нікалі да самага агню падыдзе конь, фыркне і, адышоўшы, зноў нахіліцца, скубе траву. Зрэдку данясецца з цемры звонкае конскае ржанне. І зноў ціха. Толькі песня некаму жаліцца, у ёй сум і гнеў, быццам расказвае аб глыбокім, нявыплаканым сялянскім горы. Ля вогнішча, гледзячы ў неба, ляжыць на спіне задумлівы Салавей. Ля яго прытуліўся Ларык, ён глядзіць у агонь, падпёршы падбародак далонямі. Старанна выграбае дзед Цімох печаную бульбу з попелу. Узяў адну гарачую бульбіну і, апякаючыся, перакідвае яе з далоні ў далонь.

— Мужыкі! Бульба спяклася! Ешце, — гасцінна запрашае Цімох усіх, хто сядзіць ля вогнішча.

Адна за адной пацягнуліся рукі за дымнай пахучай бульбай. Толькі Алесь нават не варухнуўся.

— Які ў ёй смак без солі? Во каб прысаліць, — сумна сказаў Максім, беручы бульбіну.

— Трэба нам, мусіць, дзеда Цімоха зноў апрадзяліць у дэлегаты, каб ён солі ў Балаховіча папрасіў, — каварна заўважыў Ларык.

Пырснуў ад смеху нехта з начлежнікаў. Нахмурыўся дзед Цімох, папярэдзіў:

— Яшчэ раз такое скажаш — кепска табе будзе.

Зарагатаў Ларык. Злосна і пакрыўджана сплюнуў дзед Цімох.

— Дурань!.. Смешна яму… Каб табе етак усыпалі па срацы, не да смеху было б.

— Завошта мне сыпаць? Я ж не дэлегат, — з’едліва і неяк бязвінна адказаў хітры Ларык.

Адвярнуўся ад яго дзед Цімох, зусім пакрыўджаны, і змоўк.

Ціха даносіцца песня ад другога вогнішча, раскладзенага на тым жа беразе. Раптам пачуўся тупат конскіх капытоў і нейчы голас з цемры:

— Гэй, мужыкі! Канчай начлег! Дахаты пара!

Коннік спыніў каня ля вогнішча і саскочыў ледзь не ў самы агонь.

— Стараста загадаў, каб зараз жа ўсе былі ў вёсцы. Раніцай у падводы трэба ехаць з войскам… з карнікамі.

Закрычалі ўсе, загаманілі, скупіўшыся ля вогнішча.

— Якой яму трасцы трэба, етаму старасту?

— Самая праца цяперака! Сена трэба касіць! Дзень год корміць, а ён у падводы гоніць…

— Не паедзем! — крыкнуў Архіп. — Не паедзем, і ўсё!

— І без таго коні ледзь жывыя…

Ахоплены гневам, махаючы рукамі, закрычаў і Ларык:

— Слухайце, мужыкі! Пагонім коней у пушчу! Чорта лысага яны нас там знойдуць!

— Правільна!.. У пушчу!

— Не, хлопцы!.. Паслухайце, што я вам скажу, — аўтарытэтна запярэчыў Алесь Салавей. — Па-мойму, трэба ехаць.

—А мы не паедзем! — зароў Ларык.

Алесь яшчэ раз паспрабаваў загаварыць, але раз’юшаны Ларык так закрычаў, што заглушыў яго словы.

— У пушчу пагонім коней! У пушчу! Не будзем етых чарцей вазіць!

Калі Ларык выкрычаўся, тады ўжо важка і цвёрда сказаў аднасяльчанам Салавей:

— Не слухайце Ларыка, мужыкі! Хлапец ён добры, але малады і гарачы. Вось што я вам скажу. Загібелькі, Прытыкі, Зарэчча, Тамашэвічы[30] паедуць, а мы — у пушчу?.. Спаляць балахоўцы Карпілаўку, ушчэнт спаляць! Трэба ехаць, а там… там будзе відаць.

— Ета праўда… — цяжка ўздыхнуў дзед Цімох і пачухаў патыліцу. — Пайду пашукаю сваю кабылку.

— Я, мабыць, таксама пайду? — запытліва зірнуў на Алеся Архіп.

Алесь кіўнуў. Неахвотна, адзін за адным пацягнуліся і астатнія начлежнікі па сваіх коней. Хвілін праз дваццаць ехалі ўсе моўчкі і панура па вузкай палявой дарозе.

Край неба на ўсходзе пабялеў. Пачынаўся світанак.

Міма смалакурні Максіма Ляўкова па лясной дарозе рушыць балахоўскі атрад. На прагалінах і ў рэдкім хмызняку мільгаюць конныя дазоры. Яны, як цені, то ўзнікаюць, то зноў хаваюцца ў густых зарасніках пушчы. Наперадзе спакойным крокам

праходзіць конны эскадрон, а за ім на дыстанцыі аднаго каня цягнуцца трохдзюймовыя гарматы. Адна, другая, трэцяя… За паўбатарэяй крочаць стомленыя, упараныя коні, з натугай цягнуць яны зарадныя скрыні. Доўгай гадзюкай выгінаецца, паўзе сялянскі абоз. Падводы абознікаў нагружаны рознай вайсковай амуніцыяй. Вось праехаў Архіп, а за ім пануры Антось, той самы хлопец, які ў Балаховіча дзесяціну прасіў. Мільгаюць знаёмыя і незнаёмыя твары абознікаў. Ззаду ўсіх плятуцца коні дзеда Цімоха і Салаўя. Пранізліва вішчыць нязмазаная вось у драбінах Алеся. Далёка разносіцца надакучлівае рыпенне вазоў. Крочыць побач са сваім канём Алесь, калі-нікалі пазірае на двух балахоўцаў, якія ляжаць у яго драбінах. І вось, калі параўняліся яны са смалакурняй, спыніў Алесь каня і звярнуўся да балахоўцаў з просьбай:

— Дазвольце, калі ласка, збегаць да смалакурні дзёгцю набраць. Перагарыць, ператрэцца вось у дарозе… Як паедзем?

Пераглянуліся незадаволена салдаты, адзін неахвотна прабурчаў:

— Ідзі ды хутчэй, каб не адстаць нам ад усіх, — і павёў насцярожаным позіркам па лясным гушчары.

Бяжыць Алесь да смалакурні Ляўкова. Адчыніў дзверы ў хату і знік.

Гаспадар быў дома. На размовы часу не было. Спехам запіхвае Алесь за пояс пад кашулю нейкі плоскі скрутак, што даў яму Максім. Зашпіліў пінжак і хуценька шэпча:

— У Касорычах Драпеза[31]… шэсцьдзесят тры чалавекі… вінтовак дзевятнаццаць, а набояў няма.

— На тым тыдні будуць, — шэпча ў адказ Максім і паказвае Алесю на пінжак. — Зацягні тужэй пояс… Выпірае… Глядзі, каб не заўважылі.

— За Рудабелкай, — зноў шэпча Алесь, — Малаковіч[32] са сваімі хлопцамі. Сто дзесяць чалавек. Ёсць вінтоўкі, адзін кулямёт, толькі стужак няма…

На ганку пачуліся цяжкія крокі. Шарахнуўся Алесь да пасудніка на сцяне, зароў на ўсю глотку:

— Дзёгцю табе шкада? — крычыць ён на Максіма. — У мяне вось перагарае!.. Разумееш?

У пакой уваліліся два балахоўцы з падводы Алеся. Яны бачаць, як злуе іх возьнік, вось-вось кінецца біць смалакура.

— А куды я табе яго налью? У жменю? — адбіваецца Максім. — Давай якую-небудзь пляшку альбо бляшанку. Мне дзёгцю не шкада.

— А і сквапны ж ты, гаспадар, — умяшаўся адзін балаховец. Ён рашуча падышоў да паліцы, зняў збан і падае яго Алесю. — Трымай! — І загадаў Максіму, адчаканіўшы кожнае слова: — Налі яму дзёгцю! Жыва!

Паспешна, нібы спалохаўшыся нечага, Алесь і Максім выходзяць з хаты па дзёгаць.

Тым часам другі салдат падышоў да люстэрка, што вісела на сцяне, зірнуў у яго — і няўцямна вылупіў вочы. З люстэрка, счарнелага і аблупленага ад старасці, на яго глядзела зверападобная пыса. Здзіўлены салдат павярнуўся да свайго таварыша і спытаўся:

— Зірні, Міхась. Няўжо гэта я? — тыцнуў ён пальцам у люстра.

Той засмяяўся і адказаў:

— Як дзве кроплі вады. У люстэрку нават прыгажэй.

Зноў, як той бык, утаропіўся салдат на свой адбітак у шкле. Пацiснуў у роспачы плячыма, папляваў на далоні, прыгладзіў чупрыну і толькі тады зняў з пляча вінтоўку, каб шарахнуць прыкладам па люстэрку. Бразнула разбітае шкло, разляцеліся ва ўсе бакі асколкі, усыпалі падлогу бліскучымі плямкамі. Убег у пакой устрывожаны Максім.

— Што здарылася?

— Люстэрка ў цябе, гаспадар, дрэнь. Паклёп на салдата беларускага войска наводзіць, — спакойна і нахабна растлумачыў пакрыўджаны люстэркам балаховец.

— А боты ў цябе, гаспадар, добрыя, — заўважыў другі балаховец. — Пазыч, бо мае ўжо зусім парваліся. — І ў доказ сваіх слоў ён высунуў уперад нагу ў падраным боце.

Разгубіўся Максім.

— А як жа я? У чым я хадзіць буду?

— Ты? — нядобра ўсміхнуўся балаховец. — Ты і ў лапцях пакрасуешся. Ды яшчэ ў якіх! У ліпавых! Тутака, у вашай пушчы, ліпы хапае.

Разгублена топчацца на месцы Максім. А балаховец, не спяшаючыся, зняў з пляча вінтоўку. Загадаў:

— Скідавай боты, пакуль сам з іх не вываліўся. Ды хутчэй!

Здымае Максім з нагі свой бот. Знімае і салдат свой, падраны, а замест яго нацягвае Максімаў. Але так і не надзеўшы, адставіў яго ўбок. Твар у салдата засмучаны.

— Цесныя, халера… Шкада.

Зноў нацягнуў ён свой дзіравы бот. Максім з палёгкай уздыхнуў. Абыякава зірнуў на яго балаховец і сказаў:

— Чаму другі не скідаеш? Скідавай, скідавай! Не саромся! Навошта табе адзін бот? — дадаў ён з’едліва.

Зняў Максім і другі. Сарваў салдат фіранку з акна, старанна загарнуў у яе боты Максіма і сунуў іх сабе пад паху.

— Дзякую, гаспадар. Надта ж ты шчодры чалавек, — з нахабнай ухмылкай «аддзякаваў» марадзёр. — Пасля вайны разлічымся.

Абодва салдаты выйшлі з пакоя. Панура глядзіць ім услед Максім. Вусны яго ціха, але выразна шэпчуць:

— Разлічымся… яшчэ як разлічымся!

Марудліва, з рыпеннем і грукатам паўзе міма смалакурні абоз…

Ад пушчы да маленькай вёсачкі шырокай, разгорнутай лавай скача балахоўскі эскадрон. Палахліва хаваюцца жыхары вёскі па хатах. Некаторыя насцярожана выглядаюць з-за вугла павеці альбо хаты, апасліва разглядаюць коннікаў. Шчыльным кольцам акружылі балахоўцы лясную вёсачку. Падае каманду вахмістр:

— Стой!.. Распрагай!..

Выпрагаюць абознікі коней. Суне дзед Цімох сваёй кабылцы лусту хлеба.

Выстраілася на вуліцы паўроты балахоўцаў, невядома адкуль набраных разнашэрсных людзей. Падае каманду «смірна» палкоўнік Паўлоўскі[33] — і ўсе замерлі.

— Из деревни никого не выпускать, даже детей!— зноў гучыць яго каманда.

Галопам паскакаў ад’ютант выконваць загад. Рассыпаліся балахоўцы па дварах, па хатах,ператрасаюць сялянскія пажыткі. Ідзе павальны вобыск і адкрыты грабеж. Загаласілі бабы, плача напалоханая дзятва, як ашалелыя, брэшуць сабакі, і недзе на задах пранізліва вішчыць парсючок: мусіць, трапіў пад нож.

Цягнуць з двара раззлаваныя балахоўцы хлапца гадоў семнаццаці з акрываўленым, разбітым тварам. Падае ніц на калені пажылая сялянка. Заліваецца горкімі слязьмі, намагаючыся абняць рукамі бот балахоўца. Просіць няшчасная маці:

— Пашкадуйце, людзі добрыя… злітуйцеся!.. Па глупству ета ён… дзіця яшчэ неразумнае…

Азвярэла пхнуў жанчыну ў грудзі балаховец. Забілася маці на зямлі ў горы і роспачы, нават не адчуваючы болю.

— А дзіцятка ты маё роднае!.. Гаротнічак мой любы!..

Прыцягнулі балахоўцы юнака да палкоўніка, дакладваюць:

— Абрэз знайшлі.

Падае адзін салдат палкоўніку Паўлоўскаму абрэз. Акінуў той юнака позіркам, поўным нянавісці, і працадзіў скрозь зубы:

— Хорош голубчик!

Дзед Цімох, які назіраў за гэтай сцэнай, цяжка ўздыхнуў і напаўголаса прамармытаў:

— Прапаў хлапец… Ох-хо-хо-о-о!

Хуткім позіркам акінуў дзеда Цімоха Алесь Салавей, які стаяў побач. Пацёпаўся стары ад гэтага позірку і прыкусіў язык. З крайняга двара раздаўся крык:

— Пане палкоўнік! Калі ласка, сюды!

Кінуўся Паўлоўскі на двор, увайшоў у хату і бачыць: стаіць пасярэдзіне пакоя селянін гадоў пад трыццаць шэсць, абкружаны балахоўцамі, а на стале ляжаць некалькі дыскаў ад ручнога кулямёта, набітых патронамі.

— Фамилия? — кінуў арыштаванаму палкоўнік. З нянавісцю глянуў у вочы палкоўніку селянін і нічога не адказаў, адвярнуўся. Як шалёны, рвануўся да яго Паўлоўскі, зароў:

— Пулемет, пулемет где?.. Где пулемет?!

Не звяртаючы ўвагі на палкоўніка, нахіліўся селянін да хлапчука год дзесяці, дрыготкім голасам вымавіў:

— Прашчай, Юрка… прашчай, сынок!

Абхапіла хлапчанё бацькаву шыю, прыгарнулася да яго.

— Татка… татачка… родненькі!

Заскрыгатаў зубамі ад злосці Паўлоўскі і завішчаў як недарэзаны парсюк:

— Прочь!.. Прочь!

Узмахнуў стэкам і выцяў хлопчыка па кволых плечыках. Жаласна і спалохана закрычала дзіця, заліўшыся слязьмі. Як паранены звер, зарычаў селянін і накінуўся на Паўлоўскага, падмяў яго пад сябе. Бульдогамі павіслі на селяніне балахоўцы, але той так рвануўся, што разляцеліся ў розныя бакі салдаты. З грукатам перакуліўся стол, зазвінелі шыбы… Грымнуў стрэл — упаў селянін галавой да парога. Забіўшыся ў куток, напалоханы палкоўнік пасылае ўжо ў мёртвага селяніна кулі адну за адной. Кончылася абойма. Суха шчоўкае пісталет раз, другі, трэці. Толькі цяпер ачомаўся Паўлоўскі і падае каманду:

— Сжечь хату!

Балахоўцы выцягваюць забітага на вуліцу.

А па ўсёй вёсцы разносіцца лямант, крык, плач, нема галосяць жанчыны. Шныраюць па хатах балахоўцы. Брэшуць, рвуцца

з прывязі сабакі. І здаецца, што ўся вёска, усе хаты стогнуць і плачуць у няўцешным горы, і ён, гэты плач, журботны і жудасны, нясецца далёка-далёка і ляціць аж да самых нябёс… Самотна глядзяць у неба калодзежныя жураўлі, быццам просячы літасці.

Жудасная, страшная ноч апускаецца на лясную гаротніцу-вёску.

Бледны світанак. Ледзь дыміцца згаслае вогнішча. Спяць стомленыя абознікі. Спіць і вартавы балаховец, прыхіліўшыся спінай да кола падводы. Рэзкі гук трубы разнёсся ў ранішнім паветры. Трубіць гарніст пад'ём і збор.

— Та-ра-та-ра-та-а-а!..

Рэхам пакаціўся сігнал па гулкай пушчы. Заварушыўся, загудзеў лагер абознікаў. Мітусяцца сяляне, запрагаючы коней. З хат, адрын выбягаюць напаўсонныя балахоўцы. Тоўпяцца яны і сяляне купкамі ля варотаў, платоў — чытаюць газету «Звязда», расклееную на самых відных месцах. Выязджае з двара на сваім кані палкоўнік Паўлоўскі. Заклапочана і трывожна рапартуе яму вахмістр:

— Так што дазвольце далажыць, пане палкоўнік, газеты па дзярэўні расклеены!

— Что? — няўцямна ўтаропіўся палкоўнік на вахмістра. — Какие газеты?

— Бальшавіцкая «Звязда»! — адчаканіў вахмістр.

Акінуў Паўлоўскі позіркам вуліцу, убачыў салдат, якія стоўпіліся ля расклееных газет, і быццам выбухам вынесла яго разам з канём на сярэдзіну вуліцы.

— Постро-оиться-а-а-а!.. — зароў як не сваім голасам.

Бягуць балахоўцы строіцца. Спяшаюцца і абознікі да сваіх вазоў.

— Взводные командиры, ко мне! — зноў падае каманду палкоўнік.

Спешна падбягаюць да яго ўзводныя.

— Сейчас же выступать! Выслать вперед разведку и конные разъезды в дозоры по флангам! Запретить солдатам читать эту дрянь! Оставить двух взводных посрывать все газеты! — аддае загады палкоўнік.

Моўчкі казырнулі ўзводныя, кінуліся выконваць загады.

І зноў рыпяць калёсы, абоз пасунуўся далей. Але не паспеў ён выехаць з вёскі, як загучала новая каманда:

— Сто-о-о-ой!

Гэта крычаў вахмістр. Спыніўся абоз. Падлятае на кані вахмістр да Паўлоўскага, дакладвае:

— Восем абознікаў уцяклі з коньмі, падводамі і набоямі!

Паімчаўся да абозу Паўлоўскі, убачыў на зямлі зваленую ў кучу амуніцыю і накінуўся на вахмістра:

— Ты куда смотрел, болван?! Расстррреляю!

Лыпае вачыма вахмістр, не ведае, што сказаць у сваё апраўданне.

— Погрузить имущество на другие подводы! — зноў распарадзіўся Паўлоўскі.

Неахвотна прыняліся за работу абознікі. Нервуецца палкоўнік, крычыць, выкаціўшы азвярэлыя зрэнкі:

— Вахмистр! Возьми с собой полусотню и сейчас же отправляйся в погоню! Не вернешь беглецов — отдам под суд!

Моўчкі адказырнуў вахмістр і як віхор паімчаўся па вуліцы.

— А вы… поворачивайтесь живее! — крычыць на абознікаў Паўлоўскі. — И помните: за малейшую попытку к бегству буду расстреливать на месте! Сбежавших сегодня же поймают и расстреляют на ваших глазах.

— Шукай ветру ў полі, — ціха прамармытаў дзед Цімох.

— Ты что там бубнишь, старый черт? — грозна спытаў Цімоха палкоўнік.

— Я кажу, пане палкоўнік, што ета… нядобра зрабілі тыя, хто ўцёк. Цяперака нам прыйдзецца коней сваіх надрываць, груз залішні вазіць… а нашы коні і без таго ледзь жывыя.

— То-то, — буркнуў Паўлоўскі, недаверліва пазіраючы на Цімоха.

Пасунуўся ўслед за атрадам абоз. Рыссю паімчаўся Паўлоўскі ў галаву атрада.

А па вясковай вуліцы мітусяцца ўзводныя, зрываючы газеты са сцен і загарод. Густымі барвова-чорнымі клубамі ўзнімаецца дым над хатамі. Гарыць падпаленая балахоўцамі вёска. Праводзяць «карнікаў-пераможцаў» галашэнне жанчын, плач дзяцей, праклёны дзядоў і трэск палаючых хат.

Паволі ўпаўзае абоз у цёмную, непрыветную пушчу.

Поўдзень. Рыпяць падводы па глухой лясной дарозе. Хрыпла дыхае кабылка дзеда Цімоха, цягнучы воз з апошніх сіл. Ззаду глуха тупае капытамі конь Алеся. Цімох і Алесь пахмурныя крочаць побач. Змахнуў рукавом з твару пот, жаліцца дзед Цімох:

— Здароўе маё ўжо не тое… Старасць. Як прайду вярстоў сорак, дык нешта і ногі млеюць, і спіну ломіць…

— А ты сеў бы на воз ды паехаў, — параіў Алесь.

— Кабылку шкада, — уздыхае дзед. — Старэнькая ды слабенькая. Я ж яе з маленства выгадаваў… Не сяду. Ёй і так цяжка… ледзьве цягне, гаротная.

— Сядай на мой воз, — прапанаваў Алесь.

— Добры інтэрас! Ты будзеш пехам перці, а я на тваім вазу сядзець, як пан. — І, асцярожна азірнуўшыся па баках, горача зашаптаў Алесю дзед: — Уцяку… дальбог, уцяку! Ну яго к чорту!.. Каб я з етымі душагубамі ездзіў? Не! І кабылку сваю кіну, а ўцяку.

— Хату спаляць, а самога шомпаламі засякуць. А мо і заб'юць, — папярэдзіў Алесь, уважліва зірнуўшы на дзеда, зацікаўлены яго словамі і яго пераменай.

Цяжка ўздыхнуў стары. Доўга крочаць яны моўчкі, кожны думае аб нечым сваім. З хрыпам і свістам дыхае Цімохава каняжына, цяжка паводзячы запалымі бакамі. Рыпяць аднастайна не змазаныя восі вазоў.

Парушыў маўчанне Алесь, загаварыў асцярожна і нават трошкі лісліва:

— Во каб нашы коні падохлі ці ў дрыгву трапілі… тады б адпусцілі нас, і нават паперку звальніцельную далі б… — сказаў і дапытліва, хітравата зірнуў на Цімоха.

А той ажно рот раскрыў ад здзіўлення, спыніўся нават.

— Глядзі-тка, што надумаў!.. А і праўда, сынок. Усё роўна кабылка мая здохне… — сказаў і з вялікай павагай паглядзеў дзед Цімох на Алеся.

— А свайго каня як?

— І свайго, — ціха адказаў Алесь.

Зноў ідуць моўчкі. Відаць, як наперадзе выгінаецца доўгай, бясконцай стужкай абоз на дарозе. Параўняўся з імі Ларык, пакрочыў побач.

— І калі скончыцца ета катарга? — злосна і гучна выкрыкнуў ён. — Замардуюць і нас і коней.

Моўчкі крочаць Цімох і Алесь.

— Алесь! — паклікаў Ларык.

— Ну?

— Парай, што рабіць? — раптам ціха і па-змоўніцку загаварыў Ларык. — Надумаў я ўцякаць… як тыя, што ноччу ўцяклі. Зусім уцячы… у пушчу.

— Твая справа. У кожнага свая галава на плячах, — спакойна і абыякава азваўся Алесь.

Не адразу загаварыў Ларык пасля гэтых слоў.

— Слухай, Алесь… Чаму ты такі?.. ну, такі… — Ларык не мог падабраць патрэбнае слова. — Дзіўны нейкі. Свае мы з табой, здаецца, а пачнем гаварыць, дык як чужыя…

— Бацька мой быў надта разгаворлівы… і дагаварыўся, — коратка і неахвотна адказаў Алесь.

— Пры чым тут бацька? — насцярожыўся Ларык.

— Ды так… прыгадалася нешта, — уздыхнуўшы, заўважыў Алесь.

— Куды цябе халера панесла! — раптам зароў на свайго каня Ларык і пабег да воза.

Моўчкі крочаць Алесь і Цімох. Па лясным балоце, па слані цягнецца абоз. Хлюпае вада пад конскімі капытамі і коламі, пад нагамі вознікаў. Пагрозліва калышацца і трашчыць пад вазамі загадзя насланае галлё. Ледзьве цягнуць цяжка нагружаныя коні. Ім дапамагаюць людзі, падпіхваючы плячамі і грудзямі вазы.

А калі настала ноч і абоз спыніўся на начлег, далёка па прыбалотнай паляне разышліся коні; стомленыя, яны скубуць сакавітую траву. У прыцемках, асцярожна азіраючыся па баках, падганяюць да балота сваіх коней Алесь і дзед Цімох.

— Тут, — ціха сказаў Алесь, паказаўшы на чорную твань.

Разгублена замітусіўся ля сваёй кабылкі дзед Цімох. Узяў доўгі прут і ціхенька стаў паганяць бедалагу ў цьмяную твань.

— Н-но-о-о!.. — панукае ён дрыготкім голасам.

Рванулася кабылка, але раптам Цімох спалохана закрычаў:

— Тр-р-р!.. Тр-р-р!..

Спынілася каняжына. Падышоў дзед Цімох да яе, прытуліўся шчакой да цёплай морды, адчуў, як слёзы пакаціліся з яго вачэй. Пастаяў ён так, горка ўздыхнуў і зноў махнуў доўгім прутам. Але толькі кабылка зрабіла крок, як у той жа момант з вуснаў Цімоха зноў сарвалася жаласнае:

— Тр-р-р-р!..

Павярнуўся ў роспачы Цімох да Алеся, вінавата і ціха сказаў:

— Не магу… З маленства яе гадаваў, з жарабяці… Гані ты.

Выраўняў Алесь побач з кабылкай свайго каня, пяшчотна паляпаў на развітанне і строга сказаў:

— Но-о!

Рвануліся коні наперад — мякка і ўчэпіста прыняла іх дрыгва. Спалохана заржалі коні. Немым голасам закрычалі Алесь і Цімох:

— Ратуйце, людзі!.. Ратуйце!

Збегліся абознікі і салдаты… але было позна. Паволі знікаюць конскія галовы ў балотным зыбе. Выцірае шчырыя слёзы дзед Цімох. Маўчыць Алесь. Панура глядзяць абознікі.

А раніцай стаялі перад палкоўнікам Паўлоўскім Алесь і дзед Цімох, трымаючы ў руках свае картузы. Падае ім паперы палкоўнік і кажа:

— Вот вам увольнительные. Без лошадей вы мне не нужны.

Нізка пакланіўся палкоўніку дзед Цімох і просіць:

— Пане палкоўнік! Трэба ж ета… хоць што-небудзь за кабылку заплаціць… Я ж цяперака без каня зусім прападу. А ладная кабылка была… І ўсе зубы цэлыя.

Насупіўся палкоўнік.

— Денег у меня нет. Могу дать записку. Пойдешь в волость, в штаб Болоховича — там тебе заплатят.

Аж галаву ўцяў у плечы дзед Цімох і паспешна сказаў:

— А мо не варта, пане палкоўнік? Старая кабылка была, зусім старая… Што за яе дадуць?

— Ну, как хочешь, — абыякава заўважыў Паўлоўскі.

Пасунуліся па лясной сцежцы Алесь і Цімох у дарогу назад. З цяжкасцю прадзіраюцца яны скрозь лясныя чашчобы, скарачаючы шлях. А сонца ўсё вышэй і вышэй.

Шуміць, гамоніць векавая пушча. Шамаціць лістотай, звініць птушынымі галасамі. Меладычна і сумна куваюць зязюлі, пяшчотнымі флейтамі адгукаюцца івалгі, дзелавіта, пагаспадарску перастукваюцца дзятлы. Калі-нікалі ў птушыны аркестр уразаецца пранізлівы крык жаўны — «тры-тры-тры»… і замрэ, заціхне ў густых, непраходных нетрах.

Скрозь пераплеценую калючую ажыну прадзіраюцца Алесь і Цімох. Але вось і бераг роднай Пцічы. Спыніліся спадарожнікі, залюбаваліся цудоўным краявідам родных мясцін. Неабсяжным стракатым дываном раскінуліся квітнеючыя лугі. Падзьмуў ветрык — закалыхаліся зялёнымі хвалямі травы, усыпаныя яркімі кветкамі.

— Як хораша! — з палёгкай выдыхнуў дзед Цімох. — Давай пасядзім тут крыху… стаміўся я.

Моўчкі ўсеўся Алесь на паваленае дрэва, закурыў. Прытуліўся ля яго і дзед Цімох. Задумаліся абодва, адпачываюць. А навокал, у парэчніку, якім парос бераг, над лугамі, над рачной вадой — грыміць салаўіны спеў. Цэлым хорам спяваюць птушкі. Неяк таямніча ўсміхнуўся дзед Цімох, паглядзеў на Алеся і кажа:

— Чуеш, як сваякі твае заліваюцца?

— Якія сваякі? — не зразумеўшы, здзіўлена запытаў Алесь.

— Салаўі, — з той жа таямнічай усмешкай паясніў Цімох. — Во… чуеш?.. Бач ты!.. як выводзіць… аж за сэрца хапае.

Як зачараваныя слухаюць мужыкі цёхканне салаўёў, слухаюць, як цудоўную музыку — у ёй шчырасць, каханне, яна як гімн той прыгажосці, якая раптоўна адкрылася вачам спадарожнікаў, як крыніца, з якой п'юць, каб прагнаць смагу.

— Бацька твой, Раман, надта ж добра спяваў, — парушыў маўчанне Цімох. — Людзі казалі, што ён птушыную мову разумеў. Таму і наракле яго Салаўём.

— Глупства… выдумка гэта, — задумліва кінуў Алесь.

— Э-э-э… не скажы! — запярэчыў Цімох. — Дыму без агню не бывае. Я і сам хацеў у яго навучыцца, ды на вуха тугі, не здолеў етай навукі. Вельмі ж яна мудрагелістая, далікатная, мова етая, птушыная. Во!.. Паслухай!

Зноў слухаюць мужыкі, стары і малады, трапяткія салаўіныя пералівы.

— Бач ты… бач, як цёхкае, — у захапленні кажа Цімох. — А каб цябе!.. Пра што ён пяе, разумееш? — пытае ў Алеся.

Адмоўна пакруціў галавой Алесь. Ускочыў раптам дзед на ногі і кажа:

— Слухай!

Склаў Цімох губы трубачкай, як для пацалунка, і тоненькім фальцэтам праспяваў:

Пі-ліп… Пі-ліп… Пі-ліп! (Павольна.)
Цярэнці… Цярэнці… Цярэнці! (Хутчэй.)
Баба спіць… спіць… спіць! (Часта.)
Хр-р-р-р-р-р-р-р-р-р-р-р-р-р! (Як россып.)

Шчыра смяецца Алесь і, ляпнуўшы Цімоха па плячы, кажа:

— Ну і фокуснік ты, дзед!

— Хвокуснік? — ускрыкнуў Цімох. — Ета бацька твой быў хвокуснік. Каб ён жывы быў, дык ён бы табе ўсю птушыную мову растлумачыў. А я… толькі етак магу.

— Каб жывы быў… — задумліва і строга вымавіў Алесь.

— Такога чалавека забілі… душагубы, — з болем вырвалася ў Цімоха.

Зноў памаўчалі абодва.

— Скажы мне, дзед, хто мог яго прадаць? Хто?.. Як патвойму?

У роспачы развёў рукамі дзед.

— А ліха яго ведае… Каб мы ведалі хто, дык даўно б яго костачкі ў зямлі згнілі.

— У мяне ёсць думка, што нехта з радні, — хмурна заўважыў Алесь.

— Якая ў цябе радня! — запярэчыў Цімох. — Маці ніколі не прадасць, хоць на кавалкі яе рэж. Марына? І думаць не магі! Яна — камень! А болей у цябе і няма нікога. Якая ж у цябе радня? Адзін толькі Ларык застаўся. Швагер твой. Дык ці ж ета радня? Чужы чалавек.

— Ну што ж, дзед. Адпачылі — пойдзем далей. Трэба спяшацца.

Падняліся яны і пайшлі. Ідуць берагам Пцічы. Глянуў дзед на неабсяжныя прасторы, на квяцістыя лугі і ўздыхнуў.

— Ета ж сена колькі будзе, ай-я-ай!.. Касіць — не перакасіць. Ды мне навошта?.. Кабылкі няма, — жаласлівыя ноткі прагучалі ў голасе Цімоха. — Мне бы стрэльбу добрую ды набояў паболей, я б з етымі душагубамі за кабылку маю, за шомпалы і за ўсё жыццё наша горкае разлічыўся.

Дзве мужчынскія постаці, старога і маладзейшага, знікаюць у прыбярэжных кустах.

Змярканне. Глыбокі лясны яр. Над крутым абрывам навіс махнаты ельнік. На дне яру звініць ручай. Пад вялікім камлём паваленага непагодай дрэва размясцілася чалавек дваццаць сялян. Сярод іх уцекачы-абознікі. Побач у густым хмызняку стаяць драбіны. Недалёка пасвяцца коні.

— Гляньце, мужыкі… коні! — трывожна крыкнуў адзін з сялян, ускокваючы на ногі.

Падхапіліся ўсе мужыкі. Спуджана фыркаюць коні, стрыножаныя, цяжкімі скачкамі збіваюцца яны ў круг галовамі ў сярэдзіну, дзе пужліва кідаецца малое жарабя. Бягуць да коней абознікі.

— Пэўна, воўк блізка ходзіць, — сказаў селянін, азіраючыся па баках. — Трэба вогнішча паболей раскласці… не падыдзе.

Малады кучаравы хлопец, у якім можна пазнаць Антося, кідае ў касцёр ахапкі сухога ламачча. Залатой мяцеліцай закружыліся іскры. Слуп агню шугануў у неба. І толькі пачалі сяляне лацвей рассядацца пад вываратнем, як пачуўся шорах і зверху пакаціліся каменьчыкі, пасыпаўся пясок. Насцярожана ўглядаюцца людзі ў цемрадзь пушчы.

— Здарова, мужыкі! — загучэў вясёлы голас над ярам.

Паўскоквалі сяляне, глядзяць: па крутаяры спускаюцца да іх Алесь Салавей з дзедам Цімохам.

— Прывітанне вам ад пана палкоўніка! — жартаўліва ўсміхаецца Алесь. — Казаў, што, калі каго зловіць, абавязкова расстраляе.

Панура ўсміхаюцца сяляне, пытаюцца:

— А вы як уцяклі?

— Ніяк!.. Мы і не ўцякалі! — хітравата прыжмурыў вочы Алесь. — Пан палкоўнік нас з пасады зняў. Коні нашы незнарок у дрыгву трапілі, а без коней мы войску панскаму не патрэбны. Вось і звольнілі нас з Цімохам, каб харчы дарма не елі.

— Шкада кабылкі, — уздыхнуў Цімох. — Бадай усе зубы цэлыя былі.

— Сядайце! — шырокім жэстам рукі запрасіў Алесь сялян. — Памяркуем пра нашы справы.

Моўчкі агледзеў Алесь таварышаў, нібы падлічваючы ўсіх, і пачаў размову:

— У партызаны мы падаліся, а зброі ў нас пакуль што мала.

— Вось табе і яно!.. Я дома яшчэ казаў пра гэта Архіпу. Якія мы партызаны без зброі? — сумна зазначыў Антось.

— Не сумуй, Антось! Зброю дабудзем, — ляпнуў яго па плячы Архіп.

— У Балаховіча пазычым, — упэўнена кіўнуў галавой Алесь.

— Таксама як і набоі, — падтрымаў яго нехта.

— Пакуль пазычым, нас усіх пераб'юць, — з тым жа сумам прамармытаў Антось.

Алесь здзіўлена паглядзеў на хлопца і, звяртаючыся да Архіпа, спытаў:

— Ты дзе адкапаў такога ваяку?

— Малады яшчэ, — заступіўся за хлопца Архіп. — Не ўсё яшчэ зразумеў, але дай толькі яму стрэльбу ў рукі!..

І тут загаварыў Алесь, горача загаварыў, натхнёна:

— Слухайце, мужыкі! Мы сілком нікога ў партызаны не цягнем! Той, хто хоча зямлі, каму абрыдла працаваць на паноў ды на розных іншых дармаедаў, каму надакучыла жысць такая, павінен біцца за новае жыццё!.. Вольнае!.. Разумнае! Біцца зброяй, кулакамі, зубамі, чым давядзецца, але біцца! Упарта!.. Настойліва! Зразумелі?

— Каб не зразумелі, у пушчу б не пайшлі.

— Ты скажы, што далей рабіць?

— І скажу!.. Яшчэ да мяне сказалі! Разумнейшыя за нас людзі!

— Хто ета?.. Якія людзі?.. Што сказалі? — пасыпаліся пытанні.

— А вось паслухайце, — працягваў Алесь. — Толькі цішыні прашу!

Ён асцярожна выцягнуў з-за пазухі складзены ўдвая ліст паперы, які нагадваў шматок газеты, зачытаны да дзірак, і голасна, з хваляваннем пачаў чытаць:

— «Трэба рашучым чынам абяссіліць памешчыцкі і дваранскі клас. І на самай справе задаволіць надзённыя патрабаванні сялянства. Зямля да сённяшняга дня знаходзіцца ў руках памешчыкаў, што з’яўляецца вялікай небяспекай для рэвалюцыі. Трэба неадкладна адабраць усю зямлю ў памешчыкаў і перадаць у рукі сялянскіх саветаў…» Чулі? — пытае сялян Алесь, абводзячы ўсіх дапытлівым позіркам.

— Чулі, — за ўсіх адказаў Архіп. — Чытай далей.

Алесь чытае, і суровы голас яго гучыць у пушчы як набат, як прызыў да барацьбы, да бою.

— «Наша рэвалюцыя рабоча-сялянская. Таму ўся ўлада павінна належаць пралетарыяту і сялянству, іх паўнамоцным установам — Саветам рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў». Падпісана: «РСДРП(б), Мінск, 17 чэрвеня, 1917 года». Цяпер зразумелі, што трэба рабіць?

— Зразумелі!

— Ды яшчэ як!

— А мне не зразумела, — заявіў Антось. — Што ета за рэсэдэрэпэ?

— Эх і цёмная твая галава, — з дакорам сказаў адзін мужык. — Дык ета ж бальшавікі!

— Так бы і пісалі… Бальшавікі — гэтак ясней, — не здаваўся Антось.

— Самае галоўнае цяпер — здабыць зброю. А дзе здабыць і як, трэба падумаць. Хто хоча слова? — спытаў Алесь.

Адзін селянін расхінуў сваю світку, выцягнуў з-пад пояса два абрэзы і паклаў перад Алесем. У другога цьмяна бліскануў у руках нязграбны пісталет фірмы «Сміт і Весан». І пачалі сыпацца да ног Салаўя абрэзы, драбавікі-дубальтоўкі, бярданкі, вінтоўкі.

— Ну, вось і добра, — задаволена адзначыў Алесь. — Зараз трэба даць зброю тым, хто ўцёк з абозаў. Ім дахаты вяртацца

нельга. А тыя, хто астанецца без зброі, пойдуць у свае вёскі склікаць людзей да нас у атрад.

— Во цікавая справа! — расчаравана ўсклікнуў адзін з сялян. — Я павінен аддаць сваю зброю, а сам з пальца страляць?

І ён хуценька падхапіў з зямлі сваю бярданку. Як па камандзе, у адзін момант расхапалі партызаны сваю зброю. Аж пацямнеў твар у Алеся. Без крыку, але жорсткім голасам загадаў:

— Зброю пакласці на месца.

Загаманілі, закрычалі партызаны.

— Я вінтоўку з акопаў прынёс! Год хаваў, а цяперака аддавай?!

— Дзе ты дурня знайшоў, каб сваю зброю аддаць?

— Няхай самі здабудуць!

Зашумелі партызаны, намагаючыся перакрычаць адзін аднаго.

— Паслухайце, мужыкі!.. — крыкнуў Алесь.

— Няма чаго слухаць! — яшчэ грамчэй закрычалі сяляне.

Алесь яшчэ раз зрабіў намаганне загаварыць, але дарэмна, яму не далі. Тады ўскочыў Алесь на пень і загарлапаніў разам з усімі:

— Самі ў пушчу пойдзем!.. Дзе такога дурня знойдзеш, каб ружжо аддаць!.. З акопаў прынёс!.. Гэ-э-э!..

Збянтэжаныя партызаны ўраз змоўклі. Здзіўлена глядзяць яны на Салаўя. І калі стала зусім ціха, неяк шчыра, сардэчна загаварыў з людзьмі Алесь.

— Ну што?.. Накрычаліся?.. Дапамагло? Балаховіча разбілі? Паноў прагналі? Зямлю атрымалі? Адным словам — пераможцы, героі!

Вінавата апусцілі вочы партызаны і яшчэ больш уважліва пачалі слухаць Салаўя.

— Вось што, таварышы. Нам дысцыпліна патрэбна. Жорсткая, вайсковая. І калі пачалі слухаць мяне, дык слухайце! Зараз трэба ўзброіць тых, хто з абозу ўцёк. А астатнія пойдуць па сваіх вёсках і будуць збіраць надзейных людзей. Я з дзедам Цімохам кіруюся ў Карпілаўку. Сваім намеснікам астаўляю Данілу. Слухайце яго — ён ведае, што рабіць.

Панура, вельмі неахвотна здаюць партызаны сваю зброю Данілу.

— Даніла! Патроны прыхавай там, дзе дамовіліся, — аддае апошні загад Алесь. — Ну, бывайце здаровы!

Цёпла развітаўшыся з таварышамі, Алесь з дзедам Цімохам пакрочылі ўздоўж яру. Партызаны доўга глядзяць ім услед.

— А я думаў, што ён не прыйдзе, — выказаў думку Антось.

— Не такі ён чалавек, каб маніць, — адказаў Даніла. — Я і бацьку яго ведаў, старога Рамана, і ён такі ж быў… Бяры, Антось, вінтоўку і станавіся ў дазор. Я пакажу, дзе стаяць. Цябе зменіць Архіп.

Антось узяў вінтоўку. Даніла сунуў яму ў рукі абойму з патронамі.

— Пойдзем!

Абодва нырнулі ў хмызняк. Недзе ў нетрах пушчы глуха вухнуў пугач, і зноў стала ціха. Гусцее змрок. Коні купяцца бліжэй да вогнішча. Ноч навісла над ярам.

На парозе папоўскай кухні стаіць залітая слязьмі Наста. Побач з ёю, выцягнуўшыся ў струнку, «есць» папа вачыма бравы георгіеўскі кавалер Алесь Салавей. Разгублена перабіраючы ў пальцах звенні ланцужка наперснага крыжа, аднекваецца поп:

— Не, не магу, старая. Не магу. Муж твой ад споведзі адмовіўся.

Наста з плачам кінулася папу ў ногі:

— Айцец Паісій! Бацюшка!.. Душу хрысціянскую пашкадуй!.. Закапалі іх не па-людску, без пакаяння… як гавяду.

Алесь асцярожна паднімае маці і, зноў выцягнуўшыся ў струнку, салдацкім голасам чаканіць:

— З чатырнаццатага года на фронце! Паміласердствуйце! Не адкажыце ў просьбе георгіеўскаму кавалеру! Адслужыце імшу па-хрысціянску!

І, дастаўшы з кішэні некалькі крэдытак, ён паклаў іх на край стала. Поп адмоўна круціць галавой.

Усхліпваючы, Наста вымае з кішэні спадніцы насовачку, завязаную вузлом. Дрыготкімі рукамі развязвае — з хустачкі выкаціліся дзве залатыя пяцірублёўкі, са звонам падаюць на падлогу. Хуценька падняў іх Алесь і паклаў на край стала, да крэдытак.

— Бацюшка! Прымі адну залатоўку на храм божы, на царкву. А другую — вам, за труды вашы праведныя, — гаворыць Наста.

Айцец Паісій наблізіўся да старой і ціхамірна сказаў:

— Не плач, раба божая Наста! Толькі за радзі сэрца твайго богабаязнага змагу адслужыць імшу. Бог наш усеблаг, усема-

гушч і ўсеміласціў. Пахадайнічаю перад валасным начальствам і адслужу.

Звычным спрытным жэстам змахнуў айцец Паісій абедзве пяцёркі сабе на далонь. Жаласна дзынкнулі, патанулі яны недзе ў глыбіні неабсяжнай папоўскай кішэні.

— Ідзіце з мірам.

Пачціва казырнуўшы, Алесь лісліва просіць папа:

— І яшчэ просьба, бацюшка… каб з пеўчымі. За тое асобная плата.

— Добра! — поп згодна кіўнуў галавой. — Будуць і пеўчыя. І я, між іншым, мужычкам пропаведзь скажу на магіле: «Несць власці ашчэ не ад бога» і «Падняўшы меч ад меча і пагібне». Ідзіце з мірам.

Нізка кланяючыся папу, маці і сын выходзяць.

Надвячэрняе сонца чырвона-вогненным бляскам адбіваецца ў вокнах сялянскіх хат. Шырока па лагчыне раскінулася сяло Карпілаўка. Бялее над дахамі невысокая званіца карпілаўскай царквы. На выгане, ля старога, абпаленага маланкай дуба, згрудзіўся вялікі натоўп сялян. Пад дубам ляжыць гранітны валун-марэна, расколаты на дзве няроўныя палавіны. Пад большай — узвышаецца пагорак-магіла. На абломку вялікага каменя, як на гранітным абеліску, далёка відаць намаляваная сурыкам пяцікутная зорка і пад ёй надпіс: «Тут пахаваны абаронцы гаротнага беларускага сялянства: Максім Ус, Раман Салавей, Змітрок Корзун і Лявон Дзядуля[34]. Вечная памяць вам, браты».

Ідуць сяляне да магілы групамі і па адным. Дзяўчаты кладуць на магілу вянкі з палявых кветак. Сёй-той, усклаўшы вянок і зняўшы шапку, хрысціцца і адбівае нізкі паклон. Расце куча вянкоў, усё вышэй і вышэй магіла-пагорак герояў. Прыглушана галосяць жанчыны. У невыказнай журбе стаіць на каленях маці Алеся — Наста. Ціха ўздрыгваюць яе плечы. А людзі ўсё ідуць і ідуць. Алесь нахіліўся над маткай, асцярожна абдымае яе за плечы і кажа:

— Мама! Хопіць ужо. Разумею, горка… мне таксама… але што зробіш?

Паволі, цяжка падымаецца маці. З тугою ў вачах яна абводзіць позіркам вялікі натоўп людзей і пытае:

— А дзе ж бацюшка? Чаму ён не ідзе? Трэба ж па-людску…

— Прыйдзе, — адказвае Алесь. — Нідзе не дзенецца. А калі і не прыйдзе, без яго абыдземся.

— Як ета без яго! — трывожыцца Наста. — А хто ж імшу адслужыць?

— Максім Ляўкоў… смалакур. Глядзі, ён ужо служыць.

— Максім?.. — разгублена пытае маці.

Яна шукае вачыма смалакура, але ці знойдзеш яго адразу ў такім вялікім натоўпе? Але вось ён. Наста бачыць: стаіць Максім пасярод сялян і ўголас чытае… газету. Яго голас гучна грыміць над натоўпам:

— «…У Антося Рака балахоўцы дачку Стэфку згвалцілі, а дзяўчынцы ўсяго чатырнаццаць гадкоў. Хворая ляжыць, перапалоханая. Дзіцянё яшчэ…»

— Звяры!.. Нелюдзі!.. — рвецца голас з натоўпу.

— «…У Петрыка Крывулі з Новай Дубровы каня адабралі, а самога так збілі, што ледзьве жывы астаўся. Ахрэму Карчу вока выбілі і боты забралі…»

— Каб на іх пранцы[35], на етых злодзеяў!.. Што толькі з людзьмі робяць! — раз’юшана закрычала старая кабета.

— А ў мяне цялушку зарэзалі і куфар разбілі… усё да каліва вынялі… Каму скардзіцца? Каму пісаць? — жаліцца цётка Гапуля.

Пачуў яе словы Максім і кажа:

— Ужо напісана, цётка Гапуля, дасканальна напісана!

— Аво-ой! — дзівіцца тая, пляснуўшы рукамі. — А хто напісаў?.. Дзе?

— Тутака, у газеце. У «Звяздзе». Во паслухай! — І Максім выразна прачытаў: — «У вёсцы Кавалі ў сялянкі Гапулі Суніцы балахоўцы зарэзалі цялушку, разбілі куфар і парвалі сукенкі на анучы».

— І ні грошыка, ні капейкі не заплацілі… каб на іх трасца! — заплакала Гапуля. — Дзе ж праўда, людцы добрыя?

— У бацькі Балаховіча, — горка ўсміхнуўся Архіп. — Ідзі да яго жаліцца. Ён цябе сагрэе.

— Як Цімоха Ажойчыка, — кінуў нехта з’едліва з натоўпу. — Чытай, Максім! Гучней чытай!

— Поп ідзе! З пеўчымі і кадзіламі! — раптам празвінеў высокі малады голас.

— Далёка яшчэ. Пакуль дойдзе, можна чытаць. Давай, Максім, чытай!

— Э не! — запярэчыў Максім. — Поп нашу газету не любіць. А калі вам хочацца ўсё прачытаць, дык наце самі чытайце. Толькі хавайце газету, каб бяды не было.

Максім аддаў сваю газету старому пахмураму дзеду, які стаяў бліжэй за ўсіх. Затым выцягнуў з-пад кашулі яшчэ некалькі экзэмпляраў «Звязды», пачаў раздаваць людзям. Рванулася да Максіма цётка Гапуля.

— Добры інтэрас! Рудабельцы — газету, Карпілаўцы — газету, а чым Кавалі горшыя? Давай, давай і нам! Няхай і пра маю крыўду людзі прачытаюць!

— На і табе, — і Максім даў Гапулі дзве газеты.

— Дзякуй, Максім… ажно дзве даў! Адну мужыкі на раскурку расцягнуць, а другую не аддам… да самай смерці буду берагчы ету крыўду сваю… Глядзі ж ты! — дзівіцца кабета. — І пра мяне напісана… І адкуль газета пра мае пакуты ведае?

— Ціха! Поп ідзе!

— Бач ты! З усімі прычындаламі і клірам!

Расступіўся цесны натоўп — саступіў папу дарогу да магілы. Ідзе ён паволі, важна, пазіраючы на сялян насцярожанымі вачыма. Чорная жалобная рыза папа, напружаная цішыня, прыглушаныя ўсхліпванні жанчын — усё гэта маркотна і цяжка, як перад нейкай навалай. Падышоў поп да магілы, зірнуў на кучу вянкоў, на абломак валуна з зоркай і эпітафіяй, нахмурыўся і адрывіста і гнеўна спытаў у Алеся:

— А дзе крыж? Чаму няма крыжа?

— Няма і не будзе! — цвёрда адказаў Алесь. — Навошта ён мёртвым?.. Ды і жывым не патрэбен.

— А гэта патрэбна? — і абураны поп са злосцю тыцнуў на чырвоную зорку і эпітафію. — Без крыжа служыць не буду! Блюзнерства!

Рэзка павярнуўшыся, поп шпарка пакрочыў назад, у Карпілаўку. Расступіўся натоўп, даючы яму дарогу. Рванулася са слязьмі да папа Наста. Загаласілі і іншыя кабеты.

— Бацюшка! Пашкадуй душы хрысціянскія!..

Але поп на хаду толькі злосна агрызаўся. Спяшаецца за ім, дробненька перабіраючы нагамі, увесь яго клір, пеўчыя і дзячок. Густой шызай стужкай уецца за папом дым ладану, што курыцца з кадзілаў. Хмурнымі позіркамі праводзіць папа людскі натоўп.

Па-юнацку лёгка ўскочыў на валун Максім і крыкнуў:

— Людзі, вы чулі?

— Чулі! — глухім грозным рэхам адгукнуўся натоўп.

— Бачылі?

— Бачылі! — зноў пракатала ў адказ.

— Вось яна, праўда папоўская!.. Калі расстрэльвалі, поп крыжа не патрабаваў! Яны, нашы людзі, абаронцы гаротнага сялянства, адмовіліся перад смерцю ад споведзі! — грыміць голас Максіма. — Дык навошта ж мы будзем паганіць іх магілу? Самі адслужым імшу! Сваю! Шчырую! Чалавечную!

І, узвышаючыся на валуне над натоўпам сялян, Максім урачыста і грозна заспяваў:

Вы же-е-ертво-о-ою па-а-али-и в борьбе роковой,
В любви беззаве-етной к наро-о-о-оду.

Натоўп разнагалосна падхапіў жалобную песню:

Вы о-о-отдали все, что могли за него,
За жизнь его, че-есть и свобо-о-о-оду…

Спяваюць людзі гімн барацьбы, як малітву, як прысягу вернасці рэвалюцыі. Грозна гучыць ён над палямі, пералескамі… далёкім рэхам аддаючыся ў пушчы. І раптам у мелодыю журбы і гневу ўварваўся тупат конскіх капытоў. Галопам нясецца па выгане конны ўзвод балахоўцаў на чале з вахмістрам. Нехта спалохана і пранізліва закрычаў:

— Людзі-і-і-і!.. Конніца ляціць!.. Балахоўцы!

Здрыгануўся натоўп. Сёй-той, ратуючыся, кінуўся ў бок сяла. Але большасць яшчэ шчыльней самкнулася вакол магілы. Яшчэ мацней і больш грозна загучала песня:

Но время придет и воспрянет народ
Могучий, счастливый, свобо-о-одный!
Прощайте же, братья, вы честно прошли
Свой доблестный пу-уть благоро-о-о-одный!

Крута асадзіў каня вахмістр ля самай магілы. Стрымалі сваіх коней і коннікі. Вахмістр акінуў позіркам сялян і злосна крыкнуў:

— Што за збор? Хто дазволіў?

— Я, — спакойна і цвёрда адказаў Алесь.

Грымаса здзіўлення перасмыкнула твар вахмістра.

— Ты?.. А ты што за начальнік?.. Хто такі?

— Я — сын свайго бацькі, Рамана Салаўя!

— Салаўя?.. То глядзі, каб сёння не апынуўся разам з ім, — кіўнуў вахмістр на магілу і, звярнуўшыся да натоўпу, загадаў: —

Раскідаць вянкі!.. Магілу зраўняць з зямлёй, каб і следу ад яе не асталося!

Наступіў цяжкі, напружаны момант. Ніхто з сялян не варухнуўся. Вахмістр завішчаў, як рэзаны:

— Каму кажу, быдла?!.. Ну?! Прэнтко![36]

І зноў ніхто не зварухнуўся з месца. Зірнуў раз'юшаным позіркам вахмістр на натоўп і… міжволі ўздрыгнуўся: з нечалавечай нянавісцю ўтаропіліся на яго сотні вачэй… калючых, бязлітасных. І, панізіўшы голас, неяк разгублена скамандаваў:

— Вонсік, Яворскі, Майданэк, раскідайце гэту погань! — кіўнуў ён на вянкі.

Тры коннікі спешыліся і кінуліся да магілы. Але перад імі як з-пад зямлі выраслі постаці Алеся, Максіма, Архіпа і іншых сялян, шчыльнай сцяной загарадзіўшы дарогу.

— Не чапаць! Рукі прэч, халуі панскія! — грозна сказаў Алесь.

— Цо-о-о?! — люта зароў вахмістр. — Ах ты, быдла пшэклента!..[37]

І, страціўшы ад шаленства розум, вахмістр сцебануў Салаўя нагайкай па твары. Ваўком накінуўся на вахмістра акрываўлены Алесь. Нехта крыкнуў:

— Налятай, хлопцы!

Грымнуў стрэл, уздыбіліся спужаныя салдацкія коні, рассунуўся ва ўсе бакі натоўп. Сяляне накінуліся на балахоўцаў. Немым галасам закрычалі жанчыны. Яшчэ стрэл. Мільгануў у бойцы клінок шаблі. У разадранай гімнасцёрцы, з рассечаным нагайкай тварам камандуе Алесь:

— Жывымі бярыце!.. Вяжы!.. Абяззбройвай!

— Коні!.. Коней хапайце! — гучыць голас Максіма.

Віхрам ляціць па выгане конь, валачэ за сабой балахоўца, што заблытаўся нагой у стрэмені. Дагналі на конях яго сяляне. Пасля кароткай бойкі пазнімалі яны з коней усіх балахоўцаў. Збіліся тыя ў кучу. Абяззброеныя, перапалоханыя, паднялі рукі ўгору.

Цяжка дыхае Алесь. Размахваючы вінтоўкай, крычыць дзед Цімох:

— Чаго іх там вязаць!.. Бі душагубаў!

Кінуліся сяляне да палонных балахоўцаў. Грозна і ўладна спыніў іх Алесь:

— Стой! Не руш! — затым павярнуўся да балахоўцаў і кажа: — Слухайце, мужыкі! Слухайце, сяляне!..

— Якія ж ета сяляне!.. — абурыўся дзед Цімох.

— Забойцы яны, злодзеі!.. Панскія прыхвасні! — падтрымаў Цімоха натоўп.

— Сяляне яны, як і вы! Толькі ашуканыя! — растлумачыў Алесь і зноў павярнуўся да балахоўцаў: — Каму вы служыце? За каго свае галовы кладзяце? Завошта вы расстралялі гэтых людзей? — паказаў Алесь на магілу. — На сваіх жа руку падымаеце. На такіх жа гаротных сялян, як і вы… З вамі трэба было б зрабіць тое ж самае, але мы гэтага не зробім. Жывіце!.. Ідзіце і раскажыце ўсім ашуканым, што здарылася з вамі сёння ля гэтай магілы. І памятайце: калі хто пападзецца да нас другі раз — літасці не будзе!

Незадаволена загаманіў натоўп.

— Чаго з імі цацкацца!

— А яны нас шкадуюць?

— Ага, пашкадуюць! Дзе зграбуць, там і катуюць! — гучыць бурклівы голас Цімоха.

— Па конях! — раптам аддае каманду Алесь.

Узброеныя хлопцы ўссаджваюцца на балахоўскіх коней. Да іх далучаюцца і сяляне, колішнія коннікі. Усе выстройваюцца.

— Справа па трры-ы!.. Рыссю!.. А-а-аррш! — падае апошнюю каманду Салавей.

Новы партызанскі атрад рушыў у дарогу. Гасцінна прыняла яго цёмная пушча.

ЧАСТКА ДРУГАЯ

Чтоб вовеки не смел
Никакой Керзон
Брать на пушку,
Горланить ноты, —
Даже землю паша,
Помни сабельный звон,
Помни марш
Атакующей роты.

У. Маякоўскі

У вялікім пакоі, выцягнуўшы рукі па швах, стаіць вахмістр. Перад ім, калоцячыся ад лютай злосці, як шалёны драпежнік, выгінаецца палкоўнік Паўлоўскі. Моўчкі, ні слова не кажучы, быццам выконвае важную справу, ён старанна б'е вахмістра па шчоках. Стаміўся Паўлоўскі. Адышоўся ўбок і цэдзіць скрозь зубы:

— Болван!.. Бревно! Идиот!.. Позволить сиволапым мужикам обезоружить себя!.. Стрелять надо было! Стрелять!.. Почему не стрелял?!

— Там дзяцей было шмат, — паспрабаваў апраўдацца вахмістр.

— Детей? — зароў Паўлоўскі, пырскаючы слінай. — Какие там дети! Это волчата!.. Да, да! Они завтра, а может, и сегодня будут нам глотки зубами рвать, идиот ты несчастный!

Пахмура назірае за гэтай сцэнай сам Балаховіч. За вокнамі пачуўся конскі тупат і каманда:

— Стой!

У пакой, дзынкаючы шпорамі, увайшоў малады рослы карнет. Выцягнуўшыся па форме перад начальствам, далажыў:

— Господин полковник, корнет Дзмухановский по вашему приказанию прибыл.

Паўлоўскі падае карнету пакет са словамі:

— Карпиловку окружить двумя эскадронами. Произвести тщательный, повальный обыск по всей деревне. Заложников взять согласно списку. При малейшем сопротивлении расстреливать на месте. Хаты Алеся Соловья, Тимоха Ажойчика, Максима Левкова сжечь, предварительно конфисковав все имущество. Смолокурню сравнять с землей. Исполняйте.

Ліха адказырнуў карнет і пайшоў. За акном прагучала каманда:

— Рысью а-а-арш!

Глядзіць у акно палкоўнік, назірае. Мільгаюць за шыбай пікі коннікаў. Далятае ў пакой глухі тупат конскіх капытоў. Павярнуўся Паўлоўскі да вахмістра і доўга, нібы вывучаючы яго, глядзіць. Пахмура спытаў палкоўніка Балаховіч:

— А что с этим будем делать, господин полковник? — кіўнуў ён у бок вахмістра.

Каменным слупам застыў у чаканні вахмістр. Ні жывы, ні мёртвы. Толькі вочы, як у пабітага сабакі, які гатовы верай і праўдай служыць сваім гаспадарам, хай толькі не вельмі строгі вынесуць яму прысуд. Ад гэтых двух людзей залежыць яго лёс.

— Я думаю так, — паволі, нібы ўзважваючы кожнае слова, загаварыў Паўлоўскі. — За такой проступок вахмистра следует предать военно-полевому суду и… — палкоўнік вытрымаў доўгую паўзу, — расстрелять, но… — зноў паўза, яшчэ даўжэйшая, — будем милостивы. Дадим ему взвод, и пусть он рассчитается с теми, кто покрыл его позором. Ясно?

— Так точна, пане палкоўнік! Ясна! — гаркнуў павесялелы вахмістр.

— Иди и выполняй. Заслужи себе прощение, — загадаў вахмістру Балаховіч.

— Хаты мужиков, сбежавших из обоза с патронами, сжечь дотла, — дадаў палкоўнік. — Имущество можешь раздать солдатам. Все. Иди.

Старанна, па ўсіх правілах субардынацыі, адказырнуў узрадаваны вахмістр і выйшаў з пакоя.

Страшная ноч навісла над Карпілаўкай. У барвовых водблісках пажараў шнырaюць па дварах і хатах балахоўцы. Ідзе павальны вобыск, а калі дакладней, дык самы сапраўдны разбой і грабеж. Зрэдку сям-там бухаюць глухія стрэлы. Раздаецца пакутлівы жаночы крык і абрываецца на высокай ноце раптоўна і жудасна. Даносіцца трэск палаючага дрэва і грукат падаючых бэлек і стрэх. Па вясковай вуліцы паволі ідуць заложнікі, акружаныя канвоем. У водблісках агню вылучаецца постаць Марыны. У падранай адзежы, збітая. Яе падтрымліваюць суседкі, якія ідуць побач з заплаканымі тварамі. Спераду заложнікаў ледзь пляцецца старая Наста. Аніводнай слязінкі на яе вачах. Заложнікі ідуць ціха, панура. Старыя, жанчыны і нават падлеткі. Ніхто з іх ужо не плача, не просіцца і не спрабуе супраціўляцца. У вялікі свіран заганяе ўсіх вахмістр, падлічваючы людзей нагайкай, як гавяду.

— Раз… два… тры…

Мільгануў у людскім натоўпе і твар Ларыка.

Ужо не чуваць голасу вахмістра. Толькі мернае гайданне нагайкі над смяротнікамі вядзе свой страшны адлік. З трэскам і скрыгатам зачыніліся за людзьмі вароты свірна. Павесіў вахмістр вялізны замок, павярнуў ключ — гучна шчоўкнуў замок. Расстаўляе панскі паслугач ля свірна варту, двух салдат ля варот і па адным ля вуглоў свірна.

А ў вёсцы ўсё яшчэ ідзе расправа. Лютая, няшчадная, звырыная. Бухне недзе стрэл, пранізлівы крык болю адзавецца недзе на задворках… і зноў усё замрэ на нейкі час. Затухаюць агні пажараў. Якая доўгая страшная ноч у Карпілаўцы…

По неабсяжным балоце марудліва і цяжка пасоўваецца партызанскі атрад Алеся Салаўя. Шырока ва ўсе бакі раскінулася дрыгва, сям-там парослая рэдкім хмызняком. Купіны, багна… багна, купіны… І здаецца — канца гэтаму не будзе. Тысячы жаб напаўняюць паветра сваім рыпучым, уедлівым, раздзіраючым вушы кваканнем. Аднастайным, нудным, аглушальным. Здаецца, што ён паўсюль — і на зямлі і ў небе, гэты абрыдлы жабіны хор. Спацелыя, змучаныя, брудныя ідуць людзі, час ад часу правальваючыся па пояс у багну. Цяжка дыхаючы, моўчкі ідуць партызаны, раз-пораз пераскокваючы з купіны на купіну. Калінікалі выбера хто-небудзь купіну паболей, прыляжа на хвілінку-другую, адпачне і, набраўшыся сіл, ідзе далей. Раптам да вушэй партызан даляцеў спалоханы крык дзеда Цімоха:

— Рату-у-уйце-е-е, лю-у-удцы-ы-ы!.. Во-о-ой!.. Рату-уйце-е!

Кінуліся партызаны да дзеда Цімоха на дапамогу. Бэрсаецца стары ў твані. Ледзь не па грудзі засмактала яго зыбкая твань. Працягваюць яму партызаны доўгую жэрдку і папругу. Ухапіўся за папругу дзед Цімох, хуценька абкруціў сябе пад пахай, учапіўся за жэрдку рукамі і крычыць:

— Цягніце хутчэй!

Цягнуць партызаны дзеда. Цмокнула сквапная твань, неахвотна аддаючы сваю здабычу. Выцягнулі Цімоха. Сеў ён на купіну, дыхае цяжка, хрыпла. Спаўзае па ім рэдкая балотная гразь — і здаецца, што гэта не дзед Цімох, а вялікая балотная купіна.

Пасунуліся партызаны далей. Убачыў гэта Цімох, устаў на ногі і як закрычыць:

— Стойце, мужыкі! Стойце!

Павярнулі людзі назад, акружылі старога. А Цімох узлез на купіну як мага вышэй і, страціўшы самавалоданне, загаварыў, заенчыў, як у істэрыцы:

— Куды ж ета ён нас вядзе?.. Га?.. Загінем мы ў етым балоце. Як піць даць, загінем. Павяртайце назад!

Загулі стомленыя мужыкі, заспрачаліся паміж сабой. Знайшліся і спачувальнікі ў дзеда Цімоха.

— Ото ж праўду кажа стары!.. Тут нам і капцы… Ні канца ні краю не відаць етаму балоту… Цьфу, каб на яго пранцы!

— Чорт яго пяройдзе…

Раз’юшаны, у страшэнным гневе раптам закрычаў Даніла:

— Чаго заенчылі!.. Ваякі! Тут, браточкі, так: альбо грай, альбо скрыпку аддай!

Раззлаваны словамі Данілы, дзед Цімох сарваў з пляча вінтоўку і з усяго размаху ўткнуў яе штыком у купіну.

— На табе тваю скрыпку!.. Грай!

Падышоў заклапочаны Алесь.

— Што тут у вас за сварка?

— Не хоча ісці далей. На ляжанку закарцела, — растлумачыў Алесю абураны Даніла, кіўнуўшы на дзеда Цімоха.

— І не пойдзем! — завішчэў Цімох. — Кладзіся, мужыкі!

І ён першы дэманстратыўна і рашуча ўлёгся на купіну жыватом уніз. Гледзячы на Цімоха, на купіны палягло яшчэ некалькі чалавек.

— Та-а-ак, — неакрэслена працягнуў Алесь і правёў рукой па спацелым твары. І, быццам разважаючы ўслых, загаварыў гучна, выразна, але спакойна, стрымана: — Вось што, браткі. Ісці нам трэба. Трэба, і ўсё тут. І як мага хутчэй перайсці гэта чортава балота. Пакуль Балаховіч будзе акружаць наш лагер, мы тым часам паспрабуем наляцець на валасць, каб захапіць зброю, патроны і вызваліць нашых заложнікаў. А потым пойдзем на злучэнне з Чырвонай Арміяй.

— Не пойдзем! — упарта стаіць на сваім дзед Цімох. — Чырвоная Армія і без нас абыдзецца. Тутака нашы вёскі… тутака наша бацькаўшчына. Вось яе і будзем абараняць.

— Та-а-ак, — зноў у роздуме працягнуў Алесь.

І раптам, павярнуўшыся да партызан, пачаў выклікаць:

— Рашатняк!

— Я! — азваўся малады хлопец.

— Скажы, адкуль ты сам? Дзе нарадзіўся?

— Я з Рэчыцы, з-пад Гомля.

— Бецінш! — зноў выклікнуў Алесь.

Пажылы, гадоў на сорак, мужчына зрабіў крок наперад.

— А ты адкуль родам? — спытаў яго Алесь.

— Здалёк. З Лібавы я… латыш.

— Ну, вось бачыш, Цімох? — зноў павярнуўся да старога Алесь. — Лібаўскі, гомельскі, а б'юцца разам з намі… за нашы вёскі, і за тваю, Цімох. Трэба змагацца разам за нашу долю. Вось ты і падумай.

— Няма чаго думаць, — агрызнуўся дзед. — Свая кашуля бліжэй…

— Цімох, ета… праўду кажа, — падтрымаў старога адзін з тых, хто ляжаў на купіне. — Мы не супраць таго, каб ваяваць з Балаховічам, але каб тут… дома.

— Ну што ж, мужыкі. Давайце параімся. Падумаем усе разам: што нам рабіць далей?.. А хочаце, я вам адну байку раскажу? — па-ранейшаму спакойна прапанаваў Алесь.

Здзіўленыя такім паваротам, але разам з тым і зацікаўленыя партызаны наблізіліся да Салаўя. Прысеў Алесь на купіну побач з Цімохам і пачаў:

— Дык вось. Раскажу я вам байку пра аднаго канакрада, круцяля-ашуканца і двух папоў. Было гэта не так даўно. У адным мястэчку з'ехаўся вялікі кірмаш. Там якраз святкавалі прастольнае свята. Ну і жыў у тым мястэчку поп. Прыехаў да яго благачынны. Адслужылі яны разам абедню, нахапалі грошай з парафіян, а потым пайшлі да папа, выпілі, закусілі.

— Ета яны ўмеюць, выпіць ды закусіць, — шумна ўздыхнуў дзед Цімох.

— Асабліва выпіць мастакі, — пагадзіўся з ім Даніла.

— Ціха вы! — зашыкалі партызаны. — Дайце паслухаць!

— Ну, выпілі яны, значыцца, закусілі, — працягвае Алесь. — А потым выйшлі з хаты свежым ветрам падыхаць. Паселі ў крэслах на ганку. А хата папоўская якраз насупраць кірмашу стаяла. Сядзяць гэта яны і назіраюць, што на кірмашы робіцца. Тут поп і кажа свайму благачыннаму: «Айцец Ананій! Зірні вунь на тых людзей!» — і тыцнуў пальцам. Глянуў благачынны, куды тыцнуў поп, і бачыць: стаяць два чалавекі. Ці то гарадскія, ці то сяляне… не разбяры-паймі. Стаяць і спрачаюцца. «У чым справа?» — пытае ў папа благачынны. «А вунь, — кажа поп, — той, што вышэй ростам, — гэта Васіль Грынза, усім вядомы канакрад. Відаць, украў каня і прадае, а купляе Сенька Жмот — круцель несусветны». — «Дык у чым жа справа?» — зноў пытае благачынны. «А вось у чым. Як ты думаеш, хто каго абдурыць: канакрад круцяля ці круцель канакрада?» Падумаў благачынны

дый кажа: «Па-мойму, круцель канакрада». А поп пярэчыць: «Не, я думаю, канакрад круцяля абдурыць». Ну, паспрачаліся гэтак яны і назіраюць далей. Потым бачаць: сышліся абодва ў цане, і вядзе ашуканец каня за лейцы, а конь кульгае. Паклікаў тут поп ашуканца і пытае: «Сеня, бачыў я, ты каня купіў?» — «Купіў», — адказвае ашуканец. «А колькі даў?» — «Дваццаць пяць рублёў». «А што ж ты так дорага заплаціў? Конь жа кульгавы! Відаць, абдурыў цябе Васька». Усміхнуўся ашуканец і кажа: «Не, не ён мяне абдурыў, а я яго. Конь не кульгавы. Васька кепска яго падкаваў. Не так ухналь забіў у капыта. Выцягну ўхналь з капыта, палячу каня з тыдзень і не менш як за сотню прадам». Сказаў гэтак ашуканец і пайшоў на кірмаш. Клічуць папы канакрада. «Вась, а Вась? Як жа ты гэта даў сябе абдурыць? Конь жа не кульгавы! Ты яго падкаваў кепска. Сенька ўхналь выцягне, каня падлечыць і не менш як за сотню прадасць». А Васька зарагатаў на ўсю глотку дый кажа: «У тым і справа, што конь ад роду кульгавы, а ўхналь я яму ў капыта загнаў, каб Сеньку абдурыць». І таксама пайшоў сабе канакрад на кірмаш. Смяюцца папы і зноў клічуць да сябе ашуканца Сеньку. «Слухай, Сень, а Васька цябе абдурыў. Конь ад роду кульгавы». — «Ну і што, — смяецца ашуканец. — Усё ж я абдурыў яго, а не ён мяне. Я ж яму грошы фальшывыя даў». Не вытрымалі папы, рагочуць, як жарабцы, і зноў клічуць Ваську-канакрада. «Васіль, а Васіль, а ты ў дурнях застаўся. Сенька табе грошы фальшывыя за каня даў». — «Ну і што? — смяецца канакрад. — Падумаеш, страх які! Конь жа крадзены!» І вось сабраліся яны ўсе да кучы — канакрад, ашуканец і два папы. Далі злодзеі папам па пяцёрцы, пасмяяліся, выпілі, закусілі ў адной кампаніі. Вось вы цяпер і адгадайце, — пытаецца Алесь у партызан, — хто з іх выйграў, а хто прайграў?

Усміхаюцца партызаны. Зацікаўлена глядзіць на Алеся дзед Цімох.

— Ну вось скажы хоць ты, дзед Цімох. Хто з іх у выйгрышы?

На хвілінку задумаўся дзед, а потым кажа:

— Па-мойму, дык ета… усе выйгралі. І Васька, і Сенька… і папы.

— Ну, а хто ж тады прайграў? — зноў пытае Алесь.

— А ніхто! — упэўнена адказаў Цімох.

— Вось і няправільна. Адзін прайграў, — сказаў Алесь.

— Хто ж? — здзівіўся Цімох.

— А вось хто. Прайграў той мужык, у якога каня ўкралі, — растлумачыў Алесь. — Зразумела?

Ажно рот разявіў ад здзіўлення дзед Цімох.

— Аво-ой!.. Ото ж праўда!.. І як жа ета я не дакумкаў?.. А каб ім халера ў бок, і злодзеям і папам!

— Вось як. Трэба добра разумець сітуацыю, — працягваў Алесь. Цяпер голас яго загучаў цвёрда і ўладна. — Балаховіч — гэта канакрад! Паны, буржуі з іхнім прыхваснем Савінкавым — гэта ашуканцы! А мы — той самы мужык, у якога каня ўкралі! І не толькі каня, але і волю нашу, і зямлю, і бацькаўшчыну! Вось тут і памяркуйце, асабліва ты, дзед Цімох. Запомні, будзеш гэтак ляжаць на купіне пузам уніз, «па-дэлегацку», — кепска табе будзе.

— Га-га-га!.. — смяюцца партызаны.

Сарамліва падняўся Цімох з купіны, падышоў да Алеся, вінавата і ціха сказаў:

— Прабач, Алеська, старога дурня. А толькі ета, скажу табе… надта ж стаміўся я. Сілаў маіх няма. І здароўе не тое, як калісь… Старасць прыйшла, — гаротна ўздыхнуў дзед.

— Разумею. Таму і дарую, — сурова адказаў Салавей. — Але і ты зразумей! Бо другім разам за гэткія выкрунтасы… судзіць будзем! Не паглядзім на старасць. Дысцыпліна ў нас павінна быць вайсковая! А іначай…

Павярнуўся да партызан дзед Цімох і строга прыкрыкнуў:

— Ну чаго стаіцё, раты паразяўлялі! Адпачылі крыху і далей шуруйце!

Шчыра, на ўсю пушчу зарагаталі партызаны.

— Глядзі ты на яго!.. Ачуняў дзед!.. Уваскрэс, каманду падае!.. Гы-гы-гы!..

Усміхнуўся Алесь і пайшоў у галаву атрада.

Далёка-далёка раскінулася дрыгва… і няма ёй ні канца ні краю. Стаміліся людзі. Цяжка пасоўваюцца яны. Вязнуць ногі, цмокае багна, пускаючы бурбалкі, хлюпае вада. Але ўпарта, настойліва ідуць партызаны ўсё далей і далей. Вось і сонца ўжо зусім нізка схілілася к заходу. Хаваецца галава атрада ў густых зарасніках хмызняку. І раптам адтуль пачуліся крыкі людзей.

— Ур-р-р-р-ра-а-а-а-а-а!.. — грымнула з зараснікаў.

Схамянуліся партызаны. Умомант скінулі з плеч вінтоўкі, падрыхтаваліся к бою. Застылі яны на купінах, сціскаючы ў руках зброю.

— Што там за лямант? — устрывожана пытаюцца адзін аднаго.

І ўжо нясецца спераду эстафетай радасная навіна:

— Зямля!.. Дайшлі!

— На месца дайшлі!.. На выспу выбраліся!

АжыВіліся людзі, павесялелі. Выбіваючыся з апошніх сіл, спяшаюцца тыя, хто пляцецца ў хвасце, хто адстаў, і таксама знікаюць нарэшце ў лазняку. Вось яна, такая жаданая, доўгачаканая цвёрдая зямля пад нагамі! Выспа, парослая густым магутным лесам! Выбраліся апошнія партызаны на вялікую паляну, а там ужо яркім полымем шугаюць вогнішчы, густа клубяцца раскладзеныя дымакуры. Купяцца бліжэй да дыму пакусаныя і ўжо стрыножаныя коні, шукаючы паратунку ад надакучлівых камароў. Вісяць над агнём катлы, кацялкі, вёдры, чайнікі… нешта булькае ў іх, смачным пахам напаўняючы паветра. Сушацца людзі, развесіўшы адзежу ля агню, чысцяцца, прыводзяць сябе ў парадак. Нават у скокі пусціліся два маладыя партызаны. Напаўголыя, танцуюць яны паміж вогнішчаў заўзята, весела, напяваючы самі сабе, «пад язык». Тут жа сушыцца іх мокрая, наскрозь захлюстаная адзежа.

— Во-о!.. — радасна і ўзбуджана кажа партызанам Даніла. — Другая жысцьпачалася. А то енчаць: балота… балота… канцакраю няма… Чорт яго пяройдзе! — вочы Данілы ззяюць.

— Чорт, можа, і не пяройдзе, а партызан павінен перайсці, — з усмешкай заўважыў пажылы партызан.

— Доля наша такая… балотная, — уздыхнуў дзед Цімох.

— Не сумуй, Цімох, — падбадзёрыў яго Даніла. — Даб’емся і мы лепшай долі. Даб’емся, калі толькі ета… не будзем класціся пузам уніз.

— Цьфу ты!.. Авадзень! — гнеўна сплюнуў Цімох. — Во прыстаў! Колькі ж ета дакараць чалавеку можна? Сам добра бачыш — я ўжо пузам дагары не ляжу! — і дзед Цімох у доказ гучна ляпнуў сябе далонню па голым худым жываце.

— Гы-гы-гы-гы!.. — смяюцца партызаны.

А на другім канцы паляны ля вялікага вогнішча грымнула песня, баявая, партызанская. Разам з усімі спявае Салавей. Твар яго задуменны і строгі. Здаецца, не спявае, а моліцца камандзір. Такія ж твары ва ўсіх спевакоў.

А песня шырыцца, нарастае, мацнее магутны хор. Усё больш і больш галасоў уплятаецца ў песню. Нават дзед Цімох падышоў і слухае ўрачыстую і ў той жа час самотную песню, калі-нікалі падпяваючы. І вочы яго сталі вільготныя.

Грыміць партызанскі хор, разбудзіўшы векавую пушчу. І вось на высокай і звонкай ноце спевакі абарвалі песню. Але што гэта? Песня не змоўкла! Нібы падхапіў яе нейкі нябачны мужчынскі

хор! І здавалася, што песня ліецца ад вяршалін калматых, магутных, высокіх дрэў… ад самых нябёс!

Здзіўлена войкнуў маладзенькі партызан.

— Чуеце?.. Пушча спявае… пушча… Слухайце! — таямніча, амаль шэптам кажа ён таварышам.

Прыслухаліся партызаны.

— Якая там пушча! Рэха… рэха! — такім жа таямнічым шэптам удакладніў дзед Цімох.

— Ды не! — не здаецца хлопец. — Не рэха ета…

А песня ўсё набліжалася. Яна ўсё грамчэй, усё выразней гучаць галасы, і нават словы ўжо можна пачуць. І тут… лёгка ўскочыў на высокі пень Салавей.

— Ага! Малайцы! У тэрмін прыйшлі! Сказана — зроблена! Па-вайсковаму!.. — радасна крычыць ён, асветлены водбліскам вогнішча, такі прыгожы, шчаслівы…

Ускочылі на ногі партызаны. Здзіўленыя, стаяць у радасным чаканні.

А па гушчары ледзьве прыкметнай сцяжынкай ідуць строем па два чалавекі да вогнішчаў узброеныя лясныя людзі. І вось яны выйшлі на паляну. І тут крыкнуў Алесь:

— Мужыкі! Гэта з Рудабелкі прыйшлі!.. Малаковіч вядзе!

Загаманілі, замітусіліся партызаны, кінуўшыся гасцям насустрач.

— Здароў, Сымонка!

— Кастусь, і ты тутака?.. Як жывеш, браток?.. А каб цябе ваўкі!..

Шумна і весела вітаюцца партызаны. Але песня чамусьці не сціхае. Яна ўсё грамчэй і грамчэй, толькі даносіцца ўжо з другога боку. Новы атрад узброеных партызан выходзіць да вогнішчаў на паляну. І зноў крычыць шчаслівы Салавей:

— Вёска Кавалі прыйшла!

На чале свайго атрада ідзе Драпеза. Зноў воклічы, радасныя сустрэчы. А на паляну ўсё ідуць і ідуць новыя атрады па таямнічых сцежках, вядомых толькі ім, палешукам.

І калі ўсе сабраліся, ля палаючага вогнішча паселі камандзіры атрадаў. Сардэчна вітае іх Салавей. А партызанскі лагер усё гудзе і гудзе ад неспадзяванай падзеі, ад нечаканых сустрэч.

— І Касорычы тутака!

— Глянь, мужыкі!.. Халопенічы[38] прыйшлі!

— Ого! Цяперака мы — сіла! Мусіць, уся гаротная Беларусь за зброю ўзялася!

І зноў ускочыў на пень Салавей, высока падняў рукі. Наступіла цішыня. Усе замерлі.

— Слухайце, браты! — пачаў сваю прамову Алесь. — Заўтра ў нас дзень адпачынку. Да паўдня кожны павінен пачысціцца і прывесці сябе ў парадак. Асабліва старанна пачысціць зброю! У другой палове дня адбудзецца ўрачыстае свята, якое мы з вамі запомнім на ўсё жыццё, — мы будзем прысягаць нашай радзіме, нашай бацькаўшчыне! Будзем даваць клятву вернасці нашай Беларусі!

— Ур-р-р-р-а-а-а-а-а!.. — грымнулі сотні галасоў.

— …р-р-р-р-р-а-а-а-а-а-а!.. — адгукнулася рэхам пушча.

— Ідзіце адпачываць, толькі ў баявым парадку, па атрадах! Зараз жа трэба расставіць дазоры! Камандзіры атрадаў — да мяне!

Густы туман заклубіўся над дрыгвой. Шчыльнымі бялявымі хвалямі ахінае ён партызанскі лагер. Здаецца, што густая заслона зацягнула выспу з усіх бакоў, каб схаваць яе ад варожага вока. Цьмянымі плямамі адбіваюцца ў бялявай імгле вогнішчы. Ноч навісае над выспай. Недзе далёка-далёка вухнуў пугач, яму адгукнуўся другі, трэці… А можа, гэта партызанскія дазоры перагукаюцца ў пушчы?.. Усё цішэй гучаць людскія галасы. Нарэшце ўсё ўгаманілася. Сціх лагер. Толькі зрэдку фыркне конь, і зноў цішыня. Лагер акунуўся ў сон, трывожны, чуйны, насцярожаны. А пугачы ўсё вухкаюць, вухкаюць…

Вялікі класны пакой. Ля акна прытуліўся стол, абы-як збіты з абструганых дошак. Ля адной сцяны стаіць разбітая класная дошка. На ёй яшчэ застаўся напалову сцёрты надпіс па-польску: «Нех жые Матка Боска похвал»[39], а далей толькі размазаная па дошцы крэйда. Ля другой сцяны бязладнай кучай навалены зламаныя парты. Пасярэдзіне пакоя на земляной падлозе стаіць шырокая доўгая лаўка. Упоперак яе вінтовачны шомпал, яшчэ адзін валяецца на зямлі, ля цела непрытомнай Марыны, якая ляжыць тварам уніз, няёмка падкурчыўшы пад сябе рукі. З сярдзітым тварам, насупіўшыся, ходзіць па пакоі ўзад і ўперад, заклаўшы рукі за спіну, Барыс Савінкаў. Ён нешта абдумвае. За сталом сядзіць такі ж пахмуры Балаховіч. Тут і палкоўнік Паўлоўскі. Ён падыходзіць да Марыны, нахіляецца над ёй і злосна кажа:

— Притворяется сука… Ану, вставай!

Павярнуўся да яго Савінкаў, з паўпаварота незадаволена сказаў:

— Переборщили, Сергей Эдуардович… переборщили.

— Нет! — запярэчыў Паўлоўскі. — Самый обычный прием притворства. — І, прысеўшы на кукішкі ля нерухомага цела жанчыны, ён бярэ яе за руку і мацае пульс. — Живая! Переверните ее лицом вверх! — загадвае ён двум мажным балахоўцам, якія нібы істуканы застылі ля дзвярэй.

Спешна паварочваюць два дзецюкі Марыну. Палкоўнік тыцкае ёй пад нос нейкую бутэлечку. Але дарэмна. Марына нават не варухнулася. Раззлаваны палкоўнік коратка загадвае:

— Убрать в амбар и привести старуху!

Падхапілі балахоўцы абмяклую Марыну за рукі і выцягнулі з пакоя. Садзіцца на крэсла Паўлоўскі, нервова і стомлена пазяхае.

— Спать хочется… Всю ночь мучила нас, стерва… Хоть бы слово проронила.

Па-ранейшаму панура «вымярае» нагамі пакой Савінкаў.

— Что за люди? Каменные, что ли? — ці то сказаў, ці то спытаў ён, не хаваючы злосці.

— Быдло… скот, — флегматычна азваўся палкоўнік. — Расстрелять без всяких разговоров и дело с концом. Зачем портить нервы?

— Расстрелять… — саркастычна ўсміхнуўся Савінкаў. — Это легче всего. А смысл? — І, падышоўшы да Балаховіча, ментарскі вымавіў: — Из подследственного надо выжать все без остатка, а потом на помойку выбросить, как выжатый лимон. Это надо уметь… да, уметь.

Адчыніліся дзверы — і вахмістр з балахоўцамі ўвялі старую Насту. Зрабіў крок насустрач Паўлоўскі, няспешна спытаў:

— Надумала?

— Няма чаго мне думаць, — ціха адказала старая.

— Скажешь, где сын? — ужо з пагрозай пытае палкоўнік.

— Адкуль мне ведаць? Цяперака дзеці бацькоў не слухаюць, пане палкоўнік. Яны цяперака сваім розумам жывуць, — па-ранейшаму ціха адказала Наста.

— Врешь… Скажешь! — як шалёны, зашыпеў, страціўшы самавалоданне, Паўлоўскі і, звяртаючыся да вахмістра, загадаў: — Привязать ее к скамье! Взять в работу в четыре шомпола!

Накінуліся на старую балахоўцы, паклалі яе на лаўку тварам уніз, прывязалі. Падышоў да яе бліжэй палкоўнік і працадзіў скрозь зубы:

— Слушай, старая ведьма. Предупреждаю в последний раз. Не скажешь, где сын — с живой шкуру сдерем… Будешь говорить?

— Буду, — сказала Наста.

Пераглянуліся палкоўнік і Савінкаў.

— Давно бы так, глупая баба. Развяжите ее! — загадаў Паўлоўскі.

Кінуліся дзецюкі да лаўкі, развязалі Насту, паставілі на ногі. Пахіснулася старая, ледзь не ўпала. Падтрымаў яе вахмістр.

— Подойди ближе к столу, — загадаў палкоўнік і паказаў на крэсла. — Садись.

— Пастаю, — адказала Наста. І раптам, зірнуўшы Паўлоўскаму прама ў вочы, спытала: — Скажы, калі ласка, пане палкоўнік, а ці ёсць у цябе маці?

Гэта нечаканае пытанне здзівіла Паўлоўскага. Глядзіць ён на старую атарапела і пытае:

— При чем тут моя мать?

— А ўсё ж.. Няхай мне пане палкоўнік скажа, ці ёсць у яго маці? — настойвала Наста.

— Ну, допустим, есть… — усё з тым жа здзіўленнем адказаў Паўлоўскі.

— А як пане палкоўнік думае… вось каб мой сын Алесь шукаў пана палкоўніка ды ўзяў бы яго маці на допыт, дык ці сказала б яна, дзе яе сын?

Застыў ад нечаканасці Паўлоўскі. Падняўся з крэсла здзіўлены Балаховіч. Утаропіўся злымі вачыма на старую Савінкаў.

— Не, не сказала б, — цвёрда і ўпэўнена заявіла Наста. — Няма на свеце той сілы, якая б прымусіла маці аддаць сваё роднае дзіця на пакуты, на смерць… Няма!

Голас старой стаў гучны і звонкі. Смела гледзячы на сваіх катаў, яна гаварыла:

— Я не ведаю, дзе мой сын. Магу на евангеллі, на крыжы паклясца, што не ведаю! А я ж у Бога верую, — і старая плаўным і прыгожым жэстам перахрысцілася. — Але каб я і ведала, дзе мой сын, — працягвала яна, — усё роўна не сказала б… Хоць рэжце мяне на кавалачкі, усю кроў да крапелькі выпіце — не сказала б, і ўсё!.. Я — маці… і гэта трэба разумець, — ужо ціхім, але такім жа цвёрдым голасам скончыла Наста.

Стаіць яна рашучая, непахісная. Беларуская сялянская маці. У гэтыя хвіліны яна здаецца нават вышэй ростам, прыгожая, з горда ўзнятай галавой.

Запанавала доўгая напружаная паўза. Яна перарвалася шалёным крыкам Паўлоўскага:

— Ах ты, сука старая!.. Вот как ты заговорила?!

Рвануўся ён да Насты, узмахнуў бізуном, збіраючыся сцебануць старую па ненавісным твары, па ўпартых вачах.

— Отставить! — спыніў яго Савінкаў.

Паволі і нехаця апусцілася рука з бізуном Паўлоўскага. І зноў запанавала цяжкая доўгая паўза. Зноў «вымярае» нагамі пакой Савінкаў, кідаючы скосыя позіркі ў бок Насты. А старая стаіць нерухома, гатовая да ўсяго.

Нарэшце павярнуўся Савінкаў да вахмістра і коратка загадаў:

— Вахмистр! Освободите старуху немедленно… Мать! — звярнуўся ён да Насты. — Ты свободна!

Шырока адчыніў дзверы перад Настай вахмістр.

— Калі ласка, дахаты, — сказаў ветліва.

Нізка пакланілася Наста Савінкаву і, не спяшаючыся, з годнасцю выйшла з пакоя. Зачыніў за ёю дзверы вахмістр.

— Ничего не понимаю, — сказаў нарэшце збіты з панталыку Балаховіч, пацiснуўшы плячыма.

— И я, — падтрымаў яго Паўлоўскі.

— Терпение, господа, терпение. Посидите еще минут двадцать и поймете, — спакойна адказаў ім Савінкаў і тут жа загадаў вахмістру: — Приведите этого… Ларика… Ларика… А, черт, как же его?.. Ага! Ларика Слимака!

Вахмістр знікае за дзвярыма, уводзячы з сабой балахоўцаў. І зноў ходзіць па пакоі Савінкаў, нешта абдумваючы. Па яго твары відаць, што ён намагаецца рашыць нейкую складаную задачу.

— И все-таки не понимаю, — незадаволена буркнуў Балаховіч.

— А я повторяю, — пахмура адказвае Савінкаў. — Не торопитесь, послушаете и поймете.

Вахмістр упхнуў у пакой Ларыка. Нізка, нізка, ажно да самай зямлі пакланіўся Ларык усім прысутным.

— Дзень добры, панове! — прывітаўся лісліва.

Ніхто яму не адказаў. Моўчкі глядзіць прама ў вочы Ларыку Савінкаў, нібы вывучаючы яго. Выгляд у Ларыка жудасны. Кашуля разадраная да пупа. Ускудлачаныя валасы перасыпаны мякінай. Твар збіты, размаляваны шыза-барвовымі сінякамі.

— Вахмистр, выйдите и уведите вот этих, — кіўнуў Савінкаў на балахоўцаў.

Тры балахоўцы зараз жа выйшлі. Зноў Савінкаў утаропіўся ў твар Ларыка. У вачах яго адбілася агіда.

— Хорош, — сказаў ён.

— Людзі добрыя… панове! Завошта мяне арыштавалі? Я ж ні ў чым не вінаваты, — заенчыў Ларык.

— Для пользы дела, — спакойна паясніў яму Савінкаў.

— А білі за што?.. Глядзіце, што са мной зрабілі?

— Также для пользы дела, — паўтарае сваё Савінкаў. — Да ты не огорчайся! За одного битого двух небитых дают. А тебя так разукрасили, что и четверых могут дать, — пажартаваў Савінкаў.

— Я ж ні ў чым не вінаваты, — стаіць на сваім Ларык.

— Знаю. Слушай меня внимательно. Арестовали тебя и били не «за что», а «для чего». Понятно? Били, чтобы не было подозрения на тебя у партизан. Сегодня мы тебя освободим.

— Дзякую, пане, дужа дзякую! — узрадаваны Ларык схапіў руку Савінкава і чмокнуў яе. Вырваў Савінкаў сваю руку і гідліва зморшчыўся.

— Слушай и запоминай, — працягваў ён. — Мы сожгли хату Соловья. Мы отпустили его мать. Ты сейчас же пойдешь и разыщешь ее. Приюти в своей хате и глаз с нее не спускай. Постарайся узнать, где находится Соловей, сколько у него партизан, как вооружены. Войди к Соловью в доверие. Скажи, что от нас сбежал. Втолкуй ему, что если он явится добровольно, то его простят, а заложников, в том числе его жену, немедленно освободят. В случае неявки — все, не исключая жены, будут расстреляны. За старухой следи очень внимательно. При малейшей попытке скрыться уберешь ее. Будь осторожен и сведения передавай нам тем же способом, что и раньше. Вахмистр! — паклікаў Савінкаў.

Адчыніліся дзверы, у пакой увайшоў вахмістр. Выцягнуўся, адказыраў і замёр у чаканні новага загаду.

— Выведите его на улицу, — кіўнуў на Ларыка Савінкаў, — но только так, чтобы жители деревни увидели, поддайте ему коленкой под зад и отпустите на все четыре стороны.

— Дзенькуе, дзенькуе, пан! — зноў пачаў кланяцца Ларык і радасны кінуўся да дзвярэй.

— Стой! — спыніў яго Савінкаў.

Ларык застыў.

— Не вздумай переметнуться к партизанам!

— Бронь божа…[40] бронь божа! — часта захрысціўся Ларык.

— Не забудь, что мы можем им сообщить, из-за кого погиб отец Соловья. Понял?

— Зразумеў, — панік Ларык. — Я ж сабе не вораг.

— Можешь идти.

Паспешна, як ліса, выслізнуў Ларык з пакоя.

— Ну, теперь вам понятно? — звярнуўся Савінкаў да Балаховіча.

— Я восхищен, — адказаў Балаховіч.

— А вам, Сергей Эдуардович? — спытаў Савінкаў палкоўніка.

— Понял и преклоняю голову, — адказаў той.

— То-то же, — самазадаволена ўсміхнуўся Савінкаў. — «Где силой не возьмешь, там надобна ухватка». Кажется, так сказал дедушка Крылов?.. А он был не дурак, наш дедушка Крылов.

Па вузенькай лясной сцежцы стомлена крочыць пажылы чорнабароды мужчына. Па вопратцы відаць, што гарадскі. Старая, зношаная кепка, абшарпаны пінжачок, стаптаныя чаравікі — увесь яго ўбогі выгляд наводзіць на роздум, што чалавек гэты з прыгарадных мяшчан-саматужнікаў. Стомлена крочыць мужчына, прыкметна кульгаючы на адну нагу. За спінай у яго вялікая торба на лямках,у левай руцэ — плеценая з лазы кашолка. Ідзе ён паволі, абапіраючыся на здаравенны дрын. Раптам нейкі трэск і шоргат прымусілі яго насцярожыцца. Чалавек спыніўся, прыслухаўся, потым саступіў са сцяжынкі ўбок і схаваўся за густой арэшынай. Прыгнуўшыся, затаіўся і стаў паціху расхінаць галінкі — перад яго вачыма адкрыўся бераг лясного ручая, а пад вялікай, старой і абадранай ліпай ён убачыў селяніна, які сядзеў ля груды панадзіранага лыка. Скручвае селянін доўгай стужкай лыка ў невялікія рулоны, моцна зацягвае іх тонкім лазняком і складвае ў мех. Выйшаў чалавек з свайго ўкрыцця і гучна прывітаўся:

— Дзень добры!

Спалохана павярнуўся да яго тварам селянін, адказаў разгублена:

— Дзень добры… Вой, як жа вы мяне напалохалі!

Прыветна ўсміхнуўся падарожнік, добразычліва сказаў:

— Чаму? Хіба я такі страшны?

— Ды не-е-е!.. ета ж … знянацку.

— Лыка дзерацё?

— Ага!

— Лыка… хром наш беларускі, — неяк сумна прамовіў падарожнік. — А навошта так многа? — кіўнуў ён на вялікую груду панадзіранага лыка.

— А як жа інакш? — ахвотна адказвае селянін. — Сямейства ў мяне вялікае… і ўсе разутыя. Улетку яшчэ так-сяк, а зіма прыйдзе — спытае абутку.

— Лапці?

— Ото ж! З лыка боты не пашыеш.

— Яно, канешне, так, — згадзіўся чалавек. І, крыху памаўчаўшы, раптам спытаў: — А ці не скажаш мне, міл чалавек, як выйсці да Рудабелкі? Заблудзіўся я… Ад самага рання швэндаюся па лесе і ніяк не магу выбрацца.

Прывычным рухам пачухаў сабе патыліцу селянін, ссунуўшы картуз на лоб.

— Сказаў бы я вам… але, дальбог, не ведаю. Я, ета… не тутэйшы. У нас ліпы няма, усё бярозы ды елкі. Дык мы сюды па лыка ходзім. Тут ліпы шмат!.. А дзе тая Рудабелка — бог яе ведае! Чуў я… ёсць такая вёска, а дзе? — селянін пацiснуў плячыма. — А вы ідзіце па сцежцы, яна куды-небудзь і выведзе… а там спытаецеся, — параіў селянін.

— Хіба што так… Бывайце здаровы! — і мужчына, прыветна кіўнуўшы на развітанне, пайшоў па сцяжынцы далей.

Уважліва, вельмі ўважліва глядзіць яму ўслед селянін. А калі постаць незнаёмца знікла ў гушчары, прыклаў ён далоні да вуснаў і закрычаў па-птушынаму — як каршун.

— Кі-кі-кі-кі! — трывожнымі гукамі напоўнілася пушча.

Змоўк «каршун». Стаіць селянін ля свайго лыка і слухае. Ціха шумяць вершаліны дрэў. Зноў падае сігнал селянін. Прыслухаўся. Нарэшце аднекуль здалёк даляцеў да яго крык другога «каршуна»:

— Кі-кі-кі-кі!

Прысеў на кукішкі селянін, як ні ў чым ні бывала, зноў вяжа ў рулоны лыка.

Стомлена ідзе падарожнік па лясной сцежцы. І ўсю дарогу суправаджаюць яго трывожныя крыкі «каршуноў». Адвячоркавае сонца залацістай чырванню зайграла на магутных сасновых ствалах. Радзее лес. З палёгкай уздыхнуў падарожнік. Нарэшце ён выйшаў на вялікую паляну. Сеў на пянёк, закурыў, задумаўся. А сонца ўсё ніжэй і ніжэй. Сосны адкінулі на зямлю свае доўгія чорныя цені… Здалёк да паляны даляцела сумная песня:

Я табу-у-ун сцерагу-у-у-у,
А ўсе людзі спя-а-а-а-аць…

Падхапіўся падарожнік і пайшоў насустрач песні. Прадзіраецца скрозь гушчар. А песня ўсё бліжэй і бліжэй. Вось і палянка. На ёй з дзесятак кароў скубе траву. Пад вясёлай кучаравай бярозай сядзіць цыбаты вясковы хлапчук, ён выразае нажом на кіёчку ўзоры і спявае:

Вы каро-о-оўкі старыя,
Вы цяля-а-аткі малыя,
Не ўцякайце, не брыкайце
Ды у шкоду не трапляйце,
О-о-о-о-ой!..

Як толькі змоўкла песня, падарожнік падышоў да пастушка.

— Здарова, пявун!

Ускочыў напалоханы хлопчык, але, як толькі ўбачыў добрую ўсмешку на стомленым твары прахожага, супакоіўся.

— Не бойся, я не кусаюся, — весела пажартаваў незнаёмец.

— А я і не баюся, — таксама ўсміхнуўся пастушок.

— Ладна спяваеш, — усеўся побач з хлопчыкам прахожы. — Хто навучыў?

— А ніхто, — бадзёра адказаў пастушок. — Сам. Я і паптушынаму магу.

— Як гэта па-птушынаму? — зацікавіўся падарожнік.

— А во як… паслухайце. — Хлопчык задраў галаву, прыклаў да вуснаў далоні — і з яго рота вылецеў крык каршуна. У тую ж хвіліну яму адказаў аднекуль такім жа крыкам другі «каршун»:

— Кі-кі-кі-кі!

— Чулі? — спытаў хлопчык. — Адгукнуўся!

— Чуў, — з хітраватай усмешкай адказаў незнаёмец. — Майстар ты… малайчына! А ці не скажаш мне, як да Рудабелкі хутчэй дабрацца?

— А во етак… нацянькі! — паказаў рукой хлопчык. — І вярсты, мусіць, не будзе. Тутака сцежка ёсць. Калі хочаце, дык я пакажу.

— Зрабі ласку, — узрадаваўся чалавек.

Вывеў хлопчык яго на сцежку.

— Вунь туды, прама ідзіце!

— Дзякую, хлопчык, — сказаў прахожы і пакрочыў па сцежцы.

Усё часцей і часцей траплялiся на яго дарозе вялізныя вываратні, гусцейшай і больш змрочнай рабілася пушча. Падышоў падарожнік да старой паваленай бярозы і ў роздуме спыніўся: перад ім веерам рассыпаліся некалькі сцяжынак у розныя бакі. Куды ісці? Па якой сцежцы рушыць далей?..

— Рукі ўгору! — раптам пачуў ён уладны вокрык.

Вытыркнуліся з кустоў на прахожага амаль упрытык ствалы дзвюх вінтовак. Паволі падняў рукі чалавек і азірнуўся — за яго спінай, з-за дрэў, таксама тырчаць ствалы накіраваных на яго вінтовак. Вынырнуў з кустоў дзед Цімох са стрэльбай у руцэ, учыніў незнаёмцу допыт:

— Хто такі?

— Чалавек, як бачыце… — пачуў ён спакойны адказ.

— Адкуль самі? — зноў пытае Цімох. — Куды ідзяцё?

— Бабруйскі я… кравец з Бабруйска.

— Дзе ж там жывяцё? — пацікаваў дзед.

— На фарштаце.

— І далёка крочыце?

— У Рудабелку. Хачу сёе-тое на харч выменяць.

— Шпігулянт, значыцца, — удакладніў Цімох.

— Які з мяне «шпігулянт»? — горка ўсміхнуўся чалавек. — Сваё барахло нясу. Дзеці з голаду пухнуць.

— Та-ак, — працягнуў дзед Цімох. — Ану, ета… выкладвай сваё барахло, паглядзім, які ты гандляр.

Не спяшаючыся, знімае з плеч сваю торбу падарожнік, пагаспадарску выкладвае ўсе свае рэчы прама на сцежку. Кладуцца на прымятую траву кавалкі мыла, шпулькі нітак, некалькі кавалкаў сала, загорнутыя ў анучкі, пара скруткаў квяцістага паркалю, некалькі пачак сахарыну і дробны россып пакецікаў з фарбай для мануфактуры. Вытрас чалавек пустую торбу, адкінуў яе ўбок. Потым прысеў ля кашолкі. Выняў з яе акуратна складзены, амаль што новы, мужчынскі касцюм, пару жаночых блузак і штук пяць кепак розных фасонаў і колераў.

— Усё! — сказаў чалавек і перавярнуў кашолку на бок.

— Прыйдзецца вам з намі пайсці, — аб’явіў яму дзед Цімох.

— Куды? — незадаволена і з несхаванай падазронасцю спытаў прахожы. — А хто вы такія?

— Мы? — усміхнуўся Цімох. — Паляўнічыя мы. А вось хто вы, нам невядома. Таму і пойдзеце з намі. Ды не ўздумайце ета… уцякаць. Бо застрэлім, — папярэдзіў незнаёмца дзед. — Збірайце свае манаткі!

Укладвае прахожы свой скарб зноў у торбу і кашолку, пытаецца:

— Куды вы мяне павядзеце?

— У Рудабелку, — адказаў Цімох.

— То бэндзе бардзо добже![41] — павесялеў прахожы.

Здзіўлена і яшчэ больш насцярожана акінуў яго позіркам дзед Цімох.

— Пан мувіць па-польскему?[42] То, можа, пан естэм[43] поляк? — спытаў ён.

— Так, поляк, — кіўнуў галавой затрыманы.

— Цікава, — прамармытаў Цімох і распарадзіўся: — Ахрэм і Міхась! Ідзіце на свае месцы. Астатнія са мной, адвядзем пана ў штаб.

Два хлопцы моўчкі знікаюць у кустах і разыходзяцца ў розныя бакі. Незнаёмец ідзе, акружаны вартай на чале з дзедам Цімохам. Спяшаецца дзед Цімох, бадзёра крочыць ён спераду ўсіх, зрэдку азіраючыся на затрыманага. А лес усё гусцей і гусцей. Ужо ў адвячоркавых прыцемках углыбляецца ў пушчу група партызан разам з затрыманым.

Пакой звычайнай сялянскай хаты. Над сталом вісіць дзесяцілінейная газавая лямпа з чорным бляшаным калёсікам замест абажура. Шкло лямпы з аднаго боку закуранае аж да чарнаты, і таму святло падае на адну палавіну стала, пакідаючы ў цяні большую частку пакоя. У вокны прабіваюцца першыя блакітныя водбліскі світанку. Стомлена схіліўся над сталом Максім Ляўкоў. Ляжыць на стале аркуш паперы, на якім выразна выведзена ад рукі: «Пратакол № 4 сходу Рудабельскай Валячэйкі РКП(б)». Ніжэй злева — «Слухалі», а справа — «Пастанавілі». І больш аніводнага слова. Аркуш амаль увесь чысты. Сядзяць на лаўках і табурэтках вясковыя камуністы. Абводзіць позіркам прысутных Максім. Моўчкі сядзяць з засяроджанымі і пахмурымі тварамі Малаковіч, Адзінец[44], Раговіч, Драпеза, Алесь Салавей і Адам Славінскі (той самы чорнабароды «шпігулянт», якога затрымаў дзед Цімох).

— Як будзем рашаць, таварышы? — пытае Ляўкоў у прысутных. — Хто яшчэ хоча слова?

Зноў доўгая напружаная паўза нібы скавала ўсіх. Панура сядзяць людзі. Раптам за акном закрычаў певень, абвясціўшы, што настаў ранак. Міжволі галовы прысутных павярнуліся на гэты крык, да вокнаў. Падняўся Максім з табурэткі, закруціў кнот у лямпе, незадаволена прабурчаў:

— Няўжо так і будзем сядзець моўчкі?

Маўчаць камуністы. Моцна прызадумаўся Адам Славінскі, патанаючы ў клубах тытунёвага дыму. Апусціў галаву Алесь. А за вокнамі ўжо на ўсю моц гарлапаняць пеўні, іх звонкае і хрыплае рознагалосае «кукарэку» гучыць па ўсёй Рудабелцы

як гімн наступіўшаму дню. Самотна задудзела берасцяная жалейка. Пастухі выганяюць кароў. Працягла замычалі яшчэ сонныя каровы… Прачынаецца вёска. Ранішняя музыка ўсё грамчэй б’ецца ў вокны, ужо афарбаваныя ружовым святлом узыходзячага, яшчэ млявага сонца.

— А мо перадумаў? — звяртаецца Ляўкоў да Салаўя. — Мо зразумеў сваю памылку?

Цяжка падняўся з табурэткі Алесь. Падышоў да стала і, звяртаючыся да ўсіх, загаварыў горача, з запалам:

— Не памыляюся я, таварышы! Зразумейце мяне. Не хачу я… не магу дапусціць, каб праз мяне аднаго загінула столькі людзей. Таму і рашыў ісці.

— У пастку? — схамянуўся, ускочыўшы з месца, Драпеза. — Яны ж цябе ўраз расстраляюць!

— Ведаю… і ўсё ж пайду. Я загіну адзін… Адзін! Разумееце? Затое заложнікі, шмат нявінных людзей будуць выратаваны.

— Глупства! — рэзка заключыў Славінскі.

— Якое ж гэта глупства? — па-ранейшаму горача пярэчыць Салавей. — Усе за аднаго, адзін за ўсіх. Я так думаю: камандаванне атрадамі трэба перадаць Нупрэю Драпезу. Партызаны любяць яго і паважаюць.

— А я не прыму! — цвёрда заявіў Драпеза.

І тут ужо не вытрымаў Адам Славінскі. Ён загаварыў узбуджана, натхнёна, аздабляючы беларускую мову польскімі і рускімі словамі:

— Вы чулі? — абвёў ён усіх палымянымі вачыма. — Алесь Салавей думае!.. А партыя не думае? — павярнуўся ён да Алеся. — Партыя таксама думае, ды яшчэ як!.. «Усе за аднаго, адзін за ўсіх»! Бач ты! Граматны!.. Ты хцэш[45] отдаць сваё жыццё ў ахвяру, каб выратаваць людзей?.. Мы цябе за гэта вельмі паважаем. Але і заяўляем: гэта глупства! Так, так, глупства! Балаховіч разам з панствам расстраляе і цябе і ўсіх заложнікаў. У 1917 годзе буржуазія і часовы ўрад Керанскага хацелі судзіць Владзіміра Ільіча Леніна. А тачней, хацелі судзіць нашу партыю. І Владзімір Ільіч сабіраўся явіцца на суд таксама, «один за всех», а партыя яму забараніла! Разумееш?.. Партыя самому Ільічу забараніла. І ён падчыніўся партыйнай дысцыпліне. Разумееш?.. Падчыніўся! А ты?.. Ты што? Лічыш сябе разумнейшым за Леніна?..

Алесь стаіць у роздуме, апусціўшы галаву. Славінскі падышоў да яго ўпрытык і паклаў яму на плячо руку.

— Цо ніц не мувіш?[46]

Алесь маўчаў. А Славінскі працягваў сход:

— Уездны камітэт партыі атрымаў звесткі аб тым, што ўпраўляючы маёнткам барона Урангеля Бістром[47] паслаў генералам тэлеграму з просьбай узяць пад ахову яго рудабельскі маёнтак. Не сёння, дык заўтра палкі белых пасунуцца на Рудабелку. Укам даў загад сабраць усе сілы і даць белагвардзейскаму воінству рашучы адпор. Савецкая ўлада ў Рудабелцы павінна застацца непахіснай. Трэба неадкладна адправіць партызанскія атрады на шляхецкія засценкі[48] і хутары. Канфіскаваць усю зброю поўнасцю, нават паляўнічы порах і дубальтоўкі. За Бярэзінай знаходзяцца часці 16-й Чырвонай Арміі. Хутка коннікі корпуса Гая[49] рынуцца ў наступленне. Неабходна сувязь. Неабходзен агульны план разгрому праціўніка. Патрабуецца сувязь з ЦБ РКП(б) у Мінску. Абяцаю аказаць дапамогу зброяй і боепрыпасамі. На сувязь з корпусам Гая неабходна выслаць Максіма Ляўкова. У Мінск па зброю да таварыша Мяснікова[50] пасляць Нупрэя Драпезу.

І ўжо звяртаючыся толькі да Алеся і гледзячы яму прама ў вочы, пытае Адам Славінскі:

— Ну вось, цяпер пасудзі сам. Ці ёсць сэнс ісці табе з пакаяннем да Балаховіча?.. Ты зразумеў?

— Зразумеў, — ціха вымавіў Алесь. — Няхай будзе паводле вашаму.

— Даўно б гэтак, — цёпла і сардэчна ўсміхнуўся Адам Салаўю. — І запамятай: прыгожыя жэсты партыі не патрэбны. Яна іх не прымае. Прыгожыя жэсты — гэта як бенгальскі агонь: свеціць, ды не грэе. А калі нават прыйдзецца памерці, дык памры так, каб была карысць агульнай справе.

У дзверы пастукалі ціха, але настойліва. Змоўклі камуністы, пераглянуліся.

— Таварышы, можна да вас? — пачуўся за дзвярыма жаночы голас.

Адчыніліся дзверы, і на парозе вырасла мажная постаць Гапулі Суніцы.

— Таварышы, людцы мае добрыя, — засакатала Гапуля. — Ці ж вы часам не здурэлі?.. Есці вам калі-небудзь трэба? Ці мо святым духам думаеце пражыць?.. Да вячэры не дазавешся, сёння зноў тое ж самае. Я ўжо і зацірку зварыла, і дранікаў напякла. Ідзіце снедаць, зрабіце ласку!

— Зараз, зараз, — супакоіў яе Максім Ляўкоў. — Зараз прыйдзем, цётачка Гапуля.

— Ведаю я ваша «зараз», — не сунімаецца Гапуля. — Пакуль вас дачакаешся, і зацірка мая пастыне і дранікі задубеюць. Ідзіце,

ідзіце снедаць!.. Не ўгінайцеся! Захланецеся ад голаду, што тады мне партызаны скажуць? Голадам камандзіраў замарыла?..

— Ідзем ужо, ідзем! — мякка падпіхнуў да дзвярэй цётку Гапулю Максім.

— Ці мо вам не па густу мой харч? — пакрыўджана скрывіла рот Гапуля, вось-вось расплачацца. — Мо не смачна гатую? Дык даруйце, у лістаранах не працавала… Ужо ж і не ведаю, як вам дагадзіць… — у роспачы спынілася Гапуля на парозе, не збіраючыся выходзіць з пакоя.

Максім бездапаможна ўсміхнуўся, разгублена развёў рукамі.

— Цяжкі выпадак, хлопцы. Нічога не зробіш. Трэба ісці. Цётка Гапуля — строгі начальнік… не адверцішся.

— А як вы думалі? — задаволена заўважае Гапуля. — Кожан чалавек у сваёй справе начальнік. Пайшлі, пайшлі, не ўгінайцеся!

З жартамі ідуць камуністы снедаць.

— Алесь! Затрымайся на хвілінку, — кінуў Салаўю Славінскі.

— Пярчыць будзеш? — пытае Алесь, вярнуўшыся да стала і сеўшы на табурэтку.

— Навошта пярчыць? — супакоіў яго Адам. — Параіцца трэба, выясніць сёе-тое… Скажы мне, Алесь, хто табе перадаў прапанову аб тваёй добраахвотнай яўцы да Балаховіча?

— Балаховіч, — спакойна адказаў Алесь.

— Сам Балаховіч? — усміхнуўся Адам. — Прыйшоў і сказаў?

— Ён прыслаў да мяне аднаго заложніка… брата маёй жонкі… Ларыка Слімака.

— Жартуеш? — нахмурыўся Адам.

— Не, не жартую. Кажа, што ўцёк. І сюды, да мяне.

— Даўно?

— Бадай, дзён пяць будзе…

— Та-а-ак, — задумліва працягнуў Славінскі. — А дзе ён?

— Пакуль што са мной.

— Ты яго добра ведаеш? Што ён за чалавек?

— Хлопец як хлопец… як і ўсе. Праўда, я шэсць гадоў не быў дома. Можа, і перамяніўся. Веры яму я не даю. Прыглядаюся.

— Пакліч яго сюды. Зараз жа, — загадаў Адам.

Алесь пайшоў. Славінскі наблізіўся да акна, з якога была відаць уся вуліца. Ён убачыў, як крочыць Алесь, як яго зграбная і дужая постаць знікла за рогам хаты. Нейкі час Адам стаяў і назіраў

за жыццём вуліцы. Вось прайшла жанчына з поўнымі вёдрамі на каромысле, па шырокай вуліцы нага ў нагу, па-вайсковаму, прамаршыравала група партызан у стракатым адзенні. Хто ў чым — адны ў зношаным салдацкім абмундзіраванні, другія ў палатняных штанах, саматканых кашулях, амаль трэць абутыя ў лапці. За плячыма вінтоўкі, за паясы заткнуты абрэзы, у сяготаго матляецца збоку на вяровачцы шабля без партупеі.

А вось і Алесь з Ларыкам, яны выйшлі з-за рога хаты. Твар у Салаўя пахмуры, засяроджаны, ён ідзе ўпэўненай хадой, крок яго шырокі, цвёрды. Ларык жа побач дробненька перабірае нагамі, каб не адстаць ад Алеся. Нешта ўзбуджана гаворыць ён Салаўю, размахваючы рукамі і раз-пораз забягаючы наперад, каб лісліва зазірнуць Алесю ў вочы. Вось яны пераходзяць ужо вуліцу. Славінскі адышоўся ад акна і прысеў за стол. У сенцах пачуліся крокі, дзверы адчыніліся, і ў пакой увайшлі Алесь і Ларык.

— Дзень добры! — прывітаўся Ларык і раптам застыў ад здзіўлення, утаропіўшыся на Славінскага.

— Здарова, здарова, стары знаёмы, — адказаў Адам. — Садзіся. — І ён жэстам паказаў Ларыку на табурэтку.

— Пастаю. Не вялікі пан, — сказаў збянтэжаны Ларык.

— Сядай, сядай! Старыя людзі кажуць, што ў нагах праўды няма, — усміхаецца Адам. — Пазнаў мяне?

— Ото ж не пазнаць… пазнаў, — нехаця адказаў Ларык, сядаючы на табурэтку.

Здзіўлена глядзіць на іх Алесь, пераводзячы позірк з аднаго на другога.

— Дык вы знаёмыя? — пацікаваў ён.

— Ото ж… знаёмыя, — буркнуў Ларык. — Я ў іх сала на мыла выменьваў.

— Даўно з Карпілаўкі? — задае пытанне Ларыку Славінскі.

— А ўжо дзён пяць будзе.

— Бач ты яго! Раней за мяне паспеў, — адзначыў Адам. — А цяпер скажы нам, хлопец, толькі праўду кажы. Хто цябе накіраваў у Рудабелку?

— А вам якая да етага справа? — нахабна адказаў пытаннем на пытанне Ларык. — Вы што, начальнік? — з’едліва дадаў ён.

— Не агрызайся, — умяшаўся Алесь. — Адказвай на пытанне.

— Дзіўна! А я думаў, што ў Рудабелцы вышэй за Алеся начальнікаў няма, — зноў з’едліва сказаў Ларык.

— Ёсць. Адказвай на пытанне: хто цябе накіраваў у Рудабелку? — ужо ўладна прыказаў Салавей.

— Я ж табе казаў, — ухіляецца Ларык. — Бяда мяне сюды прыгнала… Марыну трэба ратаваць. Загіне яна!.. Вось і прыйшоў да цябе за паратункам… каб параіцца, што рабіць.

— Толькі таму і прыйшоў? — спытаў Славінскі.

— А ці мала?.. Сястра яна мне, не абы-хто, — захваляваўся Ларык. — Табе, вядома, лягчэй, — папракнуў ён Алеся. — Матку тваю аслабанілі, а жонку… жонку і другую можна знайсці!

— Сціхні ты! — рвануўся да Ларыка Алесь. — Сціхні, пакуль я…

— Што ты?.. Што?.. Біць мяне будзеш?! — ужо крычыць Ларык, спахапіўшыся з табурэткі. — На, бі!.. Балахоўцы мяне каталі, а цяперака вы будзеце?! — істэрычна зароў Ларык. — Усе начальнікамі сталі!.. Паны — начальнікі! Балахоўцы — начальнікі! Бальшавікі таксама начальнікі! Куды дзявацца гаротнаму чалавеку?!

Змоўк Ларык, цяжка дыхаючы. Нават спацеў ад крыку.

— Та-а-ак, — задумліва сказаў Адам Славінскі. — Садзіся, хлопец, на сваё месца, супакойся і не крычы. Ніхто цябе біць не збіраецца.

Ларык неахвотна сеў на табурэтку.

— Давай пагаворым спакойна, — працягваў Адам. — Вось скажы ты мне, чаму ты гэтак хвалюешся, чаго крычыш?

— Як жа мне не хвалявацца! — зноў ускочыў Ларык. — Марыне смерць пагражае, а ён… — кіўнуў на Алеся Ларык, — а ён ні куе, ні меле… Быццам ета яго не датычыць.

— Што ж па-твойму ён павінен рабіць?

— Ён сам ведае. Добра ведае — што! — зноў гарачыцца Ларык. — Або самому явіцца, каб выратаваць заложнікаў, або… — Ларык раптам змоўк, не даказаўшы думкі.

— Далей, далей! — падбадзёрыў яго Адам. — Або што?

— Або наляцець на Карпілаўку і адбіць людзей. Нельга іх пакідаць на пагібель! — цвёрда заявіў Ларык. — Партызаны к бою гатовы, зброі хапае… нават кулямёты ёсць. Чаго чакаць?

— А ты адкуль пра кулямёты ведаеш? — раптам схамянуўся Алесь, падазрона гледзячы на сваяка.

— Не сляпы, бачу, — нехаця і спалохана прабурчаў Ларык, сеўшы на табурэтку.

— Та-а-ак… А табе вядома, што заложнікаў у Карпілаўцы няма? Табе вядома, што іх ужо… — раптам у адкрытую загаварыў Славінскі. Але яго перабіў Алесь.

— Забілі?!.. — трывожна спытаў ён.

— Пакуль што не. Адправілі ў Бабруйскую крэпасць[51], — супакоіў яго Адам. І дадаў: — І маці тваю.

— Чаму ж ты мне адразу пра гэта не сказаў?! — накінуўся Алесь на Ларыка.

Ад гнеўнага позірку Салаўя спалоханы Ларык скурчыўся, уцяў галаву ў плечы і, гледзячы сабе пад ногі, няўцямна прамармытаў:

— Я не ведаў… ета, мусіць, пасля таго… як я ўцёк.

— Не ведаў?!.. Дзякую табе, сваячок, — цэдзіць скрозь зубы абураны Алесь, не спускаючы гнеўных вачэй з Ларыка. — Ён не ведаў, а з прапановай явіўся. Пойдзем!

— Куды? — насцярожыўся Ларык.

— Там убачыш. Апошні раз пытаюся, — гаворыць Алесь, устаючы з месца, — хто цябе сюды паслаў?

— Ніхто мяне не пасылаў!.. — зноў істэрычна зароў Ларык. — Гора мяне сюды пагнала! — ён ледзь не плакаў.

— Сціхні! — грозна загадаў яму Алесь. — Не глухія!.. — і больш спакойна дадаў: — Пакуль не скажаш, хто цябе паслаў і што табе даручылі, з Рудабелкі не выйдзеш. Зразумеў?

— Значыцца… я… арыштант? — з адчаем і выклікам спытаўся Ларык.

— Не арыштант, а часова затрыманы… да высвятлення некаторых пытанняў, — паясніў Алесь.

— Ну што ж… няхай будзе етак, — шумна перавёў дух Ларык. — Няхай да высвятлення… Папаўся ў нерат — ані ўзад, ані ўперад… — неяк неакрэслена сказаў ён. — Дзякуй табе, сваячок. Калі-небудзь і я цябе аддзякую, зраблю такую ласку.

— Пагражаеш?

— Не… не пагроза ета… але адгукнецца.

— Ідзі наперад! — загадаў Алесь. — І глядзі мне, каб без крыку, без ляманту!

Апусціўшы галаву, Ларык выходзіць з хаты. За ім, пераглянуўшыся, пайшлі следам Алесь і Славінскі.

Па шырокай, укачанай драбінамі вуліцы, крочыць Ларык пад канвоем дзеда Цімоха. Расхлябаная хада, расхрыстаная на голых грудзях кашуля і ўвесь нахабны выгляд Ларыка прымушаюць прахожых спыняцца і зацікаўлена пазіраць на арыштаванага. Крочыць Ларык, а ззаду з вінтоўкай ледзь паспяшае за ім, драбненька перабіраючы нагамі, дзед Цімох, зрэдку выціраючы з твару пот рукавом сваёй кашулі. Яны праходзяць міма вялікай

хаты, крытай драніцай. Над ганкам кідаецца ў вочы жасцяная шыльда: «Рудабельчаскі валасны рэвалюцыйны камітэт». Над дахам палошчацца на лёгкім ветрыку вялікі чырвоны сцяг. На сценах з бярвення па абодва бакі ганка расклеена газета «Звязда». Паблізу стаяць некалькі сялянскіх драбін. Коні прывязаны да плота, а самі вазакі, седзячы на ганку, чакаюць начальства. Насцярожанымі позіркамі праводзяць яны Ларыка і Цімоха, перашэптваюцца.

Крочаць Цімох і Ларык пасярэдзіне вуліцы міма сялянскіх хат, упрыгожаных чырвонымі сцягамі розных памераў і колераў. А побач, на плошчы, ідуць ваенныя заняткі. Паўзводна і па адным вучацца маладыя і пажылыя партызаны калоць штыком ворага, замест якога пакуль што мяхі з саломай, прымацаваныя да спехам збітых станкоў. Гучыць адрывістая каманда:

— Уперад!.. Штыком калі!.. Назад прыкладам бей!..

Старанна выконвае малады партызан каманду. З разгону ўтыркае ён штык у мех з саломай, нібы ў свайго ненавіснага ворага. Воддаль займаецца конная разведка. Там таксама гучыць каманда:

— Вольт направа!.. Вольт налева!.. Аддай стрэмя!..

Аддалі стрэмя коннікі, падскокваюць у сёдлах. Сёй-той з непрывычкі хіліцца набок і хапаецца рукамі за грыву каня. Апрануты ўсе па-рознаму: хто ў гімнасцёрках, хто ў кашулях, пінжаках, а некаторыя ў галіфэ, а боты нават са шпорамі. Прыцішыў крок Ларык, уважліва назірае. Потым узняў галаву — і ўбачыў чырвоны сцяг над купалам царквы. Павярнуўся да Цімоха, спытаў з’едліва:

— І царкву зачынілі?.. Стайню зрабілі. А папа куды падзявалі?.. Мо ў палітрукі пайшоў?

— Ты што ета вярзеш? — абурыўся дзед Цімох. — Поп, кажуць, у Бабруйск падаўся.

Нейкі час ідуць моўчкі.

— За што ён на цябе ўзлаваў? — пацікаваў Цімох.

— За праўду… праўду яму ў вочы пальнуў, — злосна адказаў Ларын. — Вялікім начальнікам стаў… А начальству праўда заўсёды ў нос коле.

— А той хто будзе?.. З барадой чорнай? — зноў пытае дзед.

— Той?.. Нейкае партыйнае начальства. Дужа вялікае.

Цімох нават спыніўся, пачуўшы гэтыя словы.

— Дзіўна, — паківаў ён збянтэжана галавой. — А я думаў, ета… шпігулянт нейкі…

— Куды ты мяне вядзеш? — раптам пытае Ларык.

— Вяду, куды загадана, — строга сказаў Цімох. — У лазню да Восіпа Сцяпуры. Ідзі, ідзі, не аглядайся!

— Парыць будуць? — усё з той жа злосцю дапытваецца Ларык.

— А што?.. Калі прыкажуць, дык і папарым, — абыякава адказаў дзед.

Апусціў Ларык галаву, пакрочыў хутчэй.

Выйшлі яны за аколіцу на бераг рэчкі Нератоўкі[52]. Падвёў дзед Цімох Ларыка да свежарубленай лазні і адчыніў яму дзверы.

— Заходзь!

Сагнуўся Ларык, каб не выцяцца аб вушак, і ступіў у прылазнік. Зачыніў дзед Цімох дзверы, павесіў на іх вялікі замок. І тут жа ўсеўся на валун, што ляжаў ля сцяны лазні, не выпускаючы з рук вінтоўкі.

Цёплая летняя ноч. Па небе, як пасля навальніцы, хутка нясуцца шматкі чорных хмарак, раз-пораз закрываючы поўню. Парывісты вецер прыгінае долу лазнякі, разгойдвае вершаліны дрэў. Калі-нікалі выплыве з-за калматых хмар поўня — і тады рабізна на Пцічы, залітая месячным святлом, нагадвае доўгую бліскучую стужку, перакінутую на другі бераг. Глуха і трывожна шамаціць у цемры прыбярэжны чарот. Але зноў вынырнуў месяц з-за хмар і заліў усё наваколле прывідным блакітным святлом.

У кустах крутога берага ўзнікла нейкая цьмяная пляма. Яна пасоўваецца ў бок ракі ўсё бліжэй і бліжэй. Ля зламанага рачнога створу ўзнікла чалавечая постаць. Наблізіўся чалавек да сігнальнага створу і па вузкай сцяжынцы спусціўся да вады. Уважліва і насцярожана ўглядаецца ён у бераг ракі, у прыбярэжныя чараты і, прытуліўшыся да абрывістага берага, замірае. Выплыў месяц з-за хмар — і асвяціў твар Максіма Ляўкова. Прыгнуўся Максім ледзь не да самай зямлі, прыклаў рупарам далоні да вуснаў і… завыў. Вые Максім, паступова выпрамляючыся на ўвесь свой рост. Жудаснае воўчае выццё разносіцца над ракой і недзе далёка замірае. Зноў прыціснуўся Максім да абрыву, які амаль навіс над вадой. Стоячы на вузенькай палосцы зямлі, ён намагаецца зліцца з берагам, каб стаць непрыкметным, нябачным. Ціха. Таямніча шамацяць чарацінкі, глуха палошчацца ля ног вада. Зноў прыгінаецца Максім і пачынае «вабіць» да сябе ваўка… нуднае жудаснае выццё зноў разносіцца па рацэ. Прыслухоўваецца Максім у чаканні. І не дарэмна. Недзе вельмі блізка, амаль побач азваўся… балотны

бугай. І адразу ж з чаратоў вытыркнуўся нос чаўна-даўблёнкі. На карме, стоячы на каленях, грабе вяслом карпілаўскі рыбак. Човен мякка ўткнуўся ў бераг.

— Сядай хутчэй, — свісцячым шэптам падае каманду рыбак.

Адпіхнуў Максім човен ад берага і сеў побач з рыбаком. Некальні ўзмахаў вяслом — і даўблёнка зноў нырнула ў чарот. На маленькай затоцы сярод чарацінак лёгка гайдаецца човен. Шчыльнай сцяной акружылі яго чараты, хаваючы ад варожых вачэй. Толькі цяпер запытаўся ў рыбака Максім:

— Як бераг?

— Пакуль што ціха. Не так даўно праехаў конны раз'езд. Цяперака, мусіць, да раніцы нікога не будзе.

Зірнулі абодва на неба — плывуць па ім маленькія шматкі хмарак, ярка свеціць поўня. Але вось напаўзла на яе вялікая хмара — і ўсё наваколле разам з ракой патанула ў непрагляднай цемры.

— Налягай! — шэпча Максім.

Імклівымі штуршкамі нясецца човен у бок супрацьлеглага берага. Грувасцяцца на небе хмары, захінаюць поўню чорным змрокам. Глуха і трывожна шамацяць чараты, маркотна і нудна плешчацца рака.

Вялікая сялянская хата запоўнена людзьмі штаба коннага корпуса Гая. У кутках, на лаўках раскладзена зброя і сякая-такая амуніцыя. На шырокім стале грудай ляжаць тапаграфічныя карты — «дзесяцівёрсткі» і «трохвёрсткі». Да сцяны прымацавана вялікая карта, утырканая чырвонымі сцяжкамі, якія абазначаюць лінію фронту. Ля карты стаяць камкор Гай, Ляўкоў, малады чубаты камандзір эскадрона і высокі барадаты коннік, які сваім тварам і постаццю вельмі нагадвае легендарнага Дыбенку[53]. Абводзіць камкор тупым канцом алоўка крывую, ламаную лінію фронту. Мусіць, тлумачыць баявую задачу.

— Напамінаю яшчэ раз, — кажа камкор Ляўкову і камандзіру эскадрона. — Вы павінны быць на месцы чацвёртага чэрвеня. Вось тут. — Ён ужо каторы раз абводзіць алоўкам крывую лінію. — Рака Пціч дужа пятляе… Тут, — зноў паказвае алоўкам Гай, — сем мастоў. А брады ёсць? — раптам пытаецца ён у Ляўкова.

— Два. Падыходы да іх забалочаны, — адказаў Максім.

— Вельмі добра, дарагі… Перадай Салаўю, хай ён да чацвёртага чысла выставіць на брадах моцныя партызанскія заслоны.

Масты знішчайце… узрывайце, паліце, пілуйце. Рабіце ўсё так, як падкажуць абставіны. У вас двайное заданне: пазбавіць праціўніка магчымасці атрымліваць падмацаванне і боезабеспячэнне ў самым пачатку бою. І другое: не даць яму магчымасці адступаць пры разгроме. Задача зразумела?.. Пытанні ёсць?

— Усё ясна, — амаль разам адказалі камкору Ляўкоў і камандзір эскадрона.

— Што на пераправе? — зноў запытаў у Ляўкова Гай.

— Усё ў парадку, — коратка адказаў той. — Паплаўкі гатовы.

— Вельмі добра, дарагі, — пацiснуў камкор руку Максіму. — Аб'яві, калі ласка, сялянам падзяку ад імя камандавання. Прыступай, дарагі. Ні пуху ні пяра.

Па-вайсковаму адказырнуў Максім камкору і выйшаў.

— Табе, камандзір, дадатковае заданне, — звяртаецца камкор да камандзіра эскадрона. — Пойдзеш на злучэнне з партызанамі. Ты павінен дэзарганізаваць тыл праціўніка. Падзялі эскадрон на ўзводы. Нападай на праціўніка адначасова ў розных месцах. Каб вораг думаў, што ў яго тылах дзейнічае вялікая армія. Нападай смела, рашуча, і галоўнае, знянацку, а сам заставайся няўлоўным. Бярэзіну фарсіраваць зараз жа і непрыкметна. Ідзі выконвай.

— Ёсць ісці выконваць! — і, ліха адказырнуўшы, камандзір эскадрона накіраваўся да выхаду.

— Адну хвілінку! — затрымаў яго камкор. — Не забудзь пра мясцовых жыхароў. Разлічвай на іх падтрымку. Гэта край непакораных, і называюць яны сябе горда — Рудабельская савецкая рэспубліка. Зразумеў?.. Коні фуражом, а байцы харчам будуць забяспечаны.

Яшчэ раз адказырнуўшы, камандзір эскадрона выйшаў.

Густы перадсвітальны туман, быццам клубы белага дыму, ахінуў, засланіў ад вачэй і раку, і абодва берагі. Нейкія цені бязгучна, як здані, пасоўваюцца па пясчанай водмелі. У іх угадваюцца постаці сялян (іх дзесяткі тры), яны робяць нейкую спешную справу. Ціха палошчуцца рачныя хвалі, і чамусьці незвычайна шамацяць нябачныя ў тумане чараты. Мільгаюць постаці-здані туды-сюды, складваюць яны ля самай вады вялікія снапы чароту. Жнуць сярпамі чарот сяляне, кладуць вялікімі ахапкамі, звязваюць у снапы. Ідзе па беразе Максім Ляўкоў і бязгучна варушыць вуснамі — падлічвае снапы. Падыходзіць ён да аднаго селяніна і шэпча:

— Колькі?

— Не менш як сотні тры будзе. Па два на каня… у самы раз, — зашаптаў той у адказ.

— Хопіць, — рашае Максім і дадае: — Вядзі людзей у вёску. Адпачыць, абсушыцца.

Радзее туман. Мокрыя, завэдзганыя сяляне падышлі да Максіма, пытаюць:

— Усё?

— Усё. Досыць. Ад чырвоных камандзіраў усім вам падзяка, таварышы, за падмогу.

Горача зашапталі сяляне:

— За што тут дзякаваць!.. Дайце балахоўцам па карку, каб з іх чэрці павысыпаліся… Ото і будзе падзяка.

— А цяпер па хатах… ды не кучай, а па адным ці па два… і ціха, — параіў сялянам Максім.

Ва ўсе бакі рассыпаліся людскія постаці, расталі ў тумане, як быццам і не было іх. А на тое месца, дзе толькі што працавалі людзі, ціхім крокам паўзводна выехалі коннікі і спыніліся ля чарацяных снапоў. Падводзяць аднаго каня да Максіма. Паспешна прывязвае ён снапы пад крылы сядла з абодвух бакоў, укараціў стрэмя і ціха кажа камандзіру эскадрона:

— Чакайце сігналу куліка.

Згодна кіўнуў галавой камандзір. Ускочыў Максім у сядло. Асцярожна ідзе ў ваду конь, фыркае. І вось ужо ён плыве на сярэдзіне ракі. Лёгка трымаецца на вадзе конь, падтрымліваюць яго чарацяныя паплаўкі. Не відаць ужо ні каня, ні Максіма, зніклі яны ў тумане супрацьлеглага берага.

Знакам падае каманду камандзір. Паспешна прывязваюць коннікі чарацяныя паплаўкі да сёдлаў. Яшчэ адна каманда — ускочылі яны на коней, ускінуліся ўгору пікі. Чакае камандзір сігналу, углядаючыся ў супрацьлеглы бераг. Ціха. Але вось над ракой прагучаў меладычны і звонкі посвіст куліка. Нахіліў камандзір піку ў бок супрацьлеглага берага — і рушылі коннікі, пяшчотна гладзячы сваіх коней, падбадзёрваючы іх. Фыркаюць коні, прывычна і лёгка плывуць яны. А калі выплылі на другі бераг і апошнія коннікі строем па тры нырнулі ў пушчу — тройчы пракрычаў над ракой кулік.

Адвячорак. Сонечныя праменні залацістай чырванню адбіваюцца на крыжах і купалах царквы. За нізкай мураванай царкоўнай агароджай шумна і весела. На цвінтары чародка маладых партызан гуляе ў «чмяля». Як вужака, выгінаецца юнак паміж двух сваіх партнёраў. Ляскае ён то аднаго, то другога па

шчоках, якія «праціўнікі» закрываюць далонямі, а сам спрытна ўхіляецца ад іх udараў.

— Ж-ж-з-з-ж-ж-з-з-ж-ж-з-з… — гудзіць па-чмялінаму хлапчына, наганяючы страх.

— Лясь!.. Лясь!.. — шчоўкаюць яго аплявухі. Выгінаецца хлапчына, спрытна ўхіляецца ад аплявух сваіх праціўнікаў, то маланкай прысеўшы да зямлі, то стралой шугануўшы ўбок.

— Га-га-га-га!.. — рагочуць шматлікія гледачы.

— Э-эх, няўмекі! — насмешліва крычыць адзін партызан. — Я б даўно збіў з яго картуз!

— Ану, станавіся! Збі! — прапануе яму адзін з ігракоў і ўвесь потны і расчырванелы ўступіў сваё месца.

Заняў той зыходную пазіцыю, прыкрыў левай рукой правую шчаку, а другую выцягнуў для ўдару.

— Ж-ж-з-з-ж-ж-з-з… — гудзе, як чмель, юнак, выгінаецца, падманвае партнёраў прытворнымі рухамі, а твар яго жывы, свавольны, гарэзлівы — не твар, а «пантаміма».

— Лясь!.. Лясь! — раздае ён аплявухі налева, направа.

— Гы-гы-гы!.. — задаволена рагочуць балельшчыкі. — Атрымаў, умека?.. Лясні яму, Рыгорка, яшчэ разік!

А на густой траве прасторнага царкоўнага двара яшчэ адна чародка партызан — тут ідзе «цыганская» барацьба. Кладуцца барцы на траву і па камандзе «тры» — намагаюцца перакуліць праціўніка цераз галаву. Кулём коціцца па траве няспрытны барэц.

А воддаль, пад разгалістым клёнам, арудуе ля паходнай салдацкай кухні цётка Гапуля.

— Гэй!.. Шалапуты! — нязлосна крычыць Гапуля. — Дакуль ета я буду чакаць? Бярыце вячэру!

Ідуць да яе партызаны з кацялкамі, міскамі, каструлямі, вёдрамі. Лапоча языком, лагодна ўсміхаецца, шуруе чарпаком у вялізным катле нястомная цётка Гапуля, налівае зацірку байцам і па-мацярынску сардэчна пытае:

— Мо дабавіць?

— Хопіць, цётачка Гапуля!.. Хопіць!

Амаль апошнім падышоў да Гапулі дзед Цімох. Ён са сваёй неразлучнай вінтоўкай, як з паляўнічай стрэльбай. Падстаўляе Цімох пад Гапулін чарпак тры кацялкі, незадаволена бурчыць:

— Зноў зацірка?

— А табе што? — добразычліва адгукаецца кабета. — Марцыпанаў закарцела?

— Абрыдла ета зацірка… каб чаго смачнейшага.

— А ты на сняданак прыходзь. Я цябе нетавай ікрой пачастую, — весела сакоча Гапуля. — Навошта тры кацялкі падстаўляеш? Няўжо адзін з’ясі? Табе ж ета зацірка абрыдла!

— Сабе, майму зменшчыку Лявону Шарамету і таму… арыштанту, — растлумачыў Цімох.

— Арыштанту таксама трэба, і ён есці хоча, — згаджаецца цётка Гапуля, шчодра наліваючы ў кацялкі зацірку. — А завошта яго пасадзілі? — пытаецца яна.

— А ліха яго ведае, — бурчыць Цімох. — Сам ён не кажа, а я не пытаўся, — выкруціўся дзед.

Асцярожна нясе кацялкі дзед Цімох па вуліцы, баючыся разліць вячэру. Падбег да яго хлапчук гадоў дванаццаці.

— Дзед Цімох, давай падсаблю!

— Падсабі, сынок, падсабі, — ахвотна згаджаецца дзед і падае адзін кацялок хлапчуку. — Глядзі ж, не разлі!

— А стрэльбу паднесці дасьцё? — пытае старога малец. І такая просьба, такое маленне адбілася на яго твары, што не вытрымаў дзед. Паставіў кацялкі на траву, зняў з пляча вінтоўку і падае хлапчуку. У таго твар ажно свяціўся ад шчасця. Ліха ссунуў на патыліцу малец свой абшарпаны картузік, няўмела ўскінуў на плячо вінтоўку.

— Пайшлі! — падаў каманду.

— Пайшлі, ваяка! — падтакнуў Цімох.

І пакрочылі яны ўздоўж вуліцы, намагаючыся ісці пасалдацку, у нагу. Горда крочыць хлапчук, раз-пораз папраўляючы за спінай вінтоўку.

— Дзед Цімох, а шротам з вінтоўкі страляць можна?

— Не, шротам зайцоў б’юць. А балахоўцаў трэба куляй страляць.

— А вы хоць аднаго забілі?.. А ці праўда, што балахоўцы панам боты ліжуць? — закідаў пытаннямі старога хлопчык.

— Во ета дык праўда, што ліжуць, — пацвердзіў дзед Цімох. — І не толькі боты.

Так яны ідуць па вуліцы, старое і малое, разважаючы на розныя, хвалюючыя іх тэмы. Спыніўся на хвілінку малец перад плакатам, а на ім ліхі коннік з клінком у руках і ў будзёнаўцы. А ўнізе подпіс: «Пралетарый, на каня!»

— Дзед Цімох, а мяне ў партызаны возьмуць?

— Ты ж даўно ета… партызан. Усе мы тутака партызаны. Ад старога да малога… усе як адзін, — тлумачыць Цімох. — Пойдзем, зацірка астыне.

— А чаму ж тады мне стрэльбу не даюць? — не сунімаецца хлапчук.

— Дадуць, дадуць, — абнадзейвае Цімох. — Крыху падрасцеш і дадуць. — Пойдзем хутчэй, — прыспешае Цімох. — Чакаюць там нас.

— А я сабе падпеканку зрабіў, — таямніча загаварыў малец і выняў з кішэні самаробны пугач. — Толькі страляць няма чым… сярнічак няма.

— Грозная зброя, — усміхнуўся дзед. — Ты не сумуй… сярнічак я табе дабуду.

Гэтак разважаючы «на роўных», выходзяць яны на бераг Нератоўкі. Падышлі да валуна, які ляжаў ля дзвярэй лазні. Здзіўлена азіраецца па баках дзед Цімох, не знаходзячы вартавога. На траве ля валуна ляжыць ахапак надранага лыка, а на валуне стаіць пара новенькіх лапцей. Адзін лапаць гатовы, а другі яшчэ не даплецены. Побач з ім валяецца нейкая жалязяка, накшталт падкавыркі. А дзе ж вартавы?.. Можа, у кустах? Асцярожна, каб не разліць, ставіць Цімох кацялкі з заціркай на валун.

— Давай стрэльбу, сынок, — з хваляваннем, адчуваючы нядобрае, кажа Цімох хлапчуку.

Той з жалем аддае вінтоўку. Ужо трывожна азірае Цімох наваколле. Мо на рэчку пайшоў Лявон? Павярнуўся дзед да прыбярэжных кустоў, углядаецца.

— Ляво-о-он!.. Дзе ты дзеўся, Ляво-о-о-он!

Ні гуку ў адказ. Цімох пайшоў за лазню.

— Ляво-о-он!

Падышоў да дзвярэй і забарабаніў кулакамі.

— Ларык! — паклікаў.

І адтуль ні гуку. Дастаў Цімох з кішэні ключ, пачаў адмыкаць замок — вылецеў прабой, з грукатам ударыўся аб вушак і павіс на клямцы. Страшэнная здагадка паласнула па сэрцы. Асцярожна адчыніўшы дзверы, Цімох ступіў у лазню.

— Лявон!.. Лявон! — данёсся адтуль спалоханы крык старога.

Як апараны выскачыў дзед з лазні. Твар яго перакрыўлены страхам і гневам. Ускінуў Цімох вінтоўку і… бах!.. бах!.. бах!.. Пяць разоў стрэліў у неба і, калі затвор шчоўкнуў ухаластую, крыкнуў хлапчуку:

— Бяжы!.. Бяжы хутчэй, сынок!.. Кліч людзей, камандзіраў! Тут забойства!

Куляй паляцеў хлапчук па вуліцы. А насустрач яму ўжо бягуць устрывожаныя партызаны. Стоўпіліся людзі ля дзвярэй

лазні ўсхваляваныя, заклапочаныя. Вынеслі абмяклае цела Лявона і тут жа, ля валуна, асцярожна апусцілі на траву. Заліты крывёю твар партызана, і хоць цяжка, але можна пазнаць у ім таго селяніна, які надзіраў лыка ў пушчы і першы сустрэў Адама Славінскага. Абступілі партызаны Лявона, стаяць маўкліва, панура. Пачуўся тупат конскіх капытоў. Поўным кар'ерам падскакалі да лазні Алесь Салавей і Нупрэй Драпеза. Асадзілі коней. Саскочыў Алесь. Расступіўся натоўп, даючы праход камандзіру. Нахіліўся над Лявонам Алесь, узяў яго за руку, памацаў пульс, адрывіста сказаў:

— Падводу!.. Зараз жа адвезці яго ў бальніцу. Жывы яшчэ. Хутчэй!

Кінуліся некалькі чалавек выконваць загад.

— Цімох, як гэта здарылася? — пытае ў старога Алесь.

— А хто ж яго ведае, — у роспачы адказаў Цімох, развёўшы рукамі. — Прыйшоў я на змену… гляджу — няма Лявона, гукаю — не адгукаецца. Кінуўся да лазні, а на дзвярах прабой выдзерты. Я ў лазню… ажно бачу — тут ён… Лявон… у крыві ляжыць. Ларыкава ета работа, — выцірае слязу рукавом дзед Цімох.

— Нупрэй! — гукнуў Драпезу Салавей.

— Слухаю! — па-вайсковаму азваўся той.

— Зараз жа пашлі сваіх хлопцаў у пагоню. Перакрыць усе дарогі, усе сцежкі, што вядуць у Карпілаўку, нават звярыныя. Злавіць гэту сволач і прывесці жыўцом. Абмацаць усю пушчу, але злавіць.

— Чорт яго зловіць, — панура буркнуў Цімох. — У злодзея адна дарога, а ў нас сто.

Удвух, утрох памкнуліся людзі Драпезы ў пагоню за Ларыкам у розныя бакі. З тарахценнем пад'ехалі пустыя драбіны з бліжэйшага двара. Асцярожна паклалі партызаны Лявона на дно падводы. Панукнуў каня дзед Цімох — ціха пакаціліся драбіны па вясковай вуліцы, везучы нерухомае цела Лявона. Паволі разыходзяцца жыхары вёскі, прыбегшыя на крыкі і стрэлы Цімоха. Ускочыў на каня Салавей, узмахам рукі затрымаў людзей і цвёрда, безагаворачна загадаў:

— Слухайце, людзі! Па загаду рэўкама ўсе мужчыны павінны ўвечары, як толькі сцямнее, явіцца ў рэўкам са сваёй зброяй і лапатамі. Жанчынам сабраць усе бароны, жалезныя і драўляныя, якія толькі ёсць, і адвезці да царквы.

— Цю-ю-ю-у-у-у! — падзівілася адна жанчына. — А бароны навошта? Ці не бараніць надумаў рэўкам? — не ў час пажартавала яна.

— Там убачыце навошта, — спакойна адказаў Алесь. — Мо і бараніць, і скародзіць давядзецца. — І, кранухўшы каня, Алесь галопам паскакаў, узяўшы кірунак на царкву.

Ноч. Лёгкі ветрык калыша густое невысокае жыта рудабельскага поля. У садах і прыбярэжных кустах дружным хорам спяваюць салаўі. Не спяць салаўі. Не спяць і людзі. У перадсвітальным змроку варушацца людскія постаці, чутна ціхая гаворка, калі-нікалі бразне, заскрыгоча аб камень рыдлёўка. Пад покрывам ночы падпраўляюць партызаны акопы, спяшаюцца. Цёмны насып бруствераў крывой лініяй упіраецца левым флангам у балота, а правым у лес. Дзе-нідзе на брустверах акопаў ужо ляжаць падрыхтаваныя да бою вінтоўкі, абрэзы, драбавікі. Адна за адной пад'язджаюць падводы, нагружаныя жалезнымі і драўлянымі баронамі. Ціха знімаюць жанчыны бароны з падвод і па жывым ланцугу перадаюць партызанам. А тыя нясуць іх за лінію акопаў, у жытнёвае поле. Губляюцца ў прыцемках постаці партызан. Замацоўваюць яны подступы да сталіцы Рудабельскай рэспублікі. На левым флангу, ля балота, дапамагае Алесь паставіць кулямёт «Максім». Набіваюць маладыя партызаны патронамі кулямётныя стужкі. Перасцерагае кулямётчыкаў Алесь:

— Без каманды не страляць… Патроны берагчы… Біць толькі наверняка.

Ідзе Салавей уздоўж акопаў, правярае работу партызан. Коратка дае заданні. А на правым флангу тым жа займаецца Драпеза. З некалькімі партызанамі маскіруе Нупрэй кулямёт, ужо запраўлены стужкай з патронамі. Кулямётнае гняздо зроблена ўмела і тут, у асобным, добра замацаваным акопе. Штук пяць нямецкіх гранат з драўлянымі ручкамі ляжаць у асобнай нішы.

— Добра замаскіраваліся. Даглядзі тут, Нупрэй, а я ў царкву збегаю, — кажа Нупрэю Салавей.

— Памаліцца перад боем? — хітравата ўсміхаецца той. — Каб пан бог перамагчы дапамог?

— Казаў бог, каб сам быў няплох, — у тон Нупрэю жартуе Алесь.

І яго зграбная постаць знікае ў перадсвітальным змроку.

Вось ужо ён сваім лёгкім, пругкім крокам конніка перасек царкоўны двор і падняўся па крутой лесвіцы на званіцу. Стаіць перад кулямётам Даніла, запраўляе стужку. Некалькі ўжо набітых патронамі стужак старанна ўкладвае для падачы дзед

Цімох. У кутку яшчэ адзін пажылы партызан начыняе патронамі запасныя стужкі. Нагнуўся Алесь да кулямёта, мацае рукой кажух.

— Вады залілі?

— Ото ж, — адказаў Даніла. — Вады хопіць. Патронаў дайце паболей.

— Трэба жанчын з дзецьмі ў пушчу адправіць, — нясмела выказаў сваю думку дзед Цімох.

— Рэўкам даваў загад… але ўсе адмовіліся ісці ў пушчу, — адказаў Алесь. — Дапамагаць нам хочуць. Ну, я пайшоў… Вы ж тут глядзіце, без каманды не страляць.

Ужо радзеюць прыцемкі, пабялеў край неба за Рудабелкай, адкуль узыходзіць сонца. Дружным хорам заспявалі салаўі. Змораныя бяссонніцай людзі прымасціліся ў акопах пазручней, адпачываюць. Сёй-той умудрыўся і храпануць. Ціха гойдае густое жыта лёгкі ветрык за брустверам акопаў. Невялікая група партызан заняла баявую пазіцыю ля ўваходу ў акоп сувязі. Узброены хто чым. Ёсць вінтоўкі, ёсць драбавікі, абрэзы. Тут не спяць. Тут напагатове. Кураць, ціхенька перагаворваюцца паміж сабой, абменьваюцца думкамі.

— І адкуль іх халера прынесла на нашу галаву? Тутака самы час сена касіць… трава перастаіць. А нам, ядрона вош, ваяваць трэба.

— Што зробіш… Не будзем ваяваць, дык ета ж зноў прыйдзецца горб на паноў гнуць. Я думаю, людцы мае, трэба нам… — І не паспеў партызан дагаварыць, як пачуўся трывожны крык каршуна:

— Кі-кі-кі!

— Кі-кі-кі! — азваўся яму другі.

Ускочылі ўсе на ногі, сціскаюць у руках зброю, пільна ўглядаюцца за бруствер акопаў. Ужо развіднела. Першы сонечны прамень слізгануў з-за званіцы.

— Кі-кі-кі! — не сціхае трывожны крык «каршуна».

Грымнуў недзе ў канцы поля стрэл, за ім другі, трэці… Рассыпаліся пункцірам балахоўцы, рэдкім ланцужком падступаюць яны да Рудабелкі.

— Усім на свае месцы!.. Падрыхтавацца к бою! — звонка прагучаў у ранішнім паветры голас Салаўя. — Слухаць маю каманду! Па наступаючых бандытах, па злодзеях-крывасмоках… па панскіх прыхваснях рэдкі агонь — плі!

— Бах!.. Бах!.. Бах!..

Загучалі рэдкія стрэлы з акопаў. Старанна бяруць на мушку праціўніка партызаны, каб не страляць ухаластую, каб збе-

рагчы патроны. А балахоўцы ўсё бліжэй, бліжэй… падаюць яны, забітыя, то там, то тут, падаюць і жывыя, каб упаўзці з поля бою, шукаючы паратунку. Увайшлі балахоўцы ў жыта і адсюль адкрылі агонь. Засвісталі над брустверам кулі. І раптам разамкнуўся ланцуг балахоўцаў, расступіліся яны ўправа і ўлева, аслабанілі шырокі праход метраў на дзвесце, а мо і трыста. І адразу ж выскачыла з бярэзніку конніца, імкліва панеслася на акопы ў атаку. Бліснулі на сонцы клінкі балахоўцаў. Нясецца іх конніца на Рудабелку, ажно гудзе пад капытамі зямля.

Цэляцца партызаны, але пакуль што не страляюць, чакаюць сігналу камандзіра. А конніца ўсё бліжэй і бліжэй, вось ужо выразна відаць твары седакоў.

— Алесь! — спалохана крычыць малады хлапчына. — Чаго маўчыш? Давай каманду!

— Не страляць! — грозна і ўладна камандуе Салавей.

— Парубаюць нас!.. Хлопцы, страляйце! — крыкнуў нехта ў паніцы, ахоплены страхам.

І раптам, без адзінага стрэлу з боку партызан, кулём паляцелі коннікі разам з коньмі на зямлю. Перамяшаўся жудасны крык балахоўцаў з конскім ржаннем. Грукаюцца яны вобзем. На пярэдніх налятаюць заднія і, не маючы магчымасці стрымаць разгарачаных коней, натыкаюцца на вострыя зубы баронаў, якіх не відаць у жыце, або на груду пакалечаных людзей і коней. Крыкі, стогны, ржанне, лязг… І раптам у гэтым страшэнным лямантце прагучала рэзкая каманда Салаўя:

— Часты агонь!.. Агонь!.. Агонь!!

Затрашчалі доўгімі чэргамі партызанскія кулямёты. Частая вінтовачная стральба ды кулямёты паддалі аганьку ўсім, хто сядзеў у акопах. І яны пачалі добра смаліць. Рвануліся ў паніцы назад шматкі ўцалелай балахоўскай конніцы. Прыгнуўшыся да шыі сваіх коней, нясуцца балахоўцы назад, у пушчу. Пахіснулася і пяхота праціўніка, пачала адыходзіць.

Тады ўскочыў на бруствер Алесь і крыкнуў:

— У атаку за мной! Ур-р-р-р-а-а-а-а!..

— …р-р-р-р-р-а-а-а-а-а-а!.. — панеслася па акопах.

Рынуліся партызаны наперад даганяць балахоўцаў. І раптам сустрэчнае «ўра» загрымела ім у адказ. З-за пагорка шалёным алюрам неслася наперарэз балахоўцам чырвонаармейская конніца. Счапіліся нашы коннікі з балахоўцамі. Пачалася кароткая, але жудасная рубка. Лавай скачуць чырвоныя коннікі з пікамі, насядаюць на балахоўцаў, не даючы ім уцячы, скамячылі ўшчэнт. Апошнія, падчэпленыя пікамі, грукаюцца з коней на

зямлю. Разгубілася балахоўская пяхота, у страху падымаюць рукі ўгору салдаты.

Нарэшце ўсё сціхла. Змоўкла ружэйная перастрэлка і кулямётны агонь. Ходзяць партызаны па акрываўленым жыце, зрываюць з забітых балахоўцаў зброю, рассупоньваюць пакалечаных коней: і збруя спатрэбіцца. Урачыстае, радаснае «ўра» грыміць перакатамі і доўга не сціхае на полі бою. Яшчэ і яшчэ вітаюць партызаны чырвонаармейскую конніцу.

— У самы раз падаспелі, браточкі… Як з неба зваліліся! Ай, малайцы! Далі бандытам прыкурыць!

Гоняць партызаны і чырвоныя коннікі палонных у Рудабелку. Гоняць групамі або па адным. На царкоўным двары акружылі палонных шчыльным канвоем.

Абдымае Алесь Максіма Ляўкова, моцна цісне руку камандзіру эскадрона.

— Яшчэ раз дзякую вам, таварышы! Дапамаглі!

Бягуць з усіх бакоў жанчыны з боханамі, салам, з гладышамі малака. Частуюць чырвоных коннікаў і прыветна запрашаюць у хаты. Вясёлую, радасную перамогу і сустрэчу святкуе Рудабелка.

Карпілаўка. Густы чорны дым навіс над вёскай. Голыя закураныя печы цьмяна бялеюць сярод попелу і дагараючых бэлек — гэта ўсё, што засталося ад спаленых хат. Даносіцца далёкая страляніна. Зрэдку грукне выбух ад узарванай гранаты ды часта-часта затарахціць кулямёт. Недзе за вёскай ідзе бой. А на выгане чародкамі стаяць або сядзяць перапалоханыя жыхары, прыслухоўваюцца да нарастаючага гулу бою. Маўчаць скаваныя страхам людзі, — жанчыны, дзеці, старыя. Іх сцерагуць балахоўцы. Палыхаюць яркім агнём бліжэйшыя ад выгану хаты. Баяцца людзі ратаваць сваю маёмасць: азвярэлыя балахоўцы вачэй з іх не спускаюць.

Цягнецца па вуліцы абоз, везучы з Рудабелкі параненых балахоўцаў. Панура крочаць побач з драбінамі сяляне, ведучы сваіх коней за лейцы.

Ля школы сумятня. Збіліся ў кучу пасярэдзіне вуліцы выезды, экіпажы і нават павозкі, нагружаныя рознай шляхецкай маёмасцю. Стаіць, акружаны купкай бежанцаў, палкоўнік Паўлоўскі.

— Пане палкоўнік!.. Молім, як бога, дайце нам ахову! — просяць уцекачы.

— Толькі да Бабруйска… пане палкоўнік!

Паўлоўскі не ведае, як адбіцца.

— Не магу, — кажа. І сам упрошвае: — Ад’язджайце ды пахутчэй!.. Наперадзе дарога чыстая… Тут недалёка.

— Недалёка?.. Гэта ж лесам!.. Пане палкоўнік!

Грымнуў за вёскай аглушальны залп балахоўскай батарэі — аж скаланулася зямля.

— Матка боска! — спалохана ўскрыкнуў нехта.

З крыкам і віскам кінуліся бежанцы да свайго транспарту, заваленага маёмасцю. І панеслі іх коні, уздымаючы клубы пылу, растрасаючы на зямлю клункі і розныя рэчы з павозак. А праз нейкі час за імі ўслед прагрукацела палявая батарэя, мусіць, мяняючы баявую пазіцыю. Гарцуе на ўпараным кані вахмістр, паказваючы салдатам на хаты, якія належыць спаліць або абрабаваць. Групамі і па адным бягуць да хат балахоўцы. У клунках, мяхах цягнуць яны нарабаванае сялянскае дабро і кідаюць усё на падводы.

Урываюцца чацвёра балахоўцаў у двор Ларыкавай сядзібы. Бачаць: спехам укладвае на воз сваю маёмасць Ларык. Вось ён ужо ўскочыў на калёсы і крычыць маці, якая стаіць у роспачы на ганку, трымаючы ў руках грамафон:

— Мама, хату не кідай!.. Цябе яны не тронуць!.. Праз тыдзень мы вернемся! — Узмахнуў Ларык пугаўём: — Нно-о-о!..

Схапіў адзін балаховец каня за лейцы, загадаў Ларыку строга:

— Ану злазь!

— Куды ета «злазь»?.. Навошта? Я таксама адступаю з войскам у Бабруйск! — абурана, але і спалохана зароў у адказ Ларык.

— Злазь, табе кажуць!.. Жаба!.. Хутчэй злазь! — крычыць балаховец і моцным рыўком скідвае Ларыка з воза на зямлю.

Кінулася маці Ларыку на дапамогу, моліць слёзна:

— Ай, людцы добрыя!.. Што ж ета робіцца? Свой ды свайго забівае!.. Пашкадуйце, панове!..

Ускочыў Ларык на ногі, учапіўся за лейцы, крычыць:

— Не дам!.. Не дам, ета маё!.. Маё! Не дам!

— Адыдзіся ты… пся крэў! — рыкнуў на яго балаховец і адпіхнуў убок. — Сядайце, хлопцы! — кінуў ён сваім.

Лезуць балахоўцы на воз. Ваўком кідаецца на іх Ларык з лямантам:

— Не аддам!.. Не аддам!.. Маё ета!.. Маё!..

Узмах прыклада, хруст касцей — і Ларык кулём валіцца на зямлю. Кінулася маці да нерухомага Ларыка.

— Забі-і-ілі-і!.. А сыночак ты мо-ой!.. А дзіцятка маё-о! За што ж яны цябе, за што?! — галосіць маці, заломваючы ў горы рукі.

Нават не азірнуліся, сцебанулі каня пугаўём, вылятаюць балахоўцы на вуліцу.

А там аддае апошнія загады палкоўнік Паўлоўскі:

— Спаліць, усё спаліць!.. Ушчэнт спаліць!

Прышпорыў каня Паўлоўскі, імчыць у галаву адступаючага войска. Гарыць Карпілаўка, з канца ў канец ахопленая агнём. Густымі клубамі паваліў чорны дым, агарнуў і вёску і ўсё наваколле змрочнай, непрагляднай заслонай.

Цёмная, пахмурная, непрыветная ноч. Здаецца, шэрым салдацкім сукном зашморгнута неба над поймай Бярэзіны. Трывожна, вельмі трывожна на пойме ў гэтую ноч. Раз-пораз узлятаюць у неба жоўта-зялёныя ракеты, заліваючы нежывым святлом лазнякі, альхоўнік на ўзбярэжжы ракі. Зрэдку грымне вінтовачны стрэл, прасвішча тужлівым і жудасным стогнам сляпая куля, паляціць некуды ў цемру, і… зноў цішыня. Аднастайна, надакучліва звініць камар. Не, не камар гэта… трывожна і настойліва гудзе зумер палявога тэлефона. Пад аховай вялізнага вываратня, стоячы на адным калене, камкор Гай слухае данясенне.

— Так… так… знянацку… да, да!

Уважліва, засяроджана слухае камкор, падносіць к вачам руку з гадзіннікам. Стрэлкі на цыферблаце паказваюць дзве гадзіны сорак хвілін.

— Не, не! — павышае голас камкор. — Патрэбна артпадрыхтоўка! Зруйнаваць іх з зямлёй! Да, да!.. Знішчыць кулямётныя гнёзды… Правільна!.. Давайце!

І не паспеў камкор падняцца на ногі, як неба азарылася крывава-вогненнымі ўспышкамі, і страшэнны грукат гармат скалануў зямлю. Яшчэ… яшчэ… і яшчэ… Грукат і водбліскі… водбліскі і грукат. Узлятаюць угору вогненныя разрывы снарадаў на другім беразе Бярэзіны. З камякамі, з глыбамі зямлі, разам з дрэвамі, вырванымі з карэннем, ляцяць у неба вогненныя смерчы. Бязладна залапаталі, застракаталі ў адказ варожыя кулямёты, грымнулі варожыя батарэі з таго берага. З жудасным выццём рассякаюць снарады начное паветра.

Зноў нахіліўся камкор да палявога тэлефона, потым крыкнуў у густыя зараснікі:

— Каняводы! Коней!

Вось і каняводы. Узвінчаныя музыкай бою, трывожна танцуюць коні. Ускочыў у сядло камкор. Ускочылі на коней камісар Дыбенка і штабісты. Галопам паімчаліся па лясной прыбярэжнай дарозе. Выбухі гармат усё часцей і часцей. Скачуць камандзіры ў водблісках агню. Крута асадзіў каня камкор на крутым беразе Бярэзіны, спешыўся. Спешыліся за ім і штабісты. І зноў каняводы адвялі коней у прыкрыцце, быццам расталі ў лясным гушчары.

Памалу рассейваецца начны змрок, і ўжо даволі выразна відаць, што робіцца за ракой. Мацуюць сапёры пантоны тонкімі тросамі, наводзячы мост. Бесперапынна грымяць гарматы. Успыхваюць над ракой разрывы шрапнелі. Трэск і шоргат стаіць у лесе: асколкі ўпіваюцца ў ствалы дрэў, адсякаюць начыста галінкі.

Усё даўжэй і даўжэй пантонны мост, ціха калышацца ён на рачных хвалях. Спяшаюцца сапёры. Шнырaюць ля пантонаў сялянскія лодкі і нават чаўны. Дапамагаюць чырвонаармейцам сяляне з прыбярэжных хат як мага хутчэй наладзіць пераправу.

А на касу ўжо вылецеў першы эскадрон, за ім другі, трэці і пайшло!.. Плывуць, фыркаюць коні, спалохана косяць вачыма. Плывуць разам з імі коннікі, хто на паплаўках, а хто проста трымаючыся за конскую грыву ці хвост. Выплыўшы на супрацьлеглы бераг, усе атрасаюцца ад вады — і коні, і людзі. Зноў ускокваюць у сёдлы коннікі і паўзводна ляцяць у атаку.

Не відаць ужо коннікаў Гая. Зніклі яны ў гушчары. Кулямётныя чэргі і вінтовачныя залпы ўсё цішэй і далей ад ракі. А па наведзеным мосце цячэ ўжо другая «рэчка» — цягнуцца абозы, санітарныя двухколкі, асцярожна за лейцы вядуць каняводы ездавых коней, упрэжаных у тачанкі.

Ужо недзе далёка за ракой чутно чырвонаармейскае «ўра». Гул бою ўсё больш прыглушаны, пакуль зусім не сцішыўся ў нетрах пушчы. Праз кучавыя воблакі праглянула сонца, яшчэ бледнае і млявае.

Спякотны чэрвеньскі поўдзень. Высока над зямлёй, у густым веццi разгалістага клёна добра замаскіраваны паляўнічы лабаз. Гэта назіральны пункт Алеся Салаўя. Сядзіць ён на суку, падносіць да вачэй бінокль і доўга, уважліва ўглядаецца ў наваколле. Аднекуль здалёк далятае гуд артылерыйскай кананады, часты, ледзь чутны шрот вінтовачнай перастрэлкі і прыглушаны трэск кулямётаў. Паволі паварочваецца бінокль у руках Салаўя.

У паўкруглыя шкельцы відаць: па неабсяжным полі з розных бакоў бягуць палявыя дарогі і зліваюцца ў адзін шырокі ўкатаны гасцінец, які ўцякае па спадзістым схіле ўніз, на бераг звілістай Пцічы, ажно да моста. Падкруціў Алесь бінокль, незадаволена зморшчыўся, дакорліва паківаў галавой. Яму выразна відаць лінія акопаў на высокім беразе Пцічы за драўляным мостам. Добра праглядаўся і ланцужок партызан, якія затаіліся злева і справа ад моста, якраз насупраць шырокіх перакатаў ракі. Нават відаць сляды конскіх капытоў і колаў, адпячатаных на пяску ля перакатаў. Тут і знаходзяцца брады і мелі ракі Пціч з маленькімі пясчанымі наноснымі выспачкамі. Заклапочана схіліўся ўніз Алесь, нягучна паклікаў:

— Максім!

Расхінуліся кусты — і з іх вынырнуў Ляўкоў. Задраў галаву, пытае:

— Чаго?

— Пашлі сувязнога на той бераг. Перадай, каб акопы лепей замаскіравалі. Ваякі!.. Насыпле пагорачак, схавае галаву, а сам ляжыць, як уюн на патэльні.

— Добра, зараз пашлю. — І Максім стрымгалоў нырнуў назад у кусты пад клёнам.

Прыклаў Алесь далоні рупарам да вуснаў:

— Кі-кі-кі! — прагучаў трывожны крык «каршуна».

І адразу ж з усіх бакоў пачулася:

— Кі-кі-кі!.. Кі-кі-кі!.. Кі-кі-кі!..

Адзін «каршун», другі, трэці… далёка разносіцца, быццам коціцца па вяршалінах дрэў партызанскі лясны сігнал. А гул гармат усё набліжаецца. Выразней чуваць кулямётныя чэргі, то доўгія, то кароткія. Усё гучней рассыпаецца шрот вінтовачнай перастрэлкі. Зноў падносіць Алесь да вачэй бінокль. Ён бачыць, як разварочваецца перад ім карціна бою. На далёкім ускрайку поля ўзніклі людскія постаці. Кароткімі перабежкамі адступаюць партызанскія ланцужкі пад націскам балахоўскай пяхоты. Нясуцца сялянскія драбіны, везучы з поля бою параненых. Паспешна пакідае свой назіральны пункт Алесь. Адступаюць партызаны, прыціскае іх варожае войска да берага Пцічы. Густа насядае балахоўская пяхота. Разрываецца над галовамі партызан шрапнель. Выбухі, посвіст асколкаў, трэск зламаных снарадамі дрэў, крыкі людзей — уся грозная музыка бою павісла над полем, над лесам, ракой.

Падляцеў на драбінах да назіральнага пункта дзед Цімох. Кідаюцца да яго некалькі чалавек, паспешна здымаюць з драбін кулямёт і цынкавыя скрынкі з патронамі.

— Цімох, адвядзі каня за бугор і там чакай каманды, — загадаў дзеду Алесь.

Хапае дзед за лейцы каня і бягом за бугор у прыкрыцце. Нізка, над самымі галовамі партызан, з трэскам разрываецца шрапнель.

— Прыстраляліся, гады! — крычыць Алесь Ляўкову. — Трэба адыходзіць!

Усё хутчэй і хутчэй адкатваюцца ланцугі партызан на дарогу, якая вядзе на мост. Ярасна атакуюць, настойліва набліжаюцца балахоўцы. Вось-вось пахіснуцца партызаны, у паніцы пабягуць. І тады выбег на дарогу Алесь і крыкнуў:

— Хлопцы!.. Не бяжыце!.. Адыходзьце пацíху, без панікі! А мы тут будзем вас прыкрываць!

Адкатваюцца ўніз па схіле партызаны на бераг Пцічы. Спяшаюцца да моста. З гіканнем, крыкам і свістам нясуцца як ашалелыя балахоўцы, каб захапіць мост на плячах партызан. Але… затахкаў кулямёт Данілы, пачаў касіць бандытаў. Прыпаў Даніла да кулямёта, як прыліп, і ўсё водзіць ствалом па балахоўцах, ярасна палівае іх свінцовым агнём. У самую гушчыню наступаючых разануў Даніла. Прыціснуў да зямлі варожыя ланцугі сваім няўмольным, бязлітасным агнём. Захлынулася варожая атака. А разам з Данілам косяць ворагаў з ручных кулямётаў Салавей і Ляўкоў. Добра смаляць кулямёты!

— Ага! — радасна крычыць Даніла. — Вось чаго яны не любяць!..

— Та-та-та-та-та!.. — ажно захліпаецца яго кулямёт.

Кончылася стужка з патронамі ў Данілы. І пакуль Алесь і Максім паліваюць свінцом праціўніка, ён закладвае ў свой кулямёт новую стужку, начыненую патронамі, і строчыць, строчыць, не даючы балахоўцам галавы ўзняць. Перастрэлка ідзе па ўсёй лініі ад флангу да флангу. Дзынкаюць кулі па шчытку кулямёта, а рукі Данілы быццам прыраслі да яго, не выпускаюць. Закіпела вада ў кажуху. Строчыць Даніла, і раптам… грымнула над яго галавой шрапнель — пасыпалася з клёна збітае асколкамі сучча, адзін асколак ударыў у шчыт і перавярнуў набок кулямёт. Рвануліся балахоўскія рады з флангаў, намагаючыся акружыць кулямётчыкаў. Крыкнуў Алесь, павярнуўшыся назад:

— Цімох! Давай сюды! Цімох!

Вылецеў з-за бугра на драбінах дзед Цімох. Кідаюць партызаны кулямёт на дно драбін, ускочыў туды і Даніла, а за ім Максім з Алесем.

— Гані!.. За мост! — крычыць Алесь.

Выцяў Цімох каня пугаўём — як апараны паскакаў конь, вынес драбіны на дарогу і павярнуў да моста. Але дагнала яго шрапнель — тыцнуўся конь галавой у зямлю, задрыгаў нагамі. Зноў рвануліся ў атаку балахоўскія пехацінцы. Строчыць па іх Алесь з ручнога кулямёта. Крыкнуў:

— Максім!.. Рэж збрую!

Спешна рэжа вупраж Максім. Схапілі яны абодва аглоблі і, як упрэжаныя коні, пакацілі драбіны разам з кулямётам, Данілам і дзедам Цімохам уніз па схіле да моста. Нясуцца яны па дарозе, узнімаючы за сабой пыл. Гоняцца за імі балахоўцы. Спешна паварочвае Даніла кулямёт на драбінах ствалом да праціўніка. Імчацца драбіны да моста. Хрыпла дыхаюць Алесь і Максім. Бягуць яны, не выпускаючы з рук аглоблі. Гоняцца за імі балахоўцы. Трыццаць коннікаў. Вось-вось дагоняць. Тарахцяць драбіны, падскокваюць на выбоінах. Тупаюць капыты балахоўскіх коней ужо за самай спінай, бліснулі на сонцы клінкі шашак, вось-вось апусцяцца на галовы ўцекачоў, але раптам… затахкаў з драбін кулямёт Данілы. Грукаюцца на дарогу коннікі, коні. Кінуліся балахоўцы ўрассыпную, хто куды. Уздыбіўся конь пад карнетам, чмякнуўся вобзем, падмяў пад сябе седака. Драбіны ўжо ўзляцелі на мост, а Данілаў кулямёт усё тахкае, тахкае…

— Ур-р-р-р-а-а-а-а-а-а!.. — грыміць урачыста з партызанскіх акопаў, і часты агонь паласнуў адтуль па праціўніку.

А як толькі драбіны праляцелі мост… страшэнны выбух скалануў паветра. Вогненным смерчам узляцелі ў неба бярвенні і дошкі над тым месцам, дзе толькі што быў мост.

— Ур-р-р-р-а-а-а-а!.. — зноў пераможна грыміць з акопаў, і не толькі з акопаў, а з усяго партызанскага берага.

Густы чорны дым агарнуў абломкі моста, бераг Пцічы і ўсё наваколле.

Вялікая вёска патанае ў квецені садоў. Стаяць чародкамі сялянскія хаты, прысадзістыя, лядашчыя, з маленькімі падслепаватымі вокнамі, амаль урослымі ў зямлю… а сярод іх красуюцца свежыя зрубы зусім нядаўна пастаўленых хат, з гародчыкамі, у якіх ваўсю буяюць кветкі. Ранішняе сонца пазалаціла шыбы. Цыбатыя калодзежныя жураўлі нізка і часта кланяюцца, акунаючы парожні цэбар і крэкчучы, калі выцягваюць з калодзежа сцюдзёную ваду. Але як толькі выпрастаюцца, радасна вітаюць сонейка. Сёння яно святочнае. На шматлікіх хатах палошчуцца чырвоныя сцягі. Цягуча бухае царкоўны

звон. Не спяшаючыся ідуць па вуліцы, парослай травой, сяляне — жанчыны, дзеці, нават сівыя дзяды і бабулькі. Па тым, як апрануты жыхары, па тым, як яны няспешна ідуць, адчуваецца, што сёння ў вёсцы дзень незвычайны, урачысты. А звон усё бухае, бухае… Адгукаецца рэха ў лясах, і тады здаецца, што гэта звініць уся навакольная пушча. Але вось у гэту музыку ўліўся нейкі дробны пераразвон. Ён даносіцца з другога канца вёскі. Гэта ў кузні б'юць па кавадле малаткі.

Малаткі па кавадле б'юць так часта, што здаецца — яны пусціліся ў скокі. Куюць і зварваюць калёсныя шыны армейскія кавалі. Тут жа, ля дзвярэй кузні, на абломку млынарнага жорна байцы сцягваюць кола тачанкі ўжо адрамантаванай шынай. Гнуцца цяжы, гатовыя вось-вось лопнуць. Націскаюць на іх маладыя дужыя байцы. Прысеўшы на кукішкі, камандуе імі камлюкаваты сялянскі каваль:

— Яшчэ!.. яшчэ крыху!.. яшчэ разік!

Стала на месца шына, сцягнуўшы тугім кольцам кола тачанкі.

— Усё, — камандуе каваль. — Можна адзягаць.

Падкацілі ездавое кола. Весела блішчаць новыя белыя спіцы. А на тачанцы, ля кулямёта, валтузяцца вясковыя хлапчукі. Адпіхваюць адзін аднаго, каб быць бліжэй да кулямёта, каб хоць разок зазірнуць у прарэз прыцэла. Спрачаюцца паміж сабой, ледзь не даходзіць да сваркі:

— Міколка! Ты ўжо два разы цэліў!.. Цяперака мая чарга!

Не звяртае ўвагі на просьбу таварыша Міколка. Хочацца яму, ой як хочацца хоць трошкі павадзіць ствалом кулямёта.

— Ану, падшыванцы, марш з тачанкі! — прыкрыкнуў на іх камлюкаваты каваль. — Дайце кола надзець!

Як гарох пасыпаліся на зямлю хлапчукі. Байцы надзяваюць кола на тачанку. Тут жа, побач, другі каваль прыкладвае падкову да конскага капыта. Заструменіў ад капыта белаваты лёгкі дымок. Таргануўся конь.

— Стаяць! — прыкрыкнуў на яго каваль і лёгкімі ўдарамі малатка забівае ў капыта ўхналі.

А сонца ўсё вышэй і вышэй. Адкацілася адна тачанка ўбок. Зірнуў ездавы на хлапчукоў, усміхнуўся і шырокім жэстам гасцінна запрасіў:

— Садзісь, кулямётчыкі!

Эх і ўзрадаваліся хлапчукі! Кінуліся навыперадкі да тачанкі. Набілася іх біткам, як тых грыбоў у кошык.

— Дзяржысь, кулямётчыкі-і-і-і!.. — ліха крыкнуў ездавы.

І панеслася тачанка на выган. Жвава скачуць, адпачыўшы, свежыя коні. Свецяцца шчасцем і гонарам твары мальцоў. Вынеслі коні тачанку на шырокі выган. Крута асадзіў коней ездавы, а там… Шумна, весела, святочна.

Размясціліся, не ламаючы парадку, вайсковыя падраздзяленні. Выстраіўся артдывізіён. Паблісквающь на сонцы ствалы начышчаных гармат. І тут круціцца дапытлівая дзятва, шнырающь хлапчукі паміж батарэй, згараючы ад нецярпення: усё ім тут цікава, усё трэба памацаць, паглядзець на ўласныя вочы. На шчытах гармат выведзены буйнымі літарамі надпісы: «ДАЁШЬ МИНСК!» І на перадках тачанак таксама красуюцца такія ж заклікі.

Сям-там на выгане дымяцца паходныя кухні. А пад вялізным векавым дубам уладкаваўся духавы аркестр. Граюць трубачы заліхвацкі горскі танец — «Наурскую». З шаблямі ў руках ліха танцуюць коннікі. Пляскаюць у такт, не шкадуючы далоняў, ахопленыя азартам гледачы, шырокім паўкругам абступіўшы артыстаў. Чырвонаармейцы, жанчыны, дзяўчаты, дзятва і нават старыя адбіваюць далоні, дапамагаючы танцорам. Круцяцца ўюнамі ў танцы байцы, імітуючы бой, сутычку чырвонаармейскіх коннікаў з ворагам.

— Аса-аса-аса! — выкрыкваюць і танцоры і гледачы.

І няма канца гэтаму танцу, бо стомленыя танцоры пакідаюць «эстраду», а іх месца займаюць іншыя байцы.

— Аса-аса-аса!

У самы разгар вяселля вылецеў на ўзгорак на гарачым кані гарніст, прыклаў да вуснаў горн:

— Та-ра-та-ці-та-а-а-а-а!.. — звонка прагучаў сігнал.

Трубіць трубач збор. І ўмомант мяняецца карціна. Разыходзяцца з выгану сяляне. Паўзводна, паэскадронна строяцца на апусцелым выгане палкі Самарскай дывізіі[54]. Рушыць у паход галаўны ўзвод гарністаў, за ім пасунуліся батарэі. А з вясковых вуліц і завулкаў таксама паўзводна і паэскадронна на рысях спяшаюцца коннікі. І вось ужо па шырокай вуліцы ідуць конныя палкі. Глуха загула зямля пад капытамі. Ззяе золатам на сонцы высока ўзняты бунчук[55]. Калышуцца сцягі ў галаве палкоў, здабытыя перамогамі, пакрытыя славай. Паабапал вуліцы тоўпяцца сяляне, праводзяць байцоў. Падбягаюць да коннікаў дзяўчаты і дзеці, падносяць ім кветкі. А тыя ўпрыгожваюць кветкамі фуражкі.

Ля сельсавета на невялікай пляцоўцы стаяць камандзіры, гатовыя ў паход. Тут камкор Гая Гай, камісар Паўло Дыбенка,

члены штаба корпуса. Ліхім коннікам сядзіць на кані Алесь Салавей у новым абмундзіраванні. Урачыста грыміць аркестр. Ідуць і ідуць палкі… Гойдаюцца пікі з чырвонымі сцяжкамі на канцы. Ледзь нахіліўшыся над поручнямі ганка, вітае байцоў Адам Славінскі:

— Байцам непераможнай, жалезнай Самарскай дывізіі — слава!

— Ур-р-р-р-а-а-а-а-а!.. — радасна грыміць у адказ па радах коннікаў.

На нейкі час змаўкае аркестр, і замест яго гучыць баявая паходная:

Все пушки, пушки грохотали,
И громко строчил пулемет…

Едзе калона, уздымаючы клубы пылу. Фыркаюць коні. Праходзяць артылерыйскія вупражкі, а за імі строем ідуць партызаны. І ўжо новая песня нарастае, мацнее, набліжаецца. Песня беларускіх партызан. І такім родным дыхнула… Усё ўвабрала яна ў сябе — і пушчу з яе соснамі і бярозамі, і непраходныя твані на неабсяжнай дрыгве, і гора, і помсту народа, і смутак, і боль па тых, каго страцілі ў баях за лепшую долю, за тое, каб звацца людзьмі.

— Нашы ідуць… партызаны, — з цёплай усмешкай ціха сказаў Гаю Алесь. — Рашылі ваяваць да пераможнага канца.

— Вельмі добра, Аляксандр Раманавіч, — удзячна адказвае Гай. — Толькі я думаю, лепей было б пакінуць іх тут, граміць і вылоўліваць бандытаў.

— А яны так і рашылі, — паясніў Адам Славінскі. — Заняць Мінск і вярнуцца назад. Вылоўліваць па лясах балахоўцаў.

— Правільна. Зусім добра, — згаджаецца камкор.

Песня партызан усё мацнее. А вось і яны, беларускія партызаны. Наперадзе атрада замест сцяга два дужыя хлопцы нясуць вялізны транспарант з партрэтам Леніна. Па баках чырвоныя сцягі. Прыпадняўся ў сядле Салавей, ззяючы ўсмешкай, вітае рукой сваіх баявых таварышаў.

— Слава вам, беларускія. героі! — крычыць партызанам Адам Славінскі.

— Ур-р-р-р-р-а-а-а-а-а-а-а!.. — нясецца па радах партызан.

Яшчэ вышэй узняўся транспарант з партрэтам Леніна.

Ідуць партызаны хто ў чым. У ботах, у лапцях, а хто і басанож. Гімнасцёркі, пінжакі, кашулі. Стракатая каманда, але зброя ва ўсіх добрая, усе з вінтоўкамі. Замыкаюць калону дзед Цімох і

Гапуля Суніца. Сядзяць яны на возе поплеч. Убачыў іх Алесь, крануў свайго каня і пад’ехаў да воза ўпрытык.

— А вы куды? — пытае.

— Куды ўсе, туды і мы, — коратка адказаў дзед Цімох.

— А хіба мы не партызаны? — пакрыўдзілася цётка Гапуля.

— Партызаны, — згаджаецца Алесь. — Толькі не раю я вам з намі ісці. Далёка мы пойдзем і надоўга.

— Бараніць? — з усмешкай пытае Цімох.

— Так, — адказвае Салавей. — І бараніць, і скародзіць, і нават карчаваць. Шмат яшчэ ўсякай погані, трэба ўсіх вымесці з нашай роднай Беларусі. А вы вяртайцеся дахаты і прымайцеся за гаспадарку.

— Якая ў мяне гаспадарка? — сумна ўздыхнуў Цімох. — Кабылка прапала, хату спалілі, жонку, мусіць, забілі… Няма чаго мне вяртацца.

— Ёсць, дзед Цімох… ёсць да чаго, — запэўніў яго Алесь.

— Каня вось гэтага, з возам, табе пакідаем… бяры яго сабе. Хату новую рэўкам абяцаў паставіць і выканае гэта абавязкова. Так мы дамовіліся. А Марыя Дамінікаўна твая хутка вернецца.

— Адкуль ты ведаеш? — схамянуўся Цімох.

— Ведаю. Бабруйск нашы вызвалілі. Знянацку ў бой пайшлі. І ворагам было не да заложнікаў. Пяткі змазалі і пабеглі. Трэба ж было ратаваць сваю скуру. Вось і не паспелі яны з заложнікамі расправіцца. Хутка ўсе будуць дома. Марыя Дамінікаўна, і маці мая, і Марына.

На ўсе вочы глядзіць Цімох на Алеся. Глядзіць і вушам сваім не верыць.

— Алеська… любачка мой… дзякуй табе за навіну. Дык ета ж… ета я… цяперака мы… — расхваляваўся дзед Цімох, не знаходзячы слоў, каб выказаць сваю радасць, вось-вось заплача.

— Ну, бывайце здаровы!.. Мне пара… чакаюць, — нахіліўся Алесь з сядла, пацалаваў дзеда Цімоха і цётку Гапулю і галопам паімчаўся даганяць галаву калоны.

Раскруціў пугаўё над галавой Цімох, крэкнуў і сцебануў каня.

— Н-но-о-о-о-о!..

Рвануўся з месца конь, але Гапуля ўчапілася за лейцы і стрымала яго:

— Тр-р-р!.. Куды «но-о»?.. Куды?! — накінулася яна на Цімоха. — Вяртай назад каня!.. Нас жа пакінулі тутака… не патрэбны, мусіць, ім старыя.

— Трэба ж хаця правесці трохі… Не чужыя ж яны. Нно-о-о!.. — зноў сцебануў каня Цімох.

— Ото ж праўда… — пагадзілася Гапуля. Учапілася за бакавіны драбін, каб не вываліцца: гэтак гнаў каня Цімох!

Доўга едуць яны побач з калонай, стараючыся не адставаць. А калі ўжо ад'ехалі далёка ад вёскі, скіраваў з бальшака Цімох, спыніўся. Доўга глядзяць Цімох і Гапуля ўслед партызанам і чырвонаармейцам. Уздыхнуў дзед і самотна схіліў набок галаву. Глянула на яго Гапуля — бачыць: коціцца сляза па шчацэ старога, губляецца ў сівой ускудлачанай барадзе.

— Цімох… Га, Цімох? Ты чаго? — кранула яна дзеда за рукаў.

— Анічога… так ета, — ціха адказаў дзед. — Церушынка ў вока папала. — Непрыкметна змахнуў слязу стары, вінавата зірнуў на Гапулю і з самотнай, але і хітраватай усмешкай спытаў: — А ты чаго?.. І табе… ета… цярушына папала?

— Ото ж… і мне, — адказала Гапуля, выціраючы слёзы. І раптам як накінецца на Цімоха: — Ты чаго ета,стары шалапут, смяешся? Я — кабета… мне можна! Не чужыя ж яны…

Іўсё сядзяць яны ў драбінах, доўга сядзяць, праводзячы вачыма сваіх таварышаў, сяброў, і ўжо не хаваюць слёз… А твары ў іх самотныя, задуменныя. Усё пражытае адбілася на гэтых тварах і дабавіла зморшчынак, як успамінаў аб тым, што было.

1935, 1936, 1968

ГЕРОІ БАЛТЫКІ

Час дзеяння — красавік 1918 г. Гельсінгфорс[1].

Марозны поўдзень.

Шырока раскінуўся ў бляску сонца скаваны лёдам заліў. На далёкім гарызонце нияснай кропкай, амаль зліваючыся з ільдамі, узнік адзінокі ветразь.

Павялічваецца ветразь, расце. На вялікай хуткасці імчыцца буер, са звонам ляцяць з-пад яго канькоў бліскучыя асколкі ледзяшоў.

Лёгка кіруе рулём начальнік марскіх сіл Кавалёў. Тут жа, спераду ад яго, ляжыць з марскім біноклем у руках консул замежнай дзяржавы. Ён няспешна прыкладвае бінокль да вачэй. Бухта пад горадам усыпана мноствам застылых у льдзінах караблёў.

Ледзь дымяцца трубы суднаў.

Шырокай панарамай разгарнуліся на рэйдзе нерухомыя ваенныя караблі. Відаць выразна назвы мінаносцаў, крэйсераў, транспартаў: «Боевой», «Стерегущий», прамільгнуў недзе «Бурный»… «Кречет», «Уссуриец», «Победитель»…

Адвёўшы ад вачэй бінокль і не павярнуўшы галавы да Кавалёва, кажа консул:

— Досыць. Мяняйце галс[2].

Адпусціў Кавалёў шкоты[3] на ўсю даўжыню, ветразь хлопнуў на ветры, — і буер значна сцішыў ход, заслізгацеў па лёдзе міма эскадры. Углядаецца консул, ужо без бінокля чытае надпісы: «Баян», «Донец», «Грозный»…

І цяпер, на ціхім ходу, павярнуўшыся ўсім корпусам да Кавалёва, заяўляе консул:

— Віталій Паўлавіч, калі флот затрымаецца на рэйдзе да дванаццатага красавіка, радзіма вас не забудзе…

Іранічна ўсміхаецца Кавалёў і, не выпускаючы з рук руля, спакойна адказаў:

— Калі радзіма заўтра ж не забудзе пакласці на мой рахунак 500 000 марак, флот затрымаецца на рэйдзе не толькі да дванаццатага, але і значна даўжэй…

Усміхаецца консул:

— Вы разумны чалавек, Віталій Паўлавіч. Радзіма ўжо аб гэтым паклапацілася… Трымайце на бераг…

Нацягваючы на сябе шкоты, Кавалёў выразна кажа:

— Мяняю галс…

Зноў усміхнуўся консул.

Павярнуўся ветразь, і, надзьмуты ветрам, імчыцца буер, слізгае па вадзе да берага.

Усё бліжэй і бліжэй насоўваецца горад. Лавіруе Кавалёў між палонак. З лёгкасцю птушкі пералятае буер даволі шырокае разводдзе. З шалёнай хуткасцю ляціць насустрач набярэжная… І на вялікай паўзе, нібы працягваючы недаказаную думку, кажа Кавалёў:

— Пра камісара падумалі?

І тым жа тонам консул:

— І падумалі, і паклапаціліся… У гэтым вы сёння пераканаецеся.

Буер паволі падыходзіць да берага.

Наскрозь пракураны матроскі кубрык перапоўнены ўзрушанымі маракамі.

Ля стала заклапочаны карабельны кок Сцяпан Галушка перакладае ў ладнай скрыначцы свае немудрагелістыя пажыткі. Захоплены работай, ён ціхенька спявае:

Ехалі салдаты са службы дамоў,
На плячах пагоны, на грудзях крыжы…

Абрываючы песню на паўслове, крыкнуў Сцяпан таварышу:

— Раман!

Да яго няспешна і грузна падышоў малодшы рулявы «Крэчата» Раман Пракапенка. Паставіў Сцяпан скрыню на табурэтку, упёрся ў вечка каленам, кажа:

— Цісні!

Абодва сябры каленямі націскаюць на вечка скрыні. Суха лязгнуў замок. Прыўзняў цяжкую скрыню Сцяпан — і раптам у кубрыку зазвінеў бравурны паходны марш. Акружылі Галушку матросы, разглядаюць скрыню, слухаюць. Звініць марш. Не вытрымаў адзін з маракоў, крыкнуў з зайздрасцю і зачараваннем:

— Во д’ябал! Катрынка, а не скрыня. Прадай, Сцёпа…

Горда выпрастаўся Сцяпан Галушка, зняважліва акінуў позіркам з галавы да ног «пакупніка», цыкнуў скрозь зубы моцным пляўком і сказаў:

— Прадай… Тожа, галава… Я, можа, з гэтай скрыняй першым хлопцам у вёсцы буду… Нявесты ў чаргу стануць… — і ён беражліва паставіў скрыню на стол побач з простай, замызганай скрыняй Рамана Пракапенкі.

Заціхла, змоўкла музыка.

Апошні раз акінулі позіркам кубрык сябры-таварышы, і сказаў Пракапенка маракам:

— Ну, бывай, братва…

— Можа, камісара дачакаецеся, — панура кінуў адзін з матросаў.

Весела і бесклапотна адказаў Галушка:

— А мы па камісару не сумуем!.. Пойдзем, Раман.

І абодва, нагружаныя сваімі пажыткамі, пайшлі да выхаду.

Нявесела праводзілі іх позіркамі таварышы, і нехта з прыкрасцю кінуў ім услед:

— Барахло!

Вечарэе. Па бязлюднай набярэжнай дружна крочаць Пракапенка і Галушка.

Пыхціць Сцяпан пад цяжарам сваёй важкай «скрыні», адстае. Збаўляючы крок, ідзе побач з ім Пракапенка, гаворыць:

— Вясна падыходзіць, Сцёпа. Прыйдзем дадому — сеяць трэба, а мы з табой нават забылі, як плуг у руках трымаць.

Бесклапотна прысвіснуў Галушка.

— Прывыкнем, Раман. Цяпер зямлі колькі хочаш… Эх, і дарвуся ж я да работы!..

І сябры зноў моўчкі крочаць па набярэжнай, паглыбіўшыся ў свае думы.

На рагу сябры сутыкнуліся з камісарам карабля Сямёнычам і рулявым Запрудным.

Здзіўлена акінуў позіркам матросаў Запрудны, спытаў Галушку:

— Ты куды тупаеш, Сцёпа, са скрыняй?

Апусцілі маракі паклажу на снег.

Сеў на сваю «скрыню» Галушка і, выціраючы рукавом бушлата пот з твару, адказаў:

— Дамоў адшвартоўваемся, таварыш Запрудны, таму што дзеўкі па нас сумуюць… Хопіць… наплаваліся…

— Хто дазволіў? — пахмура спытаў камісар.

Ахвотна, з некаторай марудлівасцю дастае з унутранай кішэні паперку Сцяпан, падае камісару.

— Па звальненні. Пакаж, Раман…

Таксама няспешна і дзелавіта дастае сваю звальніцельную Раман, беражліва разгладжвае яе і моўчкі падае камісару.

Уважліва прачытаў дакументы камісар, склаў іх, схаваў у сваю сумку і стрымана, але даволі сурова заўважыў:

— Сорамна, таварышы, у такі час флот пакідаць. Вяртайцеся назад. Звальніцельныя застануцца ў мяне.

Панурыўся Пракапенка, спадылба пазглядае на камісара. Потым ссунуў бесказырку на патыліцу Сцяпан і задзірліва ступіў да Запруднага.

— Думаеш, без звальніцельнай дарогу не знойдзем?.. Тупай, Раман!

Падхапіў сваю «скрыню» Галушка, грымнула паходная музыка.

Павярнуўся на хаду Сцяпан, пахлопаў рукой па вечку, гарэзліва крыкнуў:

— Вось яно, таварыш камісар! З музыкай дадому ідзем!.. На тое і слабода!

І абодва сябры зніклі на завароце.

Рвануўся быў Запрудны ўслед за матросамі, але камісар схапіў яго за плячо.

— Не туды спяшаешся, Андрэй. Давай хутчэй на карабель. Здаецца, зноў афіцэр'ё замуціла…

Яны шпарка пакрочылі па набярэжнай.

Цягнуцца доўгія карпусы партовых пакгаузаў.

Аддзяліліся ад сцен аднаго з іх некалькі цёмных постацей, і нязладжаны залп грымнуў насустрач камісару і Запруднаму.

Упаў камісар, упіраючыся рукамі ў снег.

На момант разгубіўся Запрудны. Паспешна расшпільвае кабуру маўзера, выхапіў яго і сыпле кароткай чаргой насустрач бягучым шуцкорам[4]. Прыцiснуліся тыя, хто да сцен пакгаузаў, хто за іх калонамі.

Тармошыць камісара Запрудны. Ледзь расплюшчыў вочы камісар і, падаўляючы стогн, прашаптаў:

— Андрэй… дакументы… флот выведзі… дванаццатага… Я… бяжы… — і галава камісара знясілена торкнулася ў снег.

Паспешна расшпіліў Запрудны на яго грудзях бушлат, выхапіў дакументы, пераклаў у сваю кішэню, сарваў з яго сумку, заціснуў у руцэ і выпрастаўся, поўны рашучасці, гатовы да бою.

Адступае Запрудны, адстрэльваецца, не выпускаючы з рук агнём палаючага маўзера. Але вось за спінай грымнуў стрэл.

Зляцела на снег збітая куляй бесказырка. Агледзеўся вакол сябе Запрудны — і з разбегу скокнуў з набярэжнай на лёд. Бяжыць, адстрэльваючыся, па лёдзе заліва. Гоняцца за ім шуцкоры.

Замаячылі наперадзе агні караблёў. Адстала пагоня. І толькі цяпер Запрудны спыніўся на пару секунд і, цяжка пераводзячы дых, павольным крокам, хістаючыся, як п'яны, рушыў да прыветна мігаючай агнямі эскадры.

Палуба «Кречета» перапоўнена маракамі.

Матросы, узрушаныя, слухаюць развітальную прамову Кавалёва. Некаторыя з іх грудзяцца ля самага трапа. Больш нецярплівыя, узваліўшы сундучкі і карзіны на плечы, групамі пакідаюць карабель. Асабняком трымаецца кучка камандзіраў, зрэдку абменьваюцца рэплікамі.

На капітанскім мосціку выступае з прамовай Кавалёў:

— Урад супраць вайны… Ад імя камандавання жадаю вам шчаслівай дарогі. Вас чакае неабсяжная, руская, вольная наша зямля…

Узбег на мосцік нейкі ўзбударажаны марачок, адчайна замахаў у паветры бесказыркай.

— Мілыя, дарагія мае!.. Дачакаліся!.. Мір… без анексій і кантрыбуцый!.. — і, не стрымаўшы перапаўняўшых яго пачуццяў, у захапленні зароў марачок:

— Камандзіру Кавалёву ўра-а!!

Дружна падтрымалі яго матросы, і гучнае «ўра» рэхам пакацілася па заліве.

Задаволены Кавалёў кідае ў натоўп апошнія развітальныя словы:

— Будзьце шчаслівыя!..

Ускінулі на плечы матросы карзінкі, сундучкі. Весела піхаючыся, пасунуўся народ да трапа, і ў гэтай вясёлай гамане нехта зацягнуў задушэўным тэнарам:

Последний нынешний денечек
гуляю с вами я, друзья…

Падхапілі песню дзесяткі моцных галасоў. І не паспеў тэнар пачаць другі куплет, як перад матросамі ўзнікла постаць змучанага, хістаючагася Запруднага.

Здзіўлена абрывае песню запявала, і ў напружанай цішыні пачуўся хрыплы голас:

— Вады…

З грукатам апусціліся на палубу карзінкі і сундучкі.

У знямозе прысеў на адзін з іх Запрудны. Зноў папрасіў:

— Вады…

Акружылі яго матросы, нехта падаў кварту з вадой.

Прагна п’е Запрудны.

Насцярожана ўглядаюцца ў яго матросы.

Напіўся той, і, цяжка перавёўшы дыханне, як абухом па галаве, ударыў маракоў страшнай навіной:

— Таварышы, толькі што на набярэжнай шуцкоры забілі… Сямёныча…

Застылі ад нечаканай весткі матросы і павольна, моўчкі здымаюць бесказыркі.

Працягла, тужліва застагнала сірэна, падхапілі астатнія караблі сігнал гора і страты. І вось над ільдамі заліва, ад берага да берага, равуць гудкі, панура і грозна. Прыпадняўся з сундука Запрудны, пацягнуўся рукой да галавы за шапкай і, не знайшоўшы яе на месцы, разгублена зірнуў на акрываўленую руку, апусціў яе ўніз.

Не паспелі змоўкнуць сірэны, як у натоўпе раздаўся нейчы, поўны гневу і пагрозы, голас:

— Братва… У ружжо!..

У гнеўным парыве людзі забегалі па караблі, спешна падпяразваюцца крыж-накрыж кулямётнымі стужкамі, хапаюць вінтоўкі і бомбы. Трохпавярховая лаянка загучала на палубе. Адчужана ў старонцы назірае за ўсім гэтым група афіцэраў.

Падбег да Запруднага аграмаднага росту матрос і, размахваючы ў паветры ручной гранатай, закрычаў:

— На бераг!.. За Сямёныча!.. У шчэпы разнясем!..

Парывістым рухам ён сарваў з сябе бесказырку і адным махам нахлабучыў яе на галаву Запруднага:

— Вядзі!..

Выпрастаўся Запрудны, акінуў уважлівым позіркам карабель, мітусіўшыхся матросаў, ціха скамандаваў:

— Пастроіцца…

Пастроіліся матросы ў шарэнгу.

Зноў, ужо гучна, падае каманду Запрудны:

— Раўняйсь!.. Смірна!..

У поўнай цішыні, абыходзячы ад фланга да фланга строй маракоў, сказаў свае слова Запрудны:

— Таварышы! Савецкі ўрад заключыў Брэсцкі мір. Выступіць зараз — гэта значыць уцягнуць краіну ў новую вайну. Я разумею

вас — усім нам цяжка і балюча. Мне самому хочацца ўдарыць па гэтай сволачы так, каб ад іх трэскі ўгору ўзляцелі… — і, цяжка ўздыхнуўшы, Запрудны закончыў: — Шкада Сямёныча. Цяжка стрымаць сябе… а трэба. Разумееце, трэба. Нельга нам зараз з немцамі ваяваць…

Адзін матрос выбег са строю і амаль з нянавісцю звярнуўся да Запруднага:

— Гэта як жа разумець? Нашых б'юць, а мы памалківай!..

Расстроілася шарэнга. Узбуджаныя маракі акружылі Запруднага, а ён усё так жа суцяшае, упрошвае людзей:

— Нельга. Нам трэба да дванаццатага красавіка вывесці флот у Кранштат.

Упрытык да яго падышоў высокі матрос і ці то з дакорам, ці то з пагрозай прабасіў:

— Не туды штурвал павярнуў, таварыш Запрудны. — І тут жа, звяртаючыся да матросаў, закончыў: — Мы спярша за камісара разлічымся, а пасля па дамах… На які ляд нам флот, калі мір падпісаны…

У лад яму загудзелі наўкола маракі.

Хутка спусціўся з капітанскага мосціка Кавалёў і, урэзаўшыся ў самую гушчу людзей, нервова і спешна, намагаючыся заглушыць гоман, падтрымаў матроса:

— Правільна! Вызваленая Расія не жадае вайны. Лозунг «Далоў вайну» і салдаты, і маракі прынялі з радасцю. Мы ні з кім не збіраемся ваяваць… Брэсцкі мір падпісаны, і баявы флот нам не патрэбен. Я, як камандзір, як друг, як брат, раю вам адправіцца па родных сёлах і вёсках. Па вас сумуюць вашы маці, жонкі, дзеці, нявесты. Неабсяжная руская зямля чакае сваіх сыноў, сваіх аратых.

— А з флотам як жа будзе? — спытаўся Запрудны.

Нікольні не сумеўшыся, з тым жа пафасам кінуў Кавалёў:

— Вялікая рэвалюцыя вайны не хоча. Ёй не патрэбны ваенныя караблі!

Ахнуў у захапленні нейкі матросік, з сімпатыяй пазіраючы на Кавалёва:

— Як жа ўсё верна — у самую кропку. Ды я цяперака любы крэйсер на плуг прамяняю, таму што час такі — зямля чакае.

Знарок гучна, каб чулі ўсе, важка і мнагазначна сказаў Запрудны:

— Рана араць сабраўся…

А матросік, хітра прыжмурыўшы вока, выпаліў прама ў твар Запруднаму:

— Якое — рана! Красавік на дварэ — самы раз!

Падхапіўшы сваю просценькую карзінку з палубы, ён лёгка ўскінуў яе на плячо і, накіраваўшыся да трапа, крыкнуў:

— Валі па дамах!

Ля самага трапа ён сутыкаецца твар у твар з малодшым рулявым Раманам Пракапенкам і карабельным кокам Сцяпанам Галушкам.

Раптам зарагаталі маракі, убачыўшы сваіх таварышаў:

— Сцёпа!.. Раман!.. З прыездам!.. Ха-ха-ха…

Пад рогат, скурчыўшыся ад холаду і ляскаючы зубамі, распранутыя да споднягa, Раман і Сцёпка панура топчуцца на месцы.

Падышоў адзін з матросаў да Сцяпана і, смеючыся, ляпнуў яго па плячы:

— Зноў?.. Эх, Сцёпа, Сцёпа. Казаў жа я табе — не гуляй у ачко…

Новы выбух рогату пракаціўся па палубе.

Сярдзіта замахнуўся на матроса кулаком Сцяпан, той з усмешкай ад яго адскочыў.

Бяжыць узрушаны Галушка на капітанскі мосцік. Ён паварочваецца ва ўсе бакі, пытае:

— Бачылі?

Новы выбух рогату ў адказ Сцяпану. Чутны выкрыкі:

— Харош!.. Як малады бог!

Не звяртаючы ўвагі на кпіны, кліча Сцяпан:

— Раман, тупай сюды!

Няўклюдна, моўчкі падымаецца да яго Пракапенка.

Натоўп, адчуўшы нешта нядобрае, у чаканні сціхае.

Стаяць абодва ў споднім. Галушка працягвае:

— Вось… — Ён паказвае на Рамана, потым на сябе і дадае: — Без анексій і кантрыбуцый… Бушлат знялі, барахлішка забралі, штаны сцягнулі.

Захваляваўся натоўп:

— Хто?

І ўжо надрыўна крычыць Сцяпан:

— Шуцкоры! Яшчэ караблі на рэйдзе, а ўжо штаны здымаюць, а што будзе, калі флот страцім? Апошнія споднікі здзяруць…

Ваўсю разбушаваўся на мосціку Сцяпан Галушка, узмахнуў туга сцятымі кулакамі:

— Кулямёт дайце! Дайце мне кулямёт!..

Упэўнена, адчуваючы сваю правату, крыкнуў Запрудны:

— Герой!.. Без штаноў. Нам флот трэба выводзіць, а не ў драку лезці… за споднікі.

Пасля яго слоў моўчкі падыходзіць да Запруднага Кавалёў, адшпільвае корцік і кідае яму пад ногі.

— З сённяшняга дня я не камандзір.

За ім, як па камандзе, падыходзяць астатнія афіцэры і, адшпільваючы корцікі, таксама кідаюць іх пад ногі Запруднаму. Глуха ўдараюцца корцікі аб палубу.

Спешна збягаюць уніз з капітанскага мосціка Раман і Сцёпка.

Здзіўлена глядзіць на камандзіраў Запрудны і гнеўна пытае:

— Сабатаж?

Са з’едлівай усмешкай адказвае Кавалёў:

— Не… Дэмабілізацыя… — І, выразна паказаўшы на груду корцікаў, падкрэсліў: — Мяняем мячы на арала.

Праходзячы міма капітана Багавога, які адзінока стаяў убаку, Кавалёў з той жа з’едлівай усмешкай спытаў:

— А вы, Аляксандр Васільевіч?

Пахмурна і неахвотна прабурчаў Багавы:

— Капітан карабель пакідае апошнім.

Падхапіўшы яго фразу, Запрудны з запалам, з выклікам на ўсю палубу крыкнуў:

— А пацукі бягуць першымі!

Скрывіўся Кавалёў і, як не расшаркаўся перад Багавым, насмешліва прамовіў:

— Божа мой, якая патэтыка! Рад за вас, Аляксандр Васільевіч.

Апошнім здымае з сябе корцік малады мічман. І з яўным выклікам, грэбліва кідае яго пад ногі Запруднаму:

— Калі ласка… атрымайце. Я спадзяюся, што форма англійскага афіцэра мне будзе больш да твару.

Як шалёны падляцеў да яго Сцяпан Галушка, схапіў аберуч загрудкі і, трасянуўшы мічмана, зароў:

— Скідай!.. К чортавай мацеры ўсё скідай! Калі табе не да твару…

Сутаргава хапаецца мічман за рэвальвер, але аглушальная аплявуха Рамана Пракапенкі апракідвае яго на палубу.

— Не жартуй.

Наваліліся абодва на мічмана, кінуліся ім на падмогу другія матросы. І вось праз пару хвілін чмякнуўся мічман прама на снег,

распрануты да споднягa… Ойкнуў ён, хуценька ўскочыў на ногі і рысцой, курчачыся ад холаду, пабег у бок набярэжнай.

Улюлюкаюць, крычаць, свішчуць яму ўслед маракі:

— Глядзі… у Англію па штаны пабег!

Свіст, рогат, улюлюканне.

Цяжка дыхаючы, апраўляе на сабе мічманавы штаны Сцяпан Галушка:

— Самы раз, — і з ухмылкай падае сіні кіцель Раману: — Без крыўды… Табе палавіна і мне палавіна, а разам мы — як цэлы мічман.

Рагочуць, акружаюць іх матросы.

Моўчкі назірае за гэтай сцэнай Багавы, затым рашуча падыходзіць да Запруднага, заяўляе:

— Што ж, Андрэй Іванавіч, распранайце і мяне. — Няспешна адшпільвае корцік, працягвае яго Запруднаму: — Адслужыў… Весці флот па льдах без ледаколаў я не здольны.

Машынальна прыняў ад яго корцік Запрудны, з дакорам сказаў:

— І вы, Аляксандр Васільевіч?.. Капітан карабель пакідае апошнім.

Шчыра глянуў яму ў вочы Багавы:

— Я цяпер не капітан… Я… — і, махнуўшы рукой, пакрочыў да сходняў.

Маўклівым позіркам праводзіць каманда свайго капітана.

Суровы твар Запруднага. Ён аддае загад:

— Выставіць вахтавых!

Шыкоўная зала кінематографа перапоўнена багата апранутай публікай. У адну з пярэдніх паўзакрытых ложаў уваходзіць консул і Кавалёў. Раздаецца тры рэзкія званкі, фаза за фазай гасне святло. На экране загарэўся вогненны певень. Ён выцягвае шыю, надрываючыся ў сваім «кукарэку». Замільгалі рэкламы: «Патэ-журнал», «Апошнія навіны дня», «Сенсацыйны матч на першынства свету». І вось ужо экран запаўняе вялізны, рослы негр, «чэмпіён Амерыкі — Томі Джонсан». Пасярод рынга скаліць бялюткія зубы чорны Томі, кланяецца публіцы. З другога боку на рынг выходзіць такі ж рослы і дужы кітаец, «чэмпіён Нябеснай Імперыі — Лі-Сін».

Па сігналу суддзі пачалася сутычка.

У чарговым кадры глядач бачыць ляжачага на рынгу кітайца.

Бясстрасна адлічвае секунды суддзя, спрабуе падняцца кітаец і зноў бяссільна валіцца долу. Накаўт. Суддзя бярэ Джонсана за руку, падымае яе ўгору, прадстаўляючы пераможцу.

Мерна стракоча кінаапарат.

На палатне экрана дрыжаць літары: «Развал рускай арміі».

Разбітыя пустыя акопы ламанай лініяй цягнуцца ад небасхілу да небасхілу. Парваная, скамечаная драцяная загарода абвешана бляшанкамі з-пад кансерваў і дзе-нідзе абрыўкамі вопраткі. Па шырокім полі хаатычным натоўпам ідуць узбуджаныя абшарпаныя салдаты. Стаяць у снезе зарадныя артылерыйскія скрыні з абрэзанымі пастромкамі.

Ледзь нахіляецца консул да Кавалёва, выразна шэпча:

— Гэта мне падабаецца… Зараз чарга за флотам…

Стракоча кінаапарат. І замест салдат і разгромленага поля на палатне грацыёзна пырхае балерына. Балет змяняецца вакзальным пляцам, на якім натоўп з захапленнем кідае кветкі пад ногі раскошна апранутай жанчыне. Тлумачальны надпіс на экране: «Прыезд Айседоры Дункан у Лондан».

Нясе натоўп на руках славутую балерыну. Мітусяцца людзі, зліваючыся ў невыразную цёмную пляму, на якой дрыжыць чарговы кінанадпіс: «Уцёкі рускага флоту з Гельсінгфорса».

Па шырокім, пакрытым лёдам заліве доўгім гужом, адзін за адным паволі рухаецца караван судоў, з труб пускаючы дым. Цёмная паласа разводдзя чарнее сярод ільдоў за кармой апошняга карабля.

Незадаволена зморшчыўся консул і ўладна сказаў Кавалёву:

— Без вугля астатнія не выйдуць, я аб гэтым паклапачуся. Вы ж вяртайцеся на карабель, намагайцеся затрымаць яго на рамонт. З Запрудным я пагавару сам…

Згодна кіўнуў галавой Кавалёў.

Змоўк строкат кінаапарата: парвалася стужка. У зале поўная цемра.

Невялічкі, але ўтульны і чысты пакойчык Запруднага.

За сталом, перад пыхкаючым самаварам сядзіць Багавы, трымае ў руках маленькую дзіцячую распашонку.

— Ды толькі я думаю, Наталля Сяргееўна, для хлопчыка малаватая будзе…

З любоўю, пяшчотна пазіраючы на распашонку, з жаночай хітрынкай пытае Наталля:

— Чаму для хлопчыка? А можа, для дзяўчынкі?

Па-добраму, па-старэчы ўсміхнуўся Багавы і пацвердзіў:

— Для хлопчыка.

Ён лагодна глядзіць на распаўнелую постаць Наталлі, гладзіць свае пухкія вусы і паўтарае:

— Іменна для хлопчыка. — Ён хітра падміргнуў Наталлі. — Паверце вопыту старога халасцяка.

Збянтэжылася радасная і мілая ў гэту хвіліну Наталля, сарамліва апусціла галаву. Усміхнулася, нібы прыслухоўваючыся да сваіх патаемных мар.

У пакой у заснежаным шынялі, з клубамі марознай пары ўваходзіць Запрудны. Здзіўлены госцю, з лагоднай усмешкай кажа:

— Заляцаецеся, Аляксандр Васільевіч? Карыстаецеся адсутнасцю мужа?

Радасна кінулася яму насустрач Наталля.

— А каму ж яшчэ заляцацца, калі муж па тры дні дамоў не з'яўляецца?

Абтрасаючы снег і здымаючы бушлат, на хаду цалуе жонку Запрудны, паціскае руку Багавому.

— Добры вечар, Аляксандр Васільевіч.

Адказваючы на поціск рукі Запруднага і не выпускаючы яе, цёпла і сардэчна кажа Багавы:

— Да пабачэння, Андрэй Іванавіч. Развітацца прыйшоў. Ад'язджаю заўтра.

Ледзь здзіўлена зірнуў на яго Запрудны і такім жа сардэчным, цёплым тонам сказаў:

— А можа, застанецеся?.. Разам… З флотам пойдзем…

Адмоўна паківаў галавой Багавы.

— Не. Без ледаколаў не магу… — Па-бацькоўску зірнуў на Запруднага, з сумам і жалем прамовіў: — Я не вар'ят. Губіць флот не хачу…

Настойлівы і разам з тым асцярожны стук у дзверы спыніў іх гутарку.

Павярнуўся Запрудны і крыкнуў:

— Заходзьце!

Запрудны, стоячы пасярод пакоя, здзіўлена глядзіць на ўвайшоўшага консула.

— Добры вечар, спадар Запрудны. Я, як бачыце, зноў да вас.

— Зноў з тым жа? — пахмура і даволі недалікатна спытаў Запрудны.

— Не зусім… Нам неабходна пагаварыць сам-насам…

Паспешна апранаецца Багавы, развітваецца з Наталляй. Паціскае яму руку Запрудны.

— Прабачце Аляксандр Васільевіч, справы… — І, зачыніўшы дзверы за Багавым, павярнуўся да консула: — Гаварыце тут, у мяне няма асобнага кабінета.

Не распранаючыся, консул сядае ля стала.

Пануры ходзіць па пакоі Запрудны.

Ціха і лісліва зацурчаў голас консула:

— Спадар Запрудны, мы перадумалі. Мой урад дае вам дваццаць пяць мільёнаў доларaў не за продаж флоту… Мы вас просім толькі спазніцца на адзін дзень. У вас хворая жонка, дрэннае становішча з вугалем, у вас няма ледаколаў… людзей…

Спыніўся Запрудны, з яўнай нянавісцю ў позірку, але з абсалютным спакоем перарваў прамову консула:

— Перадайце вашаму ўраду, што я вас выгнаў… — І выразным жэстам паказаў госцю на дзверы. — Прашу…

Няспешна, з фанабэрыстым выглядам прыўзняўся консул з месца і ва ўпор, цэдзячы слова за словам, шматзначна заявіў:

— Асцярожней, спадар Запрудны… Ваш папярэднік таксама быў незгаворлівы…

У парыве гневу ступіў да яго Запрудны, хапаючыся за кабуру рэвальвера.

— Каціся ты да…

Перапуджаны консул пробкай вылецеў з пакоя.

Усхваляваны Запрудны падышоў да акна і, нервова расчыніўшы фортку, на поўныя грудзі ўдыхае марознае паветра.

— Ну і гадзіна!

Перапуджаная падышла да яго Наталля і, абняўшы, ледзь стрымліваючы слёзы, загаварыла:

— Андрэйка, родненькі! Кінь ты гэты флот. Заб'юць цябе…

Заўзята і неяк па-хлапечы падцягнуў на сабе штаны Запрудны, пяшчотна пагладзіў жонку па шчацэ.

— Кінь, Наталля… Мяне?.. Заб'юць?..

Прытулілася да яго грудзей Наталля, моцна абхапіла рукамі за шыю.

— Шальны ты, Андрэйка. Далібог, шальны…

Змрочны зімовы поўдзень.

Лёгкі сняжок ахутвае прыстань, зацягвае рэдкай сеткай баявыя караблі. Ля самай прыстані, насупраць пакгаузаў групы

маракоў цягнуць грузы, напаўняючы імі пражэрлівыя неабсяжныя трумы караблёў.

Усюды чуецца зычнае:

— Віра!..

І як адгалосак:

— Майна!..

Дзелавіта рыпяць лябёдкі, звякаюць ланцугі.

Перапэцканыя мукой матросы працуюць зладжана, з нейкай хвацкасцю. Мяхі, цюкі, скрыні, вінтоўкі і патроны, нават паўразбітыя аэрапланы — усё гэта на плячах маракоў пераносіцца на палубу «Кречета», бо ўжо не ўмяшчаецца ў трумы.

Ля трапа на вахце стаіць Раман Пракапенка, зрэдку перакідваецца словамі з таварышамі.

Упэўненай хадой, па старой афіцэрскай звычцы, падыходзіць да яго Кавалёў.

Спакойным, але цвёрдым вокрыкам спыніў яго Раман:

— Пропуск!

Ступіў да яго бліжэй Кавалёў, камандзірскім тонам пагардліва спытаў:

— Вы не пазналі мяне?

Усё так жа спакойна і важка заявіў яму Раман:

— Пазнаў. Пабочных асоб… на борт… не пускаем.

Скаланула Кавалёва, але, хутка авалодаўшы сабой, таксама суха і спакойна папрасіў:

— У такім выпадку паведаміце аб маім прыбыцці камісару Запруднаму.

Азіраецца навокал Пракапенка і, заўважыўшы недалёка ад сябе аднаго з камандзіраў, абсыпанага мукой, звяртаецца да яго:

— Таварыш камандзір, скажыце камісару — Кавалёў прыйшоў.

Страціўшы ўсякую вытрымку, былы начальнік злосна паправіў:

— Прабачце!.. Таварыш Кавалёў прыйшоў!

Спакойна ўсміхнуўся Раман:

— Таварышы на карабель без пропускаў ходзяць — не затрымліваем.

Нібы ў пацвярджэнне яго слоў паўз іх гужам праходзяць па трапе матросы з цюкамі, мяхамі, скрынямі.

Моўчкі і не зусім далікатным жэстам запрасіў за сабой камандзір Кавалёва. Абодва яны перасеклі палубу, заваленую грузамі, накіроўваючыся ў кают-кампанію.

Абапёрся локцем на піяніна, уважліва слухае Кавалёва Запрудны. Той нервова жэстыкулюе, хвалюецца, тлумачыць:

— Я не знаходжу сабе месца… Я так люблю наш флот… Андрэй Іванавіч, я згодзен на любую, самую цяжкую работу…

Нудная паўза.

Запрудны ў задуменні апусціў руку на клавішы інструмента і, уважліва назіраючы за Кавалёвым, адным пальцам наігрывае вядомую дзіцячую песеньку «Чыжык, пыжык, дзе ты быў».

Наблізіўся да яго Кавалёў.

— Вы мне не верыце?

Спыніў ігру Запрудны, абыякава кажа:

— Я вас слухаю…

І Кавалёў, упадаючы ў экстаз, захлынаючыся словамі, спавядаецца:

— Я… зразумеў сваю памылку… Учора… мне прапанавалі… — ён яшчэ бліжэй ступіў да камісара і, ледзьве пераводзячы дыханне, зашаптаў: — …прапанавалі… стаць здраднікам… Мне прапанавалі грошы… Хацелі купіць маё сумленне…

Выпрастаўся Запрудны і, увесь напружаны, усё ж спакойна спытаў:

— Хто?

— Консул.

Твар Запруднага заставаўся спакойным.

— Ведаю.

Знясілена прысеў Кавалёў на канапу і, не зводзячы вачэй з Запруднага, раскрывае душу, як на споведзі:

— …мне прапанавалі вярнуцца на службу да вас і… шкодзіць. Андрэй Іванавіч, я не камуніст… можа, я ніколі бальшавіком не буду, але я чэсны рускі чалавек і марак… Калі верыце — вазьміце на карабель… Мы выведзем флот…

Хвіліны дзве-тры ходзіць у роздуме па кают-кампаніі Запрудны.

З надзеяй тужліва назірае за ім Кавалёў.

Падышоў да яго камісар і сардэчна, моцна паціснуў руку, заявіў:

— Веру!

Абодва прыязна ўсміхнуліся.

У кают-кампанію ўвайшоў карабельны кок Сцяпан Галушка. У руках яго два бачкі, якія дыміліся парай. Паставіў Галушка бачкі на стол, выняў з кішэні лыжку, абцёр яе фартухам і, падаючы Запруднаму, адрапартаваў:

— Таварыш камісар. Абед для каманды гатовы. Вазьміце пробу.

Кіўком галавы паказаўшы на Кавалёва, каротка загадаў Запрудны:

— Перадайце пробу камандзіру карабля.

Радасна здрыгануўся твар Кавалёва.

Стаіць перад ім збянтэжаны Галушка, пераводзіць позірк то на Запруднага, то на Кавалёва і затым, з яўнай горыччу падышоўшы да камісара, ледзь не плачучы, кажа:

— Андрэй Іванавіч, ты ж з учарашняга вечара нічога не еў. Вазьмі пробу… пакаштуй… — І, нахіліўшыся да Запруднага, Галушка з ледзь прыкметнай фамільярнасцю і разам з тым з клапатлівасцю прашаптаў: — А боршч сёння — закачайся. Пах — майская ружа.

Цёпла зірнуў камісар на Галушку і, хаваючы ўсмешку, сухавата паўтарае загад:

— Перадайце пробу камандзіру карабля.

Вельмі неахвотна тыцкае Сцяпан у рукі Кавалёва лыжку.

— Каштуйце…

І тады Запрудны строга і патрабавальна адчаканіў:

— Таварыш Галушка, перадайце пробу па ўставу!

У струнку выпрастаўся Галушка і, падышоўшы да Кавалёва, драўляным голасам рапартуе:

— Таварыш камандзір карабля, абед гатовы!

Кавалёў звычным жэстам узяў лыжку і пакаштаваў страву.

— Раздавайце.

Незадаволены Галушка куляй вылецеў за дзверы.

Усміхаючыся, кіўнуў яму ўслед Запрудны, звяртаецца да Кавалёва:

— Ладны хлопец.

Увесь левы борт «Кречета» густа ўсыпаны матросамі. Яны ўсхвалявана ўглядаюцца ўдалечыню шырокага, пакрытага лёдам заліва, абменьваючыся рэплікамі.

На капітанскім мосціку Кавалёў і Запрудны таксаманазіраюць за нейкімі ледзь прыкметнымі кропкамі на лёдзе.

Рыўком адрывае Запрудны бінокль ад вачэй і крычыць уніз:

— Да бою!

Услед за ім аддаў кароткі загад Кавалёў:

— Падрыхтаваць зеніткі!

Кінуліся маракі выконваць загад.

Грозна ўзняліся ўгору дулы зенітных гармат і кулямётаў.

Глядзіць у бінокль Запрудны на рухомыя чорныя кропкі.

У паветры нарастае рокат матораў. Усё бліжэй і бліжэй самалёты. На лёдзе зламанай лініяй выцягнуўся атрад фінскіх чырвонагвардзейцаў-лыжнікаў. Суха стракоча над імі кулямёт.

Пахіснулася некалькі чалавек. Занепакоена скамандаваў свайму атраду Анці Вікалайнен:

— Лажыся!

Зарываюцца чырвонагвардзейцы, як курапаткі, у снег.

І вось на шырокай прасторы заліва белата, бязлюддзе, і толькі шматлікая лыжня сведчыць аб прайшоўшым атрадзе.

Па-драпежніцку зрабіўшы некалькі кругоў, самалёты выраўняліся ў зграю і з грозным ровам і гулам панесліся на эскадру.

Не сыходзячы з капітанскага мосціка, паспешна камандуе Запрудны:

— Падрыхтавацца!.. Без каманды не страляць!

Зніклі людзі з палубы. Ускінуліся дулы зенітак. З грукатам пранесліся самалёты над эскадрай, кідаючы цень ад крылаў на палубы. Заціх гул удалечыні. І тады з палёгкай зноў скамандаваў Запрудны:

— Адставіць!

Апусціліся дулы зенітак. Жвавыя матросы зноў густа ўсеялі левы борт «Кречета».

Да эскадры набліжаюцца знясіленыя паходам чырвонагвардзейцы на чале з Анці Вікалайненам.

Цягнуць за сабой байцы параненых на насілках, замацаваных на лыжах. Паспешна бягуць насустрач ім матросы.

Збег з мосціка на палубу Запрудны і, заўважыўшы сярод матросаў Сцяпана Галушку, заклапочана сказаў:

— Сцёпа, валі ў камбуз, пакарміць трэба…

Сцяпан згодна кіўнуў галавой, тыцкае пальцам у чырвонагвардзейцаў і лічыць уголас:

— Раз, два, тры, чатыры… — з хвіліну падлічвае моўчкі, махаючы рукой, затым павярнуўся да Запруднага: — Ёсць пакарміць! Боршч — закачайся! Пах — хрызантэма! — І ён шпарка пабег да камбуза.

Усміхаецца ўслед яму Запрудны.

Рагочуць матросы.

Па кают-кампаніі няспешна крочыць заклапочаны Запрудны. Ён зрэдку кідае позіркі на Вікалайнена, які сядзіць за сталом.

Анці, забыўшыся на абед, махаючы лыжкай, як камертонам, даказвае:

— Паўгадзіны артылерыйскага агню з тваіх караблёў — і мы затрымаем наступ немцаў.

Спакойна, без запальчывасці, тлумачыць Запрудны:

— Зразумей ты, галава садовая: мы не маем права парушаць Брэсцкі мір. Няма нам выгады задзірацца з немцамі.

Ашаломлена глядзіць на яго Анці.

— Фронт адкрываеш?..

І з тым жа спакоем пераконвае яго Запрудны:

— Патроны дам… вінтоўкі дам… кулямёты бяры… Але з караблёў страляць не буду… І ні адзінага матроса на фронт не пушчу: флот трэба выводзіць. У нас і так людзей не хапае.

Як уджалены ўскочыў Вікалайнен, не выпускаючы лыжкі з рук.

— Рэвалюцыю прадаеш?.. Струсіў?..

Ледзь стрымліваючы сябе, спакойна кажа Запрудны:

— Прытрымай язык, Анці. Бязглуздзіцу вярзеш…

Як шалёны, шпурнуў Анці лыжку на стол, разляцелася тая на дробныя кавалачкі.

— Баязлівец!.. Калі так — я сам павяду матросаў…

З пагрозай, узважваючы кожнае слова, заяўляе камісар:

— Расстраляю… Разумееш?..

Застыў на месцы ад нечаканасці Анці.

— Андрэй… ты… мяне?..

І тады падышоў да яго ўпрытык Запрудны, паклаў яму руку на плячо і з асаблівай цеплынёй сказаў:

— Гарачы ты дужа… а на сярдзітых ваду возяць. Падумай… Для нас воля партыі — усё.

Нізка схіліў галаву Вікалайнен, знясілена садзіцца на крэсла.

Ускудлачыў яму валасы на галаве Запрудны і з цёплай усмешкай прагаварыў:

— Малады ты, Антошка… Зусім малады…

У кают-кампанію ўрываецца яўна расхваляваны Кавалёў.

— Андрэй Іванавіч, мы засталіся без вугалю. База захоплена шуцкорамі, ахова арыштавана.

Доўгая, цяжкая паўза. Разгублены Запрудны глыбока ўздыхнуў.

— Вось як!.. Здорава.

Спружынай выпрастаўся Анці Вікалайнен і, не ў стане стрымаць сябе, папрасіў:

— Андрэй, ты… толькі дазволь мне з маімі хлопцамі пайсці туды. Вугаль будзе!

Жэстам рукі супакоіў яго Запрудны.

— Не кіпяціся. — І тут жа загадаў Кавалёву: — Збярыце чалавек пяцьдзесят з кулямётамі.

Не паспеў Запрудны закончыць фразу, як поўны гатоўнасці Кавалёў адрапартаваў:

— Ёсць, таварыш камісар! Восемдзесят маракоў з трыма кулямётамі пастроены на палубе.

Моцна пацінуў яму руку Запрудны і на хаду кінуў Анці Вікалайнену:

— Што ж, Антось, Пойдзем. Паваюем.

Наўсцяж набярэжнай стройна крочаць маракі, узброеныя вінтоўкамі, бомбамі і ручнымі кулямётамі. Людзі ідуць моўчкі. Наперадзе, як на парадзе, выступаюць Запрудны і Кавалёў, а ззаду, за калонай матросаў, вядзе сваіх чырвонагвардзейцаў-фінаў Анці Вікалайнен. Звярнулі абодва атрады ўбок, за вугал.

Затрымаўся на імгненне Запрудны, спыніў атрад маракоў. Чорны дым клубамі ўецца над дахамі дамоў і цяжкай, густой заслонай сцелецца па вуліцах.

Устрывожана і злосна крыкнуў адзін з маракоў:

— Падпалілі!.. Базу падпалілі!

Выхапіў Запрудны маўзер з кабуры.

— Бяго-ом!

Імкліва, хаатычна кінуліся людзі насустрач клубам дыму.

Дзе-нідзе скрозь густыя, чорныя хмары дыму прарваліся ўжо языкі полымя.

Яшчэ адзін паварот — і вылецела грозная, узброеная лавіна людзей на невялікую пляцоўку перад вугальнай базай.

Спыніліся, як укопаныя, маракі і чырвонагвардзейцы перад бушуючым полымем.

Дым клубіцца над базай. Трашчаць у агні драўляныя пабудовы.

З анямеласці вывеў усіх уладны вокрык Кавалёва:

— Ламай агароджу!

Рвануліся матросы і фіны да агароджы, затрашчалі дошкі, разбурылася ў некалькіх месцах загарадзь, вырвалася шалёнае полымя агню насустрач людзям.

Яшчэ мацней і ярчэй запалала вогненнае мора вугалля.

Шырока раскіданыя штабелі антрацыту пераліваюцца рознакаляровымі агнямі, і цяжкі, як чорная вата, дым пад парывамі ветру то сцелецца па зямлі, то шугае ўгору.

Трашчаць пабудовы, чуюцца злосныя выкрыкі байцоў, але на момант усё пакрывае зычны голас Запруднага:

— Пажарных давай!

Некалькі рабочых і матросаў на чале з Вікалайненам бягуць да пажарнага дэпо.

Расчынілі створкі варотаў.

У памяшканні пуста.

Злосная лаянка Вікалайнена гулка разнеслася па дэпо:

— У-у, саттана… перрекелле!..[5]

Узбуджаныя і раззлаваныя вярнуліся людзі да Запруднага.

— Пажарны абоз угналі!

Падышоў да камісара Анці, працягвае жменю вуголля.

— Газай аблілі. Нічым не патушыш.

Зморана прысеў Запрудны на абломак бервяна.

— Та-ак… Лоўка прыдумалі…

Трашчыць, гудзіць, бушуе полымя. Нізка сцелецца па зямлі дым.

Пануры сядзіць камісар і, нібы пытаецца ў самога сябе, мармыча:

— Што ж цяпер рабіць? Дзе ўзяць вугаль?..

Ціха перагаворваюцца па-фінску паміж сабой рабочыя і чырвонагвардзейцы, затым некалькі чалавек з Вікалайненам, падышоўшы да Запруднага, паведамляюць:

— Ёсць вугаль.

Ускочыў Запрудны.

— Дзе?!

— На вакзале.

Радасна, з надзеяй і некаторым здзіўленнем развёў рукамі Запрудны:

— Сапраўды… З галавы выскачыла.

І ён ужо зусім цвёрдым і рашучым голасам загадвае:

— Наперад.

Чаканіць крок па вуліцах Гельсінгфорса зводны атрад маракоў і фінскіх чырвонагвардзейцаў.

Вырваўся з радоў малады заліхвацкі тэнар, бадзёра выводзіць старую марскую песню «Варяг».

Дружна і грозна падхапіў яе хор.

Далёка разнеслася:

Всё вымпелы вьются и цепи гремят,
Наверх якоря поднимая…

Грымнула:

> Готовые к бою орудья стоят,
> На солнце зловеще сверкая.

Падхапілі песню і гарэзлівыя гельсінгфорскія хлапчукі, слізгочучы за атрадам на фінскіх санях.

Выходзіць атрад на вялізную прывакзальную плошчу. Грымнула кімсьці кінутая бомба. Гэтак жа нечакана затрашчалі кулямёты. Абарвалася песня. Пранёсся поўны болю і перапуду дзіцячы крык:

— А-ай!.. Дзядзенькі!..

Імкліва слізгацяць пустыя фінскія санкі, перакульваюцца на бок. Рассыпаліся ў ланцуг па шырокай плошчы чырвонагвардзейцы і матросы. Крычыць, ахоплены гневам і рашучасцю, Запрудны:

— Лажыся!

Чорнымі камянямі пападалі ў снег байцы.

Паўз іх, спуджана насцёбваючы коней, праносяцца рамізнікі.

Аглушальна трызвоніць вагонаважаты трамвая. Пырснула ва ўсе бакі шкло на пярэдняй пляцоўцы.

Частая ружэйная перастрэлка, паспешнае шчоўканне кулямётаў, крыкі і ўладная каманда навіслі над плошчай.

Пакінуў сваё месца вагонаважаты, бяжыць па плошчы да смяротна раненага матроса і, нахіліўшыся над ім, хутка хапае са снегу вінтоўку, што выпала з яго рук.

Ранены матрос з цяжкасцю дастае з кішэні дзве поўныя абоймы патронаў, працягвае іх вагонаважатаму.

— На, браток… не прамахніся… за мяне… — і ніцма торкнуўся ў снег.

Выхапіў з мёртвых рук патроны вагонаважаты і тут жа, непадалёку, кладзецца ў ланцуг паміж матросаў.

Б’е па ланцугу бесперапынны кулямётны агонь.

Прыўзняўся са снегу Запрудны.

— Адыходзь у завулкі!

Байцы, зрываючыся з месца, адзін за адным перабягаюць у вуліцы.

Ад аднаго да другога гучаць словы:

— Перадаць па ланцугу…

І яшчэ раз, ужо трохі прыглушана здалёк данеслася:

— Па ланцугу-у…

Адгалоскам у грукаце стральбы на далёкім флангу ледзь чутна каманда:

— Камандзіру Кавалёву… На караблі… Адкрыць агонь па вакзалу…

Падняўся Кавалёў са снегу і з двума матросамі знік у завулку. А ўслед яму гучыць:

— Па ланцугу-у… Прыслаць падмацаванне…

Аддае нячутны загад Кавалёў бліжэйшаму матросу. Той паспешна знікае за паваротам.

У процілеглы бок ідзе Кавалёў з другім маракам.

Ляжыць на скрыжаванні вуліц вагонаважаты поплеч з некалькімі матросамі.

Таропка і люта страляюць маракі. Метадычна і спакойна цэліцца вагонаважаты. Ля яго на снезе ляжаць акуратна і беражліва раскладзеныя гільзы. Спусціў курок вагонаважаты, шчоўкнуў стрэл, і яшчэ адна гільза звалілася на снег. Пагаспадарску падняў яе вагонаважаты і паклаў побач з другімі. Затым, пералічыўшы дзевяць гільзаў, ён асабліва ўважліва ўглядаецца ў пад'езд вакзала, падымае вінтоўку і доўга-доўга цэліцца.

Аглушальна разарваліся шрапнельныя снарады над плошчай. Высока над чыгуначнымі пуцямі растаюць белыя воблачкі разрываў.

Рвануўся Анці Вікалайнен наперад. Бягуць за ім матросы і чырвонагвардзейцы. Няспынны грукат разрываў суправаджае звон трэснутага шкла. Прыгінаючыся да зямлі, бягуць байцы па чыгуначных пуцях.

Трывожна гудзіць доўгі састаў сашчэпленых паміж сабой паравозаў. Паступова набіраючы хуткасць, адыходзяць яны. Падняўся на ўвесь рост Запрудны.

— Затрымаць паравозы!

Лавай кінуліся наперад байцы.

Гулка рвецца, даганяючы паравозы, шрапнель.

Павярнуўся на хаду Запрудны, крычыць:

— Перадаць па ланцугу: біць па палатне — адрэзаць дарогу!

Яшчэ раз грымнулі снарады, узрываючы палатно. Ляцяць угору асколкі рэек ззаду паравознага саставу. Далёка за паваротам чыгуначнага насыпу зніклі паравозы, і адразу ж абарвалася стральба.

Акружылі маракі і чырвонагвардзейцы Запруднага.

Сярдзіта глядзіць Анці Вікалайнен услед адышоўшым паравозам.

— Саттана перрекелле!..

Акінуўшы позіркам стомленых байцоў, кажа камісар:

— Што ж, таварышы. Упусцілі мы паравозы. Зараз на сабе вугалёк павязем…

І людзі натоўпам рушылі да штабеляў вугалю.

Папляваўшы на рукі, схапіў шуфель вагонаважаты і, захапіўшы добрую порцыю вуголля, заўзята кінуў яго на платформу.

Усміхнуўся матрос, які стаяў паблізу.

— Няблага атрымліваецца… Ану давай — хто лепш!

І, скінуўшы бушлат, узброіўся шуфлем, узяўся за працу.

Людзі хвацка накінуліся на вугаль.

Чорны з'едлівы пыл закруціўся ў паветры. Падштурханыя плячыма людзей, цягнуцца доўгім гужам парожнія платформы да штабеляў вуголля.

Нехта заспяваў песню. Падхопленая ўсімі, яна звініць, перакочваецца ад групы да групы, ад вагона да вагона.

Падбягаюць да перапэцканага вуголлем Запруднага Сцяпан Галушка і Раман Пракапенка.

Нахіліўшыся да камісара, напаўголаса паведамляе Сцяпан:

— Андрэй Іванавіч, на «Баяне» нядобра…

І тут жа пераходзіць на шэпт.

Згодна кіўнуў яму Запрудны і моўчкі адышоў убок.

Таропка мыецца, трэ снегам рукі і твар камісар. Спехам абціраецца насоўкай.

— Гатовы. Едзем.

І ўжо ўсаджваючыся ў падагнаную Сцяпанам дрызіну, распараджаецца:

— Анці, за пагрузку адказваеш ты!

Узяліся Сцёпка з Раманам за ручку — і паімчалася дрызіна па пуцях. Імчыць яна паўз штабелі вуголля. І Андрэй бачыць, як маракі, чыгуначнікі, чырвонагвардзейцы, нават жанчыны і дзеці грузяць вугаль.

І несціханая песня гучыць для яго пераможным маршам.

Высока ў небе палошчуцца на мачце рознакаляровыя флагі. Яны трымцяць у такт музыцы. На працягнутых вяроўках матляюцца на ветры споднікі, кашулі, матроскія форменкі.

Грыміць аркестр, залівaецца гармонь.

Даносіцца дробны тупат ног, і паўп'яны голас пад свіст у такт аркестру ліха напявае:

Эх, ночка цёмна,
Ды я баюся,
Ах, правадзі мяне, Маруся!

Яшчэ гучней грымнуў аркестр, і нястройны хор галасоў хвацка падхапіў напеў:

Эх, праваджала
Да вакзала,
Прыйшла дадому —
Плакаць стала.

І зноў той жа паўп'яны голас гарланіць:

— Наярывай!..

Эх, катрыншчыкі,
Эх, кішэншчыкі,
Ды эх, ліхія шырмачы!

Ваўсю надрываецца аркестр. Дробнай чачоткай выстукваюць матросы-клёшнікі песню на палубе крэйсера «Баян». Невялічкая група марачкоў з жанчынамі вельмі легкадумнага выгляду скачуць пад «Ночку цёмную».

Палуба забруджана акуркамі, луской сланечніку, паперкамі. Людзі расхлябана танцуюць, віхляючыся з боку ў бок. Сярод танцуючых адзін уладальнік ашаламляльнага клёша і заліхвацкай чупрыны выкрыквае:

— Наярывай!

Стараецца аркестр. Танцуюць пары. І ў гэтых скоках нейкая бесшабашнасць, разгул, анархія.

Раптам знізіў і тэмп, і гучанне аркестр.

Здаецца, спалохана лопнула струна.

Паволі, нясмела заціхла на дзівотным акордзе гармонь, і ўвесь аркестр паволі заціх. Толькі адна мандаліна працягвае тоненька выводзіць матыў «Ночкі», але вось і яна абарвалася, не скончыўшы музычнай фразы.

У неразуменні спынілі скокі танцуючыя, глядзяць у бок трапа, і толькі матрос-клёшнік, нічога не заўважаючы, працягвае адбіваць чачотку з выкрыкам:

— Ах, правадзі мяне, Маруся!..

Голас яго адзінока і недарэчна гучыць па ўсёй палубе.

Марачок раптам спыніўся, зірнуў на капітанскі мосцік, дзе знаходзіўся аркестр, і крыкнуў:

— Чаго сталі? Дуй!..

Адчуўшы нешта нядобрае, хлопец павярнуўся і міжволі выпрастаўся.

Ля самага трапа маўклівы і хмурны стаяў Андрэй Іванавіч Запрудны, каля яго Раман Пракапенка і Сцяпан Галушка.

На хвілінку збянтэжыўся клёшнік, а затым, прыняўшы нахабны выгляд, рушыў да Запруднага.

— А-а!.. Во госць дык госць!..

Падышоўшы ўпрытык да камісара, развязна, з утрыраванай фамільярнасцю павітаўся:

— Андрэю Іванавічу пашана і павага!.. Ад імя ўсёй братвы крэйсера «Баян» запрашаем цябе на калектыўнае вяселле марачкоў…

Запрудны моўчкі выйшаў на сярэдзіну палубы і акінуў позіркам увесь карабель.

Палошчуцца на ветрыку кашулі, форменкі, панчохі.

Стрымліваючы гнеў, Запрудны ўладна і рашуча камандуе:

— Загадваю ўсім грамадзянкам зараз жа пакінуць карабель.

Падляцела да Запруднага размаляваная, як лялька, жанчына:

— Дазвольце, я мужа не пакіну…

Пагардліва агледзеў яе з ног да галавы Запрудны.

— Каторы ваш?

Усміхнуўся на ўвесь рот Галушка, паказаў на групу марачкоў.

— Палова гэтых…

Завішчала істэрычна жанчына, затупала нагамі.

— Лёнечка!.. Мяне абражаюць!

З натоўпу вырваўся знаёмы клёшнік.

Ён пагражальна падступае да Запруднага:

— Зарваўся, таварыш камісар…

І, размахваючы кулакамі, крычыць на ўсю глотку матросам:

— Браточкі! Зноў стары рэжым?.. Мы скінулі афіцэрню, дык новая знайшлася?.. Далоў камісараў!.. Бі-і!..

Яго парывісты крык спыніў кароткі нечаканы стрэл.

Узмахнуўшы рукамі, клёшнік мёртвым зваліўся на палубу.

Стаіць, як напятая струна, Запрудны з маўзерам у руцэ.

Мёртвая цішыня на палубе.

Людзі ашаломленыя глядзяць на камісара, а ён з напускным спакоем рашуча ўзрывае гэту цішыню адным толькі словам:

— Наступны…

Рванулася да Запруднага кучка «Іванмораў».

Вырас на іх шляху з высока ўскінутымі рукамі Сцяпан Галушка.

Цьмяна паблісківаюць у яго руках дзве бомбы.

— Но-но… Толькі без жартаў, — папярэдзіў Сцяпан.

Падаліся назад спалоханыя клёшнікі.

А Запрудны ўсё тым жа тонам паўтарыў свой загад:

— Грамадзянкі, пакіньце карабель, ды хутчэй.

Пацягнуліся перапужаныя жанчыны доўгай чарадой да трапа. Спалохана косяцца на Запруднага, Галушку і Пракапенку. Не вытрымаў Сцёпка і з хітраватай ухмылкай крыкнуў аркестрантам:

— Маэстра! Прашу марш… вышыбальны.

Сурова паглядзеў на яго Запрудны.

Скурчыўся Галушка і паспешна крыкнуў:

— Адставіць!

Пакідаюць жанчыны палубу.

Аддае загад Запрудны:

— Падрыхтуйцеся грузіць вугаль… Членаў судавога камітэта прашу ў кают-кампанію.

У суправаджэнні Пракапенкі і Галушкі ён рушыў па ўнутраным трапе ўніз.

У багата абсталяваным кабінеце ля сцяны, перад вялізнай картай Балтыкі, стаяць Кавалёў і консул.

Скончыўшы ўторкваць шматкаляровыя флажкі, Кавалёў робіць крок назад, звярае лінію флажкоў з планам, які трымае ў руцэ.

— Вось… Сакрэтны стратэгічны шлях, па якім можна вывесці ўвесь флот. — І, падаючы консулу план, Кавалёў падкрэсліў: — Адзіны экземпляр… Калі ласка.

Уважліва разглядае план консул, зрэдку звяраючы яго з картай, што вісіць на сцяне, затым клапатліва хавае паперу ў стол і, павярнуўшыся да Кавалёва, кажа:

— Вы цудоўна працуеце, Віталь Паўлавіч. Мы вамі задаволены.

Лёгкім кіўком галавы, не губляючы пачуцця ўласнай годнасці, Кавалёў адказвае на камплімент і садзіцца на крэсла.

Консул падыходзіць да карты і ўжо сам упэўнена наколвае лінію флажкоў ад Гельсінгфорса да Кранштата.

Гэта лінія значна карацей за першую.

Над кропкай, што абазначае востраў Інсаары, ён уторквае асабліва буйны флажок і, звяртаючыся да Кавалёва, даручае заданне:

— На вугалі мы пралічыліся. Вы паведзяце флот гэтым, звычайным шляхам… Тут. — І консул паказаў на буйны флажок. — Тут флот будзе абстраляны батарэяй з вострава… Ваша задача — адказаць на агонь. І Брэсцкі мір будзе сарваны.

Падняўся Кавалёў з крэсла і, зірнуўшы на гадзіннік, сказаў:

— Я гатовы… Час… Мяне чакаюць на караблі.

Ветліва праводзіць яго да самых дзвярэй консул.

— Улічыце, Віталь Паўлавіч, гэта наша апошняя стаўка.

Адказваючы на поціск рукі, падаў яшчэ адну думку Кавалёў:

— Ёсць яшчэ адзін сродак затрымаць флот… Праўда, не зусім надзейны.

Запытальна глядзіць на яго консул.

Нахіліўшыся, напаўголаса кажа Кавалёў:

— Жонка камісара…

— Ідэя! — вырвалася ў здзіўленага здагадкай консула.

Меладычны бой гадзінніка на гарадской вежы заглушае іхнюю размову.

Звон вахтавых склянак на «Кречете». У звон склянак уразаецца рыпенне лябёдак.

Апошнія карзіны і мяхі вуголля правальваюцца ў трумы.

Перад караблямі на набярэжнай стаяць парожнія, пакрытыя вугальным пылам платформы.

На адной з іх Анці Вікалайнен з шуфлем чорны, як негр. Ён ускідвае шуфель на плячо, крычыць:

— Усё!

Падхапілі яго слова матросы, рабочыя, жанчыны:

— Усё!..

— Усё!..

— Усё!..

І асабліва радасны бас заканчвае:

— Усё!

Саскоквае Анці Вікалайнен з платформы, узбягае па трапе на палубу «Крэчата» і ўрачыста рапартуе Запруднаму:

— Гатова!

Усміхнуўся Запрудны, лагодна трасянуў за плечы Анці.

— Добра, Антошка.

І тут жа, звяртаючыся да Кавалёва, які стаяў побач, загадаў:

— Таварыш камандзір, праверце гатоўнасць караблёў да адыходу.

Урачыста падымаюцца на капітанскі мосцік Кавалёў, Запрудны і Анці.

Аддае Кавалёў загад:

— На «Баяне»…

Выразна замахаў флагамі сігнальшчык.

— Іменна, у першую чаргу на «Баяне»… — пахвальна заўважыў Запрудны.

— На «Уссурийце»… — працягвае тым жа тонам Кавалёў.

Зноў, але ўжо трохі іначай махае флагамі сігнальшчык.

Мільгаюць розныя постаці сігнальшчыкаў з розных караблёў. Суха рапартуе Запруднаму Кавалёў:

— Таварыш камісар, флот да адыходу гатовы.

Сардэчнай усмешкай адказаў яму Запрудны.

— Вельмі добра. Ну, Віталь Паўлавіч, цяпер дазвольце і мне заняцца пагрузкай. Па жонку паеду.

З жартаўлівымі ноткамі ў голасе адпускае Кавалёў камісара:

— Дазваляю.

Рушыў Запрудны сумесна з Анці Вікалайненам да трапа, падбег да яго Раман Пракапенка, спыніўся ў нерашучасці, хоча нешта сказаць.

Падміргвае яму Сцяпан Галушка, падбадзёрвае.

І тады рашуча звяртаецца Раман з просьбай да Запруднага:

— Андрэй Іванавіч, захапі і мяне на бераг… — і ўжо з некаторай хітрынкай дадаў: — Бабец… развітацца хачу…

Зразумеўшы яго, кінуў Запрудны:

— Добра.

Хутка спусціўся ён па трапе з Вікалайненам. Садзіцца ў машыну. Дае адыходны сігнал шафёр.

Дакрануўся да яго пляча Запрудны.

— Пачакаем Рамана.

А Раман спехам запіхвае ў кішэні дзве бомбы.

Шэптам кажа яму на дарогу Сцяпан Галушка:

— Глядзі, Раман. Заб'юць Андрэя — усім нам каюк.

Нецярпліва сігналіць шофер.

Ускоквае Раман у аўтамабіль, і машына лёгка імчыцца па набярэжнай.

Замільгацелі вуліцы.

З усмешкай, штурхаючы пад руку Пракапенку, пытае Запрудны:

— Раман, табе дзе злазіць?

Махнуў рукой Пракапенка.

— Раздумаў… Не пайду.

Машына едзе далей.

Мільгаюць крутыя вуліцы Гельсінгфорса.

Аўтамабіль падлятае да натоўпу ўсхваляваных жанчын і дзяцей, спыніўся ля аднапавярховага доміка.

Выходзяць з машыны маракі. Расступіўся натоўп і змоўк.

У поўнай цішыні глядзяць Запрудны, Пракапенка і Анці на людскі натоўп.

Устрывожаны Запрудны ступіў на ганак, убачыў разбітыя вокны, сарваныя з завесаў дзверы, імкліва ўварваўся ў кватэру.

Не адстаючы, рвануліся за ім Анці і Пракапенка.

Панура азіраюць яны разгромленую кватэру. Вісяць на сценах шматкі абадраных шпалераў, расчынены разбітыя вокны, валяюцца на падлозе рэшткі зламанай мэблі і ля самых ног Андрэя ляжыць перакуленая швейная машына з павіслай на ёй дзіцячай распашонкай.

Скрыгануў зубамі Анці.

— І тут пастараліся…

Нахіліўся Запрудны над швейнай машынай, падняў дзіцячую распашонку і знясілена апусціўся на зламаную канапу.

У дзвярах і вокнах узніклі зацікаўленыя твары жанчын.

Убачыўшы іх, Анці ўзмахнуў рукой:

— Вон!

Умомант зніклі галовы.

Абмяняўшыся позіркамі, Анці з Раманам выходзяць.

У глыбокім горы схіліў галаву Запрудны, павольна, кропля за кропляй скрозь пальцы прасочваюцца слёзы. Падняўся камісар і, выціраючы рукавом вочы, апошні раз азірае сваё жытло.

На ганак ён выходзіць зноў дужы і цвёрды. Суха пытае натоўп:

— Хто?

— Шуцкоры, — прагучаў голас.

Моўчкі садзіцца ў машыну Запрудны, следам за ім Анці і Раман.

Коціцца машына па дарозе назад, да набярэжнай.

Мільгаюць знаёмыя вуліцы.

Парушыў маўчанне Запрудны, просіць Вікалайнена:

— Антон!.. Выручай, сэрца гарыць…

Ляціць імклівай птушкай аўтамабіль.

Кратае за плячо шофера Анці Вікалайнен.

Крута затармазіў машыну вадзіцель. Шыпяць на снезе шыны.

Парывіста ўстае з месца Анці і, выходзячы з машыны, рашуча заяўляе:

— Увесь Гельсінгфорс уверх нагамі пастаўлю, а Наталлю знайду… Да адыходу флоту прывязу.

Імчыцца машына.

Наперадзе маячыць заліў з рассыпанымі па ім караблямі.

Лёгка коціцца машына па набярэжнай. Следам за ёй імчацца з гары хлапчукі на фінскіх санях, аглушаючы прахожых званкамі і сірэнамі.

Выйшаў з машыны пануры Запрудны. Схіліў галаву, ідзе па трапе «Кречета».

Ціхі вокліч спыніў яго:

— Андрэй Іванавіч…

Падняўшы галаву, Запрудны ўбачыў перад сабой Багавога.

Сарамліва мармыча Багавы, паказваючы на свае чамаданы:

— Рашыў з вамі… Паравозаў няма… Заставацца не хачу. Прападаць, дык разам.

Падняў адзін з чамаданаў Запрудны, сказаў:

— Даўно б так, Аляксандр Васільевіч.

Узрадаваны Багавы.

Бярэ яшчэ пару чамаданаў Раман Пракапенка, і ўсе разам падымаюцца на карабель.

Грымнула музыка гарадскога аркестра.

З усіх вуліц горада на набярэжную ідуць натоўпы святочна апранутых людзей.

Узнікае і далёка разносіцца песня.

Ідуць атрады чырвонагвардзейцаў.

Бесперапынна сігналяць сваімі званкамі і сірэнамі хлапчукі на фінскіх санях.

Выстройваюцца чырвонагвардзейцы шарэнгамі насупраць караблёў.

Натоўпы людзей запаўняюць набярэжную.

Грымнула ў адказ гарадскому аркестру музыка аркестраў з караблёў.

Радасна, па-святочнаму затрымцелі флагі на мачтах.

Усыпалі матросы барты суднаў, абменьваюцца вясёлымі рэплікамі з праважаючымі.

На капітанскім мосціку Запрудны, ён тужліва ўглядаецца ў натоўп.

Б'юць склянкі.

Уздрыгнуў Запрудны.

Заўважыў яго хваляванне Кавалёў і, падышоўшы да камісара, сказаў адно толькі слова:

— Час…

Гнеўна абрэзаў яго Запрудны:

— Паспеем!

Ледзь здрыганулiся ў задаволенай усмешцы губы Кавалёва.

Сціснуў рукамі поручні Запрудны, яшчэ больш напружана ўглядаецца ў масу народа.

Шалёна коціцца закрыты аўтамабіль па набярэжнай. Бесперапынна сігналіць вадзіцель.

Шарахаюцца ўбакі людзі.

Рэзка затармазіўшы, спынілася машына перад «Крэчатам». Віхурай узлятае на карабель Анці Вікалайнен і, цяжка дыхаючы, кідае Запруднаму:

— Не знайшлі…

Задумаўся Запрудны. Павярнуўшыся да Кавалёва, камандуе:

— Давайце адыход.

З ноткамі спачування звяртаецца да яго Кавалёў:

— Андрэй Іванавіч, а можа, затрымаемся… да заўтра.

— Давайце адыход, — сурова паўтарыў Запрудны. — Заўтра дванаццатае красавіка.

Як на шарнірах, павярнуўся Кавалёў, суха аддае загад:

— Падняць трап!

Паспешна пацiснуў Анці руку Запруднаму, збег па трапе на набярэжную.

Гучней ударылі аркестры.

Ускінуліся, затрымцелі флагі пад наляцелым ветрыкам.

Замахалі шапкамі, хустачкамі, проста рукамі людзі на набярэжнай.

Махаюць бесказыркамі маракі.

Равуць карабельныя сірэны.

І набярэжная ў мільганні шапак, хустак аддаляецца ўсё далей і далей.

Узышоў на капітанскі мосцік засмучаны Багавы і, кранаючы рукой Запруднага, клапатліва пытае:

— А дзе ж Наталля Сяргееўна?

Глыбока ўздыхнуўшы, адказаў яму Запрудны:

— Не збярог я Наталлю, Аляксандр Васільевіч… Не збярог.

Разгублена развёўшы рукамі, стаіць перад ім Багавы.

— Андрэй Іванавіч, як жа гэта?..

Утульная кают-кампанія «Крэчата».

Перад вялікай картай Балтыкі, разасланай на стале, схіліліся Кавалёў, Запрудны і Багавы.

Упэўнена, паказваючы на шлях, адзначаны флажкамі, кажа Кавалёў Багавому:

— Вы мяне прабачце, Аляксандр Васільевіч, але гэты шлях значна карацейшы… Я павяду толькі гэтак.

Вельмі выразна паціснуў плячыма Багавы.

— І праз пару дзён нас раздавіць плывучымі ільдамі. Ледаколаў жа няма… Прапаную весці флот стратэгічным шляхам.

Фанабэрыста, з яхідствам пытае Кавалёў:

— Лоцыі дзе?

Не вытрымаў Багавы, падняўся і, ледзь стрымліваючы гнеў, адчаканіў:

— На памяць павяду!

Пагардліва ўсміхнуўся Кавалёў.

— Няпэўная лоцыя.

Хвалюючыся, уторквае флажкі ў карту Багавы, адзначае стратэгічны шлях. Апошні флажок уторкнуў ля Кранштата, запальчыва сказаў:

— Вось… даўжэй, але больш надзейна. Паверце майму вопыту. Сорак гадоў на вадзе правёў.

Дапытліва глядзіць на камандзіраў Запрудны.

Дзелавіта, па-службоваму звяртаецца да яго Кавалёў:

— Як бачыце, Андрэй Іванавіч, мы разышліся… за вамі рашаючае слова.

Задумаўся Запрудны, яшчэ раз зірнуў на карту і выдзернуў флажкі, наколатыя Багавым.

— Гэтак пойдзем.

На карце рэзка выдзяляецца лінія флажкоў, наколатых Кавалёвым.

Зімовая ноч.

На белых ільдах, аблітых прывідным святлом месяца, маячаць гмахі караблёў.

Цішыня разрываецца трэскам, скрыгатаннем.

З галаўнога судна ў марозным паветры раздаецца каманда:

— Ціхі назад!

Цурчыць вада.

І зноў той жа голас паўтарае каманду:

— Поўны наперад!

З трэскам і грукатам ламаецца лёд.

Ярка-блакітныя промні пражэктараў, прамыя, як мячы, скрыжоўваючыся, асвятляюць ледзяныя таросы.

Зіхацяць, пераліваюцца рознакаляровымі агнямі глыбы лёду.

У капітанскай рубцы стаяць Запрудны, Кавалёў і Багавы.

Старанна паварочвае штурвал Раман Пракапенка.

Кінуўшы на яго позірк, ціха камандуе Кавалёў:

— Так трымаць!

Лаканічна, як на занятках, паўтарае каманду Пракапенка:

— Ёсць так трымаць!

Выпусціў штурвал Раман, дыхае на рукі, трэ адну аб другую.

Заўважыў гэта Запрудны, зняў свае рукавіцы, падае іх Раману.

— Надзень.

— Ёсць надзець! — удзячна ўсміхнуўся Раман, нацягваючы рукавіцы.

Блукае прамень пражэктара па ільдах, прайшоў паўкруга і застыў на адным месцы.

Далёка на шырокай гладзі заліва мільганула цёмная кропка.

Адразу ж дзесяткі пражэктараў скрыжаваліся на ёй, асвяцілі бягучага каня, запрэжанага ў сані.

Насцёбвае каня чалавек, захутаны ў кажух.

Б’юць прамяні пражэктараў па кані, асдеплены, ён фыркае, але бяжыць, сыходзячы парай на ўзмыленых баках.

Хутка набліжаюцца сані да флоту.

Гучыць каманда Кавалёва:

— Стоп!.. Спусціць трап!

Фыркае ўзмылены конь.

Жмурачы вочы ад яркага святла, выскаквае з саняў Анці Вікалайнен. Спускаюцца да яго па трапе некалькі матросаў, дапамагаюць падняцца на борт.

Узбягае Анці на капітанскі мосцік, працягвае Запруднаму пакунак, гаворыць усхвалявана:

— Сын!

Узрадаваны Запрудны бярэ на рукі пакунак, адхінуў коўдрачку — перад ім у карунках маленькі тварык дзіцяці.

Залюбаваўся сынам Запрудны.

— Малайчына Наталля! — І тут жа Вікалайнену: — Цягні яе сюды. З музыкай сустрэнем.

Апусціў вочы Анці, маўчыць.

Дапытліва і ўстрывожана глядзіць на яго Запрудны.

І адказаў Анці толькі адным выразным і журботным жэстам.

Зразумеў Запрудны, і цяжкая, мужчынская сляза скацілася па яго шчацэ, упала на тварык дзіцяці.

Пахмурныя стаяць маракі.

Раман Пракапенка, адвярнуўшыся, употай змахвае слёзы, кажа з дакорам Запруднаму:

— Ну вось… слёзы распусціў, а яшчэ марак… — І, быццам раззлаваўшыся, выхапіў у Запруднага дзіця. — Давай дзіцянё, застудзіш на ветры.

Раман, моцна трымаючы спавітае немаўлятка, асцярожна спусціўся ўніз па трапе.

На яго месца, ні слова не кажучы, стаў Багавы і, сціскаючы рукамі штурвал, праз хвіліну-другую ціха і сумна прагаварыў:

— Ёсць так трымаць.

Сходзяць з капітанскага мосціка Запрудны і Анці.

Спыніў на палубе Запрудны свайго сябра.

— А можа, застанешся? На караблях людзей не хапае.

Адмоўна пахітаў галавой Анці.

— Не магу. Уся арганізацыя разгромлена. Вяртацца трэба. Там кожны чалавек на ўліку… — І, працягнуўшы яму руку, цёпла сказаў: — Ну бывай, Андрэй. Можа, больш не ўбачымся.

У моцных развітальных абдымках застылі сябры.

Па каюце з дзіцём на руках ходзіць Раман Пракапенка. Дзіця крычыць. Раман рытмічна люляе малога і, каб заглушыць яго плач, напявае:

Ой, маленькі, ты не плач,
Прынясу табе калач.
А-а-а, а-а-а…

Надрываецца ў крыку дзіця.

Перад Раманам з прыгнечаным выглядам стаіць Сцяпан Галушка з ражком, узбоўтваючы малако. Кок падыходзіць бліжэй і, намагаючыся трапіць у нагу з Раманам, дапамагае яму спяваць:

А-а-а, а-а-а…

Яшчэ грамчэй закрычала дзіця.

З дакорам зірнуў на Сцёпку Раман:

— Маўчы, дурыла. Голас у цябе непадхадзяшчы.

Разгубіўся Сцёпка, змоўк.

Плача дзіця.

Заходзіць матрос, заклапочана пытаецца:

— Ну як?

Безнадзейна махнуў рукой Сцяпан Галушка.

— Крычыць і малака не бярэ. Не інакш… апендыцыт.

З дакорам кіўнуў галавой матрос і, звяртаючыся да сяброў, заўважыў:

— Дзіцянё не могуць забавіць.

Сярдзіта агрызнуўся Сцёпка:

— Сам паспрабуй! Герой!

Выняў з кішэні грабянец матрос, закруціў яго ў папяросную паперу, прыклаў да вуснаў і загудзеў.

Плача дзіця.

У каюту ўвайшоў боцман. Моўчкі, позіркам спытаў Сцяпана, кіўнуўшы ў бок дзіцяці. Той адказаў таксама моўчкі, прыгнечаным позіркам.

На дыбачках, каб не тупаць нагамі, падыходзіць боцман бліжэй. Прыклаўшы да вуснаў дудку, заліўся вясёлай трэллю.

Не сціхае дзіця, крычыць.

Ля расчыненых дзвярэй каюты з’явілася некалькі матросаў.

Зірнулі на ўспацелых «нянек» і, нічога не пытаючыся, паспешна пачалі шнарыць па сваіх кішэнях.

Мільганулі ў руках маракоў ключы, драўляны партсігар, губны гармонік.

Дружна загучаў шумавы аркестр.

Надрываецца ў плачы дзіця.

Раптам, схамянуўшыся, палез Сцёпка пад койку, выцягнуў адтуль гармонь «Лівенку» і шырока расцягнуў мяхі.

Грыміць заліхвацкая музыка.

Змоўкла дзіця.

Не спыняючы музыкі, крычыць Сцёпка Раману:

— Малако давай!

Таропка совае Раман ражок у рот дзіцяці.

Прагна смокча дзіця.

Стараюцца аркестранты, наігрываюць.

Смокча дзіця.

Рыўком сціснуў мяхі «Лівенкі» Сцёпка.

Абарвалася музыка.

Пераможна зірнуў на сяброў Сцяпан Галушка і, стукаючы сябе ў грудзі, горда заявіў:

— Ай ды я!.. Маўчыць?

Напалоханае яго выкрыкам дзіця адарвалася ад соскі і пранізліва завішчала.

Прысеў ад нечаканасці Сцяпан, але, хутка ўцяміўшы, зноў расцягнуў гармонь.

Дружна падхапілі матыў матросы.

Грае аркестр.

Зноў змоўкла дзіця.

Асцярожна тыцкае яму ў рот соску Пракапенка.

Смокча дзіця, глядзіць на Рамана вытрашчанымі вочкамі.

Зачараваны Сцёпка, не спыняючы ігры і намагаючыся заглушыць музыку аркестра, крычыць:

— Капельмайстрам будзе! Пабі мяне бог, капельмайстрам!

Іграе аркестр. Раптам у музыку ўварваліся некалькі цяжкіх выбухаў. Затрослася ўвесь карабель. Змоўк аркестр. Наверсе гарніст пратрубіў трывогу. Разгублена і апасліва пераглядваюцца музыканты. Раздалося яшчэ некалькі цяжкіх выбухаў. Данеслася каманда:

— Усе наверх!

Нібы ветрам здзьмула з каюты аркестрантаў. Спешна хутае дзіця ў бушлат Раман Пракапенка.

На палубе кароткая мітусня. На капітанскім мосціку Запрудны, Кавалёў і Багавы.

Запрудны глядзіць у бінокль, бачыць абрысы вострава Інсары.

З пранізлівым выццём ляціць снарад і ўзрываецца недалёка ад судна.

Бясстрасна камандуе Кавалёў:

— Падрыхтавацца.

Грозна павярнуліся вежы гармат і дуламі ўставіліся на далёкі востраў Інсары.

Усё тым жа бясстрасным тонам загадвае Кавалёў:

— …0 — 8, трубка 10…

І не паспеў ён закончыць, як Запрудны зычна і ўладна дае каманду:

— Адставіць!

Скрывіў твар Кавалёў. Звярнуўся ён да Запруднага, незадаволена адчаканіў:

— Прабачце, Андрэй Іванавіч. Я — камандзір…

І, скоса акінуўшы позіркам карабель, гучна, каб чулі матросы, дадаў:

— …я не магу дапусціць расстрэл флоту! За дзесяць хвілін мы ад Інсары пакінем пясок ды камяні!..

Зрабіў крок да яго Запрудны і ярасна паўтарыў:

— Адставіць!

Шалёнай рознагалосіцай пасыпаліся злосныя выкрыкі матросаў:

— Моўчкі паміраць?..

— Як зайцоў пераб'юць!..

— Даць пару залпаў — і ад іх трыбуха ўверх паляціць!..

Людзі, злосна сціскаючы кулакі, хапаюцца за ружжы, акружаюць капітанскі мосцік.

Адпіхнуўшы Кавалёва, выпрастаўся на ўвесь свой рост перад раз'юшанымі матросамі Запрудны.

— Запарыліся, таварышы. Вытрымку страцілі…

Крыкнуў з натоўпу адзін матрос:

— Даеш агонь!

Кінуліся некалькі камендораў да гармат. Выхапіў з кабуры маўзер Запрудны і ў раптоўнай цішыні пачулася:

— Першага, хто стрэліць, угрохаю на месцы.

Застылі людзі. А Запрудны ўжо больш спакойна растлумачыў:

— Таварышы! Нам страляць нельга: мы можам сарваць Брэсцкі мір. Нас знарок задзіраюць…

У адказ яму раздаліся крыкі:

— Здрэйфіў!..

— Гайка аслабла!..

— Трус…

Як ад удару, скалануўся Запрудны і, не раздумваючы, кінуўся ўніз, у самую гушчу матросаў.

— Хто? Я — трус?.. Эх ты, брахун!.. Ведаеце мяне як аблупленага… Не адзін пуд солі разам з'елі…

Крыху астыўшы, ужо больш стрымана дадаў:

— Дай мне паўгадзіны… Перагавару са Смольным, і, калі ўрад дазволіць… ушчэнт размалоцім.

Незадаволена бурчаць маракі на палубе.

— За паўгадзіны мы ракаў на дне будзем карміць, — рэзка сказаў куртаты матрос.

Другі, што стаяў побач, з усмешачкай кінуў:

— Ды што ты, Федзя! Ад цябе любога рака званітуе.

Зарагаталі маракі. І Запрудны ўсміхнуўся. Карыстаючыся хвілінкай зацішша, дае каманду:

— Па месцах, таварышы.

Разыходзяцца маракі.

У прадымленым кубрыку грэюцца матросы. Сярод іх сядзіць яўна расстроены Кавалёў. Ён канчае сваю прамову:

— Справа не ў боязі, таварышы.

І, працяжна ўздыхнуўшы, сказаў:

— Прадалі нас.

Дапытліва глядзяць на яго матросы, ловяць кожнае слова. Абвёў іх позіркам Кавалёў. Не ўступаючы ў далейшую размову, выйшаў.

Нервова ходзіць па капітанскім мосціку Запрудны, час ад часу пазіраючы на наручны гадзіннік. Багавы і Пракапенка спачувальна глядзяць на яго.

Падымаецца на капітанскі мосцік Кавалёў і, адкінуўшы абшлаг шыняля, глядзіць на свой гадзіннік.

— Паўгадзіны прайшло.

Гучна грымнулі два выбухі ад разарваўшыхся снарадаў. Азірнуліся ўсе, убачылі: высока ўгору ўзляцелі глыбы лёду.

Зірнуў на свой гадзіннік Запрудны, суха сказаў:

— Ваш гадзіннік спяшаецца… У мяне застаецца яшчэ восем хвілін.

Нічога не сказаў Кавалёў.

На капітанскі мосцік падымаецца Сцяпан Галушка. У яго ў руках два бачкі з абедам, над якімі курыцца пара. Узлез на мосцік Сцяпан. Ударылі склянкі.

Кавалёў, ледзь павярнуўшы галаву да Запруднага, задзірліва нагадаў:

— Час ужо скончыўся… нават на вашым гадзінніку… Патрабую адкрыць агонь.

Злосна, страціўшы цярпенне, вылаяўся Запрудны:

— Пайшоў ты… к чортавай мацеры…

Кавалёў, не валодаючы сабой, істэрычна крыкнуў матросам:

— Таварышы! Нас прадалі!.. Рэвалюцыя ў небяспецы!.. Смерць здраднікам!..

Рванулася рука Запруднага да кабуры. Выхапіў свой рэвальвер Кавалёў, цэліцца ў Запруднага. Рыўком падскочыў да Кавалёва Раман Пракапенка, каб абараніць камісара. Грымнуў стрэл. Як дуб, паваліўся Раман. Кавалёў збіраецца зноў стрэліць у Запруднага. Але тут узмахнуў бачкамі Сцяпан Галушка. Пазвярынаму зароў Кавалёў, апараны гарачым флоцкім баршчом, выпусціў з рук рэвальвер.

На міг нахіліўся Сцёпка над Пракапенкам.

— Раман…

Адкінута акрываўленая галава Рамана.

Выпрастаўся Сцёпка, упаў яго позірк на рэвальвер Кавалёва, які вылецеў з апараных рук. Схапіў яго Сцяпан і без перадышкі ўсаджвае кулю за куляй у Кавалёва.

Мяшком зваліўся той.

Як шалёны, усё націскае на курок Сцёпка. Суха шчоўкае рэвальвер без патронаў.

Замерла палуба. Маўчаць людзі.

Выцер пот з твару Запрудны. І ў гэту хвіліну ў поўнай цішыні раздаўся ўсхваляваны голас радыста:

— Камісара Запруднага ў радыёрубку. Выклікае з Смольнага Ленін.

Узрадаваны камісар спускаецца з капітанскага мосціка, кінуў радысту:

— Уключыце рупар.

І, на хвіліну затрымаўшыся на палубе, звяртаецца да Багавога:

— Аляксандр Васільевіч, сігнальце аб размове ўсяму каравану.

Знікае ў радыёрубцы Запрудны.

Слухае ля апарата.

А па ўсёй палубе разносіцца глухі, далёкі, хвалюючы голас:

— З вамі гаворыць Ленін. Не адказвайце на правакацыйную стральбу агнём... Помніце, Брэсцкі мір павінен быць захаваны...

Людзі ля гармат і на палубе насцярожана слухаюць голас.

— Ведайце, абарона Піцера ў вашых руках... Вітаю герояў Лядовага паходу...

Глыбока ўздыхнуў Сцяпан Галушка і, піхнуўшы ў бок матроса, што стаяў побач, ціха сказаў:

— Пра Рамана...

З радыёрубкі, хістаючыся, нібы п'яны, выходзіць усхваляваны Запрудны і, звяртаючыся да маракоў, кажа:

— Ясна... Надзець чахлы.

Моўчкі надзяваюць чахлы на гарматы камендоры, а Запрудны, цяжка падняўшыся на капітанскі мосцік, стомлена кажа Багавому:

— Аляксандр Васільевіч... Мяняем курс... Вядзіце стратэгічным шляхам...

Кіўком галавы паказаў яму Багавы на штурвал, загадаў:

— Станавіцеся!

Узяўся за штурвал Запрудны, дапытліва зірнуў на Багавога. Зноў загадаў Багавы:

— Лева руля!

Механічна, па старой звычцы, адчаканіў у адказ Запрудны:

— Ёсць лева руля!

І зноў, нахіліўшыся да рупара, аддае каманду Багавы:

— Поўны наперад!

Ціхі марозны світанак. Над бліскучым лёдам і снягамі, над бяскрайняй роўняддзю мора ўзыходзіць яскравае барвовачырвонае сонца. Зіхацяць яго промні на лядовых таросах, пераліваюцца снягі featureрознакаляровымі агнямі. І, як у крышталі, блікуе сонца на абледзянелых вінтах, мачтах і нават на пакрытай лядовай коркай палубе.

Плавіць сонца заледзянелую бараду соннага Багавога. Стаіць ён, хістаецца. Спіць.

Тут жа, ля штурвала, таксама змерзлы і заінелы Запрудны, і ён трошкі хістаецца ад стомленасці.

Парыпвае лёд. Ціхенька пасоўваецца наперад карабель.

Нягучна кліча Багавога Запрудны:

— Аляксандр Васільевіч…

Уздрыгнуў той, расплюшчыў вочы, схамянуўся:

— А?.. Што?..

Са стомленай усмешкай кажа Запрудны:

— Паспаць бы вы пайшлі… Стоячы дрэмлеце.

Вінавата замаргаў соннымі вачамі Багавы:

— Нічога… Я ўжо выспаўся.

І, нібыта ў доказ сваёй свежасці і бадзёрасці, ён падносіць да вачэй марскі бінокль. І бачыць: далёка ў ільдзінах зломанай лініяй расцягнуўся караван судоў. Не адрываючы ад вачэй бінокля, звяртаецца Багавы да Запруднага:

— Бяда з гэтым «Баянам»… Зноў адстае.

І, павярнуўшыся, азірае гарызонт.

Грувасцяцца цяжкія глыбы таросаў. Глядзіць на іх у бінокль Багавы, ціха ўздыхае:

— Цежаленька прыйдзецца…

Раптам уздрыгнуў капітан, насцярожыўся. Перадае бінокль Запруднаму.

— Андрэй Іванавіч, паглядзіце-ка… У вас вочы маладзейшыя.

Узяў з яго рук бінокль Запрудны, глядзіць.

Удалечыні, на гарызонце, чарнеюць дзве невыразныя кропкі. Напружана ўглядаецца Запрудны, рэгулюе шкло бінокля. Вось ён апусціў бінокль, радасцюззяе яго твар, быццам пранізаны сонцам.

— Усе наверх!.. Вахтавыя!.. Выклікаем аркестр!..

І тут жа, шчаслівы і парывісты, падае бінокль Багавому.

— Аляксандр Васільевіч, ледаколы ідуць!.. «Ермак», «Силач»… Аляксандр Васільевіч!..

Таропка выхоплівае з яго рук бінокль Багавы і, не адрываючы яго ад вачэй, камандуе:

— Сігнальце: ясна бачу!..

Узняліся ўрачыста, затрымцелі на высокай мачце сігнальныя сцягі. Напаўняецца палуба ўзрушанымі, радаснымі людзьмі, усаджваюцца з інструментамі сонныя, недаспаныя музыканты.

Дастае з-пад свайго бушлата корцік Запрудны і з цёплай сяброўскай усмешкай вяртае яго Багавому.

— Вазьміце, Аляксандр Васільевіч. Капітан павінен быць апрануты па форме.

Расчулены Багавы прымае корцік:

— Дзякуй, Андрэй Іванавіч, мы яшчэ з вамі паплаваем.

Моцна цісне яму руку Запрудны.

Усё бліжэй два ледаколы. Згрудзіліся матросы на палубе ля поручняў, глядзяць у біноклі і падзорныя трубы.

Урачыста грае аркестр.

А спераду ўсіх, высока падняўшы над галавой дзіця, шчаслівы і радасны, кажа Сцяпан Галушка:

— Ну, Пятрунька, цяпер мы дома…

1939

ПРОЗА

ЭСЭ, УСПАМІНЫ

НЕКАЛЬКІ СЛОЎ ПРА КІНАКАДРЫ

Улетку гэтага года пачнецца пабудова вялікай кінафабрыкі ў Віцебску. Як вядома, да гэтага года беларуская кінафабрыка знаходзілася ў Ленінградзе. Трэба праўду сказаць, што да гэтага часу мы яшчэ не маем ніводнай нашай карціны, аб якой бы маглі сказаць, што яна, безумоўна, з'яўляецца нашай беларускай карцінай, нацыянальнай… Праўда, у нас ёсць некаторая частка карцін, якія маюць у сабе элементы набліжэння да нашых саюзніцкіх карцін. Але гэтага яшчэ мала. Трэба дабіцца, каб наша кінамастацтва, каб наша кінафабрыка выканалі тыя задачы і патрабаванні, якія перад імі былі пастаўлены асабліва ў гэты час. Дзеля гэтага трэба шмат чаго зрабіць.

Вядома, што пабудова фабрыкі ў Віцебску — значны крок наперад. Але і гэтага мала. Зараз жа трэба клапаціцца аб жывых людзях, аб тых людзях, якія будуць працаваць праз два гады на нашай новай моцнай кінафабрыцы. Зараз вельмі востра стаіць пытанне з нашымі кінакадрамі. Хто, дзе і як іх падрыхтоўвае, хто, дзе і як імі кіруе? Вось пытанне, якое мы павінны паставіць зараз перад кіраўніцтвам Белдзяржкіно, а таксама і перад кіраўніцтвам ленінградскай фабрыкі.

Трэба сказаць, што да гэтага часу кадрамі цікавіліся вельмі мала. Зрабілі нейкія сцэнарныя курсы, утварылі нейкі тэхнікум у Віцебску, і пакуль што вынікаў не відаць. Праўда, быў малы час, каб можна было б зараз жа патрабаваць вельмі значных вынікаў. Але ні кіраўніцтва Белдзяржкінатрэста, ні кіраўніцтва фабрыкі нідзе ў друку аб гэтым нічога не казалі, і, нам думаецца, не сказалі таму, што няма аб чым сказаць.

Сцэнарныя курсы падбіраліся вельмі няўдала… Гэтыя самыя курсы, на вялікі жаль, далі толькі аднаго сцэнарыста і аднаго рэжысёра.

Віцебскі тэхнікум, вядома, не мог нічога даць, бо яго толькі цяпер зацвердзілі, і то без ухвалення Саюзкіно. А кадры ўсё ж такі вельмі і вельмі патрэбны. Нам здаецца, што і Белдзяржкіно, і кіраўніцтва фабрыкі зараз павінны паставіць пытанне аб кадрах вельмі востра і перад ЦК КП(б)Б і перад БелАППам, а таксама і перад сваімі ўстановамі. Нам трэба зараз жа, у першую чаргу падрыхтаваць сваіх сцэнарыстаў, рэжысёраў, аператараў і г. д. Дзеля гэтага трэба, каб Белдзяржкіно пры падтрымцы БелАППа і пад кіраўніцтвам партыі зрабіла заклік нашым пралетарскім пісьменнікам і лепшым спадарожнікам[1] на работу ў кінамастацтва.

Нам здаецца, што цяпер трэба і Белдзяржкіно, і кіраўніцтву фабрыкі, і БелАППу паставіць гэтую справу на моцныя рэйкі, зрабіць заклік, аб якім мы пішам, зрабіць умовы — як мага лепшыя — для падрыхтоўкі новых кінакадраў і для выхавання лепшых з старых кадраў з такім разлікам, каб праз два гады, калі будзе пабудавана вялікая фабрыка, у нас былі свае моцныя працаўнікі, з якімі адразу ж можна працаваць упарта, плённа і цікава.

1932

ЯК Я ПРАЦАВАЎ НАД ГУКАВОЙ КІНАДРАМАЙ «ДВОЙЧЫ НАРОДЖАНЫ»

Перад тым, як расказаць аб працы над гукавой першай беларускай кінадрамай, мне хочацца сказаць некалькі слоў наогул аб рабоце ў галіне кінематаграфіі. Трэба адзначыць, што работа над гукавымі карцінамі ў практыцы саміх аўтараў, рэжысёраў, аператараў, актораў і г. д. з'яўляецца работай вельмі новай, нявывучанай, неўдасканаленай, а таму часта памылковай і не надта дабраякаснай. Часта мы, ствараючы гукавыя карціны, не ўлічваем вялікага значэння гуку, і бывае, што нашы карціны мала чым адрозніваюцца ад нямых карцін і робяцца бадай так, як і нямыя. Мне здаецца, што ў гэтым ёсць буйная памылка, мне здаецца, што гук у гукавой кінадраме або камедыі павінен арганічна ўваходзіць у твор, адыгрываць сваю ролю нават у той час, калі на экране не будуць дэманстравацца кінакадры. Мне здаецца, што гукавая карціна, калі яна напісана, павінна быць так пабудавана, каб яе ні ў якім разе нельга было зазняць нямой. Гук павінен умацоўваць карціну, гук павінен хваляваць гледача

і слухача, ён павінен быць вельмі значнай неад’емнай часткай усёй работы. Вось чаму, калі я пачаў пісаць гукавую кінадраму, і асабліва першую беларускую гукавую, перада мною паўстала пытанне і гуку, і ідэі, і вырашэння пытання аб паказе жывых, моцных і цікавых людзей, таксама паўстала пытанне аб тым, што калі я ўзяўся за гэтую кінадраму, дык яна павінна быць зроблена так цікава, так моцна, каб глядач хваляваўся, радаваўся, быў вельмі зацікаўлены карцінай.

Аб самой ідэі гэтай карціны.

Тэма — перавыхаванне адсталага чалавека ва ўмовах нашага калгаснага жыцця, калгаснага будаўніцтва. Тэма — перавыхаванне канакрада ў калгасе, таго самага канакрада, які ўкраў з калгаса коней, быў злоўлены, вельмі моцна пабіты, а тады перавыхаваны. Ад пачатку карціны і да канца гэтая думка праходзіць чырвонай істужкай, прымушае гледача цікавіцца лёсам Рыгора Лопуха (канакрада), яго пачуццямі, яго думкамі, яго ўчынкамі, а таксама і паводзінамі, і ўчынкамі тых людзей, якія яго перавыхоўваюць. Галоўнымі героямі карціны з’яўляюцца: канакрад Рыгор Лопух, старшыня калгаса Дубовік, калгасны каваль цыган — Доньчо, яго дачка Зара, падкулачнік Крукоўскі, камсамолец Лёшка і жонка Крукоўскага Грыпіна.

Калі прыйшла ў галаву тэма, паўстала пытанне аб драматургічнай напружанасці, аб тым, каб паказаць людзей яскравымі, жывымі і цікавымі, каб паказаць калгаснае будаўніцтва бальшавіцка-моцным, цікавым, захапляючым і каб уся карціна наогул была цікавай і хвалюючай як з боку ідэі, так і з боку мастацкага афармлення.

Працаваў… шмат думаў і напісаў.

Здаў у мастацкі савет беларускай кінафабрыкі «Савецкая Беларусь». Прынялі, ухвалілі. Кінадрама лягла ў партфель. Праз некаторы час пачалі зноў разглядаць. Я сам зноў прачытаў кінадраму, і захацелася чагосьці лепшага. Работа здавалася цікавай, але я адчуваў, што неяк хутка гэты самы канакрад перавыхоўваецца. Не паверыць гэтаму глядач! Малавата драматургічнай напружанасці. Зноў пачаў працаваць, і зноў пераканаўся, што трэба працаваць далей. Такім чынам мне тры разы давялося працаваць над гэтай кінадрамай, удасканальваць яе, правяраць, зноў перапрацоўваць. А тым часам надвор’е змянялася. Сонца ўцякала.

Пачалася зіма. А карціна была разлічана на веснавую натуру. Зноў працаваў. Удалося зрабіць так, каб карціну можна было здымаць увосень і пераводзіць галоўныя здымкі на асеннюю сяўбу. Нарэшце зрабіў. Мне здаецца, што добра. Але гэта яшчэ

не значыць, што ў карціне няма слабых месцаў, гэта не азначае, што карціна на ўсе 100 працэнтаў таленавітая. Гэта яшчэ не значыць, што калі карціна падабаецца мне і некаторым людзям, дык у ёй не можа быць некаторых памылак. Але наогул трэба сказаць, што карціна абяцае быць моцнай і цікавай.

Зараз ідуць здымкі ў Сухумі. Рэжысёр Аршанскі, аператар Рабаў, кампазітары Цікоцкі і Любан працуюць над кінадрамай «Двойчы народжаны». У галоўных ролях — заслужаны артыст БССР У. Крыловіч, Васілеўскі, Рагавенка і Мазалеўская. Такім чынам нам удалося прымацаваць да карціны нашы беларускія мастацкія сілы. Будзем спадзявацца, што першы блін не выйдзе камяком. Будзем спадзявацца, што з карцінай справімся, але справімся тады, калі нам дапаможа савецкая грамадскасць Беларусі, калі яна будзе сачыць за нашай работай, патрабаваць ад нас і тэмпаў, і якасці. Тады мы сапраўды зможам даць першую гукавую беларускую карціну, цікавую, дабраякасную, якую зараз ад нас патрабуе партыя і ўся савецкая грамадскасць.

1932

КУПАЛАВА НОЧ

Я стаяў ля рэдакцыйнага стала, нервова сціскаў рукамі спінку крэсла і калаціўся як у ліхаманцы ад злосці, адчуваючы сваё бяссілле. Сакратар рэдакцыі, чалавек з тварам езуіта і сэрцам ката (гэтак мне тады здавалася) бязлітасна, як люты звер, крэмзаў мой чарговы фельетон.

— Што ты робіш, інквізітар? — рыкнуў я на яго, не стрымаўшыся.

— Тое, што бачыш, — спакойна адказаў ён і працягваў спрытна арудаваць вялізнымі нажніцамі. — Трэба давесці да ладу твой фельетон.

— Які там чортаў лад! Хвіліны праз тры ад яго застанецца толькі назва! Кінь нажніцы!

— Не хвалюйся, Грышачка, — адказаў сакратар, па-ранейшаму рэжучы фельетон. — Адзін мамент… вось адхаплю яшчэ радкоў сорак, і ўсё будзе ў парадку.

Шчоўкнулі нажніцы — і добрая палова фельетона паляцела ў рэдакцыйны кошык.

— Чорная ты душа… сухар газетны! Усю лірыку абрэзаў, кат… — прастагнаў я. — Кінь, кажу, нажніцы! Хутка з-пад іх кроў пырсне.

— Кроў не пырсне, а вось вадзічка пацячэ… Так-так, пацячэ з фельетона вадзічка. І ніякі я не кат, а проста хірург, які клапоціцца пра здароўе нашых чытачоў.

— Пры чым тут здароўе чытачоў? — здзівіўся я.

— Магу растлумачыць. Ты, лахматы бадзяга, даеш кожны тыдзень чатыры, наскрозь прамочаныя вадой, фельетоны. Калі я не буду рабіць хірургічнай аперацыі, дык месяцы праз тры ўсе нашы чытачы захварэюць вадзянкай. Уяўляеш сабе? Гэта ж будзе масавае злачынства.

— Ах вось яно што! У цябе вадабоязь… Цябе шалёны сабака ўкусіў. Іду да рэдактара і выклікаю «хуткую дапамогу».

Я павярнуўся і пайшоў да дзвярэй, але на парозе сутыкнуўся з Янкам Купалам.

— Добры дзень, хлопцы! Лаецеся? — з лагоднай усмешкай спытаў нас Купала.

— Ой не… што вы, Іван Дамінікавіч. У нас адбылася кароткая сяброўская размова на высокім узроўні, з поўнай павагай з абодвух бакоў, — растлумачыў сакратар.

— Бачу, бачу, якая сяброўская. У Рыгора ажно іскры з вачэй ляцяць. Чым ты яго пакрыўдзіў?

— Я яму нажніцы паказаў, а яму паказаць нажніцы — усё роўна, што іспанскаму быку чырвоную сукню. Адразу шалее.

— Нажніцы паказаў… Парэзаў фельетон уздоўж і ўпоперак. Жывога месца не пакінуў… і яшчэ радуецца, — скарджуся я Купалу.

— А можа, сапраўды трэба было рэзаць? — суцяшае мяне Іван Дамінікавіч. — Аднойчы Вальтэр напісаў Екацярыне Вялікай даўжэзны ліст, а ўнізе дабавіў: «Прабачце, Ваша вялікасць, за надта доўгі ліст, бо кароткага не было часу пісаць». Вось як, Рыгор! Вучыся пісаць коратка, ясна і вобразна. Тады табе і нажніцы не будуць страшнымі. А я, між іншым, па тваю душу прыйшоў, — дадаў Іван Дамінікавіч. — Заданне табе ёсць.

— Якое?

— Адказнае, — усміхнуўся Іван Дамінікавіч. — Сёння субота. Дык ты адпраўляйся на завод, збяры сваю рыбацкую брыгаду, падрыхтуй снасці, і мы пойдзем у Банцыроўшчыну[1] пад Ждановічы на рыбалку… На ўсю ноч.

Я выцягнуўся па-ваеннаму «ў струнку» і радасна выгукнуў:

— Ёсць сабраць рыбалавецкую арцель і падрыхтаваць снасці!

— Вудачак не бярыце. Рагулькі таксама не патрэбны. Захапіце паболей шнуроў, закідушак і запасных кручкоў. Ментузоў

лавіць будзем. Вераценніцу для нажыўкі здабудзем на месцы. Увечары а пятай гадзіне чакаю ўсіх на кватэры Міхася Чарота. Бывайце здаровы.

І пайшоў.

Эх і ўзвіхурыўся ж наш сакратар! Нібы хто яго падмяніў. Закруціўся вакол мяне гэтакім добрым дзядзькам. Просіць:

— Грышачка, родненькі! У панядзелак чакаю ад цябе замалёвачку радкоў на трыста, а зрэшты — можна і на падвал.

— Якую замалёвачку?

— Самую лірычную. Напоеную водарам красавіцкай ночы, рокатам і гулам паводкі, азораную гарачым полымем вогнішча, агучаную перадсвітальнымі трэлямі салаўя. Адным словам, рамантыка плюс паэзія, а над усім гэтым спалучэннем яркі вобраз — партрэт беларускага кабзара Янкі Купалы… Зразумеў?

— Зразумець я зразумеў. А потым зноў будзеш шыпець на мяне за «ваду»?

— Ні-ні!.. Крый мяне божа! — заверыў сакратар. — Няўжо ты на самай справе думаеш, што я канчаткова зачарсцвеў і стаў бяздушным газетным сухаром, хірургам лірыкі? І за «ваду» не бойся. Пішы. На рыбалцы без вады ніяк нельга… дый паводка ж. Пішы, Лахматы, пішы! У панядзелак замалёўка павінна ляжаць у мяне на стале.

— А нажніцы? — застрахаваўся я.

— Нават у рукі не вазьму. Я ўсё ж такі літсупрацоўнік, а не кравец. Абыдземся без нажніц. Пастарайся добра напісаць. Магу нават загаловак падказаць… «Купалава ноч». Не блага?

На тым і дамовіліся.

А трэцяй гадзіне я ўжо быў на заводзе. Абвясціў усіх аб рыбалцы, што мае адбыцца. Рыбацкая арцель — гэта значыць качагар піўзавода «Беларусь» Восіп Кніпет, заторшчык Віктар Сіневіч, машыніст драджджавога завода «Пралетарый» Грыша Каліннік і я. Зборы былі нядоўгія, але грунтоўныя. Падрыхтавалі шнуры з грузіламі і запаснымі кручкамі, прыхапілі бульбы, хлеба, солі. Ведалі: любіць Іван Дамінікавіч пячы бульбу ў прысаку вогнішча… Ну, вядома, узялі і яшчэ сёе-тое, бо «не единым хлебом жив человек», асабліва халоднай красавіцкай ноччу на рыбалцы…

У прызначаны час вясёлым гуртам увaліліся ў кватэру Міхася Чарота. Іван Дамінікавіч ужо быў там.

— Малайцы, хлопцы, — пахваліў нас Купала. — Па-ваеннаму сабраліся, без затрымкі. Сядайце.

Мы селі. Купала абвёў нас пяшчотным уважлівым позіркам, спытаў:

— Шнуры ўзялі?

— Паўсотні, Іван Дамінікавіч.

— Добра. Хлеб, соль, бульбу не забыліся?

— Не. Гэтага хопіць ды яшчэ застанецца.

— Малако?

— Тры літры! — адрапартаваў Кніпет. — Крама цэнтраспірту была зачынена, дык я ў гастраноме прыхапіў.

— Ого! Тры літры? Ці не замнога будзе на шасцярых? — спытаў Купала і з хітраватай усмешкай дадаў: — Каб не скісла яно… малако.

— У нас не скісне, — запэўніў Віктар Сіневіч пад рогат хлопцаў.

— Ну што ж, — падняўся з крэсла Іван Дамінікавіч. — Час у дарогу. Ні пуха, ні пяра, ні лускі, ні хваста. Пайшлі, хлопцы, бо, не дай Бог, заляціць сюды Уладзіслава Францаўна — задасць яна рыбалку, пападзе і вам, і мне.

У лёгкім, добра скроеным паўкажушку, у зімовай вушанцы, абуты ў высокія паляўнічыя боты, ён выглядаў маладым і бадзёрым. Жартаваў, смяяўся. І смех яго быў па-дзіцячы шчыры, вясёлы. Пачуўшы яго, хацелася смяяцца самому. І ўсе мы смяяліся. А жарты Купалы былі вострыя, трапныя, але нікому не крыўдныя.

На Савецкай вуліцы селі ў вагон гарадской конкі[2] (трамваяў яшчэ не было) і пакацілі ажно да апошняга прыпынку, на Старажоўку[3]. І тут нам давялося панервавацца. Амаль на кожным кроку акружалі Івана Дамінікавіча школьнікі.

— Добры дзень, дзядзька Купала!

— Здравствуйте, Иван Доминикович!

Чародкамі і па адным зляталіся яны да яго, як пчолкі на мёд, шчабяталі кожны сваё, дзіцячае.

— Дзядзька Купала, а калі вы новыя казкі напішаце?

— А мне за вашы вершы «добра» ў школе паставілі!

Ішоў Іван Дамінікавіч па Старавіленскім шляху, акружаны дзятвой, гутарыў, распытваў аб нечым, і здавалася, што ён зусім забыўся і пра нас, і пра сваю рыбалку. А сонца ўсё ніжэй і ніжэй кацілася на заход.

— Іван Дамінікавіч, — просім мы, — досыць з імі. Мы гэтак да раніцы на рыбалку не дойдзем.

— Э не, хлопцы, не-е… Гэта ж дзеці. Ім трэба на ўсе пытанні адказаць, усю ўвагу ім аддаць. А вы не хвалюйцеся! Трошкі пазней, а на рыбалку мы трапім… Абавязкова трапім.

І толькі ў прыцемкі прыйшлі на даўно аблюбаванае намі месца. Атабарыліся на крутым левым беразе Свіслачы. Невялікая,

акружаная маладым хвойнікам палянка дала нам гасцінны начны прытулак. Вельмі хутка размеркавалі абавязкі. Янку Купалу аднагалосна абралі «камендантам» табара. Міхася Чарота прызначылі «шэф-кухарам», прычым папярэдзілі:

— Калі хоць адзін чалавек застанецца незадаволены вячэрай, «шэф-кухар» неадкладна будзе перакваліфікаваны і пераведзены ў простыя кашавары.

Мне і Грышу Калінніку даручылі загатоўку паліва для вогнішча і хваёвых лапак для пасцеляў. Восіп Кніпет і Сіневіч адправіліся па вераценніцы для нажыўкі на кручкі.

Бушавала, разгуляўшыся, Свіслач. З глухім ракатаннем, з гучнымі ўсплёскамі несла яна на мутных хвалях вывернутыя з карэннем прыбярэжныя кусты, дрэвы, нейкія дошкі. Павольна круціўся на віры знесены талай вадой куратнік. Процілеглы бераг недзе губляўся, патанаў у прыцемках, і наша сціплая Свіслач здавалася грознай, шырокай, паўнаводнай ракой. У цёмным небе нясмела праглянулі першыя зоркі.

— Ах як хораша! — шумна ўздыхнуў Купала. — Кожны год назіраю такое, а ўсё здаецца, нібы ўпершыню. Люблю самы пачатак вясны… Бурны, парывісты, калі ўсё прарываецца да жыцця. І веснавую Свіслач люблю, хоць яна не раз заганяла мяне на вышкі ратавацца ад паводкі.

Гусцелі прыцемкі. Цёмная паласа лесу на правым беразе патанула ў змроку. Шумела рака.

— Ого-го-го-го-го-о-о!.. — данеслася знізу, з лагчыны. — Дзе вы та-а-ам?

— Качагары! На лінію агню! — падаў каманду Іван Дамінікавіч. — Шуруйце!

Загад не давялося паўтараць. Сухая, пажоўклая леташняя хвоя загарэлася адразу. Высока ў неба шугануў барвовы слуп агню. Палянка расхінулася, стала большай і надзіва прыгожай і ўтульнай.

Неўзабаве да вогнішча падышлі Кніпет і Сіневіч. Спяцоўка на Восіпу была мокрая, ажно пачарнела. У ботах хлюпала вада.

— Ты што… выкупаўся? — устрывожана спытаў яго Купала.

— Здаецца, так — паслізнуўся і ўваліўся ў яму, — з усмешкай адказаў Восіп.

— Шэф-кухар! Выдаць пацярпеламу кварту малака неадкладна.

Чарот паспешна наліў вялікую кварту «зуброўкі», падае Восіпу.

— Пі!

Адным духам асушыў Восіп кварту. Смачна крэкнуў за яго Сіневіч, сказаў:

— Шанцуе чалавеку. Ведаў бы я такую справу — сам бы ў яму ўваліўся.

— Пацерпіш… За вячэрай вып’ем.

Клапатліва і ўстрывожана загадаў Іван Дамінікавіч Восіпу:

— Распранайся… Нагала распранайся. Саромецца нечага… І садзіся да вогнішча, грэйся, сушы адзежу. Рыбалка рыбалкай, а здароўе трэба берагчы. Вераценніцы накапалі?

— Штук сорак. На ўсе шнуры хопіць.

— І то добра… Восіпу сушыцца, Міхасю гатаваць вячэру і напячы бульбы, астатнім закідваць шнуры.

Хутка насеклі калкоў. Як змеі, выгіналіся вераценніцы, насаджаныя на кручкі. Пры кожным усплеску закінутага ў ваду шнура Іван Дамінікавіч прыгаворваў:

— Лавіся, рыбка, вялікая і маленькая.

Праз паўгадзіны мы ўтульна ўселіся вакол вогнішча. Чарот урачыста аб’явіў.

— Вячэра гатова. Калі ласка. На першае — бульба ў мундзірах з селядцом, на другое — бульба з гуркамі, на трэцяе — бульба печаная з соллю, на чацвёртае — бульба з…

— Попелам! — смеючыся, закончыў за яго Іван Дамінікавіч. — Малайчына, Міхась! Прызнаем вячэру шэдэўрам кулінарнага мастацтва.

Выпілі і закусілі. Яшчэ выпілі і зноў закусілі. Смакоцце — гарачая печаная бульба, пасыпаная буйной зярністай соллю. Елі, апякаліся, пахвальвалі. Павячэралі смачна і здорава!

Іван Дамінікавіч ёмка сядзеў на кучы хваёвага вецця. Ён яшчэ жартаваў і смяяўся, але было відаць, што стаміўся, што змагаецца з дрымотай, якая ўсё больш і больш адольвала яго. Лёгка і прыемна было гутарыць з ім. Такі просты, ветлівы, абаяльны. Ён заўсёды быў вытанчана далікатны, і ад таго, што цяпер да кожнага з нас звяртаўся на «ты», было вельмі добра на душы. Бо гэтак можна размаўляць з блізкім чалавекам. Мы адчувалі гэту цеплыню і радаваліся. І мне здалося, што нашу радасць адчуў і ён, Купала.

— Ну як, хлопцы, будзем спаць ці, можа, пасядзім ля вогнішча да світанку?

Рашылі спаць. Праз пяць хвілін гарачае вуголле было адсунута ўбок. На тым месцы, дзе было вогнішча, засталася чорная пляма зямлі, ад яе пыхала гарачынёй, як ад распаленай печкі. На гэту «печку» мы паслалі шчыльны слой хваёвага вецця.

— Пярына гатова, Іван Дамінікавіч. Можна лажыцца.

Улягліся. Купалу паклалі на сярэдзіну, самі леглі па баках.

— Ого! — здзівіўся Іван Дамінікавіч. — Ды тут горача, як у лазні Паплаўскага. Добра прыдумалі.

— Па-рыбацку, — растлумачыў Сіневіч.

— А самі чаму так далёка адсунуліся? Суньцеся да мяне бліжэй.

— Нам і так добра. Адпачывайце.

— Бач ты, — усміхнуўся Купала. — Клапатлівыя анёлы-засцерагальнікі.

— Як-як, Іван Дамінікавіч? Анёлы…

— Засцерагальнікі, — смеючыся паўтарыў Купала. — Гэтак адзін мой знаёмы эстонец гаварыў… «засцерагальнікі» замест «захавальнікі».

Памалу гутарка сціхла. Далася ў знакі стомленасць.

Рубінавыя вугольчыкі вогнішча агарнуў палевы налёт попелу. Ціхенька пахропвае сагрэты Восіп Кніпет. Бурліць-шуміць Свіслач. Недзе далёка-далёка ў лесе стагналі сычы. З цёмнага неба даносіліся крыкі пералётных гусей. У верхавінках елачак прашамацеў лёгкі вятрыска… Непрыкметна я заснуў.

Прачнуўся глыбокай ноччу. Прыснілася: раззлаваная маці злавіла мяне за каўнер кашулі і лье на спіну з кварты халодную, ледзяную ваду. Намагаюся вырвацца з яе рук, кінуўся ўбок і… прачнуўся.

Перадранішні халадок красавіцкай ночы запаўзаў пад адзежу і праймаў да дрыжыкаў.

Купала ўжо не спаў. Ён стаяў на каленях, прыгнуўшыся да зямлі, і дзьмуў на агеньчык, каб распаліць згаслае за ноч вогнішча.

— Іван Дамінікавіч! Дайце я расшавялю агеньчык!

— Тсс! — пагразіў мне пальцам Купала. — Цішэй… Не галасі, хлопцаў разбудзіш. Яны пасля работы адразу на рыбалку пайшлі. Стаміліся. Хай адпачнуць, — кажа ціхенька.

Перагаворваемся шэптам і старанна дзьмем, каб распаліць вогнішча. Праз хвіліну-другую вясёлы агеньчык зайграў сярод галля.

— Вось, — узрадаваўся Іван Дамінікавіч. — Жывём, Рыгор! Грэйся!

— А можа, пойдзем шнуры праверым? — прапанаваў я.

— Не… правяраць шнуры пойдзем усе разам… на світанку. Хай хлопцы паспяць, а я тым часам запішу сёе-тое. І табе параю.

— У мяне блакнота няма.

— Блакнота няма? — здзівіўся Іван Дамінікавіч, — Які ж ты журналіст без запісной кніжкі? А яшчэ ў пісьменнікі цэліш. Маякоўскага любіш… А ты ведаеш, што Маякоўскі заўсёды быў начынены блакнотамі, як пірог грыбамі? Ці табе запісваць няма чаго?

— Запісваць ёсць што… нават сёння. Замалёўку даручылі напісаць, а я не ведаю, з чаго пачаць.

— Ну вось бачыш, — Іван Дамінікавіч з нейкай асаблівай, купалаўскай, шчырасцю ўручыў мне новенькі блакнот. — На, запісвай. І паспрабуй толькі яго забыць дзе-небудзь… я табе накручу твой лахматы чуб. Пішы аб гэтай цудоўнай ночы… аб сваіх таварышах пішы. Яны ж цікавыя, яркія людзі… і Восіп, і Віктар, і Грыша Каліннік… А Міхась Чарот — ці не выдатны хлопец? І як паэт і як чалавек. Запішы ў свой блакнот. У памяці ўсё не ўтрымаеш. Паміж іншым, прачытай нарыс Караленкі «Рака гуляе». Падумай — і ты лёгка напішаш замалёўку.

Расчулены да глыбіні душы, я горача падзякаваў Купалу і за падарунак і за ўвагу.

— Не рассыпайся ў падзяках. Пойдзем-ка лепей прыляжам на маё месца, там цёпла… і пагамонім.

Ціхенька, каб не разбудзіць таварышаў, мы ўлягліся на зялёную «пярыну.

— Дык вось, Рыгор. Даўно я да цябе прыглядаюся… Пагаварыць хацеў, ды ўсё часу не знаходзіў. Не вучышся ты… І здольнасці ёсць, і хватка ў рабоце ёсць, а ведаў не хапае. Вучыцца табе трэба… Шмат вучыцца, упарта.

Я ляжаў і маўчаў. Было мне і радасна, і трошкі сорамна і сумна. Сумна ад таго, што я добра разумеў усю праўдзівасць яго слоў, востра адчуваў іх горкую ісціну. І ў тую ноч я цвёрда рашыў: вучыцца! Упарта, настойліва, што б там ні было, але — вучыцца!

Так мы гаманілі ў тую вясновую ноч, пакуль не развіднела. І не спатрэбіўся мне тады купалаўскі блакнот. Быццам цвікамі, увагнаў Іван Дамінікавіч у маю памяць кожнае слова. На ўсё жыццё.

Наступіў світанак. Змрочны, мокры, няветлівы. Нізка, здавалася, над самым лесам паўзлі цяжкія, набраклыя вільгаццю хмары. Шумела рака, цяпер ужо аднатонна і роўна. І раптам у гэты аднастайны шум уварваліся новыя гукі. Недзе высока, за кучамі хмар, насілася птушка і крычала. Трывожны, самотны крык яе то аддаляўся і заміраў удалечыні, то зноў узнікаў амаль над самай зямлёй, над намі.

— Гусь адбіўся ад чарады, — задумліва сказаў Іван Дамінікавіч. — Адбіўся, а цяпер мітусіцца. Згубіўся ён сярод хмар… Самотна яму, тужліва і страшна. Вось так і з людзьмі часам бывае. Адарвецца чалавек ад людзей, кружыць па белым свеце адзін-адзінюткі, і трывожна яму і жудасна. Мітусіцца, шукае… Знойдзе — добра яму, спакойна. Не знойдзе — прапаў… Вучыся, Рыгор! Табе з тваім характарам гэта трэба добра помніць.

Зачасціў дробны, як бісер, дакучлівы дождж. Паспешна ўскочыў Іван Дамінікавіч, загадаў:

— Будзі хлопцаў… Уцякаць трэба. Заложны дождж — на суткі зацягнецца.

— Пад'ём! — як не сваім голасам крыкнуў я.

Усе падхапіліся, бы па трывозе. Сабралі манаткі, спехам праверылі шнуры. Не толькі ментузоў, нават печкуроў на кручках не было.

Мы ішлі хутка, шлёпалі па вадзе, па вясновых лужынах аж да самага Мінска. На Ніжнім базары купілі пару вялізных шчупакоў і дзесятка паўтара ментузоў, нават не таргаваліся. У гадзін дзесяць мокрыя і брудныя, але з выглядам пераможцаў уваліліся ў кватэру Івана Дамінікавіча. Эх, і ўляцела нам ад цёткі Уладзі!

Раз'юшанай, устрывожанай квактухай наляцела яна спачатку на Міхася Чарота, а потым на мяне.

— Хлопцы! Вы што, здурэлі? Пацягнулі старога чалавека за блізкі свет на ўсю ноч! Ці доўга яму прастудзіцца? Сумлення ў вас няма!

— Не шумі на іх, Уладзя, не шумі. Нічога са мной не здарыцца. Ну прамоклі крыху… Затое рыбы колькі налавілі! Глядзі!

Іван Дамінікавіч шырокім жэстам кінуў «трафеі» на стол.

— Налавілі! — пагардліва фыркнула цётка Уладзя. — На сярэбраны кручок вы налавілі. Ведаю я вас, рыбакоў. Прызнавайцеся, колькі заплацілі? Прызнайцеся, бо гарэлкі не дам.

— Ну і Уладзя, — усміхнуўся Купала. — Як у ваду глядзела.

— А куды ж яшчэ? — не сунімалася цётка Уладзя. — Рыба ж у вадзе жыве. Распранайцеся, мыйцеся… Паснедаем.

Пакуль мы прыводзілі сябе ў парадак, Іван Дамінікавіч «вісеў» на тэлефоне.

— Ало!.. Броўка?.. Вельмі добра, Пятрусь… Так, так. Купала. Слухай, Пятрусь. Прыхапі там Вольнага, Маракова, Александровіча… на рыбу… У Банцыроўшчыне лавілі… Спаткаеш Дудара — цягні і яго. Толькі хутчэй!

Праз гадзіну кватэра Янкі Купалы гула, як пчаліны вулей. Любіў Іван Дамінікавіч маладнякоўцаў. Ветлівая, хлебасольная гасціннасць цёткі Уладзі, вясёлыя някрыўдныя жарты Купалы прыцягвалі ў дом паэта моладзь, як магніт. Пятрусь Броўка, Чарот, Дудар — амаль уся літаратурная моладзь Мінска адчувала сябе ў кватэры Івана Дамінікавіча, як у сябе дома. Тут заўсёды можна было атрымаць і добрую параду, і дапамогу, а іншы раз і выслухаць суровую, але справядлівую натацыю. І часам цяжка было разабрацца: хто ж ён для нас, Купала, настаўнік ці бацька? Бадай што і тое і другое. Любілі і паважалі мы яго моцна, бо ён Чалавекам быў для нас з вялікай літары.

1959

СПРЭЧКА

Літаратурны вечар закончыўся позна. Камандаванне дывізіі клапатліва праводзіла на вайсковых аўтамашынах Янку Купалу і Якуба Коласа. Нас, маладых пісьменнікаў, гасцінна пакінулі да раніцы. І далёка за поўнач звінелі ў вайсковых палатках песні, гучаў вясёлы смех, парушаючы цішыню начы. А на досвітку, калі прызыўна і патрабавальна прагучаў сігнал пад'ёму, мы з Паўлюком Трусам крочылі па Магілёўскай шашы ў Мінск і спрачаліся. Спрачаліся горача, з запалам. Аб чым? Аб дыме! Не смейцеся. Мы сапраўды спрачаліся з Паўлюком аб дыме. Уздумалася яму прачытаць урыўкі з новай, яшчэ не надрукаванай паэмы «Дзесяты падмурак». Я з захапленнем слухаў чароўную музыку вершаў, здзіўляўся выразнасці паэтычных вобразаў і раптам…

— Стой!

— Што — стой? — не зразумеў мяне Паўлюк.

— Нядобра! — рашуча кажу я Паўлюку і тут жа пачынаю выказваць сваю думку: не прымала мая качагарская душа радкоў:

О, край, —
Калі ж ты станеш
Краем фабрык дымных
і машын?..

— Зразумей! — кажу Паўлюку. — Не будзе пры камунізме дымных фабрык!.. Дым з фабрычных труб — гэта неашчаднасць, гэта энергія, дарэмна выкінутая ў паветра.

З хітрынкай у паглядзе паківаў Паўлюк галавой і спачувальна прамовіў:

— Эх, Рыгор, Рыгор. Шкада мне цябе. Нічога ты ў паэзіі не разумееш.

— Хто — я?

— Ты.

— Глупства! Я сам вершы пішу!

— Дрэнныя! — бязлітасна разануў Паўлюк.

Адным словам, спрэчка перайшла амаль у сварку. І дзіўна, маладымі мы былі, гарачымі, але праз паўгадзіны памірыліся і крочылі далей. Хутка ў праменнях ранішняга сонца паказаліся першыя вуліцы Мінска.

— Ага! — узрадаваўся Паўлюк. — Глядзі! Бачыш? А ты мне цэлую лекцыю наконт дыму хацеў чытаць.

Густа дымелі трубы гарбарнага завода «Бальшавік», не адставаў і дражджавы завод «Чырвоная зара». Чорнай хмарай вісеў над Серабранкай дым.

— Ну? Што ты цяпер скажаш? — радаваўся Трус. — Дым?

— А ўсё тое ж і скажу. Гэта ад таго, што там ля катлоў не качагары шуруюць, а паэты, такія ж, як і ты. Дарэмна неба сажай закурылі… Паліва на вецер пускаюць.

— Во-во, — згаджаецца Паўлюк. — Прыйдзем у Мінск і папросім, каб нам накіравалі гэтых паэтаў у «Маладняк», а цябе зноў на завод. Тады і вершы ў нас добрыя з'явяцца, і дыму не будзе…

Даўно гэта было, дзесяткі гадоў таму назад. Але ў памяці ясна захаваўся яркі, сонечны ранак, Магілёўская шаша і незабыўны вобраз паэта Паўлюка Труса. Здавалася, не ішоў ён па дарозе, а плыў… Плыў і марыў уголас аб будучыні любімай Радзімы, марыў вершамі:

І тады я стану пад гарою,
Каб пазбыцца смутку і журбы,
Буду слухаць песні Асінстрою,
Захаплюся музыкай турбін.

Звінела паэма рыфмамі, пералівалася яркімі вобразамі, рвалася ў цудоўную будучыню.

Творчы міг… Напорная
імклівасць…
Працай тут заняты муляры.

І пад небам зорнасці
маўклівай
Вырастаюць волаты-муры.

І ці ж мог я ў той час думаць, што давядзецца мне ўбачыць сваімі вачамі здзейсненую мару паэта і не дзе-небудзь, а тут, пад Мінскам, на Магілёўскай шашы… Ці ж мог я прадбачыць, што якраз на гэтым месцы вырастуць «волаты-муры» велізарных заводаў: трактарнага, аўтамабільнага, слава пра якіх грыміць па краіне!

. . . .

У вялікім задуменні выйшаў я з варот трактарнага завода на шашу. Па шырокай стужцы асфальту мільгацелі сотні машын самых розных марак. Вось прайшлі 40-тонныя цуда-машыны — самазвалы Беларускага аўтазавода, прашасталі, абганяючы іх, хуткія і прыгожыя таксі. Паволі прайшлі стракатыя аўтобусы з пасажырамі. І здавалася мне: не шаша, а паўнакроўная тугая артэрыя вібрыруе, перадае пульсацыю сэрца вялікага горада.

Так. Трэба пісаць нарыс. І стала мне чамусьці сумна і балюча. Як шкада, што няма з намі цудоўнага паэта Паўлюка Труса. Быў бы ён, глянуў бы на Магілёўскі шлях-шашу, убачыў бы «волаты-муры» трактарнага, аўтамабільнага заводаў, пазнаёміўся б ён з такімі цікавымі людзьмі, як майстар Сукала і яго таварышы, — і ўстала б перад ім яго мара, бачная, адчувальная, і напісаў бы ён не нарыс, а чароўную па прыгажосці паэму, магчыма, з такой назвай — «Сорак пяты падмурак».

1962

НА ЎМАЦАВАННЕ…

1929 год. Зіма. Я працую ў рэдакцыі рэспубліканскай газеты «Рабочий». Неяк у кабінеце рэдактара раздаецца званок. Галоўны бярэ трубку, слухае. У трубцы голас:

— Падрыхтуйце заўтра да выезду вашага супрацоўніка Кобеца Рыгора, паедзе з намі на калектывізацыю.

— Хто гаворыць?

— Старшыня Саўнаркама Галадзед…

На калектывізацыю? Куды? Навошта? — закруціліся ў маёй галаве пытанні. Але мы тады не прывыклі пытацца. Калі пасылае ўрад, — хоць у агонь, хоць у ваду, але ідзём і даволі весела ідзём. Назаўтра я быў гатовы. Едзем. Едзем на калектывізацыю.

Хто едзе? Старшыня Саўнаркама Галадзед Мікалай Мацвеевіч, старшыня ЦВК Чарвякоў Алесь Рыгоравіч, сакратар Галадзеда Дубавіцкі, ну, і я як карэспандэнт газеты «Рабочий». Выехалі ўночы, у спецвагоне.

Вось ужо світае, мароз… Мы выходзім у Оршы. Толькі выйшлі — бачым: стаіць конны ўзвод міліцыі. Чуем каманду:

— Смірна!

Коннікі ўсе ўзброены, апрануты ў форму. Падыходзіць камандзір, дакладвае:

— З'явіліся ахоўваць па загаду начальства.

— Каго ахоўваць?— пытаецца Галадзед.

— Конны ўзвод міліцыі будзе ахоўваць урад. Вы ж у вёску едзеце…

Мікалай Мацвеевіч зірнуў на Алеся Рыгоравіча, той на яго, усміхнуліся абодва, адказваюць:

— Дзякуй за клопат, за тое, што пра нас думаеце! Толькі ахоўваць нас не трэба.

— Мы ж едзем да сваіх людзей, да тых людзей, што нас выбіралі. Не трэба нас ахоўваць.

Зноў каманда:

— Узвод! Справа па тры — шагам марш!

А мы паехалі чацвёра па вёсках…

Час быў трывожны. Ломка была, ломка ўсяго. Цяжкія, напружаныя сходы… і бандытызм. Вось так і ездзілі, рабілі калектывізацыю. Ідзе сход усю ноч, а бывала — і двое сутак запар. Народ хвалюецца. Дубавіцкі — каля акна, я каля дзвярэй стаю. На ўсякі выпадак… А гэтыя двое бедалаг, старшыня Саўнаркама і старшыня ЦВК, суткамі не спяць, размаўляюць з народам, праяўляюць максімум цярпення. Я б такога не вытрымаў. А яны ўсё пераконваюць, растлумачваюць. А ў людзей тысячы скаргаў: там перагнулі, там бядняк не пайшоў у калгас, а яго дзяцей за гэта са школы выгналі… У асноўным народ ішоў у калгасы, але было і шмат такіх, хто не разумеў, супраціўляўся…

А я езджу з членамі ўрада, фіксую ўсё, што адбываецца. Штосьці ў памяці пакідаю, штосьці на заметку ў блакнот бяру. Працую, адным словам. Праўда, былі і якія-ніякія непрыемнасці, сутычкі былі. Час жа трывожны. Але ніколі ні Аляксандр Рыгоравіч, ні Мікалай Мацвеевіч аніякай аховы не прызнавалі. Ну, уявім, бандыты нападуць. Дык нас жа чацвёра, чатыры мужыкі! Хто нас возьме? Вось так і ездзілі, праводзілі калектывізацыю. Трэба сказаць, што народ іх вельмі любіў —

Галадзеда і Чарвякова. І гэта, між іншым, была вялікая, добрая гарантыя. І аховы не трэба было. Я ж усё запісваў, пасылаў карэспандэнцыі ў газету.

…Мінуў год. Раптам мяне выклікаюць у Саўнаркам. З'яўляюся. Хто выклікаў? Мікалай Мацвеевіч выклікаў. Заходжу да яго, слухаю. Галадзед і гаворыць:

— Заўтра ж адпраўляйся.

— Куды, Мікалай Мацвеевіч?

— У Ленінград. А што? Паедзеш на кінастудыю «Савецкая Беларусь»— трэба яе ўмацаваць.

Я ў разгубленасці.

— Што я там буду рабіць, Мікалай Мацвеевіч? Я ж нічога не ўмею і нічога ў гэтай справе не разумею!

— Сцэнарыі будзеш пісаць. Ты чалавек здольны.

— Але ж ці змагу?

— А вось мы загадаем — тады і зможаш! Едзь, вучыся. Навучышся. Мы на цябе ўскладаем вялікія надзеі. Вось яшчэ пашлём такіх, як ты, — і будзе студыя. Павінна быць кінастудыя, павінны быць нашы, беларускія фільмы. Табе трэба навучыцца. Загадваем!

Ну што ж, загад урада — закон. Сёння мне сказалі, а заўтра к вечару я ўжо быў у Ленінградзе. Пачаў вучыцца. Сапраўды, як пішуцца тыя сцэнарыі, я не ведаў. Але мне пашанцавала — хутка пасябраваў з Барысам Львовічам Брадзянскім. Неяк прыходзіць ён да мяне.

— Ведаеш што, — кажа, — давай пісаць разам. Ты знаёмы з рабочым побытам, так што… увогуле… сядай. Будзем пісаць сцэнарый пра рабочы клас.

Мне цікава. Брадзянскі — сцэнарыст, спецыяліст вядомы. Ну што ж, думаю, павучуся. Пачалі працаваць. Зрабілі сцэнарый. «Ураган» называўся. Пра будаўнікоў аршанскага льнокамбіната. Фільм здымаў Валодзя Вайншток. Шчыра кажучы, фільм шэранькі атрымаўся, так сабе — глядзець можна, але без асаблівага захаплення. Аднак я таму-сяму навучыўся. Спасцігнуў спецыфіку напісання сцэнарыя. А тут якраз вельмі моднай зрабілася тэматыка пра калектывізацыю. Выходзіць адзін фільм, другі, трэці… І ўсё — адно і тое ж: калгаснікі жывуць — во, а аднаасобнікі ў гэты час з голаду пухнуць.

Неяк зайшла на мастацкім савеце гаворка пра гэтыя карціны. Я і не вытрымаў, выступіў:

— Лухту, таварышы, верзяце! Адзін фільм пагледзіш, а далей і глядзець няма чаго. У іншых — тое ж самае. Бо ў першай

частцы пачынаецца калгас, а падчас трэцяй устае муж-глядач і кажа жонцы-глядачцы: «Хадзем, Мар'я, бо ў апошняй частцы абавязкова будуць чырвоны флаг і крыкі «ўра». Усе фільмы аднолькавыя. Так пра калгасы здымаць нельга!

А мне раптам:

— Паспрабуй сам!

— Ну і паспрабую! Вось убачыце, праз паўгода здам сцэнарый — як трэба!..

Так гэта, па гарачнасці, вырвалася. А мне тут адразу — дагавор:

— Ану, падпішы!

Я і падпісаў, зноў жа па гарачнасці. Малады быў, што зробіш…

Мінуў нейкі час — трэба ўжо і за сцэнарый брацца. З'ездзіў у вёску, прагледзеў свае блакноты з нататкамі пра калектывізацыю (спатрэбіліся!). Пачаліся творчыя пакуты. Неабходна, думаю, з іншага ракурсу, з іншага пункту гледжання паказаць гэтую калектывізацыю. Праўду паказаць. І вось якую: што ў калгасах адразу асаблівага «мёду» не было, што і людзі галадалі, сумняваліся, што і коні дохлі, але ўсё ж нешта такое прарастала, камуністычныя ідэі пра агульную гаспадарку ўсё ж пранікалі ў масы, даходзілі да свядомасці людзей. Але як паказаць усё гэта, каб праўдзіва было, каб глядач паверыў? Каб на экране адлюстравалася рэчаіснасць? І я знайшоў такі ракурс. Не адразу, вядома.

Тады ўсе фільмы былі нямыя. Гукавое кіно толькі нараджалася. Мы, «Белдзяржкіно», былі ў гэтым сэнсе ледзь не на першым месцы ў Саюзе. У нас працаваў Вадзім Ахотнікаў, які гукавую апаратуру вынаходзіў. На яго рахунку было ўжо некалькі гукавых дакументальных фільмаў. Вось я і падумаў: трэба напісаць сцэнарый гукавога мастацкага фільма, і з такім разлікам, каб гук уліваўся ў сюжэт. А на той час мінула ўжо больш трох месяцаў пасля падпісання дагавора. Нават жонка пачала на мяне падазрона паглядаць: такі, напэўна, выгляд у мяне быў — ачмурэлы. Карацей, вынасіў я гэтую тэму да таго, што ўвесь фільм у мяне перад вачыма, асобныя кадры бачыў. Тады ж я вырашыў: калі мяне ўмацоўваць кінастудыю «Савецкая Беларусь» паслаў беларускі ўрад, значыцца, я павінен рабіць беларускі фільм і абавязкова з беларускімі акцёрамі. Ролю канакрада ў сцэнарыі я загадзя аддаў У. Крыловічу. І для П. Малчанава ролю адвёў — падкулачніка Ваські. Спадзяваўся і іншых нашых акцёраў запрасіць.

Прадумаў усё да канца. І вось неяк раніцою я рашуча накіраваўся ўніз (тэатр «Крывое люстэрка», дзе мы размяшчаліся, быў двухпавярховы: на першым паверсе кінастудыя, на другім — кватэры). Жонка пытаецца:

— Ты куды?

— Сцэнарый дыктаваць.

— Ты што — звар'яцеў?! Людзі больш адукаваныя і тыя загадзя запісваюць, а ты — дыктаваць!..

— Ну і што? — адказваю. — Калі я сам буду пісаць, шмат арфаграфічных памылак нараблю, могуць і сцэнарый забракаваць. А так — хоць нейкая гарантыя…

І пайшоў. Унізе паведаміў пра свой намер Валодзю Вайнштоку. Той таксама мяне высмеяў, нават у закладкі пайшоў, што ў мяне нічога не атрымаецца. Каб паздзекавацца з мяне, паклікаў Барыса Брадзянскага, рэжысёра Эдуарда Аршанскага — цэлы натоўп сабраўся. Разам рушылі да машыністкі Бэлы Бешу.

І пачалося! Шэсць гадзін я хадзіў па кабінеце і дыктаваў. Спачатку з мяне пасмейваліся, потым — змоўклі, і за ўсе шэсць гадзін ніхто з кабінета не выйшаў. Я ж у рэшце рэшт змоўк: не ведаю, што далей дыктаваць, і ўсё тут. Стаю разгублены, а Бэла крычыць:

— Усё, Грыша! Сцэнарый закончаны!

Тут, на месцы, я і ўручыў сцэнарый Леаніду Рыгоравічу Тотмейсену, дырэктару студыі.

А праз пару дзён — мастацкі савет. К таму часу яшчэ некалькі заявак было пададзена, але пашанцавала мне. Мо і сапраўды сцэнарый атрымаўся неблагі, хто ведае… Там жа было вырашана, што фільм будзе ставіць Эдуард Аршанскі. Ён і ўзяўся за працу ледзь не на другі дзень. Я ж паехаў на Далёкі Усход збіраць матэрыял для «Шукальнікаў шчасця».

Выйшла карціна «Двойчы народжаны» ў 1934 годзе[1], калі я быў у Бірабіджане. Неяк вяртаюся з тайгі з палявання, а мне — газету «Известия» ў рукі. Там цэлы «падвал» — рэцэнзія за подпісам Сяргея Дынамава, вядомага крытыка. Прачытаў — ну і дыфірамбы! Фільм і цудоўны, і сапраўды нацыянальны, беларускі… Вельмі добры водгук быў.

Карціна пайшла на нашых экранах, нават у Прыбалтыку трапіла, дзе тады былі буржуазныя ўрады. Усюды яе цёпла прымалі. Асабліва адзначалі ігру У. Крыловіча, які выконваў галоўную ролю — Лопуха. На ім, можна сказаць, увесь фільм і трымаўся. Адметныя вобразы стварылі таксама Б. Бабачкін, П. Малчанаў, Л. Кміт, іншыя акцёры. Вылучалася і рэжысура Э. Аршанскага.

Вельмі шкада, што фільм цалкам не захаваўся да нашага часу. Прапала шмат кадраў, нават цэлая частка знікла. Але тым не менш ён вельмі памятны для мяне як мой першы ўдалы сцэнарый, як пачатак маёй працы ў кінематографе.

1964

АЎТАБІЯГРАФІЯ

Жыццё маё такое незвычайнае, што часам мне самому яно здаецца неверагодным, выключна цяжкім.

Пачну па парадку. Нарадзіўся я ў Херсонскай губерні ў горадзе Елісаветградзе (цяпер Кіраваград) у прадмесці Кушчоўка ў 1900 годзе 12 ліпеня старога стылю[1]. Маці мая, Мотра Яўхімаўна Драч, служыла ў розных паноў кухаркай і пусціла мяне на свет, не будучы замужам, таму я з маленства меў «званне» байструка па прозвішчы Міхайла Драч. Дзед мой, каваль з сяла Севярынаўкі на Адэсчыне, быў так абураны, што вырашыў забіць маю маці, Мотру, за тую ганьбу, якую яна прынесла іхняму роду. Маці паехала ў Адэсу, а мяне пакінула ў старой бабулі-малдаванкі Земфіры Фундобнай. Плаціла ёй тры рублі на месяц. Вы самі разумееце, якое мог мець «выхаванне» трохрублёвы байструк. Жыў я ў галадзе, у брудзе і лахманах. Дзе якая поўха — мая. Выспятак, дубец, бізун — таксама мае. У той час байструкі былі самыя бяспраўныя істоты на зямлі, і з імі абыходзіліся горш, чым з быдлам.

Часценька я пераходзіў з рук у рукі: ад бабулі Земфіры да бабулі Хвядоры, а ад Хвядоры да цёткі Мар'і. Імёны цётак і бабуль мяняліся, а маё жыццё заставалася без змен. У шасцігадовым маім узросце настаў перапом. Нарэшце маці неяк сабрала трыста рублёў, прыехала ў Елісаветград, купіла хату на Новай Кушчоўцы (6-я лінія) і пачала жыць самастойна. Быў у нас свой сад і кветнік. Маці вырошчвала кветкі, прадавала іх, і з гэтага мы жылі. Прыехаў мой бацька, Мусій Іванавіч Сандыга[2]. Паходзіў ён з беззямельных сялян сяла Вялікі Хутар Залатаношскага павета Палтаўскай губерні. Працаваў у прыватнай пякарні Тарантула (на Быкавай) і прыпісаўся да мяшчан пры елісаветградскай мяшчанскай управе. Жыць мне стала лепш. У мяне былі маці, бацька, догляд і, хоць зрэдку, мацярынская ласка.

У восем год мяне аддалі ў царкоўнапрыходскую школу пры кушчоўскай царкве. Вучыўся я добра, і мяне перавялі ў народнае вучылішча пры мяшчанскай управе.

Калі мне споўнілася дзесяць год, бацькі павянчаліся ў царкве (уступілі ў законны шлюб). Але я так і застаўся Міхайлам Драчом: нягледзячы на хадайніцтва бацькі, па тагачасных законах яму не дазволілі мяне ўсынавіць. К таму часу бацькі пераабсталявалі хату і адчынілі сваю «справу» — саматужную пякарню. Гады праз два «справа» разраслася, і яны сталі заможнымі гаспадарамі. Пад націскам маіх настаўнікаў бацькам хоць і з вялікімі цяжкасцямі, але ўдалося аддаць мяне ў Елісаветградскае земскае рэальнае вучылішча. І там я спачатку вучыўся добра.

Але ў 1913 годзе пякарная справа «прагарэла», і мае бацькі збяднелі. Пачаліся новыя непрыемнасці: не было чым плаціць за навучанне, за што купіць форму; зноў кпіны і здзекі з боку вучняў з заможных сямей, адчуў я і пагарду настаўнікаў. Зноў навалілася на мяне маё «байстручаства». Калолі ім мяне ў вочы. А да каго пойдзеш са сваёй крыўдай? Бацькі мяне не разумелі, не хацелі разумець. Я ім пра зверскі рэжым у вучылішчы, аб здзеках над беднасцю, а яны мне сваё дзяўбуць: «Цярпі… але вучыся. Хоць лопні, але цярпі!» А як цярпець? На кпіны я адказваў мардабоем, а дома мяне за гэта лупцавалі, пакуль не траціў прытомнасць.

Адным словам, жыццё маё стала пеклам. І ў 1914 годзе, калі пачалася Першая сусветная вайна, я ўцёк на Аўстрыйскі фронт. Трапіў у 4-ты Заамурскі полк 9-й арміі Паўднёва-Заходняга фронту. Удзельнічаў у баях за Перамышль, Бугач, Залешчыкі, Цярнопаль. 26 красавіка 1915 года пад Калымаяй мяне цяжка параніла ў баі разрыўной куляй у правую руку. Лячыцца накіравалі ў родны Елісаветград. На фронт больш не пусцілі, але дазволілі далей займацца ў рэальным вучылішчы без платы за навучанне. Гэта мяне ўзрадавала, але… ненадоўга. Ад платы за навучанне аслабанілі, а здзекамі і насмешкамі ўзнагародзілі яшчэ больш. Рэжым, як я казаў, там быў вельмі жорсткі. Не кожны мог вытрымаць здзекі. Вучань Навум Лур’е застрэліўся, вучань Гусараў кінуўся пад цягнік і загінуў. Я не стрываў кпінаў і здзекаў і таксама спрабаваў кончыць жыццё самагубствам. Але вучань Уладзімір Валохін[3] таўхануў мяне пад руку, і куля ўвайшла ў грудзі на 1 см вышэй сэрца. Лячылі мяне ў шпіталі Чырвонага Крыжа (на Вакзальнай вуліцы). Аперацыю рабіў урач Пакаціла. Вылечылі і… выключылі з рэальнага вучылішча.

Грымнула Лютаўская рэвалюцыя. І я, ні ў кога не пытаючыся, стаў сынам свайго бацькі — Міхаілам Майсеевічам Сандыгам.

Булачнікам мой бацька і пайшоў на фронт. А я, акрыяўшы крыху пасля ранення, накіраваўся ў рэальнае вучылішча і не столькі папрасіў, колькі патрабаваў, каб мяне пераэкзаменавалі па ўсіх прадметах за чатыры класы. Інсцэніравалі экзамены, і я атрымаў пасведчанне за чатыры класы рэальнага вучылішча. Па ўсіх прадметах — тройкі, а за паводзіны — чацвёрка. Ну і што ж? І на тым дзякуй. Так завяршылася мая адукацыя[4]. Пара пачынаць самастойнае жыццё. Мне ж ужо ішоў семнаццаты год. Паступіў працаваць на чыгунку. Маркіроўшчыкам на станцыі Елісаветград-Таварны Паўднёва-Заходняй чыгункі. З маркіроўкай асвоіўся хутка. Пачалося цікавае і даволі бурнае жыццё. Улетку станцыя Елісаветград была запоўнена эшалонамі войск. Трашчаў фронт па ўсіх швах, разбягаліся дамоў салдаты, і ніякія эмісары Керанскага не маглі іх стрымаць.

Елісаветград гудзеў і кіпеў. Палітычнае жыццё горада біла ключом. Мітынгі, мітынгі, сходы, дэманстрацыі і… прамовы, прамовы! Мора прамоў і акіяны слоў. Левыя эсэры, правыя эсэры, бундаўцы, барацьбісты, анархісты, бальшавікі, меншавікі, украінскія нацыяналісты. Розныя партыі, саюзы, таварыствы. Нават ліга «Прэч сорам» узнікла ў горадзе. На Дварцовай вуліцы з’явіліся дзяўчаты ў адзенні Евы, ледзь прыкрытыя фігавымі лісточкамі розных фасонаў і колераў. Але елісаветградцы хутка вымелі гэту лігу і прымусілі «ультра-эмансіпіраваных» дзяўчат прытрымлівацца элементарных правіл прыстойнасці. Горад бурліў, горад кіпеў. Партыйныя лідэры хрыплі ад прамоў. У меншавікоў — натарыус Якубоўскі, у бальшавікоў — Каламіец, Цепічэнка, Вінаградаў, ва ўкраінскіх нацыяналістаў — Бульба, Шпачынскі, браты Вярбіцкія, Харунжы, у анархістаў — Барыс Волін (сапраўднае прозвішча Эхенбаўм), Максюта, Аксенфельд. Нават настаяцель гарадскога сабора протаіерэй Коласаў прымаў актыўны ўдзел у мітынгах, на сходах і дыспутах, выступаючы за ўстаноўчы сход. І вось у гэтым палітычным бурлівым катле мітусіцца семнаццацігадовы хлопец Міхаіл Сандыга, слухае лідэраў розных партый і ніяк не можа зразумець, хто ж з іх больш рэвалюцыйны? Да якой партыі прыстаць? Якая партыя пачне рашуча «курочыць» памешчыкаў і іншых багацеяў? «Памог» выпадак. Пакуль лідэры мітынгавалі і спрачаліся паміж сабой, немцы ўсё больш упарта пёрлі на Украіну. У Кіеве тыя ж немцы пасадзілі на гетманскі трон Паўла Скарападскага. У той час у Елісаветградзе выходзіла газета «Наша жизнь». Я зрэдку друкаваў на яе старонках байкі. Часцей за ўсё — пераймаў Дзям’яна Беднага. Падпісваўся: «Рабочий М. Сандыга». І вось

у горадзе з’явілася новая газета — «Друг народа». Наважыў я змясціць і ў ёй пару вершаў[5]. У самы разгар гетманшчыны мне ўдалося надрукаваць рыфмаваны фельетон «Лавочка». Што пасля са мной адбылося, раскажу падрабязней.

Першыя строфы «Лавачкі» і цяпер помню:

Когда внезапно разделилась
Россия, вотчина царей,
В Берлине лавочка открылась
Для распродажи королей.
Там тоже спекулянты были
(Монархов лестно продавать),
Но почему-то позабыли
Нам прейскуранты разослать.
И потому ошибка вышла:
Пан Скоропадский к нам попал.
На трон Украины он пышно
Воссел… Павло Скороупал…

Раніцай тыраж газеты разышоўся па горадзе, а ўночы дзяржаўная варта, узмоцненая конным раз’ездам гайдамакаў, акружыла нашу хату. Білі мяне бязлітасна. Адсыпалі «ганарар» спаўна кулакамі, шомпаламі і нагайкамі, а потым кінулі ў старую турму (на Пермскай вуліцы). Пасля двух дзён пабояў і допытаў, ноччу, калі мяне пераводзілі ў новую турму ля турэцкай крэпасці, кушчоўскія хлопцы наляцелі на канвой і адбілі мяне. Не ўлічыла варта, што я кушчовец. Пралічылася. Цяпер прыйшлося хавацца. Скрываўся і ў вёсцы Беражынка, потым у Завадоўцы, Абознаўцы і Кампанееўцы. Шэфства нада мной узяла федэрацыя анархістаў групы «Набат». Духоўныя настаўнікі — Максюта і Барыс Волін. Так лёс наканаваў мне ўключыцца ў актыўнае палітычнае жыццё. Сур’ёзным, паўнапраўным членам федэрацыі анархістаў мяне не лічылі. Па-першае, занадта малады, а па-другое, палітычна не дазрэў. Блытаў праграмы. Барыс Волін нашпігаваў мяне літаратурай тэарэтыкаў анархізму (Бакуніна, Крапоткіна і іншых лідэраў), тлумачыў мне праграмы анархістаў.

Быў я не столькі членам федэрацыі, колькі «спачуваючым». Даручалі мне спачатку дробязныя справы, потым прызначылі сувязным і глыбока законспіравалі. А жыццё бурліла. Разгаралася Грамадзянская вайна. Улада ў горадзе мянялася, як у калейдаскопе. Керанстчына, Цэнтральная рада, Саветы, гетманшчына, зноў Саветы, пятлюраўшчына, махноўцы, дзянікінцы,

грыгор'еўшчына і зноў савецкая ўлада. Былі тыдні і месяцы, калі насельніцтва Елісаветграда змагалася на два фронты. Са станцыі Шастакоўка наступалі немцы, а з паўстанка Канатава рваліся да горада галаварэзы банды Марусі[6] (400 чалавек). Нашы гарадскія батарэі білі па немцах шасцідзюймовымі снарадамі з турэцкай крэпасці, а за Петрапаўлаўскай царквой грымелі нашы трохдзюймоўкі па бандытах Марусі. У гэтым віры Грамадзянскай вайны перапынілася мая сувязь з анархістамі. Пайшоў я служыць у Чырвонаармейскі Брацкі полк (фарміраваўся ў Елісаветградзе). З Брацкага палка перавялі ў 1-шы Інтэрнацыянальны батальён Рэўваенсавета Паўднёвага фронту (ваенкамам у нас быў Уладзімір Каламіец, член ЦК КП(б)У). Служыў у міліцыі пад кіраўніцтвам Цімафея Шабарава. За Златаполем разбілі мы банду Квашы. Сам Кваша быў забіты. Пад Нова-Украінскай ліквідавалі банду Каласаева. Кіраваў намі начальнік Сямён Данілавіч Громаў. Потым пайшоў я ў Першую Конную Армію С. М. Будзённага. Служыў у асобным кавалерыйскім дывізіёне пад камандай Мяркулава.

І вось тут зноў мяне знайшлі анархісты. Яны далі мне вельмі сур'ёзнае і небяспечнае заданне. У Елісаветградзе наспяваў мяцеж. Украінскія нацыяналісты рыхтавалі паўстанне. Арганізавалі паўстанцкі штаб. Кіравалі ім Яўгеній Грахольскі (падпольная клічка Грэчка), начальнік конзапасу Упраформа (Упраўлення фарміраванняў) Першай Коннай — нехта Ціханаў і супрацоўнік асобага аддзела Бандарэнка. Мяне перавялі з каўдывізіёна ў Упраформ Першай Коннай (начальнікам тады быў Шароў, а ваенкамам Собалеў). Анархісты загадалі наладзіць кантакт з нацыяналістамі, забяспечваць іх зброяй і патронамі, трымаць сувязь. Было вырашана памагаць нацыяналістам, а ў час паўстання адкінуць іх і абвясціць Паўднёва-Рускую «вольную» рэспубліку пад чорнымі сцягамі. Патрэбнай колькасці зброі я не змог дабыць, акрамя некаторых запасных частак да вінтовак і некалькіх скрынак патронаў, а сувязь падтрымліваў акуратна і вербаваў людзей у асноўным з асяроддзя крымінальнікаў-налётчыкаў.

Знаёмства з крымінальным светам у мяне было даволі шырокае, бо з маленства мяне выхоўвала вуліца. Але сам я налётаў не любіў і крымінальшчынай не займаўся. Чатыры месяцы рыхтаваўся мяцеж. Аднойчы вечарам сабраўся штаб на Балцы ў доме нацыяналіста Коўгана. Нечакана дом акружылі работнікі

Елісаветградскай ЧК. Усе ўдзельнікі сходу былі арыштаваны, а мне ўдалося ўцячы. Шукалі мяне доўга і настойліва. Зноў прыйшлося перайсці на нелегальнае становішча. Праз два тыдні мяне арыштавалі работнікі АРТЧэка на станцыі Каменка. Арыштаваць арыштавалі, але… не ведалі каго. У мяне на руках ужо быў дакумент на імя наваміргарадскага служачага па прозвішчы Дончанка, таму нагляд быў слабы, і я на світанні ўцёк. Дні праз два апынуўся ў Фаставе з дакументамі на імя чырвонаармейца Данілы Леанцяна, малдаваніна, 1894 года нараджэння (на той час адрасла і такая-сякая бародка). Паслалі мяне ў Кіеў, на Лук’янаўку, у маршавую роту, прызначаную для адпраўкі ў Сярэднюю Азію на барацьбу з басмачамі.

Пакуль ішлі страявыя і палітычная заняткі, пакуль рыхтаваліся да далёкага паходу — прыйшоў загад аб частковай дэмабілізацыі. Дэмабілізавалі і мяне як нараджэнца 1894 года. Выдалі воінскую ўліковую картку на імя дэмабілізаванага чырвонаармейца Данілы Леанцяна. Запыталіся, куды я хачу паехаць. Я назваў горад Атбасар Акмолінскай вобласці. Там у мяне было шмат сваякоў, якія ведалі мяне толькі па фотаздымках і перапісцы. Ніхто з іх ні разу ў жыцці мяне не бачыў. У Атбасары пражываў і мой дзядзька Андрэй Іванавіч Сандыга. Быў ён пры царызме валасным пісарам, прачытаў на сялянскім сходзе сакрэтныя зямельныя дакументы і за гэта трапіў на вечнае пасяленне ў Паўночны Туркестан. Там ажаніўся і астаўся жыць назаўсёды.

Ішла вясна 1921 года. У краіне — страшны голад, разруха. Засуха загубіла ўраджай. Мёртвыя людзі валяліся на вуліцах. Я перасёк амаль усю краіну і бачыў сляды вайны і голаду. З цяжкімі думкамі ехаў я ў Атбасар: «А што, калі б паўстанне адбылося? Колькі б яшчэ гора, слёз, крыві прынесла яно людзям!»

Са станцыі Інза я паслаў у Елісаветградскую ЧК шчырае пісьмо, у якім напісаў: «Прашу Вас не шукаць мяне. Усё роўна не знойдзеце. Я разумею, што заслужыў суровае пакаранне. Я прайшоў амаль усю краіну, бачыў пакуты народа, бачыў разруху. Глыбока ўсвядоміў свае памылкі, перагледзеў і пераацаніў свае погляды на жыццё. Я стаў другім чалавекам. Няма больш анархіста Міхаіла Сандыгі. Замест яго — новы чалавек, які ўсім сваім розумам і душой стаў на платформу савецкай улады і будзе змагацца і працаваць у імя яе росквіту і ўмацавання. Прашу маё пісьмо надрукаваць у газеце. Я заклікаю ўсіх, хто яшчэ гэтага не зразумеў, скласці ружжо таксама, як я. Міхаіл Сандыга».

Магчыма, пісьмо гэта захавалася ў архівах, бо шмат дакументаў маіх і пра мяне ўцалела да нашага часу.

Прыехаў да дзядзькі Андрэя, пазнаёміўся са стрыечнымі братамі і сёстрамі, расказаў пра сябе ўсё без утайкі. Войкалі, ахкалі, уздыхалі. Не хацеў я наклікаць на іх бяду. Прыйшоў я да іх уночы і перад світанкам той жа ноччу пайшоў ад іх. Рушыў назад, на Украіну. За паўтара месяца дарогі я шмат чаго яшчэ пабачыў і зразумеў. Прыехаў у сяло Вялікі Хутар, што за дваццаць кіламетраў ад Залатаношы. Палова Вялікага сяла — Сандыгі. Усе — мае сваякі, але і яны не ведалі мяне раней. Расказаў пра сябе толькі дзядзьку Панфілу Іванавічу Сандыгу. Ён таксама, як і дзядзька Андрэй, быў у царскай ссылцы, але вярнуўся дадому. Палаяў ён мяне моцна за мой анархізм, а потым, зрабіўшы вынік, што гэта памылка маёй маладосці, уладкаваў у кузню малатабойцам. Але доўга працаваць не давялося. Праз месяц ці паўтара — на мяне аблава. Арыштаваць не ўдалося, але я зразумеў, што ЧК мяне не забыла і не даравала. Закінуў дакументы на імя Леанцяна і пайшоў на захад — у Беларусь. Прабіраўся начамі. Зваўся я ўжо дэмабілізаваным чырвонаармейцам 25-й стралковай дывізіі Рыгорам Якаўлевічам Кобецам. У лясах пад Мазыром, недалёка ад вёскі Махновічы, мяне арыштавалі, добра аддубасілі і кінулі ў Мазырскую турму на беразе Прыпяці. Неяк выпадкова на прагулцы мяне ўбачыў Міхаіл Мікалаевіч Тухачэўскі. Запытаў:

— Ты хто?

— Дэмабілізаваны чырвонаармеец 25-й стралковай дывізіі Кобец Рыгор Якаўлевіч!

— За што арыштавалі?

— Не ведаю!

— Хто цябе так размаляваў?

— Следчыя павятовага палітбюро*.

— На допыце?

— Так.

На тым размова і скончылася. Тухачэўскі выклікаў начальніка турмы і загадаў:

— Такія метады недапушчальны! Мы не царскія каты, мы не белапалякі! Вядзіце следства, карайце сурова, калі заслужыў, але… без самавольства!

Больш мяне ніхто і пальцам не крануў. Перавялі ў Мінск, у ЧК Беларусі. Сядзеў у сутарэнні на Савецкай вуліцы (цяпер

---

* Былі тады такія ў палітбюро.

праспект Леніна). На допыт не выклікалі ні разу. Тут я захварэў на сыпны тыф. Пад строгай вартай ляжаў у 3-й востразаразнай бальніцы (вул. Крапоткіна). І як жа я здзівіўся, калі аднойчы прыехаў старшыня ЧК Беларусі т. Ольскі і ў прысутнасці членаў Савецкага ўрада Беларусі ўручыў мне ордэр на вызваленне. Аказваецца, Рыгор Кобец ніякіх злачынстваў не зрабіў. Разгружалі перапоўненую турму, як звычайна, і мяне, не ведаючы, хто я, — выпусцілі на волю.

Далячыўся і астаўся ў бальніцы качагарам. Сваёй адзежы ў мяне не было, апранулі мяне ў вопратку нябожчыкаў, і я прыступіў да працы.

Працаваў старанна. Цяжка было. Мёрзлы торф здзіраў скуру з далоняў, але я працаваў, добра памятаючы сваё абяцанне Елісаветградскай ЧК стаць савецкім грамадзянінам. І я ім стаў. Працуючы ў качагарцы, неяк прачытаў я кнігу Войніч «Авадзень». Яна вельмі ўзрушыла мяне. Да чаго ж падобны мой лёс! Памылка, зробленая ў юнацкія гады, скалечыла ўсё наступнае жыццё. Я шмат разоў перачытваў гэту цудоўную кнігу. І думаў. І вырашыў: шлях яе героя — мой шлях! Памыліўся ў юнацтве — выпраўляй сваю памылку нават цаной неверагодных пакут, нават цаной свайго жыцця. І я цвёрда стаў на гэты шлях выпраўлення. Я пачаў пазбаўляцца ад анархісцкіх звычак, прывучаў сябе да свядомай дысцыпліны, з галавой акунуўся ў вір грамадзянскага савецкага жыцця.

Праз год мяне запрасілі працаваць качагарам на Мінскі дражджавы завод «Пралетарый». Пайшоў з задавальненнем. Два ланкашырскія катлы давалі магчымасць па-сапраўднаму разгарнуць маё качагарнае майстэрства. Працаваў здорава. Вучыў працаваць другіх. Актыўна ўдзельнічаў у прафсаюзным руху. Праз год я ужо быў старшынёй заўкама. Выбіралі мяне на гэту пасаду некалькі год запар. Зноў, як у маладыя гады, адчуў жаданне пісаць. Пачаў друкаваць у газетах допісы, нарысы, фельетоны. Зрэдку пісаў апавяданні ў маскоўскую рабочую газету. Падпісваўся — Грыша Лахматы. Пад гэтым псеўданімам публікаваў вершы ў газетах і часопісе «Прафрух Беларусі». Далучыўся да літаратурнага аб’яднання «Звенья» (філіял беларускага «Маладняка»). У 1925 годзе напісаў верш «Паравоз». Асаблівая дынамічная рытміка палюбілася чытачам, і мой «Паравоз» імкліва паімчаўся па ўсёй савецкай краіне ў выкананні харавых калектываў (галоўным чынам «сінеблузнікаў») і ў сольным выкананні дэкламатараў. Выбіралі мяне членам Мінскага

гарадскога Савета (і не адзін раз). Быў я членам цэнтральнага праўлення прафсаюза харчавікоў Беларусі. Аднак пра тое, што я не Кобец, а былы анархіст Сандыга, не забываў: я быў пад пільным надзорам ЧК Беларусі (потым ДПУ, а пазней НКУС). Выклікалі людзей, з якімі я працаваў, пыталіся пра мяне, а я рабіў выгляд, што нічога не заўважаю, і працаваў яшчэ лепш. Але на душы было неспакойна. Раптам возьмуць? Арыштуюць? Кожны дзень, у любы час мяне маглі «ўзрадаваць» гэткім сюрпрызам. І тады паляціць к чорту ўсё маё перавыхаванне. Было крыўдна. Ды што зробіш? Такое жыццё. Каму якая справа да таго, што ты быў юным рамантыкам, яшчэ не кемлівым, які заблытаўся ў віры жыцця і не знайшоў верны шлях? Вінаваты — адказвай. І пад вялікім нервовым напружаннем я рыхтаваўся да таго, каб трымаць адказ за сваю віну, гатовы быў кожны дзень, кожную гадзіну. Былі ў мяне магчымасці (і неаднойчы) уцячы за мяжу. Але навошта? Што дасць мне «заграніца»? Усё для мяне там будзе чужым. Не! Хай будзе, што будзе — а я астануся тут, на сваёй зямлі. Няма чаго рабіць мне на чужыне.

Мінула яшчэ колькі часу і раптам… мяне пазналі. Выступаў я ў клубе імя Дзям'яна Беднага з дакладам пра Кастрычніцкую гадавіну. Крокі за чатыры ад трыбуны — у ложы — размясціўся духавы аркестр 7-й Самарскай кавалерыйскай дывізіі. І вось чую:

— Хлопцы! Ды гэта ж Мішка Сандыга!

Сэрца ў мяне захаланула. Ну, думаю, зараз крыкнуць:

— Лаві! Трымай!

Не, маўчаць. Павёў позіркам па аркестры — бачу капельмайстра Каратаева, кларнетыста Далінскага і трубача Кісялёва. Пазіраюць яны на мяне, падміргваюць. Адны ведалі мяне па Першай Коннай, другія (Каратаеў і Далінскі) па Елісаветградзе. Што рабіць? Напружваю волю, «спакойна» канчаю даклад. А за кулісамі мне пацiскаюць рукі, вітаюцца:

— Здарова, Мішка!

— Ціха! Я не Мішка, а Грышка.

Расказаў я ім пра свае юначыя памылкі, пра жаданне перавыхавацца. Паспачувалі мне.

— Мы цябе не выдадзім.

І не выдалі. Шмат гадоў яны маўчалі. Маўчаць і па сённяшні дзень. Праўда, Каратаеў памёр у Мінску, Далінскі паехаў, а Кісялёў і цяпер яшчэ кіруе музычным гуртком на Мінскім трактарным заводзе. Яшчэ некалькі разоў пазнавалі мяне елісаветградцы, але не выдавалі. Аднойчы ў Ленінградзе, ва

украінскім тэатры «Жовтень», у час пастаноўкі маёй п’есы «Гута» мяне пазнаў акцёр Раманоўскі, але мне ўдалося пераканаць яго, што я не Міхаіл Сандыга, а Рыгор Кобец, беларускі пісьменнік, рабочы. Ён зрабіў выгляд, што паверыў мне, а можа, і паверыў?..

Вось пад такім дамоклавым мячом я жыў і працаваў.

У 1927 годзе мяне залічылі на пасаду штатнага супрацоўніка рэдакцыі газеты «Рабочий» (орган ЦК КП(б) Беларусі). Праз паўгода я стаў вядомым у рэспубліцы фельетаністам і нарысістам Грышам Лахматым. Рызыкнуў напісаць вялікі твор. У 1929 годзе напісаў п’есу «Гута». У 1930 Першы беларускі дзяржаўны тэатр (цяпер тэатр імя Янкі Купалы) атрымаў самую высокую ацэнку на алімпіядзе тэатраў СССР за пастаноўку «Гуты». Потым ставілася мая п’еса ва ўсіх рэспубліках Савецкага Саюза і за мяжой — у Польшчы, Чэхаславакіі, Румыніі, Венгрыі і Аўстрыі. На Украіне «Гута» ішла ў Днепрапятроўску — тэатр імя Тараса Шаўчэнкі; у Харкаве — Красназаводскі тэатр; у Кіеве — польскі тэатр (мастацкі кіраўнік Вандурскі).

Пасля «Гуты» напісаў камедыю «На заставе», якая ішла на сцэне маладзёжных тэатральных калектываў Беларусі, Грузіі, Ленінграда. У 1931 годзе мяне выклікалі ў СНК БССР, прапанавалі:

— Рыгор, заўтра ж едзь у Ленінград на кінастудыю Белдзяржкіно.

— Чаго? Што я там буду рабіць? — здзівіўся я.

— Пісаць сцэнарыі для студыі Белдзяржкіно.

— Я іх ніколі не пісаў. Не ўмею.

— Навучышся. Ты хлопец здольны.

На другі ж дзень увечары я быў ужо на кінастудыі Белдзяржкіно (канал Грыбаедава, 90). Вучыўся і працаваў.

Гукавых фільмаў яшчэ не было. У 1931 годзе на экраны СССР выйшаў нямы фільм «Ураган» (сцэнарый Барыса Брадзянскага і Рыгора Кобеца, пастаноўка Уладзіміра Вайнштока). Фільм, шчыра кажучы, атрымаўся шэранькім. Аднак я сяму-таму навучыўся. Пачаў вывучаць спецыфіку кінафільмаў, тэхніку напісання сцэнарыяў больш уважліва і ўдумліва. У 1931 годзе адважыўся напісаць кінасцэнарый для першага гукавога фільма Белдзяржкіно. Назваў яго «Двойчы народжаным». Гэта была мая першая самастойная работа ў кіно. Сцэнарый быў ухвалены і прыняты нават без паправак. Пастаноўку даручылі рэжысёру Эдуарду Аршанскаму. Пачаліся кіназдымкі. А я паехаў на Далёкі Усход у Яўрэйскую аўтаномную вобласць (Бірабіджан).

Збіраў матэрыял для новага кінасцэнарыя пра жыццё яўрэяў-перасяленцаў. Знаёміўся з людзьмі, з флорай і фаўнай вобласці. Працаваў на залатых капальнях на рацэ Сутары ў якасці старацеля, лавіў рыбу на Амуры (асенняя кетавая пуціна), а зімой хадзіў у тайгу з паляўнічымі за пушнінай. Супрацоўнічаў у газетах «Биробиджанская звезда» і «Тихоокеанская звезда».

У 1933 годзе на экране паяўляецца першы гукавы фільм Белдзяржкіно «Двойчы народжаны» (сцэнарый Рыгора Кобеца, рыжысёр Эдуард Аршанскі). Але яго рашылі прытрымаць да двух юбілеяў — да 15-годдзя Савецкай Беларусі і да 15-годдзя з’езда КП(б)Б. Другі раз «Двойчы народжаны» выходзіць на экраны Савецкага Саюза ў 1934 годзе, фільм ідзе па ўсёй Савецкай краіне і доўга не сыходзіць з экранаў. Ён атрымаў бліскучую ацэнку на старонках цэнтральнага друку (у газетах «Известия», «Правда», «Литературная газета» і іншых). Неўзабаве фільм ішоў з поспехам і за рубяжом. Вытрымаў ён выпрабаванне часам, дэманструецца і цяпер (на экранах Варшавы).

Мяне тэрмінова выклікалі на студыю ў Ленінград і прапанавалі напісаць сцэнарый пра яўрэяў-перасяленцаў, жыццё якіх я вывучаў на Далёкім Усходзе (заяўку я падаваў загадзя). Пачалася работа над сцэнарыем (пазней да мяне далучыўся сааўтар І. Зельцар). Частыя творчыя размовы з Бабачкіным, Кмітам (яны здымаліся ў «Двойчы народжаным»), Міхоэлсам (ён быў кансультантам фільма «Шукальнікі шчасця»), Зускіным, Блюменталь-Тамарынай і іншымі цудоўнымі акцёрамі, якія здымаліся ў гэтым фільме, значна пашырылі мой творчы далягляд. Актыўны ўдзел у грамадскай рабоце (мяне ўжо выбралі членам Ленінградскага гарсавета), сустрэчы з маскоўскімі і ленінградскімі пісьменнікамі, дзеячамі мастацтва, кампазітарамі (Дунаеўскім, Шастаковічам, Жыватовым) — усё гэта дало мне магчымасць узбагаціць не толькі свой мастацкі, але і маральны багаж. Сцэнарый «Шукальнікаў шчасця» быў напісаны і запушчаны ў вытворчасць. (Пастаноўку даручылі У. Корш-Сабліну.)

У сакавіку 1935 года мяне выклікалі з Ленінграда ў Мінск. На ўрачыстым пасяджэнні ў БДТ-1 усенародна абвясцілі пастанову ЦВК і СНК БССР аб прысваенні мне звання заслужанага дзеяча мастацтваў БССР. Шчыра скажу: такая высокая ўзнагарода мяне ашаламіла і ўсхвалявала да слёз. Я лічыў сябе неаплатным даўжніком Савецкага ўрада і працаваў усё больш настойліва і ўпарта.

Я працаваў. Са сваім сябрам, беларускім пісьменнікам Анатолем Вольным напісаў кінасцэнарый «Паўстанне гневу» (пра беларускага легендарнага героя грамадзянскай вайны Алеся Салаўя), напісаў пасля таго, як беларускі ўрад кінуў кліч стварыць кінастужку пра свайго беларускага Чапаева, і гэту пачэсную справу даручылі групе пісьменнікаў і кінадраматургаў, у тым ліку і мне. (Яшчэ раней, у 1932 годзе, я разам з Вольным напісаў трохактовую тэатральную камедыю «Ратуй, божа», пісаць з ім было лёгка.) У 1936 годзе наш сцэнарый быў прыняты кінастудыяй.

Я трывала ўвайшоў у асяроддзе пісьменнікаў, кампазітараў, артыстаў. Шмат дапамаглі мне сяброўскія адносіны з Янкам Купалам, Міхасём Чаротам, Кузьмой Чорным, Платонам Галавачом. Знаёмства, творчая і бытавая сувязь з украінцамі, такімі, як Куліш Дасвітны, Астап Вішня, Ірчан, Уладзімір Сасюра, два Кулікі і Карняйчук, акрылялі мяне і натхнялі на далейшую творчую працу. Але асабліва паўплывала на маю творчасць, думкі, пераасэнсаванне жыцця ўвогуле сустрэча і размова з Максімам Горкім, якога я меў шчасце прывітаць ад імя рабочых Беларусі, калі вялікі рускі пісьменнік вяртаўся з Сарэнта ў Маскву. Частыя сяброўскія сустрэчы і праца з лепшымі старымі бальшавікамі Беларусі рушылі мяне наперад. Такія цудоўныя людзі, як старшыня Саўнаркама Галадзед, старшыня ЦВК БССР Чарвякоў, сакратар ЦК Кампартыі Беларусі Гей, а з імі Шаранговіч, Гікала, Гамарнік, Славінскі, Наташа Красіна — вучылі мяне, любілі і давяралі. Мяне акружалі чуллівыя разумныя людзі, у якіх можна было вучыцца і было чаму навучыцца. Яны ператрэслі ўсю маю псіхалогію, выкруцілі мяне навыварат і перавыхавалі — зрабілі мяне савецкім чалавекам. Усё гэта радавала і разам з тым засмучала. Яны ж не ведалі, каму так шчыра памагаюць. Ніхто з іх і падумаць не мог, што я — былы анархіст, украінец. Нават мая сям’я, ні жонка Соф’я Аляксееўна, ні дзеці пра гэта не ведалі і не здагадваліся. І гэта было пакутліва, мне не давала спакою сумленне. Не мог больш ашукваць людзей, хацелася выйсці на вуліцу і крыкнуць:

— Людзі! Я не той, за каго вы мяне прымаеце! Я не Кобец! Я — Сандыга! Судзіце мяне! Не магу болей так жыць, як Авадзень з рамана Войніч! Хачу расказаць аб сабе праўду!

Доўга вагаўся і нарэшце не вытрымаў. У 1936 годзе пайшоў да старшыні СНК БССР Мікалая Мацвеевіча Галадзеда і ўсё

расказаў яму пра сябе шчыра, нічога не утаіў. Ён быў вельмі ўражаны, здзіўлены і, па-мойму, засмучаны. Запытаў:

— Ты ўкраінец?

— Так.

— Цябе шукалі органы НКУС?

— Шукаюць і цяпер.

— Та-ак! Ну што ж… добра. Гэта вельмі добра, што сам прыйшоў. Ідзі дахаты і напішы ўсё, што мне расказаў, і падрабязней. Пішы заяву на маё імя і помні… каб усё шчыра і падрабязна. Заўтра раніцай прынясеш.

На другі ж дзень у 10 гадзін раніцы я прынёс Мікалаю Мацвеевічу сваю заяву, у якой апісаў і жыццё сваё, і радаслоўную, і грахі маладосці, нават згушчаючы фарбы. Не схаваў і сувязь з Максютам, які быў у свой час начальнікам штаба Махно, не ўтоіў і ўдзел у антысавецкай змове, і кантакты з крымінальным светам Елісаветграда — усё, куды завяла мяне рамантыка анархізму. На маё шчасце, я нікога не забіў (за выключэннем бою), нікога не аграбіў, ні на каго не ўзвёў паклёпу і маны. Я лічыў паклёп і здраду подлым і самым страшным злачынствам. Гэтай думкі я трымаюся і па сённяшні дзень.

Я паклаў заяву на стол Галадзеда. Гэта было ў 1936 годзе. Мікалай Мацвеевіч уважліва прачытаў і сказаў:

— Веру табе. Разумею.

І тут жа запытаў:

— Ты ведаеш, на што пайшоў?

— Ведаю!

— Разумееш, што табе пагражае?

— Разумею, Мікалай Мацвеевіч.

Упоперак маёй заявы пралягла рэзалюцыя старшыні Саўнаркама: «Неадкладна перадаць у органы НКУС». А пад ёю подпіс М. М. Галадзеда.

— Ну, вось і ўсё! Цяпер ідзі.

— Куды?

— Ідзі ў НКУС і раскажы там усё так, як мне. А заяву я зараз жа перашлю туды. Ідзі!

Я падышоў да дзвярэй і спыніўся як укапаны.

— Чаго стаіш?

— Чакаю канвою.

— Дурань! Які канвой цябе ўтрымае, калі надумаеш збегчы? Ідзі. Сам ад сябе нікуды не ўцячэш. Ідзі! Выконвай загад!

І я пайшоў. Два дні пражыў з сям'ёй, а на трэці пачаў развітвацца. Жонка спалохалася:

— Куды? Надоўга?

— Не ведаю. Можа, назаўсёды.

Нічога я ёй не сказаў. І слёзы не памаглі. Але трохі суцешыў:

— Пераводзяць на небяспечную працу. Чакай. Можа, і вярнуся.

Пацалаваў я жонку і дзяцей і пайшоў у НКУС з пакаяннем. Першы паверх, пакой № 25, кабінет наркама НКУС Беларусі т. Ляплеўскага. Спаткаў мяне наркам ветліва:

— А-а! Рыгор Якаўлевіч? Сядайце, сядайце, — гасцінна паказаў ён на крэсла.

— Надоўга садзіцца? — пытаюся ў яго.

Усміхнуўся. Зірнуў на мяне.

— А гэта будзе залежаць ад абставін. Можа, і надоўга. Мы — народ гасцінны.

— Ведаю. Можаце і прыгалубіць.

— Вось і цудоўна! Як вы сябе адчуваеце?

Трапляю яму ў тон:

— Як у гасцях.

— Як гэта разумець?

— Проста. Як у гасцях ні добра, а дома лепей.

Шчыра засмяяўся наркам Ляплеўскі.

— Бадай, што гэта верна. Аднак вы, Рыгор Якаўлевіч, не хвалюйцеся. Давайце адкінем жарты і пагаворым сур'ёзна. Добра, што вы самі прыйшлі да нас.

На стол лягла важкая, напакаваная паперамі папка. Тут жа і мая заява аб добраахвотнай яўцы. Наўскасяк на заяве выразна выдзялялася рэзалюцыя Мікалая Мацвеевіча Галадзеда. Пачалася доўгая, спакойная не то гутарка, не то допыт. Бацька? Маці? Дзед па матчынай лініі? Дзед па бацькавай лініі? Адказваю падрабязна. Адукацыя? Першае раненне? Колькі вам было год?

— Аўстрыйскі Паўднёва-Заходні фронт. Было чатырнаццаць год. Каламыя, 4-ты Заамурскі полк 9-й арміі…

Шалясцяць дакументы, сыплюцца пытанні.

— З кім з крымінальнікаў былі блізка знаёмы?

— Мішка Гоц, Колька Чыкар, Ігнат Чапурны, Пецька Адэка.

— А яшчэ?

— Міцька Печаны, Віктар Японец, Трафім Жальма.

— Налётчыкі?

— Так.

— У налётах удзельнічалі?
— Не. Такая «рамантыка» мяне не вабіла. Не сквапны.
— Та-ак… З кім з анархістаў былі звязаны?
— З Максютам і Барысам Воліным.
— Вашы функцыі ў анархістаў?
— Сувязь і часам транспарціроўка зброі, потым — вярбоўка людзей з асяроддзя крымінальнікаў.
Дакументы перагледжаны, пытанні зададзены, адказы на іх атрыманы.
— Ну вось і ўсё, Рыгор Якаўлевіч. Добра, што вы самі да нас прыйшлі. Мужна і сумленна, — кажа Ляплеўскі. — А цяпер дазвольце мне пазнаёміць вас з маімі памочнікамі.
Кароткі званок. Кабінет запоўнілі вайскоўцы з ромбамі ў пятліцах.
— Знаёмцеся, таварышы! — звярнуўся да іх Ляплеўскі. — Беларускі пісьменнік, заслужаны дзеяч мастацтваў Рыгор Якаўлевіч Кобец, ён жа — Міхаіл Сандыга, той самы анархіст Сандыга, якога мы шукаем вось ужо шаснаццаць год. Глядзім яго п’есы ў тэатрах, глядзім яго фільмы на экранах, часта сустракаем яго партрэты ў газетах і часопісах і… працягваем шукаць. Ці не здаецца вам, што гэта крыху кур’ёзна? І вось, як бачыце, добраахвотная яўка…
Сёй-той з прысутных здзівіўся, сёй-той засмяяўся, бо ведаў мяне яшчэ як качагара Грышку Кобеца. Пачалася жывая размова, пасыпаліся пытанні. Больш за ўсё цікавіліся маім метадам канспірацыі, «тэхнікай» уцёкаў з-пад арыштаў, аблаў. Ніякай варожасці ці падазронасці да сябе я не адчуў.
Калі ўсе пайшлі, мы засталіся ўдвух — я і наркам. Наступіла даўжэзная і пакутлівая (для мяне) паўза. І я не вытрымаў.
— А што далей? — спытаўся ў наркама.
— Далей? — таварыш Ляплеўскі ўсміхнуўся. — Хвалюецеся?
— Я ж ведаю, што мяне чакае.
— Не! Не ведаеце і нават не здагадваецеся.
З шуфляды пісьмовага стала наркам дастаў нейкі дакумент.
— Слухайце мяне ўважліва. Вось пастанова калегіі НКУС СССР за подпісам таварыша Ягоды[7]: «Кобеца Григория Яковлевича (он же Михаил Сандыга) за все его преступления, совершенные им в годы юности по несознательности, — амнистировать. Дать ему все права и обязанности советского гражданина со снятием всех судимостей. Разрешить ему избрать себе имя, отчество и фамилию, какую он пожелает за собой оставить, а также национальность».

Наркам падняўся з крэсла і па-сяброўску працягнуў мне руку.

— Віншую вас, Рыгор Якаўлевіч! Ад усяго сэрца віншую!

А я… я не мог устаць. Я быў настолькі ўзрушаны тым, што пачуў… што літаральна знямеў, не змог вымавіць аніводнага слова. Не было сіл падняцца з крэсла, і толькі адчуў, як цяжкая сляза скацілася па шчацэ. Наркам клапатліва падаў мне шклянку вады.

— Выпіце і супакойцеся. Наша размова яшчэ не скончана.

Напружыўшы ўсе свае сілы, я крыху супакоіўся. А Ляплеўскі працягваў:

— Яшчэ раз віншую вас, Рыгор Якаўлевіч, і параю: надалей вы — Кобец Рыгор Якаўлевіч, беларускі пісьменнік, заслужаны дзеяч мастацтваў. Зразумела? Гэта не толькі мая парада, але і Мікалая Мацвеевіча Галадзеда і старшыні ЦВК БССР Алеся Рыгоравіча Чарвякова. Сандыгі Міхаіла няма. Ёсць Рыгор Кобец. Зразумела?

— Зразумела. Я магу расказаць пра гэта праўленню Саюза пісьменнікаў? — запытаўся я.

— Навошта? Урад ведае, ЦК партыі ведае, органы бяспекі таксама ведаюць. Гэтага даволі. Каму патрэбна лішняя сенсацыя? Мяшчане пусцяць розныя плёткі і перашкодзяць вам працаваць, а мы чакаем ад вас добрых твораў, як кажуць, нацыянальных па форме і сацыялістычных па зместу. Жадаю вам поспеху!

Быццам на крылах вяртаўся я дахаты. Не ішоў, а ляцеў. І якім жа ўсё навокал мяне стала прыгожым, звонкім, сонечным! Свет раскрыўся перада мной, зайграў усімі колерамі вясёлкі. Цяжар скінуты з душы. Хопіць перажыванняў! Не трэба хавацца! Але ні сябрам, ні нават сям'і (памятаючы параду Ляплеўскага) пра сваю радасць я не сказаў ні слова. Дый якая ім справа да нейкага Міхаіла Сандыгі? Няма такога чалавека. Ёсць Рыгор Кобец. Сябра, муж, бацька. Горача, з захапленнем пачаў працаваць, пісаць новыя творы.

Увосень 1936 года выйшаў фільм «Шукальнікі шчасця». Поспех фільма быў настолькі вялікі, што можна без перабольшвання сказаць — гэта было сапраўднае трыумфальнае шэсце не толькі на экранах Савецкага Саюза, але і на экранах усяго свету (за выключэннем фашысцкіх краін: Германіі, Італіі, Японіі і Іспаніі). Фільм вытрымаў выпрабаванне часам і больш за трыццаць год не сыходзіць з экрана.

Як толькі выйшлі «Шукальнікі шчасця», я пачаў працаваць ужо над новым сцэнарыем: разам з Іларыёнам Барашкам

пісаў «Дняпро ў агні». Пастаноўку даручылі старэйшаму кінарэжысёру Чэславу Сабінскаму. Я ж зноў паехаў у Біракбіджан: трэба было рыхтаваць сцэнарый другой серыі «Шукальнікаў шчасця». У 1937 годзе фільм «Дняпро ў агні» выйшаў на экран. Я тым часам завяршыў сваю працу, але запусціць у вытворчасць другую серыю «Шукальнікаў шчасця» не давялося: 15 ліпеня 1938 года ў самы разгар культу асобы я быў арыштаваны ў Біракбіджане. Мне прад'явілі абвінавачванне ў шпіянажы на карысць Японіі, Англіі, Польшчы. Пачаліся допыты з пострахам. Вынікаў ніякіх. Не мог я прызнацца ў тым, у чым быў непавінен, і ў знак пратэсту аб'явіў галадоўку. На адзінаццатыя суткі галадоўкі, 5 красавіка 1939 года, мяне вывелі на суд абласнога суда Яўрэйскай аўтаномнай вобласці. Старшыня суда Пярлоў, пракурор — Рабкін. Судзілі мяне за маё мінулае. Вылажылі ўсе мае грахі. Судзілі Рыгора Кобеца як анархіста Міхаіла Сандыгу. Раніцай пачаўся судовы працэс, вечарам закончыўся. Было разгорнута ўсё маё жыццё, пачынаючы з маленства, па даведках, атрыманых з Кіравеграда. Усё прыпомнілі, нічога не забылі. Прыгавор вынеслі такі: «Учитывая чистосердечное раскаянье подсудимого, его юность и неопытность при совершении преступлений, давность содеянных преступлений, а также и его особые заслуги перед Советской властью, подсудимого Григория Яковлевича, он же Сандыга Михаил Моисеевич, из-под стражи немедленно освободить со снятием всех судимостей». Пад прыгаворам подпіс старшыні суда Пярлова, а подпіс сакратара не памятаю. Такім чынам я другі раз быў памілаваны. З-пад варты мяне вызвалілі тут жа, на судзе.

Пераехаў жыць у Хабараўск. Далі кватэру. У нечым дапамаглі. Пачаў супрацоўнічаць у рэдакцыі газеты «Тихоокеанская звезда» (нарысы, вершы, байкі). Друкаваўся ў часопісе «На рубеже» (аповесці, апавяданні), у газеце «Тихоокеанский комсомолец» (артыкулы, фельетоны). У выдавецтве «Дальгиз» выдаў дзве кнігі: кінааповесці «Трофим Бутан» і «Герои Балтики». Напісаў аднаактовую п'есу «Мигрень»[8] (таксама выйшла асобнай кніжкай). Затым разам з паэтам Сямёнам Бытавым напісаў музкамедыю «Счастливый берег» (музыка кампазітара І. Ільіна). Аперэта з поспехам ішла ў 1940 годзе на сцэне Хабараўскага тэатра музкамедыі (пастаноўшчык Міцін) і ў Маскве.

Пачалася Вялікая Айчынная вайна. У першы ж дзень вайны я па радыё аб'явіў сябе добраахвотнікам і пайшоў у Хабараўскі

ваенкамат з просьбай адправіць мяне на фронт у рады дзеючай арміі. Мне ветліва сказалі:

— Не! Такія людзі, як вы, патрэбны тут, на Далёкім Усходзе.

Хабараўскае аддзяленне Саюза савецкіх пісьменнікаў разам з мастакамі арганізавала выпуск патрыятычных «Окон «Роста». Пісьменнікі пісалі тэксты, мастакі — ілюстрацыі. Мне ўдалося разам з Дзмітрыем Нагішкіным[8] зрабіць некалькі вельмі вострых сатырычных плакатаў, некаторыя з іх друкаваліся на старонках цэнтральных выданняў. Пісаў я вершы, байкі. А потым мне прапанавалі пасаду галоўнага рэдактара Хабараўскай студыі кінахронікі. Працаваў я заўзята. Здавалася, усё ідзе добра, як раптам… 5 снежня 1941 года мяне зноў арыштавалі. Можа, зноў анархізм 20-га года? Не! Аб грахах майго юнацтва нават не ўспомнілі. Прад'явілі абвінавачванне: «Вы слишком резко критикуете И. В. Сталина. Вы враждебно о нем высказываетесь, называете его деспотом…» і г. д. Вочную стаўку даў мне Дзмітрый Нагішкін, а я да таго часу ўжо настолькі стаміўся, што і не думаў абвяргаць абвінавачванне. Падпісаў без асаблівага ўздзеяння. Тады мне прапанавалі напісаць просьбу аб памілаванні. Адмовіўся катэгарычна. Чаму? Па-першае, страшэнна стаміўся, па-другое, не лічыў сябе вінаватым, па-трэцяе, — абрыдла жыццё. Судзіла мяне (завочна) асобая нарада. Далі мне дзесяць год заключэння ў лагерах (ИТЛ) і… трапіў Грышка-Мішка пад сібірскія вышкі. Будаваў чыгунку ад станцыі Тайшэт да сярэдняга берага ракі Лены. Будаўніцтва закансервавалі і нас, зэкаў (у тым ліку і мяне), перакінулі ў Манголію. Там мы будавалі чыгунку ад станцыі Наушка (на граніцы) да Улан-Батара. Закончылі будаўніцтва, пусцілі паязды, здалі дарогу ў эксплуатацыю, атрымалі падзяку ад Чайбалсана[9] і… вярнуліся дабудоўваць чыгунку ад Тайшэта да ракі Лены. К 1951 году закончылі мы і гэту дарогу. Пайшлі паязды ад Тайшэта ажно за Усць-Кут да прыстані Асятровая на рацэ Лене. Затым перакінулі мяне на берагі Ангары, і тут я адбыў свой тэрмін. Адрабіў, як кажуць, ад званка да званка поўную дзесятку.

Вызвалілі ў горадзе Заярску. Выдалі пашпарт на імя Кобеца Рыгора Якаўлевіча (ён жа Сандыга Міхаіл Маісеевіч), так і ўказалі ў пашпарце і ў даведцы аб вызваленні. Забаранілі пражываць у сталічных і абласных гарадах і «парэкамендавалі» адправіцца ў Сярэднюю Азію на пастаяннае месца пражывання. Нават дакладны адрас указалі: Кіргізія, сяло Кара-Балты Фрунзенскай вобласці. Уладкавалі на працу ў саўгас «Чалдавар»

(Чуйская даліна). Затым я — памочнік пчалавода ў гарах Цянь-Шаня, а потым загадчык клуба і мастацкі кіраўнік. Атрымаў шмат грамат за добрую працу, быў рэдактарам саўгаснай газеты і друкаваў нарысы і фельетоны ў рэспубліканскім друку Кіргізіі. Працаваў бібліятэкарам і загадчыкам гаспадаркі ў школе.

У 1958 годзе пачалася мая перапіска з сям'ёй. Дачка мая Алена падняла на ногі ўвесь Саюз пісьменнікаў Беларусі. Мне прыслалі пісьмы крытык Алесь Есакоў, паэт Пятрусь Броўка, а таксама пісьменнік Іларыён Барашка. Пачаліся клопаты аб маім вяртанні ў Беларусь. І вось нарэшце доўгачаканая радасная тэлеграма: «Мілы, родны татачка! Віншую! Ты рэабілітаваны! Прыязджай хутчэй у Мінск. Цалую. Лена».

Радасці маёй не было граніц. Звольніўся з работы, сабраўся ехаць у Мінск, як раптам… зноў тэлеграма: «Татачка! Адбылася памылка. Рэабілітацыі няма. Лена».

Можаце ўявіць, што са мной было? Гэта тэлеграма ледзь не адправіла мяне на той свет. Узяў сябе ў рукі, падумаў і вырашыў: не! Чорта з два! Паміраць яшчэ ранавата. І, нікога не пытаючыся самавольна паехаў у Мінск[10]. У Мінску знайшоў сям'ю, з вялікімі цяжкасцямі прапісаўся. А як і на што жыць? На фізічную працу я ўжо быў не здольны: пакалечаны абедзве кісці рук. Друкаваць творы? Не друкуюць: «Вы не рэабілітаваны». Падтрымала жонка, Соф'я Аляксееўна, і дзеці.

Змучаны, знерваваны (маральна) да крайнасці, я напісаў вялікае пісьмо генеральнаму пракурору тав. Рудэнка з просьбай перагледзець маю справу. Прайшло месяцы тры. Хвалююся, чакаю. Нарэшце выклікаюць мяне ў міліцыю і, на маю вялікую радасць, выдаюць мне дакумент аб маёй поўнай рэабілітацыі. Дапамагло хадайніцтва Саюза савецкіх пісьменнікаў Беларусі, даведкі адміністрацыі саўгаса «Чалдавар» і характарыстыкі рабкама саўгаса і партарганізацыі. Ажыў я. Быццам другі раз на свет нарадзіўся. Такім чынам Савецкі ўрад трэці раз праявіў да мяне найвялікшы акт гуманізму. Аднавілі мяне ў членстве Саюза пісьменнікаў, яшчэ раз прынялі ў Саюз кінематаграфістаў. Так у 1960 годзе я зноў стаў чалавекам. Аказалі мне матэрыяльную дапамогу. Быццам па ўзмаху чарадзейнай палачкі ўсё раптам перамянілася наўкол мяне і азарылася яркім святлом, усміхнулася ласкава і па-чалавечнаму. Вось і ўся мая біяграфія.

1967 г., Мінск

АЖЫЦЦЁЎЛЕНАЯ МАРА

Максім Горкі. Чалавек з вялікай літары. Пісьменнік, рэвалюцыянер, прыяцель і абаронца беднаты. З самага маленства вядома мне гэта імя. Па расказах дарослых Максім Горкі ўяўляўся мне вялікім, незвычайна дужым і бясстрашным асілкам. Гэтыя расказы захоплівалі і хвалявалі мяне лепш за ўсялякія казкі, і я часта дакучаў бацьку просьбамі:

— Тата! Раскажы пра Максіма Горкага. Ён дужы?

— Ого! Мацней за яго нікога на свеце няма, — гучыць у адказ.

— І смелы?

— Уга! Цара не баіцца! — горда адказвае бацька.

Памятаю, збіраліся ў нашай хаце вечарамі з суботы на нядзелю булачнікі. На стале звычайная закуска. Селядцы, квашаная капуста, гуркі і пара бутэлек гарэлкі. А як жа? З палучкі не грэх і выпіць. Вып'юць — закусяць, зноў вып'юць і закусяць, а потым ужо… толькі чокаюцца. І льюцца размовы, то ціхія, лірычныя, добрыя, то часам шумныя і запальчывыя. Мітусіцца вакол стала шустры падмайстар Ваня Шагельскі, змяк захмялелы бацька, задумаўся аб нечым Антось Серада, а калі застольныя размовы пераходзяць у спрэчку, гарачую і вострую — гучыць густы бас Тыбурцыя Дробата.

— Ды кіньце вы ваду ў ступе таўчы! Давайце лепш заспяваем… нашу… любімую. — І, не пытаючы згоды сяброў, пачынае:

Солнце всходит и заходит.
А в тюрьме моей темно-о.

Дружна, як па загаду, падхопліваюць булачнікі:

Днем и ночью часовые
Да эх! Да э-э-эх! Стерегут мое окно.

Грыміць песня! Спяваюць яе булачнікі неяк асабліва выразна, па-свойму, з пачуццём. Спяваюць як малітву, як гімн, прызываючы да барацьбы за лепшую долю. Твары іх становяцца задумлівымі, строгімі, рашучымі. Маці паспешна зачыняе вокны. Баіцца. За гэту песню па галоўцы не пагладзяць. А калі ціха заміраюць словы, наступае доўгая паўза. І ў цішы гэтай паўзы раздаецца голас маці:

— Добрая песня… душэўная… за душу бярэ!

— Добрая? — грахоча бас Тыбурцыя. — Лепш гэтай песні, Яўхімаўна, на свеце няма! А напісаў яе Максім Горкі… наш… булачнік!

— Булачнік? — здзіўляецца маці. — А я чула — басяк!

— Басяк? — ужо рычыць Тыбурцый. — Дай нам божа болей такіх басякоў! Жыць бы мы сталі па-людску!

І сыпаліся расказы аб Максіме — сваім, родным і блізкім чалавеку. Быль змешвалася з легендай, выдумка з рэчаіснасцю. Гаварылі пра яго з любоўю, павагай. Ніхто з іх яго ніколі не бачыў, але ведалі ўсе. Гаварылі цёпла, і нават кожны з іх падкрэсліваў з гордасцю і захапленнем:

— Наш!.. Булачнік!

І здавалася, што яны самі, успамінаючы аб ім, станавіліся больш моцнымі, смелымі. А я, седзячы на печцы за фіранкай, упітваў у сябе кожнае слова аб Максіме Горкім, кожны расказ аб яго праўдзівасці, бясстрашшы і марыў. Марыў па-дзіцячаму, з захапленнем. Вось бы ўбачыць яго! Хоць бы раз! Мабыць, вельмі вялікі, як Паддубны або Заікін. Пра іх я таксама нямала наслухаўся.

І яшчэ памятаю. Аднойчы падзяліўся я сваёй марай з сябрам Янэкам Шкодам, сынам Тыбурцыя. Быў Янэк багаты на выдумкі і гарэзлівы да немагчымасці. Білі яго часта і балюча, а яму — як з гусі вада. Ці прыцярпеўся, ці забываўся аб пакаранні. І зноў выкідваў які-небудзь выбрык. Нават Ядвіга Францаўна, маці Янэка, часам здзіўлена разводзіла рукамі.

— Янэк! Халера! На цо збанок на глову Юльке надзеў? Скінь, прэндко, лайдак!

Крычаць на Янэка — крычалі, біць — білі, але і любілі. Жвавы быў хлапчук. Фантазёр непамерны. З ім сумаваць не прыходзілася. Яму я і даверыў сваю мару, каб убачыць Максіма Горкага. Ён і выдумаў штуку-забаву, пра якую я помніў усё жыццё і не забуду да глыбокай старасці. Выслухаў мяне Янэк і запаліўся:

— Пойдзем шукаць Максіма! Знойдзем, паглядзім, які ён… Потым усім раскажам.

— А куды? Ты ведаеш?

— Не-е!.. — Янэк адмоўна паківаў галавой.

— І я не ведаю. Пачакаем… вырасцем, даведаемся і пойдзем.

— Вырасце-ем! — Янэк зняважліва паглядзеў. — Чакай, покуль вырасцем. Давай мы сёння самі Максімамі станем.

— Ма-а-ксімамі! А як?

— У кайданах!— зашаптаў Янэк. — Надзенем кайданы і будзем як Максім.

— А дзе ж мы іх возьмем?..

— Зробім! Самі зробім. Бяжым да хаты Крушана — кайданы рабіць.

І пабеглі. Трухлявая хата Крушана прыляпілася на краі глыбокага яра. Рыгора Крушана ведала ўся бедната рабочай ваколіцы. У летнія пякучыя месяцы паднімаўся ён разам з сонцам, браў правілку, некалькі лісткоў бляхі, драўляную кіянку і адпраўляўся па дварах.

Хадзіў Крушан, стукаў, грымеў сваёй кіянкай, жартаваў, атрымліваў пятакі, а то і капейкі. У поўдзень вяртаўся дадому, і там ужо пачынала працаваць Крушанава «фабрыка». Сям'я ў яго была вялікая — душ восем дзяцей, і ўсе дзяўчаты. Садзіў іх Крушан за нізкі даўгі варштат, усцілаў яго мяккімі бліскучымі лістамі белай бляхі, дротам, тонкімі дашчэчкамі, фанерай. І пачыналася работа. Выраблялі тазы, тазікі, формы, формачкі для мазурак, мышыныя пасткі, пасткі для пацукоў. Скрыгаталі нажніцы, глуха бухала кіянка і дзесяткі дробных бліскучых бытавых вырабаў напаўнялі невялікую кладоўку. Назаўтра ўсё гэта дабро цётка Крушаніха вынесе на базар. Гандаль у яе ідзе бойка. І цэны капеечныя, і канкурэнтаў няма. К вечару работа заканчваецца.

Старэйшая дзяўчынка збірае адыходы вытворчасці і з грукатам скідвае ў яму ля яра.

Вось да гэтай ямы і прывёў мяне Янэк. Вочы ў мяне разбегліся. Колькі абрэзкаў! Шырокіх, вузенькіх, доўгіх, кароткіх. Бляха белая, чорная. Нават тоненькія пласцінкі латуні трапляліся. Бяры якія хочаш і колькі хочаш. І пачалі мы з Янэкам майстраваць кайданы. Спяшаліся, пальцы парэзалі вострымі краямі, але змайстравалі. Кайданы нажныя і кайданы ручныя. Нават падкайданнікі з рыззя зрабілі. А як жа! Справу гэту мы вывучылі дасканала. Па нашай вуліцы часта праходзілі этапы арыштантаў са звонам ланцугоў, з вокрыкамі канвою, а часам і з горкім галашэннем праважаючых.

Кайданы зроблены. Прыгожыя, бліскучыя, больш падобныя на ёлачныя цацкі. Звону няма, але бразгаюць добра.

— Адзявай! — падштурхоўвае мяне Янэк.

А як? На босыя ногі? Нядобра. Арыштанты ў катах лямцавых ходзяць. Ды і ногі ў нас «цыпкамі» ўсеяны. Баліць. Збегалі мы ўпотайкі дадому. Янэк прыцягнуў старыя рваныя галёшы, а мне пашанцавала знайсці ў кладоўцы сярод хламу галоўкі ад

разношаных валёнак. Здорава! Чым не арыштанцкія каты. Надзяваем свае кайданы, нацягваем каты.

— Пайшлі! — загадвае Янэк.

І тут нечакана ўзнікае сур'ёзны канфлікт. Хто мы? Проста арыштанты?

— Я — Максім Горкі, — рашуча адчаканьваю сябру.

— Брахня! — гарачыцца Янэк. — Двух Максімаў няма… Ёсць адзін Максім Горкі. Я буду Максімам.

Гарачымся. Нікому з нас не хочацца пайсці на ўступкі. Вось-вось разгарыцца сварка. Пахне бойкай. І тут выручае Янэк.

— Добра, — заяўляе ён. — Ты будзь Максім Горкі, а я ведаеш хто?

— Хто?

— Я — разбойнік Савіцкі, — выпальвае Янэк.

На гэтым і парашылі. Вылезлі з ямы і пайшлі па самай сярэдзіне вуліцы. Ідзём важна, горда. Паходка ўразвалачку, па-арыштанцку. Пабразгваюць нашы кайданы. Эх, і фурор жа мы выклікалі на вуліцы! Умомант акружыў нас натоўп дзяцей. Знайшліся і пераймальнікі. Збегалі да ямы Крушана, спехам змайстравалі сабе кайданы і далучыліся да нас. І каго тут толькі не было! І Максім Горкі, і Катоўскі[1]. Нават разбойнік Васька Чуркін аб'явіўся. Знайшліся і «канваіры». Праўда, дубцы, ускінутыя на плечы, мала чым нагадвалі вінтоўкі, але пры добрым уяўленні — сыдзе і так. Рушыў наш «этап» па вуліцы. І, пераймаючы свайго бацьку Тыбурцыя, зацягнуў Янэк:

> Эх вы, цепи, мои цепи,
> Вы железны сторожа!

А за ім ахнулі і мы:

> Не побить вас, не порвать вас.
> Да эх! Да э-э-эх… доля горькая моя.

Спявалі мы, праўду кажучы, не вельмі складна, затое гучна.

Бразгалі брамкі, расчыняліся вокны. Нават дарослыя выбягалі на вуліцу паглядзець на дзівосны «этап».

— Гнат! Глянь! Іш, да чаго дадумаліся, падшыванцы.

— Усыпаць бы ім як належыць за такую гульню!

— Ах, сукіны сыны! — крычала бабка Пахільчыха. — З маленства ў турму лезуць, пагібелі на іх няма.

З двара Дробата вылецела раз'юшаная Ядвіга Францаўна з пугай у руках:

— Янэк! Шкода пшэклента! Ідзь прэндко до хаты, лайдак!

Янэк ірвануўся, нават больш, чым «прэндко», толькі не дахаты, а ў бок яра. Там ён недасягальны. Ён добра ведаў, чым пахнуць матузы маці. А я не паспеў. Мая маці віхурай уварвалася ў кучу «кайданнікаў» і, схапіўшы мяне за вуха, пацягнула ў двор. Біла ж яна мяне ручкай ад веніка, біла моўчкі, сціснуўшы зубы, а потым раз'юшана выдыхнула:

— Скідай! Скідай, арыштанцюга, свае кайданы.

Схапіла адразу і за ручныя, і за нажныя, і рванула злосна, бязлітасна. Парэзала сабе руку і, не звяртаючы ўвагі на кроў, пачала мяне біць па чым папала. Стамілася, адкінула венік і горка-горка заплакала, а потым прытуліла мяне і ціха спытала:

— Дзетка мая, хто цябе гэтаму навучыў?

— Ніхто, мама, я сам прыдумаў!

— Хлусня, — успыхнула маці. — Гэта ўсё гэты Шкода… Янэк. Я яму галаву адарву.

І зноў абдымала мяне і плакала. Я таксама заліўся слязьмі. Бразнула клямка брамы, прыйшоў з работы бацька.

— Што гэта ў вас за тарарам? Нашкодзіў?

Са слязьмі, з вялікай крыўдай расказала яму маці пра наш «арыштанцкі этап».

Панура выслухаў яе бацька, а потым кажа мне:

— Ну, а ты што скажаш? Раскажы, толькі ўсю праўду, ды не бойся. Біць я цябе не буду, калі раскажаш праўду.

Я расказаў. З плачам. Аб сваёй мары, аб размове з Янэкам. Дзіўна слухаў мяне бацька. То хмурна зводзіў бровы, то злёгку ледзь прыкметна ўхмыляўся. А потым аб'явіў:

— Больш у такія гульні не суйся. Ведай, Максім Горкі не арыштант. Ён вельмі добры чалавек… лепшы за ўсіх на свеце. Разумееш? У суботу будзе палучка, і я табе прынясу кніжку пра Максіма. Прачытаю. А на печку за фіранкі больш не хавайся. Няма чаго табе слухаць размовы старэйшых.

І слова сваё бацька стрымаў. Прынёс у суботу, ды не адну, а некалькі кніжак. І сам чытаў мне і маці ўголас. Напачатку ў сне я бачыў палаючае сэрца Данкі, Чалкаша, Паўла Уласава і Нілаўны. І хоць я мала разумеў, цьмяна запамінаючы прачытанае, — мара мая ўбачыць Максіма Горкага ўсё больш і больш захапляла мяне.

Мінула многа год. Я ўжо стаў дарослым чалавекам. Прачытаў амаль усе яго творы, вывучыў кнігі, у якіх пісалі аб ім. І вось, зусім нечакана, збылася мая мара. Я ўбачыў Аляксея Максімавіча, чуў яго, размаўляў з ім.

А адбылося гэта так.

1928 год. Май месяц. Я, качагар піваварнага завода «Беларусь», дзяжуру ля катлоў ад шасці гадзін раніцы. Надвор’е цудоўнае, цёплае, сонечнае, а ў мяне вельмі дрэнны настрой. І газеты і радыё паведамілі: «Сёння праз Мінск будзе праязджаць з Сарэнта ў Маскву Максім Горкі. Вялікі пісьменнік вяртаецца на Радзіму». Дзесяткі тысяч мінчан рыхтуюцца да сустрэчы з любімым пісьменнікам, а я павінен тырчаць ля печаў з 6 гадзін раніцы аж да 2 гадзін дня. Ці ж не крыўдна? Адзіны выпадак у жыцці, мабыць, апошняя магчымасць хоць мімаходзь зірнуць на Аляксея Максімавіча, і вось на табе! Дзяжур ля катлоў і не рыпайся. Іду ў машыннае аддзяленне і пачынаю прасіць таварышаў:

— Хлопцы! Падмяніце мяне сёння. Я потым адраблю. Мне так хочацца ўбачыць Горкага!

— Ха-ха! Бачылі фокусніка? Яму хочацца бачыць Горкага! А нам не хочацца?

— Я адраблю, пяць змен запар аддзяжуру!

— Хоць дзесяць змен. І не прасі і не спадзявайся. Сёння ўсе не занятыя працай пойдуць на вакзал. Хто прапусціць такую магчымасць? Такая ж сустрэча на ўсё жыццё ў памяці застанецца!

Засмучаны вяртаюся ў качагарку. Злосна шурую топкі, падразаю шлак. Смутна і крыўдна. А тут яшчэ ўвальваецца півавар.

— Грыша! Як даўленне?

— Дванаццаць атмасфер!

— Добра. Праз паўгадзіны пачнём затор варыць. Ты чаго такі пахмуры сёння?

— Ды вось… хацеў Горкага ўбачыць, а мяне ніхто падмяніць не хоча.

— І не падменяць. Усе на вакзал збіраюцца. Не пашанцавала табе. Але ты не смуткуй. Горкі, кажуць, надоўга прыязджае. Другі раз убачыш.

— Як жа! Чакай другога разу.

І раптам… (бывае такое шчасце) раптам у качагарцы з’яўляецца кур’ер газеты «Рабочий» Воран і з парога крычыць мне:

— Грышка! Здавай змену і дуй на вакзал сустракаць Горкага. Ты ўключан у склад дэлегацыі. Будзеш вітаць ад імя рабочых Мінска. — І тут жа ўручае мне канверт з білетам і паведамленнем.

Чытаю і вачам сваім не веру:

«Кобец Р. Я. Вы ўключаны ў склад дэлегацыі для сустрэчы Аляксея Максімавіча Горкага на станцыі Негарэлае. Яўка к 10 гадзінам раніцы на Мінскі вакзал абавязковая».

Аж дух у мяне захапіла ад радасці. Тут жа перадаю змену Осіпу Кніпсту. А ён мне:

— Змену я ад цябе прымаю, але толькі пры адной умове.

— Якой?

— Перадай Горкаму прывітанне і ад нас. Запрасі яго да нас. Адным словам, на завод без Горкага не вяртайся.

Качагарка напоўнілася машыністамі, слесарамі. Таварышы мне яўна зайздросцілі:

— Пашанцавала табе, Грышка! Вельмі пашанцавала!

— А ён гараваў. Амаль не расплакаўся. Горкага да нас запрасі абавязкова.

— Хлопцы, колькі гадзін?

— Пяць мінут дзесятага!

— Ой! Ды я ж спазнюся! Мне к дзесяці трэба быць на вакзале. Бягу!

— Куды бяжыш, чумазы? У спяцоўцы? Ану марш пад душ!

— Я ж спазнюся! Дадому яшчэ трэба забегчы пераапрануцца!

— Марш пад душ! Хутка! Касцюм прынясём!

І прынеслі. Пакуль я пляскаўся пад душам, таварышы, што жылі бліжэй да завода, прынеслі касцюм, чаравікі, кашулю, гальштук, кепку.

— Апранайся! Хутка!

— Не так гальштук завязваеш… набок з’ехаў.

— На грабёнку… спатрэбіцца.

Апранулі, як жаніха на вяселле. Дырэктар завода вылучыў пралётку.

— Пешшу спозніцца… паўгадзіны засталося. Сядай, Грыша. Пятро, паганяй хутчэй.

У 10 гадзін я быў на вакзале. Камень зваліўся з душы. Паспеў, не спазніўся. Далучаюся да складу дэлегацыі. Навокал свае, знаёмыя: Платон Галавач, Цішка Гартны, Андрэй Александровіч[2]. Вось і прадстаўнікі партыі, урада. Вось і масквічы: Сцяпанаў-Скварцоў[3], Халатаў[4]. Іх пазнаю па партрэтах. Кінарэпарцёры, фатографы, журналісты. А вось і рэдактар газеты «Звязда» Асьмоў.

— Грыша? Вітаць будзеш?

— Буду!

— Хвалюешся?

— Трохі ёсць!

Пасадка ў вагон, гудок адпраўлення — і мы імчымся да савецка-польскай граніцы на станцыю Негарэлае. У вагоне

шумна, весела. Ідзе жвавая размова аб міжнароднай літаратуры. Я сяджу і памаўчваю. Напружана думаю аб сваім прадстаячым выступленні. Вітаць Аляксея Максімавіча Горкага! Ды не дзе-небудзь у кабінеце, а на вакзале і пры гэтым усенародна. Было аб чым падумаць. Сказаць яму, што яго любяць і паважаюць у СССР? Ён вельмі добра ведае аб гэтым і без мяне. Расказаць, што ў яго ўжо не дзесяткі тысяч чытачоў, мільёны — вядома яму па тыражах твораў. Як жа ўсё ж такі вітаць? Аб чым казаць? Так я нічога цікавага, асобна выразнага і не прыдумаў.

Вось і пагранічная станцыя Негарэлае. Выходзім з вагона. Азірнуўся я навокал і аж ахнуў. Вакзал, перон, чыгуначныя пуці, тупікі, крышы вагонаў — усё ўсеяна святочна апранутымі людзьмі. Колькі іх? Не злічыць! І сцягі, сцягі! Усё гэта рухаецца, калышацца. Кінарэпарцёры і фатографы спрачаюцца з-за месц і займаюць зыходнае становішча. Прайшло дзесяць мінут, дваццаць. Поезда з польскага боку няма і няма. Адчуваецца вострае, стамляючае напружанне натоўпу. Мінула яшчэ з паўгадзіны, а поезда няма. Пастуфова напружанне перарастае ў смутную трывогу, але… Чуем далёкі гудок цягніка з польскага боку.

— Едзе!

— Едзе!

Натоўп ускалыхнуўся і рвануўся да вузкакалейкі. Поезд спыніўся, стомлена адсопваючыся парай. Прамільгнулі тамажнікі. Бліснулі незнаёмай формай польскія чыгуначнікі. Натоўп густа абляпіў поезд. Гучыць музыка. Бачу, высока ўзлётвае над натоўпам знаёмая па партрэтах фігура Аляксея Максімавіча. Захопленыя людзі не далі яму ступіць нагой на родную савецкую зямлю. Яны на руках перанеслі яго з польскага цягніка на савецкі шырокакалейны пуць. І пачалося! Прамовы… прамовы… строкат кінаапаратаў, прывітальныя выгукі. Ад Савета Народных Камісараў БССР, ад Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта Беларусі, ад пісьменнікаў рэспублікі, ад камсамола. Мора прывітанняў, патокі гарачых слоў. Нават піянеры з'явіліся сюды са сцягамі. І калі апошні прамоўца трохі сціх, я пачуў:

— Слова для прывітання ад рабочых Мінска мае качагар Кобец.

І тут жа пацiху мне на вуха:

— Не болей дзвюх мінут. Аляксей Максімавіч не зусім здаровы.

Я не прамоўца. Я далёка не Дэмасфен. А што мог бы сказаць і сам Дэмасфен за дзве мінуты? Сэрца ў мяне ўздрыганулася, аднак выступаць трэба. Ускочыўшы на прыступку вагона, я

загаварыў. Аб чым? Цяжка зараз успомніць. Многа гадоў мінула. Цьмяна памятаю: казаў я аб бязмежнай любові да яго мінскіх пралетарыяў, казаў аб нашым жыцці, рабоце, аб вялікіх поспехах, якіх мы дасягнулі за час яго адсутнасці.

Памятаю, Аляксей Максімавіч стаяў у тамбуры і ледзь схіліўшыся слухаў, углядваючыся ў мяне. Потым ён праслязіўся і, схіліўшыся да мяне, абняў і моцна пацалаваў. Я хваляваўся і забыў, канчаткова забыў, аб чым мне гаварыць далей. Ды і ці мог я знайсці словы для выказвання пачуццяў, якія хваляй лінуліся ў маё сэрца? Памятаю, Аляксей Максімавіч змахнуў насоўкай слёзы і сказаў:

— Я не прамоўца. Не магу гаварыць. Я потым… напішу. — Ён усхвалявана, нейкім мяккім жэстам памахаў рукой. Яго асцярожна завялі ў вагон.

Я саскочыў з прыступкаў і змяшаўся з натоўпам. Мінут праз дзесяць чую:

— Кобец! Дзе Кобец?

У натоўпе якіясьці незнаёмыя людзі шукаюць мяне.

— Я Кобец. У чым справа?

— Горкі кліча.

Двойчы мяне запрашаць не давялося. З хуткасцю спрынтэра імчаўся я да вагона. Ускочыў у тамбур, прыадчыніў дзверы і бачу: у салон-вагоне за круглым сталом сядзіць Аляксей Максімавіч у акружэнні многіх людзей. Прадстаўнікі ЦК партыі, Савецкага ўрада, ЦК камсамола, пісьменнікі. Уважліва слухае Аляксея Максімавіча Цішка Гартны, запісвае нешта ў блакнот Платон Галавач. Я паціху прыкрыў дзверы і думаю: зайсці або ўстрымацца? Стаю. Наткнуўся на мяне сын Аляксея Максімавіча Максім.

— Чаму стаіцё ў тамбуры?

— Мяне выклікалі… не ведаю чаго.

Ён зайшоў у салон.

— Там, у тамбуры, стаіць рабочы, той самы.

— А-а… Паклічце сюды.

Максім шырока расчыніў дзверы.

— Уваходзьце!

Мы разам з Андрэем Александровічам зайшлі ў салон-вагон. Сталі ля дзвярэй і ні кроку далей. Паважаныя людзі сядзяць за сталом! Нам неяк і няёмка далучацца да такога грамадства. Саромеемся. Убачылі мы ля дзвярэй невялічкую падстаўку для абутку і прыселі на яе. Сядзім, слухаем. А за сталом ідзе сур'ёзная размова пра апошнія еўрапейскія палітычныя падзеі. Распытваюць аб адносінах да нас італьянцаў. Поезд імчыцца ўжо да Мінска. Перастукваюць на стрэлках колы вагонаў, мільгацяць

за вокнамі станцыі, раз’езды. Я сяджу і думаю. «Навошта мяне выклікалі?»

Вось ужо прамільгнула станцыя Фаніпаль. Хутка будзем у Мінску. Аляксей Максімавіч схіліўся да Платона Галавача і нешта пытае. Сядзячыя за сталом паварочваюцца да мяне. Хто з усмешкай, а хто і з цікавасцю. Аляксей Максімавіч лёгкім жэстам падзывае мяне да стала. Падыходжу.

— Пішаце?

— Пішу, Аляксей Максімавіч… але толькі дрэнна яшчэ.

— А таварышы хваляць, — жэст у бок сядзячых за сталом. — Прыедзеце ў Маскву, абавязкова заходзьце да мяне.

— Дзякую, Аляксей Максімавіч… абавязкова прыеду і абавязкова зайду.

Поезд мякка спыняецца ля перона. Мінск. Наша размова перарвана. Пачынаецца сустрэча з любімым пісьменнікам яшчэ болей урачыстая, яшчэ болей маляўнічая, чым у Негарэлым. Я бязмежна шчаслівым спяшаюся на завод. Я павінен аддзяжурыць ля печаў і за сябе і за Осіпа Кніпста.

А на другі дзень я стаяў перад агульным сходам рабочых завода «Беларусь» і расказваў аб сваёй паездцы на станцыю Негарэлае. Хвалілі, падтрымлівалі.

— Маладзец. Ведай нашых, беларускіх!

— Не падкачаў Грышка. Хоць і не прывёз Горкага на завод, але не падкачаў!

А калі прынеслі цэнтральныя газеты, мяне па-сяброўску абдымалі і цiскалі рукі. У газетах было змешчана падрабязнае апісанне сустрэчы на граніцы і мноства фатаграфій, у тым ліку і «пацалунак Горкага»! Мной нават ганарыцца пачалі.

— Да сябе запрасіў?

— Гэтак і сказаў: «Прыязджайце да мяне ў Маскву!»

— Так і сказаў: «Прыязджайце… абавязкова!»

— Абавязкова!

— Трэба ехаць, Грыша! Бяры водпуск і едзь!

— Навошта браць водпуск? Хутка наша гарадошная каманда паедзе ў Маскву на спаборніцтва. Залічым яго запасным іграком. Вось табе і Масква! Прыедзем. Пакуль будзем гуляць у гарадкі, ён сходзіць да Аляксея Максімавіча.

Так і парашылі.

Праз пару месяцаў я сумесна з завадскімі гарадошнікамі трапіў у Маскву. Сустрэўся з Аляксеем Максімавічам цёпла, як са старым знаёмым. Размаўлялі доўга аб многім. Расказаў я яму аб сваёй мары. Ад усёй душы засмяяўся Аляксей Максімавіч, выслухаўшы маю дзіцячую гісторыю пра кайданы:

— Памыляліся вы абодва, Грыгорый! І ты, і твой Янэк. У турме я, вядома, пабываў, а ў кайданах хадзіць не даводзілася. — Глянуўшы на мяне з хітраватай усмешкай, дадаў: — І ўяві сабе, не шкадую.

Размаўлялі. Праўдзівей кажучы, гаварыў ён, а я слухаў.

— Вучыцца табе, Грыгорый, трэба. Вучыцца ўпарта, настойліва.

— Я вучуся, Аляксей Максімавіч. Ведаю… без адукацыі цяжка жыць. Я кніжкі глытаю, як галушкі.

— А вось гэта-то і дрэнна! Кнігі не глытаць трэба, а чытаць, і не як-небудзь — з алоўкам у руках. Я да старасці дажыў, а кніг без алоўка не чытаю. І яшчэ скажу табе. Адной адукацыі чалавеку мала. І выхаванне яму патрэбна. Мне многа расказвалі пра цябе: першакласны качагар, вельмі здольны, амаль таленавіты. А выхаван дрэнна. Яно, безумоўна, работа ў качагарцы брудная, але калі ты выходзіш на людзі — траур з-пад пазногцяў убіраць трэба.

Я сядзеў і гарэў. Гарэў твар, вушы. Я не ведаў, куды мне схаваць рукі, а Аляксей Максімавіч цёпла, па-бацькоўску працягваў:

— І зноў жа скажу: знешняй культуры чалавеку таксама мала. Я памятаю: у Негарэлым ты растрывожыў мяне. Вымусіў праслязіцца старога, а адной фразай, адным словам разануў слых. Памятаеш? Ты сказаў: «Мы цяпер сталі культурне́й». З націскам на апошнім складзе. А трэба было сказаць «культу́рней». Зразумела? Ты пішаш аб сваіх таварышах — рабочых, служачых. Цябе акружае добрае, належнае асяроддзе. Значыць, аб належных людзях і пісаць трэба словамі належнымі. Слова трэба берагчы.

Бачачы мой сорам, Аляксей Максімавіч ласкава паклаў мне руку на плячо:

— Ты не саромся, не чырваней і не хавай рукі. Мне таксама даводзілася ў свой час хаваць рукі і гарэць ад сораму. Вучыся і перавыхоўвай сябе. Гэта справа нажыўная, даступная, асабліва цяпер, пры савецкай уладзе.

Гадзіны дзве працягвалася наша размова. Разлучыліся мы цёпла, амаль па-свойску.

Выходзіў я ад Аляксея Максімавіча засаромлены і акрылены верай у свае сілы і магчымасці. Выношу з сабой багаты запас уражанняў на ўсё жыццё.

Так ажыццявілася мая мара.

1968

ТВОРЧАЯ САДРУЖНАСЦЬ

Мой творчы лёс моцна знітаваны з цудоўным майстрам тэатральнай сцэны Уладзімірам Мікалаевічам Крыловічам, якога па праву называюць беларускім Качалавым. Мне вельмі шанцавала ў тыя далёкія дваццатыя і трыццатыя гады, калі беларускае савецкае мастацтва яшчэ толькі нараджалася. Не гаворачы ўжо аб тым, што мяне, маладога рабочага-качагара, пачынаючага драматурга, заўважыў буйны на той час рэжысёр БДТ-1 (цяпер тэатр імя Янкі Купалы), незвычайна таленавіты мастак Еўсцігней Афінагенавіч Міровіч, усе галоўныя ролі ў маіх творах іграў Валодзя Крыловіч. Рабочы Мароз у спектаклі «Гута», які ставіўся па маёй п'есе, — артыст Крыловіч, канакрад Рыгор Лопух у першым гукавым беларускім фільме, знятым паводле майго сцэнарыя, — артыст Крыловіч, атаман плытагонаў Нікіфар Чэх у кінафільме «Дняпро ў агні», таксама знятым па сцэнарыі, напісаным мной у сааўтарстве з Іларыем Барашкам, — таксама Крыловіч. Ці выпадковае гэта шанцаванне? Думаю, што не. Можа, я перабольшваю, але мне здаецца, што гэты незвычайна даравіты артыст, які згаджаўся не на ўсякую ролю, знаходзіў у маіх героях той жыватворны матэрыял, які нястомна шукае для сябе сапраўдны мастак, каб паўней раскрыць свой талент, каб праз новы знойдзены ім вобраз выказаць свой духоўны свет, пачуцці, сваё самае запаветнае.

Памятаю, што Крыловічу вельмі спадабаўся мой Мароз у «Гуце». Ніколі не забуду ўсесаюзную алімпіяду мастацтваў у Маскве ў 1930 годзе, куды павезлі маю п'есу. Поспех «Гуты» і ў прыватнасці поспех Крыловіча — Мароза быў ашаламляльны. Народны артыст СССР І. Масквін нездарма сказаў у тыя дні: «У беларусаў ёсць вялікі артыст — Крыловіч». Вось тады і назвалі яго беларускім Качалавым. Ці трэба гаварыць пра тое, які я быў шчаслівы, як маё сэрца перапаўняла гордасць, — гэта ж мая «Гута», гэта ж мой Мароз! А што ўжо казаць пра Валодзю! Ён радаваўся, як малое дзіця. Неўзабаве пасля алімпіяды яму было прысвоена званне заслужанага артыста рэспублікі. У тыя гады гэта была найвышэйшая ўзнагарода. Тэатральнае мастацтва Савецкай Беларусі яшчэ толькі набірала моц, рыхтуючыся да высокага ўзлёту. Крыловіч аказаўся першым беларускім акцёрам, якому было прысвоена гэта высокае званне. І ён атрымаў яго па праву ў свой дзесяцігадовы юбілей на тэатральнай сцэне. Заслуг у яго было шмат. Крыловіч не толькі адзін з заснавальнікаў беларускага савецкага тэатра і таленавіты артыст. Пасля

бліскучага поспеху ў Маскве ён быў выбраны членам ЦВК БССР, што сведчыць не толькі аб яго сцэнічным таленце, але і аб чалавеку вялікага розуму, эрудзіраваным і чуллівым, чалавеку са спагадлівым сэрцам. Яго вельмі любілі артысты, паважалі, прыслухоўваліся да яго парад. Ён прываблівaў да сябе людзей. Таму і выбралі яго дэпутатам.

А я, хоць і меў дачыненне да поспеху Крыловіча ў Маскве як аўтар п'есы, саромеўся яго. Ён — высокі, прыгожы, лабаты, з натхнёным тварам, заўсёды апрануты з густам, — інтэлігент, адным словам. Да таго ж і славуты артыст. Я губляўся ў яго прысутнасці. Хто я такі ў параўнанні з ім? Ніякага выхавання, амаль ніякай адукацыі, «Грышка-качагар», як мяне тады называлі, альбо «Грыша Лахматы», які напісаў сваю першую п'есу. Ды і тую тэатр не адразу прыняў, таму што рабочая тэма здалася калектыву дзікунскай, нязвычнай. Памятаю, нямала давялося папрацаваць Еўсцігнею Афінагенавічу і Крыловічу (які літаральна закахаўся ў майго Мароза), каб зламаць лядок у настроі артыстаў, якія не верылі ў поспех спектакля, бо лічылі, што рабочая тэма не зацікавіць гледача. Колькі ж было радасці Крыловічу і ўсяму калектыву, калі поспех тэатра аказаўся трыумфальным, калі яго пачалі запрашаць на гастролі ва ўсе рэспублікі Савецкага Саюза. А што ўжо казаць пра мяне…

Радасць маю зразумець было лёгка. Я тады яшчэ толькі пачынаў у галіне драматургіі, і «Гута» была маёй першай п'есай, якую цяпер мастацтвазнаўцы называюць маім першым буйным творам. Гэта быў мой першы поспех у драматургіі, а што можа быць радасней за першы поспех! Ды яшчэ які! Зала для гледачоў МХАТ-2 літаральна ўзрывалася ад апладысментаў! Колькі разоў прымушалі Мароза — Крыловіча выходзіць на сцэну, каб выказаць яму сваё захапленне. Ці ж такое забудзецца?

Праўда, мне пашанцавала не толькі на Крыловіча. У мяне быў цудоўны настаўнік, як я ўжо казаў, — рэжысёр Еўсцігней Міровіч, у якога не толькі я прайшоў выдатную школу, спасцігаючы сакрэты драматургіі, але і іншыя беларускія драматургі: Яўген Рамановіч, Дзмітрый Курдзін, Міхась Чарот, Міхайла Грамыка. Шмат узяў ад яго і Уладзімір Крыловіч. Еўсцігней Афінагенавіч быў не толькі рэжысёрам, але і драматургам і акцёрам яшчэ ў дарэвалюцыйным Пецярбургу, дзе адчуў на сабе творчы ўплыў вялікіх артыстаў Александрынскай сцэны. Іменна гэту акцёрскую школу і пераняў Крыловіч, у якога рэжысёр адкрыў яркі, незвычайны талент і як толькі мог дапамагаў яго развіццю.

З такім жа запалам Міровіч узяўся дапамагаць і мне, пачынаючаму драматургу, калі пазнаёміўся з маёй «Гутай». А спачатку мяне ў тэатры прынялі ў штыкі. Быў у мяне верны друг у тыя гады, незабыўны Анатоль Вольны, паэт, драматург і актыўнейшы з самых актыўных камсамольцаў. Ён любіў успамінаць мае першыя крокі ў БДТ-1. Вольны параўноўваў мяне з героем Джэка Лондана Мартынам Ідэнам, маўляў, мы аднолькава пачыналі свой літаратурны шлях, мне таксама, як і Мартыну Ідэну, вярталі назад «нікчэмныя» рукапісы. Вострыя жарты Вольнага, часам з'едлівыя, абразлівыя, не кожны прымаў, і таму многія не любілі яго за прамату, за смелы, прынцыповы і бескампрамісны характар. Аднойчы ён апублікаваў гумарэску, назваўшы яе «Рыгор Кобец». Гэта быў сяброўскі шарж на мяне, мой «літаратурны сілуэт», як ён казаў. Прывяду адтуль некалькі цытат: «Рыгор Кобец — гэта беларускі Мартын Ідэн. Мартын Ідэн прыходзіць у літаратуру ад фізічнай працы — Рыгор Кобец таксама. Мартын Ідэн заваёўваў сабе імя талентам, — Рыгор Кобец таксама.

…Мартыну Ідэну яго першыя рукапісы варочалі назад, і Кобеца з яго «Гутай» спаткалі гэтак:

— Можа, мая «Гута» падыдзе да вашага тэатра? — запытаўся Кобец у прадстаўнікоў тэатра.

— У нас двое актораў пішуць п'есы, у іх саміх добры почырк! — адказалі Кобецу.

— Шчаслíва заставацца! — казаў Кобец і паварочваўся.

— Вы хто, паэт, празаік, драматург? — запыталіся ў Кобеца, калі ён быў каля дзвярэй.

— Качагар! — пахмура адказаў той.

— Качагар напісаў п'еску! Мяне душыць смех! — шэптам сказаў свайму сябру актор, які з прычыны добрага почырку «сам» пісаў п'есы. — Мы дзеці чыноўнікаў, дый то ў нас не выходзяць п'есы, а тут раптам качагар і… п'есу… — а ўголас актор сказаў:

— Таварышы! Наш брат масцеравы напісаў п'еску, п'еска для нашага тэатра не падыходзіць! — і, звярнуўшыся да Кобеца, актор дадаў: — Болей чытайце драматургічныя творы. Чытайце творы Шэкспіра, мае…

— Ведаеце, — сказаў Кобец прыяцелю масцеравых, — у Гейнэ ёсць адно цікавае месца. Яно датычыцца і некаторых драматургаў:

Нет также нужды укрывать
Тебе свой герб ослиным ухом,

Хвали лишь громче сам себя —
И знай, что все поверят слухам.

— Шчаслíва заставацца! — і Кобец выйшаў».

Не ўсё было так, як напісаў Вольны, гумар ёсць гумар, але сутнасць тая. Мне сапраўды тэатр паказаў «паварот ад варот». І толькі пасля таго, як п'еса была надрукавана ў часопісе, ёй зацікавіўся Міровіч. А затым і Крыловіч. Яму ніколі не даводзілася іграць рабочых на сцэне. І таму, што Крыловіч быў не толькі артыст, але і чалавек-грамадзянін, ён вельмі захапіўся характарам майго Мароза ды і ўсёй п'есай, бо яна адлюстроўвала жыццё таго часу, новае жыццё сацыялістычнага будаўніцтва. У гэтай п'есе я ставіў пытанне, якім павінен быць чалавек новай эпохі, і ў гэтай жа п'есе я даваў адказ на пытанне паводзінамі і ўчынкамі маіх герояў — Мароза і камсамольца Цыганка. Уладзімір Крыловіч, спасцігаючы складаны характар старога рабочага, глыбока, дасканала вывучыў п'есу, таму што разумеў: каб пранікнуць у духоўны свет героя, неабходна ведаць яго асяроддзе і тыя абставіны, у якіх ён жыве і дзейнічае. Адным словам, Крыловіча вельмі зацікавіла новая тэма, тэма рабочага класа Беларусі, асабліва цікавым яму падаўся стары рабочы Мароз, які не адразу прымае новы лад і ўсё ж прыходзіць да яго разумення пасля доўгіх пакутлівых развагаў.

Маючы такога ўважлівага, добразычлівага настаўніка, як Міровіч, і таленавітага, удумлівага акцёра Уладзіміра Крыловіча, які выконваў галоўную ролю, мне як драматургу было лёгка «выйсці ў людзі». У той жа час я разумеў, бачыў і адчуваў, што і Валодзя (ён быў на тры гады старэйшы за мяне) вельмі ўдзячны мне, аўтару «Гуты», у якой ён знайшоў для сябе цікавы характар у вобразе старога рабочага-вынаходніка Мароза. Памятаю, папярэднік Міровіча рэжысёр У. Галубок[1] сказаў мне:

— Віншую цябе, Грыша, ты хоць трошкі, але дапамог Крыловічу ўзняцца на тэатральны беларускі Алімп.

Я добра разумеў, што такому вялікаму таленту і падтрымка не трэба, рана ці позна ён і сам здолее прабіцца. Але мая «Гута» «падштурхнула» час, паскорыла падзеі, і выступленне ў Маскве было тым самым «шчаслівым выпадкам», дзякуючы якому талент, які так доўга хаваўся ў межах адной рэспублікі, нарэшце аб'явіў сябе, раскрыўся так ярка і шматгранна ў ролі Мароза, што адразу Крыловіч стаў вядомы на ўсю Маскву. Гастролі па гарадах краіны памножылі славу артыста. У той жа час, везучы з сабой «Гуту», тэатр разам з Крыловічам рабіў маю п'есу ўсё

больш папулярнай. У выніку «Гута» стала ставіцца і за мяжой. Вось якую станоўчую ролю сыграў Крыловіч у маім творчым лёсе драматурга, за што я ўсё жыццё быў яму ўдзячны.

Што і казаць, калі я глядзеў сваю «Гуту», калі яназіраў, як жыве на сцэне мой Мароз, мне не верылася: ці я гэта напісаў такога сімпатычнага старога? Быццам з гуты прыйшоў і не артыст гэта зусім, а сапраўдны рабочы! Адным словам, Крыловіч мяне акрыліў. І не толькі мяне. З гэтай прычыны шмат было жартаў, каламбураў накшталт: «Крыловіч крылаты», «Крыловіч акрыляе»… Але больш за ўсіх акрыліў ён мяне. Памятаю, што і Рыгор Лопух у «Двойчы народжаным» быў напісаны пад уплывам ігры гэтага абаяльнага артыста, шчодра адоранага прыродай не толькі талентам, але і вонкавым выглядам. Бо калі піша драматург, ён міжволі ўяўляе сабе, хто б мог выканаць найбольш удала тую ці іншую ролю ў яго п’есе ці кінасцэнарыі. Гэтак было і са мной. Я ўяўляў сабе ў ролі канакрада Лопуха, былога батрака, разудалага хлопца з сумленнай чуллівай душой, які не адразу прыйшоў у калгас, бо не зразумеў яго, Валодзю Крыловіча. Мой жа Мароз у «Гуце» некаторымі рысамі нагадвае Лопуха: чысцінёй душы, высакароднасцю і нейкай асаблівай натхнёнасцю. Мяне заўсёды вабілі характары глыбокія, духоўна чыстыя і трошкі бунтары. Гэтыя людзі, як правіла, у нечым заблыталіся, нешта не зразумелі, але ўрэшце пасля пакут і нягод да іх прыходзіць свядомасць, разуменне, і яны сябе перабудоўваюць. З такім жа характарам быў у мяне і атаман плытагонаў на Дняпры Нікіфар Чэх. Чысты душой, але бунтар, глушак як быццам беспрасветны, але і да яго прыходзіць разуменне. (Час які быў! Напярэдадні рэвалюцыі 1905 года! Ды яшчэ на Палессі.) Мяне прываблівалі такія характары яшчэ і таму, што я іх разумеў, бо і сам некалі па маладосці і з прычыны майго «недасканалага» асяроддзя, у якім я гойсаўся, не ведаючы, да якога берага плысці, рэвалюцыю зразумеў не адразу. Вельмі цяжкі быў час, і разабрацца ў ім самому, без бальшавікоў, было складана.

Думаю, што Крыловічу былі зразумелыя мае вобразы, створаныя ў п’есах і кінасцэнарыях, інача ён не ўзяўся б выконваць гэтыя ролі. Вось такое ўзаемаразуменне было ў нас, хоць мы не так ужо часта бачылі адзін аднаго, але свае думкі, пачуцці і сумненні я перадаў сваім героям, у якіх так таленавіта пераўвасабляўся Уладзімір Крыловіч. Крытыкі называюць гэта творчай садружнасцю. Аказваецца, можна і не бачыцца, але праз герояў разумець адзін аднаго. Толькі я гэтага тады не ўсведамляў. Няма ўжо таго Грышкі Лахматага, Грышкі-качагара, які быў

некалі. Але цяпер, калі мне ўжо пад дзевяноста, бачыцца ясней (хоць і слепаваты) і чуецца выразней (хоць і глухаваты). Вельмі шкада, што Крыловіч так рана пакінуў нас, ён не пражыў і сарака двух гадоў. Колькі б яшчэ характараў ён сыграў, цікавых, яркіх, колькі б яшчэ Грышак Лахматых натхніў на новыя творы, новыя характары! Гэта несправядліва, калі ў росквіце сіл і таленту, на вяршыні славы чалавек пакідае жыццё.

І тым не менш за свой кароткі век гэты акцёр зрабіў шмат для беларускага тэатра, для нацыянальнай культуры. І для мяне ў прыватнасці. Я бязмерна ўдзячны яму за яго цудоўную ігру, за тое, што ён ажывіў маіх герояў, даў ім, як кажуць, «пуцёўку ў жыццё». Што ні кажыце, а «Гута» разам з Крыловічам — Марозам увайшла ў гісторыю беларускай культуры, таксама як і «Двойчы народжаны» разам з Крыловічам — Рыгорам Лопухам увайшлі ў скарбніцу нашага савецкага мастацтва.

Апошні фільм, у якім здымаўся Крыловіч, — «Дняпро ў агні». Лёс гэтага фільма па некаторых абставінах аказаўся незайздросны. Гісторыя яго яшчэ не вывучана нашымі мастацтвазнаўцамі, больш таго, яна перакручана, таксама як і трактоўка галоўнага героя фільма Нікіфара Чэха, у ролі якога здымаўся У. Крыловіч. Вось тут і хочацца кінуць папрок мастацтвазнаўцам, якія сказілі гэты цудоўны (у выкананні Крыловіча) вобраз, зрабілі яго адмоўным і непазнавальным. Вельмі крыўдна і горка чытаць такое аб Нікіфару Чэху — Крыловічу: «Нізкі лоб, тупы, нічога не выражаючы погляд… У Нікіфару не адчуваецца ні розуму, ні прыроднага таленту…» і г. д.

Не такім я маляваў вобраз Нікіфара (разам з сааўтарам І. Барашкам), проста нашы мастацтвазнаўцы слова ў слова паўтараюць некаторыя паклёпніцкія рэцэнзіі з газет 1937 года. І гэта ў той час, калі ў архіве літаратуры і мастацтва захоўваюцца вельмі каштоўныя і цікавыя матэрыялы аб гісторыі стварэння гэтага фільма, аб яго лёсе, сярод якіх асобную ўвагу заслугоўвае водгук на кінасцэнарый[2], напісаны старшынёй праўлення Саюза пісьменнікаў Беларусі М. Клімковічам, захаваліся фотакінакадры з Уладзімірам Крыловічам, які выконваў ролю Нікіфара Чэха. Нікіфар — Крыловіч — гэта прыгажун, волат з высокім разумным ілбом, яснымі вачамі, гэта атаман плытагонаў, любімец, за якім ідуць масы, гэта рабочы, які ўжо прымае ўдзел у забастоўцы, што ўспыхнула на Дняпры сярод сплаўшчыкаў лесу, у якога пад уплывам бальшавіка Пятра Бялова абуджаецца палітычная свядомасць і ён ідзе да бальшавікоў.

Упэўнены, што знойдуцца мастацтвазнаўцы, якія выправяць дапушчаную памылку, ліквідуюць несправядлівасць у адносінах да фільма і ўсіх, хто яго ствараў, усё паставяць на свае месцы. Крыловіч ніколі не згадзіўся б на ролю бязмозглага тупіцы з нізкім ілбом, які паводле сцэнарыя ўвасабляў сабой рабочага-важака, будучага рэвалюцыянера.

Мала нас засталося, тых, хто пачынаў ствараць савецкую беларускую культуру, шэрагі нашы радзеюць. Але пакідаць жыццё ўсё ж не так цяжка, калі ведаеш, што пражыў не дарэмна, што пасля цябе застанецца добрая памяць, хоць маленькі след.

Мы несправядлівыя ў адносінах да такіх людзей, як Крыловіч, не даражым традыцыямі. Помню, у 1967 годзе я выступаў на другім з’ездзе кінематаграфістаў Беларусі, калі грамадскасць рэспублікі святкавала саракагоддзе беларускага кіно. Я гаварыў аб тым, што на выстаўках, прысвечаных гэтай даце, амаль не было матэрыялаў аб фільмах дваццатых і трыццатых гадоў, не адзначалася работа ў кіно Міхася Чарота, Анатоля Вольнага, не было фотаздымкаў першых беларускіх акцёраў, у тым ліку і У. Крыловіча. З’ява гэта ненармальная і такога не павінна быць, таму што сённяшняе кіно вырасла на падмурку слаўных традыцый.

З таго часу прайшло дваццаць гадоў. Але ці змянілася што-небудзь? Усё засталося па-ранейшаму. Усё радзей упамінаюцца слаўныя імёны Крыловіча, Міровіча, Вольнага і шмат іншых, каму мы абавязаны сённяшнім росквітам нашай нацыянальнай культуры.

Тэатральная грамадскасць Беларусі адзначыла 90-годдзе з дня нараджэння вялікага артыста. І толькі два старэйшыя акцёры прыйшлі на яго свята з тэатра імя Янкі Купалы, з яго роднага тэатра, у якім ён нарадзіўся як творца! І толькі два часопісы адгукнуліся на гэту падзею, аддаўшы даніну беларускаму Качалаву, які ўнёс каштоўны ўклад у развіццё і росквіт нацыянальнага мастацтва. Адкуль жа новым пакаленням ведаць, хто такі Крыловіч?

І як гэта здарылася, што па-сапраўднаму народны артыст, любімец, які хваляваў гледачоў сваім магутным талентам, свядома аддаецца забыццю. Адкуль такая непадзяка?

1987

НОЕВ КОВЧЕГ
Повесть

В тот памятный день Корзун попал в карцер нежданно-негаданно. Всегда выдержанный и спокойный, вежливый и услужливый с товарищами по несчастью, он вдруг запротестовал бурно, отчаянно, не думая о последствиях. А все произошло из-за портянок. Да, да, из-за них… до невероятности грязных, рваных и мокрых портянок.

Конечно, не налети ночью буран, возможно, все обошлось бы тихо и мирно. Без скандала и карцера. Буран спутал все. Изменил места работы, перетасовал, как колоду карт, бригаду, внес, по выражению блатных, много «шухеру» и безалаберной толчеи. А началась вся эта кутерьма еще со вчерашнего вечера, после ужина. Не успел дневальный подать привычную команду: «На поверку!», как в барак ввалилась фигура дежурного надзирателя. Но что это была за фигура! Казалось, не человек, а огромная снежная баба вкатилась в помещение, неуклюже топталась у порога и, чертыхаясь, поминая господа бога, боженят и пресвятую богородицу, пыталась хоть немного отряхнуться от липкого мокрого снега.

— Ну и закрутыло-о… Трам-тарарам! Свиту божого нэ выдно… Трам-тарарам! На поверку становись! Швыдче!

Горохом сыпанули работяги с вагонок, прыгали с верхних нар, выстраивались в проходе тремя длинными шеренгами. Коротко доложил дневальный:

— Двое в санчасти. Пять человек в кондее[1], еще пять — за зоной, на машинной базе. Остальные сто семьдесят шесть человек налицо!

Медленно, очень медленно обходил надзиратель шеренги заключенных и, словно не доверяя собственным глазам, тыкал каждому черным, заскорузлым пальцем в грудь:

— Дванацять, трынацять… чотырнацять… Чого рота раззявил?.. Пятнацять… шашнацять…

Делая какие-то пометки на фанерной дощечке, он, видимо, сбился со счета и, потеряв терпение, заорал:

— Дневальный! Дэ у тэбе люды? Тут тильки сто семьдесят пять… Одного нэ хапае.

Пришлось начинать счет снова. Поверка явно затягивалась. Работяги зашумели.

— Кончайте волынку!

— Сколько можно считать! Скоро отбой!

— Посадили дуроломов на нашу шею… До трех считать не умеют!

— Тыхо! — рявкнул разъяренный надзиратель. — Стоять бэз ныякого шэвэлэння и нэ вэртухацця! Сами бачытэ — одного нэ хапае. Усих сто семьдесят пять, а дэ шчэ одын?

И вдруг в полной тишине чей-то робкий голос высказал догадку:

— А дневального считали?

— Тю! — сконфузился надзиратель. — Я про его и забув. А вин стоить и мовчить, хай ёму грець. Тэперь зыйшлося. Розыйдысь! До кинця поверки з бараку нэ выходьтэ, хто хоча спать… лягайтэ. — И, забыв на прощанье матюкнуться, надзиратель торопливо вышел.

Несмотря на сильную усталость, никто спать, однако, не хотел. Люди рассыпались по бараку в предвкушении хоть и короткого, но такого желанного отдыха! Кто латал сто раз чиненную и перечиненную солдатскую гимнастерку, кто, примостившись у печки, поближе к теплу и свету, писал письма с бесконечным перечнем низких поклонов всем родственникам до десятого колена. Урки в дальнем углу, подальше от надзирательского глаза, затеяли шумную буру. С треском шлепали они по нарам затасканными донельзя самодельными картами. Переходили из рук в руки старые, изношенные сапоги, именуемые «прохорями». Грош им цена была в базарный день, но тем не менее страсти разгорались все сильнее и сильнее, азарт игроков достигал высшего накала. Частенько то один, то другой из партнеров с особым блатным вывертом, с грохотом стукался головой об нары, аж доски трещали.

— Падло! Не идет карта… мазать мине ёдом в рот.

— Слышь, керя, дай мне свою бобочку на отмазку.

И «бобочка», это значит довольно приличная рубашка, ложилась на кон. Плотной группой сгрудились вокруг партнеров болельщики, переживали, затаив дыхание. На их лицах, как в

хорошем зеркале, отражались все перипетии игры, вся страсть азарта, но… никто даже звука не мог издать. Тут вам не футбол. Тут за малейшее замечание или, боже упаси, совет можно получить нож в бок.

А за окнами с такой же страстью бушевала пурга. Пронзительный северо-восточный ветер порывами с визгом обрушивался на стены барака, залепляя мокрым снегом тусклые, давно не мытые зарешеченные стекла окон.

Лежа на верхних нарах, согретый духовитым «воспарением» перенаселенного барака, Корзун отдыхал и напряженно думал. О чем? Мало ли о чем мог думать человек, оторванный на много лет от семьи, заброшенный на край света (и еще полкилометра дальше) от родных, милых его сердцу мест, попавший в угрюмый, забытый людьми и богом край. Думал о том, что ему уже стукнуло пятьдесят восемь лет, а сроку еще и конца-краю не видно. Думал и о том, что вот наступила ранняя зима, захватила в летней одежде и обуви. Переживет ли он ее, такую злую, суровую и беспощадную в этих краях? А больше всего думал и беспокоился о том, в чем он выйдет завтра на работу? Были у него валенки, хорошие, крепкие, по-хозяйски любовно подшитые и, главное, просторные. Обернешь ноги теплыми байковыми портянками, натянешь валенки — и никакой мороз тебе не страшен. Вполне по-суворовски получалось (внучка ему читала там, дома): «Держи голову в холоде, брюхо в голоде, ноги в тепле».

Шапку он сохранил еще с прошлой зимы. Правда, тоненькую и дряхлую. Такая шапка не очень греет. И с брюхом по-суворовски получалось. Последние два года изо дня в день баландой из турнепса кормили. Жить, конечно, будешь, но… жениться не захочешь. Вот оно и получалось: брюхо в голоде. А валенки были замечательные: ногам всегда тепло, как в печке. Так нет же, украли… Знает он, кто украл и кому проиграл. Да разве скажешь? Пожалуешься — подстерегут в темном углу или уборной, полоснут ножом и… поминай, как звали. Невеселые думы роились в голове Корзуна. Неумолимо сурово вставал перед ним вопрос: в чем завтра выходить на работу? В кордах? В этих огромных неуклюжих «ЧТЗ» из автомобильных покрышек? А портянки где возьмешь? Тоненькими бязевыми обойтись — в два счета ноги отморозишь, навек калекой останешься. Кому ты тогда нужен? Что делать? Не выйти на работу — в отказчики запишут, срок добавят. Да и на трехстах граммах хлеба далеко

не уедешь… Быстро дойдешь, а там пиши пропало. На ноги доходяге трудно встать. И оглянуться не успеешь, как «дубаря дашь». А может, он рано загоревал? Может, там, на дворе, не так уж и страшно, как кажется? Пойти глянуть?..

Нелегко старому человеку заниматься физкультурой, да что поделаешь. С трудом, кряхтя и вздыхая, слез Корзун с верхотурья на пол и двинулся к выходу.

— Не ходи, Кондрат Петрович. Обожди маленько, поверка не кончилась, — предостерег его дневальный. — А то, чего доброго, в кондей попадешь.

— Знаю. Я только в тамбур… Хочу поглядеть, что там на дворе творится.

В тамбуре, слабо освещенном крохотной лампочкой, он с трудом открыл заваленную снегом дверь, наполовину высунулся наружу, а там… не разбери-поймешь. Крупные хлопья первого мокрого снега в какой-то дикой пляске кружились в воздухе. Казалось, мириады белых разлатых бабочек живой, трепетной массой сыпались с неба, затягивая густой, почти непроницаемой сетью и тайгу, и бараки, и вышки сторожевого охранения. Порой порывистый, бешеный ветер, по местному названию «хиус», с визгом пытался прорвать эту снежную сеть, наметывал замысловатые, причудливые сугробы и, как бы придавленный напористой массой снега, бессильно и покорно замирал. Стремительные лучи прожекторов также не могли пробить метель и только слабо озаряли ее желтовато-бледным призрачным светом. Чаще обычного перезванивались на вышках часовые охраны. Где-то надрывно и жутко выли собаки. А может, волки?.. Плотно прихлопнув наружную дверь тамбура, Корзун вернулся в барак.

— Ну, как там… на дворе? — спросил его дневальный. — Здорово наворачивает?

— И не спрашивай, — безнадежно махнул рукой Корзун. — Там такое творится… не поймешь, где небо, где земля.

— Значит, завтра кантуемся, — прозвенел чей-то радостный тенорок. — Кимарим от пуза.

— Жди… Радуйся, — возразил Корзун. — Так тебе и дадут поспать. Отдыхать нам не положено. На то мы и арестанты. Начальство что-нибудь придумает, не то, так другое.

— А куда оно денется, начальство? — упирался тенорок. — Видимость плохая — охрана конвоя не даст. В такой буран ни одного человека за зону не выведешь.

— Так в зоне заставят работать. Тот же снег с места на место перекидывать, а то, чего доброго, и нужники чистить заставят, — не унимался Корзун. — Без дела сидеть не позволят. И не надейся.

— Много ты знаешь, падло старое! — уже злобно, с раздражением выкрикнул тенорок. — Шибко грамотным стал.

— Вот отбарабанишь, как я, в лагерях шесть лет… тоже грамотным станешь, — упрямо бубнил Корзун. — Что ты понимаешь, щенок.

— Щенок? Это я щенок? Заткнись, падлюка старая, пока я тебе пасть не разорвал!

— Попробуй!

Легким акробатическим прыжком спорхнул с верхних нар молодой, лет девятнадцати, паренек. Бледное, перекошенное злобой лицо его подергивалось нервной судорогой, побелевшие от бешенства губы дрожали, ноздри широко приплюснутого носа хищно раздувались. Угрожающей, какой-то особой, жиганской походкой он медленно приближался к старику, глаза его горели лютой и неукротимой ненавистью. Корзун ждал. Чуть подавшись вперед, сжимая огромные кулаки, наклонив голову для удара, он ждал противника, готовый к беспощадной, быть может, даже смертельной схватке. Корзун шел ва-банк. То ли пан, то ли пропал. Так на некоторое время и застыли они, напряженные до крайности, переполненные жгучей ненавистью, в порыве бешеной злобы. И тот и другой, казалось, впервые увидели виновника всех своих страданий, лишений и бесконечных обид. А уже со всех углов барака торопились жадные до зрелищ болельщики и «судьи». Широким кольцом окружили они «врагов», подначивали.

— Лёха! Тэрсни его под дыхало!

— Кондрат Петрович! Та шо вы панькаетэсь с циею шкодой? Дайтэ ему в сопатку, шоб юшкой умывся.

И кто знает, чем бы закончилась эта ссора, не вмешайся дневальный. Оглушительной затрещиной сбил он с ног задиристого паренька и частыми пинками под зад загнал его под нары, пригрозив:

— Сиди там до утра, чума! Вылезешь до подъема — душу вышибу… Учти.

А затем, обращаясь к Корзуну, дневальный укоризненно заметил:

— А вы тоже хороши, Кондрат Петрович. Что вам стоило сказать, буран, мол, затяжной… на неделю кантовка. Пусть

бы дурень радовался. Чем бы дитя ни тешилось, лишь бы не плакало.

— И то правда, — со вздохом согласился Корзун. — Неделю не неделю, а денька три-четыре протянется.

— А я про что говорил? — прозвенел мальчишеский тенорок из-под нар. — Сильный буран, кантовка всегда обеспечена… Факт.

— Ха-ха-ха! — загрохотали болельщики. — Ему из-под нар виднее.

— Ты говорил, — уже добродушно проворчал дневальный. — Вылазь к чертовой матери из трюма, иди на свое место… Да смотри мне. В другой раз так навшиваю за драку — до новых веников не забудешь.

Ссора погасла так же внезапно, как и вспыхнула. Минут через десять о ней уже забыли, как будто ее и не было. В повседневной жизни зеков такие вспышки считались явлением обычным и вполне нормальным. Урки по-прежнему резались в буру, работяги ремонтировали одежду, обувь, кое-где пожилые люди вели бесконечные споры.

— Это смотря по погоде. Ежели снег ложится на сырую землю — урожай обеспечен.

— У нас в Амурской области не то, что здесь. Там часто зима бывает без снега и мороз лютый, до сорока градусов и более, а на урожай не жалуемся — потому, чернозем.

— Оно где как. Я вот в Туркмении года три в армии служил, видел… Земля вроде серо-желтая, считай, один песок, чернозема и в помине нет. Дашь земле воду — хоть три урожая бери. Нет воды — семян не вернешь, хоть разорвись.

У Корзуна с дневальным свой разговор, более предметный и важный.

— Без валенок даже на разводку не ходи, — убеждал дневальный, — без ног останешься.

— В отказчики запишут, — слабо возражал Корзун. — На трехсотку в кондее посадят… без горячего. А там в два счета дойдешь, а то и дубаря дашь.

— Вот то-то и оно-то, хоть круть, хоть верть — черепочку смерть… Чем бы тебе помочь? — И вдруг, словно что-то вспомнив, дневальный спохватился: — Стой! Кажется, придумал. Корды у тебя большие?

— Здоровенные, — хмуро усмехнулся Корзун. — Как баржи… Да что толку.

— Во! — обрадовался дневальный. — Две пары портянок намотаешь, и ничего, сойдет. Месяц-полтора как-нибудь перебьешься, а получишь посылку, ткнешь трудиле в лапу, он тебя и приспособит куда-нибудь на тепленькое местечко. Смотришь, зиму и прокантуешься.

— А портянки где взять? — мрачно вздохнул Корзун.

— И портянок нету? — ахнул дневальный. — Плохо твое дело… Совсем нехорошо.

— Я ж говорил, и валенки, и портянки, и две пары белья… все подчистую увели.

— Ладно, — успокоил его дневальный, — дам тебе свои портянки. Я тут в бараке как-нибудь обойдусь. Получишь посылку — рассчитаемся. Табак у тебя есть?

— Закуривай, — пробормотал в ответ Корзун, протягивая дневальному сшитый из кармана брюк кисет.

— Да не мне. У меня своего хватает. У тебя много ли табаку?

— Стакана три наберется.

— Махра?

— Самосад. Посылочный… Турецкий.

— Турецкий?! — изумился дневальный. — Настоящий турецкий?

— Крепкий, аж дух захватывает, — пояснил Корзун. — От него тыща турков подохла… потому и турецкий.

— Ха-ха-ха! — рассмеялся дневальный. — Тогда твое дело в шляпе. Иди на брехаловку, вот туда, где рома́на рассказывают, и спроси там ночного дневального Вьюнка из бригады Шахворостова. У него купишь пару портянок за табак… Да смотри, больше стакана не давай.

Брехаловка занимала весьма значительное место в жизни заключенных. По существу, она являлась своеобразным, оригинальным клубом. Расположенная далеко от входных дверей, надежно прикрытая огромной печкой, брехаловка была самым теплым, уютным уголком барака. Здесь можно было печь вынесенную тайком из овощехранилища картошку или сварить из выкраденной на воловне овсяной муки густой (хоть ножом режь) горьковатый кисель. Здесь же можно было «махнуть», то есть обменять ту или иную часть одежды или обувь, купить за пайку хлеба спичечный коробок «смолки» (так называют блатные табак). Именно на брехаловке рождались невероятные, фантастические новости — «параши» — о безоговорочной полной и

всеобще-поголовной амнистии зекам. И люди верили… Верили всем сердцем, всей душой, потому что… хотелось верить. И не приведи бог кому-либо высказать сомнение, выразить неверие столь необоснованной «параше». Как правило, такой сомневающийся Фома Неверный немедленно получал несколько звонких оплеух и позорно изгонялся под нары.

За многие годы существования брехаловка установила свой «этикет», утвердила особый, никем не записанный устав, внедрила своеобразную норму поведения. Частенько зеленая молодежь, именуемая «малолетками», проходила здесь теоретическую выучку, овладевала тайнами искусства карманников — «ширмачей», «домушников», «скачков»[2], «краснушников»[3], «медвежатников» и так далее. До самозабвения охваченные дурманом блатной романтики юнцы осваивали воровской жаргон, учились «ботать по фене на все 94 куплета». Брехаловка распространяла легенды о неистощимой изобретательности одесских жуликов, увлекала молодежь и, как вязкое, гнилое болото, засасывало ее все глубже и глубже в тину уголовного мира. Здесь возникла версия и о том, что Роза Каплан, стрелявшая в Ленина на заводе Михельсона, является племянницей Соньки-золотой ручки, именно здесь переплеталась в различных вариациях судьба Дубровского с похождениями Камо. Люди, умеющие ярко и красочно передавать рóманы, пользовались всеобщим уважением и почетом. И чем больше допускал рассказчик вольности в импровизации, чем невероятней была его фантазия, тем больше и ценила его благодарная аудитория. По раз и навсегда установленному правилу рассказчика нельзя было перебивать. Выражать восхищение, восторг, одобрение, ужас, удивление разрешалось сколько угодно, но только коротко: «Ух ты!», «Здорово!», «Ну и молодчик!», «Вот падлюга!» Сыпать блатными лаконичными эпитетами, междометиями — пожалуйста! Это только вдохновляло рассказчика, оживляло рóман, цементировало аудиторию.

Корзуну не повезло. Необходимый ему Вьюнок сегодня сам вел передачу рóмана, и прерывать его, отвлекать деловым разговором, пусть даже и очень важным, не рекомендовалось. Это считалось бы нарушением заведенного «этикета» и признаком плохого тона. И Корзуну пришлось включиться в число слушателей. Он с трудом нашел свободное местечко и присел на нары. Набравшись терпения, стал ждать конца рассказа.

Вьюнок, худенький и вертлявый мужчина, сидел, поджав по-турецки ноги, перед открытой дверкой печи, в которой по-

лыхали сухие еловые дрова. Треск горящих поленьев и тепло, исходившее от печки, создавали уют. На цыганском лице Вьюнка, подвижном и выразительном, бликовали отблески огня. Окруженный тесно сгрудившимися слушателями, явно польщенный вниманием, Вьюнок старался изо всех сил, украшая свой рассказ изумительно живой мимикой и обилием разнообразных, самых неожиданных жестов.

Сегодня в его репертуаре была сказка про Ивана-царевича, Елену Прекрасную и Серого волка. И да простят мне читатели некоторую вольность и отступление, а также несколько грубоватый стиль повествования, но я считаю не лишним передать эту, всем известную сказку в интерпретации самого Вьюнка.

— И говóрить князь Владимир-Красное Солнышко Ивану-царевичу: «Вижу я, Иван-царевич, что ты мужик фартовый. Согласен я отдать тебе в жены дочку мою царевну Елену Прекрасную, ежели ты сослужишь мине одну службу. В тридевятом царстве, в тридесятом государстве, в далекой земле Шамаханской живеть великий повелитель правоверных мусульманов шях пирсидский Горюн-аль-Рашид. И есть у того Горюн-аль-Рашида невиданное чудо, знаменитая жяр-птица. Сидит она в золотой клетке, хáвает грецкие орехи и запивает их настоящим шампанским. И светит она, ета жяр-птица, как ясное солнышко, а сама переливается всеми цветами, как райдуга, и поёть… Поёть она так, что ни в сказке рассказать, ни пером написать. Поёть она прямо… ну как Федор Шаляпин».

— Га-га-га! — грохнуло по всему бараку.

— Ха-ха-ха! — катались по нарам от хохота слушатели. — Ну и сказанул. Ха-ха-ха!

Казалось, штукатурка сыплется с потолка от этого безудержного хохота. Ошарашенный Вьюнок с удивлением озирался по сторонам и, видимо, обиженный, заорал:

— Чиво вы, падлюки, ржете?.. Чиво вы лыбитесь?

— Чудила-мученик… Шаляпин басом пел, а ты… Ха-ха-ха! Жяр-птицу басом заставил…

— Да ну вас корове на хвост! — вскипел Вьюнок. — Почем я знаю, басом… дурасом.

— Сказал бы, как Русланова, оно бы и подходяво было.

— Много вы знаете, — не сдавался Вьюнок. — Русла-анова! — И вдруг вполне резонно заявил: — Русланова тогда еще пацанкой была.

— Тише вы, гады! Закройте хáвальники! Давай дальше, Вьюнок.

Сразу же наступила полная тишина. Вьюнок не спеша и важно, с чувством собственного достоинства скручивал цигарку и перед тем, как прикурить, многозначительно предупредил:

— Курю самостоятельно.

Такое заявление имело свой особый смысл и значение. Согласно установленному этикету, уже никто не мог сказать закурившему «сорок» или «двадцать» в надежде получить окурок на пару затяжек. Даже «шакалы», то есть последние доходяги, не смели нарушить это правило: неприлично.

Вьюнок курил медленно, со смаком. Нетерпеливые слушатели нервно ерзали на своих местах, однако никто не торопил рассказчика. Но вот последняя, обжигающая губы затяжка, и Вьюнок продолжает рассказ:

— И должон ты мине, Иван-царевич, сослужить такую службу: поедешь к тому шяху пирсидскому и передашь ему от мине привет и нижайший поклон. Темни ему побольше, раскинь ему чернуху, как самому последнему фраеру. Скажи ему так: «Князь киевский Владимир-Красное Солнышко хочет жить с твоим величеством Гарюном-аль-Рашидом в дружбе и согласии, одним словом, жить по петушкам. Ежели он позоветь тебя во дворец или в листоран, ты много не бухай, а его постарайся споить в стельку. Они, мусульманы, много пить не умеют. Магомет им запретил. Так вот, значит, как только шях набухается и ляжет кимарить, ты хватай тую жяр-птицу, притырь ее хорошенько и рви когти сюда, к нам в Киев, да смотри, чтоб тебя по дороге не попутали. Сослужишь ты мне ету службу, Иван-царевич, и тогда я отдам тебе Елену Прекрасную, а теперь кенай и помни, что я тебе сказал». Призадумался, затуманился Иван-царевич и пошел он в темный, дремучий лес. Стал Иван-царевич на полянке лесной, заложил четыре пальца в рот и свистнул, как соловей-разбойник. Так свистнул, аж листья с кленов посыпались. И явился перед ним Серый волк. Рассказал Иван-царевич Серому волку про свое горе-беду и заплакал, а Серый волк и говорит ему человечьим голосом: «Не горюй, Иван-царевич, и не тушуйся. Мы ее, ету падлюку, жяр-птицу запросто шопнем и в Киев притараним. Садись на меня верхом, крепко хватайся грабками за мои уши и держись, штоб тебя ветром не сдуло». Сел Иван-царевич на Серого волка, и понеслись они через реки глубокие, через моря широкие, через горы высокие. Мчались они сквозь леса дремучие, пролетали сквозь пески сыпучие и добрались до земли Шамаханской, в царство великого пове-

лителя правоверных мусульманов, шяха пирсидского Горюна-аль-Рашида. И видит Иван-царевич: середь самых высоких гор, в глубокой-преглубокой щели стоить огромадный дворец. Лестница к нему ведет широкая, из чистого серебра, стены дворца литые из червонного золота, а кумпол хрустальный и весь так и горит, так и сияет ясным солнышком. На пороге того дворца дневальный стоит с дрыном и, между прочим, пропуск спрашивает. Начал было Иван-царевич темнить дневальному про тое-сее, как смотрит — сам Горюн-аль-Рашид кенает. Увидал шях пирсидский Ивана-царевича и спрашиваеть: «Ой ты, гой ты, добрый молодец! Кто ты будешь еси и с чем пожаловал в наши земли Шамаханские?» Спрашивать-то спрашиваеть, а сам, между прочим, приглядывается к Ивану-царевичу, как лягавый к ширмачу на барахолке, а Иван-царевич не дрейфит, не тушуется. Барахлишко на ём подходявое: лепень[4] новенький, коверкотовый в синюю полоску, а на ногах желтые фокстроты, или краги, как их теперь называють. Словом, не подкопаешься. «Я, — говорить, — прибыл к тебе, великий Горюн-аль-Рашид, от князя Владимира-Красное Солнышко. Привез я тебе от него нижайший поклон и почтеньице, и пожелание успехов во всех делах твоих. А передал тебе князь Владимир-Красное Солнышко такую весточку: хочет он с тобою породниться и решил отдать тебе в жены дочку свою, царевну Елену Прекрасную». Тут Горюн-аль-Рашид аж руками развел от удивления и говорить Ивану-царевичу: «У мине уже есть тыща и одна жена. Нашто мине царевна Елена Прекрасная? Я ее ни разу в глаза не видал. А может, она просто шалашовка какая-нибудь?» — «Нет, — отвечает ему Иван-царевич, — царевна Елена Прекрасная не шалашовка, а баба емкая и красючка такая, што ни в сказке рассказать, ни пером написать». Сказал ето Иван-царевич и видит: у шяха персидского аж глаза загорелись. Пожал он петушка Ивану-царевичу и сказал: «Ладно, Иван-царевич! Я мало-мало сегодня покумекаю, когда свадьбу справлять, а ты иди в мои сады и отдыхай с дороги. Гуляй, будь как дома у себя, в Киеве на Подоле. Вечером в листоран пойдем. Хочу я тебе зафундить угощение царское, потому вижу, что ты мужик свой в доску». И пошел Иван-царевич по садам Шамаханским, а там… ни в сказке рассказать, ни пером написать. Дерева высокие-превысокие, а на деревах лимоны, апельсины, мандарины, ананасы, фуники — хавай от пуза, только Иван-царевич ничего не хавает, фасон держит. Нам, мол, ета жратва не в диковинку.

— Молодчик Иван-царевич, — шумно одобряют возбужденные слушатели и рассказчика и Ивана-царевича. — Знай наших!

— Притырился Иван-царевич в кустах малины, осмотрелся. Не стрёмает ли кто за ним, не кнацает ли? Вроде никого. Заложил он два пальца в рот и тихонечко свистнул. Тут перед ним, как из-под земли, появился Серый волк и говорить ему человечьим голосом: «Слухай, Иван-царевич! Я подкнокал тут одного дневального. Ходит он в потайную хавиру и носит туда грецкие орехи, а в той хавире сидит жяр-птица в золотой клетке. Ночью, когда шях пирсидский Горюн-аль-Рашид ляжет кимарить, ты приходи в сад и свистни. Я сразу встану перед тобой, как лист перед травой, и покажу тебе тую хавиру с жяр-птицей. Пока я буду стоять на стрёме, ты шопай жяр-птицу и обрывайся из сада. Только смотри, золотую клетку не трогай, она волшебная».

Вечером шях пирсидский сварганил в листоране бал. Народу собралось много, и всё министры и дневальные, а баб, между прочим, ни одной. Магомет не позволяет мусульманам баб на гулянку пускать. Бухают больше вино, закусывают шашлыком, пловом… Бедность. Квашеной капусты или, скажем, соленых огурцов, опять же таки грибов и в помине нету. Видит Иван-царевич — плохо дело. Так они будут сидеть до самого утра. Што делать? Покумекал он так, покумекал и сяк, и потом додул, как из беды выйти. Наливаеть он себе чайный тонкий стакан спиртяги… медицинского, 96 градусов, а потом наливаеть такой же стакан и шяху пирсидскому Горюну-аль-Рашиду и говорить: «Пил я с вами по вашему, шамаханскому обычаю, а теперь прошу вас выпить со мной по-нашему, по-русски. Подымаю я етот бакал в честь нашего правоверного Магомета». Сказал ето Иван-царевич, поднял стакан, поцеловал его в донышко и единым духом выпил и даже водой не разбавил. Шях круть-верть, министры верть-круть, а куда денешься? Сказано, в честь Магомета, и донышко поцеловано — надо пить.

— Ха-ха-ха! — грохотали слушатели. — Ай да царевич… Молодчик, додул!

— Выпил шях, а у него и дух захватило. Раскрыл хавальник, как щука на берегу, а у самого аж глаза на лоб полезли.

— Хо-хо-хо! — ржали зеки. — Выпил… по-русски…

— А что было делать министрам? — продолжал Вьюнок. — Ежели сам шях Горюн-аль-Рашид выпил, то им и подавно приходится. Закон, ничего не попишешь. Выпили. А минут

через двадцать началось: кто на столе, кто под столом, а кто и просто на полу, где пришлось, кимарят. Храп поднялся — спасу нет. Смылся Иван-царевич от них поскорее, прибежал в сад и тихонько свистнул. Вот тебе и Серый волк появился. Показал Серый волк Ивану-царевичу хавиру и говорить ему человечьим голосом: «Ты, Иван-царевич, постой тут, а я забегу в дворцовую каптерку и прихвачу там сидор грецких орехов. Жяр-птицу кормить в дороге надо, потому что она, подлюка, жреть, как лошадь». Сказал, а сам шмыгнул в кусты. Стоит Иван-царевич, ждеть Серого волка, а у самого руки и ноги трясутся.

— Мандраже? — догадываются слушатели.

— Не мандраже, — возражают самые азартные. — Просто не терпится скорей жяр-птицу шопнуть.

— Приволок Серый волк сидор грецких орехов и шепчет Ивану-царевичу: «Кенай, царевич, в хавиру, а я тут на стрёме постою». Подкрался Иван-царевич к хавире, смотрит, а на дверях агромадная собака висить.

— Собака?! — ахнул от изумления один из малолеток. — Зачем же они, гады, собаку повесили?

— Да ты што… с неба свалился? — удивленно спросил его Вьюнок и тут же пояснил: — Собака, или серьга — ето значит замок.

— Так бы и сказал — серьга… А то — собака, — сконфуженно пробормотал малолетка.

— Заткнись ты, шкода! — зашипели недовольные слушатели.

— Вот еще парчак! Дайте ему леща хорошего!

— Тихо! — рявкнул кто-то из «законников». — Накинулись на пацана. Научить надо сперва, а не шипеть. Давай дальше, Вьюнок.

— Вынул Иван-царевич из-за пазухи фомича. Хороший у него был фомич, стальной. Заложил он его в дужку серьги, жиманул… Тэрс! Серьга и упала. Кинулся Иван-царевич в хавиру, а там светлым-светло. Сидит тая жяр-птица и вроде огнем горит. Открыл Иван-царевич дверцу клетки и только хотел ее затаранить, ан хрен возьмешь.

— Обжигает? — догадываются взволнованные слушатели.

— Вот то-то и оно! — возбужденно подчеркивает Вьюнок. — Надел рукавицы — и рукавицы вспыхнули. Эх, была не была, рванул Иван-царевич тую жяр-птицу прямо с золотой клеткой. А тут как зазвенит кругом… как загудить! Звонки… Гудки…

Сирены… Шухер поднялся — спасу нет. В саду шпалировать начали. Влетел Серый волк в хавиру, кричит: «Садись на мине, Иван-царевич, скорей, обрываться надо, а то повяжут нас!» Сел Иван-царевич на Серого волка, прикрыл жяр-птицу сидором плотным и… мотанули. А в саду не разбери-бери. Беготня, стрельба, крики: «Лови! Держи! Эге-е-ей!» Хрен возьмешь. Вырвался Иван-царевич из сада шамаханского и давай рвать когти на Киев! Попробуй догони!..

Вдруг на самом интересном месте рассказчика прервал предупредительный возглас, донесшийся от дверей:

— Атас!

— Атас… Атас…— почти шепотом пронеслось по бараку. Картежники прятали карты, работяги торопливо смахивали с плиты недопеченную картошку. Громко хлопнула входная дверь. В проходе между вагонками, чертыхаясь и поминая пресвятую богородицу, появился дежурный надзиратель.

— Вы шо? — заорал дежурняк. — Отбой не чулы? А ну, швыдчэ разбырайтэсь по местам!

Повторять команду не пришлось. Дисциплина на колонне строгая, режим суровый, и потому за две-три минуты каждый оказывался на своем месте. Так и сейчас. Снова обходил надзиратель из конца в конец весь барак, тыкал своим сто лет не мытым пальцем, пересчитывал лежавших на нарах людей.

— Вас шо… там двое? А ну пиднымы голову… Пид нарамы нэма ныкого?

Трудно доставалась ему математическая премудрость. Часто сбиваясь со счета, он снова и снова возвращался к исходному положению, мусолил слюнявыми губами толстый плотницкий карандаш, что-то зачеркивал и перечеркивал на фанерной дощечке.

— Дневальный! Скильки у тэбэ за зоной?

— Двенадцать человек!— последовал ответ.

— Дэ воны там?

— Пять человек на базе ЧТС в ночной смене, два человека в санчасти и пять человек в кондее.

— Ну хиба шо так… Тоди правыльно, — облегченно вздохнул надзиратель и отправился на вахту.

— Что-то быстро он сегодня посчитал… без затяжки, — заметил кто-то из работяг.

— А зачем ему сегодня считать? Какой дурак уйдет в побег в такую погоду? Там же такое творится… Светопреставление. Послушайте…

На некоторое время наступила мертвая тишина. Люди прислушивались, как на дворе свирепствовала пурга. С диким воем и визгом остервенелый ветер залеплял снегом зарешеченные окна, от его бешеных порывов вздрагивали стены — казалось, весь барак трясется мелкой дрожью в ознобе, охваченный страхом. Ветер пронизывал барак насквозь, порой он с такой силой налетал на крышу, что из печей начинал валить клубами черный едкий дым. Гудели-стонали печные трубы. Кашляли, чихали и ругались люди, лежавшие на верхних нарах.

— Закройте дверки, гады! Тут же дышать нечем!

— Как же… торопимся, — огрызались «нижняя палата лордов». — Внизу холодина, хоть волков морозь.

Вспыхнула злобная перебранка. В такие минуты люди, с измотанными до крайности нервами, испытывали лютую ненависть друг к другу. Грохотала брань самая грубая, отборная. Слова сыпались такие циничные, такие оскорбительные, что вчуже брала оторопь и удивление: откуда люди могли их позаимствовать? Из какого жаргона? Из каких неведомых словарей? И когда накал ярости достиг наивысшего предела, когда, казалось, озверевшие люди кинутся друг на друга и сплетутся жутким клубком, среди этого хаоса, крика и взаимных оскорблений вдруг зазвенел мягкий, лирический, за душу хватающий тенор.

Что день грядущий нам готовит?
Его наш взор в метели ловит.
Снега сибирские метут,
Они нам отдых принесут…

И как это ни удивительно, перебранка погасла так же внезапно, как и вспыхнула. Пел Вася Зеленин, молодой, никогда не унывающий артист Ленинградской филармонии.

— Молодчик, Вася! Замрите, суки!.. Тихо!.. Вася! Продолжай.

— Спой, светик, не стыдись. Что, ежели…

— Молчи, гад! Не мешай!.. Пой, Васек, пой… Мы слушаем.

И Вася пел. Экспромтом варьировал он на разные лады знакомую многим арию Ленского, и пел с большим чувством, с огоньком, пел перед самой благодарной аудиторией.

Погонят завтра на работу?
Иль, может, отведут в кондей?

Нас всех гнетет одна забота:
Закончить срок наш поскорей.

А когда замер где-то под потолком барака Васин тенор, казалось, гром грянул среди ясного неба, а потолок трещит и валится на головы ребят… Так аплодировали милому юноше угрюмые зеки. Никогда и нигде в мире ни одному певцу не доставалось столько аплодисментов, самых восторженных и нежных эпитетов и благодарностей. Юноша застенчиво улыбался. Лицо его словно светилось изнутри, светилось такой добротой, таким милым, душевным приветом, что работяги готовы были поднять его на руки и нести, нести к свету, к солнцу, к счастью.

Странные вещи иногда происходят в мире. Велика, всепобеждающа бывает сила искусства, если оно связано с народом, доступно его пониманию, созвучно его мыслям, чаяниям и надеждам. Там, где потребовались бы усилия группы надзирателей или конвоя, один только задушевный голос Васи Зеленина успокоил, умиротворил полторы сотни огрубевших, разъяренных, готовых на все людей.

— Напрасно хай подымали. Вася прав, завтра, безусловно, отдохнем.

— А я что говорил? Буран затяжной, кантовка обеспечена.

— Эх, и высплюся же я за весь месяц!.. Леня, ты мне баланду принесешь?

— Спрашиваешь… Эй, вы!.. нижние лорды… можете дверки не закрывать.

— Давно бы так. Не задавит дымота, зато будет теплота.

Люди, пять минут назад кричавшие до хрипоты, готовые к драке, уже разговаривали друг с другом тихо и мирно, как будто ничего и не было. Чудеса в решете. Сказывались и переутомленность, недоедание, беспросветная горечь безрадостного существования. Именно так: не жизни, а существования.

Пользуясь тихой передышкой, Корзун сбегал к Вьюнку и весьма дешево и быстро сторговал у него пару портянок, хоть стареньких, зато байковых. Забравшись к себе не верхотуру, он воровато оглянулся по сторонам и ловким незаметным движением сунул портянки за пазуху. Так-то оно надежнее. Отсюда уже не потянут.

Долго он лежал, прислушиваясь к реву бурана, ворочался с боку на бок и, наконец, убаюканный воем ветра за барачной стеной и монотонным гулом приглушенных людских голосов,

погрузился в тяжелый, беспокойный сон. Дым из плохо закрытых печей лез в горло, заставлял часто кашлять и просыпаться. Ночь тянулась бесконечно долго. Иногда, мучимый кашлем, Корзун сползал вниз к дневальному, курил, жаловался на головную боль и, вновь забравшись на верхние нары, забывался сном нездоровым, тревожным. Душили кошмары. Может, от спертого воздуха и дыма, а привиделись ему (то ли во сне, то ли в бреду) родные места. Стелется черный дым по деревне… Он, Корзун, лежит у колодца в жидкой грязи… По длинной тесине колодезного журавля ползет огромный, величиной с индюка, паук-крестовик. Нет, нет… кажется, не крестовик. Это крестом у него на спине… свастика. Ползет паук все ниже и ниже… Корзун хочет откатиться в сторону и не может, будто что-то сковало его. Чья-то собака, лохматая, с оскаленной пастью, рвет его зубами за штанину и лает… громко лает, свирепо: «Подымайся, сволочь! Разлегся, как дома на полатях! Живо! На поверку!..»

Подхватился Корзун с нар, как ошпаренный, очумело огляделся. Работяги уже строились в три шеренги. Торопливо накинув телогрейку, спустился вниз и, шлепая босиком по холодному мокрому полу, занял свое место в бригаде. На этот раз поверка не затянулась. Молодой надзиратель по кличке Кивбончик быстро пробежал все три шеренги зеков, сделал записи и коротко скомандовал:

— Расходись!

День начинался своим привычным чередом. Шумели и ругались «шакалы», поминутно хлопая дверками печей. Пулей вылетали работяги на кухню за баландой с котелками, консервными банками, даже с берестяными уральскими туесками. Беспрерывно хлопала входная дверь, и клубы морозного воздуха то и дело врывались в барак. В грязных, замызганных донельзя одеялах несли бригадиры из хлеборезки долгожданные пайки. Окружала бригадиров надежная, из самых сильных работяг, «охрана», вооруженная увесистыми березовыми кольями — дрынами. Иначе нельзя. Без такой охраны хлеб не донесешь. Налетит в предрассветных потемках толпа «шкоды», расхватает пайки, и оставайся вся бригада голодной на сутки. Виноватых не найдешь, а хлеборез больше ни грамма не даст, хоть волком вой, хоть землю ешь. На нижних нарах при свете лучин (чтоб было видней) шла обычная раздача паек. Крик… шум… ругань, а порой и слезы, то жгуче-злобные, яростные, то тихие и беспомощные, бесконечно горькие слезы.

— Симаков — семисотка!
— Романенко — семисотка!
— Латышев — шестьсот!
— Курилин — восьмисотка!
— Антонюк — пятисотка!
— Бригадир! Опять мне серединка? Сегодня моя очередь на горбушку, а мне…

Лясь!.. Звонкая оплеуха бригадира послужила коротким и вразумительным ответом. Инцидент, как говорится, исчерпан. Претензий больше нет.

— Крамарчук — шестисотка!
— Федосеев — четыреста грамм, як лёду!
— По новой четыреста? — Федосеев, размазывая по лицу слезы, кричит дрожащим от обиды голосом. — Не возьму!.. Бригадир! Я ж так дойду… Я ж так дубаря дам…
— Меньше филонь — больше пайка будет, — безапелляционно отчеканивает бригадир.

Жаловаться бесполезно. На кого жаловаться и кому? Кто тебя станет слушать? А если и выслушают — «Не филонь, падлюка, вкалывай». И с другой стороны, что делать бригадиру? В бригаде шесть «рыл» рецидивистов-законников. Жрать они хотят? Хотят. А работать…

— Ты што, падло, шесть рыл не можешь прокормить? Што ж ты за бугор? Нам вкалывать не положено, мы в авторитете. Вырыгни пайку и скажи, что нашел. Сумей вырыгнуть. Меньше восьмисоток не берем. Учти… пока мы тебя не сработали.

И эта угроза не зряшная. Бригадир это знает твердо и боится. Уже не одного бригадира «сработали». Вот почему пайка Федосеева тянет четыреста граммов, «як лёду». Вот почему Федосеев, Николаенко, Райхельсон, Бетиньш, Шпилевский, Абдурахманов и другие получают по четыреста граммов несмотря на то, что они работают. И вот почему эти люди болеют пеллагрой и дистрофией — грозными, страшными спутницами голода. «Законники», или «люди», как они себя называют, не вкалывают, они «в авторитете». У них, видите ли, голубая кровь, им все можно. Они нахально, бесцеремонно отнимут посылку, грубо, со звериной жестокостью изобьют работягу и снимут с него барахло. Ведь у них символ веры: «нахальство — второе счастье». Это они внедрили в лагерях свою, нигде и никем не записанную подлую заповедь: «Умри ты сегодня, а я завтра!»

Жаловаться? И не думай. Если не здесь, не на этой колонне, то на любой пересылке тебя обязательно «сработают», причем

с жестокостью и садизмом невероятными. Они будут тебя подвешивать, выламывать руки, вырывать зубы, и при этом исходить диким, животным хохотом, хохотать до колик в животе и петь, вернее, орать как можно громче песню, заглушая твой нечеловеческий крик. Ни один даже самый хищный зверь на земле не может сравниться с ними в жестокости, зачастую совершенно бесцельной, ненужной, а так… ради потехи. «Мы люди, мы урки, и нам положено делать с фраерами все, что только захочется. На то они и фраера». И как они бывают низменно трусливы и омерзительны, когда потерявший терпение работяга, доведенный до отчаянья, очертя голову хватается за нож или топор. Как отвратительно гадко они ползают у его ног, целуют грязные корды, молят о пощаде и в доказательство преданности и покорности едят землю, даже конский навоз, ради сохранения своей подленькой жизни. Не будь дураком, работяга! Не позволяй своему человеческому сердцу размягчиться, кончай с ними решительно и беспощадно. Ведь завтра же они «подкнокают» тебя всей бандой (один на один — никогда) в темном углу и учинят над тобой расправу такую жестокую, такую изобретательски-лютую, какая даже во сне не снилась великому инквизитору Игнатию Лойоле, какая даже дьяволу на самом донышке ада не приходила в голову.

Но вот с боем, криком и гвалтом закончена раздача хлеба. В бараке становится значительно тише. Только у обеих печек, облепленных доходягами (словно мухи на огрызке сахара), царят оживление и суета. На раскаленной докрасна плите булькает в котелках заправленная «по новой» баланда. И какими только эпитетами не сдабривают голодные работяги это традиционное варево!

— Суп рататуй[5]! По краям капуста, а в середке…

— Крупинка за крупинкой гоняется с дубинкой!

Хотя, по правде говоря, ни о каких крупинках и речи быть не может и не должно. Крупы и в помине нет. Крупа значится только в раскладке, расписанной и подписанной лагерными вельможами, а в просторечии «придурками»: бухгалтером, помпобытом[6], счетоводом продстола, каптером и прочей саранчой. Крупа варится в отдельном котле, сдобренная хлопковым маслом, а порой даже специями, но… о ней работяги даже мечтать не смеют. Это блюдо богов, этот шедевр кулинарии не для них, и поэтому:

— Ванька-а-а! Тюрэ замастырим или так баланду пожрем с хлебом?

— Тюрэ, — хмуро бурчит Ванька. — С чего замастыришь? Картошки у нас на ны?

— Есть картошка. Косой долг приволок… пять штук картошки. Зда-а-аровые!

— Тогда тюрэ! — соглашается повеселевший Ванька.

Друзья-побратимы начинают кулинарничать. Они вместе «жрут», а это значит, что между ними заключен никем не подписанный и никем не утвержденный сговор о дружбе, братстве и взаимопомощи во всем, и в горе и в радости. Радости?.. А что вы думали, бывает такое и в лагере, изредка, но бывает. Получили письмо из дому — радость. Удалось на воловне стянуть накомарник овсяной или ячменной муки с остяками — тоже радость. А уж если пришла посылка — это уже не радость, а счастье… Короткое, правда, мимолетное, но все же. Ведь посылку в два счета «раскурочат» урки-законники. «Тебе, падлюка, не положено хавать».

Однако надо поторапливаться, место на плите захватить, пока не занято. Побратимы ставят на плиту довольно объемистый котелок с баландой и крошат в нее одну пайку хлеба (вторую надо оставить на обед). Картошку чистят быстро, но очень старательно. Кожура снимается тонкими, как папиросная бумага, листочками. Ежели в баланду просто накрошить хлеба — получится самая обыкновенная «расейская» тюря. А если тебе удалось подцепить где-либо картошки — вари, толки (ничего, что без соли), и будет у тебя пюре, а когда нашлось всего понемножку — и турнепса, и капусты, и картошки — добавляй, кроши хлеб, вали все в кучу, кипяти, и тогда у тебя получится настоящее «тюрэ».

Возле печки крик, суета, споры. Шумят работяги, булькает в котелках баланда. Через полчаса подается команда:

— Кончай базар! По нарам! Развода сегодня не будет… кантуемся.

Вторично подавать команду не приходится. Люди с удовольствием забираются на нары. Вот он, долгожданный отдых. За окнами бушует буран. Густая свистящая метель затянула живой непроницаемой пеленой и бараки, и вышки, и весь белый свет. Видимости никакой.

— Кант на весь день! Ложись, братва, кимарить! — командует Вьюнок. — Начинаем уборку.

Процедура уборки занимает немного времени. Пока дневальные (и дневной и ночной) подметают загаженный до невероят-

ности пол, «шестерки» в деревянных ведрах тащат снег и рассыпают его по полу тонким слоем. Минут через десять-пятнадцать снег темнеет, начинает таять и… пошло-поехало!

— Жмай, ребятки! — задорно покрикивает Вьюнок. — Сегодня плачу табачком… турецким! С первой затяжки — пот на рубашке, а с затяжки второй — с копытов долой! Жмай!

И ребятки «жмают». Слово Вьюнка — закон. Он такой. Скажет — выполнит, и без всякой «туфты». Обмана не будет. И потому «шестерки» стараются изо всех сил. Вьюнок — фигура значительная, почти «придурок», и портить с ним отношения не выгодно. Дружно шаркают метлы, вчистую следуют за ними швабры, обмотанные тряпьем. Мусор, талый грязный снег кучей сгребаются к входным дверям и в тех же ведрах выносится на свалку. Раскаленные докрасна печи пышут жаром. Свежевымытый пол барака постепенно просыхает, начинает желтеть. Хождение по мокрому полу строго-настрого запрещается даже босиком. Ну вот, кажется, и все. Уборка закончена.

— Закуривай, ребятки. — И Вьюнок довольно щедро рассчитывается с помощниками. Голубоватый дымок клубами подымается к потолку барака, а уже с разных мест несется торопливое «сорок» и «двадцать». И почти никогда в ответ не раздается «курю самостоятельно», несмотря на то, что табачок заработан потом. Такую фразу может небрежно уронить только урка-законник. У работяг свой закон: куревом делиться побратски. Нарушить этот закон считается неприличным и даже преступным.

Закончив работу по уборке барака, Вьюнок укладывается спать. Зимний день короткий и хлопотливый, а ночь кажется бесконечно долгой… конца-краю ей нет. Надо крепко отоспаться. Чуть-чуть пошатываясь, одурманенные и оживленные крепким «турецким» табачком, расходятся по своим местам «шестерки». В бараке наступает тишина. Шурует у печей, стараясь поменьше шуметь, дневальный. Часто, напоминая отдаленную перестрелку, трещат в печах еловые дрова. И храп, ни с чем не сравнимый богатырский храп, охватывает барак. Будто несколько пилорам с хрустом и скрежетом вгрызаются в твердую лиственную древесину, и нескончаемым потоком с тихим шелестом сыплются опилки. Неодолимый беспробудный сон одолел всё и вся. Даже утомленные азартной игрой в буру урки затихли, даже неугомонная, шумливая и скандальная «шкода» присмирела, не решаясь нарушить этот долгожданный покой. Отдыхают ночные бригады,

спят работяги, «кимарят» урки… а за окнами все так же ревет и бушует метель. Изредка сквозь вой ветра донесется сторожевой звон дозорной вышки и, подхваченный порывом ветра, бессильно замрет в глухой, непроходимой тайге. Спят работяги.

Однако долго отдыхать не пришлось. К обеду буря улеглась так же внезапно, как и налетела вчера с вечера. В высоком, бездонном небе медленно проплывали редкие облака. Яркое, словно умытое, солнце щедро посылало лучи, и те дробились в бескрайних снегах мириадами разноцветных огоньков. Тихо покачивались в белых папахах сосны. Вся зона покрылась плотным, слегка волнистым белым ковром и стала удивительно чистой и, пожалуй, по-своему уютной.

Высыпали работяги из бараков и ахнули. «Ух и хорошо!» Хорошо, да не очень. Сразу же после шумного обеда по баракам понесся нарядчик, как угорелый.

— Выходи на развод! Все до одного на развод! Живо!

Вот тебе и отдохнули. Вот тебе и покантовались.

— Какая может быть работа с полудня? День-то короткий, как заячий хвост.

— Пока на объект придем да пока обратно… стемнеет. Когда же работать?

— Ну, распроязви их в душу! Есть толк, нету толку — гоняют, гады, работяг, как соленых зайцев.

— Видать, и взаправду сказано: мне не нужно, чтоб ты работал, нужно, чтоб ты мучился.

Роптали зеки, чертыхались, матюкались, но на развод выходили. Здесь режим суровый. Здесь шутить не любят. Есть толк или нету, нравится тебе или не нравится — держи язык за зубами, помалкивай и выполняй то, что тебе прикажут, на то ты и заключенный.

Строятся перед вахтой побригадно, с интервалом в четыре шага бригада от бригады. По раз и навсегда установленному порядку бригадиры пристраивались с правого фланга. На сей раз развод был несколько необычным. Все население зоны, за исключением дневальных и поваров, вышло на линейку. Даже лагерные вельможи, так называемые «придурки», были собраны в отдельную довольно многочисленную бригаду. Из надзирательской в сопровождении помпотруда вышел начальник колонны майор Багрин, или попросту Багор, как за глаза величали его зеки. Высокий и стройный, плотно обтянутый хорошо пригнанным обмундированием, четким военным шагом он обошел

строй от фланга до фланга. Лихо сбитая на затылок папаха, ловко скроенный черный полушубок, чуть-чуть искривленные ноги, быстрый взгляд серых ястребиных глаз — все в нем с головы до пят напоминало лихого стремительного кавалериста, отчаянного рубаку. Легким ветерком прошелестел по строю осторожный, напряженный шепоток.

— Багор сегодня не тово… не в своем виде… Замечаете?

— Что, пьяный?

— Не, трезвый.

Кто-то пырснул тихим придушенным смешком и испуганно замер.

— Думает… Видать, речугу закатить хочет, — догадываются зеки.

И они не ошиблись. Встав перед строем, майор Багрин еще раз обвел взглядом людей и, видимо, собираясь с мыслями, хрипло скомандовал:

— Прекратить курение! Слушать внимательно… дважды повторять не буду.

Замерли работяги. Даже сморкаться перестали. И в напряженной тишине четко и властно прозвучало короткое напутствие начальника.

— Слушайте, работяги. Сегодня по случаю плохой погоды день считается нерабочим, актированным. И все же отдыхать вам не придется. Не потому, что мне так хочется, не потому, что это мой каприз. Нужда заставляет нас работать, не теряя ни одного часа. Почему? Сейчас объясню. Мы с вами хорошо завершаем хозяйственный год. Вовремя и без потерь собрали приличный урожай и сдали его государству для нужд фронта, для питания нашей доблестной Красной Армии. Чем лучше мы накормим наших бойцов, тем скорее они добьют фашистскую сволочь. Так вот. Мы с вами подписали договор на трудовое соревнование с другими лагерными пунктами нашего сельхоза. И мы с вами обязательства выполним. Это очень хорошо, но не совсем. Ранняя зима захватила нас врасплох. Снегом прикрыло шесть гектаров неубранной капусты. Понятно? И вот она под снегом. Командование лагеря подарило нам эту капусту. Если мы достанем ее из-под снега, можно будет расходовать по нашему усмотрению. Ясно? Мы сможем добавлять ее в котлы сверх положенного нам пайка. Я знаю, что это трудно, особенно в летней одежде, но что делать? Надо, понимаете, надо! Это улучшение вашего питания. Разбиться в доску — а вырвать

капусту из-под снега и засолить. Холодно? Знаю. Я дал приказ подвозить дрова для костров на огороде. Греться, только без дремоты. До седьмого ноября осталось полторы недели. Через пару дней привезут новое зимнее обмундирование. Я его уже отобрал. Теплые бушлаты, шапки, валенки, ватные штаны и телогрейки. Через пару дней все будете одеты. На праздники даю три дня отдыха, а вы знаете, что я свое слово держу крепко. Идите на огород и спасайте капусту. Дорога туда уже пробита. В зоне остаются только дневальные и повара. Остальные все до единого человека — на огород.

Глубоким молчанием встретили работяги напутствие начальника, да и что скажешь? Митинговать не приходится, здесь не положено.

— Помпотруду! Выводите людей! — подал Багрин команду.

Широко распахнулись ворота. Выходили побригадно, пятерками.

— Первая! Вторая! А ну живее!

— Третья! Четвертая!

Монотонно, как заученное «Отче наш», бормотал начальник конвоя традиционное предупреждение:

— Шаг вправо, шаг влево считаем побегом… стреляем без предупреждения.

— Знаем, знаем! — галдели работяги. — Дальше зоны не побежим.

— Ну и завернул нам Багор петрушку! Пообморозимся, как цуцыки голохвостые… без рукавиц.

— Чаво ноешь… раньше смерти помирать собралси…

— Ничтяк, хлопцы! Под Ленинградом в блокаде хуже приходилось, а ведь пережили. Не дрейфь!

— І то праўда! — соглашались белорусы. — Перажылі лета гарачае, перажывем і г… сабачае.

Окруженные конвоем работяги шли по пробитой в снегах дороге, словно в глубокой фронтовой траншее. На фоне девственно белого снежного поля издали казалось, будто сотни голов в шапках, кепках, пилотках, картузах и шляпах беззвучно скользят по равнине, скатываясь вниз, к пологому левому берегу черной, еще не застывшей Лены. По реке с печальным шорохом медленно шла, покачиваясь на легкой волне, осенняя шуга. Изредка проплывала оторванная от берегов тонкая льдина и, сверкая на солнце острыми краями, уносилась к далекому

студеному морю. Прямо по фарватеру торопилась в зимний затон запоздалая самоходная баржа. Хаотическое нагромождение темных голых скал правого берега, свинцовая, почти черная широкая река и бескрайние, непреодолимые снега производили гнетущее впечатление. Даже яркое солнце не смогло снять печать отрешенности и угрюмой красоты этого дикого края.

Но неистребима тяга к жизни у людей. Не успел еще конвой установить вехи запретной зоны, а бригады уже разбились на звенья и, как говорится, с ходу приступили к работе. У дощатого полуразрушенного сарайчика отсчитывали инструментальщики бригадирам деревянные лопаты, грабарки. Даже тяпки пошли в дело, хотя толку от них было мало. Почти каждому работяге вручили длинный, кустарной работы нож. Вилки капусты требовалось не только выкопать из-под снега, но и срезать, очистить от верхних загрязненных листьев и сложить в бурты до прихода транспорта. По всему заснеженному огороду от самой дороги аж до берега Лены в разных местах ввинтились в небо черные спирали дымных костров. С шипеньем и треском полыхало исчерна-багровое пламя, брызгало во все стороны густой россыпью мелких искорок, усыпало, словно маком, девственную белизну первого снега.

— Шуруй, братишки, сухие дровишки. Подставляйте пузы, согревайте кишки.

Однако не приходится работягам подставлять к огню пузо. Плотным кольцом окружили урки-законники полыхающие теплом костры. Грелись со смаком, с комфортом, с дремотой. По-звериному рычали на работяг:

— Эй ты, мужик! Чево прилип к огню? А ну кенай отсюдова, пока я тебе по кумполу не тэрснул. Иди вкалывай, падлюка!

С болью в сердце, с обидой, а порой и с чувством зависти, робко и безропотно отходили работяги в сторону. Знали: им греться не положено. Они фраера, они не принадлежат к изысканному обществу, к избранной касте «людей» с голубой кровью. Им на роду написано «вкалывать» и помалкивать. Малейший протест, малейшее проявление чувства человеческого достоинства может обойтись дорого. Изредка подходили к костру так называемые «битые фраера». Свободно, по-хозяйски они располагались у огня, не обращая внимания на «законников». И урки на них не рычали, вернее, не смели рычать. «Битый фраер» — это такой же работяга, как и все, но «с душком». Он «ботает по фене», всегда готов ответить ударом на удар. На него нельзя броситься

с ножом, ибо он мгновенно выхватит свой, а кто знает, чей нож окажется длиннее. Вот почему урки избегали стычек с «битыми фраерами», а если иногда и приходилось сталкиваться, то даже вдвоем или втроем на одного не рисковали напасть. Обычно в таких случаях они делали хорошую мину при плохой игре и с явно напускным пренебрежением замечали: «Ты брось с ним связываться… шухеру не оберешься». Нельзя им было терять «авторитет», а кинуться в схватку не позволяла трусость.

— Отойди от ево… он же заполошный… чокнутый!

И конфликт заканчивался обычно тихо и внешне мирно.

Подувал легкий, но весьма пронзительный ветерок, по-местному «хиус». Он забирался под ветхую, изношенную одежду, обжигал жгучим холодным дыханием тело, заставляя выбивать зубами дробную чечетку. Подгоняемые больше холодом, нежели бригадирами, зеки работали дружно и напористо. Огромные вилки на редкость удачной капусты укладывались в бурты. Лихо, со свистом подлетали по зимнику на парных санях возчики, нагружали глубокие (с бортами) кузова капустой и мчались на засолочный пункт к овощехранилищу.

Ожил, зазвенел, загомонил левый берег угрюм-реки Лены, расцвел огненными тюльпанами костров, наполнился шумом жизни и торопливой, озабоченной суеты. Разложили и работяги свои небольшие «фраерские» костры. Дружно зашипели, забулькали бог знает откуда появившиеся котелки, туго-натуго набитые свежей капустой. То тут, то там уже раздавалось гостеприимно-ликующее:

— Степа! Иди капусту жрать… Втушилась… горячая!

И тут же рядом скороговоркой произносилось ироническое, но весьма радушное приглашение:

— Милости прошу к нашему шалашу… рагу овощного отведать!

— Шо правда, то правда, — добродушно соглашался басок кубанца Твердоступа. — Самэ настоящэ рыгу… я ложки чотыри зьив, так вирытэ? Час рыгав… ледьвэ нэ кончывся.

— Потому что без соли…

— Ось того и воно, шо без соли, — согласно поддакивает Твердоступ. — С солью я можу циле видро такой капусты зжэрты.

— Ведро? — изумляются товарищи. — Как корова?

— Эгэ ж, — невозмутимо подтверждает кубанец. — Видро… Я такий… можу, абэ с солью.

А весельчак и балагур Чадочкин придумал другое: нанизал очищенные кочерыжки капусты на тоненькие палочки, заорал:

Холодное, как лед,
сладкое, как мед,
по краям лед,
а в середке мед.
Ла-а-агерно моро-о-ожено!

Частенько в жизни бывает так: не повезло человеку в одном — повезло в другом, не пофартило в третьем — посчастливилось в четвертом. Смотришь: сошлись концы с концами. Жить можно и, пожалуй, даже неплохо, но… так бывает там, по ту сторону проволоки, на воле. Совсем иначе обстоит дело в лагере, в заключении. Если тебе не повезло в одном — будь готов: не повезет и в другом, и в третьем, и в четвертом. Одним словом, пришла беда, отворяй ворота: посыплются на твою голову несчастья одно за другим, успевай только увертываться. Так было и с Корзуном. Получал он довольно регулярно посылки из дому. Как уж там перебивались домашние, бог ведает, но посылку ему раз в три месяца присылали, и довольно щедрую. Было в ней всего понемножку: лук, чеснок, пара-другая колечек крестьянской колбасы и добрый кусок сала с тонкими розоватыми прожилками мяса, с тмином.

— Витамин цэ — масло да сальцэ, — завистливо шутили товарищи по бригаде, глотая голодную слюну. Правда, почти три четверти посылки Корзун немедленно «дарил» помпотруду, нарядчику и еще кое-кому из сильных мира сего. А как же иначе? Не дашь в лапу, то есть взятку, загонят тебя на самую тяжелую работу, будут придираться по всякому пустяку и без причины, и за несколько месяцев доведут тебя до деревянного бушлата. А вот когда в лапу дал — другой коленкор получается. И работа для тебя полегче, и придирок поменьше. Копайся себе по-стариковски то ли в овощехранилище, то ли на сушилке, а то и кубогреем в кубовой. Таскай воду, грей кипяток», и никому до тебя дела нет. Благодать! Самая что ни на есть блатная работенка, стариковская. Из шести каторжных годков, почитай, четыре Корзун на лесоповале отработал. За спиной, аж вспомнить страшно, сотни километров просеки, по которой дорогу железную от Тайшета до левобережья Лены тянут. Шутка ли! Разве по силам пожилому человеку, да еще на голодный живот,

деревья валить и в зной и в стужу? И молодые не выдерживают… Так вот. Надо же было беде нагрянуть. Задержалась где-то в дороге очередная посылка. И письма из дому пришли, и почтальон говорил, что посылка прибыла, лежит на складе в управлении лагеря. А Корзуну ее не приносят. Нет посылки — нечем ткнуть в лапу лагерному начальству. А раз так, то нет тебе и блатной работенки.

— Корзун! Завтра на развод выходи с бригадой Долгополова. Силосные ямы копать.

Возражать не смей. Кому какое дело, что тебе пятьдесят восемь лет? Земляная работа не по силам? А кому она по силам? Норма большая? Ну и что же?..

— Вкалывай, падлюка! Копай глубже, кидай дальше! Давай кубики, если не хочешь «доплыть» на трехсотке.

И пришлось вкалывать, со слезами, надрываясь. Вкалывать из последних сил, чтобы дать норму и за себя, и за блатарей. Надо же кому-то работать. Вот и расплачивайся за то, что в легком подпитии частушку спел, с крестин возвращаясь. И частушка, кажись, безобидная: «Хорошо в колхозе жить, долбовешкой вошей бить». Эх, знать бы!.. Стопудовый замок на рот бы повесил. Так вот. Не успел Корзун от первой беды очухаться — вторая налетела. Обворовали его начисто. Валенки, портянки, бельишко как корова языком слизала. Будто и не было ничего. Искать не думай даже. Да и найдешь разве? А тут, как на бедного Макара, новая беда свалилась. Ранняя зима с северных морей прикатила. Ранняя даже для этого сурового края. Выкарабкался он и из этой беды с грехом пополам: купил за табачок портянки. Казалось, обойдется. Ан нет. Надо же еще беде случиться. (Вот уж воистину сказано: где тонко, там и рвется.) Раскатились на ухабе сани, груженные капустой, перевернулись и сбили Корзуна с ног. Полетел, загремел он в заброшенную силосную яму. Треснул тонкий ледок — и очутился Корзун в ледяной воде выше колен. А это уже не беда, это несчастье. Пока товарищи протянули ему длинную жердину, пока помогали вылезти из ямы, тонким ледком, как броней, покрылись неуклюжие корды и мокрые ватные штаны.

— Беги сушись у костра, ноги отморозишь!

У костра… Легко сказать. Разве обсушишься у чадящего горьким дымком чахлого «фраерского» костра? А к большому, ярко полыхавшему костру подойти нельзя. Там урки, там «люди» с голубой кровью сидят, греются с дремотой.

— Куда прешься, мужик! А ну, уматывай! — не сказали, а зарычали злобно, по-звериному.

— Да я… я… на минутку только… закурить хотел.

Увидали в посиневших руках Корзуна объемистый кисет с табаком — сразу же переменили пластинку.

— Садись сюда, папаша. Поближе к огоньку.

— Ты, пахан, сбрось корды и штаны, — сипел «простуженным» от застарелого сифилиса голосом Васек Колыма. — Все сбрасывай и суши. Дай-ка сюда кисет… закурим.

И пошел кисет гулять по рукам. Скручивали урки цигарки толщиной с оглоблю. Хороша дармовая «смолка». Таял, худел кисет. Помалкивал Корзун. Промолчал он и тогда, когда Васек Колыма преспокойно положил его в свой бездонный карман.

— Суши барахло, папаша, а кисет твой пущай у мине останется. Захочешь покурить — подходи, закуривай. Не откажу. Да ты не косороться, падло старое! У мине твоя смолка целее будет.

Вот и попробуй возразить. Горько. Обидно. Последний табак забрали. А что будешь делать? Кому пойдешь скажешь? Э-э, да черт с ним, табаком. Сушиться надо… скорее сушиться. Разделся Корзун догола, только одну телогрейку на плечи накинул. Выкручивал мокрые штаны, портянки, кальсоны. Втыкал в оттаявшую у костра землю жердочки, напяливал на них одежду, сушил.

— Атас! — вдруг понеслось от бригады к бригаде. — Разбейте понт! Ягодка кенает!

Уркаганов от костра как ветром сдуло. На дороге, плотно выутюженной полозьями саней, показалась фигура командира взвода охраны. Коренной сибиряк, прирожденный охотник-следопыт, командир взвода Яго́дка снискал себе хоть и печальную, но громкую славу. Знаменит он был тем, что лучше всех и быстрее всех мог поймать (и ловил) любого самого отчаянного беглеца. Не желая делиться ни славой, ни наградами, Ягодка уходил в поиск за беглецами только в одиночку. Опытный охотник-зверолов, он прекрасно разбирался в следах, в тайге чувствовал себя, как дома, в любую пору года, в любой час — и днем, и ночью. За его многолетнюю службу не было ни одного удавшегося побега. Ежели Ягодка ушел в тайгу за беглецами, значит, он их обнаружит, как бы далеко ни ушли. Догонит и… убьет. Да, да! Обязательно убьет! Не было случая, чтобы Ягодка привел беглеца живым на колонну. Он предпочитал приносить «вещественные» доказательства о законченной операции. За эти-

то особые качества ему, безграмотному чалдону, и, присвоили звание младшего лейтенанта. Выше всего, дороже собственной жизни ценил Ягодка золотой погон со звездочкой. Это был предел его мечтаний, критерий славы и благополучия. Правда, поговаривали, что «вещественные» доказательства законченной операции не всегда соответствовали истинному положению вещей, что дактилоскопические данные не совпадали, а следовательно, Ягодка убивал в тайге иногда не тех людей, которых искал, но… тайга-матушка немо молчала, а сам Ягодка откровенничать не собирался. Разве мог он отказаться от премии за поимку беглецов, отказаться от славы и благополучия?

И вот с таким зверочеловеком судьба столкнула Корзуна у костра.

— Ты что же это, голубчик, солнечную ванну принимаешь? Все работают, а ты себе курорт устроил?

— В яму провалился я, товарищ командир… сушусь, — робко пояснил Корзун.

— Товарищ?! — Брови Ягодки от изумления и возмущения подпрыгнули вверх. — Как ты сказал? Товарищ? Это я-то… офицер — и вдруг тебе товарищ! Ты понимаешь, мразь заключенная, каторжник, кому ты сказал «товарищ»? О-фи-це-ру! Понимаешь, дрянь седая?.. О-фи-це-ру!

— Я по привычке… гражданин начальник, — пытался оправдаться Корзун, — как там, на воле.

— На воле?! — разбушевался Ягодка. — Я покажу тебе волю!

Остервенело срывал Ягодка одежду Корзуна с жердочек и швырял в снег, подальше от костра.

— Одевайся, сволочь!

Испуганный Корзун стал торопливо одеваться. Прыгая по снегу на одной ноге, босой, он никак не мог попасть в штанину мокрых ватных штанов, падал, подымался и снова падал. А в это время кто-то из работяг предупредительно крикнул:

— Дед! Портянки горят!

Кинулся к костру Корзун. Да поздно. Высохшие байковые портянки пылали ярким огнем. Сраженный новой бедой, весь как-то сразу обмяк старик, руки повисли бессильно, как плети. По лицу его поползли жгучие слезы обиды. Ягодка ничего этого не видел. А если б и увидел, то ничего бы не понял. С амбицией и апломбом он читал нотацию не столько Корзуну, сколько сгрудившимся работягам.

— Товарищ… Офицер ему товарищ. Какой я тебе товарищ! Ишь, гусь лапчатый!

И тут с Корзуном что-то случилось. С отчаяньем, переполнившим его сердце, как-то неестественно выпрямившись, а скорее став «во фрунт», он громко и злобно отчеканил:

— Виноват! Я вам не товарищ! Я гусь!.. Я гусь! Я вам не товарищ!

— Га-га-га! — грохнули работяги. — Га-га-га! Правильно, Корзун! Гусь свинье не товарищ! — раздался голос.

Губы Ягодки побелели и затряслись.

— Кто сказал?.. Кто?

Молчали работяги. Сгрудившись в кучу, пытались спрятаться друг за другом.

— Кто?! — взревел Ягодка. — Не скажете — всех положу на снег, — пригрозил он.

— Зачем всех ложить, командир? Люди тут ни при чем. Я сказал.

Из толпы вышел крепкий, кряжистый мужчина, механик мехпарка Михаил Раскатов, а по-простому, по-лагерному, дядя Миша.

— Ты? — уже как-то по-особому прошипел Ягодка. — Кто позволил тебе такие слова говорить?

— Народ, — спокойно ответил дядя Миша. — Русский народ. И сам говорит, и мне позволяет.

— Агитацию разводишь?! — вне себя заорал Ягодка. — Работу срываешь?.. Ну смотри… я тебе покажу!

— А что ты мне покажешь, командир? Арестуешь? Так я уже арестован.

— В кондее сгною!

— О, это ты можешь, командир, — усмехнулся дядя Миша. — И то если начальник разрешит. Меня в карцер посадишь, а сам у локомобиля дежурить будешь вместо меня. Больше-то ведь некому. Так, что ли?

Аж зубами скрипнул Ягодка от злости. Знал, что Раскатов прав. Никогда не допустит начальник, чтобы долго держали в карцере механика. И трактора нужны, и ремонт машин нужен, и без света не обойтись. Куда ни кинь, все клин — без механика колонна как без рук. Все это хорошо понимал Ягодка, а еще лучше — сам дядя Миша. Потому и был так спокоен.

— Авдеев! — подает Ягодка команду начальнику конвоя. — Спиши двоих! Увожу в зону, в кондей. — А затем, обращаясь к

дяде Мише и Корзуну, приказал: — Следуйте вперед! Шаг вправо, шаг влево считаю побегом, стреляю без предупреждения.

Вел он их не по дороге, а по узкой свежепротоптанной в снегу тропинке, кратчайшим путем через поселок вольнонаемных. В огромные, надетые на босу ногу корды Корзуна набивался снег, и оттого они часто сваливались. Пальцы на ступнях почернели и потеряли чувствительность. Порой Корзуну казалось, что он идет не ногами, а какими-то чужими деревянными обрубками.

Не торопясь, по-хозяйски снял дядя Миша с себя старое, заношенное кашне, разорвал его на две равные половинки и протянул Корзуну.

— Оберните ноги, Кондрат Петрович. Они вам еще пригодятся. Отмораживать не стоит.

— Спасибо, — еле внятно прошептал растроганный Корзун, пытаясь сесть на дорожку.

— Не смей садиться! — рявкнул Ягодка. — Следуйте вперед!

— Садитесь, садитесь, Кондрат Петрович. Кутайте ноги.

— Стрелять буду! — вскипел Ягодка.

— Врешь, гадина, — презрительно огрызнулся Раскатов. — Здесь, на виду, на людях ты стрелять не будешь. Срок за это получишь, а тогда… прощай твои золотые погоны. И станешь ты уже не Ягодкой, а самой настоящей ягодицей!

Что мог с ним поделать свирепый комвзвода? Стрелять — нельзя: не бегут. Бить — тоже нельзя. Срок можно схлопотать. Оставалось только рычать от злости и, брызгая слюной, шипеть по-змеиному.

— Ладноть… погодите! Я вам покажу, дешевки… Я вас проучу.

— Дурак ты, Ягодка. Непроходимый, деревянный дурак! — вновь громыхнул своим басом дядя Миша. — Мы дешевки?.. Смотри! — И он широким жестом указал на колонну. — Шесть вышек с вертухаями… да ты, да твои помощники! Сколько вас! И все для того, чтобы смотреть за нами. Нет, мы не дешевки. Мы дорого стоим. А вот тебя кругом-бегом, со всеми потрохами рублей за восемьсот взять можно. Так-то.

Ягодка как онемел.

Переобулся Корзун, двинулись дальше. А когда проходили мимо квартиры майора Багрина, Раскатов нарочито громко затянул песню.

От Москвы до самых до окраин,
С южных гор до северных морей

Человек проходит, как хозяин
Необъятной Родины своей…

Как и следовало ожидать, на крылечке появился сам начальник колонны майор Багрин.

— Это что за концерт?

— Да вот, — докладывает Ягодка, — агитацию разводят, работу срывают, заключенных против охраны подбухторивают… в кондей веду.

— Вот как? В чем дело, Раскатов?

— Не сошлись мы с командиром взвода в философии. Он делит человечество на две категории: на вольных и заключенных, а я, зека Раскатов, делю людей на умных и дураков.

Рывком отвернулся в сторону майор Багрин, закашлялся. Кашлял он долго, с затяжкой. Плечи его ходили ходуном, и трудно было понять, то ли мучительный кашель сотрясал его тело, то ли замаскированный кашлем смех. Багрин знал и чудовищную тупость Ягодки, знал и острый язык неугомонного механика Раскатова. Наконец, отдышавшись, Багрин повернул к ним свое напряженное от кашля и покрасневшее от прилива крови лицо.

— На трое суток в карцер обоих с выводом на работу. Уведите.

— Мало, — со злобой выдохнул Ягодка. — За такие разговорчики судить надо. Я доложу оперуполномоченному.

— И правильно сделаете, — сухо отозвался майор. — Ведите их в карцер.

Минут через двадцать за спинами дяди Миши и Корзуна с грохотом и лязгом железных запоров захлопнулась тяжелая дверь кондея.

Окоченевший от холода Корзун с ходу ринулся к печке, прижался к ней, прилип, словно к родной матери. Медленно, очень медленно отогревались ноги. Щемящая, жгучая боль охватила примороженные почерневшие пальцы, вызывала невольные слезы.

— Три ноги, батя! Растирай их, шевели пальцами. Эх, голова! Снегом их надо было растирать… снегом.

— Вазелином бы смазать.

— Да ты не сиди. Делай бег на месте, чтоб кровь расходилась!

Со всех углов кондея сыпались советы, соболезнования. В карцере в этот день было «завозно» и, к великому удивлению дяди Миши, тепло, почти жарко.

— Эг-е, — приятно удивился он, — да у вас сегодня, братцы-ленинградцы, теплынь… Ташкент. Хорошо! Как же это вы умудрились?

— Шкары новенькие дежурному пульнули. Топит, как в бане, — пояснил Микола Красюк. — Он может за суконные шкары-галифе весь кондей спалить.

— Вместе с нами, — рассмеялся Жора Счастливый.

— Тогда понятно, — облегченно вздохнул дядя Миша. — Главное, чтоб тепло было, а на остальное наплевать.

Кондей в тот памятный день напоминал воистину Ноев ковчег. Были здесь семь пар чистых, семь пар нечистых и четырнадцать так… абы-каких. Были и законники-рецидивисты, и бытовики, была и пятьдесят восьмая статья. Одним словом, каждой твари по паре. И конечно же, урки считали себя хозяевами кондея и вели себя соответственно по-хозяйски. Они «пуляли» взятки дежурным, обеспечивали отопление и даже умудрялись получать передачи. На трехсотке долго в кондее не просидишь. Хавать-то надо? И вполне понятно, что самые лучшие места — «плацкарту», у печки, — занимали законники. Остальная «шобла-вобла» размещалась где придется, благо, кондей был просторным, и места в нем хватало. Не успели еще люди разместиться, не успел Корзун как следует обогреться, как вновь с грохотом и лязгом распахнулась дверь — и на пороге появился… кто бы вы думали? На пороге появился сам Соломон Израилевич Танхилевич, он же Моня Ротшильд. Кличка у Мони весьма оригинальная, приметная и многообещающая.

— Здорово, Моня? Подгорел малость? — шумно приветствовали уркаганы Моню. — Кенай сюда… На чем подгорел?

— Что значит подгорел? — развел руками Моня. — Она же мне бороду пришила.

— Не вижу бороды, Моня, — смеется Жора Счастливый.

— Борода у кума осталась, — пояснил Моня. — А пришила ее мне Фроська, жена прораба… ларечница.

Появление Мони Ротшильда вызвало шумное оживление у всех «постояльцев» кондея. Неистощимый оптимист, отзывчивый товарищ, никогда не унывающий острослов, Моня Ротшильд пользовался большой своеобразной славой. Над ним частенько беззлобно подтрунивали, никогда не обижали и по-своему любили. И было за что любить. Какое бы горе ни свалилось на голову зека, стоило посоветоваться с Моней — и горе казалось не таким уже страшным и положение не таким

уж безнадежным. Где он брал слова утешения, из каких тайников души, аллах его знает. Но после беседы с ним на сердце становилось легко и спокойно, горькие слезы уступали место тихому, с горчинкой, добродушному смеху. «Не бывает на свете безвыходных положений, — говаривал Моня. — Из любой беды есть выход, только надо внимательно поглядывать вокруг себя и хоть немножечко думать. А если человек носит голову на плечах только для украшения — грош ей цена, такой голове». Отличный портной, Моня легко приживался на любой колонне, умел ладить с людьми и всегда подрабатывал, дополняя скудный лагерный паек. Тому что-либо сошьет, этому перешьет, там скроит, а здесь распорет — смотришь, и подзаработал шман хлеба. Ничего, что без масла, зато вволю. Вся одежда Мони состояла из бесчисленных карманов: наружных, внутренних, глубоких, мелких, тайных и совершенно «секретных». Любой доходяга мог подойти к Моне с просьбой закурить, знал, что отказа не будет. «Закурить? — с удивлением спрашивал Моня. — Откуда у меня табак? Что я, Ротшильд?» А сам уже роется в своих карманах. И наскребет, обязательно наскребет табачку на цигарку, пусть не очень толстую, а все же найдет, не откажет. И вот такому человеку вольнонаемная ларечница Фроська «пришила бороду». А пришить бороду — это значит совершить преступление и свалить вину на другого.

— Садись сюда, Моня, — приглашает Микола Красюк Ротшильда, расчищая место у печки. — Садись и рассказывай, как ета стерва Фроська тебя объегорила.

— А что рассказывать? — хмурится Ротшильд. — Самая обыкновенная подлость.

— Вот и расскажите нам, Соломон Израилевич. — поддержал Красюка дядя Миша. — Подлость-то она всякая бывает. Иногда кое-кому и уроком послужить может.

— Например, мне самому, — горько усмехнулся Моня.

— Хотя бы и вам, — согласился дядя Миша. — Итак, мы слушаем. Времени у нас хватает. Можем слушать хоть до утра.

— Так вот, — со вздохом начал свой рассказ Соломон Израилевич. — В этом году в апреле я получил пропуск как вольнохожденец. Фроська, жена прораба, узнала об этом первая, она была в тот день в управлении. Ну, узнала и не прозевала. Попросила прораба, чтоб он назначил меня сторожем ларька для вольнонаемных, за зоной. А какой муж откажет в просьбе жене, да еще такой, как Фроська? Назначили меня сторожем. Фроська

довольна, и я доволен. Ночью сторожу, охраняю ларек, а днем помогаю Фроське. Там надо принять, здесь подать. Бочку, скажем, скатить, товар выгрузить, словом, работы хватало. А кроме того, я же должен был и отчеты по ларьку составлять. Каждую неделю отчет как из пушки должен быть. Фроська, надо вам сказать, в грамоте не того, и тупая, как сапог, а нахальная. Все любит на горлышко брать. Вот я и выполнял почти всю работу, а Фроська губы намажет и красуется. Верно, не обижала она меня. И покормит, бывало, и табаку даст. И мне хватало, и с товарищами было чем поделиться. Что и говорить, неплохо жилось. Вот както раз Фроська и додумалась: «Слушай, Соломон, тебя в зоне все зеки знают, и ты всех знаешь. Есть тебе толковое задание: я дам тебе старых газет, ты порежь их на бумагу для цигарок и меняй эту бумагу на пачки из-под махорки». «Зачем вам это нужно?» — спрашиваю я у Фроськи. «Потом узнаешь, а пока помалкивай». Принесла она газет, нарезал я бумаги на цигарки, и пошла-поехала менка: все посылочники отдавали мне пустые пачки в обмен на бумагу. Набралось их уйма. А потом Фроська приказала принести мешок лежалых опилок, только не белых, а потемневших, почти коричневых. Высушили мы опилки, понасыпали в пачки из-под махорки и позаклеивали. Потом она приказала взять несколько пустых ящиков и напаковать их нашей опилочной махоркой. Ну, раз приказала — надо выполнять. Выполнил. А сегодня кум вызвал меня и Фроську на допрос. Оказывается, она фуганула через кого-то «махорку» какомуто председателю колхоза. Вот он и привез «туфту», и прямо к оперу. Дали очную ставку. Председатель ни меня, ни Фроськи и в глаза не видел. Стал вопрос: кто же продавал «туфту». И тут Фроська ловко вывернулась. Показала накладные на махорку. Я, говорит, получала и продавала махорку только моршанскую, а это пачки витебские, роменские, кременчугские. Я, мол, тут ни при чем. Фроська оказалась права, а я остался в подозрении. Вот мне кум и пришивает дело.

— А почему же вы не рассказали куму все по правде? Почему вы должны страдать из-за Фроськи? — спросил дядя Миша.

— Кто мне поверит? Я зека, а она вольная… и накладные у нее.

— Эх вы, шляпа, — укоризненно заметил дядя Миша, — а еще Соломоном зоветесь. Ваш иудейский царь Соломон умница был, царицу Савскую обставил, а вы позволили какой-то полуграмотной Фроське пришить вам бороду. И не стыдно?

— Я ведь в совесть ее верил, — оправдывался Ротшильд.

— Га-га-га! — хохочет Жора Счастливый. — Моня! Дорогой мой, перестаньте меня смешить… Га-га-га! Вор — и вдруг в совесть поверил. Комик!

— Вор? — изумился дядя Миша. — Соломон Израилевич! Это правда? Вы в самом деле вор?

— А что вы думаете? — застенчиво улыбнулся Ротшильд. — Я действительно вор… самый настоящий. Поневоле, правда, но все-таки вор.

— Вот уж не ожидал! — никак не мог поверить дядя Миша. — А я думал, у вас пятьдесят восьмая статья.

— Моня у нас в законе… урка, — подтвердил Микола Красюк. — Расскажи, Моня, как ты в Жмеринке на бану углы отворачивал. Ха-ха-ха!

Покатывались со смеху урки. Знали они похождения «блатного» Мони Ротшильда, слышали не раз, но при каждом удобном случае заставляли Моню снова и снова рассказывать о том, как он стал рецидивистом.

— Расскажи, Моня, как ты в урки попал. Пущай дядя Миша послушает.

Пришлось рассказывать. А куда денешься? В кондее свои законы, свои правила. Приказано рассказывать — выполняй. Заартачишься — морду набьют, к параше головой положат.

— Хорошо, — весьма охотно согласился Моня. — Устроим вечер воспоминаний. Быстрее пройдет время.

Зная Моню как неистощимого остроумного рассказчика, зеки немедленно очистили ему самое теплое, самое уютное место возле печки, облепили его плотным кольцом, приготовились слушать.

— Так вот, — начал свой рассказ Моня. — Родился я на окраине города Лодзи и родился, к моему несчастью, портным.

— Сразу портным? Ай да ну! — восторженно выкрикнул кто-то.

Грохнул хохот. Смеются зеки.

— Зачем придираться к словам? — невозмутимо возразил Моня. — Не сразу, конечно. Сначала мой дедушка Рувим был портным, потом отец, а затем уже и я. Жили мы не дай бог никому такой жизни. Вы же понимаете, что из себя представляет город Лодзь с его населением. Если вы встретите на улице двух евреев, так знайте, что один из них обязательно портной, а второй шапочник или холодный сапожник. А поскольку в Лодзи

жило очень много евреев, то вы же понимаете, что получалось: в собаку палкой бросишь — в портного попадешь. А где же заказчики? Нет заказчиков — значит, нет и работы. Живи, как знаешь. Милостыню просить бесполезно. Богачи не дадут, а у бедняков у самих за душой ни копейки. Что делать? Как жить? Вот мне как-то отец и говорит: «Моня! Ты уже большой. Тебе скоро исполнится девятнадцать лет. Уезжай в Америку. Там, говорят, золото на улицах валяется, успевай только подбирать». Ну что ж… в Америку, так в Америку. А где деньги на дорогу? Я же не Иисус, пешком по морю ходить не умею. Пришлось, понимаете, оставить американское золото в покое. Пускай его другие счастливчики подбирают. И вдруг подвезло: появились в Лодзи вербовщики-сионисты. Начали вербовать евреев в Палестину. Обещаний — вагон! «Уезжайте на родину предков, в Палестину, это же земной рай! Апельсины, лимоны, маслины… райский климат и полное равноправие. Работы — сколько угодно и какой угодно. Можешь быть портным, сапожником, слесарем… да что там говорить! Даже министром. А захочется тебе стать ассенизатором — пожалуйста! Все к твоим услугам». У меня голова кругом пошла. Даже не раздумывал, завербовался сразу же. Сколотили нас в большую группу, дали на дорогу денег и повезли. Приехали мы в Тель-Авиву, а там… портных больше, чем в Лодзи, и половина из них безработные. Бьются, как рыба об лед, ругаются, собираются обратно уезжать. А на какие шиши? Денег-то ни копейки. Сионисты мечутся, успокаивают нас: «Потерпите!.. Безработица — явление временное. Пройдет кризис — будет работа». А у нас у самих кризис… в желудках и в карманах… и даже в мозгах. Помучился я так с полгода. Жил случайными заработками. У богатых феллахов подрабатывал. И вдруг опять беда: началась национальная борьба. Не помирились сионисты с мусульманами. И получилось так, как говорят украинцы: «Паны дерутся, а у хлопцив чубы трещат». Богатые феллахи отказали в работе евреям, а богатые евреи — беднякам-феллахам. Совсем туго мне пришлось… голодать начал. К тому времени познакомился я с группой товарищей. Называли они себя организацией «Юнгер арбайтер», это значит, «Молодой рабочий». Собирали собрания молодежи, ругали правительство, проклинали сионистов. Одним словом…

— Шухер подымали, — подсказал Моне Жора Счастливый.

— Вот именно. Шухер, — подтвердил Моня. — Прав своих добивались.

— Ну и что же? — нетерпеливо спросил дядя Миша. — Добились?.. Дальше-то что было?

— А дальше было вот что. Написал кто-то из них стихи о Палестине…

— Вот те раз! — воскликнул Жора. — Начали за здравие, а кончили за упокой. При чем тут стихи, ежели шухер?

— Э-э-э… Не скажите, Жора. Стихи были злющие… били не в бровь, а в глаз. Выучили мы их наизусть и рассыпались по городу читать рабочей молодежи…

— Вы их помните? — спросил дядя Миша.

— Кого? Товарищей?

— Нет… стихи.

— А как же. Эти стихи я до самой смерти не забуду, — грустно улыбнулся Моня. — До самой смерти. Да, — печально покивал он головой.

— Интересно!.. Соломон Израилевич, — попросил дядя Миша, — прочтите, если не трудно… обожаю поэзию.

— Пожалуйста… только не смеяться.

— Ну что ***вы,*** — обиделся дядя Миша. — Читайте… Просим.

Встал Моня, прислонился спиной к печке и задумался, видимо, восстанавливая в памяти давно забытье строчки. Вздохнул и тихо начал читать.

Черным поройхесом[7]
ночь шевелит.
В дреме местечко
затихло давно.
Ветер голодный
о чем-то скулит,
Просится с плачем
        в окно.
Ветер не спит,
        и шамес[8] не спит.
Грустный, печальный
        у шамеса вид.
Старость пришлось
одному доживать.
Как же не плакать
подчас?
Письма детей
он читает опять,

Может быть,
	в сотый раз.
Почерк рассеянный:
	это от сына.
«Польша.
	Местечко Сморгонь.
Шамесу Лифшицу
	из Палестины».
Вздрогнула тихо
	ладонь.
«Здравствуй! Здравствуй,
	мой хороший таткэ!
Здесь страна —
	один сплошной вокзал.
В Палестине жить
	не очень сладко,
Даже горько,
	я бы так сказал.
Ты ведь знаешь,
	мой хороший татка,
Правду режу я
	в глаза и за глаза.
Многие,
	собрав свои манатки,
Собрались
	укатывать назад.
Мы же прибыли
	спокойно, слава богу.
Речи, встречи, радость…
	пыль столбом!
Четверть дня
	молились в синагоге,
А потом,
	послушай, что потом…
Осмотрели
	(только между нами)
Стену Плача —
	мокрая от слез.
Орошал и я ее слезами:
Столько горя
	вынесть привелось.
Не суди меня,

мой татка, строго.
Обманули нас,
так хочется домой!
Синагог здесь
очень даже много,
Бьемся в них
о стены головой.
Нет работы,
часто голодаем.
Вот тебе
        и родина отцов!
Мне вчера сказал
наборщик Хаим:
«Палестина —
без желтка яйцо!
Палестина —
глупая затея.
Так себе,
        без козырей игра.
Десять лет
мечтаю о земле я,
Где она?»
        Ну, разве я не прав?
Сесть на землю
мы, конечно, рады.
Но без денег
кто ее возьмет?
Землю даром
        не дают арабы,
Ну, а Ротшильд[9]
взаймы не дает.
Деньги… деньги…
и как можно больше.
Где их взять,
по правде говоря?
Безработным
я бродил и в Польше.
Так зачем же
ездить за моря?
Палестина —
вредная затея.
Так себе,

от старой дырки шов.
Здесь погибель
бедному еврею,
Богачам,
конечно, хорошо.
Палестина —
гиблая затея,
Надо только
вникнуть в суть вещей.
Потому-то
бедняки-евреи
Ненавидят здесь
евреев-богачей.
И боюсь, не выдержу.
Боюсь я.
Жизнь такую
нашим бы врагам.
Ты не очень,
татэлэ, волнуйся.
Любящий тебя
твой сын Абрам».
Черным поройхесом
ночь шевелит,
В дреме местечко
затихло давно.
Ветер голодный
о чем-то скулит,
Просится с плачем
в окно.
Ветер не спит,
и шамес не спит.
Грустный, печальный
у шамеса вид.
Старость пришлось
одному доживать.
Как же не плакать
подчас?..
Письма детей
он читает опять,
Может быть,
в сотый раз.

На легком грустном вздохе закончил свои стихи Соломон Израилевич. Наступила долгая лирическая пауза. Никто не проронил ни слова. Даже урки, эти грубые неисправимые циники, молчали, охваченные чувством грусти: так впечатляющи были последние слова стихов. Молчал и Моня. На его лице блуждала застенчивая и чуть виноватая улыбка, глаза, влажные от навернувшихся слез, казалось, глядели куда-то в прошлое, в свою, пусть тревожную и горькую, но все же молодость. А у кого воспоминания об ушедшей молодости не вызывают чувства грусти и сожаления? Потому вздохнул не только Соломон Израилевич. Словно легкий ветерок пробежал над сгрудившимися вокруг него зеками. Каждый вспоминал свое.

Первым нарушил молчание Корзун.

— Старость пришлось одному доживать, — задумчиво повторил он строчку стиха. — Верно… до того верно сказано, аж за сердце хватает.

— Не верю и никогда не поверю! — страстно сказал вдруг дядя Миша.

— Чему? — с недоумением спросил его Моня.

— Не могу поверить в то, что человек с вашей эрудицией, Соломон Израилевич, с вашими чувствами и убеждениями мог стать вором-рецидивистом.

— Поверите… и еще как поверите, — усмехнулся Моня, — и поймете, Михаил Степанович, не зря французы говорят: понять — значит, простить.

— Хорошо, — согласился Раскатов, — прощать вас мне лично не в чем. Но объясните, пожалуйста, как могла произойти с вами такая метаморфоза?

— Очень просто. Когда предстоит человеку заболеть сифилисом или насморком, так он выбирает насморк.

— Брось, Моня, философствовать, — вмешался Микола Красюк. — Не тяни грека за кукарека! Лучше расскажи, как ты углы на бану в Жмеринке отворачивал.

— Погоди, Микола, погоди. Я еще из Палестины не вырвался, а ты меня уже в Жмеринку гонишь. Успеем. Времени у нас достаточно, — резонно заметил Моня. — Так вот. Ходили мы по рабочим окраинам и читали эти стихи, беседовали с молодежью. А потом началось. Сначала полиция арестовала руководителей… через пару деньков и до нас добрались. Кого посадили, кому просто морду набили и выгнали на улицу, со мной поступили «вежливо»: взяли за шкирку и выкинули из Палестины. «Не

нравится — убирайся вон!» Попал я в столицу Египта Каир. И тут мне довелось хлебнуть горя. Ни денег, ни квартиры, ни работы и вдобавок ко всему — языка не знаю. Даже милостыню просить не могу. Пришлось подбирать банановые корки, тем и питался. Вижу, дело мое совсем плохо. Решил уехать в Америку подбирать то золото, что на улицах валяется. А как ехать? Где взять средства? Помог случай. Шел я как-то раз возле порта. Вдруг подбегает ко мне какой-то человек и что-то говорит. А я не понимаю. Тогда он хватает меня за руку и тянет за собой. Иду. Привел он меня на большущий океанский пароход «Аргентина», ткнул в руки ведро, тряпку, швабру и заставил… чистить уборные. Что и говорить! Неприятная, грязная, но все же работа. Обрадовался я, стараюсь изо всех сил. Наверное, моя бабушка и мама так старательно кастрюли для цимеса не драили, как я унитазы. Бегаю из уборной в уборную, хлопочу, работаю, а сам присматриваюсь по сторонам. Вижу: готовится пароход к отплытию. Понадобилась мне еще одна тряпка, бегаю, ищу, где бы раздобыть ее. Заметил в темном углу какой-то большой ящик, вернее, ларь. Открываю и вижу: веревки, плотничий инструмент, фуганки, рубанки, ножовки, куски брезента… И тут мелькнула у меня гениальная мысль. Залез я в тот ларь, прикрылся куском брезента, а сверху навалил инструмента, разного хлама и замер. Лежу и дыхнуть боюсь. Сколько времени я так пролежал, не знаю, только вдруг слышу: грохнуло что-то сверху, надо мной, так грохнуло, что даже крышка ларя заскрипела. Ага, думаю, что-то тяжелое на ларь навалили. Попробовал поднять крышку, а она ни с места. Вот и хорошо, думаю себе. Зарылся еще глубже на самое дно, затаился и лежу. Сколько времени так пролежал, кто его знает, а только помню, что уснул я крепко. Шутка сказать, ведь я не спал несколько суток, а все бродил по улицам Каира… вот усталость и дала себя знать. Обнаружили меня только на другой день уже в море. Бить не били, топить не топили, но ругали здорово. Представили капитану. Он возьми да и прикажи: «Вместо платы за проезд пусть чистит клозеты. Прибудем на место — высадим». Так освоил я и морскую профессию. Не знаю, как капитан, но я был очень доволен. Чищу уборные, помогаю кочегарам и плыву… плыву не куда-нибудь, а в Америку. Туда, где золото на тротуарах валяется. В Буэнос-Айресе меня высадили. Город большой, красивый, весь в зелени, но золота на тротуарах что-то не видно и… работы тоже. Слоняюсь по улицам и скучаю по Лодзи. Воистину сказано: как в гостях ни

хорошо, а дома лучше, хотя, по правде говоря, и в Лодзи меду мало тем, у кого в кармане пусто. И вот как-то раз на улице наталкиваюсь на еврея. Да, на старинного, самого настоящего еврея с бородой, в лапсердаке, с пейсами. Смотрю на него и глазам своим не верю. Кинулся я к нему, словно к отцу родному. Оказывается, приехал он из Польши в Аргентину к дочери, но опоздал: его Ривочка месяц тому назад уехала в Советский Союз, в Биробиджан. Договорились мы быстро. Привел он меня в «Озет». Это — Общество по устройству евреев на земле. Не успели мы и оглянуться, как нас в два счета зачислили в группу переселенцев. Нас немножко приодели, немножко дали денег и продуктов и вообще немножко подготовили в дорогу. Через пару недель я уже разгуливал по палубе океанского парохода в качестве пассажира… Ну, не первого класса, даже не второго, но все-таки пассажира. Хорошо! Где морем, где сушей — добрались до Минска. Встретили нас очень хорошо. Цветы, музыка, речи… прямо-таки голова закружилась. Дали возможность ознакомиться с городом. И до того он мне понравился, что я решил остаться. Так или иначе, но переселенцы уехали без меня. Зачем мне Биробиджан, если мне Минск понравился? Нашел комнату, кое-как, с трудом прописался на жительство и даже вывеску на стену прилепил: «Варшавский модный портной С. И. Танхилевич». И что вы думаете? Посыпались заказы. Работы по горло, только успевай! Началась жизнь — дай бог всякому, и что ни год, то все лучше. Женился. Жена попалась хорошая… умница, хозяйка, чистеха. Появились детки. Пришлось обзавестись квартирой побольше, поприличней. Слава богу, стал Моня человеком. Все меня знают, и я всех знаю. Очень хорошо. Живу и радуюсь. Но… вот наступил тридцать седьмой год. Началась эпидемия. Одного забрали, другого задержали, третьего арестовали. Ничего не пойму. За что? Оказывается — враги народа. Дошла очередь и до меня. Вызвали меня повесткой на десять часов утра. Явился, конечно. Садитесь, говорят. А я спрашиваю: надолго? Там видно будет, отвечают, а пока расскажите нам, кто вы? Откуда приехали в Минск? Были ли вы в Палестине? Знакомы ль с Жаботинским? Пришлось, конечно, отвечать. Потом мне и говорят: идите домой, напишите свою биографию и список ваших знакомых. Принесете послезавтра к десяти часам. Пришел я домой, рассказал все жене, а она в слезы: «Моня! Послезавтра они будут более вежливыми и пришлют за тобой машину… черную. Уезжай!» — «Куда уезжай? Зачем?

А ты, а детки?..» — «За меня не беспокойся. Пойду работать и деток досмотрю. Уезжай куда-нибудь подальше, где тебя не знают, на год, на два. Пройдет эта эпидемия — вернешься». И что вы думаете? Пришлось согласиться. В ту же ночь я уже сидел в поезде. Еду. Куда? Я знаю? Куда-нибудь подальше от Минска. Через пару дней очутился на станции Жмеринка. Пока ехал, план себе наметил. Пошел на толкучку. Народу — тьма! Люди ходят, торгуют, толкаются. И я толкаюсь. Вижу, у рундука стоит женщина, очень даже приличная, и торгует кофточками шерстяной вязки. Продает, между прочим, с оглядкой. Окружили ее бабы, шумят, спорят. Я тоже в кучу. Пока они торговались, я незаметно потянул с рундука кофточку. Голубую, в полоску и крапинку. Сунул ее под полу пиджака — и в сторону. Иду, а у самого ноги подкашиваются и сердце колотится от страха, чуть не выскочит. Вот-вот, думаю, закричат: «Вор! Лови, держи!..» И хочу я этого ареста, а стыдно и… боюсь. А вдруг бить будут? Я, знаете, очень не люблю драки. Особенно когда меня бьют.

— И я тоже! — с комическим вздохом подметил Жора Счастливый.

Грохнул хохот, но тут же затих.

— Продолжай, Моня!

— А потом все было очень просто и быстро. Не успел я пройти и метров сто, уцепились за меня бабы-молочницы. Облепили, как мухи, ведут и кричат: «Вор!.. Ворюга!.. Милиция!» Тащат меня, кто за воротник, кто за рукав, кто просто в спину толкает, но не бьют. Вот тебе и милиционер как из-под земли вырос. Слава тебе, господи, думаю себе. Очень хорошо! Все идет, как по маслу. Тащат меня обратно, к той самой женщине, что кофточками торговала. Глядь — а ее и в помине нету. Сама, видать, милиции испугалась: спекулянтка. Нет пострадавших — нет и воровства. Отпустили меня, а кофточку купили у меня те же молочницы за сто рублей. Я даже не торговался. С толкучки ушел злой: план мой провалился. Не повезло, одним словом. Ладно, думаю себе, я все-таки своего добьюсь. Вечером заваливаюсь в ресторан и выбираю столик на самом видном месте. Заказ делаю — царский. Коньяк, ликеры, шампанское. Все самое дорогое, что только есть на кухне и в буфете, а главное — много. Официантки вокруг меня не бегают, а летают. Вот, думают, гусь залетел, так гусь! Надо его общипать как следует. А я заказываю… пью… ем…

— Молодчик, Моня! — одобрительно крякнул Микола Красюк. — Правильную чужовку закатил!

— Вот бы нам хоть половину того… в кандей, — мечтательно вздохнул Тима Жертва и облизнулся. — А на закуску что заказывал?

— Присохни, парчак! — рявкнул Жора. — Баланду с турнепсом на закуску… бламанже с редькой… Замри! Давай, Моня, дальше.

— Счет растет, официантки записывают, и я для виду себе записываю, чтобы не вызвать подозрения. А сам все заказываю. Прибор один разбил, будто нечаянно, потом бутылку шампанского уронил… другую заказал, а счет растет и растет. Нашлись и собутыльники. Присели за мой столик. Кто, что, не знаю. Барышня откуда-то появилась, вся размалеванная, как кукла, рядом присела. Я, конечно угощаю. Незадолго до полуночи мне предъявили счет, а я заявляю, что денег у меня нет и никогда не будет. Вы представляете себе, какой визг поднялся? Официантки плачут, директор ресторана ругается, милицию собираются вызвать, а мне того и надо. Я спокоен… милиция, так милиция… давай.

— Молодчик, Моня! — восхищается Красюк. — Гулять, так гулять! По-нашенски!

— На шумок начали собираться посетители ресторана. Посыпались упреки, предложения, советы: «Морду ему набейте… Зачем бить? Заберите документы… Милиция разберется». Вдруг в самый разгар скандала за соседним столиком поднимается человека три подвыпивших железнодорожника, вмешиваются в спор и заявляют: «Оставьте его в покое. Мы платим за все. Товарищ, садись за наш столик». И немедленно оплачивают мой счет, а меня усаживают в свою компанию. Оказывается, они получили большую премию за какое-то изобретение и замачивали ее в ресторане. Вот тут-то пошла гулянка, так гулянка! Пили, целовались, снова пили и снова целовались. Одним словом, проснулся я на утро в отделении милиции. Ну, думаю, слава богу, теперь-то я пристроен. Так что вы думаете? Вызвали меня к начальнику, прочитали лекцию о неприличном поведении, взяли двадцать пять рублей штрафу и выгнали. Вот тебе пристроился! Надо все начинать сначала. Целый день слонялся по улицам и ничего толкового не мог придумать. Вечером отправился на вокзал. Людей — тьма! Присел на свой чемодан, отдыхаю. Смотрю — освободилось место на скамейке, даже прилечь можно. Я сразу же занял, но только лечь мне не пришлось. Уселась рядом со мной девушка. Приветливая такая, веселая, хохотушка.

Чемодан у нее большой, красивый и страшно тяжелый: когда она переставляла его с места на место, лицо у нее краснело от натуги. Вот она и говорит: «Разрешите мне поставить свой чемодан рядом с вашим, наблюдать легче будет. Боюсь, как бы его не утащили. Здесь ужас как много жуликов». — «Пожалуйста, говорю ей, — ставьте». Поставила. Сидит девушка и носом клюет, спать хочет. Не прошло и полчаса, как она захрапела. Осмотрелся вокруг, беру ее чемодан и ухожу. Иду, а сам жду… вот-вот схватят меня, закричат: «Вор! Держи вора!» Прошел к буфету — никто не кричит. Вышел на перрон — никто не гонится. Хоть ты плачь. Направился в сквер, что перед вокзалом. Тащу чемодан, а он мне руки оттягивает, такой тяжелый. Забрался в дальний угол, хочу открыть чемодан и не могу. Ключа нет. Мучился я, мучился и с большим трудом сломал замок. Открываю, смотрю, а там… что бы вы думали? Там самые обыкновенные грязные кирпичи, бумага, тряпки.

— Ха-ха-ха, — покатываются зеки, — отвернул угол… Ха-ха-ха!

— Вор у вора дубинку украл… го-го-го!

— Моня! Так это ты, видать, кирпичи на кирпичи поменял… Га-га-га!

— Не было у меня кирпичей. У меня в чемодане лежали две пары чистого белья, старый костюмчик запасной и мелочь всякая… полотенце, мыло, зубная щетка. Бросил я эти кирпичи, бегу на вокзал… Эге-ге! Будьте здоровы! Нет уже ни девушки, ни моего чемодана. Плюнул с досады, пошел в буфет, заказываю бутылку пива и бутерброд с колбасой. Открывает буфетчица пиво, подает на тарелке бутерброд: «С вас один рубль и двадцать шесть копеек». Собираюсь платить — кошелька нет. Шарю по карманам и в брюках и в пиджаке — нет кошелька.

— Ха-ха-ха, — хохочут довольные зеки. — Видать, твой кошелек пошел чемодан искать.

— Вот так помыли тебя, Моня! Начисто.

— Отошел я от буфета, слоняюсь по вокзалу. Смотрю — у билетной кассы очередь собралась. Началась продажа билетов. Жмеринка — Днепропетровск. И я туда. Подвигаюсь к окошечку все ближе и ближе. Впереди меня старушка стоит. Отсчитала она деньги на билет, зажала их в руке, остаток в уголок носового платка узелком завязала, сунула в карман телогрейки, а руку из кармана не вынимает. Кончик платочка выторкнулся из кармана, будто сам мне в руки просится. Набрался я духу… Дерг за

кончик платка. Боже мой! Как заорет старуха, как вцепится в меня! Крик, шум, гвалт… Вот тебе и милиционер тут как тут. Ну, конечно же, арестовали, составили протокол и препроводили в КПЗ. Очень хорошо! Через неделю меня судили и дали шесть лет заключения в исправительно-трудовых лагерях по статье сто шестьдесят второй как вору-рецидивисту.

— Во-от оно что, — протянул дядя Миша. — Теперь я понимаю. Умница вы, Соломон Израилевич. Не очень красиво, но… вместо сифилиса насморк. Умно!

— Где же тут ум? — удивился Корзун. — Зачем было ехать из Минска, тратить деньги на билеты, мучиться в дороге? Подождал бы деньков пять, забрали бы его на месте без всякой мороки. Один конец.

— Э-э, не скажите, Кондрат Петрович. Я все заранее обдумал. Если бы меня арестовали в Минске, я бы там отхватил через особое совещание не меньше десятки по статье пятьдесят восьмой. Меня бы произвели в личные секретари Жаботинского или в министры сионистского государства, а я человек не честолюбивый. Зачем мне пятьдесят восьмая? Это же как стригущий лишай! Да что лишай? Это хуже экземы… на вас, на вашу жену, на ваших деток, которые есть и которые будут. А так я имею сто шестьдесят вторую статью, я вор… Я СВЭ, то есть социально вредный элемент, я несчастный пережиток темного прошлого. Меня наказывают, меня воспитывают, меня исправляют. Мою жену устроили на работу, деток приняли в детсад, не обижают. Дай бог им здоровья! Я не враг народа. Отбуду свой срок, и мне все дороги открыты. Я снова человек. Нет, что ни говорите, а статья сто шестьдесят вторая — милое дело. Это же так ясно, насморк всегда лучше сифилиса.

— Ну и хитер ты, Моня, — шумно одобряли Ротшильда зеки. — Калган у тебя варит правильно.

— А вы что думали? — улыбнулся Моня. — Недаром же меня назвали Соломоном.

В тамбуре карцера послышался неясный шум, топот грузных шагов, а затем раздался голос старшего надзирателя Рябошапки:

— Шостак! Получай щэ одного!

Все насторожились, прислушались. Щелкнул в замке ключ, с лязгом и звоном загремели тяжелые запоры. Дверь распахнулась — и на пороге выросла сутулая фигура работяги Петунина из бригады Кочеткова.

— Иди, иди, не бойся. Не съедят. — Сильным толчком в спину дежурный водворил вновь прибывшего в карцер, обвел строгим, внимательным взглядом помещение и вышел в тамбур, захлопнув за собой тяжелую дверь.

Попав из темноты на свет, Петунин смешно моргал своими близорукими, чуть навыкате глазами и, несколько освоившись, улыбнулся:

— О-о-о! В какое изысканное общество я попал. Здравствуйте, товарищи!

— Сергей Иванович! Здравствуйте, голубчик! — Дядя Миша приподнялся и властно расчистил местечко у печки. — Присаживайтесь, дорогой! Опять подгорели? На чем?

— Все на том же… письмишко налево послал… меня и заложили куму, — со вздохом ответил Петунин.

— Ну, это пустяки. Письмишко, должно быть, нескромное? — спросил дядя Миша.

— Вот то-то и оно, что скромное… стихи… понимаете? — пояснил Петунин. — Стихи о нашем житье-бытье.

Зека Петунин был чрезвычайно своеобразной личностью. Недоучка по образованию, телеграфист по профессии, он страстно, до самозабвения увлекался поэзией. В годы юности по ошибке редактора в какой-то районной газете были напечатаны довольно веселые частушки за подписью С. И. Петунина. Это его и погубило: с головой — ушел в стихи. Вот так, начиная с дней юности и до сорока лет ходил Сергей Иванович в начинающих поэтах и писал… писал запоем. Где угодно, когда угодно, на чем угодно. Даже в телеграммы, передаваемые им, начали шумно и скандально врываться рифмы. И конечно же, от работы за телеграфным аппаратом его освободили. Началось «хождение по мукам». Работал в сберкассе счетоводом — уволили. Поступил на почту работать по специальности — выгнали. И наконец-то, после серии неудач и мытарств, попал Сергей Иванович на свое постоянное место, нашел свое истинное призвание. С большим трудом, по блату, устроился на работу в районный клуб библиотекарем. Вот тут уж действительно «попал вареник в сметану». В мире книг Сергей Иванович чувствовал себя, как рыба в воде. Всей душой отдавался любимому делу. Устраивал литературные вечера, собирал читательские конференции, организовал литературный кружок, редактировал клубную газету и писал… писал до умопомрачения. Писал он, писали о нем. Поместили его портрет на районной Доске почета, неоднократно печатали

о нем статьи в областных и даже в республиканских газетах. Жизнь Сергея Ивановича стала полной, содержательной, интересной. И вдруг то ли по ошибке, то ли по рассеянности выдал он читателям несколько устаревших по своему идеологическому содержанию и подлежащих изъятию книг из библиотечного фонда. Вдобавок к этому несчастью за печкой в пыли и мусоре нашли портрет Блюхера, тоже подлежащий уничтожению, но почему-то не уничтоженный. В результате — арест, суд и пять лет заключения в лагерях по статье пятьдесят восьмой, пункт десятый. Однако и здесь неугомонный Сергей Иванович нашел применение своему призванию и не падал духом. Писал товарищам по несчастью кассационные жалобы, просьбы о помиловании и, конечно же, стихи. Свою литературу Сергей Иванович старался отправлять «налево», минуя цензуру. Не раз попадался, аккуратно отсиживал положенный срок в карцере и… снова принимался за свое. Вот и сегодня залетел он в карцер за те же «фокусы».

— И как это вас угораздило? — укоризненно ворчал дядя Миша. — Каждый раз попадаетесь на одном и том же. Пора бы научиться быть осторожным. Плохой вы конспиратор… совсем плохой.

— Да кто ж его знал, что так получится, — слабо защищался Петунин. — Я на человека понадеялся, а он сволочью оказался.

— Кто? — спросил Моня.

— Ты нам скажи! Мы его, падлюку, в два счета сактируем, — угрожающе зарычал Микола Красюк. — У нас к стукачам жалости нету.

— Зачем? Этим дела не поправишь, — упирался Петунин. — И мне легче не станет.

— А ты все-таки расскажи, — настаивал Жора Счастливый. — Сегодня он тебя заложил куму, а завтра — нас. Рассказывай, кто?

— Что ж, — согласился Петунин, — дело было так. Купил я за четыре пайки хлеба две школьные тетрадки у селекториста. Писал стихи и прятал в матрас. Хотелось к концу срока хоть маленький сборничек написать. Вздумалось мне одно стихотворение сыну послать, мое самое любимое. Переписал я его начисто, запечатал в конверт с адресом и попросил бесконвойника Сему Артюшкина пустить письмецо «налево», обязательно заказным, с вручением квитанции. За эту услугу я отдал Артюшкину

пайку хлеба и полпачки махорки. Неделю он тянул резину. Не отдает квитанцию, хоть плачь. Ну, думаю, значит, не отправил. Поругались. Он разозлился, украл из матраса обе тетрадки со стихами и отдал их уркам в шестой барак, а те из моих стихов карт понаделали. Я набил ему морду, а он заложил меня куму и письмо мое со стихами ему отдал. Сегодня меня и допрашивали. Заставили стихи читать… протокол допроса составили, новое дело завели… пахнет добавкой срока.

— Ой, как нехорошо, — заволновался дядя Миша. — Стихи-то очень скоромные? Может, и не так страшно?

— По-моему, не очень… но все же…— вздохнул Петунин, — пахнет жареным.

— Прочтите, Сергей Иванович! — потребовал Раскатов.

— В самом деле, — поддержал его Моня. — Читайте… все равно они уже у кума. Посоветуемся. Одна голова хорошо, а две еще хуже.

— Ладно, — согласился Петунин. — Только попрошу тишины… Читать буду вполголоса.

— Тсс… тсс…— прошелестело по карцеру. — Тихо!

Обхватив колени руками, мечтательно глядя куда-то в пространство, словно никого не замечая, начал читать Сергей Иванович стихи… свои самые любимые.

Здравствуй, сын мой родной!
Забайкалье глухое
Приютило меня
на закате моем.
Небо войлоком серым
плывет над землею,
Истекая холодным
осенним дождем.
Перепутались в дебрях
все пути и дороги
Неприветливо, хмуро,
как улыбка врага.
Здесь так дико, угрюмо,
нелюдимо и строго,
Здесь туманами черными
дышит тайга.
Ночью с шумом веселым,
с теплым запахом хлеба

Уходили на Дальний Восток
поезда.
И по бледной щеке
забайкальского неба
Арестантской слезой
покатилась звезда.
На Амурские сопки
и на пажити[10] Ина[11],
В край, откуда встает
над страною рассвет,
Унесут поезда
наилучшему сыну
Мой хороший, сердечный,
мой отцовский привет.
Сердце трепетно сжалось,
сердце хочет на волю…
Сколько ждать еще надо?
Сколько выдержать лет?
С губ срывается возглас,
полный страсти и боли,
И несется над лесом
паровозам вослед.
На востоке светлеет,
прочь унынье и скуку!
Я поклоном встречаю
молодую зарю.
Я тебе пожимаю,
сын мой, крепкую руку,
Улыбаюсь тебе
и с тобой говорю.
Отшумит по стране
боевая тревога,
Зверь германский уходит
из боя ползком.
Ты найдешь его в прусской
подземной берлоге
И покончишь с ним русским
гвардейским штыком.
Мы тогда отликуем
веселую встречу,
Под родною нам крышей
соберется семья,

Ты обнимешь мои
        исхудалые плечи —
И, быть может, впервые
        заплачу и я.
До свиданья, сынок,
        возвращаюсь обратно.
Окликает конвой,
        на работу пора.
По увалам разносится
        эхом стократным
Первый, резкий, призывный
        удар топора.
Синь в предутреннем воздухе,
        ясном и чистом,
На далекой заимке
        поют петухи.
По тайге прохожу я
        тропой декабристов,
Искупая вину
        за чужие грехи.

Минута, другая молчания… и вдруг будто лавина снежная обрушилась с горных вершин, будто плотина прорвалась и в ущелье с грохотом ринулась вода, сметая все на своем пути, — так аплодировали зеки. Потрясенные, растроганные до глубины души, со слезами на глазах бросились они обнимать Петунина, хлопали его по плечам, жали руки и не могли найти слов, чтобы выразить чувства, переполнившие их души. Корзун тихо плакал, не стыдясь своих стариковских слез. По-детски всхлипывая, он бормотал:

— Спасибо… спасибо тебе, Сергей Иванович. Все мои думки написал, все сказал, как есть… и про чужие грехи, и про тайгу.

Дядя Миша, поблагодарив Петунина крепким поцелуем, грохотал на весь кондей торжествующим басом:

— Здорово, Сергей Иванович! Замечательно!

Взволнованный до крайности, он, жестикулируя, с чувством повторял врезавшиеся ему в память строки.

Отшумит по стране
        боевая тревога,

Зверь германский уходит
из боя ползком.
Сын найдет его в прусской
подземной берлоге
И покончит с ним русским
гвардейским штыком.

— Сережа! Милый! — кричал он Петунину. — Спасибо… лучше не скажешь. Спасибо тебе, что не теряешь надежды на победу. Плюнь ты на кума! Ничего он тебе не сделает. Придет время, и твои стихи в «Огоньке» напечатают… да что в «Огоньке»! В «Правде», миллионными тиражами!

— Эй вы!.. Тише там, — строго прикрикнул за дверью дежурный. — Не подымайте гармидер. Надзирателей вызову!

Словно ушат ледяной воды на всех — этот окрик. Опомнились, затихли. Перешли на внятный свистящий шепот. С недоумением переглядывались урки. Непонятен им был этот восторг, это бурное излияние чувств.

— Чокнулись, убей мине бог, чокнулись, — пожимал плечами Жора Счастливый.

— Ни хрена ты не понял, Жора, — зашептал ему в ответ Микола Красюк. — Политика, она вся такая… чокнутая… недоделанная. А калган у ево работаить, — кивнул Микола на Петунина, что-то соображая. — С таким калганом милиёны можно замолачивать…

Сергей Иванович сидел ошеломленный. В его близоруких глазах стояли слезы. Впервые в жизни его стихи получили такую высокую оценку, впервые за многие годы он почувствовал удовлетворение, о котором даже не мечтал. «Значит, я все-таки поэт, — мелькнула у него мысль, — значит, мои слова могут волновать людей, брать их за душу… Какое это счастье! За это стоило попасть в карцер…» Да что там карцер! За такое признание его таланта Сергей Иванович готов был черту на рога полезть! Смешными теперь казались ему крики и угрозы кума. Все равно он будет писать… будет.

Когда улеглись первые шумные излияния чувств и восторга, уже более спокойно, но с тем же волнением рокотал басок дяди Миши:

— Замечательно, Сережа. Кончится война, уйдешь ты на волю и станешь хорошим поэтом… на огне проверенным, закаленным.

— Свежо предание, да верится с трудом, — виновато улыбаясь, сказал Петунин.

— Напрасно! — поддержал Раскатова Моня Ротшильд. — Напрасно не верите. После войны начнется такое… уга! Сколько людей потребуется! Откуда? Из лагерей, конечно… всех повыгоняют.

— Пока солнце взойдет, роса очи выест, — вмешался в разговор Корзун. — До конца войны мы все тут подохнем, как рудые мыши.

— Не подохнем, — рокотал Раскатов. — Победа не за горами, а там и по домам. Рабочие люди на вес золота будут цениться: токаря, слесаря, хлеборобы, плотники…

— Портные, — вставил Моня Ротшильд. — Дядя Миша, почему вы забываете портных?

— Ну что вы, Соломон Израилевич, и не думаю забывать… Портные — обязательно! Первый послевоенный костюм я обязательно закажу вам.

— Очень хорошо, — радостно улыбался Моня. — Вам какой? Однобортный или двубортный?

— Да любой… я полагаюсь на ваш вкус.

— Прекрасно! Будете одеты, как Ротшильд, и даже лучше.

— Га-га-га! — заржал Микола Красюк. — Чокнутые, убей мине бог, чокнутые. Сидят в тюрьме, дохнут на баланде с турнепсом и мечтают о костюмах. По-бе-да-а… воля… курочка-то где, а яичко…

— Что ты понимаешь! — перебил его дядя Миша. — Пойми, голова садовая. Народ, не создавший сказку о ковре-самолете, аэроплан не построит. Баланда из турнепса… дохнут, — передразнил он Миколу. — Ну и что же? Переживем. На контрастах только жизнь и хороша и разнообразна. Запомни: тот, кто не умирал от голода — не знает цены хлебу; кто не погибал от жажды в пустыне — не знает вкуса воды; кто не сидел весной в тюрьме — не знает, что такое воля.

— Ух, как здорово сказано. Откуда эти изречения, Михаил Степанович? — загорелся Петунин. — Где вы читали?

— Не знаю. Не читал, а слышал от одного умного человека, старого большевика. Давно… в 1913 году в Александровском централе.

— Тю-у! — изумился Жора Счастливый. — Дядя Миша, так вы и при царе сидели?

— Сидел.

— А за что? — полюбопытствовал Красюк.

— За принадлежность к РСДРП, — коротко отрезал Раскатов.

— Рэ Сэ Дэ Рэ Пэ?.. — в недоумении развел руками Микола Красюк. — А што ета за петрушка и с чем ее едят?

— Кто с чем, — хмуро улыбнулся дядя Миша. — Черносотенцы ели с горчицей, кадеты с хреном, эсеры с перцем, меньшевики с уксусом, бундовцы с чесноком, а царь и жандармы жрали ее просто сырой, без соли и… подавились. РСДРП, Микола, это значит Российская Социал-Демократическая Рабочая Партия. Так-то, — пояснил дядя Миша.

— А-а-а…— догадался Микола. — Коммунисты? Так бы и сказал, а то рэсэдэр, не разбери-пойми.

— А теперь вас за что посадили? — поинтересовался Жора Счастливый.

— Оклеветали, — неохотно ответил дядя Миша. — Хотел разоблачить парочку должностных жуликов, да не успел… Оклеветали. Дали десятку по пятьдесят восьмой, и вот я здесь.

— Почему же вы молчите? — возмутился Петунин. — Протестуйте, обжалуйте! Пишите в ЦК… если хотите, я даже помогу вам кассацию написать.

— Писал, — безнадежно махнул рукой Раскатов. — Ни привета, ни ответа. Как видно, не дошли мои письма до ЦК.

— Тут нам и жаба титьки не даст, — горько вздохнул Корзун.

— Ну нет! — возразил дядя Миша. — После войны разберемся.

— После войны? — сокрушался Петунин. — А почему не теперь? Почему?

— Не время, — твердил свое Раскатов. — Теперь надо всеми силами, всем народом Гитлера кончать… вот что главное, первостепенное. А наши, внутрисоветские, так сказать, семейные дела потом разберем… после войны. Обязательно разберем.

— Надеетесь? Верите? — с сомнением покачал головой Петунин.

— Убежден. Если бы не верил, давно бы бежал из лагеря, — решительно заявил дядя Миша. Сказал он это, сощурив глаза и чеканя каждое слово.

— Завидую вам, Михаил Степанович, — вздохнул Петунин. — А вот я сомневаюсь. Ведь победителей не судят.

— А победитель кто? — уже горячится Раскатов. — Народ! Партия! Это такая сила… такая несокрушимая сила! Вот по-

годите, увидите: после войны воздадут каждому по заслугам… всем сестрам по серьгам, или, как говорят попы, кесарю кесарево, а богу богово.

— Я думаю, — многозначительно подчеркнул Петунин, — до кесаря дело не дойдет.

— А где он денется? — упрямо твердил свое дядя Миша. — Народ не сломишь, не обманешь. Так-то.

— Спасибо вам, Михаил Степанович, — с чувством сказал Петунин, пожимая Раскатову руку. — Большое спасибо.

— За что? — удивился дядя Миша.

— За вашу веру, за оптимизм. Дышать рядом с вами легко.

— А как же иначе? — улыбался дядя Миша. — Не веришь в победу, в бой не иди… убьют обязательно. Мы еще поживем, товарищи, красиво поживем!

— Дай бог чутое бачить, — шумно вздохнул Корзун.

Вдруг за дверями карцера в тамбуре послышалась какая-то возня, крик. Загремели ведра, с шумом и лязгом хлопнула дверка печи. Насторожились зеки, замерли, прислушались. Глухо доносился чей-то визгливый голос, отдающий приказание: «Немедленно залить огонь! Безобразие!»

— Кум в гости заявился, — прошептал Жора Счастливый.

И он не ошибся. Звякнули с грохотом запоры, широко распахнулась дверь — и на пороге выросла знакомая всем фигура оперуполномоченного Шильнова.

— Встать! — торопливо подал команду дежурный Шостак.

Медленно, очень медленно поднимались на ноги заключенные. Нервной порывистой походкой рванулся опер к печке, пощупал ее рукой и, обернувшись к Шостаку, прошипел:

— Карцер?.. Это же не карцер! Это… это… ночной санаторий! Комната отдыха! Баня! — Подыскивая слова, он захлебывался от злости. — Кто тебе разрешил топить?

— Никто не разрешал, товарищ старший лейтенант! Я сам затопил. У меня обмороженный один, — оправдывался Шостак, указывая рукой на Корзуна.

— Обмороженный? Запомни, Шостак, раз и навсегда, — рубил Шильнов, — ты не врач и даже не лекпом, а карцер не санчасть. После дежурства доложи командиру взвода и скажи, что я требую наложить на тебя дисциплинарное взыскание.

— Есть доложить командиру взвода! — отчеканил Шостак.

— Огонь в печке залить, чтоб ни одного уголька не осталось! — продолжал Шильнов. — Карцер! В таком карцере и я не прочь переночевать.

— Что ж, оставайтесь, гражданин оперуполномоченный, — с угрюмой насмешкой процедил сквозь зубы дядя Миша. — Вам полезно, и нам веселее будет.

— А-а-а… Раскатов… старый знакомый, — почти пропел оперуполномоченный. — Кому-кому, а тебе действительно предстоит веселая беседа со мной. Следуй вперед! — приказал он дяде Мише, указав рукой на выход.

Нахлобучив шапку и запахнув поплотнее бушлат, дядя Миша молча вышел из карцера. Следом за ним двинулся Шильнов, повторяя приказ:

— Печку залить немедленно! Приду — проверю.

До сих пор угрюмо молчавшие зеки заговорили.

— И зачем ему было вмешиваться? Он же хорошо знает, что за человек наш кум, не дай бог ему здоровья, — первым нарушил молчание Моня.

— Да-а, — с сожалением протянул Петунин. — Круто придется Михаилу Степановичу. Шильнов сегодня злой, как черт.

— Видать, Ягодка накапал, — высказал предположение Корзун. — Как бы новое дело не пришили.

— Напрасно не пришьют, — авторитетно заявил Жора Счастливый.

— Еще как! — горячо заспорил кореец по кличке Жертва. — Пройдись по колонне, потолкуй с народом. Половина сидит за холодную воду.

— Ты первый жертва правосудия, — съязвил Жора.

— А хоть бы и я. Меня ограбили и мне же срок припаяли.

— Ха-ха! Держите меня, а то упаду, — засмеялся Жора. — Тима-а! Дорогуша моя косоглазая! У тебя пятьдесят девять через три… вооруженный бандитизм, а ты себя жертвой считаешь.

— Считаю и буду считать, — упрямо твердил свое Тима. — Я и кассацию собираюсь писать… да не знаю как.

— А почему бы и нет? — одобрил его Моня. — Это же очень просто. Попроси Сергея Ивановича, и он тебе напишет.

— Безусловно, напишу, — согласился Петунин. — Но мне надо знать обстоятельства дела. В кассационной жалобе должна быть абсолютная правда.

— Ладно… свободы не видать, если притемню, — согласился Тима. — Настоящая моя фамилия Ли-Кон-Хо, — начал свой рассказ Тима. — Так и в деле записано: «Обвиняемый Тимофеи Ли-Кон-Хо». Кличку Жертва мне дали уже в лагере. В тридцать седьмом году нас, дальневосточных корейцев, сосла-

ли в Среднюю Азию. Наша семья попала в селение Карабалты, недалеко от города Фрунзе в Киргизии. Мать, три сестрички и я. Отец умер за два года раньше. В Карабалтах не нашлось для нас ни работы, ни квартиры. Тогда нас отправили за тридцать пять километров в совхоз «Чалдовар». Дали нам землянушку саманную, сказали: «Живите. На работу можете оформляться хоть сегодня». Мать попала в телятницы, а меня направили в стройчасть делать саман. Работа грязная, тяжелая, а зарплата от выработки. Тем, кто привык к этой работе, хоть бы хны. Выгоняют по восемьсот, а то и по девятьсот штук в день, зарабатывают подходяще. А я из сил выбиваюсь, но больше как триста штук в день ну никак не даю, хоть плачь. Дождемся получки — беда. Люди гроши получают, а мне одни слезы. У матери заработки тоже ерундовые. Группа телят ей досталась неважнецкая. Привесу почти нет. Нет привесу — нет зарплаты. Вот и живи, как хочешь. Жрать, пить надо… да и шмотки. Голым ходить не будешь. Мать плачет, сестрички плачут — хоть из дому беги. А куда побежишь?.. Думал я, думал и додумался. Было у меня ружье-переломка шестнадцатого калибра. Отцовский подарок. Набил я штук десять патронов картечью, сбегал в соседний аул, выпросил у знакомого киргиза старенький халат и малахай на одну ночь. Вечером с воскресенья на понедельник забрался в кураш, переоделся и стал настоящим киргизом. Уже в потемках ушел я километров за десять от колхоза и засел в камышах у дороги, что вела на Карабалты. Место удобное: знал, что в воскресенье в Карабалтах большой базар собирается. Сижу и поджидаю свою жертву, а сам боюсь. Проехали какие-то машины с пьяными, потом потянулись подводы по две, по три, прошла старенькая киргизуха. Пропустил. Что с нее возьмешь? Вот уже и луна взошла. Стало видно, как днем. На дороге — ни души. Спать мне захотелось, думал уже назад возвращаться, в колхоз, когда вдруг слышу… телега тарахтит, все ближе и ближе. Едет, чую по звуку, шагом. Аж сердце у меня забилось: вот она, моя жертва, моя добыча. Сижу, жду, пальцы к переломке прикипели. Вот и подвода показалась. Вижу, сидит на ней пьяненький мужик, покачивается и вполголоса напевает: «Сам пью, сам гуляю, сам стелюся, сам лягаю». Выскочил я на дорогу, хвать лошадь за уздечку и кричу: «Стой! Руки вверх!» Поднял мужик руки, а сам смеется. «Слезай, — кричу ему, — с телеги!» Слез он, стоит на дороге, посмеивается… весело ему, пьяной морде. «Чего зубы скалишь? — кричу ему. — Деньги давай!» — «А дэ

я их визьму? Чого нэма, того нэма. Булы, та я пропив. Завтра похмилиццЯ ничим буде. Може, позычыш?» Что ты будешь с ним делать! Прислонил я переломку к телеге, начал шманать мужика. Только залез я ему в карман, а он, гад, ка-ак треснет меня головой в подбородок, так я и покатился. Не успел оглянуться, как он, гад, насел на меня верхом и моим же поясом скрутил мне руки. Бросил он меня на телегу, как мешок с овсом, и притаранил прямо в милицию. Через месяц судили. Мужику дали в премию мою переломку, а мне десять лет лагерей по статье пятьдесят девятой, пункт третий. Вооруженный бандитизм. Вот оно и получается: меня ограбили и меня же осудили.

— Ха-ха-ха! — давились смехом урки. — Тима! Разве на такие дела ходят в одиночку? Напарника надо было подыскать.

В дверь карцера грохнули чем-то тяжелым. С притолоки посыпалась штукатурка.

— Опять гармидер подняли? Тихо, падлюки! Я вас успокою! Открою дверь настежь — как тараканов поморожу! — выйдя из себя от злости, заорал Шостак.

Угроза серьезная. Затихли зеки, снова перешли на шепот.

— Кассационная жалоба вам ничего не даст, Тима, — шептал Петунин. — Факты против вас. Попытка грабежа налицо. Просьбу о помиловании писать можно, тут хоть маленькая надежда на снижение срока будет. Хорошо было бы написать о помиловании от имени вашей матери.

— Напишите, — благодарно кивнул головой Тима. — Я ей пошлю, а там люди научат ее, как действовать.

— Выйдем из карцера, напишу обязательно.

И снова наступила гнетущая тишина. Заунывно выл в трубе ветер. Звякнула дверка печи: видимо, обозленный и расстроенный Шостак открывал вьюшки, стараясь поскорее выстудить печку, пока не пришел оперуполномоченный. Предстоящая ночь обещала мало утешительного. В карцере заметно похолодало. Угрюмо молчали зеки. Каждый погрузился в свои невеселые думы. Щелкнул замок, со скрипом отворилась дверь — и Шостак, не входя внутрь карцера, коротко приказал:

— Опростайте на ночь парашу!

Поднялись с места двое работяг. Быстро продели в ушки параши поданную дежурным палку и, взметнув зловонную бочку на уровень плеч, понесли, стараясь не пролить. Минут через пять они возвратились, поставили парашу на место и долго вытирали покрасневшие, снегом вымытые руки.

— Мороз на ночь берется правильный, мазать его ёдом в рот, — глядя на работяг, недовольно проворчал Микола. — Ежели кум не скоро смоется с колонны, попляшем от холода в кондее.

— Хавать будем сейчас или отложим на потом? — спросил его Жора.

— Давай сейчас, а то как бы кум на крестины не позвал на всю ночь.

У печки расстелили на полу бушлат. Из какого-то бездонного кармана другого бушлата вытащил Микола довольно объемистую торбочку, а из нее, словно из чудесного гастронома, появились роскошные яства: колбаса, мелко нарезанное чуть розовое сало, белые с желтизной, видимо, сдобные, сухарики. В смущении отводили работяги глаза, боясь голодным взглядом «осквернить» божественную пищу, «амброзию», которую поедали люди с голубой кровью. И надо было видеть, как насыщались они: не ели, а священнодействовали, переполненные невероятной гордостью, неслыханным чванством. Нет, это не урки… это боги, понимающие смысл жизни и свое предназначенье. Это им на роду написано повелевать и жить роскошно, есть «шикарно». Смотрите, несчастные «фреи», и завидуйте. А завидуя, преклоняйтесь и раболепствуйте перед хозяевами кондея.

Небрежно перекладывал Микола Красюк кусочки сала с места на место, обводил глазами работяг, смачно жуя и чавкая. И было что-то садистское в его глазах и жестах.

— Ну и падлюка! Говорил же ему… надоело сало… пуляй мне в кондей балыка побольше, а он, гад, опять сало пульнул, — притворно, с оттенком нарочитой досады прошамкал, жуя, Красюк.

Жора нажимал на колбасу. Он, что называется, жрал и в разговоры не вступал, однако тоже давил фасон «на всю железку», надуваясь, как петух.

— Ух и живу-ут! — эхом пронесся по всему кондею чей-то завистливый голос со вздохом.

И этот вздох толкнул Миколу на неслыханный с его стороны аристократический жест. Важно, преисполненный уважения к себе, благодетелю, он отрезал кусочек колбасы, граммов пятьдесят, присовокупил пару белых сухариков и величественным мановением руки протянул эту «роскошь» Петунину.

— Хавай, писатель… угощаю.

— Да что ты, Микола, — растерялся Сергей Иванович. — Спасибо… У вас самих не густо.

— Хавай, — настаивал Микола. — Ето твой гонорей за стихи.

— Ну что ж… спасибо. — И Сергей Иванович принял угощение. Отказываться было и неудобно и, пожалуй, даже опасно. А когда с бушлата исчезли и сало и колбаса и сухарики, не менее величественным жестом вытащил из кармана Микола Красюк значительно похудевший кисет… Корзуна. Скрутил цигарку, протянул кисет Петунину:

— Закуривай, писатель… табачок хорошеватый… турецкий! Васек Колыма пульнул.

Легкими синеватыми клубочками взвился к потолку ароматный дымок. Мучительно сжались губы Корзуна. Мелькнула мысль — сказать? Нет, не надо. Однако страстное желание закурить перебороло.

— Мой табачок, — словно выдохнул Корзун. — И кисет мой… из старого кармана сшил.

— Твой, говоришь, папаша? — удивился Микола. — А на кой хрен ты Колыме отдал?

— Отняли, — коротко пояснил Корзун.

— Ну и падлюки… шакалы, мазать их ёдом в рот… готовы с работяги шкуру содрать. Ты, папаша, в другой раз ежели што будут отбирать — мине скажи, — авторитетно, подчеркнув последние слова, заявил Микола и… спрятал кисет в бушлат. — Понятно?

— Понятно, — эхом отозвался Корзун и даже «сорок» не попросил, побоялся.

Минут через десять разомлевший от еды и курева Микола задал Ивану Сергеевичу неожиданный вопрос:

— Слышь, писатель, а ты про любовь можешь?

— Что про любовь? — встрепенулся Петунин.

— Стишки про любовь писать… жалостливые… можешь?

— Что за вопрос! По-моему, стихи о любви каждый человек написать может… особенно в молодости. Писал, конечно, и я… даже здесь, в лагере.

— Даже тут? — Микола привстал от изумления. — Кому?

— Фроське… лавочнице, — рассмеялся Петунин. — Она мне за них махоркой платила. Моня знает.

— Еще как знаю, — подтвердил Моня. — Они у меня в печенках сидят. Фроська заставила четыре раза переписывать их и раз в альбом записать. Носила альбом в ларек… кумушкам показывала. Задавалась, говорила: «Настоящий живой писатель в меня влюбился, стихи мне пишет».

— Прочитай, — уже не попросил, а приказал Петунину Микола.

— Пожалуйста! — согласился тот и, часто поглядывая на дверь, вполголоса начал:

Простите, я стал нахальным,
А может, таким и был?
И, как это ни банально,
Сантиментами заговорил.
Вам очень смешно, не правда ли?
Этакий грубый медведь,
Осколок лагерной падали
Лирикой вздумал звенеть…
Что ж… бывает, простите, конечно,
Медвежья наивность смешна.
Я знаю, и зверь сердечную
Боль выпивает до дна.
Порой и они, таежные,
Чувством хорошим живут
И очень неосторожно
Навстречу рогатине прут.
И очень наивно и глупо
Идут на бенгальский огонь,
Тогда им жестоко и тупо
Сжимают на горле ладонь.
Но если в сердце звериное
Остро вонзается медь,
Гибнет безмолвно наивный,
Смелый и гордый медведь.
Мои вы прочтете строки,
Вздохнете, пожав плечом.
Возможно, с презреньем глубоким
Ответите мне письмом.
И скажете: «Вам ли впору
Лирика? Жалкий старик.
Были б вы вольным майором,
Нашли бы мы общий язык.
У вас уж и сила угасла,
И, видно, остыла кровь.
Разве возможна без масла
В лагере ваша любовь?
Конечно, вы будете правы:

Жизнь не игрушка — борьба.
. . . .
Простите, я вам не забава,
Меня ждет иная судьба».

Безразлично восприняли работяги стихотворение о любви. Непонятными и даже смешными показались им эти литературные эмоции Сергея Ивановича. Зато Микола Красюк был в восторге. Безобразное, на редкость уродливое лицо его сияло искренним восхищением, рот ощерился широкой, от уха до уха, улыбкой. Рывком, вплотную притянул он к себе Петунина и, жарко дыша ему прямо в лицо, заорал:

— Здорово! Убей мине бог, здорово! Вот ето стишки! Калган у тебя варит. Да мы теперь будем жить по-царски: в масле купаться, сыром голландским закусывать и спиртягой запивать.

— Не понимаю, — пожал плечами Сергей Иванович. — Каким это образом… в лагере?

— А што ж тут понимать? — твердил Микола. — Беру тебя в секлетари. Хавать будешь от пуза. Гонорей буду тебе платить.

— Гонорар? — невольно улыбнулся Петунин.

— Какая разница! — орал Микола. — Понятно — и ладно. Бумаги я достану сколько хочешь.

— Бумаги? — обрадовался Сергей Иванович. — Это было бы прекрасно. Я бы поэму о декабристах написал.

— На кой хрен мне твои декабристы? — презрительно сплюнул набок сквозь зубы Микола. — Ты мне про любовь писать будешь… понимаешь? Про любовь… пожалостливей.

— Зачем это тебе? — недоумевал Петунин. — Кому?

— Я скажу кому. А зачем, сейчас растолкую. — И вдруг спросил: — Ты колбасу хавал?

— Ну, ел колбасу, — подтвердил Петунин. — Спасибо.

— А знаешь, где я ее беру?

— Откуда же мне знать? — развел руками Сергей Иванович.

— Вот то-то и оно! — торжествующе воскликнул Микола. — Вижу, што не петришь. Зараз растолкую. Слухай мине внимательно. Я каждый месяц получаю по три, а то и по четыре посылки. Продуктов у мине завсегда вагон, а кто присылает? Бабы… которые втрескались в мине.

— Втрескались? Как это втрескались?

— Ну, влюбились, што ли… по-твоему, — пояснил Микола.

— Хм… Хм…— смущенно улыбнулся Сергей Иванович. — Ты меня прости за откровенность, Микола, но… что-то не верится.

— А ты поверь… посмотри на мине… да не отводи зенки в сторону. Прямо посмотри, глаз в глаз, — настаивал Красюк. — Не похож я на Апалона Польведерского? Знаю, что не похож. Мордоворот у мине такой, што дети кричат «мама», а лошади падают в обморок. За ето мине и кличку дали — Микола Красюк, а бабы на мине падають, как пчелы на мед.

— Извините меня, Микола, но я ничего не понимаю, — пожал плечами Петунин и, пересилив отвращение, заставил себя взглянуть на Красюка уже более внимательно.

«Мордоворот» Миколы действительно был шедевром безобразия, уродства. По низкому покатому лбу до самых бровей сбегала рыжая, слегка курчавая, чрезвычайно жесткая шевелюра. Маленькие бегающие, бутылочного цвета глазки цепко впивались в лицо собеседника и словно буравили его. Широкий, с вывернутыми кверху ноздрями нос был обезображен уродливым шрамом. Толстые, напоминающие раздутых пиявок губы в кривой улыбке перекашивали рот. Подбородка почти не было: еще в юности попал Микола в переплет, и учинили над ним цыгане самосуд, снеся топором половину подбородка. Зажило, как на собаке. Одним словом, представлял из себя Микола Красюк замечательный ходячий экспонат теории Ломброзо о кретинах и врожденных преступниках. Это был превосходный образчик из наглядного пособия для криминалистов. И вот этот красавчик-мужчина уверял Сергея Ивановича в том, что бабы на него «падають, как пчелы на мед».

— Но как? Почему? Как это у тебя получается? — невольно вырвалось у Петунина.

— Шариками надо шевелить. — Микола выразительно повертел указательным пальцем у своего виска. — Шариками. Я делаю так. Как только приходит почта, я сразу же у всех посылочников отбираю газеты. Читаю и нахожу объявления: «Гражданин Сычев, Владимир Андреевич, проживающий в городе Тюмени по улице Куйбышева, 16–23, возбуждает дело о расторжении брака с гражданкой Сычевой Татьяной Павловной, проживающей в городе Тюмени, улица Садовая, 23. Дело будет рассматриваться в народном суде Ленинского района города Тюмени». Таких объявлений набираю до черта. Из Тюмени, Красноярска, Калача, Новосибирска, из разных городов.

— Ну и что это дает? — заинтересовался Петунин.

— Посылки, — поясняет с важностью Микола.

— Не понял.

— Вот то-то и оно! Ты не понимаешь, а я понимаю. Беру вырезаю объявления, а потом пишу письмо, скажем, етой самой шалашовке Татьяне Павловне: «Многоуважаемая Татьяна Павловна. Прочитал я объявление о вашем разводе с мужем и, простите мине, сочувствую вам, потому што сам переживаю такое же горе, как и вы. Я такой-то и такой. Шофер первого класса. По несчастью попал в аварию и получил три года лагеря, а моя жена через полгода нашла себе хахаля и выслала мине развод. Через год я кончаю срок, а ехать некуда. Нет у меня семьи. Я человек тихий и спокойный. Люблю семейную жисть. Не пью, потому как профессия шофера не позволяет, и нет у мине ни одной родной души. Может, вы мне посочувствуете и напишите мине хоть пару теплых слов. У вас тоже горе, и вы мине поймете». Таких писем я пишу кучу и посылаю по разным городам.

— И отвечают? — изумился Петунин.

— А как же! — хохочет Микола. — На пять, шесть писем ни звука, а на седьмое клюет. Бабы — нация доверчивая. Ты ее обдуришь, а она думает, што все взаправду. Как только ответ пришел, я уже знаю — есть! Ета моя. Сразу ей ксивенку посылаю, да еще пожалостливей, понежней. И пошла-поехала переписка. Я — ей, она — мине.

— Позволь, Микола, а как же цензура? Пропускает? — недоумевал Сергей Иванович.

— А што цензура! — усмехается Красюк. — Цензура далеко, в управлении. Скоромного в письмах ничего нету, цензура и пропускает. Ей-то што? Проходит месяц, два, и прошу я у моей дорогой Татьяны Павловны фотокарточку. Смотришь — присылает, а потом и мое фото просит.

— И посылаешь? — удивляется Петунин.

— А как же! Обязательно посылаю, — хохочет Красюк. — Только не думай, што свое. Ежели я такой шалашовке пошлю свой мордоворот, глянет и с перепугу помрет. Я делаю иначе. У мине калган варить хорошевато. — И Красюк самодовольно хлопает себя ладошкой по лбу. — Я накнокал паренька из бесконвойников, Ванюшу Шеремета. Да ты его знаешь! Парень што надо. Такого красюка не часто на свете встретишь. Высокий, стройный. Глаза, што огонь. Таких, как Ванюшка, только в кино показывать за большие гроши. Так вот. Пуляю я етому

Ванюшке Шеремету гроши, одеваю его, как картинку, и посылаю к фотографщику. Снимись, Ванюша, на фото. Закажи полсотни карточек. Десять штук тибе, а сорок мине. Ванюша и рад. Ему-то што? Через недельку приносит он фото. Не парень — бубочка… киноартист! Забираю я фото и начинаю посылать по адресам в Тюмень, Иркутск, Калач, Тулу, Горький, Саратов, да мало ли куда… Получают мои Тани, Мани, Дуси, Стеши ети фото и дуреють. Я посиживаю, жду. Смотришь, вызывают и вручают мне посылки. Стараются невесты женишка поддержать, штоб пришел он через годик крепким и здоровым. Вот откуда у мине сало, колбаса и все, што хочешь.

— Ну а… зачем же тебе стихи про любовь? У тебя и без них дела идут блестяще.

— Все еще не петришь? — насмешливо глянул Микола на Петунина, покачав головой. — Да ежели я буду посылать письма с Ванюшкиными карточками да с твоими стишками, бабы млеть будуть! Сама пресвятая богородица дева Мария влопается в мине, как черт в грешную душу! Посылки машинами присылать будуть!.. Иди до мине в секлетари… любой гонорей тибе дам.

— Мда-а-а… Предложение заманчивое, — как бы в раздумье пробормотал Сергей Иванович и, движимый любопытством, спросил: — А скажи, Микола, ты хоть раз видел хоть одну из своих невест?

— А как же, видал, — охотно отозвался Красюк. — Видал одну в Саратове… Нина Прохоровна Селезнева. Главным бухгалтером мясокомбината работала. Я за нее, шалашовку, новый срок отхватил на десять лет.

— Непонятно что-то… такая горячая любовь, и вдруг… новый срок?

— Не пофартило. Сам в замазку влез… поспешил, — самокритично сказал Микола. — Года два назад отправили нас с Тайшетской пересылки в глубинку. Этап поднабрали большой, душ пятьсот, и все долгосрочники. Погрузили нас в поезд и повезли до станции Невельской. Вагоны были старые, закопченные, видать, с фронту списанные… ну, прямо скажем, не вагоны, а поломанные сучьи ящики на железном ходу. В стенках щели просвечиваются, люки еле закрываются, так их наглухо забили. В дороге накнокал я парочку «духариков». У одного шестнадцать лет сроку оставалось, у другого девятнадцать с гаком. А я токо-токо свою десятку разменял. По мокрому делу мине припаяли. Подсел я к ним поближе… накалываю. Ну, как водится, сначала

трали-вали, потом тое-сее, ботаем по фене. Вижу — мальцы с душком. Нырнули мы под нары и там договорились… рвануть когти. Ночью проломали мы пол в теплушке и на подъеме, на малом ходу, падали по очереди, ложились между рельсов. Лежим и не дышим. Мелькнул красный огонек последнего вагона и… как в яму провалился.

Собрались мы до кучи, присели на шпалы и кумекаем, что делать дальше? Куда идти? В какой бок подаваться? Ночь пасмурная, темно, как в погребе, руку перед носом еле-еле видишь. Раздуть костер? Нельзя… обнаружимся, да и спичек у нас всего-навсего полкоробки. Сползли помаленьку с насыпи, забились в кусты. Сидим, ждем, покуда мало-мало посветлеет. Эх, и досталось же нам в ту ночь! Накинулся на нас гнус. Комары… Мошка… туча-тучей! Лезут, гады, в рот, нос, глаза… печёть — терпежу нет. Закрываемся, чем можем, — не помогает. Разжечь костер, дымом спасаться — боимся. Как дотерпели до рассвета, сам не знаю. Перед рассветом, чуть только засерело, рванули мы когти в тайгу. Идем, шатаемся от слабости: так нас мошкара за ночь вымучила, а отдыхать нельзя, вот-вот погоня нагрянет. А когда совсем посветлело, проглянуло солнце — ахнули мы. Смотрим друг на друга и не узнаем. Морды у нас набрякли, распухли, перекосились, глаз почти не видно. Позаплыли глаза. Здорово нас мошкара за ночь разделала. Однако идем все дальше в глубь тайги. К полудню километров пятнадцать отмахали. Набрели на ключик таежный. Обрадовались. Вода в нем ледяная, аж зубы ломит. Помылись, и нам маленько легче стадо. Дальше двинулись по ключу, прямо по руслу. Шлепаем вниз по течению, следы путаем на тот случай, ежели погоня за нами пойдет с собаками. В одном месте напоролись на грибы. Сырыми ели. Костер не распалить — учуют. От грибов еще больше жрать захотелось, а нечего. Мы же с пустыми руками ушли в побег, ни сухарика нет, хоть бери да назад возвращайся. Часик, другой передохнули и двинулись дальше. По солнышку путь держим, на запад. Перед самым заходом солнца вышли мы к берегу речки. Што делать? Надо на другой берег переправиться, а на чем? Ширина метров четыреста и течение быстрое. Переплывать страшно… потонем. Идем по берегу, прячемся в кустах, зырим по сторонам. Нигде ни души. Дико, глухо, угрюмо. Деревья мохом седым затянуты, тишина, как в гробу… Только комары звенят да река шумит. К вечеру подфартило: напоролись мы на табор шишкобоев. Притаились в кустах, наблюдаем. Объявиться, попросить по-

жрать — страшно. А вдруг у них ружья найдутся? В момент нас повяжут и по начальству представят. Чалдоны до беглецов падкие. Им поймать или убить беглеца выгоднее, чем убить лося или, скажем, медведя. Премию они за каждого беглеца получают большую. Мукой, сахаром, деньгами…

Вдруг заскрежетала железная дверь и на весь барак загремел злой окрик дежурного надзирателя:

— Отбой! И тихо мне! Чтоб ни звука!

Команда есть команда. Режим в колонне и без того суровый. А тут кондей, тут отбывают наказание. И это забывать нельзя, если не хочешь заработать новый срок. Красюк умолк, оборвав себя на полуслове.

Так и не досказал он «писателю», за что новый срок получил. И не придется Петунину писать любовные стихи его «невестам». Очень скоро его вместе с партией ссыльных переведут этапом в другие, не менее глухие сибирские места. Но об этом пока никто не знал.

В выстуженном бараке не очень-то заснешь. Люди кутались в ветхую одежонку, сжавшись в клубок, пытаясь подольше удержать тепло еще не остывшего тела. Корзун тихо стонал. Ночью, в тишине, ощутимее оказалась боль обмороженных ног. Брови, борода, усы старика покрылись белым пушком инея. И если бы не стоны, можно было бы принять его за окоченевшего путника, сбившегося с пути в таежных дебрях…

Небо, усыпанное звездами, бесстрастно глядело на мрачную тайгу в снежном покрове, на строгие сопки, застывшие, как часовые, на барак из крепкого листвяка, будто Ноев ковчег плывущий по белому безмолвью после потопа… И было в нем семь пар чистых, семь пар нечистых и четырнадцать так… абы-каких. Были и законники-рецидивисты, и бытовики, была и пятьдесят восьмая статья. Одним словом, каждой твари по паре…

1964

ЛІСТЫ

1. САКРАТАРУ ЦК КП(б)Б ТАВ. ГІКАЛУ[1]

9 студзеня 1933 г.

Заявление

Тов. Гикало!

Прошу вашей защиты, содействия, помощи и совета по следующему делу: мною написан первый белорусский художественный звуковой киносценарий «Дважды рожденный», который в настоящее время претворяется вот уже несколько месяцев в кинокартину на нашей фабрике «Савецкая Беларусь».

В свое время перед постановкой картины сценарий был тщательно профильтрован Главреперткомом, Главлитом, художественным отделом кинофабрики, Союзкино, а также Правлением Белгоскино и общим собранием писателей совместно с работниками кинематографии. Картина снимается. Работа в разгаре. Несмотря на несколько переделок по требованию разных организаций, сценарий снимается в картину, действительно переделан в сторону улучшения и по отзывам всех организаций ожидается хорошая картина.

Не так давно я отдал этот сценарий печатать в журнал «Беларусь калгасная». Работа была утверждена и одобрена Главлитом. Вдруг почему-то теперь узнаю, что Главлит протестует против сценария, считает, что он не соответствует своему назначению, что он якобы вреден. И потому Главлит пытается запретить как печатание, так и съемку картины, несмотря на то, что и то, и другое уже стоило много денег.

Оргкомитет Союза советских писателей Белоруссии о моей работе отзывается хорошо и возражает Главлиту. Что будет дальше, не знаю, но у меня повстают вопросы. Если действительно работа политически вредна, то почему в свое время Главлит не

дал мне соответствующих указаний с тем расчетом, чтобы я ее выправил. Почему Главлит и Главрепертком молчали, пустили работу в печать и съемку и таким образом допустили ненужную трату денег, к слову сказать, очень больших денег, за чем они смотрели и из чего исходили, когда утверждали эту работу. И теперь, когда затрачены большие суммы, работу стараются запретить, не говоря уже о том глубоком моральном ударе, который наносится мне как работнику искусства. Я считаю свою работу политически верной и художественно оправданной.

Прошу Вашего содействия по разбору этого дела. Прошу Вашего распоряжения назначить группу компетентных как политически, так и художественно товарищей и прочесть вновь работу на этой группе, разобрать ее по косточкам и дать соответствующую оценку и соответствующие выводы. Убедительно прошу Вас самого прочесть мою работу и дать соответствующий вывод. Прошу мне помочь.

Кобец.

2. ІЛАРЫЮ БАРАШКУ[1]

26 сакавіка 1958 г.

Здравствуй, Илларий! Здравствуй, родной.

Получил я сегодня твою открыточку, и скажу по правде, взволновала она меня и обрадовала до глубины души. Хотелось заплакать от радости, но… нет слез. Я, к сожалению, давно уже разучился плакать. Вот когда во весь голос подтвердила свою истину пословица: «Друзья познаются в беде».

Спасибо, Илларий, за привет и участие. Я очень рад, что ты живешь и работаешь в Москве. От души рад за тебя! Как твое здоровье? Как дела? Напиши, пожалуйста, подробнее о себе. Привет мой самый сердечный всей твоей семье и старикам (если они живы и не сошли с «алфавита»). Попутно черкни пару слов о делах искусства в Белоруссии, о литературе и наших друзьях. Кто и где и как работает. Гурский, Лужанин, Бровка, Лыньков и другие.

Сообщи, насколько меня вычеркнули из памяти и вообще позондируй отношение ко мне. Нет ли у кого из друзей «головокружения от успехов». Пару слов о себе: живу в совхозе, работаю завбиблиотекой средней школы и худруком клуба. О том, что я пережил, описать невозможно. И писать надо много и плакать

и… настолько все это было невероятно — никто не поверит. Даже сам я порою думаю: видел ли я все то, что пережил, или это был просто дикий кошмар. Лет пять я пробыл на реке Лене и лет пять в пустыне Гоби. В общем, кратко: я в юности увлекался Оводом[2], а потом мне самому пришлось перестрадать гораздо больше, чем Овод, проявить более мужества, а все остальное почти до мелочей сошлось. Ты вправе спросить: почему? Отвечаю: в беседе с Д. Нагишкиным (детский писатель) я сказал пару критических замечаний по адресу Иосифа Виссарионовича. И вот результат. Пару замечаний, с глазу на глаз, вдвоем… замечаний очень верных, которые потом опубликовал ЦК КПСС… но я, видимо, поторопился и попал на 10 лет на «курорт». Меня не судили (и крайсуд и ревтрибунал не нашли состава преступления и отказались меня судить). Тогда «запросто» угнали меня на 10 лет «путешествовать», а когда я все-таки выжил, меня освободили и дали справку о том, что я никогда не был судим и что у меня нет никакой судимости, ни поражений (в правах), ничего. Удивительно? Да! Все это мне обеспечил Гоглидзе[3] (ныне расстрелян). Когда я освободился — решил не ездить в БССР. Почему? Больной, оборванный, искалеченный, без копейки денег. Ходить и побираться? Нет!.. Тысячу раз нет!.. Вот я и решил уехать в Среднюю Азию и начать новую жизнь. Был грузчиком, делал саман, делал кизяк[4], был сторожем, был пчеловодом в горах Тянь-Шаня совершенно один, а теперь я библиотекарь и худрук. Ну, хватит о себе.

Посылаю тебе бандеролью одноактную пьесу «Мигрень». Очень актуальная и, по-моему, разрешена неплохо. Переведи на белмову и печатай в Белгизе, а если можно, и еще где-нибудь. Гонорар — пополам. Ты ведь меня знаешь. Если пойдет хорошо, немедленно пришлю сказочку «Токтогулова гора». Тема — об акыне Киргизии Токтогуле. Поинтересуйся делами белорусской кинематографии. Какие нужны сценарии. Если хочешь — поработаем вместе как когда-то. У нас неплохо получится. Кроме того, есть у меня уже готовый дальневосточный сценарий «Трофим Бутан». Если хочешь — можно его пустить в производство вдвоем. Я не вернулся в Белоруссию, ибо не знал, как меня встретят и как ко мне отнесутся. Позондируй почву и напиши мне. Знай: судимости у меня не было и нет. Звания меня никто не лишал, ну а 10 лет «угробленных» мне никто не вернет даже при сильном желании. Так что об этом следует просто забыть. Пишу тебе откровенно и жду от тебя подробного письма также откровенного. Посоветуй, стоит ли мне возвращаться в Бело-

руссию или нет. Напиши мне всю правду, какой бы горькой она ни была.

Я слышал, что в Минске напечатана «Гута» на белмове. Узнай, когда напечатали, в каком году, и, если сможешь, пришли 2–3 экземпляра. Пока все! Еще раз большое тебе спасибо за участие и привет, за твое письмо. Если тебе почему-либо неудобно будет получать мои письма, — напиши мне сразу. Учту. (Не обижайся, друг мой. Жизнь как жизнь! Она меня многому научила.)

Крепко жму твою руку.

Г. Кобец.

3. АЛЕНЕ КОБЕЦ[1]

Май 1958 г.

Здравствуй, Леночка!

От всей души благодарю тебя за заботу и отзывчивость. Напиши, дочечка, мне письмо, и большое, и подробное. Где ты работаешь? Как твои дела? Напиши мне, как сложилась твоя судьба? Что ты успела? Учишься ли дальше или нет? Пишешь ли ты музыку или только исполняешь? У меня есть сведения о том, что ты писала стихи. Печатались они где-нибудь или нет? Очень прошу тебя — пришли мне свои стихи, самые твои любимые, и не одно, а два, три и больше. Хорошо? Спасибо. Буду ждать. Попутно еще одна просьба. Напиши мне подробное письмо о моих делах. Кто именно меня вспомнил в ССП, чья это инициатива и кому я должен быть благодарен. Официального уведомления Союза писателей я так и не дождался, но письмо и свою автобиографию послал Петру Устиновичу Бровке[2]. Жду от него ответа. Поинтересуйся моими делами, если тебе позволит время, и напиши мне.

Целую тебя крепко.

Г. Кобец.

Мой адрес: Киргизская ССР, Фрунзенская область, Панфиловский район, мясосовхоз «Чалдовар», средняя школа.

4. АЛЕСЮ ЕСАКОВУ[1]

5 мая 1958 г.

Уважаемый Александр Александрович!

Получил я Ваше письмо сегодня и, конечно, тороплюсь ответить. Прежде всего большое Вам спасибо за внимание и всем тем моим товарищам, которые не забыли меня. Я перед получением Вашего письма отправил в Минск в ССП БССР на имя Петра Устиновича Бровки письмо с моей автобиографией, правда, очень скромной и краткой. Вы меня спрашиваете: премировались ли мои произведения? Отвечаю: пьеса «Гута» ставилась Белгостеатром долгое время. В 1930 году театр БССР за постановку «Гуты» получил очень высокую оценку на олимпиаде театров СССР. «Гута» переведена на многие языки и ставилась различными театрами СССР и за рубежом (в Чехословакии, Венгрии и т. д.). Кинофильм «Дважды рожденный», поставленный кинофабрикой «Савецкая Беларусь», также получил высокую оценку и у нас в Союзе, и за рубежом. Фильм снимали по моему сценарию. Затем был написан киносценарий «Искатели счастья» (соавторство Зельцера). По этому сценарию был снят и поставлен фильм «Искатели счастья». Режиссер заслуженный деятель искусств БССР Корш-Саблин[2]. Этот фильм занесен в золотой фонд кинематографии СССР. Пользовался большим успехом и на родине и за рубежом. Я лично был награжден Советом Народных Комиссаров и Центральным Исполнительным Комитетом СССР. 11 марта 1935 года правительство БССР наградило меня званием заслуженного деятеля искусств республики.

В настоящее время я работаю завбиблиотекой средней школы мясосовхоза «Чалдовар» и художественным руководителем клуба того же совхоза.

Литературой занимаюсь упорно. Подготовил к печати сказку «Токтогулова гора», посвященную памяти великого акына Сов. Киргизии Токтогула Сатылганова. Пишу киносценарий «Ущелье Ойранды». (Тема — коллективизация в Киргизии и борьба с басмачеством.)

Уважаемый Александр Александрович! Вы спрашиваете меня, кем я реабилитирован? Постараюсь Вам ответить кратко: никем. Вы, безусловно, будете удивлены: почему? Отвечаю: потому что я никем не был осужден. Меня взяли и отправили в далекий «вояж», а потом отпустили и выдали мне документы о том, что я никогда не был судим и никакой судимости не имею. Документы все при мне. Звания меня никто не лишал. Одним

словом, «каким я был, таким и остался». Правда, жаль времени, за которое я успел бы еще кое-что хорошее написать, жаль и здоровья. Что поделаешь? Люди, которые поставили меня в такие условия, ушли вместе с Берия, как говорится, в «мир иной». Жаловаться не на кого да и незачем. Восстанавливаться? Я уже написал Петру Устиновичу об этом. Буду ждать. Попросил выслать мне справку о литстаже и членский билет. Из союза писателей БССР меня никто не исключал. Писать и печататься я начал с 1925 года. Первое мое стихотворение «Паровоз» вошло во многие сборники-декламаторы и исполнялось по всему Советскому Союзу. Это был мой первый дебют.

Уважаемый Александр Александрович! Я прошу Вас взять мою автобиографию у Петра Устиновича Бровки. Возьмите оттуда все, что Вам надо. И еще убедительно прошу Вас: обязательно напишите мне письмо. Когда выйдет справочник[3]? Как мои дела? Хорошо? Большое Вам спасибо. Буду ждать ответа. Передайте, пожалуйста, привет товарищам Гурскому, Кучару, Азгуру, Петру Устиновичу Бровке, Глебке, Лынькову и другим моим товарищам.

Крепко жму руку, с приветом,

заслуженный деятель искусств БССР Г. Кобец.

Мой адрес: Кир. ССР, Фрунзенская область, Панфиловский район, мясосовхоз «Чалдовар», средняя школа. Кобец Григорий Яковлевич.

5. АЛЕСЮ ЕСАКОВУ

29 мая 1958 г.

Здравствуйте, многоуважаемый и дорогой мой друг (я могу Вас так называть?) Александр Александрович!

Большое Вам спасибо за Ваши письма! Окрылили они меня, вдохнули новые творческие силы. Значит, еще поработаем, и поработаем хорошо и интересно. Много значит, дорогой мой, слово чуткого, настоящего, товарищеского привета. Стараюсь ответить на заданные Вами вопросы.

Родился я в 1898 году 12 июля[1].

Вы спрашиваете меня об отдельных изданиях моих стихов, рассказов, очерков, пьес и т. д. Отвечаю: есть у французов такая пословица: «Чтобы написать литературное произведение, надо быть только способным, а чтобы продвинуть его в печать,

надо быть гениальным». Ну так вот и со мной получилось, способности есть, а уж относительно гениальности, простите, таковая у меня отсутствует. Писал я, правда, много и в самых различных жанрах, печатал все, брака почти не было, но печатал в периодических изданиях. Отдельными книгами у меня вышли «Трофим Бутан», «Герои Балтики», «Мигрень», «Гута» и другие. К слову, о «Гуте». До настоящего времени я не добился издания «Гуты» на белорусском языке[2]. Она была издана только на русском Всероскомдрамом в Москве. Такие стихи, как «Паровоз», печатались в декламаторах, всех и не помню, а один запомнил. «Чтец-декламатор» составлен мастером художественного чтения А. Эфросом. «Паровоз» «разъезжал» по всему СССР и особенно хорошо исполнялся художественным коллективом под управлением С. Бабаева в Москве. Очерки, рассказы, стихи, басни (а басни я тоже писал) в большом-таки количестве печатались и в газетах и в журналах. Отдельные очерки, как, например, «Безбожники в Минске» и др., были перепечатаны в США в просоветской газете «Русский голос» под редакцией Давида Бурдюка. Все написанные мною пьесы и комедии немедленно ставились театрами. Чырвоназаводским театром в Харькове, драматическим театром имени Т. Г. Шевченко в Днепропетровске, польским театром в Киеве и нашими театрами в БССР. Почти все сценарии для кино (а их у меня немало) поставлены, но напечатать их не удалось. Не умею я продвигать свои произведения в печать отдельными изданиями.

Как я попал в Биробиджан? В Биробиджан я ездил по творческой командировке ССП БССР для написания киносценария «Искатели счастья». Эта творческая командировка была мною оправдана. Кинофильм занесен в золотой фонд советского кино (об этом есть книга). «Искатели счастья» прошли с шумным успехом по всем странам мира, за исключением фашистских стран. Италия, Германия Турция, Япония и Испания кинофильм «Искатели счастья» на свои экраны не пустили. (Подробности Вам расскажет Корш-Саблин.) Был мной написан киносценарий «Когда прозревают слепые». Тема — нарастание революционного гнева в Германии, подлость правительства Шейдемана-Носке[3]. Половина картины уже была сделана, а потом ее законсервировали. Почему? До сих пор не знаю. Корш-Саблин Вам расскажет. Он ставил этот фильм.

Вы меня спрашиваете о том, где «Гута» шла за границей? Отвечаю: в 1934 году в Минск приезжала австрийская рабочая делегация для ознакомления с жизнью Советского Союза. Меня в это время не было в Минске, а делегаты просили познакомить

меня с ними. Они и рассказали о том, что «Гута» по инициативе ученых Праги в Чехословакии была поставлена пражским гостеатром в день рождения В. И. Ленина. Там же был и митинг в честь этого дня. Но поскольку в то время президентом Чехословакии был Бенеш[4], полиция митинг ученых разогнала, спектакль «Гута» был сорван, и пьеса оттуда попала в постановку в клубах рабочих на окраины Праги, а затем уже пошла в Австрию и Венгрию. Так рассказали в Союзе писателей делегаты австрийской рабочей делегации. Подробности должен знать товарищ М. Климкович, а может быть, и Петр Устинович.

Да, попутно вот еще что: «Трофим Бутан» издана Дальгизом. Тема — разгром белогвардейского атамана Уссурийского казачества Калмыкова рабочими и крестьянами Дальнего Востока под руководством компартии. «Герои Балтики» также издана Дальгизом. Тема — героический Ледовый поход Балтийского флота из Гельсингфорса в Кронштадт по приказу Ленина в 1918 году. Вот, кажется, и все вопросы, которые Вы поставили передо мной.

Дорогой Александр Александрович! Еще раз спасибо за чуткое отношение ко мне. Простите за слишком нескладное и длинное письмо, ибо, как говорил Вальтер, «короткое написать не было времени».

Болею, и болею серьезно. Трудно мне сейчас много писать. Прошу передать мой самый сердечный привет всем товарищам и тов. Хайновской[5] тоже. Она меня и знает и помнит. Если возможно, пусть пришлют мне официальную справку о моем литературном стаже. Она мне крайне нужна.

Увидите мою дочь Леночку, передайте ей привет самый сердечный и скажите ей, пусть ждет письмо. Скоро напишу.

Крепко жму Вашу руку.

Г. Кобец.

6. АЛЕНЕ КОБЕЦ

5 чэрвеня 1958 г.

Здравствуй, Леночка, здравствуй, дочечка!

Большое тебе спасибо и за фото, и за письма, и за стихи, и за заботу о моих делах!

Могу тебя обрадовать: по получении твоего письма и квитанции я разыскал все твои письма и фото. Дело в том, что

малоопытные молодые связисты-почтовики заслали твои письма в село Чалдовар (есть и такое), а не в мясосовхоз «Чалдовар», там их и нашли. Теперь все это у меня. Я очень, очень рад. И твоим письмам, и стихам, и особенно фото. Почему ты так скупо написала о себе?

Напиши мне о себе все подробно. Как ты живешь? Какое у тебя здоровье? Как твои сердечные дела? Ведь ты молода и красива. Какие у тебя виды на будущее? Меня интересует все о тебе… Понимаешь, дочечка? Все это меня интересует и беспокоит.

…Могу тебе сообщить: получил от Есакова А. А. два хороших письма. Увидишь его, передай ему самое сердечное спасибо. Поинтересуйся, когда выйдет из печати справочник? Нет ли изменений относительно меня? Как смотрит на это Петр Устинович Бровка? Я жду от него письма. Оно, мне кажется, и будет решающим в моем вопросе. Во всяком случае, ты этими делами литературными интересуйся.

…Развернутый анализ твоим стихам пока не даю. Болен, и мне трудно писать. Даже на твой вызов по телефону не мог явиться. Но ничего. Как-нибудь выкарабкаюсь. Я ведь болел и пострашнее. Ты меня упрекнула в том, что я маме не послал привета. Не упрекай, Леночка. Видимо, есть на это причина, и очень серьезная. Ни ты, ни Женя[1] этой причины не знаете, а писать вам об этом сейчас не следует. Встретимся — поговорим подробнее. Отца — не судите. Рано. Когда будете знать все об отце — тогда и можете выносить приговор, а пока во избежание ошибки — воздержитесь.

…Ты хотела прислать мне денег на скорое возвращение в Минск. Большое тебе спасибо, самая душевная благодарность. Остро чувствую твою заботу, понимаю и высоко ценю, но… денег все же мне не высылай. Я болен, приехать в настоящее время не могу (а хочется приехать), так зачем же мне деньги? Не надо их присылать. Вот выздоровею, подремонтирую здоровье, кое-что сдам в печать, и будут у меня деньги на дорогу. Так ведь? А за заботу огромное спасибо! И за заботу, и за отзывчивое сердце. Я буду тебе очень благодарен, если ты будешь мне часто писать. Я крепко радуюсь каждой написанной тобой строчке. Это для меня большой праздник.

…Прости, дочечка, больше писать не могу… трудно. Пиши мне как можно чаще. Это мне поможет лучше лекарств, которыми меня пичкают врачи.

Целую тебя крепко-крепко.
Пиши! Жду!
Любящий тебя твой папа

Г. Кобец.

7. АЛЕНЕ КОБЕЦ

16 чэрвеня 1958 г.

Здравствуй, Леночка!

Получил твое письмецо, датированное 6 июня 58 года. Огорчило оно меня, и огорчило, надо сказать, крепко… Почему ты так упала духом? В чем дело? Ты мне пишешь: «Есть люди, которые уверяют меня в том, что у тебя не может быть никаких отцовских чувств ко мне» и т. д. Так вот, милая дочечка, давайка мы с тобой вместе поразмыслим. Как могут какие-то люди на расстоянии многих тысяч километров и через длительный отрезок времени (20 с лишним лет) судить и выносить свое безапелляционное мнение о чувствах другого человека? Кто из них знает, какой я теперь? Кто из них меня видел? Кто знает мои чувства и мысли? Такое мнение могут выносить либо безнадежные и очень уверенные дураки, либо мелкие гаденькие подлецы, преследующие какие-то свои низменные цели… Подумай об этом аналитически и сделай вывод… Мама имела привычку слушать этих людей, следовать их советам, а теперь, по всей вероятности, их проклинает. Спроси у нее, посоветуйся, и она тебе скажет. Я, безусловно, приеду в Минск. Я очень хочу жить в Белоруссии, но, к сожалению, передо мной встало несколько «но»…

Петр Устинович Бровка прислал мне письмо очень коротенькое, товарищеское по форме, но малоутешительное по содержанию. Я, видишь ли, должен сначала прислать справку о реабилитации, затем исповедь о всей моей жизни после отъезда из Минска, а потом уже рассмотрят мое дело и, «возможно», вызовут меня в Минск. Все это принимает весьма затяжной характер и, видимо, откладывается в долгий ящик. А я болен, и болен серьезно. У меня артериосклероз. Ну хорошо! Приеду я в Минск немедленно. Чем я буду заниматься? Где буду работать? Кто будет печатать мои произведения, те, которые у меня уже есть, и те, которые я еще напишу? На какие средства я буду жить? Переходить на иждивение детей я ни в коем случае не желаю.

Я не хочу и не буду доить вас. Ни Колю[1], ни тебя, ни Женика. Я хочу и буду жить на средства, заработанные мною самим. Значит, для того, чтобы мне жить в Белоруссии, необходима хоть небольшая, пусть очень скромная материальная база. Такой базой и будет моя пенсия на первых порах, а потом я уже сдам работы и для кинофабрики, и для театра. Кое-что у меня есть и кое-что я напишу. Мне уже 60 лет. Пенсию я имею право получить. Вот я посылаю тебе мои заявления. Разнеси их, Леночка, по адресам и получи справки о моем рабочем и творческом стаже. Все это необходимо для получения пенсии. Надо прежде всего создать материальную базу. Понятно, дочечка? Передай мой сердечный отцовский привет Женику и всей его семье. Скажи ему, что я жду от него писем. Поцелуй за меня Аленушку[2]. Скажи Женику, пусть не обижается за излишнюю сухость моего письма. Не забывайте, дети, что пережил отец. Малейшее грубое прикосновение — вызывает острую сердечную боль. Наведи справки у юриста. Может быть, полученные тобою для меня справки о стаже необходимо будет заверить у нотариуса. Так сделай это, если сможешь и если найдешь время. Если ты почему-либо не сможешь это сделать — побыстрее напиши мне. Еще раз прошу тебя, Леночка! Позондируй, как обстоят мои писательские дела, отношение ко мне товарищей, выйдет ли справочник и когда? Включен ли я в справочник или будут ждать моего восстановления в ССПБ? Все это постарайся узнать и напиши мне поскорее. Еще раз передай привет Женику и скажи ему, что я жду от него писем и крепко благодарю за фото.

Пока все. Целую тебя, моя хорошая дочечка!

Крепко целую!

Твой папка Г. Кобец.

P. S. Грустные мысли отбрасывай. Мы еще поживем на белом свете и красиво поработаем. Знай, дочечка, что твой отец старый рабочий-металлист и крепко верит в свою звезду. Он уже не раз «умирал», но опять подымался. Подымусь и теперь, может быть, еще ярче…

8. У ПРЭЗІДЫУМ ЦЭНТРАЛЬНАГА ПРАЎЛЕННЯ САЮЗА ХАРЧАВІКОЎ БССР

16 чэрвеня 1958 г.

Просьба

Многоуважаемые товарищи!

Разрешите мне, бывшему пищевику, побеспокоить Вас личной просьбой. Я, нижеподписавшийся Кобец Григорий Яковлевич, работал на минском дрожжевом заводе «Пролетарий» в качестве кочегара и предзавкома с января 1922 года по февраль месяц 1928 года. Из числа членов профсоюза пищевиков я был избран членом правления от рабочих нашего завода. Весь 1928 год я работал в Президиуме Центрального правления союза пищевиков в качестве завкультотдела. Председателем тогда был тов. Раксин, а секретарем тов. Тарасевич. Директором завода был Цейтлин, затем Лобанов, а после Лобанова тов. Миленький. Кочегарами работали Липницкий, Бевз, Круковский и подменным — Дейзер Цофин. Я работал вместе с ними в котельной завода и там же на заводе занимался литературными работами. В 1929 году меня, как активного рабкора, выдвинули на работу в редакцию газеты «Рабочий». Там я работал фельетонистом и очеркистом (Гриша Лохматый).

Теперь обращаюсь к Вам с просьбой. 12 июля 1958 года мне исполнится 60 лет. Пора переходить на пенсию. Нужны справки о рабочем стаже. Вот я и обращаюсь к Вам за справкой о стаже моем с 1922 года (январь) по 1928 год включительно. Я бы обратился непосредственно к дирекции завода «Пролетарий», но не знаю, существует ли он до настоящего времени, а сам я прожил более 20 лет в разъездах по СССР. Прошу Вас не отказать мне в моей просьбе и выдать справку дочери моей Елене Григорьевне Кобец, она мне перешлет ее.

С приветом.

Заслуженный деятель искусств БССР Г. Кобец.

9. АЛЕНЕ КОБЕЦ

11 жнiўня 1958 г.

Здравствуй, Леночка!..

Ну вот, после долгого перерыва я имею возможность написать тебе письмецо. Не хотелось бы тебя огорчать грустными вестями… но приходится. 8 июля меня срочно увезли во Фрунзе в больницу… диагноз — тяжелый приступ болезни печени с острым воспалением желчного пузыря. Штука эта очень мучительная, опасная, не говоря уже о том, что внешне страшная (я сейчас желтый, как лимон). Кое-как врачи меня подняли на ноги, и вот я уже дома. Нашел телеграмму и кучу писем. От тебя, Жени и Коли. Милая моя Ленушка. Спасибо за телеграмму и теплый сердечный привет. Скажи всем большое спасибо от меня, и Жене, и маме. Хоть и поздно я ее получил, но обрадовала она меня чрезвычайно… Письма все оказались вскрытыми…

Получил я письмо от Петра Устиновича Бровки. Вежливое письмо, приветливое, но не радостное. Для того, чтобы тебе было понятно, я посылаю тебе письмо П. У. Бровки. Я, конечно, ничего плохого к нему не имею, обиды тоже нет, однако обстановка для меня получается тяжелая. «Вышли справку о реабилитации, сообщи, что ты написал после отъезда из Минска, как и где жил и так далее. И когда мы все это подготовим к рассмотрению — мы вызовем тебя в Минск». Так мне написал тов. Бровка. Мне, конечно, не трудно написать заявление, не трудно перечислить написанное мной после отъезда из Минска (есть о чем писать). Но где я возьму справку о реабилитации? Кому об этом писать? Попробовал писать в органы прокуратуры — ответа не получил, а поэтому не мог и не могу писать Бровке. Есть у меня справка, выданная мне при освобождении. В этой справке ясно сказано — «Судимости не было и нет. Статьи не было и нет[1]. Поражения в правах не было и нет. Приговора суда не было и нет». Вот такая справка мне была выдана 7 лет тому назад, и она у меня есть. Там сказано, что я отбывал наказание в лагерях 10 лет. А за что, как, почему — ничего. Ни судимости в прошлом, ни судимости в настоящем, ни поражения в правах. И после всего мне говорят: дайте справку о реабилитации. Что мне просить? Снять судимость? Ее у меня нет. Вернуть мне право голоса? Его меня никто не лишал. Вернуть мне звание заслуженного деятеля искусств? Этого звания никто с меня не снимал. В чем же мне просить реабилитации? Вот так сло-

жилась обстановка и связала меня по рукам и ногам. Прочти внимательно мое письмо, посоветуйся с Женей и сообщи мне ваши соображения по этому поводу. Ехать в Минск без всякой предпосылки на хороший исход — нельзя. Ты, Леночка, писала мне: «Папа, приезжай скорее! Все будет хорошо». А я по письму Бровки вижу, что не все хорошо, да и от тебя ничего не слышно после письма от 25 июня 1958 года. То ли ты тоже заболела, то ли узнала или услышала что-либо неблагоприятное для меня и решила мне больше не писать. Мне на таком расстоянии трудно делать выводы, а ты молчишь. Безусловно, вся эта обстановка требует моего приезда в Минск. Я и сам всей душой хочу приехать и увидеть всех вас, поговорить, уладить кое-что и урегулировать мои писательские дела. Но ведь нужна и материальная база. Ведь если я приеду в Минск, мне необходима работа. Где? На своем заводе? Я не знаю, существует ли он, да и смогу ли я по возрасту моему там работать? Продолжать литературу? А вдруг откажутся печатать? Как тогда? Жить на Леночкином обеспечении? Просить Женю о помощи? Или подойти к маминому мужу с просьбой «Подайте, Христа ради, копеечку на хлеб бывшему супругу вашей жены»? Или найти выход путем надоедания Союзу СП с вечными просьбами о помощи? Ни то, ни другое, ни третье — мне ни к лицу. Остается — упорно работать до конца, работать до последнего вздоха, и если не окажется сил — сделать один разумный и мужественный вывод. Так-то. Спрашивается: что же мне делать? Отвечаю: надо ехать в Минск и добиваться восстановления, а для этого необходима материальная база. Я написал одноактную пьесу «Тяжелый случай»[2]. Прочел ее большому собранию актеров, режиссеров и худруков Киргизии. Получил блестящую оценку, и по их совету послал на Всесоюзный конкурс одноактных пьес… Через пару месяцев я узнаю результат, а пока посылаю пьесу тебе. Прочти ее сама, дай прочесть понимающим людям и попытайся напечатать. В случае успеха — это и будет материальная база, которая даст мне возможность приехать в Минск. Пока я этой базы не имею — не могу двинуться с места. Жизнь меня жестоко и сурово кое-чему научила. Я пострадал за неуважение культа личности, и вот теперь приходится и, видимо, придется много и долго хлопотать о восстановлении морального алиби. Ехать в Минск, окрыленному только надеждами, не следует…

Почему у тебя к письму приложена такая странная приписка: «Стихи не вышлю. Передумала. Больше ни одного стиха не напишу». Странно, очень странно. Если ты рассердилась и обиделась на отца, так это не значит — сердиться на поэзию,

на литературу. Стихи можешь отцу не посылать, это твое дело, а бросить писать стихи — по-моему неразумно. Писать тебе необходимо, писать надо, и ты будешь писать. Талант крепнет и растет в работе, в постоянной тренировке, и литгалушки в рот с неба не падают. Необходим упорный труд, ты это не забывай и пиши стихи…

Еще раз спасибо за телеграмму тебе, Жене и маме…

Пиши. Жду. Помни — до востребования, мне.

Целую тебя крепко-крепко!

Г. Кобец.

P. S. Вот еще что, Леночка! Попутно с ответным письмом сообщи мне о результате тех заявлений, которые я тебе посылал на завод, рецензии и т. д. Пробовала ли ты получить справки о стаже? Напиши, пожалуйста, чтобы я был в курсе дел. И вообще жду от тебя самого подробного описания независимо от его характера, грустного или радостного… Письмо Петра Устиновича Бровки пришли мне обратно. Я на него не обижаюсь, я вообще ни на кого не обижаюсь. А письмо мне это еще пригодится.

10. АЛЕНЕ КОБЕЦ

24 жнiўня 1958 г.

Здравствуй, Леночка! Здравствуй, моя хорошая дочечка!

Наконец-то я дождался от тебя письма. Прочел с большим удовольствием, обрадовался и даже как будто поздоровел. Большое спасибо за твое участие и заботу. Много тебе пришлось поработать, но с задачей ты справилась очень хорошо. В первую очередь большое и ласковое спасибо тебе, а затем уже и товарищам моим, друзьям, которые дали мне справки… хорошо было бы им всем передать привет от меня и благодарность за участие. Понимаешь? Не исключена возможность и того, что некоторые из моих товарищей могут поставить кое-где вопрос о вызове Кобеца Г. Я. в Минск. Это может вполне произойти. Кое-кто из хороших людей меня знает и любит. Кое-кто может об этом поговорить даже в ЦК партии. Как ты думаешь, Леночка? Я очень прошу тебя это мое письмо прочесть внимательно и вдумчиво. Делюсь с тобой мыслями, надеждами и планами… На днях я пришлю письмо с копией моей справки об освобождении. Там за мной никаких грехов, никаких «хвостов» не числится. Ведь

меня даже не судили. Эту справку я тебе пришлю с письмом к Бровке, и если это не поможет восстановлению меня в ССП, то придется, видимо, писать в Москву в адрес Верховного Совета СССР. За место в справочнике и надо, и должно бороться… Пойми и помни: где бы ты и с кем бы ты обо мне ни говорила, в первую очередь вежливость и никакого повышения тона. Понятно, Леночка? Ну то-то же! Я знаю, что ты умница. Ты учти, что мне необходимо попасть в справочник (это для будущего). И не столько для меня, сколько для вас, моих детей… Я хочу остаток жизни целиком отдать творчеству и оставить вам имя звонкое и хорошее. С ним вам будет легче жить даже тогда, когда меня уже не будет на свете. Что касается твоего секретарства. Скажу прямо: учись печатать на машинке. Если все будет хорошо с восстановлением — мы здорово поработаем. Если же меня по каким-либо причинам не восстановят и не будут печатать — будем бороться. Не будут печатать Г. Кобеца, так будут печатать произведения Елены Кобец. Понятно, дочечка? Так-то. Учти это и наберись терпения, а способностей у нас хватит. Вот пока и все о литературе. Увидишь Е. Романовича[1] и его жену, передай ему и ей самый сердечный привет и спасибо. Скажи ему, что он у меня остался в памяти как Женя Романович, автор пьесы «Мост», отзывчивый и чуткий товарищ.

Теперь поговорим о наших семейных делах. Напиши, как живет Женя и вся его семья. Все ли здоровы. Передай от меня самый сердечный привет Жене, Искре[2], всей их семье. Поцелуй за меня крепко, крепко Аленушку и вместе с ней Сережу. Хороший мальчуган. Сообщи, пишет ли Вам Коля. Как дела у Коли? Переписываетесь ли вы или очень редко вспоминаете друг друга. Коля пару недель тому назад прислал мне посылочку. Обрадовал, правда, я его об этом не просил. Так что я теперь расхаживаю в белом костюме, как «лондонский денди». Учти еще одно обстоятельство. В этот период нам надо переписываться чаще. Я буду посылать тебе письма, не ожидая от тебя ответа, ты делай так же… Есть у меня к тебе просьба. (Не хотелось бы об этом писать, но приходится.) У нас начинается жуткая азиатская осенняя грязь. Мне нужны простые кирзовые сапоги, 43 размер. Сообщи, есть ли такие сапоги в Минске (у нас их нет). Я вышлю тебе деньги, купишь и пришлешь посылкой. Хорошо? Спасибо, Леночка. Жду от тебя писем. Передай мой привет маме и моим друзьям. Жду писем.

Целую тебя крепко-крепко.

Твой папка Г. Кобец.

11. АЛЕНЕ КОБЕЦ

23 верасня 1958 г.

Здравствуй, Леночка!
Здравствуй, моя милая, моя славная дочечка!

Получил я твое письмо, а через пару дней и посылку. Большое спасибо тебе, Женику и маме. Передай им от меня самый сердечный привет.

…Как там у всех у вас дела? Все ли здоровы? У меня, Леночка, здоровье неважное. Кроме больной печени развилось сильное малокровие. Голова часто кружится — хоть падай, однако, несмотря на это, настроение у меня хорошее, боевое. Я решил не умирать. Несмотря на плохое здоровье я все же счастлив. Счастлив тем, что у меня есть такая умная, милая, красивая дочечка. Сообщаю тебе приятную новость. Корш-Саблин прислал мне письмо из Сочи. Очень хорошее письмо, по-настоящему товарищеское, вернее, дружеское. Он усиленно требует моего возвращения в Белоруссию. Пишет: «Сценаристы у нас весьма и весьма дефицитная квалификация». 25-го он должен быть в Минске. Постарайся его увидеть передай привет от меня и скажи, что он получит от меня письмо на днях. Справку от Корш-Саблина пришли мне, он все это оформит.

…Маргарита Алигер, Барто и даже Вера Инбер с удовольствием пишут детские сказки. Я считаю, что Елене Кобец тоже не зазорно будет начинать свой литературный путь с детских сказок… Днями высылаю тебе все документы для восстановления меня в ССП. Я бы их выслал раньше, но мне надо ждать получки. Нужны деньги для поездки к нотариусу. У меня ведь сейчас огромная переписка, а в связи с ней и расходы, а зарплата не солидная. Приходится изворачиваться. В редакции «Советская Белоруссия» найди Володю Межевича[1]. Передай ему мой привет… Привет редактору Здоровенину[2] и Ефиму Садовскому[3]. При любой встрече с моим друзьями и знакомыми передавай привет… Я тебя очень прошу. Постарайся быть с людьми деликатнее и приветливее. Деликатность — лучшее украшение человека…

По приезде в Белоруссию мы с тобой, дочечка, напишем развеселое либретто белорусской музыкальной комедии. Их в БССР, кажется, не густо. Я дам сюжет, драматургию, юмор — ты дашь лирику и музыку, а композиторы пойдут навстречу. И Тикоцкий[4], и Туренков[5], и Исаак Любан[6] (передай ему привет), и Богатырев[7],

и Полонский[8]. Всем при случае — передавай от меня привет. Вот пока и все. Жди на днях еще письмо. Посылаю на почтамт до востребования…

Целую тебя крепко-крепко!

Твой папка Г. Кобец.

Пиши как можно чаще. Это очень важно для меня. Укрепляет здоровье.

12. ПРЭЗІДЫУМУ ПРАЎЛЕННЯ САЮЗА ПІСЬМЕННІКАЎ БССР АД БЫЛОГА ЧЛЕНА ССП КОБЕЦА РЫГОРА ЯКАЎЛЕВІЧА

7 кастрычніка 1958 г.

Просьба

Уважаемые товарищи!

Разрешите обратиться к Вам с просьбой о восстановлении меня в члены союза писателей БССР. Кратко излагаю суть моей просьбы: я бывший кочегар минского завода «Пролетарий», рабкор (Гриша Лохматый), учился литературной работе в литгруппе «Звенья» (Минск), а затем вступил уже в 1929 году в литобъединение «Молодняк». Печататься начал с 1923 года в журнале «Профрух» и с 1925 года в газетах «Чырвоная змена», «Рабочий», в московской «Рабочей газете» (рассказы) и т. д.

В 1930 году после написания пьесы «Гута» я стал членом союза писателей БССР, а затем и членом Союза писателей СССР.

В начале 1931 года меня направили на работу в Белгоскино в гор. Ленинград для пополнения кадров белорусскими сценаристами (путевка культпроппа ЦК ВКПБ(б)). С начала 1931 года я написал сценарии: «Ураган», «Дважды рожденный», «Когда прозревают слепые», «Днепр в огне», «Искатели счастья». Часть из этих сценариев была мною написана самостоятельно, а часть в соавторстве с И. Барашкой, Зельцером, Бродянским. Все эти сценарии были оформлены фабрикой Белгоскино «Савецкая Беларусь» в Ленинграде, где я работал и сценаристом, и консультантом, и завсценарным отделом до 1937 года включительно. За этот период были написаны и некоторые другие работы: «Ратуй,

божа» (с Вольным), «Чаму ж мне ня пець» и т. д. В 1937 году я уехал на Дальний Восток в Биробиджан. Творческую командировку давал мне ССП БССР. Там я написал вторую серию «Искателей счастья» (сценарий), печатался в журнале «На рубеже», в газетах «Тихоокеанская звезда» и «Тихоокеанский комсомолец». Написал с поэтом Бытовым либретто для музыкальной комедии «Счастливый берег». Ставилась она театром музыкальной комедии в Хабаровске (музыка композитора Ильина). Напечатал повести в Дальгизе «Трофим Бутан», «Герои Балтики», пьесу «Мигрень», поэму «Два письма» и т. д. В 1941 году участвовал в «Окнах РОСТА», печатал ряд стихов и басен в газетах и журналах, работал редактором Хабаровской студии кинохроники. В ноябре месяце 1941 года я был арестован органами Хабаровского края (по приказу Гоглидзе, сподвижника Берии). Мне предъявили обвинение в оскорблении вождя И. В. Сталина. После долгого следствия дело переслали на предварительное рассмотрение краевого суда. Там ответили: «Судить не можем ввиду отсутствия состава преступления». Тогда мое дело передали в ревтрибунал, и там наложили такую же резолюцию. После этого меня без всякого суда, заочно, отправили на 10 лет в лагерь. Был в Якутии, был в Монголии. По истечении срока выдали справку о том, что я отбыл наказание сроком 10 лет. Поражения в правах нет, статьи — не было и нет. Судимости не было и нет. Приговора суда — тоже не было и нет. (Об этом я прилагаю свою справку к просьбе.) Так отразились на мне некоторые мои рассуждения о культе личности. После освобождения я больной направился в Киргизию и поступил там на работу. Как я работал — можно видеть из моей характеристики. Пишу и теперь. Пишу сказки, пьесы, занимаюсь сатирой. Прошу Вас, товарищи, восстановить меня в ССП БССР со стажем с 1930 года. Очень хочется остаток жизни (посвятить белорусской тематике) поработать для кино, театра и музкомедии…

…Прошу не отказать в моей просьбе. Соответствующие документы прилагаю к просьбе.

Г. Кобец.

Мой адрес: Кир. ССР, Фрунзенская обл., Панфиловский район, мясосовхоз «Чалдовар», средняя школа.

13. ПЕТРУСЮ БРОЎКУ

8 кастрычніка 1958 г.

Здравствуй, Петр Устинович!

Наконец-то я мобилизовал все свое здоровье, дела и документы и имею возможность поговорить с тобой конкретно о своих делах. Прежде всего спасибо тебе за твое письмо. Твердо последовал твоему совету не падать духом. Решил с новыми силами приступить к творческой работе. Обращаюсь к тебе с большой просьбой: помоги мне восстановиться в ССП Белоруссии. Помоги мне своим словом и авторитетом. Для меня это будет много значить. Правда, я знаю, что если бы все это зависело только от Петруся Бровки, то все было бы сделано и оформлено давно. Однако председателю ССП Бровке приходится соблюдать и кое-какие формальности. Я это, конечно, хорошо понимаю. И посылаю тебе мои документы с просьбой о восстановлении в ССП. К слову сказать — из союза меня никто не исключал. Я выбыл механически. Документы мне вернули все, кроме писательского билета, который, видимо, где-то утеряли. Он был у меня за подписью А. М. Горького. Все остальное мне вернули. Грамота о награждении званием заслуженного деятеля искусств БССР — при мне. Звания меня не лишили. Никаких поражений нет. Все это ты увидишь из справки об освобождении, которую я посылаю. Помоги мне, Петрусь, восстановиться. Хочу приехать в БССР и хорошо поработать… способности у меня еще есть.

Передай привет всем моим друзьям.

Крепко жму твою руку, уважающий тебя

Г. Кобец.

14. АЛЕНЕ КОБЕЦ

8 кастрычніка 1958 г.

Здравствуй, моя хорошая дочечка! Здравствуй, Леночка!

В чем дело? Почему ты не пишешь мне? Здорова ли ты и все ли у тебя благополучно? Я послал тебе пакет с литературой до востребования.

…Получила ли ты эти материалы? Почему не отвечаешь? Если получила, сделай все, что я тебе написал в письме… Мне

очень хочется поскорее приехать в Белоруссию и вкусно поработать и в кино и в театре. Посылаю тебе все документы мои и просьбу о восстановлении. Подай их сама.

…Выполнил я твою просьбу, Леночка, и сфотографировался. Фотография будет самая простая, обыденная. Какой я есть. Небритый, старый, беззубый и без всякой «ретуши». Такой, какой я есть сейчас. На днях ты получишь. Привет маме. Постарайся побыстрее ответить на мое письмо. Жду. Целую тебя крепко, крепко! Письма посылаю до востребования, как ты хотела.

Целую, жду.

Твой папка Г. Кобец.

При подаче материалов перепиши документы и номера их. После решения постарайся получить документы обратно.

15. АЛЕНЕ КОБЕЦ

23 лістапада 1958 г.

Здравствуй, Леночка, здравствуй, моя хорошая,
моя заботливая дочечка!

Наконец-то я имею возможность написать тебе большое, обстоятельное письмо. Сегодня я уже поднялся с постели, очень серьезно и мучительно переболел воспалением желчного пузыря. Теперь уже хожу и завтра пойду на работу. Как давно я не разговаривал с тобой и как соскучился. Зато теперь положил перед собою твое письмо и отвечаю на него подробно, боясь что-либо забыть…

Я получил 2 хороших, вполне дружеских письма от В. Корш-Саблина с предложением ехать в Минск для написания сценариев, он обещал помочь мне в моем деле и сообщил о конкурсе. До решения и окончания моего дела о восстановлении в союзе я приехать не смогу, а сценарий уже пишу, задумал создать большое художественное полотно, берусь за самую актуальную тему и очень смело и раскованно ее раскрываю. Как получится — самому трудно себя оценить. Название «Страшнее смерти», время — 1963 год. Место действия — Белоруссия и остальной мир. Пожелай мне успеха, Леночка! От всей души желаешь? Спасибо, дочечка! Увидишь Корш-Саблина — передай ему от меня самый сердечный привет. Скажи ему о сценарии, который я готовлю на конкурс. Название сценария не упоминай — конкурс ведь.

Когда выйдет в продажу справочник? Плотно ли я вошел в эту книгу и как? А может быть, в связи с затяжкой моего восстановления в союзе СП мне не окажется «места» в этом справочнике? Напиши мне об этом подробно все, что знаешь… Если не трудно достать корректуру (обо мне), пришли. Если это трудно — не хлопочи. Потерплю. Ну а если будет все в порядке — немедленно вышли два экземпляра. Хорошо?

…Ты прислала мне, Леночка, две телеграммы о восстановлении меня в Союзе сов. Писателей. Первая бодрая, с уверенностью в счастливом исходе, вторая грустная: «Дело затянулось». Почему? В чем причина затяжки? Кто против и почему? Напиши мне об этом спокойно и трезво, без всяких утешений и розовых надежд. Напиши мне голую суровую правду, какой бы горькой она ни была, напиши об этом не так, как хочется, а так, как оно есть. У меня хватит мужества пережить и этот удар. Если мне отказали в восстановлении — никуда больше не ходи, не унижайся и не теряй своего достоинства. Ни с кем не спорь, никому ничего не доказывай. Забери мои документы и перешли мне. Насильно мил не будешь. Так ведь? Ну не будет членом Союза писателей Григорий Кобец, ну не будут печатать его произведения. Конечно, горько и больно, однако писать-то он может? Да, может и будет!

…За меня особенно не огорчайся. Мне уже не так много осталось жить и по возрасту, и по состоянию здоровья. Я только хочу дожить до той минуты, когда возьму в руки книгу Елены Кобец… а что я доживу до этой минуты — ручаюсь тебе. Милая моя дочечка… Прости меня за то, что взваливаю на тебя столько хлопот. Ты пишешь, есть ли у меня теплые перчатки. Спасибо за заботу, но… перчаток нет и не надо. Дело в том, что у меня сильно искалечены кисти обеих рук, настолько искалечены, что перчатки надеть невозможно. Встретимся — сама увидишь.

С января 1959 года я постараюсь перейти на пенсию, оставить работу и обязательно приехать в Минск… Хорошо, что ты знаешь музыку и научилась печатать на машинке. Это нам очень и очень поможет в работе… Леночка, милая дочечка, прости меня за то, что не вложил в это письмо свое фото. Фото у меня уже готово, но дело в том, что за ним надо ехать 35 километров в фотографию, а добраться туда сейчас невозможно. Машины не ходят. У нас выпали большие снега перед праздником, а потом растаяли. На десятки километров вокруг совхоза — грязь непролазная, солончаковая. Я попросил своих товарищей, киргизов, съездить верхом — обещали через недельку привезти, вот

тогда и пришлю. Сфотографировали таким, какой я есть сейчас. Старый, худой, небритый, но не пугайся, не очень страшный. Получишь — увидишь. Приготовил и для Жени и для Коли. Скоро пришлю, но лучше будет, если ты меня увидишь живого, а я тебя. Как много хочется рассказать и поделиться мыслями. Ну да что же, потерпим. Месяца через два, самое большее, через три — увидимся. Леночка! Большая просьба к тебе. Как только получишь мое письмо — садись и тут же пиши мне ответ. Ни о чем не забудь! Хорошо. Спасибо! Жду! Отвечай немедленно. Это для меня очень важно.

Целую тебя крепко-крепко.

Твой папка Г. Кобец.

Пиши.

16. АЛЕНЕ КОБЕЦ

26 лістапада 1958 г.

Здравствуй, моя милая дочечка! Здравствуй, Леночка!

Ну вот видишь, мало-мало подремонтировался и спешу тебе написать письмецо… Леночка, милая моя дочурка! Напиши мне подробное письмо о себе. Как ты живешь, чем дышишь и какие у тебя планы на будущее… Меня здесь забросали письмами ленинградские братья-писатели. Требуют моего возвращения в Минск. Я и сам хочу скорее приехать, но сие от меня не зависит. Почему затянулось восстановление? В чем и в ком задержка? Может быть, кое-кто не хочет заполучить в Минск лишнего литературного «конкурента»? Пусть успокоятся. Я теперь никому не «конкурент». Напиши мне, Леночка, какое отношение ко мне братьев-писателей в Минске? Хотят ли они моего приезда или кое-кто не желает этого. Будь приветливой и сдержанной, но вместе с тем и не унижайся. Не ходи особенно просить. Незачем из-за отца переживать лишние треволнения. Не порть взаимоотношений с людьми из-за меня. Хорошо? Береги свое здоровье, а мне спокойно и подробно напиши, где, что и как с моим делом.

Передай мой самый искренний привет Женику, Искре, маме. Поцелуй крепко Аленушку, приласкай Сережу. Скажи им, чтобы простили меня за то, что я им не пишу. Ведь мои письма, адресованные тебе — адресуются также и им. Что я им нового скажу? Зайди к ним домой, я тебя очень прошу, и передай мои

извинения, пусть поймут. Французы говорят: «Понять — значит простить». Так-то.

...Скажи Корш-Саблину, что сценарий для Белгоскино я уже пишу... Постараюсь закончить в срок. Как получится — не знаю... Мне очень не помешало бы взглянуть на Белоруссию теперь, какова она есть. Это помогло бы мне в работе над сценарием. Ну да что поделаешь! И рада бы душа в рай, да грехи не пускают, хотя, по правде говоря, я перед Белоруссией никогда не был грешен...

Леночка! Сообщи мне, когда выйдет из печати справочник. Если выйдет — пришли поскорее. Нет ли там изменений?..

Любящий тебя папка.

Г. Кобец.

17. АЛЕНЕ КОБЕЦ

12 снежня 1958 г.

Здравствуй, Леночка! Здравствуй, моя милая дочечка, моя умница!

Получил твое письмо. Большое тебе за него спасибо. Обрадовало оно меня, окрылило, вдохнуло новую энергию и не тем, что появилась надежда на восстановление в ССП, а тем, что на свете есть такая дочь, как ты, что на свете еще есть хорошие люди, мои товарищи, чуткие и отзывчивые, как Бровка, Есаков, Богушевич[1] и другие мои друзья... Очень прошу тебя, Леночка, очень прошу: при любой встрече с моими искренними друзьями передавай им от меня самый сердечный привет и благодарность... Ты пишешь, чтобы я послал в Хабаровск заявление от своего имени. Понимаю, но заявляю тебе — бесполезно. Я два года тому назад написал заявление на имя Никиты Сергеевича Хрущева. Мне быстро ответили, сообщив о том, что мое заявление направлено в хабаровскую прокуратуру. И только через полгода я получил извещение Хабаровского прокурора с отказом в реабилитации. Так зачем же стучать голыми кулаками в каменную стену? Видимо, ответят и теперь в том же духе, ведь им надо как-то себя выгораживать. Вот и будут собирать всякий мусор и сыпать на мою голову. Я тебе посылаю копию моего заявления на имя Никиты Сергеевича Хрущева. Из этого заявления тебе многое станет ясным. Может, стиль мой не понравился, может, я ошибку сделал — не знаю.

Знаю только то, что я очень сдержанно и кратко написал сущую правду. Между прочим, когда получишь мое письмо, никому его не показывай… Хорошо? Ты только спроси маму: где, когда и при каких обстоятельствах она встречалась с Дмитрием Нагишкиным?..

…Не подумай, что мною руководит чувство обиды, ревности, ненависти или, боже упаси, мести, я ни на кого не обижаюсь, ни к кому ничего не имею, ни к кому не питаю чувства зла. Я только смертельно устал от этих переживаний и мук и стараюсь как-нибудь забыть. «Все прошло, как с белых яблонь дым». Не хочется об этом вспоминать — мешает работе, а работаю я сейчас много и, кажется, успешно. Твое письмо меня настолько окрылило, настолько продвинуло мою работу вперед, что я теперь смело говорю: киносценарий будет сдан к сроку… Это будет сценарий о Белоруссии наших дней. Так и скажи Володе Корш-Саблину: папа передает привет и обещает представить в срок сценарий… Милая моя дочечка, большое тебе спасибо за заботу, но мне кажется, что ты взяла на себя большую обузу, занимаясь моими делами. Ведь это много беготни, волнений, переживаний, а работать тоже надо. Так ведь. Смотри, Леночка, смотри, дочечка, не надорви свое здоровье. Если бы ты знала, как мне хочется поскорее тебя увидеть. Я бы тогда сам занялся своими делами и тебе было бы много легче, но что поделаешь. Раз начали дело — надо кончать. Если Хабаровск ответит отказом — будем восстанавливаться через Верховный Суд БССР? Так ведь?

Почему ты не написала мне подробно о пьесе «Тяжелый случай»? Что слышно с «Зайцем»[2]? Когда напечатают сказки[3] и где? Понравилось ли тебе либретто «Биракюль»[4] или нет? Когда выйдет справочник и не вычеркнули ли меня из него? Будут ли меня печатать, если, не дай бог, Хабаровск откажет, и поэтому не состоится восстановление? Какое отношение ко мне в среде писателей, артистов, художников и киноработников?..

И еще вот что: узнай, существуют ли еще на Беларуси кустари-горшечники и где?.. Необходимо для сценария.

Еще и еще раз тебе спасибо.

Жду ответа. Пиши.

До скорого свидания, дочечка!

Твой папка Г. Кобец.

18. АЛЕНЕ КОБЕЦ

12 снежня 1958 г.

Моей умнице, моей дочечке Леночке Кобец от всего сердца.

Папа.

Может пропасть глубокая
нас разделит сурово
Шквалом бури свирепой
и лихого огня,
Не забудь, моя детонька,
Имя папки далекое
И тихонько вздохни,
вспоминая меня.
А быть может, и счастье
глянет в наше «ваконца»,
Озаряя лучами
наш родной уголок,
Я тебя, моя дочечка,
к свету,
к радости,
к солнцу
Понесу на груди,
как любимый цветок.
Понесу, словно орден,
понесу, как награду,
И спою тебе песню —
живи и цвети!
И развеются пылью
любые преграды
На моем невеселом,
но честном пути.

Г. Кобец.

19. АЛЕНЕ КОБЕЦ

27 студзеня 1959 г.

Здравствуй, Леночка, здравствуй, моя хорошая, моя милая дочечка!

Сегодня 27 января, и это хороший для меня день. Сегодня я получил на почте от тебя 2 письма, 1 пакет и еще получил уведомление о том, что ты получила мое письмо, отправленное тебе 24 ноября 58 года. Как видишь, почта работает «здорово». Аллах с ними. Я рад, что получил от тебя письма, и рад тому, что имею возможность поговорить с тобой долго, серьезно и вдумчиво… Так вот, прежде всего давай поговорим о тебе и твоих делах. Ты мне много и откровенно написала о Виталии, о ваших взаимоотношениях и спрашиваешь моего совета. Что я могу тебе ответить? В таком вопросе — трудно, очень трудно давать советы, особенно заочно. Однако я твой отец, любящий тебя отец, и это обязывает, и совет я тебе должен дать, ибо судьба твоя, счастье твое и жизнь твоя для меня далеко не безразличны… Ты пишешь «мой друг Виталий». Есть у французов замечательная пословица: «Скажи мне, кто твои друзья, и я скажу тебе, кто ты». Отсюда вывод: если Виталий твой друг — значит, он достоин тебя… Виталий частенько прощает тебе обиды — следовательно, он тебя понимает и любит. Чего же тебе еще?.. Ты пишешь: «знакомые считают его некрасивым». Мой совет: плюнь ты на таких знакомых, вернее, на их мнение, ведь о вкусах, как тебе известно, не спорят. Помни одно: самое лучшее украшение человека — его внутреннее содержание, его ум, совесть, такт, воспитанность, благородство. Вот что является красотой человека, и главное, что эти качества с возрастом становятся все лучше и лучше, а человек все краше и краше, а сама форма, физическая красота, с возрастом блекнет, теряется. Я думаю, вывод сделать не трудно. И еще я расскажу маленькую сказочку Насреддина из Бухары. «Один бедняк дожился «до ручки». Заработать не может. Просить? Даже пиалы чаю никто не дает. Что придумать? Жить как-то надо. И он придумал, начал ходить из чайханы в чайхану и заявлять: «Ничего, смейтесь, да, я бедняк, я оборванец, но зато я имею жену — самую красивую женщину в мире». Ну, конечно, хохот окружающих, насмешки, а он все свое: «Да, да… моя жена самая красивая женщина в мире». Слух дошел до шаха персидского.

— Как?! У меня, у шаха, 1000 жен, самых красивых женщин мира! Вызвать этого наглеца!

Вызвали.

— Это правда, что твоя жена самая красивая женщина в мире?

— Правда, повелитель!

— Чем ручаешься?

— Головой!

— Хорошо! Привезти сюда во дворец его жену!

Привезли. Взглянули. Подняли хохот… свист, насмешки. Перед шахом и придворными стояла 90-летняя старуха. Грязная, страшная, подслеповатая, отвратительная старуха.

— Наглец! — загремел шах. — Как ты смел меня обманывать? По-твоему это самая красивая женщина в мире?

— Да! — твердо заявил бедняк.

— Давай сюда голову! — крикнул шах.

— Повелитель! Ошибаешься. Ведь ты смотришь на мою Зюлейку своими глазами. Ты посмотри на нее *моими* глазами и убедишься, что я прав.

Шах был умным человеком. Он поднялся и сказал бедняку:

— Да, ты прав!»

Так вот, Леночка. Заставь своих знакомых взглянуть на Виталия *твоими* глазами, и если они умные люди, они согласятся с тобой, а если идиоты, дураки — то кто же считается с мнением дураков? Ясно? То-то же! И вдобавок, найди и прочти сказочку «Аленький цветочек». Обязательно прочти, и тебе все станет ясным и понятным. Передай мой самый сердечный привет Виталию. «Ваши друзья — наши друзья». Так-то!..

Спасибо тебе, Леночка, за перевод сказки «Лесной лазарет». Квалифицированный перевод. Он говорит о том, что мы с тобой еще много хорошего сделаем в литературе. И, безусловно, спасибо за посылку всем. Получил портфель, авторучку и пару белья. Был очень огорчен тем, что с посылкой не получил от тебя ни одного слова.

Твое письмо, твои пару слов для меня — дороже всяких посылок. Ты мне писала: «Папа! На каникулах я буду писать тебе много и часто», а на деле — получилось плохо. Я совсем перестал от тебя получать весточки, и это очень тяжело отразилось и на здоровье, и на работе над сценарием. Многое приходило в голову, кроме того, беспокоился о твоем здоровье. Пиши мне, дочечка, почаще. Мне это необходимо, как воздух. Хорошо? Ну вот и спасибо.

Теперь немного о себе и своих делах. Коротко.

Ты пишешь мне: «Папа, приезжай поскорее. Не жди реабилитации». Я, конечно, понимаю. Тебе хочется скорее меня увидеть.

От всей души тебе говорю. Я жду не дождусь той минуты, когда увижу тебя, и я, безусловно, приеду при любых обстоятельствах, приеду обязательно и скоро, но как? Вот здесь давай рассуждать трезво, логически, без всяких надежд и иллюзий.

1. Решения жюри конкурса нет о пьесе. Она не печатается и неизвестно, будет ли напечатана.

2. В справочник я не вхожу. Вычеркнут из истории литературы и искусства Белоруссии.

3. «Заяц» — провален.

4. Сказки «перепланируются».

5. Реабилитация и восстановление в ССП «за горами».

Спрашивается: чем я буду заниматься в Минске? Жить на иждивении детей? Питаться, спать, отдыхать и ждать смерти? Уподобиться живому трупу? Нет и еще раз нет! Ходить по редакциям, унижаться, клянчить и заискивать? Выслушивать вежливые отказы и рассуждения о «перепланировке»?

Приехать на съезд писателей Белоруссии? В качестве кого? Наблюдателя? Даже не приглашенного гостя? Ловить тревожным ухом злорадные смешки некоторых «доброжелателей»? (А такие есть!) Не волнуйся, Леночка, я пишу правду. Я трезво смотрю на вещи. Представь себе такую картинку: идет съезд писателей Белоруссии. Торжественность… речи… блеск… оживление и т. д.

В углу на задворках сидит старый колхозник, одет он более чем бедно, даже для колхозника, и робко помалкивает, прячась в тень. В зале проходит слушок: Кобец приехал. Подходят истинные друзья, сочувственно жмут руку, вздыхают и идут по своим делам. Им некогда. Подлетают к колхознику молодые, развязные окололитературные люди. «А что? А зачем? А почему? А как вы себя чувствуете? Вам очень больно? А нам не очень! Хи-хи-хи!» И ехидный шепоток: «Долетался «талант». (Есть такие!) Ты себе представляешь, Леночка, мое положение и самочувствие? Для меня, для Кобеца, для Гриши Лохматого — это безусловная и безоговорочная смерть! Понятно? Я не привык и не люблю жаловаться, клянчить, просить, унижаться, и выводы твердые и решительные, пусть даже самые суровые по отношению к себе, я умею делать. Требовать моего немедленного приезда без учета обстоятельств, без анализа (трезвого) обстановки — это значит толкнуть отца на самоубийство. Не пугайся жестких слов. Жизнь как жизнь, и на нее, и на людей, и на обстоятельства надо смотреть здраво. Дело о реабилитации пока еще рассматривается, а уже отдельные лица занимаются подозрениями: «Почему он не

едет?» А что, если откажут в реабилитации? Что тогда? Печатать не будут. Значит, писатель уничтожен. Зачем же ему писать? Для чего? И физически он уже работать не может. Чем жить? Нищенствовать? Нет! Нет! И еще раз нет. Плохо, дочечка, знаешь отца. Вполне естественно, у тебя возникнет вопрос: «Что же делать?» Отвечаю: я приеду при любых обстоятельствах в Минск и приеду не позднее 20 марта, к моменту сдачи сценария… Я хочу приехать равным. Посылаю тебе заявления Раксина, Альтмана, Адасько, Каца, Далидовича. Немедленно заверь их справками и печатями Минского райсобеса, свидетельствующими о том, что эти лица действительно работали со мной и подтверждают мой стаж, и как можно скорее пришли их мне ценным и скорым письмом. Я здесь быстро получу пенсию и немедленно приеду в Минск. Это уже будет определенная и независимая фигура пенсионера Кобеца, и это даст ему возможность наладить дела без унижения. Пусть размеры этой пенсии будут мизерны — на хлеб хватит, и достаточно. Остальное приложится. Сделай это, дочечка, как можно скорее, чтобы я успел приехать не с пустыми руками, а со сценарием… Чем скорее все выполнишь — тем скорее приеду…

Твой папка.

Жду ответа.

20. ЯЎГЕНУ КОБЕЦУ, АЛЕНЕ КОБЕЦ

13 лютага 1959 г.

Здравствуйте, мои милые дети, Женя… и мой чуткий секретарь, моя добрая умница, моя дочечка Леночка!

Получил я Вашу телеграмму из Минска, и получил также телеграмму из Калуги от Коли и Лины о своей реабилитации. Написать Вам о том, что я пережил и перечувствовал — невозможно! Не нахожу слов, не нахожу выражений, да их, видимо, и не существует — тех слов, которые могли бы передать мои чувства. Знаю только то, что, когда я прочитал телеграммы, у меня завертелось перед глазами, как в калейдоскопе… Тайга встала дыбом, а Якутия и Монголия завертелись, как на карусели, и река Лена повернула свое русло и сквозь каналы рванулась в пустыню Гоби. Так-то.

Милые, родные мои, сердечное спасибо Вам всем и особенно тебе, Леночка. Заявляю прямо: если бы не ты, Леночка,

и не поддержка всех Вас моральная — я бы не добился и не добивался бы реабилитации. У меня просто угасли силы, иссякла энергия, и я уже безвольно махнул на себя рукой. Еще и еще раз спасибо Вам. Передай мою самую сердечную благодарность моим товарищам Бровке, Богушевичу, Есакову и всем тем, кто мне помог и словом, и делом, и просто сочувствием. Вот уже теперь я готовлюсь к отъезду. Мне надо сдать библиотеку, мне надо закончить и отшлифовать художественную программу концертов для выборов в Верховный Совет и надо закончить сценарий. (Я не хочу возвращаться с пустыми руками.) Я теперь могу работать, должен работать и хочу работать… Я должен быть в Минске не позднее 20 марта, а то и раньше. Однако у меня возникает одно «но»… Мне необходимо поправить свое здоровье (Вы по фото имеете представление), надо нажать на питание, привести себя, как говорят, в форму. Одним словом, мне необходимо сейчас рублей 400 или 500. Теперь я могу об этом просить Вас, зная, что эти деньги я верну не позднее марта месяца. По прибытии документов из Москвы я получу и вызов из ССП Белоруссии, и 6000 рублей подъемных (согласно существующему положению), кроме того, теперь и сказки, и пьесы будут напечатаны… Если вышлете — то шлите телеграфом. Если не сможете по каким-либо причинам — сообщите. Пойму и не обижусь. Еще раз крепко целую Вас всех. Привет маме. Желаю всего хорошего. Жду ответа.

Любящий Вас отец

Г. Кобец.

21. ЯЎГЕНУ КОБЕЦУ, АЛЕНЕ КОБЕЦ

16 сакавіка 1959 г.

Здравствуйте, мои хорошие, мои милые дети!..

Получил я сегодня письмо, и вот выбрал время и отвечаю на него сегодня же…

Милые мои дети, вас, безусловно, интересуют мои дела, надежды, планы. В это письме после длительного и тяжелого раздумья пишу вам не только, как моим близким, не только моим детям, а и моим самым настоящим, надежным друзьям, с которыми можно делиться даже самой нескромной мечтой, зная, что они тебя поймут. Так вот: 11 февраля я получил от вас телеграмму о полной реабилитации. Вы понимаете, что я

пережил. После 19 лет невероятно тяжелой жизни — получить такую весть! А тут еще, как на грех, телеграммы передаются по телефону. Весть моментально облетела весь совхоз (3500 человек населения). Так вот: большинство этих людей бросили свои дела и прибежали ко мне с поздравлениями и всяческими выражениями радости. Я начал готовиться к отъезду и ждал вызова ССП Белоруссии. И вдруг затяжка… длительная, непонятная и мучительная. Что я пережил и переживаю — передать трудно. Скажу коротко. До телеграммы у меня были седые виски, а теперь за этот месяц голова моя стала не совсем, правда, белой, но значительно поседела. И в связи с этой историей — приступ болезни. А работать надо? Надо. И клуб, и школа, и общественные нагрузки, и сценарий. Очень трудно, но снова и снова вставали передо мной слова Левинсона: «Надо жить и исполнять свои обязанности».

Живу, работаю и исполняю свои обязанности. Я думал: реабилитация даст мне возможность получить персональную пенсию и, конечно, возможность спокойно отдаться работе для кино и театра Белоруссии. Я надеялся, что за те 3 или 5 лет жизни, которые мне отмерены, я успею создать 2 или 3 крупных произведения, и моя миссия на земле будет закончена, если не очень блестяще, то, во всяком случае, вполне прилично… Жизнь опрокидывает мои надежды. Ну что же! Наберусь терпения и в последний раз попробую взлететь на крыльях (уже слабых) творчества. Так-то. Поймите меня правильно. В Москву мне ехать незачем. Что я там буду делать? Стану перед прокурором на колени и буду просить реабилитации? Зачем это? Если я в свое время, уходя на верную гибель, отказался просить помилования, то теперь клянчить милости у прокурора мне не к лицу. У него есть документы, факты, показания людей — пусть решает вопрос справедливо, по совести, а моя личная просьба ничего не изменит. Да и жить-то мне осталось очень и очень мало. Вы сделали правильно, послав мне телеграмму о реабилитации, но жизнь опрокинула и все ваши надежды, и мои также. Правда, отказа еще нет. Что ж, придется ждать. Я уверен твердо, что после моей смерти я буду реабилитирован. Я знаю, что если в свое время меня (за способности) называли белорусским Мартином Иденом, то после моей смерти меня назовут белорусским Оводом (по моим мукам). Учтите и то обстоятельство, что не все братья-писатели хотят моего возвращения на родину. Кое-кому возвращение такого «конкурента» будет не по душе, и, безусловно, кое-кто если не открыто, то исподтишка постарается нанести мне удар. Я помню свою упорную борьбу… помню сколько уда-

ров наносили они мне, а я им. Кое-какие следы и последствия, видимо, остались. Вы спросите: «Что же делать?» Отвечаю: если есть у Леночки возможность съездить в Москву — пусть едет. Пусть выяснит, в чем задержка? Сценарий на конкурс посылать не буду… Мне не хочется отдавать это произведение на «поток». Не примут, а потом, видоизменив, поставят фильм, но уже авторы будут совершенно другие. У меня и Корша в 1934 году украли не только готовый сценарий, а три четверти уже отснятой картины «Когда прозревают слепые». Напишите мне, что слышно с пьесой «Тяжелый случай»… Тоже задержка?

Леночка!.. Напиши мне мою литературную погоду в Минске, мнение Бровки, Корша и других. Передай мой привет Богушевичу, Есакову, Романовичу и всем моим искренним друзьям. Привет маме. Моими делами занимайтесь только в том случае, если вам позволят время и обстоятельства. Я не хочу, чтобы тень «опального» отца омрачала ваше счастье и портила жизнь. От всей души желаю вам счастья полного, яркого, солнечного. Хотелось написать большое письмо, да силенок маловато. В следующий раз напишу больше. Очень и очень прошу ответить мне на это письмо как можно скорее. Для меня это очень важно.

Целую вас крепко-крепко.

Ваш папка Г. Кобец.

22. ЯЎГЕНУ КОБЕЦУ, АЛЕНЕ КОБЕЦ

24 верасня 1959 г.

Здравствуйте, мои хорошие, мои милые дети…

…Наконец-то после долгого перерыва я имею возможность написать вам (хоть и с большим трудом) письмо, которое вы так долго ждали. Женя! Вот передо мной лежат 3 твоих письма, общая поздравительная телеграмма, затем 3 письма от Коли, 1 письмо от Василия Пантелеевича Зенькова и 1 письмо от Богушевича. Кому отвечать раньше? Пишу с большим трудом, но пишу. Все еще болею, хотя и вынужден обстоятельствами приступить к работе. Объясню свое долгое молчание: представь себе, Женя, такое явление. По улице движется старая изношенная шарманка. Вдруг откуда-то сверху на нее с грохотом валятся огромные булыжники. Шарманка падает, трещит. Потом ее поднимают, кое-как наспех ремонтируют, и она снова начинает потихоньку дребезжать. Вот такая же история произошла и со

мной. После светлых надежд о восстановлении, после радостных иллюзий о встрече с близкими на меня тяжело обрушилась «шутка» Богушевича[1] о реабилитации. За этой «шуткой» последовал официальный удар — официальный отказ в реабилитации, затем провал пьесы на конкурсе в Москве, хотя она и прошла с успехом конкурс в Белоруссии, а ко всему этому последовал дополнительный удар — отказ от определения персональной пенсии! Не слишком ли много на одного человека? В результате таких «радостей» старая шарманка не выдержала, и я попал в город Фрунзе в клинику для нервнобольных. Кое-как подлечили, и вот я снова скриплю и даже пытаюсь писать.

Когда я подавал документы на получение пенсии, мне в райсобесе сказали: «Вы по нашим документам имеете право получать персональную пенсию. Подавайте об этом заявление в райисполком». Я так и сделал. Рабочком совхоза, поссовет и партийная организация дали мне блестящую характеристику (и было за что), затем расширенный пленум райисполкома в моем присутствии послал ходатайство в Совет министров Киргизии с просьбой о назначении мне пенсии персональной республиканского значения. Там же возник и вопрос: «А дадут ли? Человек был в заключении». Там же и сказали в ответ: «Это не имеет значения. Человек был в заключении, но его не судили, прав он не лишен, звание заслуженного деятеля республики у него есть, документы налицо. Дадут. Посылайте». И послали, и через долгое время получили в ответ: «Отклонить ввиду отсутствия заслуг». Вот оно как получилось. Логика диктует: если человек заслуженный, значит, у него есть заслуги, если нет заслуг, значит он незаслуженный… Почти как у Насреддина — если это плов, то где же кошка? Если это кошка, то где же плов? Однако плетью обуха не перешибешь. Я забрал свои документы и подал о назначении мне рядовой пенсии по стажу работы. Но, исходя из зарплаты сельского библиотекаря (380 рублей в месяц), мне, видимо, дадут рублей 300 в месяц. Не густо даже для сельской местности, да что поделаешь? Вот теперь я и жду этого постановления райсобеса, а потом и начну собираться в дорогу… В конце твоего письма есть строчка: «Пиши, папа, письма». Короткое двухсложное слово «папа», а сколько в нем тепла! Обрадовало оно меня, и потому я отвечаю тебе на твои вопросы и как сыну, и как мужчина мужчине. Ты спрашиваешь меня, как я живу. Я не люблю жаловаться, хныкать, но отвечаю на вопросы прямо. Живу я теперь трудно. 380 рублей в месяц — зарплата. Клуб перешел на общественное обслуживание, и режиссерская работа не оплачивается. До болезни зарабатывал на погрузке и выгрузке

угля. Дело мне знакомое и привычное, но… искалеченные руки и возраст дают себя знать. Тяжело, но ничего не попишешь. Так диктует жизнь. — Танцюй, враже, як пан каже. — Ты меня спрашиваешь, когда я приеду в Минск. Отвечаю: как только выхлопочу пенсию, пусть самую мизерную, я, безусловно, приеду. Мне очень хочется всех вас увидеть, посмотреть, как вы живете, и особенно хочется приласкать маленьких внучат. Видимо, в декабре мы уже увидимся. Я тебя попрошу, Женя, вот о чем: постарайся увидеть Леночку и побеседовать с ней подробно (она больше в курсе) о таких вещах:

1. Чем будет папа заниматься в Минске?
2. Будут ли принимать его произведения в кино, театре, издательстве?
3. Не встретят ли его в штыки ввиду того, что ему отказано в реабилитации?
4. Есть ли у него друзья в Минске, кроме родных?
5. Имеется ли хоть какая-нибудь надежда на то, что его приезд поможет восстановлению?

Я, конечно, понимаю, как будет вам трудно ответить на эти вопросы, однако прошу прощупать почву и написать свои предложения и как можно реальнее, без особых надежд, с обрисовкой дела, так, как оно есть, а не так, как хочется. Мне ведь надо знать, где я смогу жить, как жить, чем жить и чем заниматься? Пойти на завод — силы не позволят. В редакцию не возьмут — беспартийный, произведений не печатают и не примут к постановке: заключенный без реабилитации. Вот какие вопросы встают передо мной.

Правда, у меня не было и нет судимостей. Я не лишен ни прав, ни звания. Все как будто на месте, а между тем какой-то незримый Дамоклов меч висит надо мной. Я знаю и уверен, что все это отпадет, я уверен, что через некоторое время я буду реабилитирован и восстановлен, но… может, будет уже поздно? Может быть, я к тому времени отдам душу Аллаху? А мне еще очень и очень хочется спеть свою последнюю лебединую песню и в кино, и в театре. И у меня есть о чем спеть, и хватит сил спеть. Продумайте все это и напишите мне подробные ваши соображения. Я знаю, что это будет вам трудно. Как можно угадать искреннее мнение людей? Но все же кое-какие выводы сделать можно. Смогу ли я получить персональную пенсию в БССР? Смогу ли там печататься или от меня уже открестились? Лена мне не пишет. Видимо, обиделась за мое молчание. Передай ей и Виталию: я никому не мог писать и не писал. Вот пишу только теперь, и то с трудом.

Спасибо за телеграмму и спасибо за книгу. Если меня ввели в историю театра БССР, то в историю белорусского кино введут обязательно. Значит, старый кочегар недаром жил на свете. Хоть маленькую зарубку в жизни, а все же оставил. Вот пока мое единственное утешение.

Сердечный привет всем. Целую всех крепко-крепко. Пишите, и пишите здраво, трезво, пусть это будет сурово, но зато реально.

Любящий вас

Г. Кобец.

Прошу передать мой привет маме.

23. АЛЕНЕ КОБЕЦ

12 кастрычніка 1959 г.

Здравствуй, Леночка! Здравствуй, моя хорошая дочечка!

Значит, крепко обиделась и не пишешь мне ни строчки? Или, может быть, какие-либо другие причины повлияли? Я тебе сообщил о своей болезни и писать не мог ни тебе и никому другому. Вот сейчас собрался и пишу, правда, с большим трудом. Женику я уже написал. Жду от него ответа. Тебе пишу сегодня, а там соберусь и Коле черкнуть письмецо. Ему я тоже не мог писать… Вот я и прошу тебя отбросить всякие обиды и написать мне письмецо о твоей жизни. Как твое здоровье и какова у тебя теперь жизнь? Учишься ты или нет, или только работаешь? Как к тебе относится Виталий и его родители?.. Если у тебя есть кроме обиды и другие причины, объясняющие твое молчание, — напиши мне откровенно и правдиво, не стесняясь даже в выражениях. Напиши все. Я смогу приехать не раньше декабря, и там потолкуем, если, конечно, мой приезд желателен, а может быть, в связи с тем, что мне отказано в реабилитации (официально), мой приезд только помешает моим родным? Напиши мне об этом. Если тебе не захочется мне отвечать — вложи это мое письмо в конверт и пришли мне обратно.

…Привет всем. Писать мне еще все-таки трудно. Привет маме.

Целую тебя,

твой папка Г. Кобец.

24. АЛЕНЕ КОБЕЦ, ВІТАЛЮ ФІЛІМОНАВУ[1]

13 кастрычніка 1959 г.

Здравствуй, Леночка! Здравствуй, Виталий!

Ну как там у вас дела? Как твое здоровье, Леночка? Не болеешь? Вот и хорошо! Береги себя и внука. Я себе представляю, с каким нетерпением ожидают внука ваши старики. Чем ты, Леночка, занимаешься? Все еще работаешь в школе или ушла в отпуск? Я прошу Вас написать мне подробное письмо о Вашей жизни, работе, отдыхе. Чем занимается Виталий и учится ли он? Думаешь ли продолжать свое музыкальное образование? Очень хочется взглянуть на дочь в подвенечном платье. Милые мои дети, пришлите мне фото. О себе писать нечего. Все попрежнему. Работаю и лечусь. Здоровье медленно, но верно идет на поправку. Документы мои райсобес послал в Минский райсобес «на проверку», как они говорят. Жду определения пенсии и готовлюсь к сдаче библиотеки. Надеюсь, что в декабре вся эта канитель будет закончена, и я смогу уезжать в Минск…

Доченька! Я в октябре послал Женику письмо. В этом письме, довольно-таки мрачном, я определил будущую перспективу в самом тяжелом виде, всякие иллюзии и надежды, и попросил его ответить мне на ряд трудных вопросов, причем оговорился сразу, что на эти вопросы ему будет очень трудно, а пожалуй, и невозможно ответить. Я просил его посоветоваться с тобой и дать на мои вопросы хотя бы предположительный ответ. Письмо Женик получил 20 октября[2], а ответа нет. В чем дело? То ли обиделся он на меня, то ли, не дай бог, заболел. Позвони ему, Леночка, по телефону и узнай, в чем дело и напиши мне.

Председатель Панфиловского райисполкома, знакомые работники из Фрунзе советуют мне ехать в Минск поскорее.

— Там вас знают хорошо, там у вас есть заслуги, есть работы, и правительство Белоруссии, безусловно, вам назначит пенсию персональную. Там вы сможете красиво работать в области искусства.

Я думаю, что они правы. Как думаешь, Леночка? Относительно реабилитации: по приезде в Минск начну снова хлопотать уже сам. Знай, детка моя, одно: все мои грехи изложены в письме Н. С. Хрущеву. По-моему, преступлений нет. Я высказался против культа личности, и то в беседе только с одним человеком. Мои работы в области искусства ни разу не были забракованы

и всегда одобрялись, а вот реабилитации нет. В чем дело — не понимаю. Приеду — выясним.

Целую…

Любящий тебя папа

Г. Кобец.

25. СЯРГЕЮ ПЯТРОВІЧУ[1]

19 кастрычніка 1959 г.

Здравствуйте, уважаемый Сергей Остапович!

Получил я Ваше письмо, прочел с удовольствием и с еще большим удовольствием тороплюсь ответить. Правда, мне несколько трудно ответить Вам очень подробно (долго и серьезно болею), однако постараюсь сделать все это получше. Прежде всего разрешите пожелать Вам самого большого успеха в Вашей сложной, но благодарной работе. Тема Вашей диссертации по-настоящему обрадовала меня. Фигура Евстигнея Афиногеновича Мировича[2], его творчество как драматурга и режиссера, проложившего глубокий и весьма полезный след в истории Белорусского Советского Театра — заслуживает самого кропотливого и упорного изучения. Я от души рад и за Вас, Сергей Остапович, и за самого Евстигнея Афиногеновича.

Вы просите написать Вам о моем мнении, о моем личном взгляде на Евстигнея Афиногеновича как на режиссера, драматурга и педагога. Постараюсь ответить со своей точки зрения.

В 1929 году я — кочегар завода «Пролетарий» (дрожжевого) был активным рабкором. Некоторые способности дали мне возможность выступить на страницах наших газет и журналов и выступить довольно удачно. Заметки, очерки, фельетоны и даже изредка стихи. Забота партийной организации, а также профсоюза и общественности заставили меня работать в печати много, упорно и вдумчиво. Поскольку ко мне проявили большую чуткость и заботу, постоянно же и требовали от меня все больше и больше. Я учился, рос, мне помогали и решили, как говорится, вывести «в люди». В 1929 году я взялся за серьезную тему о рабочем классе Белоруссии и написал пьесу «Гута».

Пьеса была напечатана в журнале «Маладняк». Встретили ее по-разному: одни хвалили, другие поругивали, третьи «молчали». Ставить на сцене театра отказались. Не сценична, налет

натурализма и так далее. Через некоторое время меня вызвали в БГТ. Разговаривал со мной Евстигней Афиногенович.

— Переделывать «Гуту» будем? — спросил он меня.

Молчу. Да и что я мог ему сказать? Скудный и весьма скудный запас культуры, полное незнание законов драматургии, слабое знакомство со спецификой сцены — все это меня заставило молчать. Вот если бы он потребовал от меня переделки котельных установок, топок или перестройки кочегарки — я моментально ответил бы ему — Есть!

— Почему молчишь? Будем переделывать «Гуту»?

— А смогу ли я это сделать? — ответил я вопросом на вопрос.

— Сможешь! Будем помогать. Не боги горшки обжигали.

— Будем!

— То-то же.

С того и началось. Доставалось мне здорово. Очень упорно и настойчиво работал со мной Евстигней Афиногенович. И ругал, и хвалил, и советовал, и опять хвалил, и опять ругал. Ездили мы с ним и под Гомель, посещали и минский стеклозавод «Пролетарий», знакомились с рабочими, их бытом и так далее, и кроили «Гуту». Перечеркивали, дописывали и снова кроили. Заявляю Вам прямо, Сергей Остапович, если бы не помощь Евстигнея Афиногеновича, «Гута» не имела бы такого шумного успеха и значимости. И еще. Я с большой благодарностью вспоминаю весь коллектив БДТ.

Товарищи Крылович, Владомирский, Зоров, Платонов, Ржецкая, Шапко, Полло, Глебов[3] и другие помогали мне и хорошим советом, и просто душевным теплым словом.

Хорошо и тепло помогала мне чета Романовичей. Одним словом, весь коллектив театра помогал мне, ободрял, и я вспоминаю об этом с большой благодарностью, но, конечно, больше всех, существеннее всех помог Евстигней Афиногенович.

Его помощь была настолько существенной, что я предложил ему соавторство по пьесе «Гута», но он наотрез отказался.

— Мое дело тебе помочь и кое-чему научить, — коротко ответил мне Евстигней Афиногенович.

И его наука пошла впрок, спасибо ему еще раз. После «Гуты» я еще написал несколько пьес (небольших, правда) и ряд киносценариев, по которым и были поставлены кинофильмы. Вот пока все. Трудно писать. Болею. Что Вам понадобится, Сергей Остапович, — пишите. Отвечу обязательно и скоро.

О Курдине[4].

Курдин Дмитрий. Автор пьесы «Междубурье», мой хороший друг. Я, Ефим Садовский и Курдин Дмитрий были в литературном кружке «Звенья». Курдин писал стихи под псевдонимом Антон Сапелка. Служил ветврачом 37-го кавполка самарской кавдивизии. Ему в работе над пьесой «Междубурье» весь театр помогал так, как и мне.

Уважаемый Сергей Остапович! Извините за нескладное письмо. Подлечусь — напишу побольше и получше. Передайте самый душевный привет от меня всему коллективу Вашего института и особенно тов. Гутарову[5]. Если увидите тов. Богушевича и Романовичей — самый сердечный привет.

И еще. Если найдете время — напишите еще мне письмецо. Как там моя погода? Забыли ли там меня окончательно или еще изредка вспоминают. Вам, безусловно, известно о том, что я был в долгой десятилетней «творческой» командировке на берегах реки Лены и в песках пустыни Гоби. Как Вы думаете? Найдется ли мне работа в БССР и как меня могут встретить, учитывая мою долгую «командировку». Я, конечно, понимаю: точно ответить трудно, но… приблизительно можно. Буду очень благодарен, если напишете мне письмо с новостями об искусстве в БССР. Прошу передать мою большую благодарность и привет товарищам Нефеду[6] и Есакову.

Жму Вашу руку и жду ответа.

С уважением к Вам.

Г. Кобец.

26. АЛЕНЕ КОБЕЦ, ВІТАЛЮ ФІЛІМОНАВУ

28 кастрычніка 1959 г.

Здравствуйте, мои хорошие, мои милые дети
Леночка и Виталий!

…Спасибо за хорошее ласковое письмо. Окрылило оно меня, обрадовало. Как хочется скорее Вас увидеть и, правду сказать, поработать на белорусской тематике. (Если будут печатать и ставить! Как думаешь, Леночка?) Спасибо за будущего внука или внучку. Вот это действительно будет замечательно. Постараюсь приехать поскорее с таким расчетом, чтоб я мог до прихода внука написать хорошее произведение ему «на зубок». 1 октября я сдал документы на рядовую пенсию. Думаю, к декабрю вопрос будет улажен и я смогу приехать к Вам.

Мой привет и самые сердечные поздравления всем родным. Леночка, прошу тебя, пиши почаще. Здоровье мое поправляется медленно, но уже кое над чем работаю, а каждое твое письмо и письма Женика и Коли придают мне много бодрости и силы. Я тогда удачнее работаю. Ты сама это прекрасно понимаешь.

Извините за то, что посылаю поздравление письмом. Скажу правду, ведь Вы свои родные. На телеграмму не хватило средств. Бывает и так. Ну да это в конце концов не так уж существенно и важно. Пишите.

Целую Вас крепко, крепко! Любящий Вас папка

Г. Кобец.

P. S. Письмо из Академии наук БССР от аспиранта Петровича я получил и уже ответил. Скуповато, правда, ответил, но подробное не мог. Все еще побаливаю. Пишите. Жду. Привет маме!

Г. Кобец.

27. ВІТАЛЮ ФІЛІМОНАВУ, АЛЕНЕ КОБЕЦ

24 красавіка 1960 г.

Здравствуйте, мои хорошие, мои милые дети, Виталий и Леночка!

Здравствуй, мой внучек Димочка[1]!

Поздравляю вас с праздником 1 мая. От всей души желаю провести всем праздник весело и беззаботно. Не сердитесь и не обижайтесь за долгое молчание. На это были веские и серьезные причины. Приеду — расскажу.

Я в начале мая сдаю библиотеку. Все дела наладил. 15 мая я буду уже в дороге. Очень прошу вас, до моего отъезда пришлите подробное письмо о своем житье-бытье. Подробнее напишите о Димочке. Больше одного письма вам писать не придется. Скоро приеду. Итак, жду письма. Передайте привет самый сердечный всем родным, без исключения, и знакомым.

Целую крепко-крепко!

До скорого свидания.

Ваш папка Г. Кобец.

28. ГЕНЕРАЛЬНАМУ ПРАКУРОРУ СССР ТАВАРЫШУ РУДЭНКУ

1960 г.

Жалоба
(в порядке надзора)

Постановлением Особого Совещания НКВД СССР от 4 ноября 1942 года (дело № 331 УНКВД Хабаровского края), без квалификации моих действий я был лишен свободы сроком на 10 лет.

Наказание я отбыл 27 октября 1951 года. Считаю, что указанное постановление является незаконным, необоснованным, и прошу о пересмотре дела и реабилитации.

Прокуратура Хабаровского края, куда я обращался в 1957 г., и прокуратура РСФСР, куда обращалась в 1959 году моя дочь, Кобец Е. Г., отказали в пересмотре дела.

Первый раз я был арестован органами НКВД в г. Биробиджане в 1938 году, но после 9 мес. следствия, по приговору Областного суда Еврейской Автономной области 5 апреля 1939 г. я был оправдан. Второй раз, в г. Хабаровске, в декабре 1941 г. я был снова арестован по приказу начальника УНКВД Хабаровского края Гоглидзе, ныне разоблаченного пособника Берия.

Следствие, как и при первом аресте, вел тот же следователь Алексеев. Однако на этот раз материал был направлен не в суд, а в Особое Совещание, очевидно, из-за опасения, что суд и на этот раз оправдает меня.

Азбучная истина для каждого грамотного человека, что если преступление законом не предусмотрено, то это не преступление, раз мои действия никак не могли квалифицировать, то я репрессирован ни за что. Я репрессирован незаконно, однако в Прокуратуре Хабаровского края и в Прокуратуре РСФСР этого не поняли и в пересмотре дела мне отказали, что меня удивляет больше всего, потому что там не просто грамотные люди, а юристы, и они-то должны знать, что нет преступления без указания о том закона.

Я репрессирован по показаниям единственного свидетеля Нагишкина о том, что в нетрезвом виде нехорошо высказался о личности Сталина. Свидетель Нагишкин выступал «свидетелем» не только по одному моему делу, и я прошу проверить это

обстоятельство. Следователь «показания» Нагишкина записал искаженно. Мое «согласие» с этими «показаниями» объясняется тем, что меня измучили чрезвычайно длительной бессонницей и смертельной усталостью от допросов.

Вот и вся моя «вина». Замечания, высказанные мною по поводу проявления культа личности Сталина не являются преступлением. Культ личности Сталина осужден нашей Коммунистической партией.

Я — рабочий-кочегар. Благодаря Советской власти стал драматургом. За мою работу в Белорусском кино и театре мне присвоено звание заслуженного деятеля искусств БССР. После освобождения из лагеря я добросовестно работал на рядовой работе в Панфиловском районе Киргизской ССР. Положительные характеристики были приложены моей дочерью и ее ходатайство обо мне.

Сейчас мне 62 года. Я болен, получаю пенсию. Звание заслуженного деятеля искусств БССР за мной сохранено, никаких ограничений в правах у меня нет. В книгах по истории Белорусского театра и кино обо мне пишут и сейчас. СПРАШИВАЕТСЯ: Чего же я жалуюсь и чего я хочу?

Обращаюсь с просьбой о снятии пятна с моей биографии, о пересмотре дела — и реабилитации.

Приложения:

1. Характеристики.
2. Списки произведений.
3. Копия справки.

Заслуженный деятель искусств БССР
(Кобец)

29. СОФ'І КОБЕЦ[1]

15 снежня 1960 г.

Милая моя, хорошая моя, бурчливая моя,
любимая моя Соника!

Полная реабилитация! Справка у меня на руках. Телеграмму Коле послал. Еду к Леночке.

Целую.

Твой Гриша.

30. ВІТАЛЮ ФІЛІМОНАВУ, АЛЕНЕ КОБЕЦ

4 чэрвеня 1962 г., Уланава

Здравствуйте, наши милые, наши хорошие дети Виталий и Леночка!

Спасибо за письмо. Пишите чаще, нам будет веселее. Погода испортилась, однако мама умудряется с Димой бывать на воздухе не менее 3 часов. Дима пьет парное молоко три раза в день. Он хорошо поправился и загорел. Болтает он обо всем. Недавно рассказывал детям, что его папа «на лаботе», а мама в «Миське» (в Минске) музыку играет. И продемонстрировал игру на рояле. Часто собирает с бабушкой щавель на лугу возле хаты, а сегодня собрал цветы в «Миськ» маме.

Здесь очень красиво. Луг, речка и крутая зеленая гора. Дима любит катиться по траве вниз, к речке. У хозяев большой сад, и будет много яблок.

Еще о Диме… Чувствует себя он прекрасно, домой не хочет. Часто вспоминает папу, маму, иногда бабу Олю, а раз даже деда Митю вспомнил. Продуктов нам посылать не надо. Все у нас есть. Продуктов хватает, и квартирой, и хозяевами мы очень довольны… Диме и маме здесь лучше, чем в доме отдыха писателей…

Дети! Здесь очень красиво. Леса, холмы, реки маленькие и побольше. До Днепра 5 километров. Приедете — найдете 3 велосипеда. Будете отправляться на Днепр. Я пока отдыхаю и кое-что обдумываю. Ловлю мелкую рыбу. Приезжайте, угостим «рыбиной ухой», как говорит Дима.

Папа.

31. СОФ'І КОБЕЦ

16 ліпеня 1962 г., Мінск

Здравствуй, Соника! Здравствуй, манюний Димунька!

Как же Вы там поживаете? Какая у Вас погода? Здесь все время пасмурно. Сегодня, в понедельник, с утра выглянуло солнышко. Что будет к концу дня — неизвестно.

Приехал я в партком без опозданий. Все и хорошо и плохо. Плохо то, что утеряны всякие партдокументы. Мне сказали — укажите нам № партбилета и Вы будете восстановлены. А как

его указать? Где найти хоть какие-нибудь следы документов? Сегодня попробую заглянуть в Истпарт при ЦК. Может, что и найдется? Попробую, попытаюсь.

Работаю над очерком «Сердце матери». «Купалова ночь» принята и пойдет в московском сборнике воспоминаний о Купале. Очерк «Сорак пяты падмурак» очень понравился в журнале «Беларусь» и должен быть напечатан в июльском номере. Пьеса «Катавасія брата Гервасія» пойдет в августе в журнале «Полымя», а потом «Нішто сабе жарты» и «Катавасія брата Гервасія» пойдут в особом сборнике в Белгизе.

У Женика все по-прежнему. Без перемен. Я был у Искры… Буду разговаривать, попробую их примирить (если удастся). Аленка маленькая экзамен не выдержала. Слишком много оказалось сверходаренных детей сверхответственных и сверхвельможных родителей. Ясно? Вот так-то. Виталий 24 собирается в Уланово. Аленка большая много играет. Шансы на экзамен у нее солидные. 25 числа последний экзамен. Женик двинется в Уланово 4 августа, предварительно выслав посылку (лодка, палатка и т. далее). Я выеду в Уланово 20 числа. Вот и все наши новости. Что хорошего у тебя? Целуем тебя все крепко, крепко!

И Димуньку тоже. «Дед, иди додоль гулать!»

Жди. Скоро будем.

Гриша, Женя, Алёна, Виталий.

32. СОФ'І КОБЕЦ, АЛЕНЕ КОБЕЦ, ЯЎГЕНУ КОБЕЦУ

15 сакавіка 1963 г., Ялта,
Дом творчасці пісьменнікаў

Здравствуйте, родные, здравствуйте, мои хорошие Соника, Леночка и Женик! Как же Вы там поживаете? Что у Вас хорошего? Каковы дела? Прежде всего меня интересует вопрос, как здоровье мамы? Едет ли она на курорт и если едет, то когда и на какой. Я с первого дня приезда послал на адрес Женика письмо и вложил в него заявление с просьбой о предоставлении маме льготной путевки на курорт. Меня интересует, получила ли она путевку?

Как твои дела, Леночка? Здесь все читали «Огонёк». Скрипка[1] послал тебе поздравление от всего белорусского землячества писателей. Когда выходит твоя книжка? Сообщите, когда выйдет журнал «Беларусь» с моим очерком «Так приходит слава». Полу-

чила ли мама деньги по доверенностям? Женик! Как твои дела? Живешь ли ты у нас или у себя? У меня особых новостей нет. Написал пьесу «Черный день». Теперь работаю над повестью. Вчера здесь шли «Искатели счастья». Зрители меня чествовали, преподнесли цветы, пришлось выступать с ответным словом. Написал письмо Коле и получил от него ответ. Коля с 20 января по 7 марта болел. Чуть не умер. Передавал всем Вам привет. Почему Вы ему не пишите?

У меня берут пьесы для Москвы и Украины и даже для Киргизии. Нужно много экземпляров. Как только получите мое письмо, пришлите немедленно телеграфом 30 рублей, напечатать и на дорогу. Почему Вы мне не пишите? Я Вам всем писал, а ответа нет. Пишите.

Целую Вас крепко! Поцелуйте Димочку и Алёнку.

Г. Кобец.

33. АЛЕНЕ КОБЕЦ, ВІТАЛЮ ФІЛІМОНАВУ

20 студзеня 1966 г., Мінск

Здравствуйте, наши хорошие, наши милые дети Леночка и Виталий!

Прежде всего большое Вам спасибо за телеграмму. Прочли мы: «Прибыли благополучно» и облегченно вздохнули. Очень хорошо. Обрадовала нас телеграмма. Еще раз спасибо! А теперь разрешите сообщить Вам наши «последние известия». Живем тихо, мирно и спокойно. Как и всегда, день начинается «войной» бабушки с внуком из-за еды. Бабушке все время кажется, что Димунька мало и неохотно ест, а Димунька считает, что бабушка заставляет его поглощать огромное количество пищи, но в конце концов бабушка неизбежно побеждает. Правду сказать, Димуня стал меньше капризничать, кушает «по-казацки». Окреп еще больше, стал более подвижным и, пожалуй, чрезмерно озорным. Я стараюсь ежедневно с ним выходить на прогулки, приблизительно на час или 1,5 в морозные дни. Это во второй половине дня.

Вечером начинается война с дедом. Димуня сооружает на диване из валиков и прочего материала «укрепление», вернее, «дот» и открывает по деду ураганный огонь. Дед по старости ответит двумя, тремя «автоматными» очередями, а через час у бабушки начинает от грохота голова болеть, и она старается

примирить воюющие стороны, и по завершению «мирных» переговоров пьет по 20 капель кардиомина… Много читаем и устраиваем вечера «греческих» воспоминаний. Часто бабушки разговаривают по телефону и нередко бабушка Оля нас навещает. Взаимоотношения стали как-то ближе и значительно теплее.

Леночка! Несколько слов о твоих литературных делах: 18 января состоялся пленум союза советских писателей по вопросам и проблемам белорусской детской литературы. С докладом выступили Пальчевский, Огнецвет, Лойко[1]. Пальчевский упоминал о тебе несколько суховато и отнес тебя к русским писателям. Огнецвет говорила о тебе более пространно и тепло. Очень хорошо выступал в прениях педагог школы-интерната некто Рязанов. Он сказал о том, что в их школе книги Елены Кобец-Филимоновой «Читайка и Гуляйка» и «Семь художников» пользуются большой любовью школьников, и в библиотеке на эти книги всегда составляется очередь. Выступление педагога Рязанова застенографировано. Там же на пленуме я видел Велюгина[2]. Он мне сообщил: «Эгейские баллады» Елены Григорьевны уже переведены на белмову и запланированы в 3 номер журнала «Полымя». «Нават пайшлі ў набор». Я, конечно, поблагодарил и решил на днях пойти проверить уже непосредственно в редакции.

Привет тебе от Чауского[3] (хозяина Скрыпки). Чауский восхищен твоей манерой выступлений перед читателями, твоей скромностью и особенно выступлением в телепередаче «Дети Эллады». Он ждет не дождется твоего приезда в надежде нагрузить тебя выступлениями от бюро пропаганды литературы. «Она умеет выступать скромно и красиво! Ее читатели и слушатели уважают и даже любят. Передайте ей привет от меня и моей дочери». Вот его слова. Оказывается, его дочь учится также в консерватории, как и ты, и знает тебя хорошо. Не мешало бы тебе прислать им пару теплых слов.

Да еще новость. Пальчевский в докладе о путях детской литературы «разгромил» Мишу Герчика за его последнюю книгу и крепко осуждал за сухость, несуразность и навязчивую дидактику в творчестве для детей. Так-то! Жаль, что ты не смогла присутствовать на пленуме. Много интересного и важного!

А теперь: вот тебе приказ, совет, просьба и пожелание. Пиши по-белорусски. Пиши белмовой. Это мнение и просьба не только моя, но и всех твоих читателей и всех тех людей, которые тебя знают, любят и уважают. Это просьба и моя, и семьи Романо-

вичей, и Прокши[4], и мамы, и Дмитрия Фомича. Пойми и учти. Была бы ты на пленуме сама, видела бы, что к чему. И даже седоволосый «бог Саваоф» Владимир Николаевич Дубовко[5] сказал: «Рыгор! Я тваёй дачкі ніколі не бачыў, але перадай ёй ад мяне прывітанне! Скажы ёй, што яна беларуска з талентам, і таму яшчэ болей павінна пісаць па-беларуску. Скажы ёй, што лепей быць першым у вёсцы, чымся другім у Рыме». Вот слова Дубовки, а ведь как-никак он классик белорусской поэзии. И еще яркий штрих: на пленуме один из выступающих начал свою речь на русском языке. Его очень вежливо, но настойчиво попросили выступать по-белорусски, а он не мог. «Як жа вы кіруеце людзьмі, калі вы іх мовы не ведаеце?» Представь себе его положение!

Люби, Леночка, великий, могучий и самый красивый русский язык! Люби его так же, как я, но… пиши по-белорусски, мы с тобой, дочка, можем и должны быть интернационалистами, но писать по-белорусски мы обязаны хотя бы потому, что мы белорусы и многим обязаны нашей родине, нашей Советской Белоруссии. Вот так-то! Пойми меня, Леночка, правильно. Пойми и учти.

Милые наши дети! Пишите, как Вы там поживаете? Поподробнее пишите… Как там Ваши дела. У нас пока все хорошо. Я вчера подписал договор с Белгизом на издание книжкой моей пьесы «Пирожки с червонцами». Выйдет из печати в 1966 году.

Пишите! Целуем Вас крепко, крепко!

Я, мама, Димуня, Женя.

34. ЛІСТ ЗАСЛУЖАНАГА ДЗЕЯЧА МАСТАЦТВАЎ БССР, ПІСЬМЕННІКА РЫГОРА ЯКАЎЛЕВІЧА КОБЕЦА, ЗАЧЫТАНЫ НА ПЯЦІДЗЕСЯЦІГОДДЗІ КІНАФІЛЬМА «ШУКАЛЬНІКІ ШЧАСЦЯ» Ў МІНСКУ Ў РЭСПУБЛІКАНСКІМ ДОМЕ КІНО, У 1986 ГОДЗЕ

Друзья мои! Я обращаюсь к вам, зрителям всех возрастов — к тем, кто помнит фильм «Искатели счастья», и к тем, кто будет смотреть его впервые. Я бесконечно благодарен вам за то, что вы пришли сегодня на этот праздник.

Мне очень жаль, что не могу смотреть мою любимую картину вместе с вами. Но я счастлив. Счастлив потому, что дожил до

того дня, когда «Искателям», соавтором которых являюсь и я, исполнилось полвека.

Очень прискорбно, что нет на этом празднике ни режиссера-постановщика Корш-Саблина, ни Иоганна Зельцера, ни композитора Дунаевского с кинооператором Рябовым и художником Покровским… Давно ушли от нас талантливейшие артисты: Блюменталь-Тамарина, Зускин, Бий-Бродский и многие другие, силами которых и талантом создано это кинопроизведение.

Талант этих людей неоспорим. Но не могу не высказать своего глубокого убеждения в том, что, если б не народный артист СССР Соломон Михайлович Михоэлс, не отмечали бы мы с вами сегодня этот юбилей. Это он был главным дирижером всего нашего творческого коллектива. Как сейчас, его помню. Живой, простой в обращении, консультируя фильм, он никогда не возносился над другими, хотя имел на это право. И мы не робели перед ним. С Михоэлсом было легко работать. Мы понимали его, он понимал нас. Киносъемки с его участием проходили легко и весело.

Помню, как он сидел, бывало, у камеры, делая замечания то оператору, то артистам, а позади него, за спинкой стула, стоял, не дыша и не шевелясь, Корш-Саблин, боясь помешать. И внимательно следил за тем, как работает Михоэлс. У этого великого мастера было чему поучиться. К тому же он превосходно чувствовал национальный колорит. Особенно интересно проходили съемки с участием Зускина, который исполнял роль Пини. Поиски, находки, разочарования, новые поиски. Работали все — неутомимо, без устали, забывая о том, что это искусство. Мы просто жили. Я говорю «мы», потому что и сценаристам хватало работы, ведь эпизоды сценария и даже сюжет менялись буквально на глазах, и надо было тут же, с ходу придумывать нечто другое. И творческий заряд всему этому давал не кто иной, как Михоэлс.

Такие артисты, как Блюменталь-Тамарина и Зускин, понимали его с полуслова, сами находили нужные жесты, мимику, а иной раз и слова, чтобы создать творческий образ.

Сценарий я начал писать еще в Марьиной Горке (там находился в тридцатые годы Дом творчества белорусских писателей). Рядом с ним был еврейский колхоз «Дер Штерн». Это в Пуховичском районе. Под Минском. Мне удобно было общаться с колхозниками, изучать их труд, искать характеры. Сохранился один из первых вариантов моего сценария (он хранится в ЦГАЛИ), называется «Биробиджан» и начинается так: «Если

вы думаете, что биробиджанская территория в 5 миллионов га, которую партия и правительство выделили в 1928 году для заселения миллионами трудящихся евреев, начинается на Дальнем Востоке у берегов Амура, между реками Бирой и Биджаном, где-то у маньчжурской границы, откуда грозят нам самураи, то вы глубоко, очень глубоко ошибаетесь. Биробиджан начинается в глубинке Белоруссии и Украины, в центре Быхова, Шклова, Бердичева, Жмеринки, Овруча, Фастова, от Жаровки, Пухович, Стародуба, Пагары, Суража, Лапичей, Смолевич, Винницы, Конотопа и еще от сотен еврейских местечек, рожденных чертой оседлости царско-помещичьего правительства великодержавной России». И т. д. и т. п. Потом все это пришлось отбросить, пока не получился лаконичный сюжет, без лишних слов и описаний. Пока не отшлифовались характеры.

Многие считают, что родина Пини — Биробиджан. На самом деле его родина — Пуховичи. Колхоз «Дер Штерн», в котором я изучал труд, быт колхозников, искал характеры будущих героев фильма. Именно там я нашел Пиню с его крылатой фразой, давшей толчок всему сюжету сценария: «Я извиняюсь. Скажите, пожалуйста, сколько, — приблизительно, конечно, — сколько может стоить такой пароход?»

А было так. Стоял я однажды на полустанке в Пуховичах с белорусскими писателями Анатолием Вольным и Станиславом Шушкевичем[1], собираясь ехать из Дома творчества в Минск. Неподалеку прохаживался пожилой человек, одетый по-заграничному. Вот подходит, пыхтя паром, новенький, сверкающий паровоз «Серго Орджоникидзе». Человек в заграничном залюбовался паровозом. Потом подходит ко мне и спрашивает: «Я извиняюсь. Скажите, пожалуйста, сколько может стоить этот паровоз?» Я удивленно пожал плечами и что-то невнятное пробормотал в ответ. Поговорив еще с нами, человек этот (оказалось, что он вернулся из эмиграции) собрался уходить, и кто-то из нас спросил: «А как вас зовут?» — «Пиня!» И тогда то ли Вольный, то ли Шушкевич (теперь уже не припомню) воскликнул: «Во, Гриша! Вот тебе и образ готов для твоего сценария! И на Дальний Восток не надо ехать!» Так родился Пиня. В Пуховичах, в колхозе «Дер Штерн». А потом уже, когда я поехал в Биробиджан, этот характер отшлифовался и окончательное завершение получил в исполнении артиста Зускина.

На этом я закончу свое письмо, дорогие зрители. Желаю вам от всей души смеяться и плакать, плакать светлыми слезами, глядя кинокартину «Искатели счастья».

35. У САКРАТАРЫЯТ САЮЗА КІНЕМАТАГРАФІСТАЎ БССР

23 лютага 1987 г.

Заявление

Дорогие товарищи! Пишет Вам старейший белорусский кинематографист, заслуженный деятель искусств БССР с 1935 г. Г. Я. Кобец. Мне нанесли очень большую обиду. А дело вот в чем. В этом году в издательстве «Мастацкая літаратура» готовится к изданию однотомник моих произведений («Шукальнікі шчасця»), который переносился из года в год на протяжении многих лет. В итоге книга выйдет только к моему 90-летию (если только выйдет), в нее были включены лучшие киносценарии, «Искатели счастья» и «Дважды рожденный», а также «Днепр в огне» и «Восстание гнева». Но можете себе представить, как мне, старику, стало горько, когда узнал, что все сценарии, по которым были поставлены фильмы на киностудии Белгоскино, вдруг оказались вычеркнуты чьей-то бездушной рукой уже перед сдачей книги в производство. И не только сценарии. Мои воспоминания о том, как они писались, как я принимал участие в зарождении белорусской киностудии в годы становления советской власти, чему я отдал лучшие свои годы. Сокращены и мои воспоминания о В. Крыловиче, гордости нашего кино и театра. Более того, издательство распорядилось выкинуть, а Госкомиздат поддержал — убрать из книги предисловие докторов наук В. Нефеда и А. Красинского, за которое я был им очень благодарен, потому что никто до них так правдиво, профессионально, с большим знанием и любовью к белорусскому кино и театру не писал. Выкинуты из книги и очень ценные комментарии и фотографии (в том числе и фотокинокадры с В. Крыловичем, которые еще ни разу не публиковались). Будто «каратели» прочесали эту книгу, уничтожив все самое дорогое. Я ждал ее 15 лет!.. Откуда такая жестокость? Почему передумали издавать единственную за всю мою жизнь книгу, не учтя даже мой возраст, мой 90-летний юбилей? И мои хоть и скромные, но заслуги? Не знаю ни одного писателя в нашей республике, с которым обходились так бесчеловечно, как со мной. Откуда такое безразличие к истокам нашего искусства? Неужели только из-за моего имени, моего причастия к памятникам культуры, которые создавались большим творческим коллективом, кто-то готов погубить их, объяснив, что публиковать их «нецелесообразно»?

Ведь так могут поступать только меднолобые, не поняв, на что они замахнулись! Даже теперь, после 27 съезда партии, когда в стране происходит великая перестройка, когда ведется разговор о переоценке ценностей, когда партия и правительство призывают к тому, чтобы сберечь хотя бы те остатки культуры прошлых лет, которые удалось сохранить или восстановить.

Вместе со мной эти фильмы создавали видные артисты, кинорежиссеры, композиторы. Эти произведения вошли в историю белорусской советской культуры. Не скажу, что не нашлось кому поддержать мою книгу. Секретариат СП БССР поддержал. Но это не помогло. Кому-то не хочется, чтобы киносценарии и все, что сказано о них, стало достоянием читателей, молодежи. Но ведь фильмы идут на телеэкране, о них пишут в периодической печати и в научных книгах. Так почему же нельзя писать о тех же фильмах в моей книге?!.

Вы молодые, умные, сильные, талантливые, вы лучше нас, стариков. Так и должно быть. Это закон генетики. Но не следует забывать и своих прадедов, которые проложили первую борозду. Может, и наивным покажется что-то в нашем наследии, но ведь это первые шаги национального искусства, советского кино. И это надо понимать. Ведь мы начинали с «ничего», еще с немых фильмов! И учить нас было некому. Вы можете оглянуться на наши фильмы. А нам оглянуться было некуда. Мы начинали.

Вот и обращаюсь к Вам с просьбой. Помогите спасти киносценарии «Искатели счастья», «Дважды рожденный», «Днепр в огне». «Восстание гнева» (три из них я писал в соавторстве с А. Вольным, И. Барашко и И. Зельцером). Помогите спасти предисловие, комментарии и фотографии к моей книге «Шукальнікі шчасця». Если книга не выйдет сейчас, то уже не выйдет никогда. А это обидно и непростительно. Потому что многие интересные новые факты, найденные А. Красинским (в предисловии и комментариях), а также В. Нефедом и бывшим методистом Дома кино И. Резником, да и мои воспоминания так и останутся лежать в архивах или исчезнут бесследно. Та же участь ждет и когда-то пропавшие, но теперь восстановленные киносценарии, которые никогда не печатались.

Очень надеюсь на Вашу поддержку. Прошу спасти эту книгу во имя памяти давно ушедших от нас Крыловича, Аршанскзго, Вольного и многих других, чьими силами закладывался фундамент белорусского советского кино.

С искренним уважением и большой надеждой

(Г. Кобец).

ДАДАТАК

СУЧАСНІКІ ПРА РЫГОРА КОБЕЦА

Анатоль ВОЛЬНЫ

ЛІТАРАТУРНЫ СІЛУЭТ. РЫГОР КОБЕЦ
Гумарэска

Рыгор Кобец — аўтар «Гуты»…

Ведаеце «Гуту»? Тым лепей…

Дарагі чытач! Вось бывае гэтак, — напіша які-небудзь пісьменнік адну п’есу — і п’есу ведаюць, і імя пісьменніка таксама, а другі ўласнаручна яшчэ пры жыцці выдасць свой пасмяротны Збор твораў (каб не запамятавалі паганцы пасля смерці выдаць), а яго твораў усё роўна не ведаюць і імя таксама…

Ну, але гэта, дарагі чытач, вядома, застанецца паміж нас, каб дзе хто не абразіўся, бо ў літаратурным жыцці, як сцвярджае адзін пісьменнік, «і камень цяжкі, і пясок ёсць цяжар, але злосць дурня цяжэй, чым першае і другое».

Рыгор Кобец?

Рыгор Кобец — гэта беларускі Мартын Ідэн. Мартын Ідэн прыходзіць у літаратуру ад фізічнай працы, Рыгор Кобец — таксама.

Мартын Ідэн заваёўваў сабе імя талентам, Рыгор Кобец — таксама.

Праўда, са старонак кніг мы бачым, што Мартын Ідэн безупынна і ўсідчыва працуе над сабою, дык затое Рыгор Кобец мог выседзець на канапе ў Доме пісьменнікаў столькі, што Мартын Ідэн не здолеў бы, — так што адно на адно і выходзіць…

І пачыналі свой шлях, бадай, аднолькава і Мартын Ідэн, і Рыгор Кобец.

Мартыну Ідэну яго першыя рукапісы варочалі назад, і Кобеца з яго «Гутай» спаткалі гэтак:

— Можа, мая «Гута падыдзе да вашага тэатра? — запытаўся Кобец у прадстаўнікоў тэатра.

— У нас двое актораў пішуць п’есы, у іх саміх добры почырк! — адказалі Кобецу.

— Шчасліва заставацца! — казаў Кобец і паварочваўся.

— Вы хто, паэт, празаік, драматург? — запыталіся ў Кобеца, калі ён быў каля дзвярэй.

— Качагар! — пахмура адказаў той.

— Качагар напісаў п’еску! Мяне душыць смех! — шэптам сказаў свайму сябру актор, які з прычыны добрага почырку «сам» пісаў п’есы. — Мы дзеці чыноўнікаў, дый то ў нас не выходзяць п’есы, а тут раптам качагар і… п’есу… — а ўголас актор сказаў:

— Таварышы! Наш брат масцеравы напісаў п’еску, п’еска для нашага тэатра не падыходзіць! — і, звярнуўшыся да Кобеца, актор дадаў:

— Болей чытайце драматургічныя творы. Чытайце творы Шэкспіра, мае…

— Ведаеце, — сказаў Кобец прыяцелю масцеравых, — у Гейнэ ёсць адно цікавае месца. Яно датычыцца і некаторых драматургаў:

Нет также нужды укрывать
Тебе свой герб ослиным ухом,
Хвали лишь громче сам себя —
И знай, что все поверят слухам.

— Шчасліва заставацца! — і Кобец выйшаў.

— Ён, здаецца, намякнуў! — разгублена працадзіў драматург з добрым почыркам… І тут жа збянтэжана дадаў: — Як вам падабаецца, ён нават Гейнэ чытаў.

З цягам часу рэжысура Першага Беларускага дзяржаўнага тэатра зацікавілася п’есай і прыняла яе да пастаноўкі.

П’еса не ашукала гледача. Наадварот. Яна пазнаёміла і замежнага рабочага гледача Чэхаславакіі і Аўстрыі з творчасцю беларускага качагара.

«Гута» на Усесаюзнай алімпіядзе мастацтваў атрымала першую прэмію.

…Пасля «Гуты» Кобеца запрасілі працаваць у Ленінград на кінафабрыку Белдзяржкіно.

На кінафабрыцы Кобец напісаў сцэнарый, па якім быў пастаўлены фільм «Двойчы народжаны». Гэты фільм у «Известиях» атрымаў найлепшую рэцэнзію.

Пасля кінасцэнарнай работы Кобец засумаваў на канапах Дома пісьменнікаў. Але праўленне саюза пісьменнікаў БССР камандзіравала Кобеца ў Бірабіджан і на Далёкі Усход для работы і творчасці.

Кобец выконвае камандзіроўку Саюза пісьменнікаў.

Адтуль здалёк ён піша ў Беларусь таварышам лісты, аб тым, што ён зноў працуе поўнымі тэмпамі, што яго рыбалавецкі калгас, старшынёй якога ён з’яўляецца, перавыканаў нормы, і разам з гэтым Кобец перадае сумнае прывітанне тым таварышам, якія засталіся ўпарта сядзець на канапах Дома пісьменнікаў.

Па прыездзе з Бірабіджана і Далёкага Усходу Рыгор Кобец з новымі сіламі бярэцца за творчую працу над новымі кінасцэнарыямі.

Зноў і зноў Кобец працуе ў жанры драматургіі.

Гэта, таварышы, найбольш цяжкі жанр у літаратуры, хоць некаторая частка нашых беларускіх пісьменнікаў глядзіць на драматургію «свысока».

Нягледзячы на гэта, Рыгор Кобец выгадна вылучаецца ад гэткіх пісьменнікаў, якія ўладаюць бязмернай ганарыстасцю, пэўнай колькасцю ўласнарыфмованых кніг, заспакаеннем і самазадаволенасцю, — словам, усім, апрача фантазіі і таленту.

…Калі я напісаў гэты апошні сказ, перада мной спыніўся адзін жвавы Хлестакоў ад паэзіі, дакорліва пахітаў галавою і сказаў, што нашы беларускія драматургі засталіся ў далёкім абозе паэтаў…

Мне гэты сказ, які я чуў не адзін раз, нагадвае наступны, апісаны ў гумарыстычнай літаратуры, выпадак.

Адзін чалавек пакінуў на лесвіцы парасон і прыкалоў да яго запіску: «Чалавек, уладаючы гэтым парасонам, падымае адною рукою шэсць пудоў. Паспрабуйце-ка ўзяць!»

…Калі гэты чалавек выйшаў з кватэры — парасона на лесвіцы не было, але да сценкі была прыколата запіска: «Узяўшы гэты парасон прабягае ў гадзіну 20 кіламетраў. Паспрабуй-ка дагнаць!»

1935

Пётр ШАМШУР[1]

ГРЫША-КАЧАГАР[2]

…Музыка пламенных лет и поныне
живет еще в сердце твоем.

А. Сурков

Узняўшы вялікую, быццам высечаную з цёмнага граніту, галаву і гледзячы ва ўпор кожнаму, хто спаткаўся на яго шляху, імкліва ідзе напрамкі і толькі напрамкі той, хто заўсёды заставаўся ў памяці пакалення 20–30-х гадоў, — Грыша-качагар, Рыгор Кобец. Ён быў першым у Беларусі: першым рабочым-драматургам, стваральнікам першай

п’есы аб рабочым класе БССР; першым прафесійным сцэнарыстам кінафабрыкі «Савецкая Беларусь», стваральнікам сцэнарыяў такіх вядомых фільмаў, як «Двойчы народжаны» і «Шукальнікі шчасця». Праўда, пакуль што няма артыкула аб Рыгору Кобецу ў энцыклапедычным «Кінаслоўніку», але ж там няма артыкулаў і пра другіх заснавальнікаў беларускага кіно (напрыклад, пра сцэнарыста А. Вольнага, акцёра У. Крыловіча, рэжысёра-дакументаліста Гарбунова і шмат іншых). Затое ў «Кінаслоўніку», як і ў іншых выданнях пра кіно, шмат упамінаецца аб «работах» птушкападобных адміністрацыйных дзеячаў, што прамільгнулі, як начныя птушкі, на беларускім экране.

Імклівa ідзе наперад Грыша Кобец, і не можа ён па сваім характары абыходзіць узгоркі, выбіраць гладкія сцежкі. Бывала, памыляўся ён і падаў, а іншы раз — збівалі яго з ног другія. Але падымаўся Рыгор на ўвесь свой рост і зноў ішоў напрамкі, толькі напрамкі! Наша жыццё складанае, і спакайней за ўсё можна перасоўвацца на каленях: падаць невысока, да крыві не разаб’ешся. Праўда, далёка не прапаўзеш, але наверсе заўжды — вецер, дождж — барацьба! І ісці ў першых заўсёды цяжка, вельмі цяжка…

…1928 год. Мінск. Шумна ў рэстаране «Еўропа» — гуляюць прыватнікі, ім яшчэ належаць 30 працэнтаў абароту ў гандлі рэспублікі. З раніцы да вечара шматлюдна на біржы працы — беспрацоўных у Мінску яшчэ шмат. Але ўжо рыхтуюцца планы першай пяцігодкі і хутка пачнецца індустрыялізацыя краіны…

У майскі цёплы дзень з раніцы шумна ў абкамах партыі і камсамола: едзе Максім Горкі. Трэба сустракаць у Негарэлым і правесці мітынг у Мінску. Усёй падрыхтоўкай займаецца Саюз пісьменнікаў, але сустрэча такога ЧАЛАВЕКА — справа ўсёй грамадскасці. Трэба зрабіць так, каб ён сваім зоркім поглядам убачыў новую Беларусь, па маладой руні на палях пісьменнік вызначыць багаты ўраджай! Аляксей Максімавіч сквапны на знаёмствы з людзьмі, трэба яму прадставіць рабочага хлопца, качагара завода «Беларусь», пісьменніка Рыгора Кобеца! Хай Грыша і выступіць на мітынгу, гаварыць ён будзе без шпаргалкі, ад чыстага сэрца.

…Вільготныя вочы ў Аляксея Максімавіча: горача і пранікнёна гаворыць Грыша-качагар. Скончыўшы прамову, Грыша становіцца побач са мной, і я бачу буйныя кроплі поту на яго смуглявым твары. На такім мітынгу ён выступаў упершыню…

…1934 год. Ленінград, канал Грыбаедава, кінафабрыка «Савецкая Беларусь». Тут пры дапамозе лепшых майстроў кіно Ленінграда рыхтуюцца спецыялісты шматлікіх прафесій для беларускай кінематаграфіі і ствараюцца фільмы. Паспяхова працуе «Савецкая Беларусь», яна першая з усіх нацыянальных кінафабрык асвойвае гукавое кіно. Фільмы з маркай «СБ» вядомы ў Савецкім Саюзе. Але… часта на экраны паўзе

штамп і шаблон. У адным са сваіх выступленняў Максім Горкі адзначыў, што прычыны сур'ёзных недахопаў савецкага кіно ў «адсутнасці дастатковай сацыяльнай граматнасці» ў творчых работнікаў, у тым, што няма яснага ўяўлення аб тым жывым матэрыяле, які яны імкнуцца адлюстраваць на экране.

«Недастатковая сацыяльная граматнасць» была і ў многіх работнікаў «Савецкай Беларусі». «Няведанне жывога матэрыялу» сказалася амаль у кожнай рабоце кінафабрыкі. Многія творчыя работнікі не ведаюць беларускай мовы і нават не бывалі ў Беларусі, — дзе ўжо там адлюстраваць на экране жыццё рэспублікі! Беларускія кадры яшчэ вучацца. Але кіно — складаная вытворчасць, і за пару месяцаў рабіць фільмы не навучышся. У беларускіх фільмах шмат недахопаў, але дзе і ў каго карціны лепей?

…Шырокім крокам уваходзіць Грыша Кобец у вестыбюль кінафабрыкі. Тут заўсёды шматлюдна, тут прызначаюць дзелавыя сустрэчы, абмяркоўваюць работы, нараджаюцца розныя погаласкі і нават назначаюць спатканні. На прыезджага з Мінска[3] звяртаюць увагу даўнія наведвальнікі вестыбюля.

— Хто гэта? На акцёра непадобны, крыху вялікая галава і, заўважце, вялікія рабочыя рукі. Для адміністратара ў яго вельмі адкрыты і разумны позірк. Няўжо сцэнарыст?! Колькі ж год гэтаму бедалагу давядзецца вучыцца?

Мінаюць дні. Грыша Кобец асвойвае спецыфіку кіно. Каля года піша сцэнарый вопытны кінадраматург. А Рыгор Кобец першы і асноўны варыянт сцэнарыя «Двойчы народжаны» прадыктаваў машыністцы на кінафабрыцы за адну ноч. Не ведаю, колькі часу ён выношваў задуму і накопліваў матэрыял, але ведаю, што сцэнарый аднаго з лепшых даваенных фільмаў аб калгасах быў створаны за рэкордна кароткі час. Фільм «Двойчы народжаны» быў першым гукавым фільмам аб калгасах, у ім праўдзіва і ўмела паказаны людзі беларускай вёскі, у ім было што іграць акцёрам — У. Крыловічу, Б. Бабачкіну, Л. Кміту, Т. Гурэцкай. «Добры фільм», — адзначыла афіцыйная крытыка.

— Ай да сцэнарыст-качагар! — прыходзілі ў захапленне ў вестыбюлі фабрыкі.

…1936 год. На кінафабрыцы «Савецкая Беларусь» адбываецца нешта незвычайнае — так многа весялосці і смеху ў гэтыя дні. Здымаецца фільм «Шукальнікі шчасця» па сцэнарыі Кобеца. Неразлучныя сябры, цудоўныя артысты Міхоэлс і Зускін шмат часу праводзяць на фабрыцы, у Зускіна ж галоўная роля — шукальніка шчасця Піні. Сябры-артысты, быццам начыненыя іскрыстай весялосцю, у любым куточку фабрыкі паказваюць смешныя сцэнкі з гэтага фільма. Разам з усімі шчыра смяецца і Грыша Кобец, а затым падыходзіць да Міхоэлса і Зускіна і нешта шэпча ім. Згодна ківае галавой Зускін, у чорных вочках яго

загараюцца агеньчыкі — Кобец падкінуў новую ідэю! І пачынаюцца новыя акцёрскія пошукі. Лёгка і весела ідуць здымкі гэтага фільма. «Шукальнікі шчасця» вось ужо 30 год не сыходзяць з экрана[4], фільм увайшоў у шэраг бессмяротных кінатвораў…

…1968 год. Мінск. Імклівa ідзе па праспекце Рыгор Кобец, як заўсёды, узняўшы галаву, прыжмурыўшы вочы і гледзячы ва ўпор на кожнага, хто сустракаўся на яго шляху…

— Здарова, дружа! Чым ты заняты? Давай напішам разам пра… Згодзен? — як заўсёды напорыста прапануе Кобец.

— А ці возьмуцца за такі сцэнарый на нашай студыі? У нас, «старычкоў», свае тамы, а рэжысёрская моладзь дык яна шукае такую пастаноўку, каб сябе паказаць… Цяжка ў вытворчасць прабіцца…

— Нічога! — усміхаецца Грыша. — Няма для нас лёгкіх сцяжынак на зямлі…

І зноў ідзе наперад Грыша-качагар, мой даўні таварыш і друг. Злы вецер і касы дождж нямала высеклі маршчын на яго твары. А ён ідзе і ідзе і толькі напрамкі, заўсёды напрамкі і ўпарта… Няўжо яму 70?

1968

Ілля РЭЗНІК[1]

ГІСТАРЫЧНАЯ ЗАПІСКА

З'езд Саюза кінематаграфістаў БССР[2] ужо завяршаў работу, а запісаных на выступленні засталося чалавек дзесяць. Аб гэтым — як прынята — сказаў чарговы старшыня і пералічыў пайменна тых, хто не паспеў выступіць ці хто запісаўся у першых, але з прычыны «асцярожных», скажам так, меркаванняў, не далі слова. Звычайна зала ў такіх выпадках дружна крычыць: «Хопіць! Падвесці рысу!» І гэта зразумела, бо за два дні ад выступленняў усе вельмі стаміліся. Прытым ведалі, што напрыканцы пакажуць фільм не беларускі, а кінарэжысёра сусветна вядомага, які ў кожным фільме на сябе непадобны. Адным словам, жаданая кінастужка чакалася з нецярпеннем.

Але на гэты раз зала павяла сябе дзіўна: вылучыла са спісу адно імя і загула:

— Кобецу слова!.. Даць!.. Пасля рысу!

Таму і апынуўся на трыбуне Рыгор Якаўлевіч. Пачаў з прабачэнняў. За тое, што час займае, але што вымушаны, таму што даўно заяву падаў, каб яго прынялі ў Саюз кінематаграфістаў, а яму аб выніках нічога не кажуць…

— Можа, з-за маёй біяграфіі? — задаў пытанне зале Рыгор Якаўлевіч.

Сказаў аб тым, як мала паспеў зрабіць у беларускім кінамастацтве. І што «ворагам народа» быў у свой час аб’яўлены, і давялося доўгія гады «мытарыцца» далёка ад Беларусі, працаваць на будоўлях. І што поўнасцю рэабілітаваны. І зноў, нібы просячы прабачэння, нібы сам яшчэ не верыць у сваю рэабілітацыю…

— Як ні дзіўна, не пасмяротна…

Зала загула:

— Хопіць прабачэнняў!.. Якога д’ябала чалавеку апраўдвацца! Прыняць! Зараз жа!

У прэзідыуме — пярэпалах, перашэптванне. Зацверджаны парадак дня парушаны. Падняўся разгублены першы сакратар Саюза кінематаграфістаў рэспублікі Корш-Саблін і, адкашляўшыся, нарэшце пачаў супакойваць разбушаваны сход.

— Нельга! Без камісіі не прыму, бо так не прынята, гэта выходзіць за ўсялякія рамкі, я павінен звязацца з Масквой, Саюзам кінематаграфістаў СССР.

У гэты час яму запіску падаюць. Ён прачытаў, з палёгкай уздыхнуў (гэта — адказнасць — з плеч далоў!) і дае слова кіраўніку дэлегацыі Саюза кінематаграфістаў СССР на беларускім з’ездзе вядомаму кінадраматургу Даніілу Якаўлевічу Храбравіцкаму. Ён пачаў з таго, што заявіў:

— З’езд сапраўды правамочны прымаць у Саюз кінематаграфістаў. Што датычыць Рыгора Якаўлевіча Кобеца, то яго прыём няма чаго адкладваць.

Зала бурна і радасна апладзіравала.

Нічога не заставалася Корш-Сабліну, як паставіць гэта пытанне на галасаванне. І Рыгор Якаўлевіч аднагалосна быў прыняты ў члены Саюза кінематаграфістаў. Прыйшлося галасаваць за Кобеца і тым, хто яму зайздросціць, не разумее, не хоча разумець і прымаць творчасць гэтага яркага і самабытнага драматурга, кінадраматурга.

Пасля заканчэння апошняга пасяджэння на стале прэзідыума я заўважыў запіску. Прачытаў яе. Яна была падпісана Храбравіцкім, і ў ёй амаль тое ж самае, што гаварылася ім пра Кобеца з трыбуны. І яшчэ пра тое, што калі гэта запіска не будзе абвешчана, хай тады яму дадуць слова.

Я чамусьці тую гістарычную запіску схаваў у кішэню.

1986

Валянцін ТАРАС[1]

КІНО МАЙГО МАЛЕНСТВА

Я ўспамінаю не толькі саму карціну «Шукальнікі шчасця», але і той час, калі я ўпершыню ўбачыў гэты фільм, успамінаю атмасферу тых дзён, і сваю школу таксама, і той клуб, дзе я гэты фільм пабачыў.

…На вуліцы Варвашэні стаіць даваенны стары будынак, дзе размяшчаецца трамвайна-тралейбуснае ўпраўленне. Да вайны там была школа міліцыі. А я жыў у доме насупраць, праз вуліцу, у дворыку быў маленечкі клуб, дзе кожны тыдзень круцілі фільмы. Глядзелі без білетаў (там быў такі ход наверх, накшталт невялічкай гары з акенцам, вось мы прабіраліся туды па лесвіцы, клаліся на падлогу і праз гэтае маленечкае акенца глядзелі ўсе фільмы). Ну, людзі старэйшага пакалення помняць, як тады глядзелі фільмы ў клубах. Толькі кінаапаратар, ніякай кінабудкі, карціна ішла з перапынкамі, часта абрывалася, запальвалі святло, пакуль зараджалі новую стужку. Там мы пабачылі і «Чапаева», і «Дарыко», і «Зангезур», ну і «Шукальнікі шчасця», вядома. Я хачу сказаць, не перабольшваючы ні на ёту, што фільмы тых гадоў былі сапраўднай школай выхавання для нас, тагачасных хлапчукоў. І я магу смела сказаць, што ў сувязі з рознымі акалічнасцямі жыцця, у гады акупацыі, напрыклад, гэтыя фільмы павялі нас, хлапчукоў Камароўкі з Трамвайнага завулка, каго ў партызаны, каго ў падполле… У шэрагу гэтых фільмаў былі і «Шукальнікі шчасця»… Я бачыў фільм апошні раз у годзе трыццаць дзявятым-саракавым. Але што помніцца добра — атмасфера «Шукальнікаў шчасця», тая еднасць людзей розных нацыянальнасцей, што ўслаўлялася ў карціне. І для нас, хлапчукоў з Трамвайнага завулка, у гэтым не было нічога надзвычайнага, гэта было зместам нашага жыцця. У завулку жылі і беларусы, і палякі, і рускія, і яўрэі. Завулку гэтаму я прысвяціў, проста не мог не прысвяціць, верш «Успаміны на вуліцы Варвашэні», дзе ёсць такія радкі:

І беларус, і хлопчык-паляк,
Яўрэй і рускі у хаўрусе
Дзялілі хлеб жытнога поля
І бульбу маці-Беларусі.
І з самапалаў самаробных
Цалялі па адной мішэні!
Я ўспамінаю дом свой родны,
Калі іду па Варвашэні.
Тут гушкалі мяне ў калысцы,
Тут дружба увайшла у сэрца.
Як добра, што ён быў калісьці —
Завулак шчырага братэрства.

Добра, што быў завулак і тагачаснага кіно, што былі тыя фільмы. Я магу сказаць, што назва карціны «Шукальнікі шчасця» выглядае сёння абагульняючай, сімвалічнай… Мы ўсе (і героі тагачасных карцін, і гледачы) былі шукальнікамі шчасця. А калі спатрэбілася — сталі яго абаронцамі. І зварот нашай памяці да гэтых фільмаў невыпадковы. Гэта — не проста настальгія па былым. Гэтак жа, як асобнаму чалавеку неабходна бывае, каб зразумець сябе, параўнаць сябе сённяшняга з тым хлапчуком, юнаком, якім ты некалі быў, узнікае патрэба і ў грамадства ў цэлым, — патрэба звярнуцца да зместу таго жыцця, якім мы жылі раней, да сваіх вытокаў, да крыніц, у якія трапіла нямала і рознага смецця, рознага бруду на жыццёвым шляху. Вядома, жыццё і тады не было гладкім, яно было і трагічным. На яго падаў, і нельга маўчаць пра гэта, нельга рабіць выгляд, што гэтага не было, — і змрочны цень трыццаць сёмага года, крыло якога балюча закранула і аўтара сцэнарыя «Шукальнікаў шчасця» Рыгора Якаўлевіча Кобеца. Але жыццё гэта было духоўным, ідэйным у высокім сэнсе слова.

Многае, відаць, пакажацца сёння ў «Шукальніках шчасця» наіўным, але гэта наіўнасць шчырых і чыстых людзей… Нездарма ў карціны «Шукальнікі шчасця» былі такія песенныя крылы — музыка Ісака Дунаеўскага, нездарма і сёння гучыць у душы мелодыя «На рыбалцы, ля ракі цягнуць сеткі рыбакі»!

Вельмі прыемна, што час не пахаваў «Шукальнікаў шчасця», радасна, што дачакаўся юбілею карціны і адзін з яе стваральнікаў — Рыгор Кобец. Дзякуй яму, дзякуй рэжысёру Корш-Сабліну, паклон яго памяці, бо яго ўжо даўно няма з намі. Дзякуй ім за тое, што яны пакінулі на нашым экране незабыўную старонку гісторыі кінамастацтва, урэшце — старонку гісторыі і нашага духоўнага жыцця, нашага духоўнага станаўлення.

1986

Яфім САДОЎСКІ

«ДОБРЫ ЁН БЫЎ ЧАЛАВЕК. НЕЗВЫЧАЙНЫ»

Літаратурнаму аб’яднанню «Звенья» (рускаму філіялу «Маладняка») у энцыклапедыях і даведніках удзяляюць пятнаццаць скупых лаканічных радкоў. Дарэмна і незаслужана. «Звенья» (створаныя ў лістападзе 1925 года), дзякуючы таму, што ў іх склад уваходзілі не абы-якія творцы, занялі даволі адметнае месца ў ажыўленым і разам з тым даволі складаным літаратурным працэсе першых гадоў савецкай улады.

Быў у Мінску ў той час цудоўны агульнапрафсаюзны клуб «Прафінтэрн»[1] на пляцы Волі. Там па вечарах кіпела жыццё. Лекцыі. Сустрэчы. «Сіняя блуза», і прытым выдатная, з таленавітымі ўдзельнікамі. Сярод іншых гурткоў быў і літаратурны. Кіраваў ім студэнт-медык Ілля Дукор, вельмі здольны чалавек. Паэт. Крытык. Чытальнік. Музыкант. Літаратурны гурток пачаў наладжваць вечары спачатку ў самім клубе, потым і па горадзе, на прадпрыемствах, у школах. Вечары, а разам з імі і ўдзельнікі набылі папулярнасць. І гурток павысілі ў рангу, ён стаў называцца літаратурнай групай.

Міша Гольдберг (Златагораў) прапанаваў назваць групу — «Звенья» (звенні дружбы). Назва спадабалася. Так і нарадзіліся «Звенья». Хто ў іх уваходзіў з самага пачатку? Ілля Дукор, тады яшчэ студэнт-медык, а потым урач, рабочы-стругальшчык Сямён Пілітовіч з завода «Бальшавік», ён жа старшыня групы, качагар шклозавода[2] «Пралетарый» Рыгор Кобец, журналіст Міхаіл Гольдберг, журналісты Сямён Язерскі і Марк Гальдштэйн, пагранічнік і рэдактар пагранічнай газеты Мікалай Карабкоў, Рыгор Бунтар і аўтар гэтых радкоў. Гэта была аснова «Звеньев», былі, натуральна, і ўцечка і прыток людзей.

Жылі мы вельмі дружна. Творча. Сустракаліся не толькі ў клубе на занятках, але, бывала, і дамоў хадзілі адзін да аднаго, адзначалі сямейныя святы або хадзілі ў парк падыхаць свежым паветрам, а заадно і новыя вершы прачытаць.

У групе «Звенья» асабліва каларытнымі, прыкметнымі, вартымі павагі за іх творчасць былі двое рабочых — Сямён Пілітовіч і Рыгор Кобец. У абодвух не было дастатковай адукацыі (Пілітовіч пазней атрымаў вышэйшую), але прыродныя здольнасці і жыццёвы вопыт ужо тады паставілі іх у рад незвычайных людзей.

Калі мы збіраліся на свае звеннеўскія заняткі, а збіраліся мы часта, Рыгору Кобецу было гадоў 25. Ён выглядаў дужым і мужным, як і належала качагару. Ад яго дыхала сілай, а на твары нібыта адбівалася полымя качагаркі… Чытаў ён свае вершы на памяць, а памяць у яго была выдатная. Ён помніў вершы не толькі свае, але і розных паэтаў. Як і ўсе мы, любіў Маякоўскага, добра ведаў «буйную» паэзію Ясеніна і, вядома, нашы вершы. Маю «Песню столяра» Грыша чытаў на зайздрасць лепей за мяне, аўтара, дый вершы іншых звеннеўцаў. Запомнілася наша літаратурная паездка ў Гомель, здаецца, адзіная, больш за ўсё мы выступалі па Мінску, у рабочых клубах, школах, але часцей у гарадскім садзе «Прафінтэрн» з летніх эстрад перад масавай аўдыторыяй. Помніцца мне, што найбольшым поспехам карыстаўся Грышаў «Паравоз». Чытаў яго Кобец бліскуча, і верш гэты карыстаўся велізарным поспехам. Бывала, толькі з’явіцца Грыша перад аўдыторыяй, як з усіх бакоў раздаюцца воклічы:

— Паравоз! Паравоз!

Грыша перачакае, а потым з усмешкай адкажа:

— Пачакайце, будзе і «Паравоз». Ён яшчэ ў дарозе. Запраўляецца недзе на паўстанку.

Як і ўсе мы, Рыгор любіў сустракацца з чытачамі. Ахвотна даваў згоду на выступленні і чытаў свае і не свае вершы. На памяць і шмат. А «Паравоз», як правіла, пакідаў «пад заслону» і апладысменты. Прымалі яго заўсёды цёпла і ахвотна[3]. І ён заслужыў гэта. Рыгор Якаўлевіч жыў літаратурай, любоў да яе, вернасць ёй нібыта перавышалі, засланялі ўсё астатняе. Выступаў у дыскусіях, праслухаўшы вершы або прозу звеннеўцаў, выступаў шчыра, адкрыта, і калі хваліў, дpackазваў за што, падкрэсліваючы вартасць твора, а калі крытыкаваў, дык таксама важка, грунтоўна, не закранаючы самалюбства аўтара, з гарачым пажаданнем дапамагчы, жадаючы поспеху і дабра. І за гэта Грышу Лахматага (такі быў яго псеўданім) цанілі, паважалі, любілі. Гэта я пішу ад сэрца, пішу, як яно было.

Шмат гадоў, пакуль Р. Я. Кобец жыў на ўсходзе краіны, я не меў ад яго ніякіх звестак. Нават у рэдакцыю «Рабочего», дзе ў яго было столькі сяброў, ён нічога не пісаў. У гэты час яго займала яўрэйская тэма, разбуджаная поспехам фільма «Шукальнікі шчасця». І ў Бірабіджан за трыдзевяць зямель Рыгор Якаўлевіч паехаў шукаць сваё шчасце, забраўся Бог ведае куды, але ніякага шчасця там не знайшоў. Хутчэй, наадварот. А няшчасце шукаць не трэба, яно цябе і ўдзень, і ўначы адшукае. Яно такое. У Кобеца была нейкая незразумелая цяга да яўрэйскай тэматыкі. Можа, таму, што ў яго першая жонка была яўрэйка. Аднак якое гэта мае значэнне. Але відавочна, што больш за ўсё ён шукаў рабочую тэму. Так, рабочая тэма, вынашаная ў сэрцы качагара, найбольш удавалася яму.

Пасля заканчэння вайны, праз шмат год, Рыгор Якаўлевіч вярнуўся з ГУЛАГа, дзе перанёс столькі цяжкіх выпрабаванняў, у наш родны Мінск.

Лёс наканаваў нам пасля такой доўгай разлукі стаць амаль суседзямі. Я жыў на Кузьмы Чорнага, а Грыша на Чарнышэўскага. І мы часта сустракаліся ў магазінчыку, што быў ад нас непадалёку, куды Кобец, заўзяты курэц, прыходзіў па курыва. Варта было нам сустрэцца, як гутарка «на хаду» зацягвалася на гадзіну, а мо і болей. Грыша ўжо пенсіянер, а я яшчэ «ўкалываю» ў газеце «Советская Белоруссия». На той час з звеннеўцаў былі жывыя Сямён Пілітовіч (у Маскве), яшчэ адзін наш Сямён, сапраўдны цыган абліччам, Язерскі (у Ленінградзе), Муся Гальдштэйн (у Саратаве), Мікалай Карабкоў (на Урале), Міхаіл Гольдберг-Залатагораў (у Маскве). Грыша і я стараліся падтрымліваць сувязь з сябрамі, але, на жаль, не ўсе яны любілі пісаць пісьмы… а сустракаліся мы зрэдку. З Сямёнам Язерскім так і не пабачыліся да таго, як ён пайшоў ад нас. У жывых, калі пішуцца гэтыя радкі, няма ўжо і астатніх.

Рыгор Якаўлевіч, столькі перажыўшы, але нязломны аптыміст, апавядаць аб сваіх прыгодах таксама не быў ахвотнік, а вось прыгадаць свой ранні літаратурны шлях, сваю незабыўную «Гуту», клуб «Прафінтэрн» у Мінску на пляцы Волі — гэта іншая справа. Тут ён апавядальнік надзіва цудоўны і своеасаблівы. Нас у першую чаргу цікавіў лёс знаёмых і блізкіх, сяброў, калег па пяры. Рыгор Кобец валодаў цудоўным майстэрствам дакладна, маляўніча перадаваць партрэты знаёмых і незнаёмых людзей. І мы з ім, прытуліўшыся дзе-небудзь на лавачцы пад сонцам, успаміналі родныя, незабыўныя «Звенья»… Прыгадвалі свае вечары ў рабочых клубах і адзін, памятаю, у шклодуваў, які натхніў Грышу на творчы подзвіг — п'есу «Гута». Памятаю, што гэтай п'есай Рыгор Якаўлевіч прывіў нам любоў да беларускага тэатра, і асабліва да тэатра імя Я. Купалы, які стаў яму родным. Качагар з завода «Пралетарый» стаў у гэтым тэатры не толькі блізкім членам багатага творчага калектыву, але і агульнапрызнаным драматургам.

Зрэшты, сам па сабе Грыша застаўся такім жа сціплым чалавекам, хадзіў у скуранцы, у скураной кепі, тады гэта было модна… Сам Грыша па прастаце сваёй натуры за модай ніколі не гнаўся. Франціць не любіў. Але апранаўся акуратна і неяк па-свойму. Густ у яго быў ад прыроды свой, нават у харчаванні: чым прасцей, тым і лепей. Народнасць, нават калі слава спадарожнічала Грышу, заўсёды была яго неад'емнай рысай.

Пасля вяртання ў Мінск Рыгор Якаўлевіч часта заходзіў да мяне ў Дом друку, у рэдакцыю газеты «Советская Белоруссия», дзе я ўжо адлічваў саракавы год свайго супрацоўніцтва. Заходзіў, як сам ён казаў, на хвілінку, а непрыкметна за гутаркай праседжвалі і гадзінамі. Калі я займаўся неадкладнай рэдакцыйнай справай, Грыша выходзіў падыміць, а падыміць ён любіў.

— Што зробіш, не магу без заводскай трубы і дымок люблю.

Курэц ён быў заўзяты да самай сваёй позняй старасці. Відаць, не кожнаму папяросы шкодзяць. А можа, гэта проста выключэнне. Але дыміў Грыша да апошняй сваёй хвіліны. Колькі выкурыў тытуню, не падлічыш.

Мы чыталі адзін аднаму свае вершы або ўспаміналі сяброў-звеннеўцяў. Успаміналі іх добрым словам, разглядвалі рэдкі фотаздымак, на якім з выпадку нейкай падзеі былі зняты звеннеўцы.

Па ўспамінах, сустрэчах, гутарках, па сутнасці, аднаўляецца асоба чалавека. Перш за ўсё і важней за ўсё — гутаркі нашы, хоць і «на хаду», але былі літаратурнымі. Грыша чытаў мне сваю новую паэму аб Бірабіджане. Напісана яна была танальна і глыбока. А вось у друку яе не сустракаў. Можа, і прамінуў. Увогуле, мне здаецца, што многае з напісанага Р. Я. Кобецам бясследна знікла. Так, у яго было няпростае жыццё, дзе там было думаць аб захаванні рукапісаў.

І апошняе, што засталося ў капілцы памяці, гэта наша выступленне перад вучнямі школы па вуліцы К. Чорнага. Выступалі мы ўдвух і дамовіліся чытаць вершы, напісаныя ў маладосці. Грыша бліснуў (ужо каторы раз!) сваім «Паравозам», а я з задавальненнем прачытаў «Песню столяра» («Рубаначкі, фуганачкі»).

І ўсё гэта ў мінулым, дарагім, незабыўным, святым для цябе мінулым…

Гісторыя «Звеньев» па-сапраўднаму яшчэ не напісана, калі не лічыць майго артыкула ў «Нёмане» «Нас было — тринадцать», якую дужа падправіў Р. Бярозкін, ён тады працаваў у гэтым часопісе. Што можна было расказаць на двух-трох старонках? Роўна нічога, тым больш што нас было не чортаў тузін, не трынаццаць, а чалавек трыццаць. Праўда, гэтыя трынаццаць найбольш прыкметныя.

Аднойчы ў Доме друку нябожчык Косця Якубовіч, фатограф з «Советской Белоруссии», зняў мяне з Грышам на ўвесь рост. Фотаздымак, на шчасце, захаваўся, але не апублікаваны… Грыша на здымку атрымаўся выдатна, да кожнай рысачкі. Усміхаюцца вочы, і на вуснах усмешка. Добры ён быў чалавек. Незвычайны. І галоўнае — пісьменнік самабытны, з горкаўскай школы. Вялікай жыццёвай і творчай школы.

1992

Дмитрий ФИЛИМОНОВ

ТРЕТЬЯ ПРЕМЬЕРА

50 лет назад на экраны страны вышел белорусский фильм «Искатели счастья». Кто постарше, хорошо помнит эту веселую и грустную, ироничную и светлую картину. В ней есть что-то необычайно привлекательное и красивое. Привлекательность эта напоминает мягкую улыбку, освещающую лицо хорошего человека. Фильм имел большой успех. И не только у советских зрителей — он демонстрировался в США, Австрии, Бельгии, Чехословакии, Франции и других странах мира.

А началось все с небольшой газетной заметки, где речь шла о бедной еврейской семье, которая после долгих скитаний по свету обрела свое счастье в Стране Советов. Заметка эта попала на глаза молодому, но уже известному в то время белорусскому драматургу Григорию Кобецу, и он загорелся идеей написать на этом материале киносценарий. Идея получает поддержку, и легкий на подъем Кобец отправляется в Биробиджан. Он живет вместе с переселенцами, корчует тайгу, охотится, рыбачит, присматривается к людям, что его окружают, — героям будущего фильма.

Вернувшись в Ленинград, где в 30-е годы временно находилась киностудия «Советская Беларусь», Кобец сразу же принимается за работу. Писал он, как всегда, быстро, диктовал на машинку. И поэтому вскоре с кинодраматургом И. Зельцером, ставшим соавтором, уже читал сценарий друзьям. Поставить фильм взялся молодой тогда режиссер В. Корш-Саблин.

Ветеран белорусского кино П. Шамшур вспоминает: «На кинофабрике «Советская Беларусь» творится что-то удивительное — так много веселья и смеха в эти дни. Снимается фильм «Искатели счастья» по сценарию Кобеца… Друзья-артисты, словно начиненные искрящимся весельем, в любом уголке фабрики показывают смешные сценки по сюжету фильма. Вместе со всеми заразительно смеется и Гриша Кобец, а затем подходит к Михоэлсу и Зускину и что-то шепчет им. Согласно кивает Зускин, в черных глазах его загораются огоньки — Кобец «подкинул» новую идею! И начинаются новые актерские поиски. Легко и весело идут съемки этого фильма».

Впервые картина была показана весной 1936 года. Одни называли «Искатели счастья» драмой, другие — комедией, третьи — мелодрамой, а иные причисляли фильм к музыкальным. В одном были едины и пресса, и зрители: «Искатели счастья» — фильм огромной художественной выразительности, серьезная победа кинофабрики «Советская Беларусь». Работа сценаристов, актеров, режиссера, замечательная музыка И. Дунаевского слились воедино, создали неповторимый сплав, справедливо названный критикой умной и человечной комедией. Картина не просто развлекала, а заставляла думать, действовать.

«Картина правдиво отражает тему братства народов Советского Союза, — писала 25 мая 1936 года газета «Правда», — не приукрашивает трудности, с которыми встретились ее герои; наполнена юмором, теплотой, лиризмом; отличается яркими образами центральных персонажей».

…Через тридцать лет после премьеры, в шестидесятые годы, фильм вновь прошел по экранам страны. И опять критика отмечала, что эта картина — важный этап не только в творчестве ее создателей — В. Корш-Саблина, Г. Кобеца, И. Зельцера, И. Дунаевского. Она явилась вехой в истории белорусского кино, вошла в золотой фонд советского киноискусства.

И вот теперь, спустя 50 лет, вновь состоится премьера этой удивительной картины. Восстановленная лента будет показана нашим телевидением. Я рад, что на этой «третьей премьере» буду взволнованным зрителем вместе со своим счастливым дедом — автором сценария «Искатели счастья», заслуженным деятелем искусств БССР Григорием Яковлевичем Кобецом.

2 кастрычніка 1986 г.

Анатолий КРАСИНСКИЙ[1]

МЫ ПОМНИМ ЕГО

Время летит стремительно, и вот уже в конце этого года мы можем сказать, что первому белорусскому фильму «Лесная быль», поставленному Таричем по сценарию Михася Чарота, исполняется 60 лет, через два года 60 лет исполнится кинокартине «Кастусь Калиновский», уже 50-летний рубеж перешли картины: «В огне рожденные» Корш-Саблина по сценарию Анатолия Вольного, «Первый взвод» Корш-Саблина по сценарию Бродянского, «Путь корабля» Тарича, «Дважды рожденный» режиссера Аршанского, поставленного по сценарию Григория Кобеца. И вот в этом году 50 лет картине «Искатели счастья», которая поставлена режиссером Корш-Саблиным по сценарию Григория Кобеца и Иоганна Зельцера. Времени прошло много, но картина осталась в памяти тех, кто смотрел ее в те далекие годы, да я думаю, что смотрели и люди более молодого поколения, потому что эта картина была у нас здесь в разные годы в Доме кино и, насколько мне помнится, она показывалась уже в послевоенное время по телевидению. Я бы сказал, что это одна из популярнейших картин белорусского кино тех лет, но, пожалуй, по популярности ее можно сравнить с фильмом «Моя любовь», — фильм, который идет и сейчас, часто показывается по телевидению. Картины в чем-то очень близки, хотя мне кажется, что картина «Искатели счастья» глубже, интереснее и талантливее. От этих картин такое ощущение, что это очень солнечные картины. И вот думаешь, почему такое ощущение, откуда оно? Это связано, наверное, и с музыкой Дунаевского, с теми песнями, которые написал Дунаевский к этим картинам, много хороших песен, которые в 30-е годы звучали очень широко, и по радио мы их слушали, и когда заводили патефоны. Эти песни тоже звучали — «Ох ты, сердце», «На рыбалке, у реки» и другие. Я думаю, что фильм «Искатели счастья» представляет интерес с той точки зрения, что это все-таки была попытка создания комедии. Комедий у нас создавалось маловато и тогда, мало создается и сегодня. И поэтому интересно посмотреть, как делалась комедия в то время. Я думаю, что представляет интерес и тот образ, в общем-то главный персонаж этого фильма, образ сатирический — Пини Копмана, потому что здесь, в нашем кинематографе, традицией мы не можем похвастаться богатыми и серьезными, большими традициями. Здесь играли очень интересные, яркие актеры — Зускин, актер, ну, так писали по крайней мере о нем, актер грустного юмора; играет здесь Блюменталь-Тамарина, очень известная актриса, актриса Малого театра, которая активно работала в кино в то время и снималась в разных фильмах: в фильмах «Встречный», «Дон Диего и Пелагея» и в некоторых других. Ну вот один киновед написал недавно о том, что он считает, что роль Блюменталь-Тамариной в этой картине, пожалуй, самая интересная ее

киноработа. И мне думается, что с этим можно согласиться. Наверное, это действительно так.

Когда мы говорим о фильмах, и старых и новых, мы часто называем режиссера этой картины. Мы говорим: это фильм такого-то режиссера и, к сожалению, очень редко вспоминаем сценариста. Но так уж получилось, так уж повелось в кинематографе, иногда это оправдано, но не всегда. И часто мы забываем тех людей, которые придумали эту историю, которые написали эти характеры, и благодаря которым фильм появился на экране. И вот с этой точки зрения чрезвычайно интересна и, я бы сказал, показательна судьба Григория Яковлевича Кобеца в белорусском кинематографе. Когда-то, я помню, это уже было много лет назад, здесь, в Доме кино, находилась студия «Беларусьфильм», после войны. Работал здесь такой режиссер — Сергей Иванович Сплошнов. И так как в довоенное время он работал на студии «Советская Беларусь» (а студия находилась в Ленинграде) и снимал там картины, то он очень любил вспоминать о том, как же это было. И вот он рассказывал такой эпизод. Он говорит мне: «Понимаете, вот был у нас такой сценарист на Белгоскино, который мог сдавать сценарий без текста». Я говорю: «Но как же так?» — «Ну, вот так, нужно было сдавать сценарий худсовету… Вы можете себе представить? Он брал чистый лист бумаги и читал этот сценарий». — «Ну, этого не может быть, — возразил я — это, наверное, просто какой-то отдельный эпизод он мог зачитать». — «Нет, я вас уверяю, что он прочитал весь сценарий. Сценарий еще не был записан, но он его прочитал». Он имел в виду сценарий «Дважды рожденный». Сценарий был потом вскоре написан Кобецом. Сценарий был об очень сложной, о трудной судьбе человека, который в новых условиях, в новых жизненных обстоятельствах не мог найти себя, не мог примкнуть к тому или иному берегу. И вот об этой сложной судьбе очень ярко, своеобразно и интересно рассказал сценарист Кобец. Потом сняли картину, в роли этого человека снялся выдающийся белорусский актер, театральный актер — Владимир Крылович. Этот фильм — чрезвычайная, я бы сказал, очень важная веха в искусстве белорусского кинематографа, и потом Григорий Кобец принимает активное участие в создании фильма, который вы сегодня увидите. Тогда кинематограф еще только начинался, и шли постоянные разговоры о том, что нужно воспитывать кадры своих кинодраматургов, своих сценаристов. А для того, чтобы свои сценаристы появлялись, необходимо привлекать писателей к работе в кинематографе. В общем, это знакомые слова, потому что прошли десятилетия, и эти призывы раздаются и сегодня. По-прежнему говорим о том, что писатель должен работать в кинематографе, что кинематограф не может развиваться по-настоящему без участия писателей. И естественно, в самом начале кино эта проблема носила самый острый, острейший характер. И писатели белорусские в общем, так сказать, присматривались к кинематографу,

но побаивались принимать в нем активное участие. То есть сценариев появлялось мало. И вот два писателя, Григорий Кобец и Анатоль Вольный начали очень активно работать в кино. И на одном совещании творческих работников руководитель белорусского правительства Голодед говорил о том, что писатели очень трудно идут в кинематограф, но пусть пример таких писателей, как Григорий Кобец и Анатолий Вольный, вдохновляет их. Потому что эти люди очень смело, решительно пошли в новое искусство и интересно, плодотворно в нем работают. И поэтому не случайно вот этим первым белорусским сценаристам, этим *двум первым белорусским сценаристам*, было присвоено в 35 году среди группы кинематографистов белорусских впервые — звание заслуженного деятеля искусств Белорусской республики. Вот тогда все начиналось.

Кобец пришел в кинематограф человеком с большим жизненным опытом. Он прошел империалистическую войну, он воевал в Первой конной, он работал слесарем, работал журналистом и несколько лет в начале тридцатых годов работал начальником сценарного отдела киностудии «Савецкая Беларусь». Вот недавно в Минске был один из ветеранов белорусского кино режиссер Любошиц, он и до войны работал в нашей студии, и сразу после войны, а потом, уже в 50-е и 60-е годы, работал на литовской студии. Это человек, который давно там много лет работал, заслуженный деятель искусств Литовской ССР. Вот он приехал и привез свои воспоминания. И там есть несколько слов, несколько строчек, с моей точки зрения любопытных, о Кобеце. Я хочу сейчас вас с ними познакомить… Жили прямо в здании киностудии «Савецкая Беларусь». И вот он пишет о том, что в соседней комнате жил Рыгор Кобец: «…обосновался Рыгор Кобец. Ниже среднего роста, в меру упитанный, он проходил через нашу комнату к себе походкой энергичной, как матрос вразвалочку. Как и многие белорусские писатели, носил костюм простой и скромный. Только ни разу не видел, чтобы пиджак был застегнут на пуговицы, а ворот светлой рубахи закрывал бы шею. И душа его была нараспашку. Кобеца-кинодраматурга еще не знал, а как автора нашумевшей пьесы вспомнил (имеется в виду пьеса «Гута», которая очень широко шла и в белорусских театрах, и в театрах других республик нашей страны, и шла за рубежом довольно много. — *Заўв. А. Красінскага*). Известно мне было из газет, что Кобец входил в делегацию белорусских писателей, которая приветствовала на пограничной станции Негорелое Максима Горького, когда он в мае 1928 года возвращался в Москву из Капри (ошибка: из Сорренто. — *Заўв. А. Красінскага*). И еще. Слушал Кобеца, читающего свои стихи в Минске. Несколько строчек стихотворения о мчавшемся паровозе до сих пор помню: «С уклона вниз, с уклона вниз, за коммунизм, за коммунизм. Эй, кочегар! Поддай-ка пар!» Кобецу — руководителю сценарного отдела — рабочего дня не хватало, поэтому прихватывал

и ночь, чтобы творить. Из своей комнаты, пока не засыпал, слышал, как он ходит и диктует, как отбивают чечетку клавиши «Ундервуда» под быстрыми пальцами, замирающими на мгновение, когда слышится реплика-вопрос машинистки».

Вот в это время Кобец и работал над сценарием «Дважды рожденный». Я должен сказать, что Григорий Яковлевич Кобец старейший, даже самый старейший член нашего творческого союза. Ему исполнилось в этом году восемьдесят восемь лет. Родился он еще в прошлом веке. Мне хочется, чтобы сегодня вспомнили о работе этого человека, о его большом вкладе в белорусское искусство. Ведь дело не в том, сколько человек написал сценариев. Можно написать их десятки, но вклад в искусство будет минимальным. А можно написать всего лишь несколько сценариев или поставить несколько картин, а может быть, даже одну — и вклад будет велик и значителен. Кобец написал четыре сценария. Написал он еще сценарий фильма «Днепр в огне» — картина, у которой была очень сложная и трудная судьба. Но время было тоже сложное и трудное, и это отражалось и на судьбах, и это отражалось и на картинах. И я хотел бы попросить присутствующую здесь Елену Григорьевну Кобец-Филимонову, писательницу, дочь Григория Яковлевича, который, к сожалению, по состоянию здоровья не мог сегодня прийти, не может здесь с нами находиться сегодня и смотреть эту картину, передать ему наш огромный привет и пожелать ему всего самого наилучшего и сказать о том, что мы помним о нем, что мы ценим его за его вклад в развитие нашего искусства — и театрального, и нашего искусства кино. Спасибо.

20 кастрычніка 1986 г.

Григорий РЕЛЕС[1]

ОН ВЫЖИЛ ПОТОМУ, ЧТО СМЕЯЛСЯ

Как писателя я знал Григория Яковлевича, когда еще учился в семилетней школе города Чашники (Витебская область). Его пьеса «Гута» прославила своего автора, можно сказать, в начале его творческого пути. Те, кто не видел эту постановку в театре, читали о ней хвалебные рецензии, а когда пьеса была напечатана, то ее издание было нарасхват[2]. В столице нашей республики пьеса долго не сходила со сцены БДТ-1 (так назывался театр имени Янки Купалы). И всегда, когда она ставилась, в зале был аншлаг.

Впервые я увидел ее автора, когда уже учился в минском пединституте и был членом Союза писателей. Это было в 1934 году.

Собрания писателей тогда проводились часто. Но Григорий Яковлевич выступал довольно редко, или когда ему явно нравился оратор, или когда выступавший задевал его лично. И когда объявляли о выступлении Кобеца, то курцы, которые в это время находились в фойе, бросали недокуренные папиросы и спешили в зал, чтобы послушать Кобеца. А слушать было что. Его иронические афоризмы, часто придуманные им самим, смешные и хлесткие, очень нравились и крепко запоминались.

Потом он долго отсутствовал, уехал в Биробиджан на съемки фильма «Искатели счастья» и там застрял. Через некоторое время на экранах кинотеатров появился этот фильм. Это было целое событие во всем Советском Союзе. Билеты в кинотеатры не купить. На улицах только и слышишь: «Пиня Копман — король подтяжек», «Сколько стоит этот пароход?» А песня «На рыбалке у реки» звучала во всех городах и селах.

И вдруг все оборвалось. С экранов исчезли его фильмы, из библиотек исчезли его произведения. Об этом авторе запрещено было говорить, будто его и на свете никогда не было. Стало понятно, «сталинский хапун» и его не миновал. Никого это не удивило, потому что в то время такое могло случиться с любым и каждым, и особенно с талантливыми людьми. А Кобец был именно таким.

Шли годы, а о нем ни слуху, ни духу. Но все то, что было им создано и обнародовано, и его самого из памяти людей вычеркнуть было невозможно. Даже сталинским извергам это было не под силу.

Бразды правления государством долгие годы находились в беспощадных, жестких руках Сталина и его соратников, но и они были бессильны предотвратить ход истории. После смерти жесточайшего диктатора наступил период «оттепели». Стали возвращаться из концлагерей те, кто остался в живых. О Кобеце ничего не было слышно.

Как-то летом иду по скверу, что возле Дома офицеров, на углу Энгельса и проспекта Ленина (так он тогда назывался). Вдруг вижу, навстречу Кобец идет. С виду такой же, каким был до отъезда из Минска, не постарел вовсе, только с усами, которые очень были ему к лицу. Я остановился и смотрю на него. Увидев меня, он подошел, протянул руку.

— Шолом алейхем! — произнес он на идиш.

— Алейхем шолом! — ответил я, как положено в таком случае. — Удивительно, откуда вы меня знаете? Ведь, будучи членами Союза писателей, мы не общались.

— Не так уж много нас было в коллективе, чтобы не вспомнить друг друга. — И чтобы меня еще больше удивить, спросил: — Куда вы подевали свою ярко-синюю толстовку, с которой никогда не расставались?

— Вы даже это помните?

— По ней я вас и запомнил. Но все это между прочим. Вы, наверно, из Союза писателей идете?

— Да, оттуда.

— А я иду туда. Хочу поговорить насчет того, чтобы меня в Союзе писателей восстановили. Как вы думаете, восстановят?

— Всех реабилитированных писателей восстанавливают. Так что даже не сомневайтесь.

— Ваши бы слова да в Божьи уши!

С тех пор я долгое время его не видел.

Встречаться мы начали, когда стали близкими соседями. Я проживал по улице Кузьмы Черного, а он — по улице Чернышевского, в новом доме, где получали квартиры в основном реабилитированные писатели.

Особенно часто заходил он к нам, когда я и моя супруга Полина ушли на пенсию. Григорий Яковлевич вспоминал прошлое, рассказчик он был великолепный, и многое из того, что он рассказывал, крепко запомнилось. Теперь, когда много лет его уже нет с нами, я взялся за перо, чтобы своими словами передать некоторые эпизоды из его жизни, которые он поведал мне и Полине.

Первый раз, когда его «цапнули», как он выразился, в Биробиджане в 1938 году, поначалу было не так страшно. Во-первых, никакой вины за собой не чувствовал, а во-вторых, все это происходило в массовом порядке. Сидели большие политические деятели, писатели, ученые, военные. Не он один попал в такую беду. На этот раз обошлось. Выпустили, хоть и вытрясли из него всю душу. А вот второй раз, когда его потянули в 1941 году, в самый разгар войны (это было в Хабаровске), он уже понял, что влип основательно, потому что знал уже об участи тех, кто был арестован в тридцать седьмом. Тем более, что во второй раз ему инкриминировали «антисоветскую агитацию».

Сидел в ресторане с одним писателем, по радио передавали сводку военных действий на фронте. Вдруг он такое услышал, что ушам своим не поверил. Немцы уже под Москвой. Тут он не выдержал и возмущенно закричал:

— Вот до чего этот усач нас довел! Гитлер обвел его вокруг пальца!

Арестовали Григория Яковлевича по доносу. В черном «воронке» отвезли в тюрьму. Тот же писатель на очной ставке повторил сказанное Кобецом в ресторане.

Вызывают его на допрос.

— Ну, может, станешь отрицать, что на нашего любимого вождя плел всякую чепуху? Деспотом его называл?

— Может, и плел в пьяном виде, хотя не помню что. А вы мне ответьте на такой вопрос: Сталин на меня подал жалобу в суд?

— Ты что это? С похмелья мелешь?

— Нет, я трезвый. Ответьте на мой вопрос. Подал он на меня в суд или нет?

— Не болтай чепуху!

— Это не чепуха. Я согласно конституции требую. Я гражданин Советского Союза, и Сталин гражданин Советского Союза. Я его оскорбил, и по закону он должен подать на меня в суд. Раз не подал, значит, вы не имеете права меня судить.

Не стал следователь с ним спорить и больше Кобеца не вызывал на допрос. Через некоторое время его вызвали вновь. Теперь уже был не один следователь, а сидело несколько человек. Задали пару пустяковых вопросов, которые к делу почти не относились, и без суда и следствия объявили приговор. Десять лет ИТЛ за «антисоветскую агитацию». Отправили в Тайшет на строительство железной дороги. Попал в бригаду уголовников, или урков, как они сами себя именовали. Лагерное начальство назначило его бригадиром.

— Это тебе вынесли смертный приговор, — сказал Кобецу один из конвоиров, — решили от тебя избавиться. Бригадир среди урков долго не держится. От силы месяц, два.

— А потом?

— А потом они его убирают. В одно прекрасное утро его находят на нарах мертвым. Дескать, сам отдал Богу душу.

— А я все же постараюсь с ними поладить.

— Не удастся, начальство не допустит. Оно через бригадиров устанавливает зекам такую норму, что выполнить ее невозможно. Начальство наседает на бригадира, а бригадир на зеков. И кончается тем, что урки убирают бригадира.

— И все же я с ними попробую поладить, — настаивал на своем Кобец.

— Тогда не жди милости от начальства.

С первых же дней бригадирства Григорий Яковлевич почувствовал, что с урками поладить не так просто. Дело было зимой. Люди были легко одеты и часто бегали к костру, чтобы согреться.

— Греться надо на работе, — говорит им бригадир.

— У тебя кожух теплый, и то бегаешь к костру, — отвечают ему.

И действительно, кожух выручал Кобеца. Это был его любимый кожух, до самых пят. И он доволен был, что ему удалось оставить его при себе. В нем любой мороз не страшен. А что касается работы, то бригадир должен был организовать ее и следить, чтобы зеки хорошо работали, не допускать простоев. А самому бригадиру киркой или лопатой шуровать не обязательно. Но Кобец работал наравне со всеми, если не больше.

В ту же ночь у него сперли кожух. И пошел он на работу в ватнике, который годился для осени или весны. Случилось это в январе, в самые морозы. Григорий Яковлевич понял, что без кожуха ему не

перезимовать. Стал он чаще греться у костра. И каждый раз, когда он бежал к костру, урки бросали работу и тоже бежали греться. Заметив это, начальство стало журить бригадира, дескать, плохой пример подает зекам, раз они «филонят».

В бараке после работы уголовники всячески избегали своего бригадира, будто он для них пустое место. Пробовал заговаривать с некоторыми, те и слушать его не стали.

— Завтра поговорим, на работе, — увиливали они.

И однажды за ужином Кобец решительно заявил:

— Хлопцы, мне нужен ваш пахан.

— Какой пахан? Нет у нас такого.

— Не морочьте мне голову, — строго сказал Григорий Яковлевич. — У вас должен быть пахан. А если нет, то вы и гроша ломаного не стоите. Мне он очень нужен. Имею важное дело к нему.

«Вижу, они переглядываются между собой, — рассказывает Григорий Яковлевич, — однако молчат. Вдруг ко мне подходит один, долговязый, худой, по кличке Колун.

— Ну хорошо, — говорит он мне. — Я пахан. Говори, я тебя слушаю.

— Дерьмо ты, а не пахан. С тобой и говорить не стану».

В бараке, где Григорий Яковлевич находился, были зеки и из других бригад. Один из них, белобрысый, в потертой кожаной тужурке, подошел к Кобецу и предложил сыграть в карты.

— Не умею, — заявил Кобец.

— Значит, интеллигент, — заключил тот.

— Точно, только не вижу в этом изъяна.

Долговязый достал из кармана кисет, скрутил цигарку и спросил:

— Куришь?

— А как же!

— Коль так, то получишь «семь сорок».

Это значит, что даст докурить. Закурил, сел и спрашивает:

— Из каких краев?

— Из Белоруссии.

— Считай, что мы земляки. Я со Смоленщины.

Опять достает кисет и предлагает:

— Ну, крути сам, заодно скажи, как ты сюда попал.

— За политику.

— Точно, интеллигент.

— А мало рабочих и колхозников нынче сидят?

— Но ты, фраер, не из рабочих и крестьян, это сразу видно. Даже потому, что тебя бригадиром к нам назначили. Если не секрет, кто ты по профессии?

— Фильм «Искатели счастья» смотрел?

— Это где Пиня спрашивает: «Сколько стоит этот пароход?» Смотрел.

— А «Дважды рожденный»?

— Не смотрел, но слыхал. А к чему ты клонишь?

— А к тому, что это мои фильмы. Они сняты по моим сценариям. Сценарий — это как пьеса. Ты что-нибудь смыслишь в этом?

— Еще бы! Я даже стихи писал. Только их не печатали. Блата не было. А без блата в это дело не суйся. А вы, оказывается, знаменитость!

— В этом заведении не «выкают», — сделал ему замечание Кобец. — А теперь признайся, ты пахан?

— Нет, не я. Но я его знаю. Что ему передать? Скажу заранее, если надеешься скоро выйти отсюда и собираешь материал для будущего фильма, то он с тобой разговаривать не будет. На кой ему хрен! Такая война идет, а мы тут… Боятся нас на фронт пускать. Не доверяют. Уж лучше в бою погибнуть, чем тут загнуться. Нас за людей не считают. Никто не в ответе за нас. Хуже чем к скотам относятся. За скот отчитываться надо. Скот цену имеет. А мы ничего не стоим…

— Вот я и хочу с ним поговорить, как нам выжить.

— Ни хрена не выйдет. Сверху потребуют, чтобы скорей дорога была построена. А здешние апостолы на нас нажимают. А нам, зекам, это не по силам. И откуда та сила, когда три раза в день баланду сербаем. И триста грамм хлеба на день дают.

— Насчет жратвы и курева я поговорю с «придурками» (мелкое лагерное начальство из самих зеков). С паханом можешь меня не знакомить, раз он у вас засекреченный. С тобой буду дело иметь. Ты только скажи, как тебя величать?

— Фройкой зовут.

— Ты что, еврей?

— Сам не знаю. Какое это имеет значение?

— Для меня никакого, — ответил ему Кобец.

— Ну раз так, то получай «петушка».

Кобец смекнул, что «петушок» это пять пальцев, и он крепко пожал ему руку.

Вечером того же дня в барак пришел парень с большим пакетом и вручил его Кобецу. В нем оказался его украденный кожух.

В итоге норму для бригады начальство немного снизило, и она безукоризненно выполнялась. И, как сказал Фройка, «волки были сыты и овцы целы». Особых претензий начальство к бригаде не имело.

Как бы там ни было, а организаторский талант пригодился Кобецу и в лагере. И природный юмор помог ему выжить. Урок хлебом не корми, а дай посмеяться. А рассказывать и острить Григорий Яковлевич был великий мастер.

Какое-то время Кобец у нас не появлялся. Позвонил я к нему по телефону, и мне ответили, что его нет в городе, отдыхает где-то на

периферии. И вот однажды, дело было летом, мы с Полиной возвращались после очередного похода по магазинам и услышали от соседок, которые сидели на крылечке:

— К вам приходил симпатичный старичок, с седенькой бородкой, и, не застав вас дома, велел передать, что Кобец уходит в белорусские леса. Правда, он был немного под хмельком, но он нам очень понравился. Он так мило и остроумно шутил. Скажите, кто он такой?

— Автор многих фильмов и пьес, в том числе и фильма «Искатели счастья».

После этого он больше года к нам не заглядывал. Осенью 1964 года он вдруг объявился. Лицо загорелое, вид усталый, но глаза попрежнему бойкие, насмешливые.

— Что-то вас долго не было? — спросила Полина. — Мы уже соскучились по вас.

— Ой, не говорите! Столько пережито за это время! Столько цорес (несчастья (евр.)) перенес! И все из-за моей анархии. А я-то думал, что с разоблачением Сталина кончились мои муки, что все в прошлом. Но где там! Опять сыр-бор разгорелся. Вы, наверное, слыхали, какую бучу подняли вокруг меня?

— Ничего мы не слыхали, — ответила Полина. — Нас просто интересует, почему вы так долго не были у нас.

— И вы тоже ничего не знаете? — спросил Григорий Яковлевич у меня.

— Я теперь вообще редко где бываю. В Союзе писателей я уже более полугода не был.

— Ну так вот. В гражданскую войну я участвовал в анархистском движении федерации «Набат» и некоторое время служил в армии Махно. Мы воевали за советскую власть без коммунистов. Потом объединились с Красной Армией и вместе воевали за советскую власть. Потом снова разбежались. Большевики стали побеждать, и анархистам пришлось скрываться от ЧК. Так я оказался в Минске. Женился и пошел работать кочегаром. В конце двадцатых годов я написал пьесу «Гута». Ну, а дальше вы уже все про меня знаете Я стал профессиональным писателем. Потом репрессии, реабилитация… Зря я подавал заявление о восстановлении в партии, — задумчиво произнес Григорий Яковлевич. — С этого все и началось. Одним словом, обкомовцы анархию мне не простили и лишили персональной пенсии, хоть и не имели права. Вот и ушел я в белорусские леса горе свое развеять.

Позже я узнал, что Григорий Яковлевич дважды пытался наложить на себя руки. Он понял, что ему вновь закроют дорогу в литературу. И, возможно, навсегда. Кончалась «хрущевская оттепель», начинались годы застоя, а с ними новые репрессии, которые стали приобретать иные формы.

Немного придя в себя, Григорий Яковлевич вместе с женой и внуком проводил лето в глухой деревеньке Уланово, окруженной лесом. Эти места он и назвал «белорусскими лесами».

Григорий Яковлевич очень любил своего внука Диму. С большой теплотой рассказывал он о том, как закалял малыша:

— Внучку моему три годика. Идем мы с ним на озеро.

— Дедушка, а сколько можно в воде купаться? — спрашивает.

— Пока пуп не посинеет, — отвечаю.

Смеется. А однажды купил ему мороженое. Спрашивает:

— А сколько можно мороженого сразу съесть?

— Пока сосульки из носа не вырастут.

После жестокого удара юмор вернулся к Кобецу, и на этот раз он помог ему выжить.

Было отчего Григорию Яковлевичу уйти в глухие «белорусские леса»… на время уйти, чтобы все это пережить и переосмыслить.

Юмором он защищался. Как-то я у него спросил:

— Как вы поживаете, Григорий Яковлевич?

А он в ответ:

— Один еврей сказал: «Мы с женой живем и радуемся. Она в меня бросит тарелку и промахнется — я радуюсь. Я в нее брошу миску и промахнусь — она радуется». Вот так и живем, живем и радуемся.

Кобец знал много еврейских анекдотов и пословиц. Неплохо говорил на идиш. Как-то сидя на лавочке на одном из бульваров Минска, мы с ним беседовали на моем родном языке.

Общаясь с Григорием Кобецом, я убедился, что он хорошо знаком с бытом местечковых евреев. Однажды он рассказал мне, как, будучи шестнадцатилетним юношей, он принимал участие в обороне еврейского местечка на Кировоградчине во время погрома, который устроили то ли петлюровцы, то ли григорьевцы, я уже не помню. Рассказывал, как еще мальчиком подрабатывал у раввина.

Он писал о том, что хорошо знал. Возможно, потому в его произведениях превалировала еврейская тематика.

Когда у Григория Яковлевича спрашивали, какой он национальности, он отшучивался:

— В каждой нации есть всякие люди. А я, как и многие на земле, предпочитаю одну нацию.

— Какую?

— Ассигнацию.

Конечно же, это была шутка. Григорий Кобец был щедрой души человек и мог последнюю рубаху отдать тому, кто нуждался больше него. Вот так помог Тишке Гартному в тридцать шестом, когда тот уже был обречен как «враг народа» и его многодетная семья голодала.

Шутки у него рождались на ходу. Помнится, как я с ним в одной писательской бригаде ездил в Чашникский район на встречу с чита-

телями. Чашники — моя родина, и мне пришлось быть гидом. Когда из Новолукомля мы поехали выступать в бывшее еврейское местечко Лукомль, Григорий Яковлевич спросил:

— А сколько евреев тут нынче проживает?

— Один, — ответил я.

— Вот сволочи! Одного оставили, чтобы было кого жидом обзывать.

Какой национальности он сам, мне и в голову не приходило спросить. К какой бы ни принадлежал, он был веселый, доброжелательный и умный человек, не унывавший ни при каких обстоятельствах. К тому же талантливый писатель.

P. S. Когда я закончил писать о незабываемых встречах с Кобецом, мне на память пришла статья о Биробиджане «Там, где русские соблюдают шабад и справляют Пейсах», опубликованная в газете «Известия». Начиналась она так. «Журналист спрашивает у губернатора:

— Сколько евреев в Еврейской автономной области?

— А сколько вам нужно? — отвечает губернатор…»

И дальше «об особенностях национальной арифметики», суть которой в следующем: чем больше евреев уезжает из Биробиджана в Израиль, тем больше их остается. Потому что и русские хотят стать евреями, чтобы уехать из бывшей Страны Советов. А чтобы стать евреями, «они соблюдают шабад и справляют Пейсах, изучают иврит и танцуют «Семь-сорок».

Меня не удивило, что автор статьи внук Григория Кобеца — Дмитрий Филимонов, унаследовавший не только литературный талант, но и юмор своего знаменитого деда и интерес к еврейской жизни.

Да и как не съездить в Биробиджан, на родину фильма «Искатели счастья», где и его дед корчевал тайгу, ловил на Амуре рыбу и танцевал «Семь-сорок», изучая быт строителей Биробиджана!..

Кобец делил с ними и радость, и горе. В 1938, когда был «сталинский хапун», его арестовали с лучшими людьми Биробиджана. Не все вернулись из ГУЛАГа. А он выжил потому, что смеялся.

1999

Евгений КАЗЮКИН[1]

КТО «УТОПИЛ» БЕЛОРУССКОГО ЧАПАЕВА?

Легендарный фильм братьев Васильевых одним принес славу, а другим — расстрел и ГУЛАГ.

История эта прелюбопытная, но малоизвестная, потому что большинство документов, имеющих отношение к ней, хранились под гри-

фом «Строго секретно». Некоторые из них найдены и прочитаны уже в наши дни. Но, скорее всего, найдены не все, потому что в истории этой до сих пор есть белые пятна и есть вопросы, на которые нет ответов. Все началось с 1934 года, когда на экраны вышел знаменитый фильм братьев Васильевых «Чапаев». Он имел огромный успех. Его смотрела вся страна. Его хвалили на страницах газет и журналов. И это, конечно, не могло не породить белую зависть.

Идея от «добродея»

Фильм «Чапаев» принес одним славу, а другим — головную боль. Долгое время искусствоведы считали, что эта головная боль была местного масштаба, что ее породило партийное руководство БССР, которому очень захотелось иметь своего Василия Ивановича. Но три года назад был найден документ, который внес определенную ясность и дал ответ на ряд спорных моментов. И нашли этот документ не где-либо, а в фонде Сталина, который хранится в Российском государственном архиве социально-политической истории. В руки известного белорусского исследователя Виталия Скалабана впервые попали письма, датированные 13 мая и 15 июня 1936 года. К великому вождю всех народов обращались два Николая, Гикало и Голодед. Один — первый секретарь ЦК КП(б)Б, второй — председатель Совнаркома БССР. Что волновало и беспокоило двух лидеров братской республики? Цитирую майское послание: «Согласно Вашим личным указаниям, переданным через тов. Голодеда, о создании кинофильма «Белорусский Чапаев» мы уже приступили к собиранию необходимых материалов. Но мы натолкнулись на затруднение в основном вопросе — кого взять главным героем этого фильма, т.е. кого взять за «Белорусского Чапаева». Ряд людей, которых мы перебрали, по-видимому, не подойдут для такой большой задачи, которую Вы поставили перед нами и в которой должна быть сконцентрирована героика Гражданской войны.

Придавая этому делу исключительно важное значение и зная, что Вам лично известно немало настоящих героев Гражданской войны, в том числе и по Западному фронту, организатором побед на котором Вы являлись, как и на других фронтах, мы обращаемся к Вам, тов. Сталин, с просьбой принять нас по этому вопросу и помочь нам — подсказать (назвать) «Белорусского Чапаева», как это Вы помогли украинцам, назвав фамилию т. Щорса.

Убедительно просим не отказать в нашей просьбе. По вашему решению принять нас мы прибудем в любое время».

Примерно такого содержания и второе письмо.

Иосиф Виссарионович на эти письма не ответил. И не принял Гикало с Голодедом. Почему? Трудно сказать, нет документов. Но теперь точно известно, что идея создания фильма о белорусском Чапаеве принадлежит лично товарищу Сталину.

Свой герой

Естественно, после личных указаний по созданию фильма о белорусском Чапаеве в республике развернулись масштабные подготовительные работы, заседания, обсуждения и поиск героя.

Есть протокол заседания бюро ЦК КП(б)Б, появившийся на свет 19 декабря 1935 года. Протокол, естественно, «строго секретный», в котором сказано: «В 15-дневный срок рассмотреть вопросы, связанные с созданием фильма, посвященного белорусскому Чапаеву. А вместе с этим определиться с кандидатурой на роль главного героя, автора сценария, режиссера-постановщика и других исполнителей».

После «строго секретного» документа все пришло в движение, завертелось. Была создана специальная комиссия, начались заседания директората Института истории партии, стали собирать боевых командиров, которые отличились в годы Гражданской войны и выслушивать их мнения, отправили в командировки ученых и журналистов, объявили конкурс на лучший сценарий, привлекли к этой работе маститых писателей. И со временем из восьми претендентов на роль белорусского Чапаева все ярче вырисовывался один. Большинство склонилось к мнению, в том числе и Голодед, что им должен стать Алесь Соловей, крестьянский сын, батрак, участник мировой и Гражданской войн. Тот Соловей, который, несмотря на немецкое окружение, создал на обширной территории так называемую Рудобельскую федеративную республику. Тот герой из полесской глубинки, который подавлял белокопытовский мятеж в Гомеле, который громил немцев и поляков и погиб в 1920 году, когда на его отряд налетела вражеская кавалерия и «порубила Соловья и его лошадь на мелкие кусочки». Несомненно, он лучше всех подходил на роль белорусского Чапаева.

Роковой сценарий

К созданию кинопроизведения привлекались многие литераторы Союза. Приглашение было послано даже Алексею Толстому. Тот отказался. Отказался от почетной работы и Михась Лыньков. Скорее всего, потому, что не работал над сценариями и не знал специфики их написания. И тогда это дело было поручено Анатолию Вольному и Григорию Кобецу, которые уже пробовали свои силы в кино и которых хвалили с высоких трибун за их работы.

Дочь Григория Кобеца Елена Григорьевна Кобец-Филимонова вспоминает:

— Авторы ездили по заданию ЦК партии в командировки, побывали на месте боев, встречались с матерью Соловья, с его боевыми друзьями. Собрали обширнейший материал. Кроме того, в их руках оказались партийные документы. Так что сценаристам было о чем писать, фактуры хватало. Но они пошли дальше. Авторам показалось, что нет той изюминки, которая нужна для захватывающего фильма.

Поэтому решили создать обобщающий образ и наделить его более яркими чертами.

Сценарий Вольный и Кобец дорабатывали в Доме творчества писателей под Пуховичами. Вернулись они в Минск с надеждой, что начнутся съемки. К тому времени уже и артист на главную роль был определен. Белорусского Чапаева доверили сыграть заслуженному артисту БССР Владимиру Крыловичу. Но Анатоля Вольного арестовали, а потом и расстреляли. А папа мой под видом командировки для сбора фактов для второй серии фильма «Искатели счастья» уехал на Дальний Восток. И «уехал» надолго: в общей сложности 22 года провел в ГУЛАГе.

Месть вождя?

Фильм-легенда не состоялся. Естественно, возникает вопрос: почему? Почему Иосиф Сталин лично не определил героя, почему не принял ни Гикало, ни Голодеда, хотя сам был заинтересован в создании картины о белорусском Чапаеве? Причина, скорее всего, одна. Вождь, у которого была цепкая память и который ревностно следил, как исполняются его поручения, особенно по созданию кинокартин, вероятно, все знал о работе над фильмом. Знал, что белорусы, не информируя его, уже выбрали героем Алеся Соловья, что написан сценарий и что его обсудили на заседании Союза писателей, что он утвержден и скоро начнутся съемки. А в том сценарии ни слова об «организаторе побед на Западном фронте», то есть о товарище Сталине, о его роли в борьбе с немцами и белополяками. Это потом не простится и Александру Довженко, создателю украинского Чапаева — «Щорса», который позабыл сказать о великом вожде доброе слово.

Конечно, не за сценарий о Соловье один из его авторов — Анатоль Вольны был арестован и расстрелян, а второй сценарист фильма Григорий Кобец, боясь расправы, вынужден был бежать на Дальний Восток. Скорее всего это драматические совпадения, прямых обвинений, связанных с работой над «Белорусским Чапаевым», никому из репрессированных не предъявлялось. Но почему-то мысли нехорошие приходят, даже мистические. Тем более есть и третий пострадавший: боевой командир Гай, сподвижник Александра Романовича Соловья, его тоже расстреляли, в 1937 году.

Дочь кинодраматурга Елена Григорьевна Кобец-Филимонова не верит в мистику, хотя и не отрицает, что есть белые пятна в этой истории.

— Особенно загадочны письма Гикало и Голодеда Сталину. Сразу видно, что они написаны с единственной целью: обезопасить себя. Обратите внимание, сколько мольбы в них, сколько преклонения. И не одно письмо, а два за небольшой промежуток времени. Видимо, что-то напугало двух Николаев. Скорее всего, они прослышали о гневе Иосифа

Виссарионовича и знали, чем это грозит. Они даже пошли на обман вождя, прося совета и личной встречи, что было явно не в их пользу.

— А на какой обман, Елена Григорьевна?

— Лукавили Гикало и Голодед. Они в мае и июне 1936 года просят Сталина, чтобы тот помог им определиться с белорусским Чапаевым, хотя к тому времени уже был определен герой и написан сценарий. Это подтверждает газета «ЛіМ», написавшая, что еще 26 апреля 1936 года в Союзе писателей Беларуси прошло обсуждение нового сценария товарищей Вольного и Кобеца об одном из героев Гражданской войны — Алесе Соловье. В обсуждении приняли участие Купала, Лыньков, Гурский и ряд других известных писателей. Так что с письмами этими, как и с другими эпизодами, много вопросов, на которые нет пока ответа.

А мог ли появиться «Белорусский Чапаев»?

— Елена Григорьевна, а какова дальнейшая судьба сценария, может, потом кто-то возвращался к нему, к теме белорусского Чапаева?

— Папа после реабилитации решил к 50-летию советской власти в Беларуси восстановить сценарий. И восстановил, сделав его более обширным, у него появились новые эпизоды, которых не было в первом варианте. Эти эпизоды он брал из жизни: и когда служил у Буденного, и когда имел какое-то отношение к батьке Махно. Сценарий получился интересный, двухсерийный. Кобец сдал его на киностудию, но сценарий не приняли к производству. И не вернули его автору. Почему? Там уже был сценарий Граховского и Фигуровского «Рудобельская республика», в котором одним из главных героев был известный вам Алесь Соловей, то есть белорусский Чапаев. Папа в 1972 году смотрел этот фильм по телевидению и был страшно расстроен. Он узнал эпизоды из своего сценария. Выходит, их украли. По этому поводу у меня состоялся разговор с Сергеем Граховским. Он плакал и божился: не обвиняйте меня, это сделал Фигуровский, он писал сценарий, а не я.

А фильм не удался. Он скучный, в нем нет динамики, острых моментов. Одни заседания и длинные беседы. Поэтому он забыт и о нем теперь редко кто вспоминает. Если бы тот сценарий, переделанный отцом к 50-летию БССР, пошел в производство, то у нас был бы свой белорусский Чапаев. Впрочем, сценарий и сегодня не устарел, но ему нужно новое прочтение. А темы Гражданской войны, героизма вечные.

Снежань 2008 г.

КАМЕНТАР

ДРАМАТУРГІЯ

З драматургічных твораў Р. Кобеца першая п’еса «Гута» («Шклозавод») прынесла яму шырокую вядомасць. Акрамя яе драматургам напісаны шэраг іншых п’ес.

У 1932 г. Р. Кобецам (з А. Вольным) напісана тэатральная сатырычная камедыя «Ратуй, божа!» (у 3 актах, 10 карцінах). У п’есе гучыць непрымірымасць да бюракратызму, абывацельшчыны, забабонаў, усяго пачварнага, што перашкаджае нармальна жыць працоўным людзям. П’еса не столькі антырэлігійная, колькі высмейвае элементарную некультурнасць, пошласць, безадказнасць службовых асоб, ад якіх залежыць дабрабыт людзей.

П’есу ставіў гомельскі тэатр. З прэсы 1930-х гг.: «Камедыя Р. Кобеца і А. Вольнага «Ратуй, божа!» прынята да пастаноўкі БДзТ-3. Камедыю ставіць кіраўнік тэатру К. Саннікаў» (На фронце тэатру і кіно. ЛіМ. 1932. 20 жніўня. № 16).

Драматургам напісана 6 камедыйных п’ес малой формы, амаль усе ставіліся ў гуртках самадзейнасці. Найбольш цікавыя: «На заставе», «Цяжкі выпадак», «Нішто сабе жарты», «Піражкі з чырвонцамі».

Самай папулярнай з п’ес малой формы была аднаактовая камедыя ў 5 карцінах «На заставе».

Першая назва п’есы «А ўсё ж заспяваю». Апублікавана ў 1932 г. у часопісе «Напагатове» № 2. Друкавалася і пад назвай «Чаму ж мне ня пець?». П’еса аб дружбе пагранічнікаў з мясцовымі жыхарамі. Пазней Р. Кобец перапрацаваў камедыю, пашырыў да 5 карцін і назваў «На заставе».

А пачалося з камандзіроўкі. У 1932 г. праўленне СПБ на чале з М. Клімковічам усіх буйнейшых пісьменнікаў паслала ў творчую камандзіроўку ў Чырвоную Армію. Паехаў і Рыгор Кобец у вайсковую часць. Пераапранулі яго ў ваенную форму (такі быў парадак, нават фотаздымак захаваўся ў сямейным архіве), і цэлы месяц Кобец вывучаў быт і службу пагранічнікаў, іх узаемаадносіны з мясцовым насельніцтвам. Так з-пад пяра драматурга нарадзілася камедыя-жарт «А ўсё ж заспяваю», пазней перапрацаваная ў камедыю «На заставе».

«На заставе» вытрымала шмат выданняў на розных мовах. Выдавалася асобнай кнігай у 1934 г. маскоўскім выдавецтвам ЭМЕС

(Усесаюзнае Таварыства па землеўпарадкаванні працоўных яўрэяў у СССР (ОЗЕТ) у перакладзе на рускую мову Даніэля Маршака (брата вядомага савецкага паэта Самуіла Маршака); друкавалася ў часопісе «Полымя рэвалюцыі» (1935, № 12); у 1936 выйшла асобнай кнігай з рэжысёрскімі заўвагамі К. Рутштэйна ў выдавецтве ЦЭДРАМ (Беларускае аддзяленне Цэнтральнага ўпраўлення па распаўсюджванні драматычнай прадукцыі).

У 1995 г. «На заставе» перавыдадзена ў зборніку А. Сабалеўскага «Беларуская драматургія» (2-гі выпуск).

П’еса была адзначана на Трэцім пленуме СП СССР (праходзіў у Мінску ў 1936 г.) як значная па сваім мастацкім узроўні. Камедыя карысталася вялікім поспехам у гледача.

У 30-я гады п’есу ставіў смаленскі тэатр Чырвонай Арміі, мінскі ТРАМ і драмгурткі. Камедыя шырока ставілася маладзёжнымі калектывамі Беларусі, Грузіі і Ленінграда. У наш час некалькі сцэн з п’есы ставілася артыстамі тэатра імя Я. Купалы (1994, 1998) і студэнтамі Мінскага інстытута культуры (1994).

Водгук А. Сабалеўскага на п’есу: «…яна напісана па-майстэрску, з камедыйным бляскам. Большасць роляў вельмі яркія, як кажуць старыя тэатралы, «кулявыя», адно пакладзі на суфлёрскую будку — і самі зайграюць».

«Цяжкі выпадак» — з жыцця калгаснікаў. Першая назва «Мигрень». П’еса выдавалася асобнай кнігай у 1940 г. (Выдавецтва «Дальгиз», г. Хабараўск) перад другім арыштам драматурга. У 1958 г., будучы ў пажыццёвай ссылцы пасля вызвалення з лагера, Р. Кобец перапрацаваў п’есу і назваў яе «Цяжкі выпадак».

Упершыню п’еса ставілася калектывам мастацкай самадзейнасці саўгаса «Чалдавар» (Киргизия). Пасля рэабілітацыі драматурга «Цяжкі выпадак» друкаваўся ў дадатку да часопіса «Маладосць» — «А гармонік грае, грае...» (1961, № 4, с. 2–14).

У новым варыянце паказана жыццё калгаснікаў 60-х гадоў. П’еса ставілася гурткамі самадзейнасці. Захаваўся водгук рэжысёра В. В. Пацехіна, у якім ён піша, што «вобразы аўтарам выпісаны з уласцівым для кожнага характарам і выразнасцю». Але ёсць і слушныя заўвагі наконт таго, каб перагледзець вобраз Моці, паводзіны якой не заўсёды адпавядаюць яе маралі.

Водгук В. В. Пацехіна захоўваецца ў БДАМЛіМ.

«Нішто сабе жарты» — з жыцця беларускай вёскі 1960-х гадоў. У п’есе паказаны канфлікт паміж маладой перадавой калгасніцай і старой знахаркай, варажбіткай, погляды якіх на жыццё не супадаюць.

Упершыню камедыя надрукавана ў 1962 г. у кнізе «Нішто сабе жарты» (зборнік аднаактовых камедый для гурткоў мастацкай самадзейнасці. Мн., Дзяржвыд БССР, 1962 г. (Рэспубліканскі дом народнай творчасці), с. 9–29).

У кнізе змешчаны рэжысёрскія заўвагі ў дапамогу гурткам самадзейнасці.

«Піражкі з чырвонцамі» — сатырычная камедыя пра злодзея і валютчыка, якога загубіла прагнасць да золата. Збіраючы яго ўсё жыццё, ён абкрадаў не толькі другіх, але і сябе: жыў галаднавата.

Накіраванасць камедыі — перавыхаванне і высмейванне сквапных людзей і ашуканцаў.

Упершыню п'еса надрукавана ў 1966 г. асобным выданнем (Мн., Беларусь. 1966. У рэпертуар мастацкай самадзейнасці).

У прадмове да кнігі драматург піша: «Паказаць звярынае аблічча скнары, заалагічны эгаізм людзей, у якіх адна мэта ў жыцці — нажыва, — вось задача, якую я ставіў перад сабой у п'есе «Піражкі з чырвонцамі». Адмоўныя персанажы п'есы прытрымліваюцца адной веры — чалавек чалавеку воўк. «Філасофія» скнары, — піша аўтар, — нікому не патрэбная, а нават шкодная, бо ператварае чалавека ў раба».

Аднаактовая камедыя «Катавасія брата Гервасія» на антырэлігійную тэму напісана Р. Кобецам у сааўтарстве з паэтам А. Астрэйкам (1962). Ставілася гурткамі самадзейнасці. Надрукавана (Полымя. 1962. № 10). П'еса атрымала высокую ацэнку на ўсесаюзным семінары драматургаў у г. Ялце (1962), у якім Р. Кобец прымаў удзел.

Аднаактовая камедыя «Святая тайна» Р. Кобеца таксама на антырэлігійную тэму не ставілася. Надрукавана ў часопісе «Полымя» (1965. № 10).

У 1940 г. Р. Кобец напісаў лібрэта музычнай камедыі «Шчаслівы бераг». Другія назвы: «Шчаслівы рэйс», «Біракюль», што па-карэйску азначае — шчаслівы бераг.

Гэта прыгодніцкая меладрама аб тым, як геолагі ў тайзе знаходзяць нафту (чорнае золата). Ідэя твора — роздум аб лёсе чалавека, аб яго шчасці.

Музыку напісаў кампазітар І. Ільін, вершы — паэт С. Бытавы (Музыкальный энциклопедический словарь. Москва. 1991. С. 207).

У аснову сюжэта пакладзены першы варыянт кінасцэнарыя «Шукальнікі шчасця», напісаны Р. Кобецам у 1934 г.

Лібрэта аперэты не друкавалася. Захоўваецца ў сямейным архіве Р. Кобеца.

Аперэта ставілася тэатрамі музкамедый у Хабараўску і Маскве ў 1940 г. У гэтым жанры драматург напісаў адзін твор.

У 1933 г. Р. Кобец працаваў над п'есай «Жанчына», але не завяршыў яе. Рукапіс не захаваўся.

З тэатральнай драматургіі ў «Выбраных творах» друкуецца толькі п'еса «Гута».

Гута (с. 27)

Упершыню — час. «Маладняк», 1929, № 8–10.

Друкуецца паводле выд.: Бібліятэка беларускай драматургіі. Мінск, 1970.

У 1931 г. была выдадзена асобным выданнем у перакладзе на рускую мову ў Маскве ў выдавецтве «Федерация» (Всероскомдрам). У Дзяржвыдзе БССР у 1932 г. таксама выходзіла асобнай кнігай на беларускай мове.

П’еса перакладалася на мовы розных народаў СССР і замежныя мовы (польскую, чэшскую, нямецкую і інш.) і нават на мову эсперанта (1932).

«Гута» ўпершыню была паказана БДТ-1 у г. Гомелі, куды тэатр выязджаў на гастролі. Прэса пісала: «У працягу зімовага сезону ў Гомелі і Магілёве БДТ-1 паставіў тры новыя п’есы — «Міжбур’е», «Ярасць» і «Гуту». Усе тры п’есы прайшлі з вялікім поспехам і сведчаць аб несумненным мастацка-палітычным росце тэатра» (Беларуская культура. Хроніка // Полымя. 1930. № 5–6).

На вялікі жаль, сталічная прэса, акрамя часопіса «Полымя», ніяк не адгукнулася на гэту падзею. Толькі пасля прэм’еры «Гуты» ў Магілёве газета «Рабочий» («Советская Белоруссия») надрукавала станоўчы водгук. Гэты водгук абвяргае выдумку драматурга Я. Рамановіча, быццам «Гута» на прэм’еры ў Магілёве правалілася.

Другі раз «Гута» была пастаўлена БДТ-1 на першай усесаюзнай алімпіядзе тэатральнага мастацтва ў чэрвені 1930 г. у Маскве на сцэне МХАТ-2. Поспех «Гуты» быў такі трыумфальны, што пасля алімпіяды яе ставілі амаль усе тэатры Савецкага Саюза і нават замежныя (Польшча, Чэхаславакія, Аўстрыя, Румынія, Венгрыя). Прэса адзначыла, што «Гута» і яе пастаноўка БДТ-1 — адна з самых яркіх і слаўных старонак у гісторыі беларускай савецкай драматургіі і тэатральнага мастацтва. Гэтая п’еса прынесла Р. Кобецу славу, і ён па праву стаў вядучым драматургам Беларусі. Толькі пасля перамогі БДТ-1 на алімпіядзе ў Маскве і ў сувязі з сотым паказам «Гуты» на беларускай сцэне (у кастрычніку 1931 г.) было шмат водгукаў і віншаванняў у адрас п’есы і спектакля ў газетах «Звязда» і «Рабочий». Больш шчодрай на водгукі аказалася цэнтральная прэса (часопісы і газеты): «Советский театр», «Театр и драматургия», «Новый мир», «Театр и революция», «Литературная газета», «Известия», «Рабочий и искусство» і шмат іншых. Гэта быў трыумф. БДТ-1, паказаўшы на алімпіядзе «Гуту», заняў першае месца, падзяліўшы яго з грузінскім тэатрам.

«Гута» — псіхалагічная драма ў 3-х дзеях, 14 карцінах. Падзеі ў п’есе адбываюцца ў 1928 г. У ёй упершыню паказана жыццё рабочых Беларусі.

Акрамя У. Крыловіча, які бліскуча іграў ролю рабочага Мароза, у спектаклі прымалі ўдзел таленавітыя артысты У. Уладамірскі,

Г. Грыгоніс, М. Зораў, Э. Шапко, Л. Рахленка і іншыя, якія ўяўлялі сабой цудоўны акцёрскі ансамбль, дзякуючы рэжысёру Е. Міровічу. Музыку да спектакля напісаў кампазітар А. Туранкоў. Дэкарацыі мастака Д. Крэйна.

Пасля тэатральнай алімпіяды маскоўская прэса адзначыла «бурны рост беларускай нацыянальнай культуры». У. Крыловічу было прысвоена званне заслужанага артыста БССР.

«Гута» стала этапнай не толькі ў творчым лёсе Р. Кобеца, але і артыста У. Крыловіча — выканаўцы галоўнай ролі (рабочага Мароза) — і самога тэатра. Вялікі поспех «Гуты» садзейнічаў таму, што тэатр пачалі запрашаць на гастролі па Саюзу.

Менавіта «Гута» стала першай беларускай п’есай, якая ставілася за мяжой, што спрыяла замацаванню культурных сувязяў з зарубежнымі краінамі, як і з савецкімі рэспублікамі.

«Гуту» называлі пралетарскай п’есай. Пэўны час яна была канонам, узорам для драматургаў. З некаторых водгукаў: «Гута» — канон. У час алімпіяды мастацтва, у час нашага падарожжа на Украіне — «Гуце» былі дадзены зусім станоўчыя водгукі. Яна з’явілася пераломнай п’есай у развіцці БДТ-1... «Гута» паказала шмат такіх падтэм, якія да таго часу былі зусім не закранутыя. «Гута» з’яўляецца п’есай пралетарскай... і тое, што гэта было адзначана нашым друкам і грамадскасцю, і тое, што гэта робіць «Гуту» вельмі папулярнай п’есай у асяроддзі рабочага гледача ўсіх гарадоў БССР і тых месц, дзе яна ставілася, — гэта зусім правільна» (Бабарэкін. З стэнаграмы Усебеларускай нарады па мастацтве пры ЦК КП(б)Б ад 10–12 снеж. 1931 г. НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 5464).

Першая назва п’есы — «Карусель». Пад такой назвай яна была прынята да пастаноўкі ў БДТ-1 рэжысёрам Е. Міровічам у 1929 г.

Больш падрабязна пра «Гуту» ў кнізе А. Кобец-Філімонавай «Калі ўцякала сонца» (Мінск: Кнігазбор, 2006. С. 21–158).

Апошнім часам недасведчаныя аўтары пішуць, што першае месца на алімпіядзе тэатральнага мастацтва ў Маскве ў 1930 г. заняў Беларускі дзяржаўны яўрэйскі тэатр (БДзЯТ), прыпісаўшы яму поспех БДТ-1 і тым самым прынізіўшы вялікія дасягненні беларускага нацыянальнага тэатра імя Я. Купалы. Вось вытрымкі з некаторых публікацый:

«В 1930 году театр участвовал в Всесоюзной олимпиаде национальных театров в Москве, где разделил первое место с Грузинским театром» (Галина Кудрякова. «Он предвосхитил судьбу театра». Мишпоха. № 3. 1997).

«Среди 30 коллективов, принявших участие в театральном смотре… Белгосет разделил первое место с Грузинским театром им. Ш. Руставели» (Яков Басин. «Большевизм и евреи: Белоруссия, 1920-е» (исторические очерки). Мн., 2008).

Дарэчы, удзел у алімпіядзе прымалі 18 тэатраў, а не 30. Скажоная лічба перапісана з кнігі А. Г. Герштейн «Судьба одного театра» (Мн., 2000).

Тая ж інсінуацыя ў энцыклапедыі «Тэатральная Беларусь» (2003. Т. 2) у тэксце «Усесаюзная алімпіяда нацыянальных тэатраў у Маскве». Ніхто з пералічаных аўтараў нават не прыгадаў БДТ-1, які на алімпіядзе прадстаўляў рэспубліку Беларусь. Між іншым, тэатральная алімпіяда праходзіла не ў Зялёным тэатры парку культуры і адпачынку, як пішуць Герштэйн і Басін, а ў МХАТ-2 і тэатры Рэвалюцыі.

Лёс «Гуты» бліскучы і цярністы. Рыгор Кобец напісаў сваю п’есу ў 1929 г. У тым жа годзе яе надрукаваў часопіс «Маладняк» у трох нумарах.

Першым заўважыў таленавіты твор малады тэатральны крытык Уладзімір Сядура: «…У рэцэнзуемым нумары часопіса змешчан драматычны твор — першы акт вялікай драмы «Гута» Рыгора Кобеца. У сучасны момант, калі мы вельмі бедныя на драматычную творчасць, з’яўленне такой рэчы, як «Гута» Рыгора Кобеца, вельмі дадатнае і значнае з’явішча. Яшчэ больш павялічвае ўвагу гэтай значнасці тэма драмы, узятая з рабочага жыцця. У драме, у вельмі яскравых і выпуклых фарбах на фоне дадатных і адмоўных бакоў жыцця рабочых шкляной гуты, закінутай у глушы, зачэплены і добра вырашаюцца хвалюючыя ўсю грамадскасць такія пытанні, як нацыяналізацыя вытворчасці, вынаходніцтва і інш.» («Савецкая Беларусь», 17 верасня, 1929 г.).

Вядомы паэт Рыгор Рэлес прыгадваў, як ён, быўшы вучнем 7-га класа чашніцкай школы (у Віцебскай вобласці), прачытаў лекцыю пра «Гуту», такую выклікала цікавасць п’еса яшчэ да пастаноўкі ў тэатры. «У той час, — прыгадваў паэт, — ніхто не чытаў надрукаваных п’ес. Звычайна п’есы глядзелі ў тэатрах. А з «Гутай» было інакш. Яшчэ не было яе пастаноўкі, а часопіс «Маладняк», у якім яна друкавалася, быў нарасхват. Нават на чаргу запісваліся ў бібліятэках, каб прачытаць гэту п’есу».

Цікавасць да «Гуты» была выклікана і тым, што вакол яе яшчэ да прэм’еры разгарэліся спрэчкі. Больш хвалілі, але і лаялі. Не было такой газеты ці часопіса, якія б не пісалі пра «Гуту».

Другі, хто сур’ёзна зацікавіўся п’есай, як толькі яна трапіла ў яго рукі, быў рэжысёр БДТ-1 Еўсцігней Афінагенавіч Міровіч. Ён адразу ж прыняў п’есу Кобеца да пастаноўкі, нягледзячы на незадаволенасць тэатральнай адміністрацыі. Больш таго, калі ў чэрвені наступнага года ў Маскве мелася адбыцца першая ўсесаюзная алімпіяда тэатральнага мастацтва, Міровіч прыняў рашэнне везці «Гуту» ў Маскву. Гэта пакрыўдзіла некаторых драматургаў, «ветэранаў» тэатра, бо, на іхнюю думку, на ўсесаюзны прагляд трэба везці п’есу прафесійнага драматурга, а не нейкага там качагара. Справа ў тым, што Кобец яшчэ да публікацыі прыносіў «Гуту» ў тэатр, але далей адміністрацыі яна не пайшла, і Міровіч яе не чытаў. А качагару далі ад варот паварот.

Паэт Анатоль Вольны напісаў пра першы візіт свайго сябра ў тэатр у гумарэсцы «Літаратурны сілуэт. Рыгор Кобец».

Каб жа на гэтым усё і скончылася! Цярністы шлях «Гуты» да славы яшчэ толькі пачынаўся. І справа не толькі ў амбіцыі асобных драматургаў, якія ўбачылі ў Лахматым непажаданага канкурэнта, а ў барацьбе старога з новым, тэатральных традыцый з пралетарызацыяй, якая з нястрымнай сілай прарывалася ў тэатр, паэзію, літаратуру, ва ўсе віды мастацтва. Пачыналася пралетарызацыя ўсяго, яна пранікала паўсюдна. Гэта быў адзін з перагібаў кампартыі, які з аднаго боку не вельмі спрыяў росту нацыянальнай культуры, а з другога — даў беларускаму мастацтву выйсце на міжнародную арэну.

Дваццатыя гады былі найбольш складаныя, таму што сацыялізм толькі пачынаўся. Старое ламалася, але без бою здавацца не жадала, новае ж наступала імклівa, напорыста. І ў гэтай віхуры ўсё трашчала, бурліла…

У такой атмасферы прабівалася «Гута», робячы свае першыя крокі. Але на пачатку дарогі было досыць спакойна, калі не лічыць спрэчак у друку, бо спектакля яшчэ не было. Да алімпіяды заставалася дзевяць месяцаў. Калектыў тэатра ўзяўся ставіць п’есу. Пачалася звычайная рэжысёрская праца: чытка п’есы сумесна з аўтарам і артыстамі, выбар акцёраў на галоўныя і эпізадычныя ролі, рэпетыцыі. Нарэшце лютаўскі нумар «Маладняка» (1930) аб’явіў, што БДТ-1 рыхтуе да пастаноўкі п’есу «Шклозавод».

Захавалася інфармацыя ў прэсе, якая сведчыць аб вялікім поспеху спектакля «Гута» на яе прэм’ерах:

«Пад кіраўніцтвам аўтара пастаўлена ў Магілёве Першым Белдзяржтэатрам новая п’еса Рыгора Кобеца «Гута». Акторскі калектыў на чале з Міровічам цалкам справіўся з задачай пастаноўкі. П’еса «Гута» будзе першай пастаўлена БДТ-1 на ўсесаюзнай алімпіядзе». (Беларуская культура. Хроніка / Полымя. 1930. № 5–6).

Першая прэм’ера «Гуты», як было ўжо сказана, адбылася ў Гомелі. Пасля прагляду «Гуты» ў Магілёве 17 мая газета «Рабочий» друкуе вялікую рэцэнзію, у якой даецца станоўчая ацэнка спектаклю і п’есе:

«Постановщик, заслуженный артист республики Мирович, всячески заострял бытовой характер спектакля, действующие лица пьесы поданы правильно, убедительно, без утрировки. С актерским коллективом проделана большая работа. Артисты показали, что они прекрасно умеют справляться с современным материалом, что Первый Белгостеатр находится в периоде культурного политического роста. Особенно хороши артисты Крылович (Мороз) и Владомирский (Цыганок). Это два противоположных по характеру человека. Изобретатель Мороз — исключительно скромный, он хочет все время оставаться в тени. А рядом с ним бурный, полный кипучей молодости и желания творить комсомолец Цыганок. Они объединились — Мороз и Цыганок, чтобы

совершить настоящую революцию на гуте, заменив старых мастеров-стеклодувов машиной. Мороз и Цыганок как бы дополняют друг друга. Крылович и Владомирский прекрасно поняли мысль автора и создали весьма сильные по своей убедительности образы. Интересно показаны типы мастеров-стеклодувов…» («Рабочий», 27 мая, 1930. З. Д. «Новая пьеса Григория Лохматого (Кобеца) в постановке БДТ-1»).

Аўтар таго ж артыкула піша: «…В повседневной жизни так много захватывающего, интересного. Нужно только уметь подметить, уметь интересно подать, создать социально значимое, убеждающее зрелище… Театр хорошо справился с материалом автора. Внешне спектакль оформлен блестяще». Вось так станоўча ацаніў назіральнасць і здольнасці маладога драматурга рэцэнзент З. Д. (не ведаю, хто стаіць за гэтымі дзвюма літарамі). Па заслугах ацэнена ў гэтай рэцэнзіі і праца мастака-дэкаратара: «Художник Крейн создал исключительно интересное зрелище… И огненная гута, и новая машина, все это прекрасно сработано».

У тым жа годзе (1930) Белдзяржвыдат выпускае кнігу А. Некрашэвіча «БДТ-1», прысвечаную 10-годдзю тэатра, у якой аўтар падкрэслівае, што «Гута» ўдалая праца і што п’еса «Гута» адна з лепшых не толькі на беларускай сцэне».

На вялікі жаль, пачынаючы з пасляваеннага часу і да сённяшніх дзён, некаторымі беларускімі тэатразнаўцамі падаюцца фальсіфікаваныя факты аб поўным быццам бы правале спектакля «Гута» ў Магілёве перад самым выездам тэатра ў Маскву. Але прыведзеныя мною водгукі ў прэсе 30-х гадоў сведчаць не аб правале, а наадварот, аб вялікім поспеху трох новых п’ес, «Міжбур’я», «Ярасці» і асабліва «Гуты», з якімі тэатр выязджаў на гастролі па гарадах Беларусі ў зімова-вясновы сезон і якія збіраўся везці на алімпіяду. Дый хто павёз бы праваленую п’есу на ўсесаюзны прагляд!

Пра першыя цярністыя крокі і «шумны» поспех «Гуты» яшчэ да алімпіяды сведчыць і сам аўтар знакамітай п’есы, прыгадваючы 1929–1930-я гады: «У 1929 годзе я напісаў для тэатра п’есу «Гута». У гэтай п’есе я моцнымі мастацкімі фарбамі выпісаў яркія вобразы беларускіх рабочых, паказаў рост і моц рабочага класа Беларусі… Зразумела, што некаторыя сустрэлі п’есу ў штыкі, а разам з ёй і мяне самога. Тэатр адмовіўся яе ставіць на сцэне… І толькі праз год мне ўдалося, дзякуючы дапамозе Пралеткульта… дабіцца афармлення п’есы «Гута» на сцэне Беларускага Дзяржаўнага тэатра. Поспех быў «шумны», а ў 1930 годзе на ўсесаюзнай алімпіядзе мастацтваў п’еса атрымала першую прэмію ў Маскве».

Гэта была першая алімпіяда ў СССР. Пасля яе прагляд талентаў на розных спаборніцтвах стаў традыцыяй.

БДТ-1 паказаў дзве п’есы ў пастаноўцы рэжысёра Е. Міровіча — «Гуту» і «Міжбур’е». «Гута», як і планавалася, ставілася першай. Поспех спектакля быў трыумфальны.

Водгукі ў прэсе: «Московский корреспондент «Звязды» сообщает: «25 утром в помещении Московского Художественного театра состоялся спектакль Белорусского Государственного театра специально для членов жюри и участников Олимпиады. Шла пьеса Г. Лохматого «Гута». Спектакль имел величайший успех. Отдельные моменты игры во время действия прерывались бурными аплодисментами. После каждого действия занавес поднимался до десяти раз.

После спектакля выступающие с оценкой жюри отметили, что «Гута» — один из лучших спектаклей Олимпиады и должен занять одно из первых мест при присуждении премий». («Рабочий», 29 июня, 1930. «На театральной Олимпиаде»).

Пра тое ж пісаў і крытык Юрка Лявонны: «25 чэрвеня ў памяшканні МХАТа тэатр паказаў «Гуту» Рыгора Лахматага і 30 чэрвеня ў тэатры Рэвалюцыі «Міжбур’е» Д. Курдзіна.

Першы спектакль «Гуты», дадзены ў дзень для ўдзельнікаў алімпіяды, быў трыумфам БДТ-1. Кожная дзея выклікала велізарны ўздым у гледача і праводзілася гураганам апладысментаў…» («Звязда», 15 ліпеня, 1930. Лявонны Ю. «Усесаюзная алімпіяда мастацтва народаў СССР. Буйны поспех БДТ на алімпіядзе»).

Газета «Известия» адзначыла, што «оба олимпиадных выступления белорусского театра являются одной из самых ярких страниц всесоюзного смотра». А «Гуту» называлі «імянінніцай алімпіяды».

Пасля вяртання БДТ-1 з Масквы ў Беларусь адбылася нарэшце прэм’ера «Гуты» на сваёй радзіме, у Мінску. Яна адбылася 14 ліпеня ў памяшканні БДТ-1.

Газета «Рабочий» пісала: «…Билеты на постановку начали распространять поздно, но, несмотря на это, к 8 часам в театр уже начали стекаться трудящиеся, за 30–40 минут заполнив до отказа помещение зрительного зала. Мы знали об успехах театра в Гомеле, Могилеве, на Всесоюзной олимпиаде национальных театров в Москве, но успех постановки превзошел все ожидания.

Только прогудел гудок, только поднялся занавес, а зритель уже дружными аплодисментами встречает постановку. Пьеса непрерывно сопровождается аплодисментами. Зритель напряженно следит за ходом действия.

Театр значительно вырос за эти полгода отсутствия в Минске. Спаянность коллектива, четкая режиссерская работа сказывается в каждой мелочи, и особенно ярко виден рост театра, когда смотришь «Гуту» Григория Кобеца. Трудящиеся недаром в этот вечер устроили шумную овацию коллективу театра, его режиссеру тов. Мировичу». («Рабочий», 14 июля, 1930. Е. С. «После всесоюзной олимпиады искусств. Постановка «Гуты» в Минске».)

«Гута» на алімпіядзе падзяліла першае месца з грузінскай п’есай «Ламара», якую ставіў таленавіты рэжысёр Сандро Ахметэлі. Галоўную гераіню іграла Тамара Цулукідзе, вялікая актрыса Грузіі. У 1936 г.

Ахметэлі быў расстраляны за «спробу зрабіць замах на жыццё Сталіна». Яго жонка Тамара Цулукідзе арыштавана ў 1937 за тое ж самае і саслана ў лагер на 10 год. У тым жа годзе быў расстраляны Дзмітрый Курдзін. У 1938 першы раз будзе арыштаваны Рыгор Кобец, другі раз — у 1941 і таксама сасланы на 10 год у сібірскі лагер, пасля якога ў пажыццёвую ссылку. Шмат загінула талентаў, удзельнікаў алімпіяды.

Прыгадаем гістарычныя падзеі таго часу. Грамадзянская вайна скончылася. Бальшавікі перамаглі і пачалі будаваць сацыялізм, пакуль што ў адной, асобна ўзятай краіне. Але пераможцы разумелі, што іх заваёвы трэба замацоўваць і спяшацца, пакуль капіталісты не задушылі маладую савецкую дзяржаву. У 1925 г. XIV з’езд бальшавікоў прыняў курс на індустрыялізацыю краіны, у 1927 г. XV з’езд — на калектывізацыю вёсак, у чэрвені 1930, у адзін час з Першай усесаюзнай алімпіядай праходзіў XVI з’езд ВКП(б) разгорнутага наступлення сацыялізму на ўсіх франтах, і асабліва на культурным. Культурны фронт — гэта літаратура і мастацтва.

Наступленне азначае вайну. Калі вайна — патрэбна зброя. Самая лепшая зброя — прапаганда. Каго мабілізаваць на культурны фронт? Пісьменнікаў, мастакоў, дзеячаў культуры. «Мастацтва — зброя рэвалюцыі» — цяпер гэта новы рэвалюцыйны лозунг. Мастацтва замест вінтоўкі. Але інтэлігенцыі няма веры, бальшавікі ўпэўнены, што яна падвядзе. Зноў пацягне ў сваё «мяшчанскае буржуйскае стойла», таму трэба выхаваць сваю інтэлігенцыю, пралетарскую, з рабочых і сялян. Яны адваяваліся ў Грамадзянскую вайну, стаміліся і не адмовяцца ад новага, культурнага жыцця. Мастацтва павінна працаваць на сусветную пралетарскую рэвалюцыю. І яны працавалі. А замест падзякі — куля ў патыліцу або праца ў лагерах і пажыццёвая ссылка. І сёння скажаць п’есы пацярпелых драматургаў амаральна і недаравальна.

У мяне такое ўражанне, што сучасныя мастацтвазнаўцы не заўважылі галоўнай ідэі п’есы Кобеца «Гута». Усе дружна сталі пісаць, быццам рабочы-вынаходнік Мароз ствараў шкловыдзімальную машыну для таго, «каб павялічыць выпуск прадукцыі, паспяхова выконваць і перавыконваць планы першай пяцігодкі». На самай справе рабочага Мароза хвалявала здароўе людзей, якія хварэлі на сухоты і паміралі. Дарэчы, Мароз не быў камуністам. «Гута» — псіхалагічная драма, а не камуністычная агітка. Крытыкі 20–30-х гадоў ідэю п’есы зразумелі правільна, таму і пісалі, што Мароз і Цыганок зрабілі рэвалюцыю на гуце, замяніўшы шкломашынай саматужную працу, шкодную для здароўя рабочых.

Незвычайны поспех «Гуты» тлумачыцца і тым, што п’еса выражала тагачасныя жыццёвыя праблемы, адлюстроўвала барацьбу паміж старым і новым.

На вялікі жаль, і сёння некаторыя маладыя даследчыкі «ашаламляльны» поспех «Гуты» тлумачаць не майстэрствам рэжысёра Е. Міровіча і талентам артыстаў купалаўскага тэатра, а толькі «стыхійнасцю» і

«наўмысным нагрувашчваннем самых узнёслых эпітэтаў і метафар» у савецкай прэсе, якім нельга верыць, бо яны «стваралі ўражанне незвычайных поспехаў беларускага літаратурнага і тэатральнага жыцця», патрэбнае тагачасным палітыкам. Ці не прыніжае такая прымітыўная трактоўка нашу спадчыну і годнасць беларусаў увогуле?..

КІНАСЦЭНАРЫІ

Творчы шлях у кіно Р. Кобец пачынаў са сцэнарыяў нямых дакументальных фільмаў, прысвечаных беларускаму камсамолу, — «Наша змена» (1930), «Ленінскае племя» (1930) і інш. Ні сцэнарыі, ні фільмы не захаваліся. Ён часта выступаў у ролі кансультанта фільмаў («Аб двух заводах», «Жанчына» і інш.), бывала, і сам здымаўся ў фільмах, каб лепш пазнаць спецыфіку кіно («Хто лепшы?», 1931).

Яго першы сцэнарый публіцыстычнага фільма (агітпрапфільма) «Ураган» (1931) аб ролі друку ў будаўніцтве Беларусі таксама не захаваўся, як і сама кінастужка. Фільм здымаўся нямым, бо гукавая кінаапаратура на кінастудыі «Савецкая Беларусь» яшчэ толькі вынаходзілася гукаінжынерам В. Ахотнікавым. Сцэнарый Р. Кобец напісаў сумесна з кінасцэнарыстам Б. Брадзянскім.

«Ураган» поспеху не меў, яго крытыкавалі не толькі за мастацкія якасці, а перш за ўсё за тое, што аўтары «змазалі кіруючую ролю партыі». Тым не менш газета «Звязда» пісала: «Гураган» па сваёй актуальнасці і палітычным значэнні — каштоўны ўклад у скарбніцу беларускай кінематаграфіі».

На пачатку 1930-х гадоў агітпрапфільмы, як і «Окна РОСТА» адлюстроўвалі жыццё краіны. Яны ж заклалі аснову мастацкіх фільмаў на сучасную тэму.

У фільме «Ураган» здымаўся будучы знакаміты расійскі артыст Л. Кміт у галоўнай ролі рабкара Каваля. Больш падрабязна пра фільм «Ураган» гл. у кн. А. Кобец-Філімонавай «Калі ўцякала сонца» (с. 197–202); у яе ж артыкуле «Сто нянек — дзіця без носа» (ЛіМ. 2003. 18 ліпеня (№ 29). С. 13–14).

У 1931 г. быў запушчаны ў вытворчасць сцэнарый Р. Кобеца «Калі празраваюць сляпыя» (нямы поўнаметражны мастацкі фільм аб нарастанні рэвалюцыйнага руху ў Германіі). Ставіўся рэжысёрам У. Корш-Сабліным. Але гэты сцэнарый не ўбачыў экрана. Р. Кобец прыгадваў: «У мяне і Корша ў 1934 годзе ўкралі не толькі гатовы сцэнарый, а тры чвэрці ўжо адзнятай карціны «Калі празраваюць сляпыя» (Рыгор Кобец. Письма из ссылки. Неман. 1998. № 9. С. 184).

У 1933 г. на экран выходзіць кінафільм «Двойчы народжаны», зняты паводле сцэнарыя Р. Кобеца. У тым жа годзе кінадраматург

напісаў сцэнарый па рамане і п’есе К. Чорнага «Бацькаўшчына», але сцэнарый экрана не ўбачыў і не захаваўся.

Пасля «Двойчы народжанага» выйшлі на экран фільмы «Шукальнікі шчасця» (1936) і «Дняпро ў агні» (1937). Не ўбачылі экрана «Паўстанне гневу» (1936) і «Героі Балтыкі» (1939).

Двойчы народжаны (с. 109)

Друкуецца ўпершыню паводле машынапіснага тэксту з архіва Р. Кобеца. Адноўлены аўтарам і А. Кобец-Філімонавай (дачкой драматурга) па мантажных лістах кінааператара (захоўваюцца ў фондах Нацыянальнай бібліятэкі РБ), па фрагментах не знойдзенага літаратурнага сцэнарыя, што друкаваліся ў 30-я гг., і кінакадрах фільма. (Пакадравыя мантажныя лісты кінааператара захоўваюцца таксама ў архіве Дзяржфільмафонда СССР.)

Літаратурны сцэнарый першага гукавога і першага на беларускай мове мастацкага фільма. Першы варыянт сцэнарыя Рыгор Кобец напісаў у 1931 г. Прэса паведамляла: «Апрача заказных сцэнарыяў фабрыка мае ў сваім партфелі зусім гатовы сцэнарый для 1932 г. «Два разы народжаны» — гукавы сцэнарый Рыгора Кобеца...» Фрагмент з самага першага варыянта сцэнарыя друкаваўся ў 1932 г. пад назвай «Урывак з гукавога сцэнарыя «Двойчы народжаны» (ЛіМ. 1932. 11 крас. № 5). У сваёй «Аўтабіяграфіі» Рыгор Кобец прыгадвае: «...у 1931 годзе адважыўся напісаць кінасцэнарый для першага гукавога фільма Белдзяржкіно. Назваў яго «Двойчы народжаным». Гэта была мая першая самастойная работа ў кіно. Сцэнарый быў ухвалены і прыняты нават без паправак». Для сюжэта Кобец выкарыстаў сапраўдны факт з жыцця калгаса ў Барысаўскім раёне пад Мінскам, які яшчэ толькі нараджаўся. Будучы там у камандзіроўцы, пазнаёміўся з былым канакрадам, які не адразу прыняў калгас: ён жа марыў аб сваёй уласнай гаспадарцы. Малады сцэнарыст напісаў сцэнарый надзіва хутка. Нельга забываць і тое, што ў кіно Кобец прыйшоў, ужо маючы значны вопыт літаратара і драматурга (пасля п’есы «Гута»). Ён належаў да тых пісьменнікаў, якія не сядзелі доўга за пісьмовым сталом, а выношваў свае творы, абдумваў іх і адразу дыктаваў на машынку. У сваім сцэнарыі Р. Кобец паказаў выдатнае веданне жыцця беларускай вёскі на пачатку 30-х гадоў з яе перабудовамі, з глыбокім пранікненнем у псіхалогію чалавека, з вялікім майстэрствам будаваў і развіваў вострыя драматычныя канфлікты. Нягледзячы на гэта, сцэнарый не выпускаўся ў вытворчасць больш за год, яго «замарынавалі». А калі кіназдымкі ішлі поўным ходам, Кобецу было адмоўлена ў публікацыі сцэнарыя ў часопісе «Беларусь калгасная». Больш таго, Галоўліт намагаўся забараніць кіназдымкі фільма. Р. Кобец быў вымушаны звярнуцца па дапамогу ў ЦК КП(б)Б. Ён піша заяву на імя сакратара ЦК М. Ф. Гікалы і адсылае ў ЦК КП(б)Б разам з сцэнарыем. (Гл. раздзел «Лісты». Сакратару ЦК КП(б)Б тав. Гікалу.)

Але падтрымкі не было. На другі ж дзень на ліст Р. Кобеца быў напісаны знішчальны адказ:

«Кобеца “Дважды рожденный” печатать нельзя по следующим причинам.

1. Кто такой основной персонаж сценария Лопух.

Вот его лицо.

Прижатый к обрыву верховыми колхозниками, «является в кадр» конокрад Лопух, который украл колхозную лошадь. Подкулачник бросается к нему и ударяет в лицо, бьют и остальные колхозники. Потом везут его в колхоз. «В колхозе разберемся». В колхозе конокрада берет к себе Дубовик (председатель колхоза), где он и ночует. В беседе с конокрадом выясняется, что он умеет чинить сбрую. Утром председатель под конвоем комсомольца Лешки с винтовкою отправляет Лопуха в амбар, где лежит сбруя. Сам Лопух сначала берется починять сбрую, потом бросает, потом снова берется («перерождается»). Потом узнают, что Лопух умеет лечить лошадей. Конокрад переродился. Потом приходит милиционер, забирает Лопуха в суд. Председатель жалеет и говорит: «Такой закон» и передает в суд просьбу от колхоза, быть может, об освобождении конокрада. Суд присуждает конокрада на 5 лет условно. Лопух возвращается в колхоз.

Вот кто такой в представлении Кобеца конокрад Лопух.

Из этого можно сделать вывод, что тех, кто раскрадывает колхозное имущество, «врагов народа» (постановление ЦВК и СНК), нужно не расстреливать или изолировать на 10 лет, а принимать в колхоз и там они через несколько дней (буквально) станут ударниками социалистического строительства. Кобецу нужно было показать, кто такой конокрад Лопух, что его толкнуло на это и т. д., чтобы обнаруживать перед массами, что Лопухи выполняют дело классового врага, являются врагами народа и этим мобилизовать массы на выявление Лопухов. Этого требует данный этап классовой борьбы в стране, а не возбуждать любовь масс к ворам, которые расхищают государственное и колхозное добро; выставлять свои другие пути борьбы с расхитителями общественного добра, чем определила партия и советская власть.

2. Есть еще ряд моментов менее важных по своему значению, но их также нужно отметить. Совершенно неправильно делает Кобец, показывая, что колхоз имеет винтовки и колхозники оперируют ими, как средством защиты колхоза. Это неверно. Винтовка является боевым оружием Красной Армии, а не сельских колхозников.

С политической точки зрения эту вещь печатать нельзя.

Политредактор *Гарбуз.*
Верно: Секретарь Главлитбела *Сикорский.*
10/1-33 г.».

Заключэнне
аб сцэнарыі т. Кобеца «Двойчы народжаны»

1. У сцэнарыі не ўскрыты карэнні галоўнага героя канакрада Лопуха, не паказана, што прымусіла яго стаць канакрадам, не паказана, а толькі бегла ўпамінаецца, што ён бядняк.

2. Працэс перараджэння паказаны вельмі слаба, з мастацкага боку не апраўданы.

3. Таму сцэнарый не толькі не мабілізуе на барацьбу з расхіцілямі калгаснай маёмасці, а, наадварот, прытупляе пільнасць мас.

4. Друкаваць сцэнарый без карэннай перапрацоўкі нельга.

15/1-33 г.
Подпіс
Подпіс
Подпіс

(НАРБ, Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 6303. Л. 3–60.)

Забаронены кінасцэнарый захоўваецца ў тым жа фондзе без апошніх 6 старонак і ў сямейным архіве (ксеракопія). Дакумент упершыню надрукаваны ў скарачэнні з каментарамі: «Друкаваць нельга». Публікацыя доктара гістарычных навук Р. Платонава. ЛіМ. 1993. № 22; «Друкаванню не падлягае». Публікацыя таго ж аўтара. Мінская «Памяць». Кніга 3-я. 2004. С. 180.

У той час, калі забараняўся праўдзівы кінасцэнарый, падманутыя сяляне цэлымі сем'ямі ўцякалі з калгасаў разам са сваёй жывёлай і інвентаром, каб ўратавацца ад голаду. Горад, пазбаўлены харчавання, што паступала з калгасаў, таксама галадаў. Напалоханы беларускі ўрад распачаў агітацыю сярод сялянства, каб вярнуць былых калгаснікаў і замацаваць калгасы. З тае нагоды літаратурныя часопісы падлягалі рэарганізацыі. Той жа лёс напаткаў і часопіс «Беларусь калгасная», куды Р. Кобец аддаў рукапіс сцэнарыя «Двойчы народжаны». Незадоўга да гэтага выйшла пастанова сакратарыята ЦК КП(б)Б аб тым, што часопіс «Беларусь калгасная» павінен арыентавацца на чытача-калгасніка, адлюстроўваць працэсы сацыялістычнай рэканструкцыі вёскі, паказваць вобраз героя калгасных і саўгасных палёў, а таксама класавае змаганне ў вёсках. Адным словам, праводзіць масавую тлумачальную работу па аднаўленні разваленых калгасаў.

Р. Кобец многа ездзіў па Беларусі, будучы рабкарам газеты «Рабочий», і ў сваім сцэнарыі адлюстраваў сапраўднае жыццё калгаснай вёскі таго часу. Галоўны герой сцэнарыя Рыгор Лопух таксама ўзяты з жыцця, паказаны праўдзіва. У канцы сцэнарыя ён не ўступае ў калгас. Уступіць ці не? Гэтае пытанне засталося за кадрам.

На працягу некалькіх гадоў першы сакратар ЦК КП(б)Б М. Ф. Гікала пачкамі атрымоўваў дакладныя запіскі з розных раёнаў Беларусі аб раз-

вале калгасаў. І, вядома, член урада не мог даць дазвол на публікацыю сцэнарыя Р. Кобеца, у якім галоўны герой не агітаваў за калгасы.

Пасля заключэння Паліткантролю Кобец дапрацоўвае кінасцэнарый. Апошні варыянт убачыў экран увосень 1933 г. 26 лістапада 1933 г. газета ЛіМ паведаміла: «1 лістапада брыгада рэжысёра Э. Аршанскага здала дырэкцыі кінафабрыкі «Савецкая Беларусь» вялікую гукавую мастацкую карціну паводле сцэнарыя Р. Кобеца «Двойчы народжаны» (І. Барашка. «Двойчы народжаны» // Літ. і мастацтва. 1933. № 31). У 1935 г. той жа ЛіМ надрукаваў дзённік кінафабрыкі «Савецкая Беларусь» да 10-годдзя беларускага кіно: «…1933 г. На экране паяўляецца «Першы ўзвод», «Двойчы народжаны», «Першае каханне», «Паручнік Кіжэ», «Хто твой друг?», якія занялі значнае месца ў савецкай кінематаграфіі...» (ЛіМ. 1933. 11 сак. № 12).

Вялікую цікавасць выклікае артыкул Р. Кобеца «Як я працаваў над гукавой кінадрамай «Двойчы народжаны» (Савецкая Беларусь. 1932. 27 ліпеня).

Стваральнікі фільма: Р. Кобец (сцэнарыст), Э. Аршанскі (рэжысёр), П. Шамшур (асістэнт рэжысёра), Б. Рабаў (аператар), Р. Фэдар (мастак), І. Дунаеўскі (кампазітар), артысты У. Крыловіч (Лопух), Т. Гурэцкая (Марына), Л. Кміт (Лёшка), Б. Бабачкін (Дубовік, старшыня калгаса), М. Цароў, П. Малчанаў і інш.

У 1930-х фільм дэманстраваўся ў замежжы (у краінах Прыбалтыкі і інш.) разам з лепшымі беларускімі фільмамі. У лютым 1967 г. у Варшаве адбыўся фестываль беларускіх фільмаў. На ім былі прадстаўлены: «Лясная быль» (паводле аповесці М. Чарота) — як першы мастацкі (каляровы) беларускі фільм, і «Двойчы народжаны» як першы беларускі гукавы. Адзін з арганізатараў фестывалю Віктар Швед пісаў: «Двойчы народжаны» — гэта першы гукавы беларускі фільм, прысвечаны жыццю калгаснай вёскі, рэалізаваны рэжысёрам Э. Аршанскім... паводле сцэнарыя Р. Кобеца» («БГКТ. Фестываль беларускіх фільмаў». Ніва. 1967. 19 лютага).

Праз дзесяцігоддзі Э. Аршанскі прыгадваў: «Ні адзін фільм за гады маёй рэжысёрскай работы на беларускай кінастудыі не прыносіў мне столькі радасці і творчага задавальнення, як карціна «Двойчы народжаны». Гэта была прыемная сустрэча з таленавітым, самабытным беларускім драматургам Рыгорам Кобецам і цудоўным майстрам сцэны — акцёрам Уладзімірам Крыловічам» (Э. Аршанскі. «Сустрэчы, якія не забываюцца». ЛіМ. 1969. 30 верас).

Фільм атрымаў вельмі высокую ацэнку і шырокую вядомасць. Першы гукавы, першы на беларускай мове, першы фільм, які меў «самы вялікі поспех кінематографа рэспублікі ў стварэнні нацыянальнага характару» (заслуж. артыст У. Крыловіч у ролі былога канакрада Рыгора Лопуха), першы на сучасную тэму — ён стаў этапным у беларускай кінематаграфіі. Яго хутка знялі з экрана, каб прытрымаць да двух юбілеяў — 15-годдзя БССР і КП(б)Б як першае самае буйное

дасягненне кінастудыі «Савецкая Беларусь». Другі раз фільм з’явіўся на экране ў 1934 г. На дзесяцігоддзе беларускага кіно (1935) Кобец атрымаў званне заслужанага дзеяча мастацтваў БССР за вялікі ўклад у станаўленне і развіццё беларускай кінематаграфіі.

«Фильм имел большой успех. Он стал самой значительной удачей Белгоскино. Как много лет назад, так и сегодня искусствоведы пишут, что “Дважды рожденный” положил начало целому ряду белорусских кинопроизведений, посвященных современности. Если вспомнить, что “Дважды рожденный” еще и первый звуковой белорусский фильм на современную тему и первый фильм, который вышел на экран на белорусском языке, то будет понятней, почему он стал этапным в белорусском киноискусстве» (А. Красінскі. Среди зачинателей // Неман. 1986. № 11). Варта адзначыць, што «Двойчы народжаны» і першы гукавы фільм у савецкай кінематаграфіі на тэму калектывізацыі вёскі.

На пачатку XXI стагоддзя пачалося нешта неверагоднае. Мастацтвазнаўцы выдаюць новую гісторыю беларускага кіно, фальсіфікаваную, у якой Рыгору Кобецу не аказалася дастойнага месца. Кінатворы яго прааналізаваны па-новаму, непрафесійна, скажона, а заслугі першага кінадраматурга прыпісаны іншым аўтарам. Больш за ўсё пацярпеў сцэнарый кінафільма «Двойчы народжаны», які ў «Гісторыі кінамастацтва Беларусі» (2001, першы том) ужо не названы этапным, першым гукавым і першым на беларускай мове. Усё гэта некампетэнтнымі кіназнаўцамі прыпісана фільму «Першы ўзвод» (рэж. У. Корш-Саблін), а ахвярай новага аналізу «Двойчы народжанага» стаў не апошні варыянт сцэнарыя, які ўвайшоў у гісторыю беларускага кіно, а адзін з першых, які ў 1933 г. Паліткантроль забараніў друкаваць. Наўрад ці ведалі аўтары новай гісторыі, што гэты варыянт захоўваецца ў НАРБ, і аналіз рабілі па некаторых газетных публікацыях, каб патрафіць Паліткантролю 1933 г. А ў 1998 г. была знішчана і кінастужка. Кінасцэнарый не друкаваўся больш за 70 год. Аўтару было адмоўлена ў публікацыі нават фрагмента апошняга варыянта кінасцэнарыя. Больш падрабязна аб усім гэтым у кнізе А. Кобец-Філімонавай «Калі ўцякала сонца» (С. 161–276).

Адноўлены кінасцэнарый захоўваецца ў сямейным архіве.

[1] *Рымар* — спецыяліст па конскай збруі і іншых скураных вырабах.

Шукальнікі шчасця (с. 143)

Упершыню — час. «Советиш Геймланд» («Советская Родина». 1986. № 6) у перакладзе з рус. мовы на ідыш (перакладчык П. Кантар) са скарачэннямі; другі раз — у літаратурным штогодніку «Год за годом» (Советский писатель. 1988. Вып. 4) на рус., англ. і франц. мовах; у газ. «Бирабиджанер Штерн» («Бірабіджанская Звязда») на мове ідыш (1998. У 17 нумарах. Публікацыя прысвечана 70-годдзю Бірабіджана). Адноўлены А. Кобец-Філімонавай па першых варыянтах літаратурнага

сцэнарыя, што захоўваюцца ў маскоўскім ЦГАЛИ, і па кінакадрах фільма. Апошні варыянт сцэнарыя не знойдзены.

У «Выбраных творах» друкуецца на беларускай мове поўнасцю ў перакладзе з рускай А. Кобец-Філімонавай.

Кінасцэнарый лепшай беларускай кінакамеды «Шукальнікі шчасця» Р. Кобец пачаў пісаць у 1932 г. пасля таго, як яму на вочы трапіла нататка ў газеце «Правда» пад назвай «З Амерыкі ў Бірабіджан». У ёй расказвалася аб беднай яўрэйскай сям'і, якая блукала па свеце ў пошуках шчасця. Кобец едзе на Далёкі Усход і разам з яўрэямі-перасяленцамі будуе Бірабіджан. У 1934 г. ім напісаны першы варыянт сцэнарыя пад назвай «Шукальнікі шчасця» (праўда, сцэнарый не пра яўрэйскую сям'ю, а пра геолагаў, якія ў тайзе шукаюць золата, а знаходзяць нафту; ідэя фільма тая ж — роздум аб лёсе чалавека, аб яго шчасці), які быў прыняты да пастаноўкі кінастудыяй Белдзяржкіно. Але Кобец скарыстоўвае сюжэт сцэнарыя для лібрэта музкамедыі «Шчаслівы бераг» («Шчаслівы рэйс») і піша новы варыянт сцэнарыя «Шукальнікі шчасця». У 1935 г. быў гатовы асноўны варыянт сцэнарыя, па якім ставіўся фільм. У час кіназдымак да Кобеца далучыўся ў якасці сааўтара малады сцэнарыст І. Зельцэр, якога Р. Кобец, будучы загадчыкам кінасцэнарнага аддзела, вучыў кінасцэнарнаму майстэрству. Першыя варыянты сцэнарыя называліся «Стварэнне свету», «Сям'я» і «Бірабіджан». Урывак з кінасцэнарыя друкаваўся ў газеце ЛіМ у 1935 г.

Фільм выйшаў на экран у 1936 г. Карціна мела вялікі поспех не толькі ў савецкага, але і замежнага гледача. Аб тым, як ствараўся гэты кінатвор, расказаў П. Шамшур у нарысе «Грыша-качагар» (гл. «Дадатак». Сучаснікі пра Кобеца) з дакументальнай аповесці «Белые ночи Белгоскино», з якой захаваліся толькі фрагменты. Цікавасць выклікаюць успаміны кінарэжысёра Н. Любошыца (захоўваюцца ў архіве сектара кіно НАН Беларусі) і самога Р. Кобеца ў яго лісце, зачытаным на 50-годдзі кінафільма «Шукальнікі шчасця» ў Мінскім Доме кіно ў 1986 г. (гл. раздзел «Проза». Першая публікацыя ліста ў літаратурным штогодніку «Год за годом». 1988. Вып. 4. С. 239, 240).

Выключны поспех фільма ў значнай ступені тлумачыцца майстэрствам драматурга. У сцэнарыі прысутнічае паглыбленая ўвага да чалавека і глыбокая распрацоўка характараў. Ні сцэнарый (як літаратурны твор), ні фільм не страцілі сваёй актуальнасці і сёння.

«Шукальнікі шчасця» — першы мастацкі фільм пра будаўніцтва Бірабіджана. Сучасныя крытыкі абвінавачваюць аўтараў фільма ў лакіроўцы рэчаіснасці савецкіх часоў. Але калі чытаеш першыя варыянты сцэнарыя, ніякай лакіроўкі не адчуваеш, гэта азначае, што некаторая плакатнасць, лозунгі на экране — вынікі рэжысёрскіх знаходак. Без урапатрыятычных заклікаў фільм не мог выйсці на экран. Гэтага патрабаваў час з яго камуністычнай ідэалогіяй.

А што датычыць галоўнага героя карціны — Піні, дык з ім адбыўся парадокс. У савецкія часы Піня выглядаў з экрана нікчэмным смешным чалавечкам, які намыў метал замест золата. Яго мара разбагацець лопнула, як бурбалка. Глядач успрымаў адмоўнага героя як адшчапенца са скалечанай капіталістычнай псіхалогіяй. Сёння ж наадварот, Піня са сваёй марай стаць камерсантам выглядае станоўчым героем. Як сказаў украінскі літаратуразнавец У. Басько, «дажыві Піня да нашых дзён, яго, напэўна, паважалі б як сумленнага і шаноўнага камерсанта...» (Босько В. «Серед шукачив щастя були й наші земляки!» Народне слово (Кіровоград). 1996. Серпень. (Да 60-годдзя фільма «Шукальнікі шчасця.)

Фільм забараняўся тры разы. У 1938 г., пасля першага арышту Р. Кобеца, у пасляваенныя гады, калі былі забіты С. Міхоэлс і В. Зускін, у 1969 г. пасля «адлігі» ў перыяд застою.

Стваральнікі фільма: У. Корш-Саблін (рэжысёр-пастаноўшчык), І. Шапіра (сурэжысёр), Р. Кобец (асноўны сцэнарыст), І. Зельцэр (сцэнарыст), С. Міхоэлс (кансультант), Б. Рабаў (аператар), А. Фэдар (мастак); артысты В. Зускін (Піня), М. Блюменталь-Тамарына (Двойра), І. Бій-Бродскі (Шлёма), Л. Шмідт (Роза), Л. Тайц (Бася), Н. Вальяно (Лёва), А. Караў (Натан), С. Яраў (Карней), Б. Жукоўскі (рыбак, бацька Карнея).

Музыка кампазітара І. Дунаеўскага. Некаторыя крытыкі называюць «Шукальнікаў шчасця» музычнай кінакамедыяй — дзякуючы неўміручым песням Дунаеўскага, а некаторыя — псіхалагічнай драмай.

Фільм набыў сусветную вядомасць. У 1987-м быў адноўлены на кінастудыі М. Горкага і запісаны на відэафільм. У 2007 г. фільм запісаны на дыск (Масква. ООО «Компания Восток В». Пад рубрыкай Энциклопедия «Мастера кино»). Пра сцэнарый і фільм «Шукальнікі шчасця» ў кнізе А. Кобец-Філімонавай «Калі ўцякала сонца» (с. 276–322).

[1] *«Дэр Штэрн»* — «Звязда» (*яўр.*).

[2] *«Плач Ізраіля»* — старадаўняя яўрэйская песня.

[3] *«Ройтэ Фелд»* — «Чырвонае поле» (*яўр.*).

[4] *Кузьма Кручкоў* — легендарны герой Першай сусветнай вайны, казак, які адзін перамог семярых нямецкіх салдат (накшталт бравага салдата Швейка або Васі Цёркіна).

Паўстанне гневу (с. 186)

Друкуецца кінааповесць упершыню паводле машынапіснага тэксту, які захоўваецца ў архіве Р. Кобеца.

Спачатку гэта быў кінасцэнарый, напісаны Р. Кобецам (у сааўтарстве з А. Вольным) у 1936 г. пасля таго, як старшыня Саўнаркама М. М. Галадзед у маі 1935 г. звярнуўся з заклікам да пісьменнікаў і кінаработнікаў стварыць 2-серыйны «манументальны кінафільм эпохі Грамадзянскай

вайны» да 20-годдзя Кастрычніцкай рэвалюцыі — пра беларускага «Чапаева», пра барацьбу рабочых і сялян за савецкую ўладу ў Беларусі.

Напісалі сцэнарый Рыгор Кобец і Анатоль Вольны. Беларускі «Чапаеў» быў знойдзены пошукавай групай партыйных работнікаў, якіх ЦК КП(б)Б накіраваў у вояж па рэспубліцы, каб знайсці нацыянальнага героя Грамадзянскай вайны. Такім героем аказаўся Алесь Раманавіч Салавей, які змагаўся за савецкую ўладу на Палессі. З 8 кандыдатур Салавей быў выбраны Галадзедам, Кобецам і Вольным. Стваральнікаў запланаванага фільма кансультавалі ўдзельнікі рэвалюцыйных падзей на Палессі М. А. Ляўкоў, А. І. Ягораў, В. Г. Кнорын, В. Ф. Шаранговіч, Г. Дз. Гай і іншыя.

Гая Гай у сцэнарыі не было, таму што ён быў арыштаваны як «трацкіст» у ліпені 1935 г. Р. Кобец дапісаў эпізоды з Гаем у 1968, калі аднаўляў сцэнарый.

Трэцяга кастрычніка 1936 г. сцэнарый Кобеца і Вольнага быў прынятыя да пастаноўкі кінастудыяй Белдзяржкіно і здадзены ў вытворчасць. Здымаць фільм даручылі рэжысёру Ю. Тарычу. Але з прычыны арышту органамі НКУС А. Вольнага (4 лістапада 1936 г.) і ў ліпені 1935 Гая Гай (удзельніка Грамадзянскай вайны на Палессі, былога камандзіра 3-га коннага корпуса, расстралянага ў 1937 г., як і Вольнага), а пазней арышт Р. Кобеца (1938) і з-за іншых падзей, звязаных з арыштамі так званых «ворагаў народа», якія адбываліся ў краіне ў час «вялікага тэрору», фільм зняць не ўдалося. «Паўстанне гневу» планавалася выпусціць на беларускай мове.

У 1940 г. Р. Кобец (перад другім арыштам у 1941 г.) друкуе ў выдавецтве Дальгіз перапрацаваны сцэнарый як кінааповесць пад назвай «Трафім Бутан». Праз 28 год (у 1968, пасля рэабілітацыі) аднаўляе беларускі варыянт, уносіць у яго значныя дапаўненні, у тым ліку эпізоды з Гаем Гай, аддае як 2-серыйны фільм пад назвай «А хто там ідзе» на кінастудыю «Беларусьфільм», прымеркаваўшы яго да 50-годдзя БССР. На жаль, другі раз сцэнарый не быў прыняты.

Сцэнарый «Паўстанне гневу» шмат дзесяцігоддзяў амаль не прыгадваўся мастацтвазнаўцамі. І толькі ў 2001 г. у новай «Гісторыі кінамастацтва Беларусі» ў раздзеле «Абаронныя фільмы» (с. 151) гісторыка-рэвалюцыйнаму сцэнарыю прысвечана больш за паўстаронкі тэксту. А крыху раней (29 кастрычніка 1999 г.) у «Народнай газеце» быў апублікаваны нарыс «Когда страна прикажет быть героем» Б. Селяменева і Л. Сяліцкай, у якім аўтары, спасылаючыся на знойдзеныя імі архіўныя дакументы 30-х гадоў, не вельмі прыхільна паставіліся да ідэі Гістпарта стварыць кінафільм пра беларускага «Чапаева» толькі таму, што ўдзельніка гістарычных падзей Алеся Раманавіча Салаўя зрабілі нацыянальным героем нібыта «па загаду партыі». А аўтарам яшчэ не існуючага сцэнарыя памылкова назвалі Міхася Лынькова.

У 2006 г. у газеце «Советская Белоруссия» (студзень, № 13–14) надрукаваны яшчэ адзін нарыс (па слядах першага) — «Сага о Соловье», у якім тыя ж аўтары зноў зацыкліліся на пытанні: ці варта Алеся Салаўя называць нацыянальным героем? Яны лічаць, што з-за нявырашанага пытання (каму быць нацыянальным героем з 8 кандыдатур партызанскага руху на Палессі) затрымліваліся кіназдымкі фільма. На самай справе ніякай затрымкі не было. Кобец і Вольны працавалі над сцэнарыем «Паўстанне гневу», пакуль не арыштавалі Вольнага.

Здзіўляе і наступны факт. У нарысе «Сага о Соловье» апублікаваны ліст Гікалы і Галадзеда да Сталіна, знойдзены ў 2005 г. у Расійскім дзяржаўным архіве сацыяльна-палітычнай гісторыі — у фондзе Сталіна беларускім гісторыкам В. Скалабанам, у якім яны просяць усенароднага правадыра дапамагчы ім выбраць нацыянальнага героя Грамадзянскай вайны ў Беларусі. Ліст датаваны 13 мая 1936 г. А крыху раней, 1 мая, ЛіМ змясціў інфармацыю пад назвай «Паўстанне гневу», у якой аб тым, што ў Саюзе пісьменнікаў Беларусі 26 красавіка прайшло абмеркаванне кінасцэнарыя пра беларускага «Чапаева» Алеся Салаўя, напісанага Р. Кобецам і А. Вольным, у якім прымалі ўдзел Я. Купала, М. Лынькоў і інш. А яшчэ раней, 1 студзеня, ЛіМ аб’явіў, што на ролю Салаўя запрошаны заслуж. арт. У. Крыловіч. Вось такі парадокс! (Ліст Сталіну за подпісам М. Гікалы і М. Галадзеда гл. у раздзеле «Дадатак»: Яўген Казюкін. «Хто “ўтапіў” беларускага Чапаева?».)

Сталін не мог не ведаць пра шматлікую інфармацыю ў беларускіх газетах за 1935–1936 гг. аб знойдзеным беларускім «Чапаеве» і на ліст Гікалы і Галадзеда не адказаў. Магчыма, меркаваў, што беларусы лепш ведаюць сваіх герояў, па-другое, навошта падказваць, калі беларускі «Чапаеў» вось ужо год, як знойдзены, нават кіназдымкі хутка пачнуцца. Больш таго, Галадзед не выклікаў сімпатыі ў Сталіна, правадыр лічыў яго ненадзейным: надта ж дбае аб незалежнасці Беларусі, за што і любіць яго народ. А гэта значыць, што Галадзед, як Чарвякоў і іншыя лідэры самастойных дзяржаў, — яго патэнцыяльныя ворагі. Ён іх баяўся. Дый развязка блізілася: праз год (у 1937) Галадзеда, як і многіх, расстраляюць.

А можа, прычына іншая? Можа, усенародны правадыр пакрыўдзіўся за тое, што не яго выбралі ў героі, як гэта зрабіў і Даўжэнка, не зразумеўшы намёку Сталіна і напісаўшы сцэнарый не пра яго, а пра Шчорса, што ваяваў на Паўднёвым фронце?..

Другое пытанне. Чаму ліст Сталіну напісаны з вялікім спазненнем? Пасля таго, як сцэнарый «Паўстанне гневу» быў прыняты ў вытворчасць. Страх? Боязь блізкай расправы?..

Да Алеся Салаўя яшчэ не раз будуць звяртацца гісторыкі і пісьменнікі, бо ён сапраўды нацыянальны герой Беларусі. Алесь Салавей загінуў у баі з белапалякамі, абараняючы Беларусь ад іншаземных захопнікаў (нямецкіх і польскіх). Самародак, народны важак, за якім

пайшлі масы. Ён мае права звацца нацыянальным героем, як і яшчэ сем кандыдатаў (барацьбітоў супраць акупантаў) на ролю беларускага «Чапаева», пра якіх пакуль што амаль нічога не сказана гісторыкамі.

Некаторыя лічаць, што ідэя стварыць кінафільм пра беларускага «Чапаева» належыць не беларусам, а... Маскве, спасылаючыся на ліст Гікалы і Галадзеда Сталіну. Такое заключэнне не адпавядае рэчаіснасці. Аб гэтым сведчаць шматлікія газетныя публікацыі 1930-х гадоў. (Чытай: А. Кобец-Філімонава «Калі ўцякала сонца». С. 348–368.) Фрагменты сцэнарыя друкаваліся: першы раз пад назвай «Паўстанне гневу» (1936, ЛіМ, № 30) з прысвячэннем: «Памяці беларускага партызана Алеся Салаўя»; другі раз пад назвай «Салавей» (1968, час. Беларусь, № 9); пад назвай «Паплаўкі для коней» (ЛіМ, 2003, № 29); у кнізе А. Кобец-Філімонавай «Калі ўцякала сонца» ў раздзеле «Паўстанне гневу». У «Выбраных творах» сцэнарый друкуецца поўнасцю, дапрацаваны і дапоўнены Р. Кобецам у 1968 г.

[1] *Салавей* Аляксандр Раманавіч (1897–1920) — удзельнік барацьбы за савецкую ўладу ў Беларусі, герой Грамадзянскай вайны, у 1918 г. узначальваў партызанскія атрады на тэрыторыі т. зв. «Рудабельскай рэспублікі», камандзір Чырвонай Арміі. Загінуў у баі з белапалякамі.

[2] *Ляўкоў* Максім Архіпавіч (1894–1941) — адзін з арганізатараў і кіраўнікоў партызанскага руху ў Беларусі ў Грамадзянскую вайну, дзяржаўны дзеяч БССР.

[3] *Славінскі* Адам Сямёнавіч (1885–1937) — рэвалюцыянер, партыйны і дзяржаўны дзеяч БССР, удзельнік барацьбы за савецкую ўладу.

[4] *Раман Салавей* — бацька Алеся Салаўя.

[5] *Панафіда* — паніхіда, царкоўная служба па нябожчыку.

[6] *На Пііпаўку* — піліпаўскі пост, у час якога, паводле народнага падання, адбываюцца воўчыя шлюбы.

[7] *«Многая лета»* — царкоўнае песнапенне.

[8] *Ренкі до гуры!* — Рукі ўгору! (*Польск*.)

[9] *Балахоўцы* — добраахвотнікі арміі генерала С. Булак-Балаховіча, якія змагаліся супраць савецкай улады.

[10] *Карпілаўка* — вёска на Палессі на беразе ракі Пціч, дзе нарадзіўся А. Салавей.

[11] *Рудабелка* — мястэчка на Палессі на беразе ракі Нератоўка, якая разам з Карпілаўкай і інш. суседнімі вёскамі стварала валасць Бабруйскага павета. У 1919–1920 гг. валасць называлася Рудабельскай рэспублікай. У 1920 г. польскія карнікі спалілі ўсю валасць. Пазней Рудабелку перайменавалі ў пасёлак Акцябрскі — у гонар Кастрычніцкай рэвалюцыі.

[12] *Імша* — каталіцкая абедня.

[13] *Гарбачоў* Барыс Сяргеевіч (1892–1937) — герой Грамадзянскай вайны, камкор. Удзельнік устанаўлення савецкай улады ў Беларусі.

[14] *Ігумен* — старая назва г. Чэрвеня.

[15] *Парадні́чак* — галава сям'і, кармілец.

[16] *Булак-Балаховіч* Станіслаў Нікадзімавіч (1883–1939) — генерал, непрымірымы змагар супраць савецкай улады ў Беларусі, адыёзнейшая асоба часоў Грамадзянскай вайны (з падачы бальшавікоў). Пасля «перабудовы» некаторыя гісторыкі называюць яго нацыянальным героем Беларусі, параўноўваюць з Махно, Чапаевым, Антонавым. Сяляне называлі яго «бацькам», сваім заступнікам.

[17] *«Выезды»* — брычка з коньмі.

[18] *Беларуская цэнтральная рада* — Цэнтральная рада беларускіх арганізацый, створаная ў пачатку ліпеня 1917 г., у якой на мэце было зверджэнне савецкай улады ў Беларусі.

[19] *Беларуская рада вайсковая* — Цэнтральная беларуская вайсковая рада (ЦБВР), створаная беларускімі вайскоўцамі ў лістападзе 1917 г. у Мінску. Гэта арганізацыя займалася фарміраваннем беларускага войска і каардынавала працу беларускіх вайсковых рад. ЦБВР удзельнічала ў стварэнні Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР).

[20] *Карпілаўка, Харомцы, Касорычы* — назвы вёсак былога Бабруйскага павета.

[21] *Кавалі* — вёска на Палессі.

[22] *«Ешчэ Польска не згінэла»* — польскі гімн.

[23] *Савінкаў* Барыс Віктаравіч (1879–1925) — лідэр эсэраўскай партыі, вораг Кастрычніцкай рэвалюцыі і савецкай улады. Заснавальнік «Народнага Саюза Абароны Радзімы і Свабоды» (НСЗРіС), галоўнай мэтай якога было звяржэнне бальшавіцкай улады.

[24] *Валока* — мера зямлі, роўная 21,36 га.

[25] *Антонаў* Аляксандр Сцяпанавіч (1889–1922) — эсэр-максімаліст. Восенню 1920 г. узначаліў паўстанне тамбоўскіх сялян супраць савецкай улады.

[26] *Грыгор'еў* Н. — партызанскі атаман, у гады Грамадзянскай вайны змагаўся супраць Саветаў.

[27] *Цюцюннік* Васіль — змагар за незалежнасць Украіны ў час Грамадзянскай вайны.

[28] *Махно* Нестар (1884–1934) — змагар за незалежнасць Украіны ў час Грамадзянскай вайны.

[29] *«Таўкачыкі»* — беларускі народны танец.

[30] *Загібелькі, Прытыкі, Зарэчча, Тамашэвічы* — назвы мястэчак на Палессі.

[31] *Драпеза* Анупрэй — удзельнік барацьбы за савецкую ўладу ў Беларусі ў час Грамадзянскай вайны.

[32] *Малаковіч* Пракоп Дзянісавіч (1895–1937) — удзельнік партызанскага руху ў Беларусі ў Грамадзянскую вайну, дзяржаўны дзеяч БССР.

[33] *Палкоўнік Паўлоўскі* — паплечнік Б. Савінкава ў барацьбе з бальшавікамі. Узначальваў атрад, сфарміраваны з разбітага воінства генералаў — братоў Булак-Балаховічаў.

[34] *Ус* Максім Філімонавіч, *Салавей* Раман, *Корзун* Змітрок, *Дзядуля* Лявон — удзельнікі партызанскага руху ў Беларусі ў Грамадзянскую вайну.

[35] *Каб на іх пранцы...* — праклён. Пранцы — так у народзе называлася венерычная хвароба сіфіліс, завезеная ў Беларусь у 1812 г. напалеонаўскай арміяй. «Пранцы» — перайначанае слова «франциы» (французы).

[36] *Прэнтко!* — Хутка! (*Польск.*)

[37] *Пшэклента* — праклятае (*польск.*).

[38] *Халопенічы* — вёска на Палессі.

[39] *Нех жые Матка Боска похвал* — няхай жыве Маці Божая (*польск.*).

[40] *Бронь Божа!* — Божа барані! (*Польск.*)

[41] *То бэндзе бардзо добжэ!* — Гэта будзе вельмі добра! (*Польск.*)

[42] *Пан мувіць па-польскему?* — Пан гаворыць па-польску? (*Польск.*)

[43] *Естэм* — тут у сэнсе ёсць (*польск.*).

[44] *Адзінцоў* Лявонцій Яфімавіч (1891–1942) — удзельнік барацьбы за савецкую ўладу ў Беларусі ў Грамадзянскую вайну.

[45] *Хцэш* — хочаш (*польск.*).

[46] *Цо ніц не мувіш?* — Чаму маўчыш? (*Польск.*)

[47] *...маёнткам барона Урангеля...* — Маёнтак белага генерала Урангеля знаходзіўся паблізу ад Рудабелкі.

[48] *Засценкі* — невялікія шляхецкія маёнткі.

[49] *Гай* Гая Дзмітрыевіч (1887–1937) — герой Грамадзянскай вайны, камкор. Удзельнічаў у вызваленні Беларусі ад польскіх акупантаў.

[50] *Мяснікоў* Аляксандр Фёдаравіч (1886–1925) — савецкі партыйны і дзяржаўны дзеяч, адзін з кіраўнікоў барацьбы за савецкую ўладу ў Беларусі.

[51] *Бабруйская крэпасць* — бабруйская турма.

[52] *Нератоўка* — прыток р. Пціч.

[53] *Дыбенка* Павел Яфімавіч (1889–1938) — палітычны і ваенны дзеяч савецкай Расіі, балтыйскі матрос, анархіст у раннія гады, пасля адзін з найбуйнейшых савецкіх военачальнікаў у Грамадзянскую вайну. Расстраляны ў 1938 г.

[54] *Палкі Самарскай дывізіі* — 7-я Самарская кавалерыйская дывізія нейкі час размяшчалася ў Беларусі. Камандзірам і ваенкомам быў Г. Д. Гай.

[55] *Бунчук* — кароткая палка з прывязаным конскім хвастом.

Героі Балтыкі (с. 285)

Кінааповесць упершыню выйшла асобным выданнем у 1939 г. у Дальгізе. Другая назва: «Лядовы паход». Пад гэтай назвай апублікаваны фрагменты ў кн. А. Кобец-Філімонавай «Калі ўцякала сонца» (С. 369–385).

У аснове кінатвора — паслярэвалюцыйная падзея, гістарычны факт аб тым, як у красавіку 1918 г. маракі Балтыйскага флоту не паддаліся на правакацыю тых, хто намагаўся сарваць Брэсцкае пагадненне аб міры, каб уцягнуць у вайну маладую савецкую Расію. Ніводным стрэлам не адказалі маракі на артабстрэл з боку ворагаў і вывелі ваенныя караблі з Фінляндыі, уратавалі ад германскіх захопнікаў. У. І. Ленін вельмі вялікае значэнне надаваў гэтаму Лядоваму паходу, адным з кіраўнікоm якога быў Фёдар Раскольнікаў. У аповесці і пра тое, як быў падаўлены мяцеж на судне «Кречет». Пакуль што гэта адзіны твор пра знакаміты Лядовы паход.

У кінатворы паказаны мужнасць і гераізм балтыйскіх маракоў. Але вайну савецкай Расіі з Фінляндыяй нельга назваць абароннай. У 1918 г. фіны вялі вызваленчую вайну супраць краіны Саветаў, бо знаходжанне савецкай ваеннай эскадры на іх тэрыторыі было вялікай пагрозай для незалежнасці іхняй краіны. Яны абаранялі незалежнасць Фінляндыі, каб не ператварыцца ў аўтаномную вобласць Савецкага Саюза без нацыянальных свабод, без дзяржаўнасці. З успамінаў маршала ўзброеных сіл Фінляндыі Карла Густава Манергейма, удзельніка вайны з савецкай Расіяй: «...страну оккупировали русские войска... их пребывание на финской территории имело вполне определенную цель: присоединить в дальнейшем наше государство к России... Общая численность русской армии в Финляндии в январе 1918 года составляла приблизительно 40000 человек» (Маннергейм К.-Г. Мемуары. М.: Вагриус. 1999).

Фільм па сцэнарыі не ставіўся. Кінааповесць Р. Кобец напісаў у г. Хабараўску, дзе некаторы час пасля першага арышту жыў пісьменнік, паўторна арыштаваны ў 1941 г.

Друкуецца ў перакладзе на беларускую мову А. Кобец-Філімонавай.

[1] *Гельсінгфорс* — Хельсінкі, сталіца Фінляндыі.

[2] *Галс* — снасць бягучага судна.

[3] *Шкоты* — частка снасці.

[4] *Шуцкор*— ваенізаваная арганізацыя ў Фінляндыі, створаная ў 1917 г. для падаўлення рэвалюцыйнага руху.

[5] *Перрекелле!* — фінская лаянка.

ПРОЗА

Некалькі слоў пра кінакадры (с. 329)

Друкуецца паводле газ. ЛіМ, 11 крас. 1932 г., дзе апублікаваны ўпершыню.

[1] *Спадарожнікі* — пісьменнікі, творы якіх не адпавядалі савецкай ідэалогіі.

Як я працаваў над гукавой кінадрамай «Двойчы народжаны» (с. 330)

Друкуецца паводле газ. «Савецкая Беларусь», 27 ліст. 1932 г., № 261, дзе публікавалася ўпершыню. Другі раз: у кн. А. Кобец-Філімонавай «Калі ўцякала сонца» (С. 245–247.)

Аповед Кобеца аб адным з першых варыянтаў кінасцэнарыя «Двойчы народжаны, які ў студзені 1933 г. быў забаронены Паліткантролем ЦК КПБ і дапрацаваны аўтарам.

Музыку да фільма напісаў кампазітар І. Дунаеўскі. Пачыналі Я. Цікоцкі і І. Любан. Гэта быў першы гукавы беларускамоўны сцэнарый фільма, выпуск якога планаваўся на 1932 г. Але прабівацца на экран яму было цяжка. Захаваўся ў НАРБ (ф. 4п, воп. 1) ліст сакратару ЦК ВКП(б) Постышаву ад ЦК КП(б)Б, у якім ідзе гаворка аб праблемах мовы ў гукавых кінафільмах:

«1932 год является переломным в развитии Белорусской Советской Кинематографии. Впервые в этом году приступлено в довольно широких размерах к производству звуковых картин. В связи с этим чрезвычайно серьезно встал вопрос о языке звуковых картин…

Белорусские киноорганизации при развертывании производства новых картин поставили этот вопрос перед руководством Союзкино в таком направлении, чтобы продукция Белорусской фабрики в основной массе шла на белорусском языке...

Такое требование является единственно правильным...

Эта постановка вопроса в органах Союзкино не встретила поддержки.

[…]

Фактически в 32 году по плану Союзкино должно производиться 22 картины на русском языке, 1 на еврейском и русском, и только для картины на белорусском языке из общего количества 5 единиц.

Считая такое положение в основе неправильным, ЦК КП(б)Б просит рассмотреть этот вопрос и дать соответствующее указание руководству Союзкино.

Секретарь ЦК КП(б)Б».

(Копія ліста ў архіве няпоўная. Прозвішча сакратара і дата адсутнічаюць.)

Купалава ноч (с. 332)

Друкуецца паводле час. «Першацвет», 1998, № 5, дзе апублікаваны ўпершыню з пасляслоўем А. Кобец-Філімонавай «Да 100-годдзя Рыгора Кобеца».

Успаміны напісаны па просьбе Уладзіславы Францаўны Луцэвіч (жонкі Я. Купалы) у той час, калі яна займалася арганізацыяй музея беларускага песняра на вуліцы Янкі Купалы. Напісаны Р. Кобецам на рускай мове ў ссылцы. Рукапіс захоўваецца ў літаратурным музеі Я. Купалы (ЛМЯнК, ф. 1, воп. 1, адз. зах. 42).

Пераклад на беларускую мову А. Кобец-Філімонавай «Купалава ноч» прыгадваецца ў энцыклапедычным даведніку «Янка Купала», Мінск, 1986, с. 300 у тэксце «Кобец Рыгор Якаўлевіч (псеўд. Грыша Лахматы…»).

З пасляслоўя: «Лета 1959 г. Я спускаюся з ганка двухпавярховага асабняка, у якім размясціўся Саюз пісьменнікаў (гістарычны дамок, што ўтульна стаяў у садку па вуліцы Энгельса, быў знесены, каб не засланяў будынак ЦК КПБ). На двары стаіць група пісьменнікаў, акружыўшы невысокую мажную жанчыну з балесным ветлівым тварам і добрымі ўважлівымі вачыма. Гэта — цётка Уладзя, жонка Янкі Купалы. Мяне паклікалі і пазнаёмілі з ёю. Пачуўшы, што мой бацька, Рыгор Кобец, яшчэ не вярнуўся з ссылкі і што Пятрусь Броўка разам з праўленнем Саюза пісьменнікаў займаецца яго рэабілітацыяй, Уладзіслава Францаўна папрасіла, каб ён напісаў успаміны пра Івана Дамінікавіча для купалаўскага музея.

— Хто-хто, а Кобец можа шмат напісаць пра Янку, — сказала яна.

Я напісала бацьку. Ён выканаў просьбу Уладзіславы Францаўны...»

У 1968 г. супрацоўнікі музея Я. Купалы ў віншаванні Р.Кобеца з яго 70-годдзем пісалі: «Ваша імя паэта і нарысіста, драматурга і сцэнарыста шырока вядома не толькі ў рэспубліцы, але і далёка за межамі нашага краю. П’еса «Гута», напісаная Вамі, упрыгожвала рэпертуар купалаўскага тэатра. Фільм «Шукальнікі шчасця», які да гэтага часу ідзе на экранах краіны, з’яўляецца дасягненнем савецкага кіно.

Нам Вы блізкія і таму, што Вы добра ведалі Янку Купалу, напісалі цудоўныя ўспаміны пра яго і час ад часу выступаеце на літаратурных вечарах, расказваючы аб гэтых незабыўных сустрэчах. Спадзяемся, што Вы будзеце і надалей у нашым актыве...»

З таго ж пасляслоўя: «Амаль усе, запрошаныя Янкам Купалам на юшку, пасля рыбалкі на Свіслачы, якую прыгадаў у сваіх успамінах «Купалава ноч» мой бацька, у 1937 былі расстраляныя (Анатоль Вольны, Валерый Маракоў, Алесь Дудар, Міхась Чарот). Андрэя Александровіча арыштавалі ў 1938, пасля ГУЛАГа вярнуўся з падарваным здароўем і неўзабаве памёр. Горкі лёс напаткаў і майго бацьку:

пасля 22 гадоў рэпрэсій ён толькі пасля рэабілітацыі колькі гадоў пажыў спакойна, а як скончылася «хрушчоўская адліга», яго раптам пазбавілі персанальнай пенсіі рэспубліканскага значэння (за анархію ў 20-м годзе), потым перасталі друкаваць... і пачалася траўля старога хворага чалавека, якая не спынялася да апошніх яго дзён».

Успаміны друкуюцца без пасляслоўя.

[1] *Банцыроўшчына* — вёска на беразе р. Свіслач пад Мінскам.

[2] *Гарадская конка* — вагон, які цягнулі коні па рэйках, калі яшчэ не было трамваяў.

[3] *Старажоўка* — старая назва аднаго з раёнаў Мінска.

Спрэчка (с. 341)

Друкуецца паводле час. «Беларусь», 1962, № 7, як урывак з нарыса «Сорак пяты падмурак», дзе апублікаваны ўпершыню.

На ўмацаванне... (с. 343)

Друкуецца паводле час. «Мастацтва Беларусі», 1988, № 6, дзе апублікаваны ўпершыню. Першая назва — «У калгасах не адразу быў мёд». Кобец шмат ездзіў па Беларусі ў якасці журналіста ад газеты «Рабочий» (ён загадваў аддзелам сельскай гаспадаркі), што давала яму магчымасць вывучаць калектывізацыю. Ва ўспамінах — пра тое, як у 1929 г. Кобец разам з членамі ўрада наведаў некалькі раёнаў, у якіх сяляне не хацелі ўступаць у калгасы. Малады журналіст запісваў у свой блакнот, як Галадзед і Чарвякоў агітавалі за калгасы. Блакнотныя запісы ў далейшым дапамаглі яму ў напісанні кінасцэнарыя да фільма «Двойчы народжаны».

З гэтага кароткага ўспаміну вельмі выразна паўстаюць гады станаўлення савецкай улады на беларускай зямлі, скупымі штрыхамі Р. Кобец перадае характары шчырых сумленных людзей, якімі былі М. Галадзед і А. Чарвякоў (знішчаныя ў гады «вялікага тэрору»). З гэтага ўспаміну відаць аблічча і самога Р. Кобеца, які карыстаўся любоўю і павагай з боку старшыні Саўнаркама М. Галадзеда. Таму што ў асобе Р. Кобеца М. Галадзед бачыў не абы-які талент і спрыяў яго развіццю, бо разумеў, што такія людзі нямала зробяць для росквіту беларускай культуры. І ён не памыліўся.

У сваім успаміне Р. Кобец расказвае таксама пра тое, як ён ствараў і ўмацоўваў нацыянальную кінастудыю «Савецкая Беларусь», якая толькі нараджалася, як пісаў сцэнарый першага гукавога мастацкага і першага беларускамоўнага фільма, калі яшчэ толькі вынаходзілася гукавое кіно.

Успамін «На ўмацаванне…» — гэта, па сутнасці, выступленне Рыгора Кобеца ў студзені 1964 года на семінары «Гісторыя беларускага кіно», прысвечанага 30-годдзю фільма «Двойчы народжаны», запісанае метадыстам Дома кіно І. Рэзнікам, пазней адрэдагаванае Р. Кобецам.

Падрабязней пра гэта ў кнізе А. Кобец-Філімонавай «Калі ўцякала сонца».

[1] Фільм выйшаў на экран у 1933 г.

Аўтабіяграфія (с. 348)

Друкуецца паводле выд.: Вытокі песні: Аўтабіяграфіі беларускіх пісьменнікаў. Мінск, 1973, дзе апублікавана ўпершыню.

У гэтым выданні адноўлены купюры і выпраўлены наўмысныя скажэнні біяграфічных фактаў, якія былі зроблены рэдактарам выдавецтва «Мастацкая літаратура» П. Шаўцовым і якія, на вялікі жаль, перадрукоўваюцца ў іншых выданнях па сённяшні дзень.

«Аўтабіяграфія» напісана па просьбе Кіраваградскага абласнога гісторыка-краязнаўчага музея ў 1967 г. Гэта не проста анкета, запоўненая Р. Кобецам, а шчырая споведзь чалавека вельмі цяжкага, складанага лёсу, які заблытаўся ў супярэчаннях жыцця і таксама, як героі яго твораў, на пачатку рэвалюцыі не ведаў, да якога берага прыстаць. Перад вачыма ўсплывае ўся гісторыя савецкай краіны, пачынаючы з дарэвалюцыйнага часу. Паказваецца Лютаўская рэвалюцыя, кастрычніцкі пераварот, Грамадзянская вайна, станаўленне савецкай улады, змрочныя гады культу асобы і, нарэшце, перыяд жыцця, пачынаючы з 1960-х гадоў. Паўстаюць перад намі са старонак «Аўтабіяграфіі» і цікавыя людзі, якія паўплывалі на светапогляд і лёс маладога Кобеца. Усё, што напісаў Кобец у сваёй «Аўтабіяграфіі», пацвердзілася архіўнымі дакументамі.

«Аўтабіяграфію» суправаджае ліст да земляка, украінскага пісьменніка і краязнаўца У. В. Чабаненкі:

«Паважаны таварыш Чабаненка!

Перш за ўсё даруйце мне за тое, што вельмі доўга не адказваў на Ваш цёплы, сяброўскі ліст. Паверце! Гэта не мая віна. Доўгі час мяне не было ў Мінску, і ліст хадзіў па руках, пакуль мяне не знайшоў.

Усхваляваў мяне Ваш ліст да глыбіні душы. Падумаць толькі! За 47 гадоў я атрымаў першую вестачку з роднага горада, таго горада, у якім прайшло маё цяжкае дзяцінства і вельмі трывожнае юнацтва. Дзякуй Вам! Ад Вашага ліста дыхнула водарам любай радзімы. Радуюся, хвалююся і спяшаюся Вам адказаць. Вы просіце даслаць маю аўтабіяграфію і фота. Ахвотна, з хваляваннем і задавальненнем выконваю Вашу просьбу, хаця, праўду кажучы, не ведаю, ці спадабаецца яна Вам.

Паважаны таварыш Чабаненка! У Вас, напэўна, узнікне пытанне: як я жыву ў сённяшні час? Адказваю: я член ССП і Саюза кінематаграфістаў. Атрымліваю пенсію па старасці. Я — заслужаны дзеяч мастацтваў БССР. Імя маё ўвайшло ў гісторыю літаратуры Беларусі, гісторыю беларускага тэатра, у гісторыю кінематаграфістаў БССР. Увайшло маё імя ў літаратурную энцыклапедыю, у тэатральную энцыклапедыю.

Маю сям’ю: жонку — Соф’ю Аляксееўну, двух сыноў і дачку. Старэйшы сын, Мікалай Кобец, — юрыст. Ён ужо кандыдат юрыдычных навук. Малодшы сын, Яўген Кобец, — інжынер лёгкай прамысловасці. Дачка, Алена Кобец, — пісьменніца. Яна празаік, паэтэса, нарысістка. Мае свае працы. Яна член ССП. Закончыла Мінскую кансерваторыю па класу фартэп’яна. Ёсць у мяне ўнукі. Старэйшая унучка, Наталля Кобец, ужо студэнтка Ін’яза. Браты-пісьменнікі ставяцца да мяне па-сяброўску, Савецкі ўрад — па-бацькоўску, і ўсё ж… бывае горыч. У Нью-Ёрку беларусы выдалі на англійскай мове важкую кнігу «Гісторыя беларускага тэатра і драматургіі». Аўтар — прафесар Сядура. У гэтай кнізе змешчаны мой партрэт у жалобнай рамцы. Пад партрэтам —надпіс: «Таленавіты беларускі драматург Рыгор Кобец, які трапіў у 1936 г. у падвал НКУС, каб ніколі не ўваскрэснуць». Вось як! Зажыва пахавалі і праліваюць кракадзілавы слёзы па драматургу, якога яны ненавідзяць, якога яны ж «травілі» з усяе сілы… Але трапляюцца і «сябры» іншага сорту. Гэта так званыя «артадоксы-начотчыкі». Яны ўмудрыліся ўкрыцца ад усіх сацыяльных бур па ціхіх, утульных затоках, а калі наўкола стала бяспечна, яны павыпаўзалі з зацішша і пачалі ўсіх павучаць, настаўляць, загадваць і папракаць. Іх, праўда, нямнога… адзінкі, а можа, дзесяткі, але кусаюць яны яхідна і джаляць, як скарпіёны.

— Ты, Рыгор, не наш… не беларус. Ты ўкраінец ды яшчэ анархіст.

І намагаюцца хоць шапаткам, але ганіць, караць замоўчваннем, адпіхнуць ад творчасці, аддаць астракізму. І тады ў мяне наступаюць прыступы настальгіі, туга па радзіме, і тады на паперу кладуцца такія радкі:

Нэ одвернись вид мэнэ, Україна
(Я Билорусь до сэрца пригорнув),
Пробач свого катованого сина
За тэ, що ридну мову вин забув.

Я моцна, усёй душой люблю Украіну, і так жа моцна люблю Беларусь. Люблю яе, як другую маці… На маім лёсе, на маім жыцці яскрава адлюстравана марксісцкая аксіёма «Бытие определяет сознание». Калі б трапіў я ў юнацкія гады ў іншае асяроддзе, не нарабіў бы глупстваў, якія цяжкім грузам леглі на ўсё маё жыццё. Кожны з нас павінен пакінуць пасля сябе хоць невялікі, але добры след. Праўда, і я недарма пражыў на свеце, і я пакінуў след, але калі б у гады майго юнацтва я трапіў у рукі добрых людзей — мой след мог быць глыбейшым і больш карысным для ўсіх.

Не асудзіце мяне і зразумейце правільна. Кажуць жа французы: «Понять — значит, простить».

Паважаны таварыш Чабаненка! Прабачце за нескладны пераказ маёй аўтабіяграфіі. Хваляваўся я дужа. Дый як не хвалявацца? За 47 год — адказваць на першую вестачку ад землякоў. Паверце: у маёй аўтабіяграфіі няма ні каліва выдумкі. Усё расказана дакладна, усе прозвішчы і мянушкі — сапраўдныя. Для Вас, магчыма, гэта навіна, а ў Беларусі мяне ведаюць, як аблупленага, хоць часам мне гэта вылазіць бокам. Усе дакументы, і мае, і пра мяне, на маё шчасце, захаваліся і знаходзяцца ў архівах органаў КДБ, Гістпарта і нават у Літаратурным музеі СССР («Никитинские субботники»). Калі Вам спатрэбяцца дадатковыя звесткі, вазьміце іх у родных, можа, яны жывыя. Даю адрасы.

Лявонцій Сямёнавіч Галаваты, Панцялей Сямёнавіч Галаваты (Новая Кушчоўка, 7 вуліца). Драч Іван, Драч Міхаіл, абодва Гаўрылавічы. Жывуць на Старой Кушчоўцы (Вясёлы завулак). Ганна Аляксееўна Сотнік, Кіліна Аляксееўна Сотнік, Еўдакія Аляксееўна Сотнік (Старая Кушчоўка, Вясёлы завулак). Усё гэта мае стрыечныя браты і сёстры. Упэўнены, што яны мяне сто разоў пахавалі і дзвесце разоў забылі. Гэта ж за 47 гадоў не было ніякай сувязі.

Паважаны таварыш Чабаненка! Дазвольце яшчэ раз падзякаваць Вам за ліст. Прашу перадаць маё самае сардэчнае прывітанне таварышам з літаратурнага аб’яднання Кіраваграда. Я не ведаю, як Вы паставіцеся да майго ліста, але… прашу Вас адказаць мне. Ласкава ці сурова-халадна, але адказаць абавязкова. (Баюся крушэння ілюзій.) І яшчэ. У 1939 г. я напісаў з Хабараўска ліст рэдактару кіраваградскай газеты (назвы не памятаю, а прозвішча рэдактара ў памяці захавалася — Цыгерт). Дык вось, у тым жа лісце я паведаміў аб наяўнасці руды ў яры за Курганом (за магілай, Завадивска Круга). У адным з левых адхонаў (калі ад галавы яру) амаль на віду агалілася руда. Мне там давялося хавацца ад немцаў у 1918 г. Я пра гэта пісаў і прыклаў план да ліста (праўда, грубы, аляпаваты). Вось мне і хочацца ведаць, знайшлі тую руду ці не. Калі знойдзеце час — паведамце.

З пісьменнікаў Кіраваграда ў Мінску жыве Спрынчан. Ён працуе ў часопісе «Нёман». Паэт, і неблагі паэт. Мае свае зборнікі вершаў. Я паказваў яму Ваш ліст і параіў спісацца з вамі.

Усё. Будзьце здаровы! Моцна цісну рукі, дарагія мае землякі.

Ваш зямляк Рыгор Кобец (Сандыга)
1967 г., Мінск».

[1] *12 ліпеня* — сапраўдная дата нараджэння Р. Кобеца — 7 ліпеня.

[2] *Сандыга* Мусій Іванавіч — айчым Р. Кобеца. У метрычнай кнізе кіраваградскай царквы Міхаіл Драч усыноўлены айчымам Сандыгам 2 ліпеня 1915 г.

[3] *Валохін* Уладзімір — у Кіраваградскім абласным дзяржаўным архіве — Глеб Валохін (заўв. уклад.).

[4] *Так завяршылася мая адукацыя.* — Больш дасканала ў дакументах Кіраваградскага абласнога дзяржаўнага архіва.

[5] *Наважыў змясціць у ёй пару вершаў.* — Даследчыкамі Кіравагградскага літаратурна-мемарыяльнага музея І. К. Карпенкі-Карага знойдзены першыя публікацыі сатырычных вершаў Р. Кобеца ў газеце «Друг народа»: «Лавочка» (1918), «Праздничный сюрприз» (1919), «Сон обывателя под Новый год» (1919).

[6] *Банда Марусі* — Маруся Нікіфарава — самая вядомая тэрарыстка свайго часу.

[7] *Ягода* Генрых Рыгоравіч (1891–1938) — начальнік НКУС СССР.

[8] *Нагішкін* Дзмітрый Дзмітрыевіч (1909–1961) — савецкі пісьменнік. Аўтар рамана «Сэрца Банівура». Адзін з даносчыкаў, па віне якога Р. Кобец быў сасланы на 10 гадоў у сібірскі лагер Тайшэтлаг Асобай Нарадай НКУС СССР за «антысавецкую агітацыю», а затым у пажыццёвую ссылку ў Кіргізію. Пра данос Нагішкіна сведчыць і сам Кобец у сваіх успамінах, дзе піша пра вочную стаўку з ім у НКУСе, дый захаваліся дакументы ў КДБ, копіі якіх былі дасланы дачцэ Р. Кобеца. Нагішкін не толькі на Кобеца пісаў данос. З ліста ленінградскага паэта Сямёна Бытавога Рыгору Кобецу: «…а ці не прыклаў Дзіма руку да ТОЗа (Таварыства па апрацоўцы зямлі. — *А. К.-Ф.*) увогуле, дзе была ў тыя гады жахлівая ўцечка людзей? Можа, і так!»

Калі Кобец адбываў тэрмін у Тайшэтлагу, час ад часу ён пасылаў адтуль лісты ў Хабараўск Д. Нагішкіну, у якіх было толькі два словы: «Я жывы». Пасля гэтых лістоў знерваваны даносчык памяняў месца жыхарства, з’ехаў у прыбалтыйскі горад Рыгу, дзе і завяршыў свой жыццёвы шлях у час хрушчоўскай «адлігі», у нецвярозым стане трапіўшы пад электрычку.

[9] *Чайбалсан* Хорлогійн (1895–1952) — глава Мангольскай Народнай Рэспублікі. Палітычны лідэр з 1930-х гг. Быў паслядоўнікам Сталіна, праводзіў масавыя беспадстаўныя рэпрэсіі. Пры жыцці Чайбалсана ў Манголіі існаваў культ яго асобы, як і культ асобы Сталіна ў СССР.

[10] *…паехаў у Мінск…* — Р. Кобец вярнуўся ў Мінск у маі 1960 г., дзе быў поўнасцю рэабілітаваны 19 ліст. 1960 г.

Ажыццёўленая мара (с. 376)

Друкуецца паводле выд.: Максім Горкі і Беларусь. Мінск, 1968, С. 88–104, дзе поўнасцю апублікавана ўпершыню.

Успамін аб М. Горкім Р. Кобец напісаў праз 39 год пасля сустрэчы з ім на станцыі Негарэлае, дзе вітаў вялікага пралетарскага пісьменніка ад імя рабочых Беларусі ў 1928 г., калі той вяртаўся з Сарэнта. З прывітальнай прамовай Кобец выступіў па загаду заводскага камітэта будучы качагарам і лепшым рабкарам завода «Беларусь». Расказвалі, што самай яркай прамовай была Кобеца. Мусіць, таму не толькі рэспубліканскія газеты з захапленнем пісалі менавіта аб

кароткай прамове маладога рабочага і тым уражанні, якое зрабіла яна на М. Горкага. Пра гэту сустрэчу і хвалюючую прамову Кобеца праз шмат гадоў з цеплынёй успамінаў вядомы маскоўскі пісьменнік і журналіст Марк Чарны ў сваёй кнізе «Ушедшие годы»: «Горкі падняўся на прыступкі савецкага вагона, і адразу пачаўся мітынг. На першую прыступку ўскочыў качагар мінскага завода «Беларусь» Рыгор Кобец. Ён неяк адчайна махнуў рукой і сказаў: «Нас праслалі мінскія рабочыя даведацца — ці засумаваў па нас Аляксей Максімавіч, як мы па ім? Мы хочам параіцца з ім аб розных нашых справах. І яшчэ хочам ведаць, як яго здароўе, ці зможа ён застацца з намі назаўсёды...»

Горкі нахіліўся, абняў Кобеца і пацалаваў. А калі поезд пад крыкі «ўра» і шумныя прывітанні адышоў, ужо ў вагоне «Аляксей Максімавіч успомніў пра качагара Кобеца, — далей піша Чарны, — які выступаў у Негарэлым. Рыгор Кобец аказаўся тут жа, у поездзе. Яго паклікалі. Горкі, усміхаючыся, падняўся яму насустрач: «А, вось і ты. Я, ведаеш, хачу проста пацiснуць табе лапу. Вельмі ж ты хараша гаварыў...» (М. Чарный. Ушедшие годы. М., 1967, с. 102. Пер. з рус. мовы А. Кобец-Філімонавай).

Успаміны напісаны Р. Кобецам па просьбе выдавецтва «Беларусь».

У 1968 г. надрукаваны першы варыянт успамінаў у час. «Полымя», № 3 пад назвай «На ўсё жыццё».

[1] *Катоўскі* Рыгор Іванавіч (1881–1925) — герой Грамадзянскай вайны.

[2] *Галавач* Платон (1903–1937), *Гартны* Цішка (1887–1937), *Александровіч* Андрэй (1906–1963) — беларускія савецкія пісьменнікі.

[3] *Сцяпанаў-Скварцоў* І. І. — вядомы стары бальшавік, у той час адказны рэдактар газеты «Известия». Узначальваў асобую камісію, якая выехала з Масквы сустракаць М. Горкага.

[4] *Халатаў* А. Б. — кіраўнік «Госиздата».

Творчая садружнасць (с. 378)

Друкуецца паводле час. «Маладосць», 1987, № 12, дзе апублікаваны ўпершыню пад назвай «Садружнасць» (у рукапісе «Творчая садружнасць»).

Успамін пра першыя крокі ў тэатры, пра першую п’есу «Гута», пра У. Крыловіча, цудоўнага беларускага артыста, высакароднага і шчырага чалавека, які меў вялікі ўплыў на творчасць Р. Кобеца. У. Крыловіч выконваў галоўныя ролі амаль ва ўсіх яго драматычных творах: Мароза («Гута»), Рыгора Лопуха («Двойчы народжаны»), Нічыпара Чэха («Дняпро ў агні»). Р. Кобец часта прыгадваў, што ролю Рыгора Лопуха ён пісаў толькі для У. Крыловіча, бо нават не ўяўляў на гэтай ролі іншага артыста.

У «Творчую садружнасць» Р. Кобец уключыў фрагмент з літаратурнай гумарэскі А. Вольнага «Рыгор Кобец» (Літаратурны сілуэт «Рыгор Кобец». ЛіМ, № 34, 1935). Гэты сяброўскі шарж на Р. Кобеца хаця і гратэскава, але яскрава адлюстроўвае яго першыя крокі ў тэатральнай драматургіі, у прыватнасці ў БДТ-1, дзе яго спачатку спаткалі не вельмі ветліва.

Сцэнарый «Дняпро ў агні» (Р. Кобеца і І. Барашкі) распавядае аб тым, як усеагульная хваля стачак і забастовак, што ахапіла ўсю царскую Расію напярэдадні рэвалюцыі 1905 года, дакацілася і да глухога мястэчка беларускага Палесся. У фільме паказана, як бастуюць сплаўшчыкі лесу на Дняпры і Сажы ў прыдняпроўскім мястэчку Лоева.

У цэнтры кінатвора «Дняпро ў агні» — Нічыпар Чэх (У. Крыловіч), атаман плытагонаў, які ўзначальвае лепшую на Дняпры арцель сплаўшчыкаў. Праз яго лёс у сцэнарыі паказаны працэс абуджэння свядомасці цёмных падманутых людзей. Фільм жорстка крытыкаваўся. Аўтарам сцэнарыя не маглі дараваць тое, што слаба паказаны ўплыў бальшавікоў на свядомасць бастуючых плытагонаў, і фільм быў аб’яўлены апалітычным і антымастацкім. Але нападкі на сцэнарый былі несправядлівыя. Некаторыя крытыкі, напрыклад, сцвярджалі, што настолькі слаба выпісаны ў сцэнарыі характар Нічыпара Чэха, што давялося на гэтую ролю запрасіць заслужанага артыста У. Крыловіча, каб ратаваць становішча. На самай сплаве У. Крыловіч быў запрошаны з другой нагоды. Гэта быў час, калі кінастудыю «Савецкая Беларусь» пачалі называць «беспрытульнай», па-першае, таму, што яна ўсё яшчэ знаходзілася ў Ленінградзе, а па-другое, — па-ранейшаму ў беларускіх фільмах здымаліся маскоўскія і ленінградскія акцёры. Вось як у той час пісала газета ЛіМ: «Надаючы асаблівае значэнне ўдзелу акцёраў тэатраў БССР у беларускай савецкай кінематаграфіі, дырэкцыя кінафабрыкі мае цвёрды намер запрасіць на галоўныя ролі ў гэтых фільмах (гаворка ідзе аб двух фільмах — «Дняпро ў агні» і «Салавей», апошні паводле сцэнарыя З. Бядулі і Н. Таўбе) засл. арт. БССР Крыловіча і арт. Грыгоніса».

Дасталося ад крытыкаў і атаману Нічыпару Чэху, ролю якога выконваў У. Крыловіч: «Никифор Чех — вожак сплавщиков — показан в фильме каким-то заросшим кретином-дикарем. Переход Никифора Чеха — штрейкбрехера и пьяницы — на сторону стачечников в фильме происходит совершенно необоснованно...» Паклёпніцкія водгукі на фільм і на Крыловіча, на вялікі жаль, друкаваліся беларускімі мастацтвазнаўцамі і ў нашы дні (у «Истории белорусского кино». Мінск, 1969). На самай справе Крыловіч стварыў цікавы вобраз Нічыпара Чэха, пра што сведчаць апублікаваныя матэрыялы і ўспаміны сучаснікаў таленавітага артыста. Пераацэнка фільма неабходна. У гэтым накірунку ўжо зроблены першыя нясмелыя крокі (Рыгор Кобец. «Садружнасць» (Маладосць, 1987. С. 164); А. Кобец-Філімонава. Каб не было белых плям. (ЛіМ, 1988, 2 верас.); А. Красінскі. Гісторыя

беларускага кіно (2001. С. 143); А. Кобец-Філімонава. Калі ўцякала сонца» (Мінск, 2006. С. 322–348); М. Черненко. Красная звезда и желтая звезда (М., 2006. С. 89–91). Але гэтага мала. Перш чым выказваць сваё меркаванне, трэба надрукаваць кінасцэнарый. А можа, і адшукаць кінастужку. Яе ж «капіравалі ў безлічы» і пусцілі па ўсёй краіне. Беларуская копія згарэла ў час вайны. Не маглі ж усе копіі загінуць пад бомбамі.

Прайшлі дзесяцігоддзі. У беларусаў няма «Дняпра ў агні». Але застаўся сцэнарый і фотаздымкі з кінакадрамі, а на іх Крыловіч (Нічыпар Чэх), яго жонка, таксама артыстка БДТ-1 Р. Рубанава (Эстэр), Грыгоніс (плытагон Гусак), а з расійскіх артыстаў Барысаў (бальшавік Бялоў), Томскі (Коган) і іншыя.

Усе героі фільма забытыя. У трыццаць сёмым памёр Крыловіч. Знішчальныя рэцэнзіі, як атручаныя кулі, абарвалі жыццё і без таго цяжка хворага вялікага артыста.

[1] *Галубок* Уладзіслаў (1882–1937) — беларускі драматург, паэт, празаік, рэжысёр, народны артыст БССР. Адзін з заснавальнікаў беларускага тэатра.

[2] Водгук М. Клімковіча на кінасцэнарый «Дняпро ў агні», датаваны 1 верасня 1935 г., захоўваецца ў БДАМЛіМ. Ф. 28. Воп. 1. Спр. 352. С. 2; выбарачна друкаваўся ў кнізе А. Кобец-Філімонавай «Калі ўцякала сонца».

Ноев ковчег (с. 385)

Упершыню — час. «Нёман», 1989, № 3, у скарачэнні.

Урыўкі друкаваліся ў газетах: І стаў Моня чалавекам // Голас Радзімы, 1964, № 25–26, с. 4; Ноеў каўчэг: Старонкі з аповесці // ЛіМ, 1988, 22.VII, с. 9–12, 14; У бараку // Голас Радзімы, 2000, 1 сак., № 9, с. 8; Ноеў каўчэг // Карэльскія Курапаты / Мінск, 2007, с. 154–157).

Аўтабіяграфічная аповесць пра сталінскі канцлагер, у якім адбываў тэрмін сам аўтар. Аповед вядзецца ад трэцяй асобы. На рускай мове. Першая назва — «Не могу молчать».

Напісана ў 1964 г. пад уплывам аповесці А. Салжаніцына «Адзін дзень Івана Дзянісавіча». У тым жа годзе была прынята да друку рэдакцыяй час. «Неман». Але аповесць не была надрукавана: канчалася «хрушчоўская адліга» і тэма ГУЛАГа была забаронена. Рукапіс з рэдакцыі знік. Другім разам аповесць была прынята тым жа часопісам пасля перабудовы ў 1987 г. Апублікавана толькі праз два гады.

«Ноеў каўчэг» — першы празаічны твор у Беларусі на тэму ГУЛАГа. У ім — лагерныя пакуты бязвінных людзей, шматгадовыя назіранні, уласныя перажыванні самога аўтара і яго роздум. Трагічны аповед аздоблены гумарам, як і ўсе творы Р. Кобеца.

У кнізе друкуецца поўнасцю паводле час. «Неман» з адноўленымі купюрамі, без прысвячэння: «Тамаре Федотовне, Георгию Трофимови-

чу и всей семье Барахтиных с благодарностью посвящаю сию повесть. Рыгор Кобец». Хто такія Барахціны, высветліць не ўдалося.

У аповесці Кобец скарыстаў урывак з паэмы «Письма из Палестины», напісанай у Бірабіджане 13 чэрвеня 1933 г.

Вершаваны ліст сыну-франтавіку Мікалаю напісаны ў 1943 г. у Тайшэтлагу, дзе Р. Кобец незаконна адбываў пакаранне за «антысавецкую агітацыю». Ліст доўга блукаў, пакуль не знайшоў свайго адрасата ў шпіталі г. Хабараўска, куды сын драматурга трапіў пасля цяжкага ранення.

З ліста Мікалая да сястры Алены Кобец: «Написано оно было во время войны, в 1943 году в Тайшете. Я в это время был на фронте. В декабре 1943 г. я по ранению был демобилизован и вскоре получил от него письмо с этим стихотворением. Он прислал мне его в Хабаровск» (Ліст Мікалая датаваны 29 сак. 1998 г.).

[1] *Кондей* — карцэр.

[2] *Скачки́* — вулічныя рабаўнікі, якія нападалі наскокам.

[3] *Краснушники* — спяцы па кражах з таварных вагонаў.

[4] *Лепень* — пінжак.

[5] *Суп рататуй* — французская нацыянальная страва.

[6] *Помпобыт* — памочнік па побыце.

[7] *Поройхес* — заслона, якая закрывае сховішча свяшчэнных кніг і рэчаў рэлігійнага рытуалу (*яўр.*).

[8] *Шамес* — служка ў сінагозе; тое ж, што дзяк у царкве (*яўр.*).

[9] *Ротшильд* — буйны парыжскі яўрэй-банкір, заснавальнік дынастыі Ротшыльдаў.

[10] *Па́жити* — устарэлае рускае слова «пашы».

[11] *Ин* — левабярэжжа ракі Амур.

ЛІСТЫ

1. Сакратару ЦК КП(б)Б тав. Гікалу (с. 457)

Друкуецца ўпершыню. Датавана 9 студз. 1933 г. Захоўваецца ў НАРБ (Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 6303. Л. 3) і ў сямейным архіве (копія).

Заява Р. Кобеца на імя сакратара ЦК КП(б)Б М. Ф. Гікалы. У ёй драматург просіць уратаваць першы гукавы кінасцэнарый «Двойчы народжаны» ад наскокаў Галоўліта, які забараніў яго друкаваць як палітычна шкодны. Па той жа прычыне рабіліся намаганні забараніць кіназдымкі аднайменнага фільма, якія ўжо ішлі поўным ходам і на яго затрачана шмат грошай. Сакратар ЦК не падтрымаў Р. Кобеца, сцэнарый так і застаўся неапублікаваным. Кінафільм пасля дапрацоўкі быў зняты і меў вялікі поспех.

2. Іларыю Барашку (с. 458)

Друкуецца ўпершыню. Напісаны ў ссылцы. Датаваны 26 сак. 1958 г. Арыгінал захоўваецца ў БДАМЛіМ. Ф. 28. Воп. 1. Спр. 341. Л. 4. Ксеракопія ў сямейным архіве.

[1] *Барашка* Іларыён (1905–1968) — беларускі савецкі пісьменнік. Разам з Р. Кобецам напісаў кінасцэнарый мастацкага фільма «Дняпро ў агні» (1937).

[2] *Овод* — герой рамана англійскай пісьменніцы Э. Войніч «Авадзень», адзін з самых яскравых вобразаў рэвалюцыянераў у літаратуры. Жыццё яго было поўным небяспек і цяжкіх выпрабаванняў, але гэта яго не зламала, а толькі загартавала характар, зрабіла мужным і смелым.

[3] *Гоглидзе* — начальнік УНКВД Хабараўскага краю, паплечнік Берыі.

[4] *Кизяк* — пліткі, якія нагадваюць цагліны, сфармаваныя з напаўперагнілага гною. Прымяняецца для ацяплення печак у стэпавых пасяленнях.

3. Алене Кобец (с. 460)

Упершыню — час. «Нёман», 1996, № 9. Напісаны ў ссылцы ў маі 1958 г. Захоўваецца ў сямейным архіве. Першы ліст да дачкі з ссылкі.

[1] *Кобец-Філімонава* Алена (нар. у 1931) — беларуская пісьменніца, дачка Р. Кобеца. Скончыла Белдзяржкансерваторыю па класу раяля (1969), Вышэйшыя літаратурныя курсы імя М. Горкага (1971). Працавала выкладчыцай музыкі ў Мінскай цэнтральнай музычнай школе, рэдактарам на кінастудыі «Беларусьфільм» (1971–1972), у выдавецтве «Юнацтва» (1981–1983). Сябра беларускіх пісьменнікаў з 1965 г. Аўтар кніг для дзяцей і юнацтва «Вянок дзівосаў», «Жаваранкі над Хатынню», «Агні за пералам» і інш. Напісала сцэнарый мультфільма «Вася Буслік і яго сябры» (выйшаў на экран у 1974). У перыядычных выданнях апублікавала шэраг артыкулаў пра драматургію бацькі і яго рэпрэсіі: «Вехі лёсу», «Гута» — 75», «Калі ўцякала сонца», «Паплаўкі для коней», «Сто нянек — дзіця без носа», «Бамбавозы», «Незвычайнае інтэрв’ю», «Ціхі субяседнік, або Пратэст Рыгора Кобеца» і інш. Займалася перакладамі з навагрэчаскай мовы і ўкраінскай. Апошнім часам выдала кнігі для дарослых «Шлях да малітвы» (споведзь пісьменніцы аб тым, як яна — дачка «ворага народа» — не стала музыкантам і як нарадзілася Малітва, якая стала вядомай далёка за межамі Беларусі), «Распятая Хатынь» (у кнізе ўпершыню надрукаваны дакументы, у якіх пададзена праўда пра гібель Хатыні), «Карэльскія Курапаты», прысвечаную ўшанаванню памяці ахвяр палітычных рэпрэсій. Напісала кнігу «Калі ўцякала

сонца» аб творчасці Р. Кобеца ў далёкія 1930-я гг., аб яго жыцці і пакутах.

[2] *Броўка* Пятрусь (1905–1980) — народны паэт Беларусі. Як старшыня СП прымаў актыўны ўдзел у справе рэабілітацыі Р. Кобеца, хадайнічаў аб наданні яму персанальнай пенсіі рэспубліканскага значэння, паляпшэнні бытавых умоў.

4. Алесю Есакову (с. 461)

Друкуецца ўпершыню. Ліст з ссылкі. Датаваны 5 мая 1958 г. Захоўваецца ў БДАМЛіМ. Ф. 313. Воп. 1. Спр. 122. Л. 1–2.

[1] *Есакоў* Аляксандр (1911–1985) — беларускі пісьменнік, тэатральны крытык.

[2] *Корш-Саблін* Уладзімір (1900–1974) — беларускі кінарэжысёр. Пастаноўшчык фільма «Шукальнікі шчасця».

[3] *Справочник* — юбілейны даведнік «Пісьменнікі савецкай Беларусі» рыхтаваўся да выдання ў 1959 г. да 40-годдзя БССР. Р. Кобец быў выключаны з яго перад самым выданнем з-за адсутнасці рэабілітацыі. Карэктура з праўкамі С. А. Пятровіча (аўтара тэксту) захавалася ў сямейным архіве.

5. Алесю Есакову (с. 462)

Друкуецца ўпершыню. Ліст з ссылкі. Датаваны 29 мая 1958 г. Захоўваецца ў БДАМЛіМ. Ф. 313. Воп. 1. Спр. 122. Л. 6.

[1] Сапраўдная дата нараджэння Р. Кобеца: 1900 г., 7 ліпеня.

[2] *Я не добился издания «Гуты» на белорусском языке.* — Памылка Кобеца. Ён, мусіць, забыў, што п’еса «Гута» асобным выданнем на беларускай мове была выдадзена ўпершыню ў 1932 г. пасля таго, як 15 вядучых пісьменнікаў Беларусі (у тым ліку і Р. Кобец) напісалі ліст у ЦК КП(б)Б першаму сакратару В. Ю. Жаброўскаму, у якім выказалі сваю незадаволенасць тагачасным становішчам нацыянальнай культуры і адносінамі ўлад да пісьменнікаў, да іх матэрыяльна-бытавых умоў.

З ліста пра «абуральны факт»: «...пралетарскаму пісьменніку, рабочаму Кобецу — аўтару п’есы «Гута», п’есы, якая ідзе па ўсім Савецкім Саюзе і за мяжой — толькі таму, што ён не ўваходзіў у былую каставую групу, былі створаны немагчымыя ўмовы для работы: ён з сям’ёй да гэтага часу знаходзіць сабе прытулак па чужых людзях; увесь час яго адхілялі ад кіруючай работы; яго п’еса «Гута», выдадзеная на многіх мовах народаў СССР, да гэтага часу на беларускай мове не выдадзена».

Гэты ліст вядомы як «Ліст 15-ці». Напісаны ў кастрычніку 1932 г. У падпісантаў былі вялікія непрыемнасці, іх абвінавацілі ў падрыве аўтарытэта ўлад і Аргкамітэта Саюза пісьменнікаў, назваўшы іх нацдэмамі, якія «арганізавалі контррэвалюцыйную вылазку», але ўсё

ж пытанні, пастаўленыя імі, былі разгледжаны, пасля чаго палепшыліся бытавыя ўмовы пісьменнікаў. Р. Кобец, да прыкладу, у тым жа годзе атрымаў кватэру на вул. Савецкай (д. 93, кв. 1; цяпер на тым месцы Кастрычніцкая плошча і Палац Рэспублікі), у тым жа 1932 г. была выдадзена нарэшце асобным выданнем п’еса Р. Кобеца «Гута» на беларускай мове («Ліст 15-ці» ўпершыню надрукаваны ў Мінскай «Памяці» са скарачэннямі. 2004 г. С. 143–145).

[3] *Шэйдэман-Носке* Філіп (1865–1939) — лідэр сацыял-дэмакратычнай партыі Германіі. У лютым–чэрвені 1919 г. быў старшынёй урада Германіі.

[4] *Бенеш* Эдуард (1884–1948) — прэзідэнт Чэхаславакіі з 1935 г. У 1931 г. быў міністрам замежных спраў.

[5] *Хайноўская* Марыя Канстанцінаўна — загадчыца бібліятэкі Саюза пісьменнікаў Беларусі ў савецкі перыяд.

6. Алене Кобец (с. 464)

Упершыню — час. «Нёман», 1998. № 9. Датаваны 5 чэрв. 1958 г. Ліст з ссылкі. Захоўваецца ў сямейным архіве.

[1] *Женя — Кобец* Яўген (1929–2006), малодшы сын Р. Кобеца. Па адукацыі інжынер лёгкай прамысловасці. Жыў у Мінску.

7. Алене Кобец (с. 466)

Упершыню — час. «Нёман», 1996, № 9. Ліст з ссылкі. Датаваны 16 чэрв. 1958 г. Захоўваецца ў сямейным архіве.

[1] *Коля — Кобец* Мікалай (1923–2003), старэйшы сын Р. Кобеца ад першага шлюбу. Пасля 10-га класа апынуўся ў стралковым палку на Варонежскім, а затым на Сцяпным фронце. Быў камандзірам узвода сувязістаў. У 1942 г. у бітве на Курскай дузе быў цяжка паранены пад Белгарадам. За подзвіг узнагароджаны ордэнам Чырвонай Зоркі. Пасля дэмабілізацыі вучыўся ў Маскоўскім юрыдычным інстытуце. Працаваў адвакатам, пракурорам, суддзёй. Будучы прафесарам навучальных установ, выкладаў юрыспрудэнцыю, выхаваў 48 кандыдатаў навук, дапамог абараніць дысертацыі 11 дактарам. Аўтар шматлікіх падручнікаў і артыкулаў.

Генерал-маёр юстыцыі, доктар юрыдычных навук, заслужаны юрыст Расіі, прафесар, акадэмік МАІ ААН.

[2] *Алёнушка — Сухініна* Алена, дачка Яўгена Кобеца. Скончыла журфак БДУ. Працуе галоўным стыльрэдактарам газ. «Советская Белоруссия».

8. У Прэзідыум Цэнтральнага Праўления Саюза харчавікоў БССР (с. 468)

Упершыню — час. «Нёман», 1998, № 9. Ліст з ссылкі. Датаваны 16 чэрв. 1958 г. Захоўваецца ў сямейным архіве.

9. Алене Кобец (с. 469)

Упершыню — час. «Нёман», 1998, № 9. Ліст з ссылкі. Датаваны 11 жніўня 1958 г. Захоўваецца ў сямейным архіве.

[1] *Статьи не было и нет.* — У следчай справе Р. Кобец абвінавачваецца па арт. 58-10 (антысавецкая агітацыя).

[2] *«Тяжелый случай»* — аднаактовая камедыя, напісана Р. Кобецам у ссылцы (перапрацаваная п'еса «Мігрэнь»). «Цяжкі выпадак» ставіўся ў 1959 г. калектывам мастацкай самадзейнасці саўгаса «Чалдавар». За рэжысёрскую працу і акторскае выкананне Р. Кобец, які кіраваў калектывам, узнагароджаны граматамі на раённых, абласных і рэспубліканскіх фестывалях. Пісаў п'есы, скетчы, частушкі. «Цяжкі выпадак» надрукаваны ў 1961 г. у Мінску.

10. Алене Кобец (с. 471)

Упершыню — час. «Нёман», 1996, № 9. Ліст з ссылкі. Датаваны 24 жніўня 1958 г. Захоўваецца ў сямейным архіве.

[1] *Рамановіч* Яўген (1905–1979) — беларускі савецкі пісьменнік, драматург.

[2] *Іскра* — імя жонкі малодшага сына Р. Кобеца Яўгена.

11. Алене Кобец (с. 473)

Упершыню — час. «Нёман», 1998. № 9. Ліст з ссылкі. Датаваны 23 верас. 1958 г. Захоўваецца ў сямейным архіве.

[1] *Мяжэвіч* Уладзімір (1925–1982) — беларускі пісьменнік.

[2] *Здаравенін* — у 1958 г. галоўны рэдактар газеты «Советская Белоруссия».

[3] *Садоўскі* Яфім (1908–1993) — беларускі пісьменнік і журналіст. Працаваў у газеце «Советская Белоруссия».

[4] *Цікоцкі* Яўген (1893–1970) — беларускі кампазітар.

[5] *Туранкоў* Аляксей (1886–1958) — беларускі кампазітар. Напісаў музыку да п'есы Р. Кобеца «Гута».

[6] *Любан* Ісак (1906–1975) — беларускі кампазітар.

[7] *Багатыроў* Анатоль — беларускі кампазітар.

[8] *Палонскі* Самуіл (1902–1955) — беларускі кампазітар.

12. Прэзідыуму Праўлення Саюза пісьменнікаў БССР ад былога члена ССП Кобеца Рыгора Якаўлевіча(с. 474)

Упершыню — час. «Неман», 1998, № 9. Ліст з ссылкі. Датаваны 7 кастр. 1958 г. Копія захоўваецца ў сямейным архіве.

13. Петрусю Броўку (с. 476)

Упершыню — час. «Нёман», 1998, № 9. Ліст з ссылкі да старшыні Праўлення Саюза пісьменнікаў Беларусі П. У. Броўкі. Датаваны 8 кастр. 1958 г. Копія захоўваецца ў сямейным архіве.

14. Алене Кобец (с. 476)

Друкуецца ўпершыню. Ліст з ссылкі. Датаваны 8 кастр. 1958 г. Захоўваецца ў сямейным архіве.

15. Алене Кобец (с. 477)

Упершыню — час. «Нёман», 1998, № 9. Ліст з ссылкі. Датаваны 23 ліст. 1958 г. Захоўваецца ў сямейным архіве.

16. Алене Кобец (с. 479)

Упершыню — час. «Нёман», 1998, № 9. Ліст з ссылкі. Датаваны 26 ліст. 1958 г. Захоўваецца ў сямейным архіве.

17. Алене Кобец (с. 480)

Упершыню — час «Нёман», 1998, № 9. Ліст з ссылкі. Датаваны 12 снеж. 1958 г. Захоўваецца ў сямейным архіве.

[1] *Багушэвіч* Юрый (1917–1983) — беларускі пісьменнік. У 1958 г. займаў пасаду літкансультанта СПБ, прымаў удзел у рэабілітацыі Р. Кобеца, яму было даручана весці перагаворы і перапіску з адпаведнымі органамі ў Маскве як пасрэдніку.

[2] *«Заяц-дипломат»* — скетч (жарт) для эстрады.

[3] *Сказки* — маюцца на ўвазе казкі «Тактагулава гара» (па матывах кіргізскай народнай легенды), «Лясны лазарэт». Першая прагучала па Мінскім радыё ў верасні 1960 г., другая надрукавана толькі праз 40 гадоў да 100-годдзя з дня нараджэння Р. Кобеца (Вясёлка. 1998. № 7); другі раз пад назвай «Плача, жаліцца янот» у кн. «Добрыя вершы» (Мн., 2005) у скарачэнні.

[4] *«Биракюль»* — лібрэта музкамедыі.

18. Алене Кобец (с. 482)

Упершыню — А. Кобец-Філімонава. Шлях да Малітвы. Мінск, 2004. Таксама надрукаваны ў кнізе А. Кобец-Філімонавай «Карэльскія Курапаты. 1937–1938» (Мінск, 2007). Вершаваны ліст з ссылкі, напісаны на адваротным баку фотаздымка Р. Кобеца з прысвячэннем: «Моей умнице, моей дочечке Леночке Кобец от всего сердца», дасланы разам з лістом ад 12 снеж. 1958 г. Захоўваецца ў сямейным архіве.

19. Алене Кобец (с. 483)

Упершыню — час. «Нёман», 1998, № 9. Ліст з ссылкі. Датаваны 27 студ. 1959 г. Захоўваецца ў сямейным архіве.

20. Яўгену Кобецу, Алене Кобец (с. 486)

Упершыню — час. «Нёман», 1998, № 9. Ліст з ссылкі. Датаваны 13 лют. 1959 г. Захоўваецца ў сямейным архіве.

21. Яўгену Кобецу, Алене Кобец (с. 487)

Упершыню — час. «Нёман», 1998, № 9. Ліст з ссылкі. Датаваны 16 сак. 1959 г. Захоўваецца ў сямейным архіве.

22. Яўгену Кобецу, Алене Кобец (с. 489)

Упершыню — час. «Нёман», 1998, № 9. Ліст з ссылкі. Датаваны 24 верас. 1959 г. Захоўваецца ў сямейным архіве.

[1] *«Шутка» Багушэвіча.* — Пасля абяцанай з Масквы рэабілітацыі быў раптоўны адказ у ёй (па тэлефоне). Праўленне СПБ назвала гэта «жартам» Багушэвіча. Лісты і дакументы, якія маюць адносіны да хадайніцтва Саюза пісьменнікаў наконт рэабілітацыі Р. Кобеца, з партархіва СПБ зніклі і пакуль што не знойдзены.

23. Алене Кобец (с. 492)

Друкуецца ўпершыню. Ліст з ссылкі. Датаваны 12 кастр. 1959 г. Захоўваецца ў сямейным архіве.

24. Алене Кобец, Віталю Філімонаву (с. 493)

Упершыню — час. «Нёман», 1998, № 9. Ліст з ссылкі. Датаваны 13 кастр. 1959 г. Захоўваецца ў сямейным архіве.

[1] *Філімонаў* Віталь (1933–19?) — інжынер-канструктар. Муж дачкі Р. Кобеца Алены.

[2] *20 октября* — магчыма, 2 кастрычніка, а не 20.

25. Сяргею Пятровічу (с. 494)

Друкуецца ўпершыню. Ліст з ссылкі. Датаваны 19 кастр. 1959 г. Захоўваецца ў архіве ІМЭФ АН Беларусі. Ксеракопія ў сямейным архіве.

[1] *Пятровіч* Сяргей (1931–1981) — беларускі тэатразнавец.

[2] *Міровіч* Еўсцігней (1878–1952) — рэжысёр, драматург, першы народны артыст Беларусі. Ставіў п’есу Р. Кобеца «Гута» з калектывам БДТ-1 (тэатрам імя Я. Купалы).

[3] *Крылович, Владомирский, Зорев, Платонов, Ржецкая, Шапко, Полло, Глебов* — артысты Акадэмічнага тэатра імя Я. Купалы.

[4] *Курдзін* Дзмітрый (1899–1937) — беларускі драматург.

[5] *Гутараў* Іван (1906–1967) — беларускі літаратуразнавец.

[6] *Няфёд* Уладзімір (1916–1998) — тэатразнавец, пісьменнік, заслужаны дзеяч мастацтваў Беларусі, член-карэспандэнт НАН Беларусі.

26. Алене Кобец, Віталю Філімонаву (с. 496)

Упершыню — час. «Нёман», 1998, № 9. Ліст з ссылкі. Датаваны 28 кастр. 1959 г. Захоўваецца ў сямейным архіве.

27. Віталю Філімонаву, Алене Кобец (с. 497)

Упершыню — час. «Нёман», 1998, № 9. Ліст з ссылкі. Датаваны 24 крас. 1960 г. Захоўваецца ў сямейным архіве.

Гэта апошні ліст Р. Кобеца з ссылкі. У маі 1960 г. ён вяртаецца ў Мінск, нягледзячы на тое, што ў рэабілітацыі яму было адмоўлена другі раз. Рэабілітавалі яго ў лістападзе 1960 г.

[1] *Філімонаў* Дзмітрый — сын дачкі Р. Кобеца Алены. Нарадзіўся ў 1960 г. Вучыўся на мастака, а стаў журналістам. Пасля навучання ў МСХШ пры інстытуце імя Сурыкава скончыў чатыры курсы журфака БДУ. Пачынаў карэспандэнтам газеты «Знамя юности», потым вядучы папулярнай тэлепраграмы «Крок». За смелыя перадачы быў пазбаўлены эфіру. У 1995 г. з'ехаў у Маскву, дзе працаваў спецкарам у газетах «Версия», «Известия» і інш. Апошняя пасада — адказны сакратар час. «Русский пионер». У час напісання ліста яму было 2 месяцы.

28. Генеральнаму пракурору СССР таварышу Рудэнку (с. 498)

Друкуецца ўпершыню паводле копіі. Датаваны 1960 г. Захоўваецца ў сямейным архіве.

29. Соф'і Кобец (с. 499)

Друкуецца ўпершыню. Запіска Р. Кобеца аб доўгачаканай рэабілітацыі. Датавана 15 снеж. 1960 г. Захоўваецца ў сямейным архіве.

[1] *Кобец* Соф'я (1909–1982) — жонка Р. Кобеца.

30. Віталю Філімонаву, Алене Кобец (с. 500)

Друкуецца ўпершыню. Датаваны 4 чэрв. 1962 г. Захоўваецца ў сямейным архіве.

31. Соф'і Кобец (с. 500)

Друкуецца ўпершыню. Датаваны 16 ліп. 1962 г. Захоўваецца ў сямейным архіве.

32. Соф'і Кобец, Алене Кобец, Яўгену Кобецу (с. 501)

Друкуецца ўпершыню. Датаваны 15 сак. 1963 г. Захоўваецца ў сямейным архіве.

[1] *Скрыпка* Міхась (1907–1991) — беларускі пісьменнік-гумарыст.

33. Алене Кобец, Віталю Філімонаву (с. 502)

Друкуецца ўпершыню. Датаваны 20 студз. 1966 г. Захоўваецца ў сямейным архіве.

Ліст адрасаваны у г. Афіны (Грэцыя), дзе з 1964 па 1966 г. Віталь Філімонаў знаходзіўся ў камандзіроўцы ад Аўтаэкспарта разам з сям'ёй — жонкай Аленай і сынам Дзімам.

[1] *Пальчэўскі* Алесь, *Агняцвет* Эдзі, *Лойка* Алег — беларускія пісьменнікі.

[2] *Вялюгін* Анатоль (1923–1994) — беларускі паэт. Працаваў рэдактарам часопіса «Полымя».

[3] *Чавускі* Міхась (1904–1984) — беларускі пісьменнік, дырэктар Бюро прапаганды мастацкай літаратуры СП БССР (1964–1970).

[4] *Прокша* Леанід (1912–1994) — беларускі пісьменнік.

[5] *Дубоўка* Уладзімір (1900–1976) — беларускі пісьменнік, паэт, прайшоў праз ГУЛАГ.

34. Ліст заслужанага дзеяча мастацтваў БССР, пісьменніка Рыгора Якаўлевіча Кобеца, зачытаны на пяцідзесяцігоддзі кінафільма «Шукальнікі шчасця» ў Мінску ў Рэспубліканскім Доме кіно, у 1986 годзе (с. 504)

Друкуецца паводле літаратурнага штогодніка «Год за годом». М., 1988. Вып. 4. У тым жа нумары часопіса надрукаваны кінасцэнарый «Шукальнікі шчасця» (у скарачэнні).

Штогоднік выпускаўся на рускай, англійскай і французскай мовах па лепшых матэрыялах часопіса «Советиш Геймланд» («Советская Родина»).

[1] *Шушкевіч* Станіслаў Пятровіч (1908–1991) — беларускі пісьменнік, пісаў пераважна для дзяцей. Аўтар зборнікаў паэзіі, апавяданняў, казак. Прайшоў праз ГУЛАГ.

35. У сакратарыят Саюза кінематаграфістаў БССР (с. 507)

Друкуецца ўпершыню. Датаваны 23 лют. 1987 г. Захоўваецца ў сямейным архіве.

ДАДАТАК

СУЧАСНІКІ ПРА РЫГОРА КОБЕЦА

Анатоль Вольны.
Літаратурны сілуэт. Рыгор Кобец (с. 509)

Упершыню — газ. ЛіМ, 30 чэрв. 1935 г.

Друкуецца паводле час. «Маладосць», 1999, № 7.

[1] *Вольны* Анатоль (1902–1937) — беларускі паэт, празаік, драматург, сцэнарыст. Сябра Р. Кобеца.

Пётр Шамшур. Грыша-качагар (с. 511)

Упершыню — газ. ЛіМ, 23 ліп. 1968 г. пад назвай «Друг маладосці» (да 70-годдзя Р. Кобеца) у скарачэнні.

Друкуецца паводле час. «Маладосць», 1999, № 7.

Арыгінал захоўваецца ў БДАМЛіМ (фонд ЛіМа) з эпіграфам: «...Музыка пламенных лет и поныне живет еще в серцце твоем! А. Сурков».

[1] *Шамшур* Пётр — кінасцэнарыст, пісьменнік. Прайшоў праз ГУЛАГ.

[2] *Грыша-качагар* — П. Шамшур называў Р. Кобеца «першым качагарам беларускай савецкай кінематаграфіі».

[3] Р. Кобец прыехаў у Ленінград на ўмацаванне кінастудыі «Савецкая Беларусь» у 1931 г.

[4] Фільм «Шукальнікі шчасця» тройчы здымаўся з экрана ў сувязі з рэпрэсіямі Р. Кобеца, С. Міхоэлса, В. Зускіна.

Ілля Рэзнік. Гістарычная запіска (с. 514)

Друкуецца паводле час. «Маладосць», 1999, № 7.

Успаміны пра тое, як у 1967 г. Р. Кобеца прымалі ў Саюз кінематаграфістаў на ІІ з’ездзе кіношнікаў. Аўтара сусветна вядомага фільма «Шукальнікі шчасця» (па якім кінасцэнарнаму майстэрству вучыліся студэнты ВГИКа), першага прафесійнага сцэнарыста рэспублікі, аднаго з заснавальнікаў беларускага кіно толькі праз шэсць год пасля рэабілітацыі прынялі ў Саюз кінематаграфістаў, і то дзякуючы Даніілу Храбравіцкаму (знакамітаму сцэнарысту і рэжысёру). Захаваўся пратакол з’езда ў архіве сектара кіно АН БССР.

Кінарэжысёр дакументальных фільмаў Юрый Цвяткоў (намеснік міністра культуры Беларусі) прыгадваў: «Пэўна, я адзіны, хто здымаў Рыгора Якаўлевіча пры жыцці. Гэта было ўжо ў апошнія гады, на жаль, гаворка ішла не пра Рыгора Кобеца, а пра беларускую драматургію, пра Вольнага, Цішку Гартнага, а сябе ён так і пакінуў у цені, амаль нічога пра сябе і не сказаў. На жаль, гэта адзіныя кінакадры, якія захаваліся на сённяшні дзень, акрамя яшчэ некалькіх тэлевізійных запісаў.

Лёс Рыгора Якаўлевіча звязаны з нашым беларускім кіно, з працай на кінастудыі, яна ў той час называлася «Савецкая Беларусь», я б сказаў, яго лёс сімвалічны. Ён быў першым загадчыкам сцэнарнага аддзела. Тое, што ён быў аўтарам сцэнарыя «Двойчы народжаны» і «Днепр у агні», мне здаецца, не самае галоўнае ў яго жыцці, ён быў аўтарам сцэнарыя фільма «Шукальнікі шчасця». Кажуць, калі б Мікеланджэла стварыў толькі адзін твор, ён застаўся б на стагоддзі, бо гэтага дастаткова. Пэўна так палічылі і «шаноўныя» (у двукоссях) улады таго часу: калі Кобец зрабіў ужо «Шукальнікі шчасця», то, мабыць, далей яму і жыць не трэба… Маўр зрабіў сваю справу, маўр можа паміраць. Кобец зрабіў свой фільм, можна выкрасліць яго прозвішча, можна выкрасліць і яго самога з жыцця, што і паспрабавалі зрабіць» (з выступлення Ю. Цвяткова на стагоддзі з дня нараджэння Р. Кобеца ў музеі Я. Купалы).

У дакументальным фільме Ю. Цвяткова «Цішка Гартны» Р. Кобец па просьбе рэжысёра вёў аповед пра тое, як ён у 1936 г. пасля выхаду на экран кінафільма «Шукальнікі шчасця» атрымаў вялікі ганарар і дапамог шматдзетнай сям'і Цішкі Гартнага, калі той быў арыштаваны як «вораг народа». Пра гэты смелы і высакародны ўчынак Кобеца рэжысёру Цвяткову расказала дачка Чарвякова, пасля чаго кіназдымачная брыгада і завітала да Кобеца, каб пачуць гэта з вуснаў самога кінадраматурга.

[1] *Рэзнік* Ілля — былы метадыст Саюза кінематаграфістаў, кіназнаўца, журналіст.

[2] Другі з'езд СК БССР (1967).

Валянцін Тарас. Кіно майго маленства (с. 516)

Друкуецца паводле час. «Маладосць», 1999, № 7.

[1] *Тарас* Валянцін (1930–2008) — беларускі пісьменнік.

Яфім Садоўскі.
«Добры ён быў чалавек. Незвычайны» (с. 517)

Друкуецца паводле час. «Маладосць», 1999, № 7. Аўтар прыгадвае літаратурнае аб'яднанне «Звенья», створанае ў 1925 г., у першыя гады савецкай улады, у якім пачынаў свой літаратурны шлях у Беларусі і Р. Кобец.

[1] «Прафінтэрн» — поўная назва «Красный Профинтерн».

[2] Дражджавы завод (памылка аўтара).

[3] І. Дукор пісаў: «Гірша Лахматы (Кобец). Яго любіць і ведае ўвесь мінскі камсамол, усе рабфакаўцы; яго чулі ўсе рабочыя і клубныя заўсёднікі. Хто не помніць: «Ух, как устал, кой-что сломал, кой-что разбил, но… победил!..» («Трибуна искусства», № 5, 1925 г.).

Дмитрий Филимонов. Третья премьера (с. 521)

Друкуецца паводле газ. «Советская Белоруссия», 2 кастр. 1986 г. Напісана да 50-годдзя кінафільма «Шукальнікі шчасця». На тую ж тэму «Часу насуперак» Дз. Філімонава ў газ. «Голас Радзімы» (1986. 11 снеж.).

Анатолий Красинский. Мы помним его (с. 523)

Успаміны друкуюцца ўпершыню паводле магнітафоннага запісу выступлення А. Красінскага на 50-гадовым юбілеі кінафільма «Шукальнікі шчасця», які адзначаўся 20 кастр. 1986 г. у Мінскім Доме кіно. Успаміны А. Красінскага на магнітафон запісаў Дз. Філімонаў.

[1] *Красінскі* Анатоль (нар. у 1930) — кіназнаўца, доктар мастацтвазнаўства (1985).

Григорий Релес. Он выжил потому, что смеялся (с. 526)

Друкуецца паводле час. «Мишпоха», 1999, № 6. Без прадмовы А. Кобец-Філімонавай «Источник счастья».

[1] *Рэлес* Рыгор — беларускі пісьменнік. Пісаў на ідыш і рускай мовах.

[2] *...ее издание было нарасхват.* — Амаль тое ж прыгадвае беларускі паэт Мікола Аўрамчык: «Гэта чалавек-легенда. Такой легендай ён стаў для мяне ў юнацтве... Я помню, як грымела п’еса «Гута» па ўсёй краіне. У мяне была вельмі цікаўная настаўніца, якая знаёміла нас, вучняў, з навінкамі. Мы гэту п’есу прачыталі. І калі я прыехаў у Мінск у трыццаць восьмым годзе, я ўжо ведаў пра Кобеца многа, ведаў, што ён паехаў збіраць матэрыял для другой часткі свайго кінафільма «Шукальнікі шчасця». Дарэчы, кінафільм «Шукальнікі шчасця» на мяне тады зрабіў такое ўражанне, што я некалькі разоў глядзеў яго. Не ведаю, як цяпер, але тады мне здавалася, што гэта настолькі незвычайная і настолькі цікавая, мілая камедыя... не ведаю, як для вас, а для мяне ў юнацтве яна была значнай» (з выступлення М. Аўрамчыка на 100-годдзі з дня нараджэння Р. Кобеца ў музеі Я. Купалы).

Евгений Казюкин.
Кто «утопил» белорусского Чапаева? (с. 534)

Друкуецца паводле газ. «Рэспубліка», 23 снеж. 2008 г.

[1] *Казюкін* Яўген — беларускі журналіст. Яго публікацыі пра Р. Кобеца «Не вышло в эфир» (Труд-7. 2005. 17–23 ліст.); «Возвращение в ГУЛАГ» (кн. А. Кобец-Філімонавай «Карэльскія Курапаты. 1937–1938». (Мінск, 2007); «Судьба фильма» (Белорусская нива. 2008); «Кто “утопил” белорусского Чапаева» (Рэспубліка. 2008. 23 снеж.); «Две судьбы сценариста» (Абажур. 2009. № 1).

SUMMARY

Ryhor Kobets (1900–1990) is one of the greatest men of Belarusian culture who was at the roots of the Belarusian theatre and cinema. One could not imagine the foundation and evolution of the Belarusian theatre and cinema of the late 20s and early 30s apart from his personality. Alongside with being a playwright, script writer, prose writer, cultural and public figure, R. Kobets made his name in the history of Belarusian culture as the first professional film writer and the author of the significant for the Belarusian theatre play «Huta» (*The Glass-Works*) that brought the glory to the author and to the Yanka Kupala Belarusian Drama Theatre. The play was staged abroad in Czechoslovakia, Poland, Austria, Hungary and Romania.

In 1935 Ryhor Kobets was conferred the title of the Honoured Worker of Arts of the BSSR for formation and development of the Belarusian cinema. He is the author of such great films of the 30s as «Dvoychy narodzhany» (*Born Twice*), the first talking picture and the first one in Belarusian, and the world famous satirical comedy «Shukalniki shchastsya» (*Seekers after Happiness*) that were included to the golden fund of the Soviet cinematography.

Ryhor Kobets was born in Elisavetgrad (the present day Kiravagrad, Ukraine). As the First World War began, the 14-year-old boy ran away to the Austrian front. In 1917 he participated in the February Revolution. In the time of the Civil war he was a member of the anarchists' federation from the group «Nabat» (*The Alarm*) and took part in preparation of the counter-revolutionary insurrection aimed to organize a revolt all over Ukraine to part it from the Soviet Russia. But the arrangement was revealed by security officers. The young man had to escape from Ukraine to Belarus which became his other motherland. In the awful period of Stalin repressions he was twice arrested for «espionage» and «anti-Soviet propaganda». R. Kobets completed the 10-year term in Siberia concentration camps and then was sentenced to the life-long exile in Kirghizia. Only in 22 years he could return to Belarus. In 1960 R. Kobets was rehabilitated.

The present edition includes the best author's works. These are the play «Huta» (*The Glass Works*) and the movie scripts «Dvoychy narodzhany» (*Born Twice*), «Shukalniki shchastsya» (*Seekers after Happiness*), «Paustanne gnevu» (*Revolt of Anger*), «Heroi Baltyki» (*The Heroes of the Baltic*) and «Autabiyagrafiya» (*The Autobiography*). Here one can find the story «Noeu kaucheh» (*Noah's ark*). The volume also includes R. Kobets's articles, his memoirs, the letters from exile, his correspondence with friends and the memoirs of his contemporaries.

The book is prefaced, compiled and commented by Alena Kobets-Filimonava, the writer's daughter.

ЗМЕСТ

ЛІСТЫ

ДАДАТАК

Сучаснікі пра Рыгора Кобеца

Кобец, Р.

К55 Выбраныя творы / Рыгор Кобец; уклад., прадм., камент. А. Кобец-Філімонавай. — Мінск: Кнігазбор, 2009. — 592 с. [8] с.: іл. — («Беларускі кнігазбор»: Серыя 1. Мастацкая літаратура).

ISBN 978-985-6930-65-5.

Рыгор Кобец (1900–1990) — таленавіты беларускі драматург, першы прафесійны кінасцэнарыст Беларусі, адзін з заснавальнікаў беларускага тэатра і кіно. У 1935 г. атрымаў званне заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі за вялікі ўклад у станаўленне і развіццё беларускай кінематаграфіі. Удзельнічаў у Першай сусветнай і Грамадзянскай войнах, прайшоў праз пекла ГУЛАГа.

У кнігу ўвайшлі кінасцэнарыі Р. Кобеца, якія ў Беларусі ніколі не друкаваліся, хоць і пастаўлены па іх знакамітыя фільмы («Двойчы народжаны», «Шукальнікі шчасця» і інш.), артыкулы, успаміны, лісты з ссылкі, ліставанне з роднымі, сябрамі, успаміны яго сучаснікаў.

Фотаілюстрацыі з сямейнага архіва Р. Кобеца.

Пяцьдзесят першы том кніжнага праекта «Беларускі кнігазбор».

УДК 821.161.3
ББК 84 (4 Беи)

Літаратурна-мастацкае выданне

«Беларускі кнігазбор»
Серыя I. Мастацкая літаратура

Кобец Рыгор Якаўлевіч

Выбраныя творы

Адказны за выпуск *Генадзь Вінярскі*
Рэдактар *Кастусь Дуброўскі*
Тэхнічны рэдактар *Алег Глекаў*
Вёрстка *Ларысы Ваўчок*
Карэктар *Лідзія Карамазава*

Падпісана да друку з гатовых дыяпазітываў заказчыка 17.11.2009.
Фармат 84x108 $^{1}/_{32}$. Папера афсетная. Гарнітура Times New Roman.
Афсетны друк. Ум. друк. арк. 31,08 + 0,42 укл. Ул.-выд. арк. 29,94.
Наклад 1000 асобнікаў (1 з-д — 1–500). Зак. 1017.

ПУП «Кнігазбор».
Ліцэнзія № 02330/0131712 ад 12.05.06.
Вул. Я. Лучыны, 38-93, 220112, Мінск.
Тэл./факс (017) 204-86-97, тэл. (029) 772-19-14, 682-83-86.
E-mail: bkniha@tut.by

ISBN 978-985-6930-65-5

Надрукавана з дыяпазітываў заказчыка
ў друкарні ПУП «Ходр» ГА «БелТІЗ».
Ліцэнзія ЛП № 02330/0150482 ад 25.02.09.
Вул Вызвалення, 9, 220004, Мінск.

БЕЛАРУСКІ КНІГАЗБОР

Выйшлі з друку:

Серыя I.

ЯН ЧАЧОТ. Выбраныя творы
МАКСІМ БАГДАНОВІЧ. Выбраныя творы
ВАЦЛАЎ ЛАСТОЎСКІ. Выбраныя творы
УЛАДЗІМІР ЖЫЛКА. Выбраныя творы
ФІЛАМАТЫ І ФІЛАРЭТЫ. Зборнік
ЯН БАРШЧЭЎСКІ. Выбраныя творы
ЯНКА БРЫЛЬ. Запаветнае. Выбраныя творы
КУЗЬМА ЧОРНЫ. Выбраныя творы
ЭЛІЗА АЖЭШКА. Аповесці, апавяданні, нарысы
ЛАРЫСА ГЕНІЮШ. Выбраныя творы
ПАЎЛЮК ТРУС. Выбраныя творы
ІВАН МЕЛЕЖ. Выбраныя творы
ЦЁТКА. Выбраныя творы
НАТАЛЛЯ АРСЕННЕВА. Выбраныя творы
ЯНКА КУПАЛА. Выбраныя творы
АЛЕСЬ ГАРУН. Выбраныя творы
АДАМ МІЦКЕВІЧ. Выбраныя творы
ФРАНЦІШКА УРШУЛЯ РАДЗІВІЛ. Выбраныя творы
ВАСІЛЬ БЫКАЎ. Выбраныя творы
РЫГОР КРУШЫНА. Выбраныя творы
ФРАНЦІШАК АЛЯХНОВІЧ. Выбраныя творы
ЯН СКРЫГАН. Выбраныя творы
УЛАДЗІМІР КАРАТКЕВІЧ. Выбраныя творы
ЗМІТРОК БЯДУЛЯ. Выбраныя творы
СТАРАЖЫТНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРА (XII–XVII стст.)
СЯРГЕЙ ГРАХОЎСКІ. Выбраныя творы
ЯКУБ КОЛАС. Выбраныя творы
АЛЯКСЕЙ КАРПЮК. Выбраныя творы
КАНДРАТ КРАПІВА. Выбраныя творы

РЫГОР БАРАДУЛІН. Выбраныя творы
РАССТРАЛЯНАЯ ЛІТАРАТУРА. Зборнік
АНАТОЛЬ ВЯРЦІНСКІ. Выбраныя творы
БЕЛАРУСКІЯ АЛЕКСАНДРЫЯ, ТРОЯ, ТРЫШЧАН… Зборнік
НІЛ ГІЛЕВІЧ. Выбраныя творы
ГЕНАДЗЬ БУРАЎКІН. Выбраныя творы
МАКСІМ ГАРЭЦКІ. Выбраныя творы

Серыя ІІ.

БЕЛАРУСКІЯ ЛЕТАПІСЫ І ХРОНІКІ. Зборнік
КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКІ. За нашую вольнасць
МІКАЛАЙ УЛАШЧЫК. Выбранае
ЯЎХІМ КАРСКІ. Беларусы
ІГНАТ ДАМЕЙКА. Мае падарожжы
ГАЎРЫЛА ГАРЭЦКІ. Выбранае
ФАДЗЕЙ БУЛГАРЫН. Выбранае
ЧАСЛАЎ ПЯТКЕВІЧ. Рэчыцкае Палессе
АЛЯКСАНДР ЕЛЬСКІ. Выбранае
ЗАРЫЯН ДАЛЭНГА-ХАДАКОЎСКІ. Выбранае
АДАМ МАЛЬДЗІС. Выбранае
АДАМ СТАНКЕВІЧ. Выбранае

Серыя ІІІ.

ЁГАН ВОЛЬФГАНГ ГЁТЭ. Выбраныя творы
ФЁДАР ДАСТАЕЎСКІ. Выбраныя творы

Рыхтуюцца да друку:
УЛАДЗІМІР НЯКЛЯЕЎ. Выбраныя творы
МІКОЛА ЕРМАЛОВІЧ. Выбраныя творы